

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 5.

KAPOSVÁR
2018

A kiadvány megjelenését támogatta – *Sponsored by:*

Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – *Municipality of Kaposvár*

Szerkesztő – *Editor:*
JUHÁSZ MAGDOLNA

Szerkesztőbizottság – *Editorial Board:*
ÁBRAHÁM LEVENTE, HONTI SZILVIA, HORVÁTH SZILVIA,
GÉGER MELINDA, JUHÁSZ MAGDOLNA

Technikai szerkesztő és borítóterv – *Technical Editor and Cover Designer:*
MATUCZA FERENC

A tanulmányokat lektorálták – *Lectors:*
GÉGER MELINDA, GRYNÆUS ANDRÁS, JUHÁSZ MAGDOLNA,
KÁZMÉR MIKLÓS, ROSTA ISTVÁN

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel,
nem sokszorosítható és nem tárolható adathordozó rendszerben
a kiadó írásos engedélye nélkül!

*Neither this publication nor any part of it may be reproduced in any form or distributed
without the prior written permission of publisher!*

ISSN 2064-1966 (Print)
ISSN 2631-0376 (Online)

Kiadó – *Published by:*
RIPPL-RÓNAI MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM, KAPOSVÁR

Felelős kiadó – *Responsible Publisher:*
DR. ÁBRAHÁM LEVENTE megyeimúzeum-igazgató

Nyomdai munkák – *Printed by:*
Pethő Nyomda Kft., Kaposvár

A borítón – *Front cover:*
Égerláp a belső-somogyi homokvidéken – *Alder swamp on sand dune area of Inner-Somogy (Hungary)*

A megjelent kötetek pdf-ben is elérhetők – *Published volumes are available online in pdf format:*
<http://www.smmi.hu/kiadvanyok/KRRMK.htm>

Jelen kiadvány a Somogyi Múzeumok Közleményei című sorozat jogutódja,
kötetei elérhetők pdf-ben: <http://www.smmi.hu/publikaciok/smk.html>

Tartalom / Contents

ÁRVAI MÁTYÁS, ANTALFI ESZTER, SEBE KRISZTINA, MIHÁLY ENIKŐ, FEHÉR SÁNDOR és KERN ZOLTÁN: A Dráva durvaszemcsés folyóvízi üledékéből előkerült szubfosszilis uszadékfák dendrokronológiai és faanatómiai vizsgálata <i>Wood anatomy and dendrochronology of subfossil driftwood in alluvial deposits of the Drava river</i>	5
GRYNAEUS ANDRÁS: Őrtilos – Zrínyi-Újvár kútjából származó famaradványok dendrokronológiai vizsgálata <i>Dendrochronological study of well from Őrtilos – Zrínyi-Újvár</i>	15
KEVEY BALÁZS és BARNA CSILLA: A vasi Rába-völgy fehérnyár-ligetei (<i>Senecioni sarracenici-Populetum albae</i> KEVEY in BORHIDI & KEVEY 1996) <i>White poplar riparian forests along the Rába River, Hungary (Senecioni sarracenici-Populetum albae Kevey in Borhidi & Kevey 1996)</i>	19
JUHÁSZ MAGDOLNA és MÁRKUS ANDRÁS: A belső-somogyi homokvidék égerlápjainak cönológiai vizsgálata (<i>Carici elongatae-Alnetum glutinosae</i> W. KOCH 1926) <i>Coenological analysis of alder swamps on sand dune area of Inner-Somogy (Hungary)</i>	43
KEVEY BALÁZS: Korrekció "KEVEY B.: A Zákányi-dombok bükkösei (<i>Doronico austriaci-Fagetum</i> BORHIDI et KEVEY 1996)" című tanulmányhoz <i>Correction to „KEVEY B.: Beech woods of the Zákány hills, SW Hungary (Doronico austriaci-Fagetum BORHIDI et KEVEY 1996)” study</i>	57
DOMOKOS TAMÁS és DOMOKOS ÉVA: Újabb adatok az <i>Alinda biplicata</i> (Montagu, 1803) héjmorfológiájához, valamint annak klímfüggéséhez (Mollusca, Clausiliidae) <i>New data on the shell morphology of the Alinda biplicata, as well as its microclimata dependence</i>	59
SÜTŐ ZOLTÁN: Ecsettoll, vagy ecset és toll? – Baromfi- és tojásbrázolás a festészetben egy állattenyésztő szemével <i>Paintbrush or pen and brush? – Poultry and egg infine art from an animal breeder's point of view</i>	65
HORVÁTH TÜNDE: Harcosnők klubja? – Specializált társadalmi helyzetű nők a késő rézkor időszakában Magyarországon <i>Fightress clubs? Women with a special social status in the Late Copper Age in Hungary</i>	79
NÉMETH PÉTER GERGELY: Somogy megye római kori temetői <i>Roman Cemeteries in County Somogy</i>	95
KÖLTŐ LÁSZLÓ és VARGA MÁTÉ: 10–11. századi sírleletek Zamárdiból <i>10th–11th centuries grave finds from Zamárdi</i>	127
MOLNÁR ISTVÁN: Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság területén 2. A 2016-ban végzett régészeti feltárás <i>Research in the area of the Benedictine abbey, Kaposszentjakab Part 2.</i>	139
M. ARADI CSILLA: Adalék a pécsi székesegyház 12. századi építkezéséhez és a Sámson ciklus értelmezéséhez <i>Additional information to the 12. C. construction of the cathedral of Pécs and to the interpretation of the Samson cycle</i>	159
GÁLVÖLGYI ORSOLYA: Középkori érmék Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlőről <i>Medieval coins from Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő</i>	169

MAGYAR KÁLMÁN: Beszámoló a balatonszemesi Bolondvár (Kern villa) területén 2007 nyarán folytatott megelőző régészeti kutatásról <i>Excavation of the 'Bolondvár' site in Balatonszemes dated from the Ottoman era, during 17–25 June, 2007</i>	181
KÖLTŐ LÁSZLÓ, VÁNDOR LÁSZLÓ és VARGA MÁTÉ: Őrtilos – Zrínyi-Újvár régészeti feltárása (2016–2017) <i>Archaeological excavations in Őrtilos – Zrínyi-Újvár (2016–2017)</i>	195
HONTI SZILVIA, M. ARADI CSILLA, BALOGH CSILLA, FÜKÖH DÁNIEL, MOLNÁR ISTVÁN, NÉMETH PÉTER GERGELY, SOMOGYI KRISZTINA és TOKAI ZITA: Régészeti kutatások Somogy megyében 2016–2017 között <i>Archaeological research in Somogy county between 2016–2017</i>	203
GÁSPÁR FERENC: A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete Somogy vármegyei fiókegyletei és tevékenységük az I. világháború idején <i>The Branches of the Red Cross Association of the Countries of the Hungarian Holy Crown in Somogy and their Activities during the First World War</i>	221
SVÉGEL FANNI: A bábamesterség átalakulása a XX. század közepén <i>The transformation of midwifery in the middle of the XXth century</i>	237
KNÉZY JUDIT: Három község a Zselic nyugati szélén 1921–27 között. Kadarkút, Bárdudvarnok, Hedrehely népének életkörülményei <i>Three villages between 1921 and 27 on the Western edge of the Zselic region</i>	255
LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA: Három Kapos menti község népének részvétele a katolikus egyház hivatalos jeles napi ünnepein, az 1930-as évektől napjainkig <i>Participation of the people of three Kapos villages on the official celebration of the Catholic Church from the 1930s to the present</i>	273
MEGYERY NOÉMI: A „Sárga zongoraszoba”. Rippl-Rónai zenei festészete <i>„The Yellow Piano-Room”. The musical painting of Rippl-Rónai</i>	291
GYENES ZSOLT: CT a művészetben <i>CT in Art</i>	313

A Dráva durvaszemcsés folyóvízi üledékéből előkerült szubfosszilis uszadékfák dendrokronológiai és faanatómiai vizsgálata

ÁRVAI MÁTYÁS¹, ANTALFI ESZTER², SEBE KRISZTINA³, MIHÁLY ENIKŐ⁴,
FEHÉR SÁNDOR² és KERN ZOLTÁN⁵

¹ MTA ATK Talajtani és Agrokémiai Intézet H-1022 Budapest Herman Ottó út 15.

² SOE SKK Faanyagtudományi Intézet H-9400 Sopron Bajcsy-Zsilinszky utca 4.

³ PTE TTK Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtani és Meteorológiai Tanszék H-7624 Pécs Ifjúság útja 6.

⁴ ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Természetföldrajzi Tanszék H-1117 Budapest Pázmány Péter sétány 1/c.

⁵ MTA CsFK Földtani és Geokémiai Intézet H-1112 Budapest Budaörsi út 45.

E-mail: arvai.matyas@agrar.mta.hu, kern@geochem.hu

ÁRVAI, M., ANTALFI, E., SEBE, K., MIHÁLY, E., FEHÉR, S. & KERN, Z.: Wood anatomy and dendrochronology of subfossil driftwood in alluvial deposit of the Dráva river.

Abstract: This paper presents preliminary results of dendrochronological analyses of the first occurrence of subfossil tree trunks from Dráva alluvial sediments. Driftwood logs were found at an outer bend of the Dráva river near the village of Babócsa. The site is covered by >6 m fluvial sand and gravel. Trunks are arranged horizontally, roughly in the same bed, between massive gravel and sand layers. Fourteen samples had been collected within a hundred metre long outcrop, arranged in three distinct sets. Half of the samples are oak (*Quercus robur* L., n=7), fewer samples belonged to beech (*Fagus sylvatica*, n=2), wych elm (*Ulmus scabra*, n=1), european white elm (*Ulmus laevis*, n=2) and finally a there are one sample each of poplar (*Populus* spp.) and larch (*Larix decidua*). The samples were processed following the standard dendrochronological protocol. Ring width was measured to the nearest 0.01mm. Despite the most likely origin of the samples is the riverbank; the oak trunks had narrow tree-ring sequences. An oak trunk of a diameter not more 20 cm contains more than 240 rings and two other oak samples have about 200 rings. These three long series could be crossdated, forming a 249 year long chronology. The chronology built from the three synchronized records (sample codes BAB002, BAB003, BAB007) was tested with surrounding oak master chronologies, without success. The first subfossil wood remains from the Dráva river and their dating chronology will be of help to understand changes in river dynamics and the former composition of the tree species on the floodplain.

Keywords: wood anatomy, dendrochronology, subfossil, driftwood, oak

Bevezetés

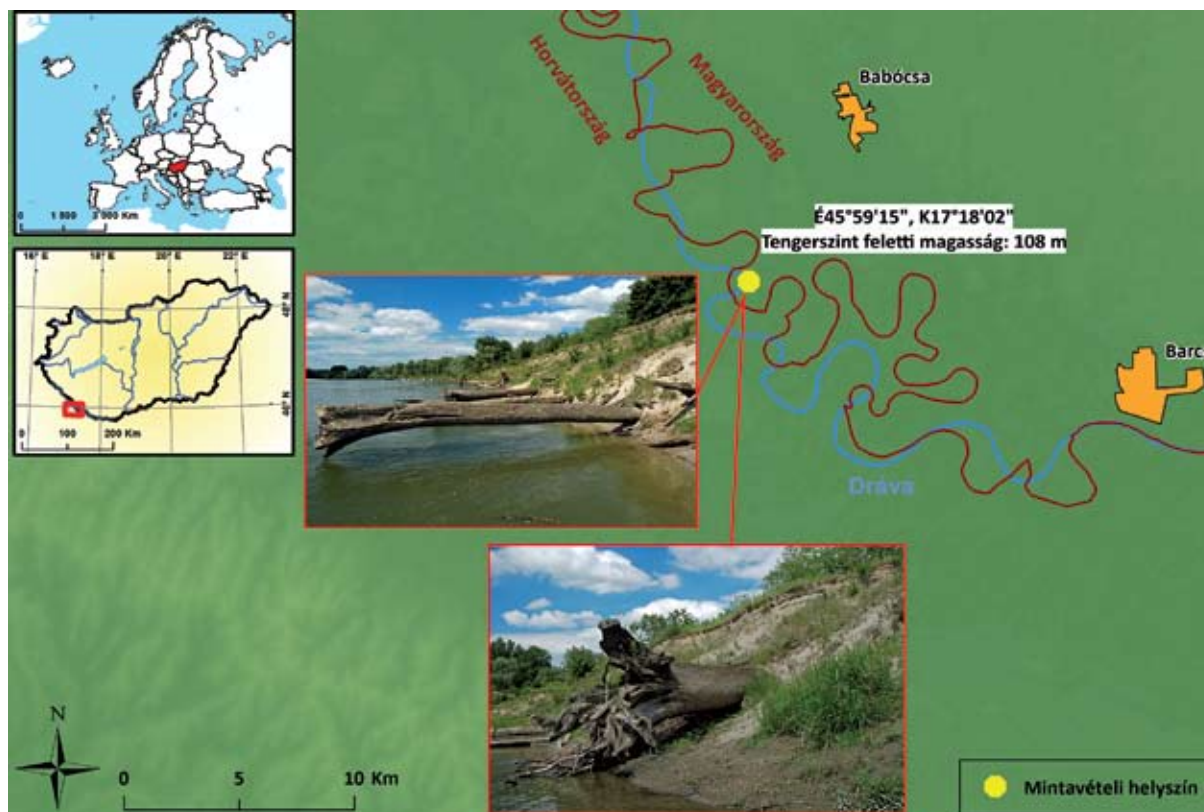
Magyarországon a 20. század második felében kezdődtek meg a tudományos igényű faévgűrű vizsgálatok, azonban csupán egy-egy minta elemzésére korlátozódtak (pl. HORVÁTH 1974). A század végére a szisztematikusabb gyűjtésnek köszönhetően már statisztikailag kiértékelhető mintamennyiségek mellett indultak el az elemzések (GRYNAEUS 1995, 1996). A cél mindvégig a létrehozott kronológiákat felépítő minták mennyiségének a növelése mellett az idősorok hosszának a múltbéli kiterjesztése volt. Az élőfák alkotta kezdeti kronologiaszakszt épületeffékkal lehet időben növelni azonban a limitált rendelkezésre állásuk miatt nem lehetséges, hogy több ezer évre növeljük a gyűrádatsort (GRYNAEUS

2015). A megfelelő konzerváló területek által megőrzött, ún. szubfosszilis, faminták nyújtják a lehetőségét az ezer évet meghaladó folytonos kronológiák létrehozására (pl. KRAPIEC 2001, FRIEDRICH 2004). Ezért a dendrokronológiai kutatásokban régiókban is növekvő figyelem irányul a szubfosszilis leletanyag felé (ÁRVAI et al., 2016, KERN és POPA 2016, PEARSON et al. 2014).

A nagyrészt tavi üledékekben, lápokban, folyóteraszokban, partfalakban fennmaradt minták egyrészt koruknál fogva az adatsorok kiterjesztésére alkalmasak, másrészt az egykori természetes vegetáció hírmondóiként reprezentálják a letűnt korok természeti viszonyait.

Magyarországon az elmúlt mintegy másfél évtizedben folytatott szisztematikus mintagyűjtési munkálatok eredményeképpen három folyó (Sajó, Hernád, Mura), hét szakaszáról mintegy 200 minta került begyűjtésre (ÁRVAI ET AL., 2017). Az uszadékfák folyómenti holocén alluviális üledékből kerülnek elő. Legtöbb minta kavicsból került elő. A leggyakoribb a tölgy (*Quercus* sp.) és a szil (*Ulmus* sp.) nemzetség. Észak-magyarországi mintaterületekről elvéve fenyő maradványok is előkerültek (HORSKY és REINPRECHT 1985, ÁRVAI ET AL. 2017). A minták átlagosan mintegy 60 évgűrűt tartalmaznak, csupán kis arányban fordulnak elő 150 vagy annál több évgűrűt tartalmazó faminták. A famaradványok közötti szinkronizációt nehezíti az maradványok beágyazódásának epizodikus jellege valamint a változatos származási területek. A Kárpát-medence, és tágabb környezetéből ismert tölgykronológiák (ÁRVAI et al. 2018, GRYNAEUS 2011, KERN et al. 2013, KOLÁR et al. 2012, PROKOP et al. 2016, TÓTH et al. 2015) valamint a kocsányos tölgyek hosszú élettartama is azt mutatja, a tölgyfaminták nagyobb eséllyel átlapolhatók és ezáltal alkalmasabbak kronológiák készítésére.

A Dráva folyóból régészeti faleletek előkerülését több alkalommal is dokumentálták pl.: Barcsnál bődönhajó (MAGYAR 1973) vagy a Drávatamásinál a közelmúltban feltárt 29 török kori hajó. Utóbbiakon dendrokronológiai elemzések is készültek (GRYNAEUS 2015), de szubfosszilis uszadékanyagról és annak faanatómiai és dendrokronológiai vizsgálatáról ez az első tanulmány.

1. ábra. A mintavételi helyszín közel a horvát-magyar államhatárhoz, valamint a partfalból kiálló szubfosszilis fatörzsek. (Fotók: Csór Sándor)

A mintaterület és a mintavétel

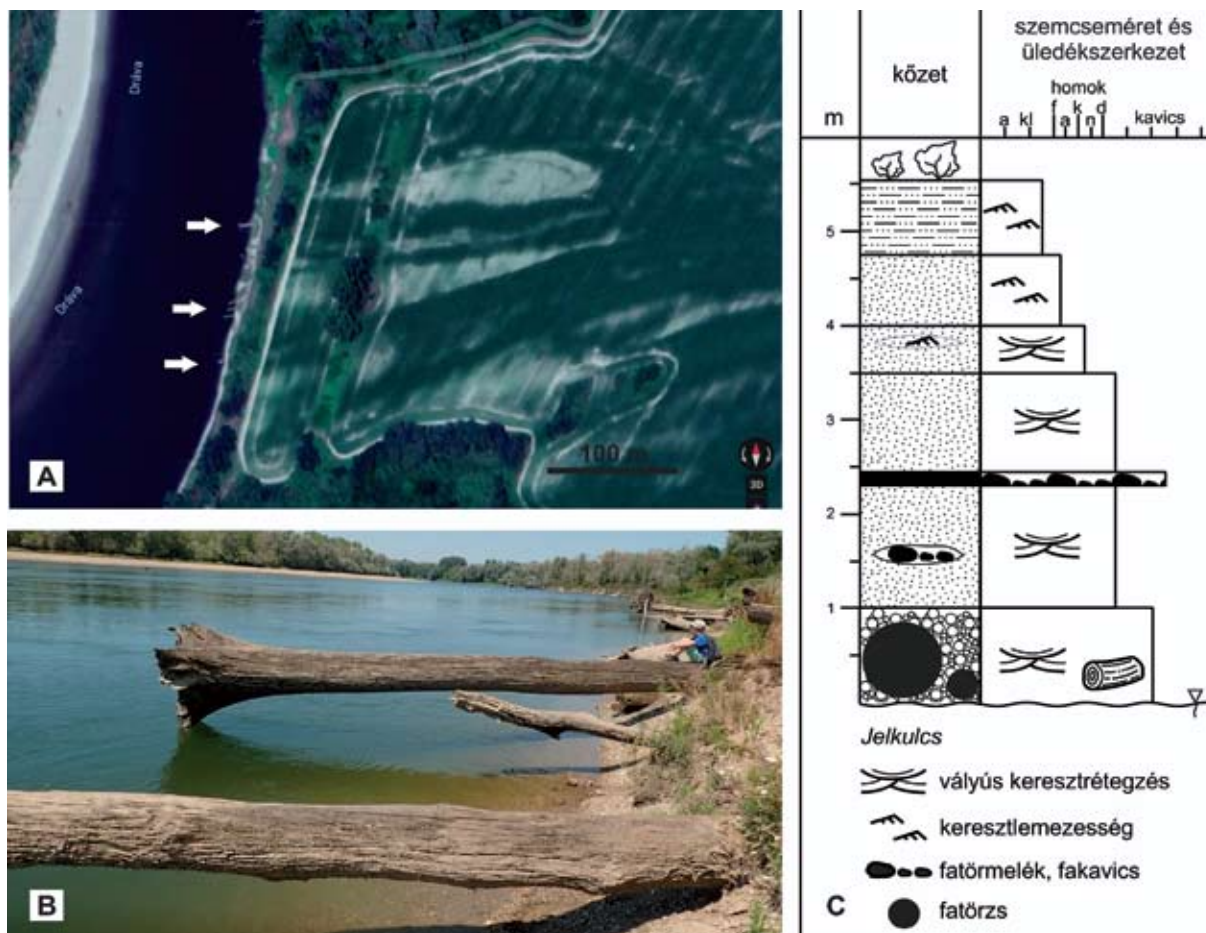
A minták származási területe egy Babócsa melletti drávai folyókanyarulat magaspártja, a horvátországi határvidéken (é.sz. 45°59'15", k.h. 17°18'02"), tengerszint feletti magassága 108 méter (1. ábra). A 2017 nyár közepi alacsony vízállás lehetőséget nyújtott egy Babócsa közelében elhelyezkedő folyókanyarulat külső, meredek partfalában a kiálló farönkök megközelítésére, amelyekből 14 darab volt hozzáférhető mintavételre. Egy minta esetében (BAB011), kis méretéből kifolyólag, nem volt szükséges helyszíni mintavétel, minden más esetben motorfűrész használatával 5–10 cm vastagságú korongmintákat vettünk.

A famaradványok üledékföldtani környezete

A fatörzsek egy kb. 100 m hosszú, É–D-i irányú folyószakaszon találhatók (2. ábra), csak alacsony vízálaskor láthatóak. A Dráva keleti partfalából állnak ki megközelítőleg egy szintben. A mintázás idején a vízszint fölött 0,5–1 méterrel helyezkedtek el. Ugyanekkor a víz alatt is láthatóak voltak további fatörzsek. Egy folyókanyarulatban kerültek felszínre, a meander külső ívének oldalazó eróziója miatt szabadult ki egy részük az üledékből. A folyóvízi üledékben KÉK–NyDNY-i irányítottsággal fekszenek. Gyökérzetük jellemzően NyDNY felé áll, bár néhány törzs csúcsával mutat NyDNY felé.

A feltárt üledéksor felfelé finomodó szemcseméretű trendet mutat (2. ábra C). A kőzetanyag oldalirányban gyorsan változik, az egyes rétegek gyakran lencsések, kiékelődők. A rétegsor alsó 2–2,5 m-ét vályúsan keresztarétegzett kavicsos homok és homokos kavics váltakozása alkotja, ahol a homok nagy-durvaszemű, a kavics mérete jellemzően 0,5–1 cm, de mindig 2 cm alatti. A keresztarétegzett kötegek vastagsága legfeljebb 20 cm. A vizsgált fatörzsek ebben a szakaszban helyezkednek el. A törzsek befolyásolták a hordaléklerakódást, két oldalukon nem ritkán eltérő kőzet (homok, illetve kavics) rakódott le. Egyes helyeken homokkal és kavicssal kevert, felszakított agyagklastokból álló lencsék fordulnak elő. Ennek a homok-kavics üledékszakasznak a felsőbb részében több lencse található fatörzselékből, valamint koptatott fakavicsokból.

A következő 1,5–2 m üledéket vályúsan keresztarétegzett kavicsos homok és homok alkotja. Felső részében megjelennek néhány cm vastag, keresztlemez finomhomok-lencsék. A rétegsor felső 1,5 m-ének szerkezete keresztlemez, lent finom-apróhomok, fent finomhomokos kőzetliszt alkotja. A keresztlemez irányítottsága ÉK-ies szállításra utal.

2. ábra. Famaradványok Dráva-üledékben. A) A fák (fehér nyíllal jelölve) helyzete 2017. augusztusi GoogleEarth műholdképen; B) látkép észak felé az A ábra középső nyilánál; C) a fákat befoglaló üledék rétegsora.

Módszerek

Faanatómiai vizsgálatok

A begyűjtött 14 minta közül makroszkópos jellemzőik alapján különböző fajokhoz tartozónak feltételezett 5 famintán végeztünk faanatómiai vizsgálatokat a Soproni Egyetem Faanyagtudományi Intézetében.

A mikroszkópos fajazonosításhoz az 5–20 µm vastagságú metszetek Thermo Scientific Microm HM 430 típusú, számkós mikrotóm segítségével készültek sztenderd protokollt követve (MIHALIK et al., 1999, ANTALFI 2012, 2015) mindhárom anatómiai irányban (kereszt-, húr- és sugármetszet). A könnyebb metszet készítés elősegítéséért, vízben, kevés glicerinnel hozzáadásával Bunsen égőn főzőpohárban főztük a mintát. A glicerinnel puhábbá teszi a faanyagot, így könnyebben metszi a kés (MIHALIK et al., 1999). A főzés ideje a fa keménységétől, és a minta nagyságától függött. A metszetek fixálása kanadabalzsammal történt. A lefedett metszetek egy napig szobahőmérsékleten, majd egy-két héten keresztül 35–40 °C körül, szárító szekrényben száradtak, annak érdekében, hogy a ragasztás kikeményedjen.

A fajazonosításhoz szükséges elővizsgálatokhoz egy Nikon SMZ-2T típusú sztereo-mikroszkópot, a metszetek nagy nagyítású vizsgálatához és a faanatómiai azonosító jegyek megfigyeléséhez pedig egy Zeiss fénymikroszkópot használtunk. A felismert faanatómiai jellegzetességek alapján a fajazonosítás referencia adatbázisokkal összevetve történt (HOLLONDONNER 1913, GREGUSS 1945, SCHWEINGRUBER 1990, BUTTERFIELD et al., 1997).

Dendrokronológiai vizsgálatok

A megfelelően becsomagolt mintákat az ELTE Őslénytani Tanszékén működő Budapest Évgyűri Laboratórium (KÁZMÉR ÉS GRYNÆUS 2003) előkészítő helyiségébe szállítottuk, ahol a későbbiekben a légszárítás minták csiszolásával folytatódott a mérés előkészítése. A minták évgyűri szélességi mérését két sugármentén, 0,01 mm pontossággal, Lintab mérőasztalon végeztük, amely közvetlen számítógép kapcsolata révén az évgyűrgörbék rögtön a TSAP 4.70 szoftverkörnyezetbe (RINN 2005) tárolódnak. A TSAP program segítségével végeztük el a minták szinkronizációját is. A szinkronhelyzeteket értékelésére a grafikus össze-

vetés mellett a dendrokronológiai vizsgálatoknál általánosan alkalmazott statisztikai módszereket, úgymint együttfutási százalék (GLK%, ECKSTEIN és BAUCH, 1967) és módosított t-érték (BAILLE és PILCHER 1973), alkalmaztuk.

Eredmények

Faanatómiai eredmények

A makroszkópos megfigyelések alapján felállított csoportok, és a faanatómiai alapú vizsgálatok eredményei alapján hét minta kocsányos tölgy, két minta vénic szil illetve bükk. Hegyi szil és vörösfenyő egy-egy példánnyal képviseltette magát a begyűjtött minták között. Egy esetben (BAB012: nyár (*Populus* sp.)) pedig csak nemzetség szintű besorolásra adott lehetőséget a faanatómiai vizsgálat. A szórtlikacsú minták közül kettő évgyűrűszáma meghaladta a 100-at, valamint a nyár esetében kéreg is megfigyelhető a törzsön. A faminta teljességét mutató bél valamint kéreg meglétét és az egyes mintákhoz tartozó évgyűrű darabszámokat az 1. táblázat foglalja össze.

A BAB 002-es minta gyűrűs likacsú fa (3–1. ábra). Keresztmetszetén jól látható, hogy korai pásztájában nagy üregű edények vannak, tiliszekkel részlegesen telítettek. A korai pászta edényei 1–2 sejtsorosak. A húr és a sugármetszeten, a korai pászta nagy edényei árokszerű mélyedéseként láthatók. Az edények áttörése teljes. Bélsugarai homogének, néha az egy sejtsoros bélsugarakat köbös sejtek alkotják. A sugármetszeten a széles bélsugártükrök jellegzetesek (3–2. ábra). A fatest szilárdító alapállományát vastag falú farostok (libriform rostok) és rosttracheidák alkotják (3–3. ábra).

A faanatómiai vizsgálatok alapján a BAB002-es faj kocsányos tölgy (*Quercus robur*).

A BAB 004-es minta gyűrűs likacsú fafaj (4–1. ábra). Keresztmetszetén jól látható, hogy korai pásztájában nagy üregű edények vannak, leginkább egy, ritkábban két sejtsor szélesen. A bélsugarak homogén felépítésűek, parenchima sejtekből áll, rajtuk egyszerű gödörkék találhatók (4–3. ábra). A tracheida sejtek átmérője hasonlít a kései pászta edényeihez. Az edények körül és a rostok között egyaránt faparenchima sejteket találunk. A fatest szilárdító alapállományát vastag falú farostok (libriform rostok) és rosttracheidák alkotják.

A faanatómiai vizsgálatok alapján (4. ábra) a BAB004-es fafaj hegyi szil (*Ulmus scabra*).

A BAB 011-es minta keresztmetszetén a hossztracheidák teljesen szabályos elrendeződést mutatnak, ami egyértelműen a fenyők csoportjára irányítja a figyelmet. A korai és a kései pászta határa viszonylag éles (5–1. ábra, 5–2. ábra). Faparenchimák ritkán fordulnak elő az évgyűrűhatáron.

A bélsugár heterogén felépítésű, így a bélsugár parenchimán kívül, bélsugár tracheidát is tartalmaz. A bélsugártracheidák fala sima, rajtuk kicsi udvaros gödörkés sejtfal-vastagodások láthatóak. A húrmetszeten jól látható, hogy a bélsugarak kizárólag csak egy sejtsor szélesek, gyantajárat esetén kiszélesedhetnek 2 sejtsor szélesre is (5–1. ábra, 5–5. ábra).

A faanatómiai vizsgálatok alapján (5. ábra) a BAB011-es fafaj vörösfenyő (*Larix decidua*).

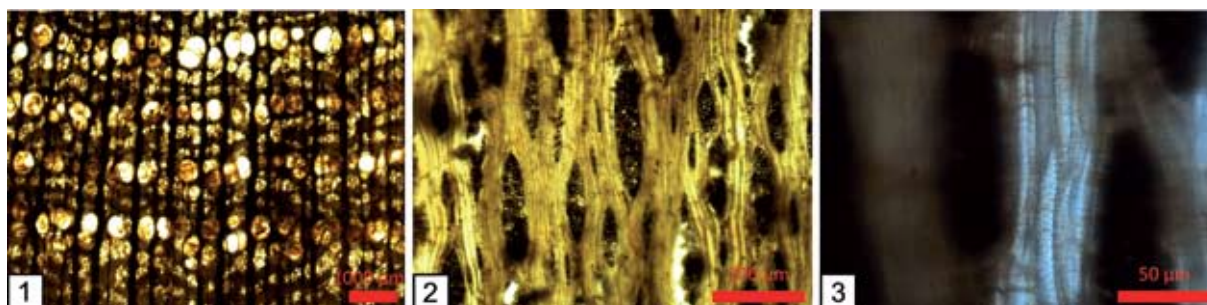
A BAB 012-es minta keresztmetszetén (6–1. ábra) egyértelműen látható, hogy a korai és a késői pásztájában az edények hasonló méretűek, aprók (szabad szemmel nem láthatóak), így ez egy szórt likacsú fafaj. A korai pásztában az edények átmérője csak kissé nagyobb, mint a későiben és a teljes évgyűrűben egyenletesen elszórva helyezkednek el. Az edények

1. táblázat. A babócsai uszadékfák fafaja és évgyűrűszáma

Mintakód	Fafaj	Évgyűrűszám	Bél	Kéreg
BAB001	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	46	-	-
BAB002	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	245	+	-
BAB003	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	236	+	-
BAB004	Hegyi szil (<i>Ulmus scabra</i>)	77	+	-
BAB005	Közönséges bükk (<i>Fagus sylvatica</i>)	50	-	-
BAB006	Vénic szil (<i>Ulmus laevis</i>)	62	+	-
BAB007	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	198	+	-
BAB008	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	37	+	-
BAB009	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	171	+	+
BAB010	Kocsányos tölgy (<i>Quercus robur</i>)	87	-	-
BAB011	Vörös fenyő (<i>Larix decidua</i>)	51	-	-
BAB012	Nyárfa (<i>Populus</i> sp.)	101	-	+
BAB013	Közönséges bükk (<i>Fagus sylvatica</i>)	103	-	-
BAB014	Vénic szil (<i>Ulmus laevis</i>)	131	+	-

3. ábra. A BAB002-es minta mikroszkópos felvételei. A késői pásztában, az edények sugárirányban rendeződnek. Villás elágazódás nem látható, vagy nagyon ritka. Ezek az edények, a késői pásztában aprók, kisebb méretűek (1). Az egy sejt soros bélsugarak mellett, 20-40 sejt sor széles bélsugarakkal is rendelkezik a minta. (Ezek a széles bélsugarak, a fatesten szabad szemmel is könnyen láthatóak) (2), a késői pászta kis edényei mellett bő üregű rosttracheidák és faparenchimák találhatók (3).

4. ábra. A BAB004-es minta mikroszkópos felvételei. A késői pásztában a parenchima sejtek, az edényekkel együtt alkotnak húr irányú sávokat. A minta nagyon sűrű sejtszerkezettel rendelkezik. (1). A hosszmetseti képen látható, hogy a bélsugarak keskenyek, 1-4 (esetleg 5) sejt sor szélesek, alacsonyak, rövidek és tömzsik (2), a szűkebb edények falán jellemző a spirális sejt falvastagodás, ami a húrmetszeten és a sugármetszeten is egyaránt megtalálható (3).

a keresztmetset 40–50%-át teszik ki. Ritkán állnak egyedül, többnyire 2–4 tagú likacsugarat alkotnak. A húrmetszeti képen nem láthatunk sem spirális sejt falvastagodást, sem létrás edényáttörést (6–2. ábra). Edényáttörésük teljes. A mintának csupán 1 sejt soros bélsugara van, ami parenchima sejtekből áll, így homogén felépítésű. Faparenchimát a minta nem tartalmaz, vagy nagyon ritka. A vékony falú, bő üregű farostok alkotják az alapállományt. A faanatómiai vizsgálatok alapján a BAB012-es mintánál csak nemzetség szintű meghatározást lehetett végezni: nyár (*Populus* sp.)

A BAB 014-es minta gyűrűs likacsú fafaj. Keresztmetsetén jól látható, hogy a korai pásztájában nagy üregű edények vannak, 3 akár 4 sejt sor magasak is lehetnek (7–1. ábra). A késői pászta edényei kisebb méretűek, hullámokat alkotva sávokba rendeződnek. Általában 4–5-ször is magasabbak lehetnek, mint szélesek.

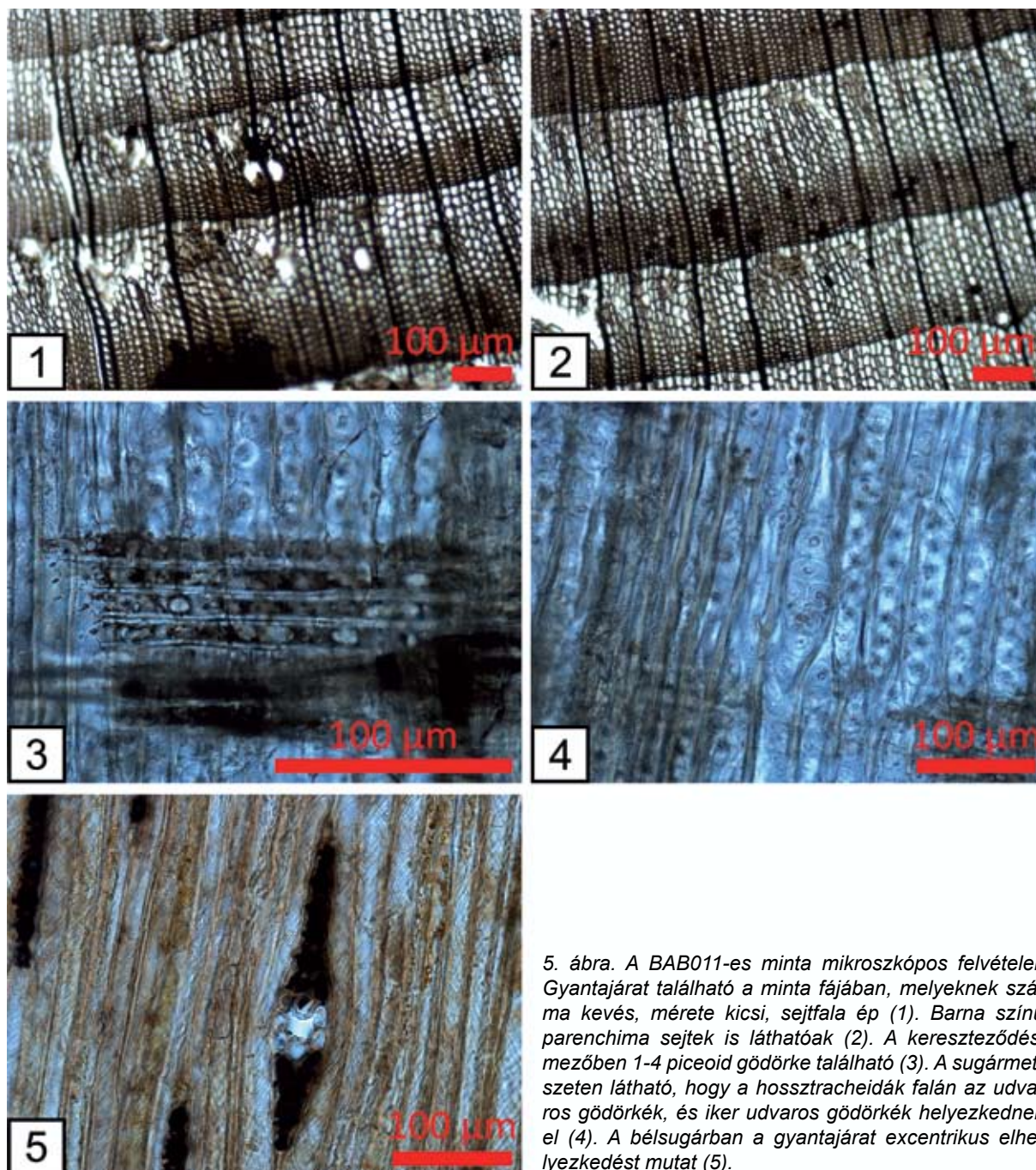
A bélsugarak parenchima sejtekből állnak, ez mutatja, hogy homogén felépítésűek (7–2. ábra). Az edények körül és a rostok között egyaránt faparenchima sejteket találunk. A fatest szilárdító alapállományát vastag falú, hosszúra nyúlt farostok (melyek részben elhegyesedve, részben lekerekítve végződnek) és rosttracheidák alkotják. A faanatómiai vizsgálatok alapján a BAB014-es fafaj vénic szil (*Ulmus laevis*).

Két minta esetében a dendrokronológiai vizsgálat-hoz előkészített polírozott keresztmetseten felismerhető szőrt likacsú szövet és a jellegzetes bélsugarak jelentette karakteres jegyek elegendőek voltak a bükk (*Fagus sylvatica*) azonosításához.

Dendrokronológiai eredmények

A legtöbb évgyűrűt ($n=245$) a BAB002 jelű tölgy-mintában, míg a legkevesebb mérhető évgyűrűt ($n=37$) a BAB008 jelű, ugyancsak kocsányos tölgy azonosított, mintában találtuk. A minták átlagos évgyűrűszáma 114, ami előre vetítené a sikeres szinkronizációt, azonban a minták fajszintű heterogenitása valamint a négy példány esetében csekélynek mondható (≤ 51) évgyűrűszámok a minták többségénél mégis a sikertelen átlapolás felé billentik a szinkronizációs elemzéseket. A tapasztalat mellett számos kutatás alapján is várható volt, hogy a tölgymintákat lehet a legnagyobb sikerrel keresztmegfeleltetni.

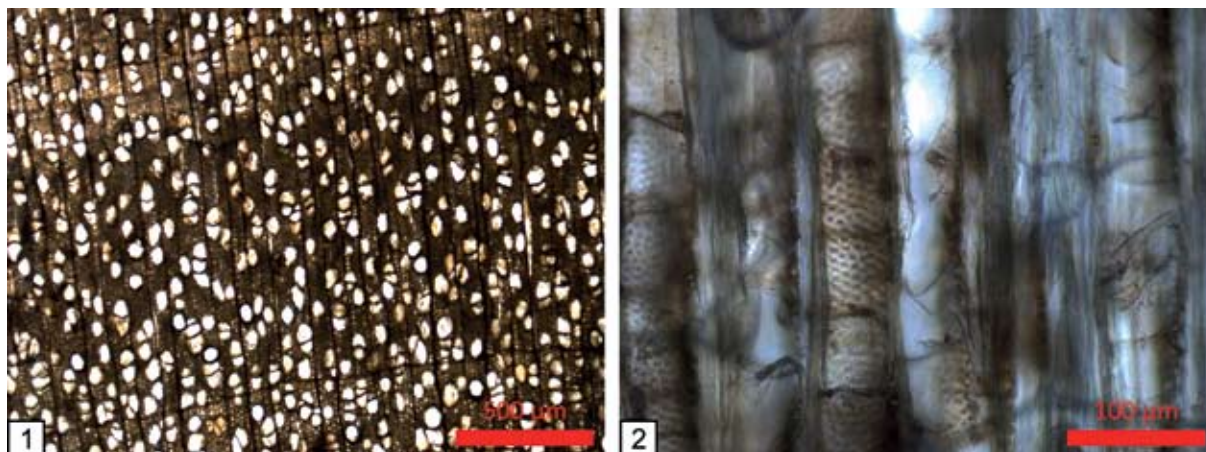
A tölgyminták vizsgálatakor a három leghosszabb minta esetében sikerült találni olyan pozíciót amelyben az minden párosításban kitűnő dendro-statisztikai eredmények kaptunk. A BAB003 minta adatsorának 4-ik helyéhez illesztve a BAB002 minta első mért évgyűrűjét, és a 7-ik helyéhez illesztve a BAB007 minta első mért évgyűrűjét t_{BP} -re 5,2 és 7,4 közötti értékeket;

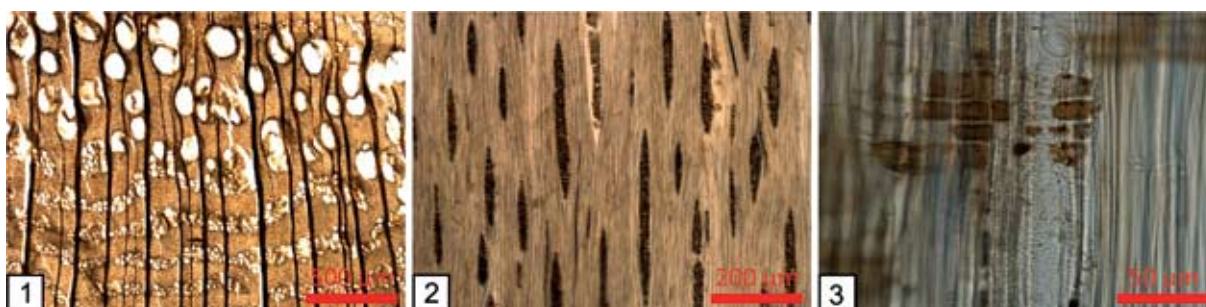
5. ábra. A BAB011-es minta mikroszkópos felvételei. Gyantajárat található a minta fájában, melyeknek száma kevés, mérete kicsi, sejtfa ép (1). Barna színű parenchima sejtek is láthatóak (2). A keresztvezetési mezőben 1-4 piceoid gödörke található (3). A sugármetszeten látható, hogy a hossztracheidák falán az udvaros gödörkék, és iker udvaros gödörkék helyezkednek el (4). A bélsugárban a gyantajárat excentrikus elhelyezkedést mutat (5).

a GLK%-ra 60 ($p < 0.05$) és 67 ($p < 0.01$) közötti értékeket kaptunk (7. ábra). A BAB007-es tölgyfaminta mind a 198 gyűrűje átfed mind a BAB002-es mintáé pedig a BAB003-as minta adatsorával, ugyanazt a növekedési periódust reprezentálva. A két hosszabb minta esetében is igen kiterjedt az átfedés, hiszen 4 gyűrű kivételével a BAB003 össze gyűrűje átfed a leghosszabb tölgyfaminta évgűrűadatsorával. A 8. ábrán megfigyelhető ezenkívül az egyes negatív és pozitív csúcsok nagyszámú egyezése valamint a jellegzetes növekedési mintázatok (pl. vékony évgűrűcsoportok) egybeesése is.

A három leghosszabb tölgyfaminta sikeres szinkronizációja alapján felállított első drávai lebegő tölgykronológia (BABsf01CHR) 249 év hosszú (8. ábra). A negyedik jelentősebb számú évgűrűt tartalmazó tölgy minta (BAB09), melyen kéregmaradványt is megfigyeltünk nem volt szinkronizálható ezzel a csoporttal. A keltezési kísérlethez három környékbeli tölgy referencia kronológiát hívtunk segítségül: Mezőcsék-Tolna (időszak: 1650–2014, KERN-HORVÁTH-MORGÓS publikálatlan); kelet-szlovéniai (időszak: 1456-2003 ČUFAR et al., 2008), és kelet-ausztriai (időszak: 931-2011, GEIHOFFER et al., 2005). A környékbeli

6. ábra. A BAB0012-es minta mikroszkópos felvételei: A minta edényátmérői húrványba 40-90 µm nagyságúak, míg ez az érték egy fűzfa esetében 60-120 µm között mozog (1). Az edény falán sok egyszerű gödörke helyezkedik el (2)

7. ábra. A BAB0014-es minta mikroszkópos felvételei: Az évgűrű határ egyenletes. A bélsugarak szélessége változó (1), a húrmetszeti kép mutatja, hogy a bélsugarak magasak és keskenyek, csupán 1-3 (ritkán 4) sejtsor szélesek (2), a sugármetszeten látható, hogy az edényáttörés teljes, valamint spirális vastagodás van az edények belső falán (3)

mesterekronológiákkal végrehajtott keltezési kísérletek azonban sajnálatos mód nem hoztak statisztikailag megbízható eredményt.

Két-két minta képviselte a bükk és vénic szil fajokat, de ezek esetében nem sikerült megbízható szinkronizálást találni a mintapárok között.

Az eredmények értelmezése

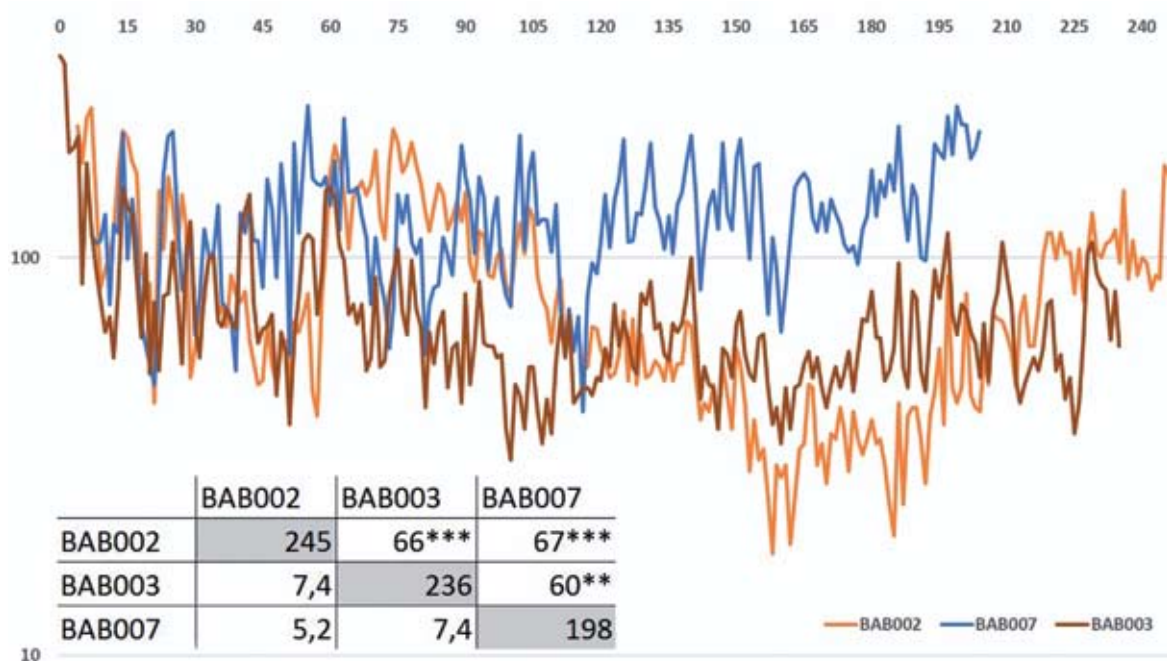
A fajajösszetétel kivételesen változatosnak mondható. Az azonosított fajok között megjelennek a helyben növekvő egykori ártéri erdők fajtái (pl. tölgy és szil) amelyek a leggyakrabban fordulnak elő a hasonló jellegű alluvális üledékösszetétel szubfosszilis uszadékanyagában (CHIRILOAEI et al., 2012, CAROZZA et al., 2014, KERN és POPA 2016) másrészt a messzebbi területekről, folyóvíz által szállított faminták (vörösfenyő).

Az eredményes dendrokronológiai szinkronizálás alapján a BAB002, BAB003 és BAB007 kocsányos tölgy minták azonos időben és termőhelyen növekedtek, következésképpen egy uszadékfa-felhalmozódási generációt képviselnek. A szomszédos Száva vízgyűjtőről származó több száz szubfosszilis faanyag-

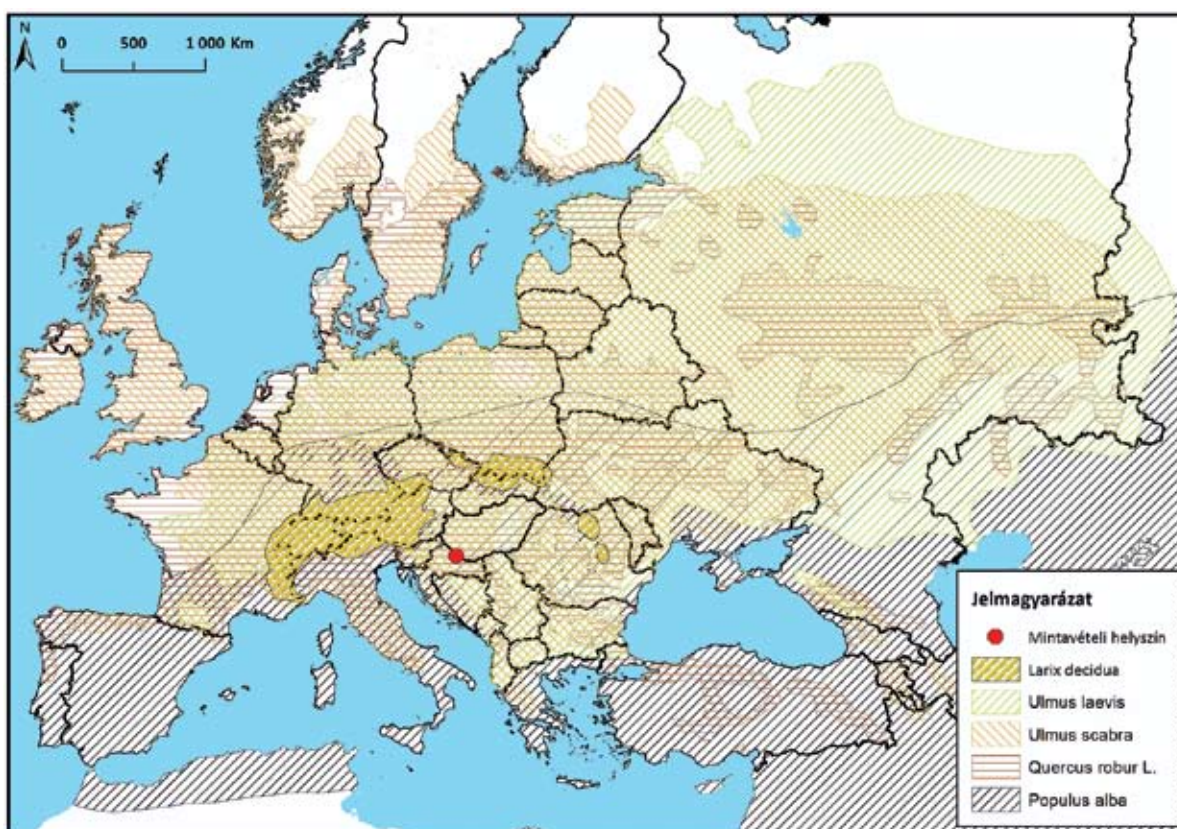
ok radiokarbonos kormeghatározásai alapján 8000 évnél idősebb famaradványt nem találtak, (PEARSON et al. 2014) így feltételezhető, hogy a vizsgált drávai uszadékanyag se idősebb ennél. Mivel a fás vegetáció elterjedésében a nagy átrendeződések 8000 évet megelőzően zajlottak, így természetesen fenntartásokkal, de az jelenlegi elterjedési viszonyok irányadóak lehetnek a drávai szubfosszilis minteredtének nyomozásában is. A vörösfenyő jelenlegi elterjedése főleg az Alpok és a Kárpátok magashegységi régiójára korlátozódik, hazánk területén nem található meg (9. ábra). Az elterjedési térképek alapján kijelenthető, hogy legközelebb 250 km-ről származhatott a fenyőminta. A BAB011 minta tehát mindenképp más termőhelyről származik, bár lehet, hogy az előbbi tölgyekkel azonos időben csapdázódott az üledékbe.

A megőrződött kéreg, valamint szíjács farész azt sugallja, hogy a kocsányos tölgy fajhoz tartozó BAB009 és BAB012 nyár minták közelebről szállítottak.

Az üledékföldtani környezet vizsgálata alapján a felfelé finomodó üledéksor egyetlen folyóvízi ciklusként értelmezhető, azaz egy meder kitöltőanyagát képviseli. Valószínűleg meanderező típusú folyó rakta le. A ré-

8. ábra. A három szinkronizálható tölgyeminta évgűrűszélességi görbéje a legjobb egyezést adó pozícióban. A felső táblázat a keresztegyezések alapstatisztikáit mutatja. A minták évgűrűszámát az átlós, szürke háttérű cellákban tüntettük fel. Az átló alatti cellák a tBP (Baille & Pilcher, 1973) értékeit, az átló feletti cellák pedig az egyezés GLK% értékeit (Eckstein & Bauch 1969) mutatják. (**: $p < 0.05$; ***: $p < 0.01$)

9. ábra. A vizsgált fafajok európai elterjedési területe
(forrás: EUFORGEN.ORG)

tegsor a mai felszínig tart, így növényzettel nem vagy időszakosan fedett helyeken, pl. szántóterületeken az egykori üledékek felülnézetben is tanulmányozhatók. A friss műholdképeken megfigyelhető, hogy az ártér ezen részét egykor feltöltő folyószakasz irányítottága meg- egyezik a fákéval (2. ábra A), azaz a fák hosszirányban rakódtak le a mederben. Valószínűsíthető, hogy a nagy folyókban a fák jellemzően úgy feneklenek meg, hogy gyökérzetük a folyásiránnyal szemben mutat. Ez össz- hangban van azzal, hogy a befoglaló üledéksor felső, finomszemű részén a keresztlemezesség északkeleties vízáramlásra utal. Ezen adatok alapján a fatörzsek lera- kódásakor az egykori Dráva itt ÉÉK felé folyt.

Bár a Dráva felszíne alatt nem látjuk az üledéksort, a vízszint közelében feltáruló fatörzsek valószínűleg az egykori meder mély részén rakódtak le. Erre utal a feltárt rétegsor famaradványokat is befoglaló alsó részének durva szemcsemérete. Az, hogy a törzsek a meder mély részén halmozódtak fel, rendszerint az áthalmozott famaradványok esetén jellemző (KALICKI és KRAPIEC 1995), azaz összhangban van azzal, hogy vegyes fajú és korú törzsek együttesen fordulnak elő. Emellett ismert, hogy a Dráva mai medre a vizsgált ter-ületen alacsonyabban van, mint akár néhány száz évvel ezelőtt: a szabályozások, elsősorban a horvát oldalon épített vízerőművek hatására a meder mélyül és bevá- gódik, a jellemző vízszintek egyre alacsonyodnak (KISS ET AL. 2011). A bevágódás miatt a korábbi medrek mé-lyebb részei is feltárodnak akár a mai vízszint fölött is.

Az alluviális üledékösszlet keletkezése szempont- jából a BAB009 (*Quercus robur*) és BAB012 (*Populus* sp.) minták reprezentálta legfiatalabb uszadékfa gene- ráció kora lehet mérvadó, azaz milyen (maximum) kort is jelent ez konkrétan?

Következtetések

A 14 darab faminta anatómiai és dendrokronológiai vizsgálatai alapján kijelenthető, hogy nagy valószí- nűség szerint összehalmozott fatörzsekről van szó, amelyek különböző területről származnak. A nem fel- tétlenül egy korban élt fák szinkronizálása csak rész- ben sikerült. A három leghosszabb évgyűrű adatsor- ral bíró kocsányos tölgy mintát sikerült szinkronizálni, így létrehozva egy 249 év hosszú lebegő kronológiát. A környékbeli elérhető naptári dátumhoz kötött ún. mesterkronológiák legrégebbre visszanyúló szakasza a kelet-ausztriai területekről származó adatsor, amely a 10. századig nyúlik vissza. A drávai lebegő tölgykro- nológia datálásának sikertelensége alapján feltételez- hető, hogy ennél régebbiek lehetnek a faminták, azaz azok legkorábban a 8. század elején dőltek ki. A fa- törzseket befoglaló üledékréteg korára egyelőre nem tudunk keletkezési időt mondani, azonban a későbbi- ekben a famaradványok radiokarbon kormeghatározá- sának segítségével kerülhet megvilágításba az üledék kora.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az OTKA K119309 pályázat támogatta. Hálával tartozunk a Duna-Dráva Nemzeti Park munka- társának, Csór Sándornak, a terepi mintavétel során nyújtott segítségért. Köszönettel tartozunk Grynaeus Andrásnak és Kázmér Miklósnak a szakmai bírálatért és a hasznos észrevételekért. Ez a közlemény a 2ka Palaeoclimatology Kutatócsoport 63. számú publiká- ciója és a Budapest Tree-Ring Laboratory 31. számú publikációja.

Irodalom

- ANTALFI E. 2012: A fafaj-meghatározás modern lehetőségei. Magyar Asztalos- és Faipar 2012/1: p. 66-67.
- ANTALFI E. 2015: Bükkábrányi fosszilis leletek fafaj azonosítása és a Cupressaceae család egyes fajainak dendroklímológiai vizs- gálata. Doktori Értekezés, Sopron, 125 p.
- ÁRVAI M., POPA, I., MINDRESCU, M., NAGY B. & KERN Z. 2016: Dendro- chronology And Radiocarbon Dating Of Subfossil Conifer Logs Excavated From A Peat Bog, Maramures Mts, Romania. Qua- ternary International 415: pp. 6-14.
- ÁRVAI M., GRYNÆUS A., KÁZMÉR M. ÉS KERN Z. 2017: Uszadékfák dendrokronológiai vizsgálata – lehetséges források az ártéri er- dők kor-, és fajösszetételének rekonstruálására a történelmi és az azt megelőző idők. In: Jerem E., Laszlovsky J., Pinke Zs. Drosztmér Á, Renner Zs. (szerk.): Történeti tájak – vizes élőhe- lyek: Régészeti, környezettörténet, tájvédelem. Archaeolingua kiadó, Budapest, pp. 85-88.
- ÁRVAI M., MORGÓS A. & KERN Z. 2018: Growth-climate relations and the enhancement of drought signals in pedunculate oak (*Quercus robur* L.) tree-ring chronology in Eastern Hungary. iForest 11(2): pp. 267-274.
- BAILLIE, M. G. L. & PILCHER, J. R. 1973: A simple cross-dating programme for tree-ring research. Tree-Ring Bulletin 33: pp. 7–14.
- BUTTERFIELD, B. G., MEYLAN, B. A. & PESZLEN, I. M. 1997: A fatest háromdimenziós szerkezete (three dimensional structure of wood), Faiparos tudományos alapítvány, Budapest.
- CAROZZA, J.M., CAROZZA, L., VALETTE, P., LLUBES M, PY V., GALOP, D., DANU, M., FERDINAND, L., DAVID, M., SÉVÈGNES, L., BRUXELLES, L., JARRY, M. & DURANTHON, F. 2014. The subfossil tree deposits from the Garonne Valley and their implications on Holocene alluvial plain dynamics. Comptes Rendus Géoscience 346(1): pp. 20-27.
- CHIRILOAEI F, RĂDOANE M, PERȘOIU I & POPA I, 2012. Late Holocene history of the Moldova River Valley, Romania. Catena 93: pp. 64-77.
- ČUFAR, K., DE LUIS, M., ZUPANČIČ, M. & ECKSTEIN, D. 2008: A 548- year tree-ring chronology of oak (*Quercus* spp.) for southeast Slovenia and its significance as a dating tool and climate archive. Tree-Ring Research 64: pp. 3-15.

- ECKSTEIN, D. & BAUCH, J. 1969: Beitrag zur Rationalisierung eines dendrochronologischen Verfahrens und zur Analyse seiner Aussagesicherheit. Forstwissenschaftliches Centralblatt 88(4): pp. 230–250.
- EUFORGEN 2009, Species distribution maps. www.euforgen.org.
- GEIHOFFER, D., GRABNER, M., GELHART, J., WIMMER, R. & FUCHSBERGER, H. 2005: New master chronologies from historical and archaeological timber in Eastern Austria. In: Sarlatto, M., Di Filippo, A., Piovesan, G., Romagnoli, M. (Eds.), EuroDendro 2005. Proceedings of the EuroDendro 2005. Viterbo, Italy, 50–51.
- GREGUSS P. 1945: A közép-európai lomblevelű fák és cserjék meghatározása szövettani alapon. Országos Magyar Természettudományi Múzeum Kiadó, Budapest.
- GRYNAEUS A. 1995: Dendrochronological research in Hungary (Present status as of May 1995 and future development). Dendrochronologia 13: pp. 135–138.
- GRYNAEUS A. 1996: Progress of dendrochronological research in Hungary. Dendrochronologia 14: pp. 223–226.
- GRYNAEUS A. 1995: Dendroclimatologiam facere, necesse est! Dendrokronológia és/vagy dendroklimatológia? In: Kázmér M. (szerk.): Környezettörténet II. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Hantken Kiadó, Budapest, 185–193.
- GRYNAEUS A. 2015: Miről mesélnek a régi fák évgűrűi? (Régészeti, dendrokronológia, klímátörténet). Archaeolingua kiadó, Budapest, 244 p.
- HOLLENDONNER F. 1913: A fenyőfélék fájának összehasonlító szövettana, „Patria”, Budapest.
- HORSKY, D. & REINPRECHT, L. 1985: Vlastnosti fosilneho dubového dreva. Drevo 40: pp. 283–285.
- KALICKI, T., & KRAPIEC, M. 1995: Problems of dating alluvium using buried subfossil tree trunks: lessons from the 'black oaks' of the Vistula Valley, Central Europe. The Holocene, 5(2): pp. 243–250.
- KÁZMÉR M. & GRYNAEUS A. 2003: The Budapest Tree-Ring Laboratory. Association for Tree-Ring Research, Newsletter 1: pp. 5–6.
- KERN Z., PATKÓ M., KÁZMÉR M., FEKETE J., KELE S. & PÁLYI Z. 2013: Multiple tree-ring proxies (earlywood width, latewood width and $\delta^{13}\text{C}$) from pedunculate oak (*Quercus robur* L.), Hungary. Quaternary International 239: pp. 257–267.
- KERN, Z. & POPA, I. 2016: Dendrochronological and radiocarbon analyses of subfossil oaks from the foothills of the Romanian Carpathians. Geochronometria 43: pp. 113–120.
- KISS T., ANDRÁSI G. & HERNESZ P. 2011: Morphological alteration of the Dráva as the result of human impact. AGD Landscape & Environment 5(2): pp. 58–75.
- KOLÁŘ, T., KYNCL, T. & RYBNÍČEK, M. 2012: Oak chronology development in the Czech Republic and its teleconnection on a European scale. Dendrochronologia 30: pp. 243–248.
- KRAPIEC, M. 2001: Holocene dendrochronological standards for subfossil oaks from the area of Southern Poland. Studia Quaternaria 18: pp. 7–63.
- MAGYAR K. 1973: Előzetes jelentés a barcsi bődönhajó feltárájáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 1: pp. 357–362.
- MIHALIK E., NYAKAS A., KÁLMÁN K. ÉS NAGY E. 1999: Növényanatómiai praktikum, JATE Press, Szeged pp. 137–158.
- NECHITA, C., RADOANE, M. CHIRILOAEI, F., RADOANE, N., POPA, I., ROIBU, C. & ROBU, D. 2014: Subfossil oaks from alluvial deposits and their role in past fluvial activities analysis: case study East Carpathian rivers, Romania. In: Mindrescu M. (Ed.) Late Pleistocene and Holocene climatic variability in the Carpathian-Balkan Region 2014, Georeview Abstracts volume, Stefan cel Mare University Press, Suceava, pp. 107–110.
- PEARSON, C. L., WAZNY, T., KUNIHOLM, P. I., BOTIC, K., DURMAN A. & SEUFER, K. 2014: Potential for a New Multimillennial Tree-Ring Chronology from Subfossil Balkan River Oaks. Radiocarbon, 56(4): pp. 51–59.
- PROKOP, O., KOLÁŘ, T., BÜNTGEN, U., KYNCL, J., KYNCL, T., BOŠELA, M., CHOMA, M., BARTA, P. & RYBNÍČEK, M. 2016: On the palaeoclimatic potential of a millennium-long oak ring width chronology from Slovakia. Dendrochronologia 40: pp. 93–101.
- RINN, F. 2005: TSAP Reference manual, Heidelberg, Germany, 262 p.
- SCHWEINGRUBER, F. H. 1990: Anatomy of European Woods. Haupt, Berne.
- TÓTH B., SÓFALVI A., BOTÁR I., GRYNAEUS A. 2015: Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszerkezetek dendrokronológiai keltezése. Az „udvarhelyi tölgykronológia” (1.). LUSTRA 2/1: pp. 4–13.
- VIRÁG M. 2016: Magyarországi árterek természetes és aktuális vegetációjának összehasonlítása. Erdészeti Lapok 151(3): pp. 94–96.
- WAZNY, T., LORENTZEN, B., KÖSE, N., AKKEMIK, Ü., BOLTRYK, Y., GÜNER, T., KYNCL, J., KYNCL, T., NECHITA, C., SAGAYDAK, S. & VASILEVA, J. K. 2014: Bridging the Gaps in Tree-Ring Records: Creating a High-Resolution Dendrochronological Network for Southeastern Europe. Radiocarbon, 56(4): pp. 39–50.

Örtilos – Zrínyi-Újvár kútjából származó famaradványok dendrokronológiai vizsgálata

GRYNAEUS ANDRÁS

Magyar Dendrokronológiai Laboratórium – Cincér Bt., 1021 Budapest, Széher út 76/a.,
e-mail: dendro@ludens.elte.hu

GRYNAEUS, A.: *Dendrochronological study of well from Örtilos – Zrínyi-Újvár.*

Abstract: In Summer 2017, a well was unearthed at the archaeological site within the boundaries of Örtilos, identified as Zrínyi Újvár. Archaeologists hoped that the dendrochronological analysis of the wooden remains would provide an exact dating of the site. Furthermore, they expected data for to decide whether there was an earlier fortification there and whether that could be considered as the predecessor of Zrínyi Újvár. Dendrochronological analysis included 23 samples, most of them coming from young and often injured trees. The used material was mainly pedunculate oak, a smaller part of the samples was made either of sessile oak, or of spruce. Eight samples could be dated leading to the conclusion that the material of the well was cut not earlier than in 1658.

Keywords: dendrochronology, Dating, woodkonstruction

Bevezetés

Az Örtilos határában a Zrínyi Újvárral / Új-Zrínyivárral azonosított lelőhely területén 2017 nyarán feltárt kút faanyagának dendrokronológiai elemzésétől a szakemberek a lelőhely pontos keltezését várták, és annak a kérdésnek az eldöntéséhez reméltek adatokat, hogy létezett-e előzménye a várnak, illetve valóban itt volt-e az előzménynek tekinthető erődítmény.

Anyag és módszer

A dendrokronológia a régészet egyik természettudományos alapú segédtudománya, amely a famaradványok korát tudja meghatározni nagy (igen optimális esetben akár negyedév) pontossággal, a fákban megőrződött évgűrűk segítségével. Az elemzésekhez a feltárás befejezése után, a helyszínen fűrészeltük ki a szükséges teljes keresztmetszetű mintákat (1. ábra).

1. ábra. Gerendavég a minta lefűrészélése után

A minták állapota, megtartása jó volt, érdemi károsodás, korhadás nem nehezítette az elemzéseket. Ugyanakkor több mintán égésnyomok, a külső farészek szenülése volt megfigyelhető (2. ábra).

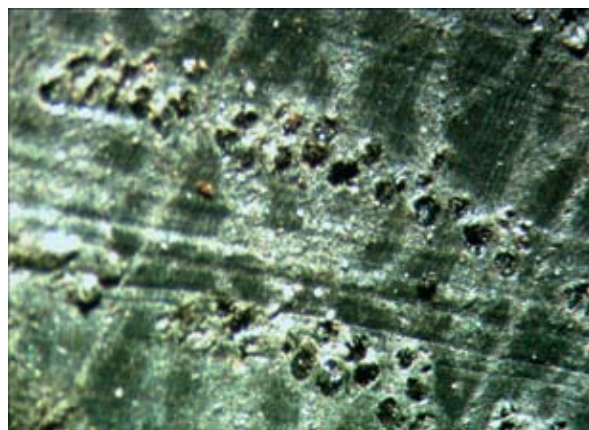
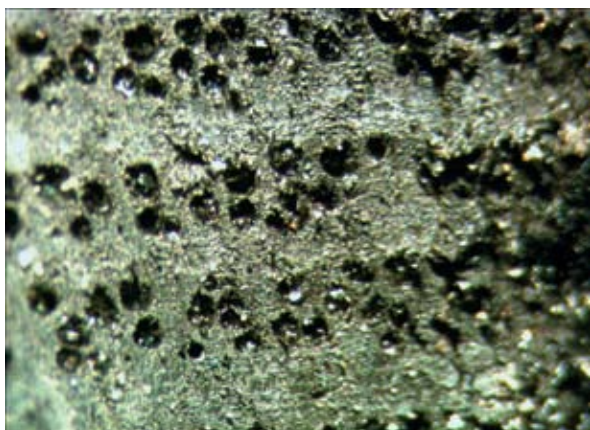

2. ábra. Égésnyomok a 18. mintát biztosító lucfenyő deszkán

A mintákon két vizsgálatot végeztünk el: először sztereó-binokuláris mikroszkóp 18-szoros nagyítása mellett a xylotómiai elemzést, azaz fafajmeghatározást végeztünk, majd ezt követte a dendrokronológiai elemzés.

Xylotómiai vizsgálat eredményei

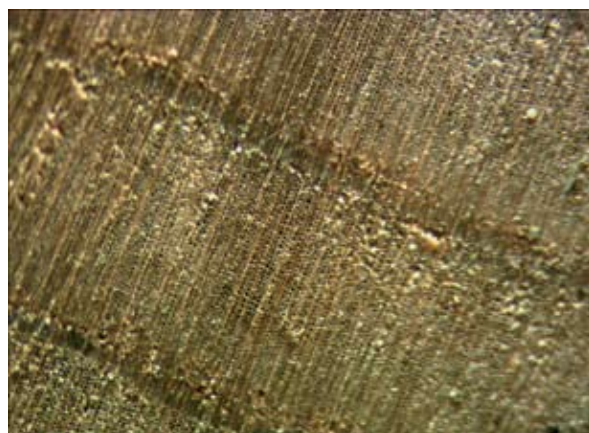
A xylotómiai vizsgálat, azaz a fafajmeghatározás során megállapíthattuk, hogy a minták elsősorban többségében a tölgyfélékre jellemző szöveti szerkezetet találtunk: gyűrűslikacsú szöveti szerkezetben, a szállítónyalábok szélesebb évgűrűkben lángnyelv alakban elvékonyodnak. Ugyanakkor a minták nagy részében (2., 3., 5., 6., 7., 9., 10., 11., 12., 15., 16., 17. és 19. minta) a nagyméretű szállító-edények a tavaszi pásztában következetesen csak egy-két sorban helyezkedtek el (3. és 4. ábra).

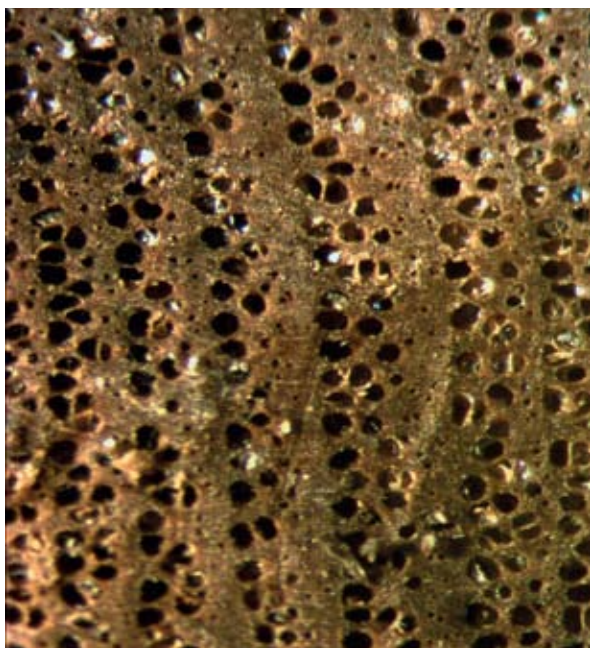
3-4. ábra. A 2. és 9. minta szöveti képe 18-szoros nagyítású keresztmetszeti felvételen

5. ábra. A 14. minta szöveti képe 18 szoros nagyítású keresztmetszeti felvételen

6. ábra. A 18. minta szöveti képe 18 szoros nagyítású keresztmetszeti felvételen

7. ábra. A 23. minta szöveti képe 18 szoros nagyítású keresztmetszeti felvételen

8. ábra. Zsindely-alapanyag kihasítása egy fenyőrönkből recens felvételen

Elfogadva néhai Babos Károly meghatározását¹, e jegyek alapján fafaját a kocsányos tölgygel (*Quercus robur* L.) azonosítottuk.

Ugyanakkor a minták egy másik részében (1., 4., 8., 13. és 14. minta) a nagyméretű szállító-edények a tavaszi pásztában következetesen több sorban helyezkedtek el (5. ábra).

Ismét elfogadva Babos Károly meghatározását, e jegyek alapján fafaját a szárazságtűrő kocsánytalan tölgygel (*Quercus petraea* (Mattuschka) Lieblein.) azonosítottuk.

Az eddigi kutatások fényében általánosságban megállapíthatjuk, hogy a tölgyfélék használata az újkor előtt tipikusnak mondható Magyarország területén, és nem számít rendkívülinek a település földrajzi helyzete révén sem. Ugyanakkor a kétféle tölgyváltozat vegyes használata jelzi, hogy nem egy zárt, gondozott állományból származnak a felhasznált fák, hanem nagyobb területről. Mivel a lelőhely a Zalai-dombság (ahol a természetes erdőalkotó tölgyfaj a kocsánytalan tölgy) és a Dráva-ártér (mely természetes tölgyfaja a kocsányos tölgy) határán fekszik, nem meglepő ez a megfigyelés².

A minták között néhány fenyőfából kialakított deszka illetve gerenda is volt. E minták szöveti képeinek jellegzetessége, hogy nincsenek gyantajaratok benne és a késői pászta a legtöbb esetben keskeny volt (6. ábra).

Ezen szöveti jegyek alapján a faanyag fajtát a lucfenyővel (*Picea abies* (L.) Karst.) azonosítottuk.

Az eddigi kutatások eredményei alapján a fenyőfélék épületfaként való használata az újkorra jellemző, a korábbi korszakok magyarországi ásatásainak anyagában alig fordul elő. Az ország belső területén – ismereteink szerint – nem volt érdemi fenyőállomány, így távolabbi területekről, vélhetően az Alpok térségéből szállíthatták ide a faanyagot. A Dráva folyó közelsége miatt ez nem okozhatott komolyabb nehézséget.

A 23. minta, az egyik csapoláshoz használt fa alapanyaga eltért az eddigiektől. Gyűrűslíkacsú fajtát használtak hozzá (7. ábra), de nem tölgyféléket, hanem kőris (*Fraxinus* sp.).

E fajok előfordulása a térség növényvilágának ismeretében ismét nem meglepő, ugyanis a Dráva-ártér természetes kőrisfaja a magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*), így vélhetően ezt a fajtát használták fel a kút készítésekor.

Technikai megfigyelések

Egyetlen mintán sem találtunk kéregmaradványt. A tölgymintákon szíjácshoz tartozó évgűrűket sem sikerült azonosítani. E két megfigyelés jelzi, hogy a kút készítői igényes munkát végeztek. A sérülékeny és a kút tartósságát negatívan befolyásoló farészeket a felhasználás előtt eltávolították a fatörzsekről.

A felhasznált (és megvizsgált) faanyag minőségére jellemző volt, hogy sok a sérült évgűrűszerkezetű, torzult növekedésű fa közöttük. Ez jelzi, hogy a kút készítői valamilyen okból nem tudtak/akartak minőségi faanyagot beépíteni, „beérték” (vagy beérni kényszerültek) a gyengébb minőségűvel.

Kialakítás szempontjából több csoportba oszthatók a maradványok: vannak négyzetesre lebárdoltak (1., 2., 5., 8., 10., 11., 13., 14., 15., 16. és 17. minta), csak részben lebárdolt (6. és 9. minta), rönknek meghagyott (7. minta) és deszkának kialakított példányok (3., 4., 12. és 18. minta) egyaránt. Speciális a 19. minta esete. Ez a 3 darab maradvány egyértelműen zsindeyből származik. Ezek kialakítása sajátos: a néprajzi, illetve recens anyag, valamint az eddig megvizsgált középkori/koraújkor-i régészeti ásatásokon előkerült ilyen maradványokon³ megfigyeltől két ponton eltér. Egyrészt vegyes fafelhasználás jellemzi: az általánosnak mondható fenyő mellett tölgyből készült zsindeyt is használtak. Másrészt a kialakításuk is sajátos, míg a megvizsgált tölgyzsindeyt a ma is megfigyelhető módon sugárirányban hasították ki a rönkökből, addig a fenyőket nem szabályos sugárirányban, hanem pontatlanul dolgozva, vagy szándékosan érintő irányba (8. ábra).

Ez az anyaghasználatban és kialakításmódban megfigyelt jellegzetesség arra utal, hogy ezek kialakítására nem figyeltek oda, hevenyészve vagy nem megfelelő felkészültséggel, gyakorlattal rendelkező személyek végezték azt.

A leletanyag lehetővé tette a gerendák összeerősítésére használt csapok vizsgálatát is. Ezekre, mint láttuk vegyes fafelhasználás volt a jellemző: lucfenyő és kőris egyaránt előfordul köztük. Másrészt kiderült, hogy ezeket a szabályos kör keresztmetszetű elemeket nagy fatörzsekből faragták/esztergályozták ki, így például a 23. minta 49 darab évgűrűt tartalmazott a kb. 8 centiméteres átmérője ellenére!

Dendrokronológiai elemzés

A dendrokronológiai elemzés során a mintákon (néhány kivételtől eltekintve) több sugár mentén mértük le az évgűrűk vastagságát és ezeket az értékeket átlagoltuk.

A minták többségére az alacsony (60 db körüli) évgűrűszám volt a jellemző. Ez egyrészt jelzi, hogy az építők nem a legjobb minőségű, idős állományból származó faanyagot használtak fel. Másrészt jelzi, hogy az adott pillanatban a felhasználás fontosabb szempont volt az erdőgazdálkodás gazdaságossági szempontjainál, hisz a tölgyeket a mai erdészeti gyakorlat szerint 90-120 éves korukban „éri meg” kivágni. Írott és képi forrásokból tudjuk, hogy már a középkorban törekedtek a tudatos erdőgazdálkodásra, és felhasználás szempontjából többféle erdőt különítettek el. Ugyanakkor a források azt is megmutatják, hogy a török háborúk idején az amúgy is magas fafogyasztás megugrott, és

¹ Babos 1994

² A helyi növényföldrajzi sajtóságok értelmezéséhez Dr. Juhász Magdolnától (Rippl-Rónai Múzeum - Kaposvár) kaptam értékes segítséget, melyet ezúton is köszönök!

³ Például az Eger – Dobó tér-i ásatás egyik kútjából kerültek elő hasonló korú zsindelek, melyek valószínűleg ugyanígy a kútházhoz tartoztak.

a korábbi tudatos(abb) gazdálkodás fenntartására már nem volt lehetőség. Az viszont a kutatás jelen állásánál vitatott, hogy ez milyen mértékű változást okozott a Kárpát-medencei erdőállományban⁴.

Az adatsorok rövidsége megnehezítette a mintaanyag datálását. Michael Grabner (Universität Wien) nagyszámú osztrák régészeti és műemléki faanyagon végzett statisztikai elemzéséből tudjuk, hogy a 40 évgyűrűnél kevesebbet tartalmazó adatsorok esetében a minták 60%-át nem sikerül keltezni. Az évgyűrűk számának növekedésével a sikeres keltezés aránya meredeken emelkedik.

Az évgyűrűk átlagos évgyűrűvastagsága nagy volt, ami jelzi, hogy a felhasznált fák jó körülmények között, számukra kedvező élőhelyen növekedtek a kivágásukig.

Az elemzések fontos megállapítása volt, hogy annak ellenére, hogy a gerendáknak és a zsindely-deszkáknak „szép”, egyenletes növekedésű és jól mérhető évgyűrűi voltak, évgyűrűszerkezetük alig hasonlított egymásra, így megbízhatóan átlagolt adatsorokat nem sikerült készíteni. Ez elsősorban az alacsony évgyűrűszám miatt, azaz a felhasznált faanyag fiatal életkorával és a jó élőhellyel magyarázható. Hisz a kedvező életkörülmények között élő fiatal egyedek rövid életük nagy részében a növekedésre tudtak koncentrálni, és a külső tényezők, pl. az időjárás, ebben csak kicsit zavarták őket.

Ezért az egyedi adatsorokat vetettük össze a térségre érvényesnek tűnő kronológiákkal (magyar alapadatsor, szlovén adatsorok, osztrák adatsorok). Több esetben érdemi egyezéseket találtunk, és ezeket két minőségi kategóriába soroltuk: amelyek több kronológia esetén is azonos keltezési eredményt adtak azokat valószínűnek vettük, amelyek csak egy-két adatsor alapján tűntek keltezhetőnek, azokat kicsit valószínűnek. Így a keltezés minősítése jó és gyenge lehetett. A szijácsévgyűrűk hiányában az utolsó, a minta külső szélén megtalált legfiatalabb évgyűrű keletkezési évéhez hozzá kell adni a szijácsévgyűrűk minimális számát, azaz 12 évet, és így kaptuk meg a szóba jöhető legkorábbi kivágási időpontot (1. táblázat).

1. táblázat. A keltezett gerendák

<i>minta száma</i>	<i>utolsó évgyűrű keletkezési éve</i>	<i>legkorábbi kivágási időpont</i>	<i>keltezés minősége</i>
2s	1645	1657	jó
7a	1593	1615	gyenge
10b	1618	1630	gyenge
11a	1640	1652	jó
13a	1646	1658	gyenge
15s	1640	1652	jó
17s	1645	1657	jó
18s	1653	1653	jó

Összegzés

Mivel a hosszabb adatsorok (15, 17, 18. minta) egyértelműen hasonló keltezési eredményt adtak, illetve az egyik ilyen adatsor (18. minta) fafaja eltérő is volt, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az objektum anyagát 1658 után vágták ki és használták fel a kút megépítéséhez.

Az égett és nem égett fák között nem sikerült érdemi különbséget rögzíteni, így nagy valószínűséggel ugyanannak, vagy egy ugyanakkor épített szerkezetnek a részei. A leglogikusabb magyarázat szerint ezek a megégett gerendák a kútház anyagához tartozhattak, azaz a kút szerkezete és a kútház faanyagának kivágási időpontja között nincs érdemi eltérés.

Irodalom

BABOS K. 1994: Fafajmeghatározás restaurátorok számára. – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

GRYNAEUS A. 2015: Miről mesélnek a régi fák évgyűrűi? (Régészet, dendrokronológia, klíma-történet). – Archaeolingua, Budapest

⁴ A kérdésről részletesebben lásd: Grynaeus 2015, *Hogyan vágták ki eleink a fákat? Egy kis erdőgazdálkodás-történet* című fejezetét (pp. 163)

A vasi Rába-völgy fehérfűz-ligetei (*Senecioni sarracenici-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI & KEVEY 1996)

KEVEY BALÁZS¹ és BARNÁ CSILLA²

¹Pécsi Tudományegyetem, Ökológiai Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., e-mail: keveyb@ttk.pte.hu

²9451 Ebergőc, Mező u. 3., e-mail: barna.csilla88@gmail.com

KEVEY, B. & BARNÁ, Cs.: White poplar riparian forests along the Rába River, Hungary (*Senecioni sarracenici-Populetum albae* Kevey in Borhidi & Kevey 1996)

Abstract: In this paper are summarized the phytosociological characteristics of the white poplar dominated riparian forests (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) along the Rába river in western Hungary. This community grows typically on alluvial soils developed over fluvial sand in the more elevated parts of the lower floodplain. Its species composition is clearly different from that of the oak-ash-elm forests growing in the higher floodplain, particularly in the higher proportion of *Salicetea* species, and the lower proportion of *Fagetalia* species. Stands of this community host some local and regional rarities, such as *Leucospermum vernum*, *Galanthus nivalis*, *Omphalodes scorpioides*, *Peltaria alliacea*, *Scilla drunensis*, *Stellaria alsine*. The community is classified in the „*Populion nigro-albae* KEVEY 2008” suballiance.

Keywords: Syntaxonomy, riparian forest, Rába River, Natura 2000 designation, Vas County, West Hungary

Bevezetés

Mint ismeretes, a hazai puhafás ligeterdeinket sokáig fűz-nyár ligeterdöként *Salicetum albae-fragilis* néven tartottuk nyilván (vö. SIMON 1957; Soó 1958, 1964, 1973, 1980). Később bizonyítást nyert, hogy e puhafás ligeterdők Magyarországon három asszociációt foglalnak magukba (vö. TÓTH I. 1958; KEVEY 1993; KEVEY in BORHIDI és KEVEY 1996; KEVEY 2008). Ezek egyike a Szigetközben leírt fehérfűz-liget (*Senecioni sarracenici-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI és KEVEY 1996), amely később nemcsak a Duna-vidék egyéb tájain (Csepel-sziget: KEVEY és HUSZÁR 1999, Sárköz: KEVEY ined., Mohácsi-sziget: KEVEY 2017), hanem a Dráva (KEVEY 2008; KEVEY és TÓTH V. 2006), a Mura (KEVEY 2014) mellől, a Bodrogházban (SZIRMAI et al. 2008) és a Felső-Tisza-vidéken (KEVEY és BARNÁ 2014) is előkerült. A Rába árterének fehérfűz-ligeteiről cönológiai dolgozat mindeddig nem jelent meg. Tanulmányunkban 20 felvétellel ezt a hiányt szeretnénk pótolni.

Anyag és módszer

Kutatási terület jellemzése

A vasi Rába-völgy lényegében a Rába árterének Szentgotthárd és Sárvár közötti szakaszát foglalja magába. A folyami hordalékot elsősorban kavics és durva homok képezi. A vizsgált fehérfűz-ligetek (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) az alacsony ártér viszonylag magasabb szintjein találhatók, elkülönülve a mintegy 1–1,5 m-rel mélyebben fekvő és iszapos tala-

jú szinteket borító fehérfűz-ligetektől (*Leucojo aestivi-Salicetum albae*) és a valamivel magasabban fekvő tölgy-kőris-szil ligetektől (vö. KEVEY 1993, 2008). Vizsgált állományai a Rába folyási irányával kapcsolatos lejtésnek megfelelően 190 és 145 m közötti tengerszint feletti magasság mellett találhatók, laza szerkezetű, homokos, nyers öntéstalajokon.

Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételek a Zürich-Montpellier növény-cönológiai iskola (BECKING 1957; BRAUN-BLANQUET 1964) hagyományos kvadrát-módszerével készültek. A felvételek táblázatos összeállítása, valamint a karakterfajok csoporttrészesedésének és csoporttömegének kiszámítása az „NS” számítógépes programcsomaggal (KEVEY és HIRMANN 2002) történt. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások – kissé módosított – módszerét korábban részletesen KEVEY (2008) közölte. A SYN-TAX 2000 program (PODANI 2001) segítségével bináris cluster analízist (Futtatási mód: összetett lánc, illetve csoportátlag; Hasonlósági index: Baroni-Urbani & Buser) és ordinációt végeztünk (Futtatási mód: főkoordináta analízis; Hasonlósági index: Baroni-Urbani & Buser).

A fajok esetében KIRÁLY (2009), a társulásoknál pedig BORHIDI és KEVEY (1996), KEVEY (2008), ill. BORHIDI et al. (2012) nomenklatúráját követjük. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (OBERDORFER 1992; MUCINA et al. 1993; BORHIDI et al. 2012; KEVEY 2008) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cönoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) Synopsis-ára támaszkodtunk, de figyelembe vettük az újabb kutatási eredményeket is (vö. BORHIDI 1993, 1995; HORVÁTH F. et al. 1995).

Eredmények

Fiziognómia

A vizsgált fehérfűz-ligetek felső lombkoronaszintje az állomány korától függően 20–30 m magas, valamint közepesen záródó (60–75 %), de olykor ritkább (40%) is lehet. Állandó (K IV-V) és egyben egyedüli állományalkotó (A-D: 3-4) faja a *Populus alba*. Mellette fontosabb őshonos elegyfák a következők: *Acer campestre*, *Fraxinus excelsior*, *Populus nigra*, *Quercus robur*, *Salix alba*, *Ulmus laevis*. Az alsó lombkoronaszint változóan fejlett. Magassága 15–20 m, borítása pedig 5–50 %.

Főleg alászorult fák alkotják, de közülük csak a *Populus alba* ér el magas állandóságot (K V). Nagyobb tömeget (A-D: 3) a *Populus alba* mellett csak az *Acer campestre* ér el. A cserjeszint közepesen, vagy erősen fejlett. Magassága 1–4 m, borítása pedig 15–80 %. Állandó (K IV-V) fajai a *Cornus sanguinea* és a *Sambucus nigra*. Nagyobb borítást (A-D: 3-4) a *Cornus sanguinea*, a *Sambucus nigra* és a *Crataegus monogyna* ér el. Az alsó cserjeszint (újulat) változóan fejlett, borítása 5–50 %. Állandó (K IV-V) fajai a *Cornus sanguinea*, a *Populus alba* és a *Rubus caesius*. Közülük nagyobb borítást (A-D: 3-4) csak *Rubus caesius* érhet el. A gyepszint többnyire fejlett (80-95%), de akadnak gyéresebb borítású (25-60%) állományai is. Állandó (K IV-V) fajai a következők: *Alliaria petiolata*, *Echinocystis lobata*, *Galium aparine*, *Glechoma hederacea*, *Humulus lupulus*, *Impatiens glandulifera*, *Lamium maculatum*, *Phalaris arundinacea*, *Phragmites australis*, *Poa trivialis*, *Ranunculus ficaria*, *Rumex sanguineus*, *Solidago gigantea*, *Urtica dioica*, *Veronica sublobata*. Fáciest az alábbi fajok képeznek (A-D: 3-4): *Glechoma hederacea*, *Impatiens glandulifera*, *Lamium maculatum*, *Phalaris arundinacea*, *Ranunculus ficaria*, *Urtica dioica* (1. táblázat).

Fajkombináció

Állandósági osztályok eloszlása

A 20 cönológiai felvétel alapján a társulásban 12 konstans (K V) és 8 szubkonstans (K IV) faj szerepel az alábbiak szerint: – K V: *Alliaria petiolata*, *Cornus sanguinea*, *Galium aparine*, *Glechoma hederacea*, *Phalaris arundinacea*, *Poa trivialis*, *Populus alba*, *Ranunculus ficaria*, *Rubus caesius*, *Sambucus nigra*, *Solidago gigantea*, *Urtica dioica*. – K IV: *Acer negundo*, *Echinocystis lobata*, *Humulus lupulus*, *Impatiens glandulifera*, *Lamium maculatum*, *Phragmites australis*, *Rumex sanguineus*, *Veronica sublobata*. Ezen kívül 15 akcesszórius (K III), 28 szubakcesszórius (K II) és 92 akcidens (K I) faj került elő. Az állandósági osztályok fajszáma tehát az akcidens (K I) fajoktól a szubkonstans (K IV) elemekig csökken, majd a konstans (K V) fajoknál ismét több (vö. 2. táblázat, 1. ábra).

Karakterfajok aránya

Mint általában a fehérvér-ligetekben, a Rába-völgyben is a *Salicetea purpureae* (incl. *Salicion albae*) jellegű elemek fontos szerepet játszanak, s 9,36% csoportrészesedést és 16,59% csoporttömeget mutatnak. Arányuk hasonló, mint az eddig vizsgált hazai fehérvér-ligetekben, de jóval magasabb, mint a szomszédos tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidis-Ulmetum*) (1. és 3. táblázat; 2. ábra).

Jelentősek a keményfás ligeterdők elemei is (*Alnion incanae* incl. *Alnenion glutinosae-incanae*), amelyek csoportrészesedése 9,20%, csoporttömege pedig 12,65%. Arányuk hasonló, mint a tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidis-Ulmetum*) (1. és 3. táblázat).

Ha nem is túlságosan gyakoriak, de – 7,51% csoportrészesedéssel és 1,18% csoporttömeggel – megjelennek a mezofil lomberdei (*Fagetalia*) elemek is.

Arányuk jóval alacsonyabb, mint a tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidis-Ulmetum*) (1. és 3. táblázat; 3. ábra).

Szintén nem játszanak súlyponti szerepet, de megjelennek a *Quercetea pubescentis-petraeae* fajok, amelyek 6,16% csoportrészesedést és 5,81% csoporttömeget érnek el. Itt is figyelemre méltó, hogy arányuk a tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidis-Ulmetum*) sokkal magasabb (1. és 3. táblázat; 4. ábra).

A két asszociáció közötti különbséget az is alátámasztja, hogy a szukcessziósornak megfelelően a mocsári növények (*Phragmitetea* incl. *Magnocaricion*) és a mocsári ruderaliák (*Galio-Urticetea* incl. *Galio-Alliarion* et *Calystegion sepium*) a fehérvér-ligetekben (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) jóval gyakoribbak, mint a tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidis-Ulmetum*) (1. és 3. táblázat; 5. ábra).

Fentiekkel kapcsolatos az is, hogy a fehérvér-ligetek (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) differenciális fajai főleg mocsári (*Phragmitetea* incl. *Magnocaricion*), mocsári ruderaliák (*Galio-Urticetea* incl. *Galio-Alliarion* et *Calystegion sepium*) és puhafaligeti (*Salicetea purpureae* incl. *Salicion albae*) elemek, míg a tölgy-kőris-szil ligetek (*Carici brizoidis-Ulmetum*) megkülönböztető fajait elsősorban keményfaligeti (*Alnion incanae*) és mezofil jellegű (*Fagetalia*, *Querco-Fagetea*) fajok teszik ki (4. táblázat).

Sokváltozós statisztikai elemzések eredményei

Fenti hagyományos statisztikai számítások mellett néhány sokváltozós elemzést is végeztünk. Ezek eredménye szerint az egymással összehasonlított fehérvér-ligetek (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) közül a Rába-völgy felvételei képezik a dendrogramon a baloldali csoportot, bár néhány felvétel a mellette levő Mura-ártér csoportjába került (6. ábra), másutt a Bereg-Szatmári-sík néhány felvétele a Rába menti felvételek közé kapcsolódott (7. ábra). E két ábrán a fehérvér-ligetek és a tölgy-kőris-szil ligetek elkülönülése is jól látszik, de különösen szembetűnő az ordinációs diagramon (8. ábra).

Természetvédelmi vonatkozások

A Rába-völgy fehérvér-ligetei a természeti értékekben nem túlságosan gazdagok, a 20 felvételen mégis négy akcidens védett növényfaj került elő: *Galanthus nivalis*, *Leucojum vernum*, *Omphalodes scorpioides*, *Scilla drunensis*. Bár számunkra érthetetlen módon nem védett, de védelmet érdemelne az igen ritka *Peltaria alliacea* és a *Stellaria alsine* is.

Flóraszennyező hatást fejtenek ki egyes tájidegen fajok, főleg az özönnövények. Közülük különösen az *Acer negundo*, az *Aster × salignus*, az *Echinocystis lobata*, a *Fraxinus pennsylvanica*, az *Impatiens glandulifera*, a *Robinia pseudo-acacia*, a *Solidago gigantea* jelent közvetlen problémát, de aggasztó az *Impatiens parviflora* és a *Reynoutria japonica* helyenkénti terjeszkedése is (1. táblázat).

A Körömend melletti „Dobogó-erdő” 1982-ben helyi védetségben részesült, majd 2007-ben a Rába-völgy erdei a Natura 2000 hálózat részévé váltak.

Sajnos e védelem ellenére sem látszik megoldottnak ezen erdők sorsa. Hatalmas erdőrészek válnak helyenként a tarvágások áldozatává (pl. „Rumi-erdő”), majd a vágások helyén a tájidegen *Acer negundo* és a *Fraxinus pennsylvanica* terjeszkedése figyelhető meg. Rábahidvégnél a legszebb fehérynár-ligetben kalandparkot létesítettek, amely együtt jár az állomány degradációjával. A természeti értékek megőrzése érdekében sokkal hatékonyabb védelemre lenne szükség.

Megvitatás

Kutatásaink szerint a fehérynár-ligetek (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) nálunk nemcsak a Duna (KEVEY 1993, 2008, 2017; KEVEY és HUSZÁR 1999) és a Dráva (KEVEY és TÓTH V. 2006), hanem a Mura (KEVEY 2014), a Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNÁ 2014) és a Rába hullámterében is elkülöníthetők a mélyebb ártéri szintek fűzligeteitől (*Leucojo aestivi-Salicetum albae*), valamint a magasabban fekvő tölgy-kőris-szil ligeteitől (*Fraxino pannonicæ-Ulmetum*). Ezt az elkülönítést azonban több tényező is nehezíti. Egyrészt a Rába hullámterében a legtöbb helyen keskeny, ezért nincs elegendő tér a tipikus fehérynár-ligetek kialakulására. Másrészt a Rába árterén tért hódító nemesnyár (*Populus × euramericana* agg.) ültetvények miatt a természeteszerű puhafás ligeterdők parányi állományokká zsugorodtak. Ilyen körülmények mellett ma már nagyon nehéz természeteszerű – cönológiai felvételre alkalmas – fehérynár-ligeteket találni. A zavartság ellenére az állandósági osztályok eloszlása kedvezően alakult, ugyanis az akcidens (K I) fajok mellett a konstans (K V) elemeknél jelentkezik egy második maximum (1. ábra), s mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a vizsgált állományok még mindig természet közeli állapotúak.

Ha összehasonlítjuk a korábban kutatott fehérynár-ligetek (KEVEY 1993, 2008, 2014, 2017; KEVEY és BARNÁ 2014; KEVEY és TÓTH V. 2006), és a Rába menti felvételek anyagát, azt tapasztaljuk, hogy a karakterfajok aránya sok esetben nagyon hasonló (3. táblázat, 2-5. ábra). Kisebbségi különbségek ugyan adódnak, de ezek nagyrészt a földrajzi távolsággal, a lokális vízrendezési viszonyokkal és az eltérő tájhasználatból lehetnek összefüggésben. Feltűnő, hogy a nedvesség igényes szüntaxonok (pl. *Phragmitetalia*, *Molinio-Juncetalia*, *Galio-Urticetalia*, *Salicetalia purpureae*, *Salicion albae*) aránya a fehérynár-ligetekben (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) jóval magasabb, mint a tölgy-kőris-szil ligetekben (*Carici brizoidis-Ulmetum*) (vö. 3. táblázat, 2. és 5. ábra), míg a mezofil (*Fagetalia*) és xerofil jellegű (*Quercetalia pubescentis-petraeae*) elemeknél fordított arány mutatkozik (vö. 3. táblázat, 3. és 4. ábra). Ezen adatok bizonyítják a fehérynár-ligetek szüntaxonómiai önállóságát, azaz a tölgy-kőris-szil ligetektől való elkülönülést, amit a sokváltozós elemzések (6-8. ábra) is alátámasztanak.

Az egyes tájegységek között mutatkozó különbségek nem indokolják a hazai fehérynár-ligetek kisebb asszociációkra történő felbontását. Mind a hagyományos statisztikai (3. táblázat, 2-5. ábra), mind pedig a sokváltozós analízisek (6-8. ábra) eredményei bizonyítják a különbö-

ző tájegységek fehérynár-ligetei közötti hasonlóságot, ez alapján a Rába menti állományok azonosíthatók a Szigetközben leírt *Senecioni sarracenici-Populetum albae* nevű asszociációval. A névadó *Senecio sarracenicus* ugyan e tájon nem került elő, ezért a társulás tudományos neve jelen esetben szimbólikusnak tekinthető. Helye a növénytársulások rendszerében az alábbi módon választható:

Divízió: *Quercio-Fagea* JAKUCS 1967

Osztály: *Salicetalia purpureae* MOOR 1958

Rend: *Salicetalia purpureae* MOOR 1958

Csoport: *Salicion albae* Soó 1930 em. TH.

MÜLLER & GÖRS 1958

Alcsoport: *Populenion nigro-albae*

KEVEY 2008

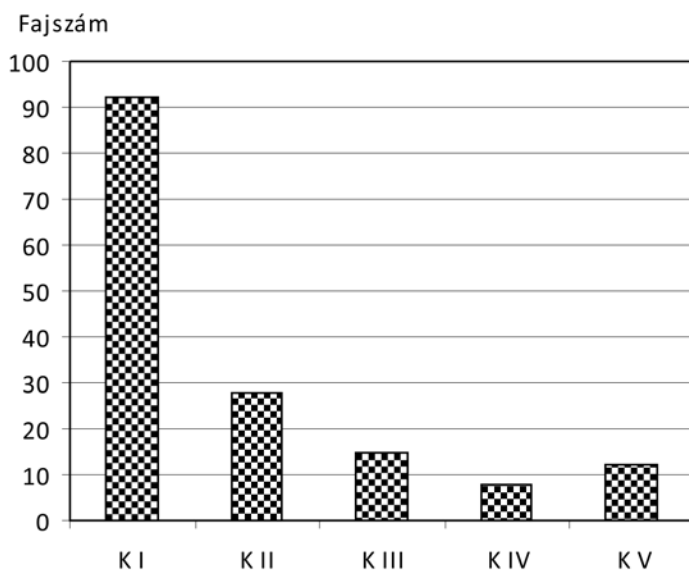
Társulás: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*

KEVEY in BORHIDI & KEVEY 1996

A vasi Rába-völgy fehérynáras (*Senecioni sarracenici-Populetum albae*) és tölgy-kőris-szil ligeterdeinek (*Carici brizoidis-Ulmetum*) elemzésével újabb bizonyítást nyert az, hogy a fehérynár-ligetek nem tekinthetők a tölgy-kőris-szil ligetek fehérynáras konszociációinak, hanem önálló asszociációt képeznek.

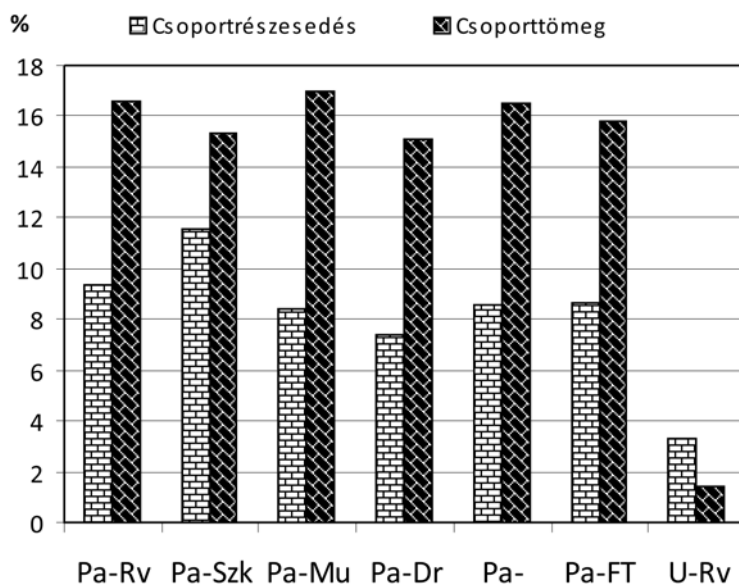
Rövidítések

A1: felső lombkoronaszint; A2: alsó lombkoronaszint; Agi: *Alnenion glutinosae-incanae*; Ai: *Alnion incanae*; Alo: *Alopecurion pratensis*; Aph: *Aphanion*; AQ: *Aceri tatarici-Quercion*; AR: *Agropyro-Rumicion crispi*; Ara: *Arrhenatheretalia*; Arc: *Arction lappae*; Arn: *Arrhenatherion elatioris*; Ata: *Alnetalia glutinosae*; B1: cserjeszint; B2: újlát; Ber: *Berberidion*; Bia: *Bidentetalia*; Bon: *Bidentation tripartiti*; C: gypesszint; Cgr: *Caricion gracilis*; Che: *Chenopodietalia*; Chr: *Chenopodion rubri*; ChS: *Chenopodio-Scleranthetalia*; Cia: *Calystegietalia sepium*; CM: *Cardamini-Montion*; Cn: *Calystegion sepium*; Cp: *Carpinenion betuli*; Cyc: *Cynosurion cristati*; CyF: *Cynodonto-Festucion*; Des: *Deschampsion caespitosae*; Epa: *Epilobietalia*; Epn: *Epilobion angustifolii*; F: *Fagetalia sylvaticae*; FB: *Festuco-Bromea*; FPe: *Festuco-Puccinellietalia*; FPi: *Festuco-Puccinellietalia*; Fru: *Festucion rupicolae*; Fvg: *Festucion vaginatae*; GA: *Galio-Alliarion*; incl.: inclusive (beleértve); I: *Indifferens*; ined.: ineditum (kiadatlan közlés); Mag: *Magnocaricion*; Moa: *Molinietalia coeruleae*; MoA: *Molinio-Arrhenatheretalia*; MoJ: *Molinio-Juncetalia*; NA: *Nardo-Agrostion tenuis*; Ncn: *Nanocyperion flavescens*; Phn: *Phragmition*; Pla: *Plantaginetalia majoris*; Pna: *Populenion nigro-albae*; PQ: *Pino-Quercion*; Prf: *Prunion fruticosae*; Pru: *Prunetalia spinosae*; Pte: *Phragmitetalia*; Qc: *Quercetalia cerridis*; QFt: *Quercio-Fagetalia*; Qpp: *Quercetalia pubescentis-petraeae*; Qr: *Quercetalia roboris*; S: summa (összeg); Sal: *Salicion albae*; SaS: *Sambuco-Salicion capreae*; SCn: *Scheuchzerio-Caricetalia nigrae*; Sea: *Secalietalia*; s.l.: sensu lato (tágabb értelemben); Spu: *Salicetalia purpureae*; TA: *Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani*; TrE: *Tribulo-Eragrostion minoris*; Ulm: *Ulmion*.

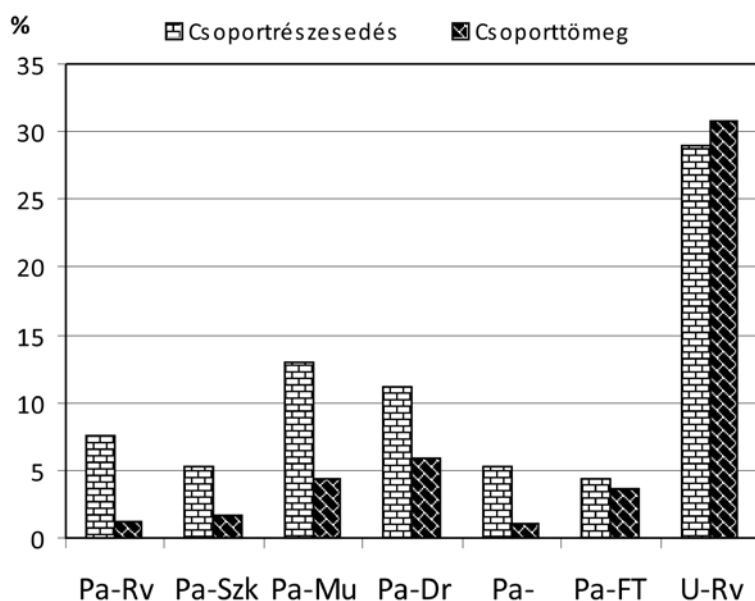
1. ábra. Konstancia-osztályok eloszlása a Rába-völgy fehérnyár-ligeteiben
 Figure 1. Distribution of constancy classes in the white poplar riparian forests along the upper Rába

(*Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Kevey és Barna ined.: 25 felv.)

2. ábra. *Salicetea purpureae* (incl. *Salicion albae*) fajok aránya
 Figure 2. Proportion of species characteristic of the class *Salicetea purpureae* (incl. *Salicion albae*)

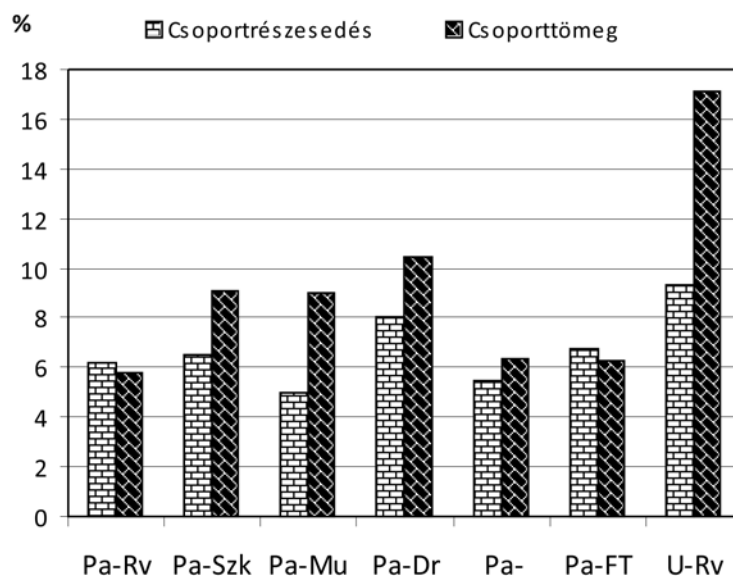
Pa-Rv: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.: 20 felv.); Pa-Szk: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.); Pa-Mu: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mura-ártér (KEVEY 2014: 20 felv.); Pa-Dr: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, baranyai Dráva-sík (KEVEY és TÓTH V. 2006: 20 felv.); Pa-Msz: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mohácsi-sziget (KEVEY 2017: 25 felv.); Pa-FT: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015: 25 felv.); U-Rv: *Carici brizoidis-Ulmetum*, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.: 20 felv.)

3. ábra. Fagalia fajok aránya

Figure 3. Proportion of species characteristic of the order Fagalia

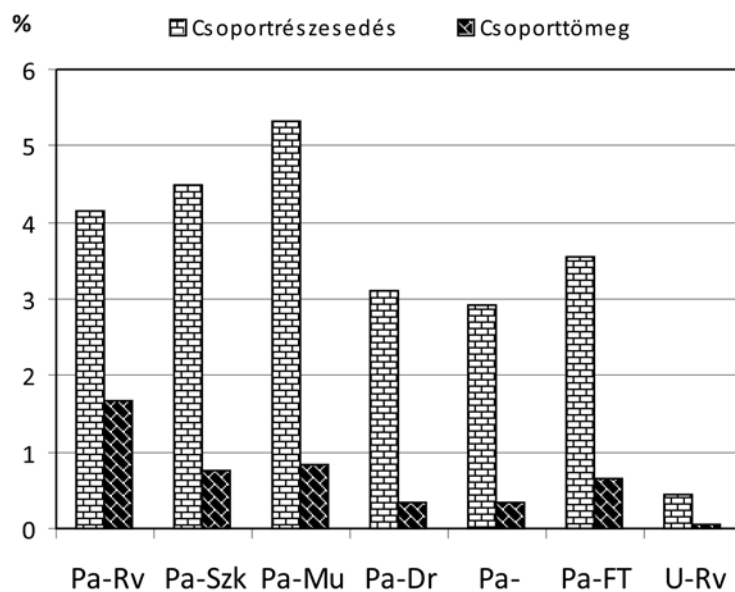
Pa-Rv: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.: 20 felv.); Pa-Szk: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.); Pa-Mu: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mura-ártér (KEVEY 2014: 20 felv.); Pa-Dr: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, baranyai Dráva-sík (KEVEY és TÓTH V. 2006: 20 felv.); Pa-Msz: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mohácsi-sziget (KEVEY 2017: 25 felv.); Pa-FT: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015: 25 felv.); U-Rv: *Carici brizoidis-Ulmetum*, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.: 20 felv.)

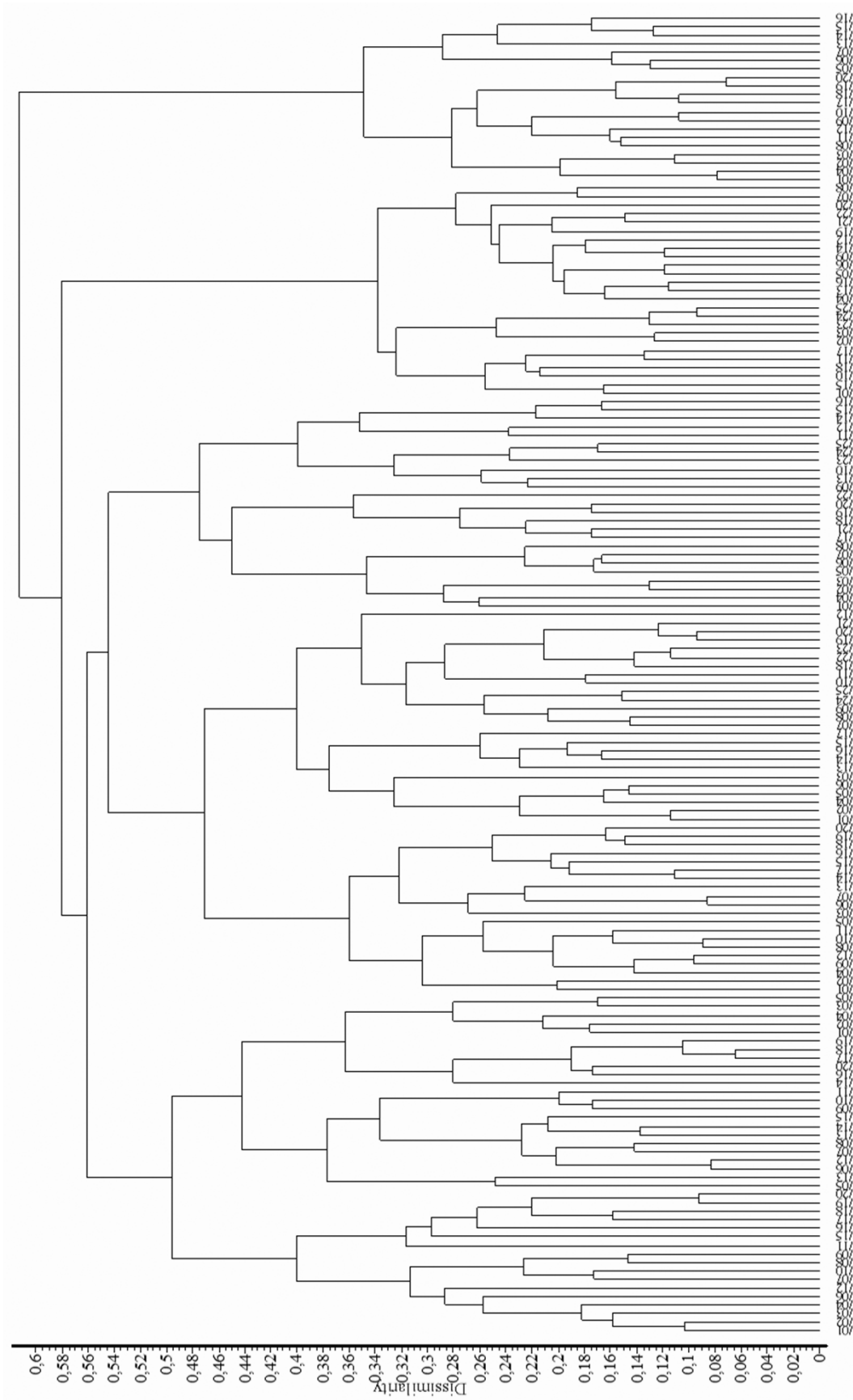
4. ábra. Quercetea pubescentis-petraeae fajok aránya

Figure 4. Proportion of species characteristic of the class Quercetea pubescentis-petraeae

Pa-Rv: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.: 20 felv.); Pa-Szk: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.); Pa-Mu: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mura-ártér (KEVEY 2014: 20 felv.); Pa-Dr: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, baranyai Dráva-sík (KEVEY és TÓTH V. 2006: 20 felv.); Pa-Msz: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mohácsi-sziget (KEVEY 2017: 25 felv.); Pa-FT: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015: 25 felv.); U-Rv: *Carici brizoidis-Ulmetum*, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.: 20 felv.)

5. ábra. *Phragmitetea s.l.* fajok arányaFigure 5. Proportion of species characteristic of the class *Phragmitetea s.l.*

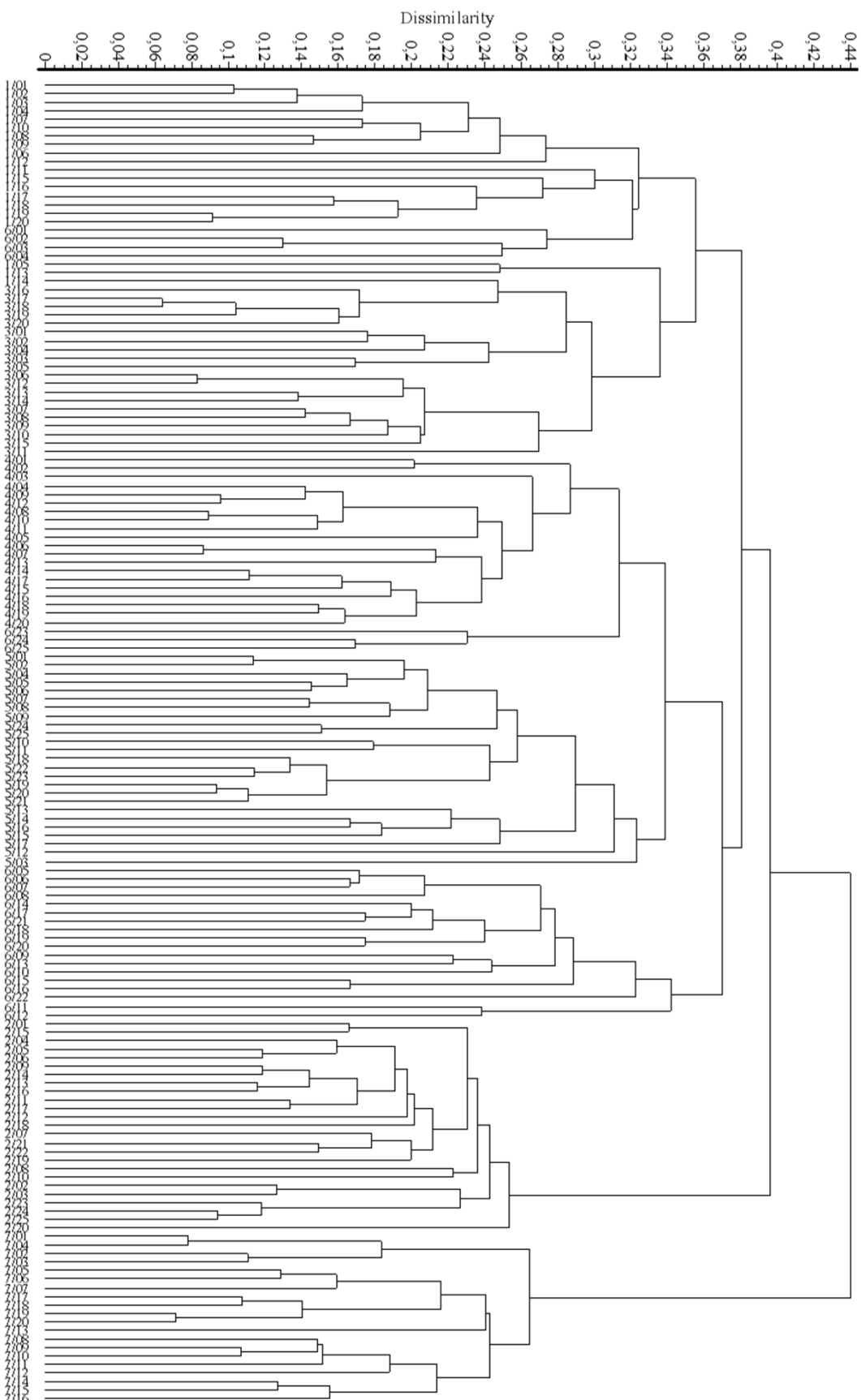
Pa-Rv: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.: 20 felv.); *Pa-Szk*: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Szigetköz (KEVEY 2008: 25 felv.); *Pa-Mu*: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mura-ártér (KEVEY 2014: 20 felv.); *Pa-Dr*: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, baranyai Dráva-sík (KEVEY és TÓTH V. 2006: 20 felv.), *Pa-Msz*: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mohácsi-sziget (KEVEY 2017: 25 felv.); *Pa-FT*: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015: 25 felv.); *U-Rv*: *Carici brizoidis-Ulmetum*, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.: 20 felv.)

6. ábra. Cönológiai felvételek bináris dendrogramja I. (Futtatási mód: összetett lánc; Hasonlósági index: Baroni-Urbani & Buser)

Figure 6. Binary dendrogram relevés I. (Method: Complete link; Coefficient: Baroni-Urbani & Buser)

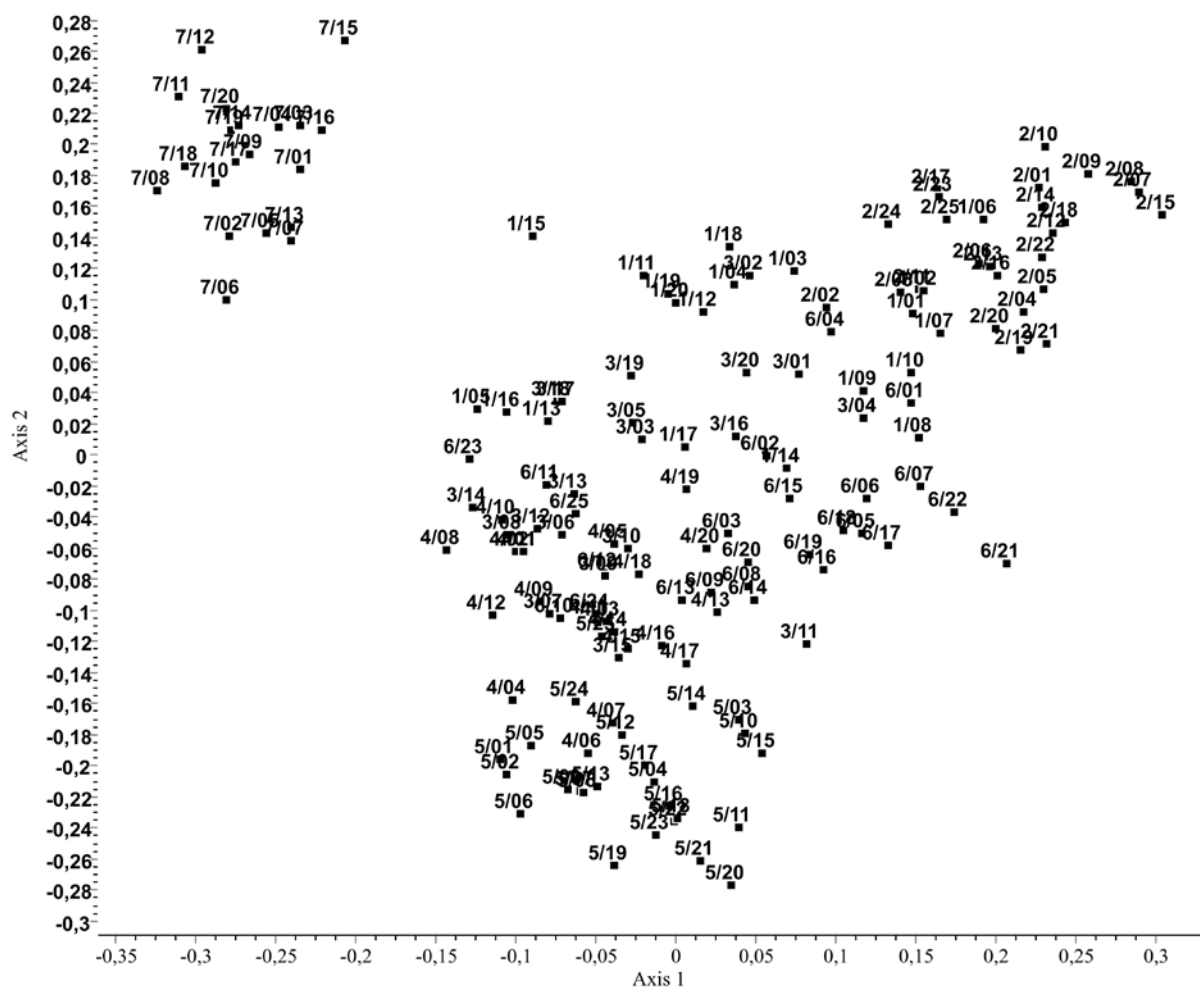
1/1-20: Senecioni sarracenici-Populetum albae, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.); 2/1-25: Senecioni sarracenici-Populetum albae, Szigetköz (KEVEY 2008); 3/1-20: Senecioni sarracenici-Populetum albae, Mura-árter (KEVEY 2014); 4/1-20: Senecioni sarracenici-Populetum albae, baranyai Dráva-sík (KEVEY és TÓTH V. 2006); 5/1-25: Senecioni sarracenici-Populetum albae, Mohács-sziget (KEVEY 2017); 6/1-25: Senecioni sarracenici-Populetum albae, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015); 7/1-20: Carici brizoidis-Úlmetum, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.)

7. ábra. Cónológiai felvételek bináris dendrogramja II. (Futtatási mód: csoport átlag; Hasonlósági index: Baroni-Urbani & Buser)

Figure 7. Binary dendrogram relevés II. (Method: Group average; Coefficient: Baroni-Urbani & Buser)

1/1-20: Senecioni saracenicii-Populetum albae, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.); 2/1-25: Senecioni saracenicii-Populetum albae, Szigetköz (KEVEY 2008); 3/1-20: Senecioni saracenicii-Populetum albae, Mura-árter (KEVEY 2014); 4/1-20: Senecioni saracenicii-Populetum albae, baranyai Dráva-sík (KEVEY és BARNA 2015); 5/1-25: Senecioni saracenicii-Populetum albae, Mohács-sziget (KEVEY 2017); 6/1-25: Senecioni saracenicii-Populetum albae, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015); 7/1-20: Carici brizoidis-Ulmum, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.)

8. ábra. Cönológiai felvételek bináris ordinációs diagramja

(Futtatási mód: főkoordináta analízis; Hasonlósági index: Baroni-Urbani & Buser)

Figure 8. Binary ordination diagram relevés (Method: Principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani & Buser)
1/1-20: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, vasi Rába-völgy (KEVEY és BARNA ined.); 2/1-25: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Szigetköz (KEVEY 2008); 3/1-20: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mura-árter (KEVEY 2014); 4/1-20: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, baranyai Dráva-sík (KEVEY és TÓTH V. 2006); 5/1-25: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Mohácsi-sziget (KEVEY 2017); 6/1-25: *Senecioni sarracenici-Populetum albae*, Felső-Tisza-vidék (KEVEY és BARNA 2015); 7/1-20: *Carici brizoidis-Ulmetum*, vasi Rába-völgy (KEVEY ined.)

1. táblázat. *Senecioni sarracenici-Populetum albae* felvételek
 Table 1. *Senecioni sarracenici-Populetum albae* relevés

1/1. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	K%
1. Querco-Fagea																								
1.1. Salicetea purpureae																								
1.1.1. Salicetalia purpureae																								
Populus nigra	A1	+	+	1	-	-	-	1	+	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	35
	A2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	10
	S	+	+	1	-	-	-	2	+	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	+2	II	35
1.1.1.1. Salicion albae																								
Humulus lupulus (Cal,Ate,Ai)	B1	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	+	II	35
	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+	1	+1	IV	70
	S	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+	1	+1	IV	75
Salix alba (Ai,Cal)	A1	+	1	1	1	-	+	+	2	1	1	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+2	III	55
	A2	+	1	1	+	-	1	1	2	2	1	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+2	III	55
	S	+	2	2	1	-	1	1	3	2	2	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+3	III	60
Cucubalus baccifer (Cal,Ulm)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	III	50
Carduus crispus (Cal)	C	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	II	35
Salix fragilis (Ai,Cal)	A2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5
1.2. Alnetea glutinosae																								
1.2.1. Alnetalia glutinosae																								
Alnus glutinosa (Ai,Agi)	A2	-	-	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25
1.3. Querco-Fagetea																								
Cornus sanguinea (Qpp)	B1	4	3	3	2	-	1	1	2	4	3	2	3	2	1	3	-	2	2	2	3	1-4	V	90
	B2	1	1	1	+	+	+	-	-	1	1	+	+	1	+	1	-	+	1	-	1	+1	IV	80
	S	4	3	3	2	+	1	1	2	4	3	2	3	2	1	3	-	2	2	2	3	+4	V	95
Ranunculus ficaria	B2	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	I	5
	C	3	-	3	3	4	+	1	2	3	2	4	1	3	1	1	4	2	2	-	2	+4	V	90
	S	3	4	3	3	4	+	1	2	3	2	4	1	3	1	1	4	2	2	-	2	+4	V	95
Veronica sublobata	C	-	-	+	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	IV	70
Acer campestre (Qpp)	A1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5
	A2	-	-	+	-	3	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+3	II	25
	B1	+	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	II	30
	B2	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	+	III	55
	S	+	+	1	+	3	-	-	+	1	-	-	+	1	+	+	+	-	-	-	-	+3	III	60
Euonymus europaeus (Qpp)	B1	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
	B2	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	III	50
	S	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	III	55
Geum urbanum (Epa,Cp,Qpp)	C	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	1	+	-	1	+	+	-	+	+	+1	III	50
Quercus robur (Ai,Cp,Qpp)	A1	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5
	B2	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	III	45
	S	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	III	45
Ulmus minor (Ai,Ulm,Qpp)	A2	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	I	15
	B1	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25
	B2	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15
	S	-	-	-	+	1	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+	+1	II	35
Brachypodium sylvaticum (Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	-	+	II	30
Crataegus monogyna (Qpp)	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	3	+	-	-	-	-	+3	I	20
	B2	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	II	25
	S	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	3	+	-	-	-	-	+3	II	30
Dactylis polygama (Qpp,Cp)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25
	S	-	+	+	+	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	II	30
Fallopia dumetorum (Qpp,GA)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-	+	-	-	+	II	30
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-	+	-	-	+	II	30
Heracleum sphondylium (Qpp,MoA)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	II	30
Viola suavis s.l. (Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	1	+	+	+	+	+1	II	30

1/2. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	K%	
Fraxinus excelsior (Qpp,TA)	A1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	I	10	
	B2	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	I	15	
	S	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	+	1	-	-	+	-	-	-	-	+1	I	20	
Scrophularia nodosa (GA,Epa)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	I	15	
Ajuga reptans (MoA)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	I	10	
Corylus avellana (Qpp)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B2	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Galeopsis pubescens (Qpp,Epa)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Viscum album	A1	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	10	
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	10	
Crataegus laevigata	B1	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B2	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Populus tremula (Qr,Qc,Ber)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
Symphytum tuberosum (Cp,Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	I	5	
Tilia cordata (Cp,Qpp)	A2	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
1.3.1. Fagetalia sylvaticae																									
Aegopodium podagraria (Ai,Cp)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	+	-	+	-	2	+	+	-	-	+	+	2	-	-	-	-	-	-	1	+	+2	III	50	
	S	+	+	+	-	2	+	+	-	-	+	+	2	-	-	-	-	-	-	1	+	+2	III	55	
Galeopsis speciosa (Epn,Ai)	C	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	III	50	
Gagea lutea (Ai,Cp)	C	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	III	45	
Adoxa moschatellina (Ai)	C	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	II	40	
Circaea lutetiana (Ai)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	+	-	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	-	+	II	35	
	S	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	II	40	
Moehringia trinervia	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+	II	30	
Cerasus avium (Cp)	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B2	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	I	15	
	S	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-	+	II	25	
	C	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	II	25
Galanthus nivalis	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	I	20	
Pulmonaria officinalis	C	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	1	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	20	
Myosotis sparsiflora (GA,Cp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	+	I	15	
Stellaria holostea (Cp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+	I	15	
Anemone nemorosa	C	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	10	
Anemone ranunculoides	C	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	10	
Carex sylvatica	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	+1	I	10	
Corydalis cava	C	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Dryopteris filix-mas	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	10	
Galium odoratum	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Hedera helix	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Stachys sylvatica (Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	I	10	
Viola reichenbachiana	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	I	10	
Acer platanoides (TA)	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Acer pseudo-platanus (TA)	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	I	5	
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	I	5	
Arum maculatum	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
Cardamine impatiens	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Carpinus betulus (Cp)	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
Omphalodes scorpioides (TA)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Scilla drunensis (Ai,Cp)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	

1/3. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	K%	
1.3.1.1. <i>Alnion incanae</i>																									
Populus alba (Sal,AQ)	A1	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	4	4	4	4	4	4	4	4	3-4	V	100	
	A2	1	1	2	2	+	1	1	1	-	1	1	3	2	2	2	1	2	2	2	2	+3	V	95	
	B1	1	+	-	+	2	1	-	+	+	+	-	2	+	2	-	+	-	-	-	-	+2	III	60	
	B2	+	+	+	+	1	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+1	V	85	
	S	4	4	5	5	5	5	4	4	4	4	4	4	5	5	5	5	5	4	5	5	5	4-5	V	100
Rumex sanguineus (Epa,Pna)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-	+	IV	65	
	S	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	+	IV	70	
Ulmus laevis (Sal,Ulm)	A1	-	-	1	-	1	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	+1	II	25	
	A2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	+	1	-	-	2	-	-	+	-	+2	II	25	
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	I	20	
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	II	25	
	S	-	-	1	-	2	-	+	-	+	-	+	+	1	-	-	2	+	+	1	+	+2	III	60	
Elymus caninus (Pna,Qpp)	C	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	II	35	
Festuca gigantea (Cal,Epa)	B2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
	C	2	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	II	25	
	S	2	1	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	II	30	
Padus avium	A2	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15	
	B1	-	-	-	-	-	-	-	+	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	10	
	B2	-	-	-	-	-	-	+	-	+	1	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	20	
	S	-	-	-	-	-	-	+	-	1	2	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	I	20	
Carex brizoides (Ate)	C	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	I	10	
Carex remota	C	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Leucojum vernum (Cp)	C	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Frangula alnus (Ate,Qr,PQ)	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Viburnum opulus (Ate)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
1.3.1.1.1. <i>Alnenion glutinosae-incanae</i>																									
Peltaria alliacea (Sel)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
1.4. <i>Quercetea pubescentis-petraeae</i>																									
Prunus spinosa (Pru,Prf)	B1	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	1	-	-	-	-	-	+1	I	15	
	B2	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+	II	25	
	S	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	1	-	-	-	-	-	+1	II	25	
Pyrus pyraister (Cp)	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	+	I	10	
Rosa canina agg. (Pru,Prf)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
2. <i>Cypero-Phragmitetea</i>																									
2.1. <i>Phragmitetea</i>																									
Phalaris arundinacea (Des)	B2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5	
	C	1	-	2	2	+	2	1	1	1	1	+	+	2	3	+	-	+	+	+	+	+3	V	90	
	S	1	1	2	2	+	2	1	1	1	1	+	+	2	3	+	-	+	+	+	+	+3	V	95	
Phragmites australis (MoJ,FPe,Spu,Ate)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	+	-	1	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	2	+	-	-	-	+	+	+2	IV	65	
	S	+	+	1	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	2	+	-	-	-	+	+	+2	IV	70	
Poa palustris (MoJ,Des,Spu,Ate,Ai)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	III	50	
	S	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	III	55	
Iris pseudacorus (Sal,Ate,Ai)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
	C	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	II	30	
	S	+	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	II	35	
Carex riparia (Mag,Cgr,Moj,Sal,Ate)	C	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	2	+	-	-	-	-	-	-	-	+2	I	20	
Epilobium tetragonum (Mag,Des,Bia)	C	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20	
Carex acutiformis (Mag,Cgr,Moj,Sal,Ate)	C	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10	
Glyceria maxima (Pli,Spu)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Oenanthe aquatica (Spu,Ate)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5	
Stachys palustris (Moa,Cal,Bin,Spu,Ate)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	5	

1/4. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	K%
2.1.1. Magnocaricetalia																								
2.1.1.1. Magnocaricion																								
Carex vulpina (Pte,Cgr,MoA,FPi,AR)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
2.1.1.1.1. Caricenion gracilis																								
Carex acuta (Pte,Mag,MoJ,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	I	10
2.2. Montio-Cardaminetea																								
2.2.1. Montio-Cardaminetalia																								
2.2.1.1. Cardamini-Montion																								
Stellaria alsine	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
3. Molinio-Arrhenatheraea																								
Poa trivialis (Pte,Spu,Ate,Ai)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	1	-	+	+	+	+	+	1	+	1	+	1	+	+	+	+	-	1	-	-	+1	IV	80
	S	1	+	+	+	+	+	+	1	+	1	+	1	+	+	+	+	-	1	-	-	+1	V	85
Cardamine pratensis (Mag,Des,Sal,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
3.1. Molinio-Juncetea																								
Symphytum officinale (Pte,Cal,Spu,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	II	25
Deschampsia caespitosa (Des,Sal,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
3.1.1. Molinietalia coeruleae																								
Festuca arundinacea (FPi,AR)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
3.2. Arrhenatheretea																								
3.2.1. Arrhenatheretalia																								
Anthriscus sylvestris (Ar,GA,Spu,Ai)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	I	20
	S	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	II	25
3.2.1.1. Cynosurion cristati																								
Cirsium vulgare (CyF,Che,Ar,Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
4. Chenopodio-Scleranthea																								
Chenopodium polyspermum (Bia,Chr)	C	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Tanacetum vulgare (Ar,Cal,Bia)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Artemisia vulgaris (Ar,Cal,Bia,Pla)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Bromus sterilis (Che)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Digitaria sanguinalis (Ape,TrE)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Lactuca serriola	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
4.1. Secalietea																								
Lamium purpureum (Che)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	-	+	II	25
4.2. Chenopodietea																								
Arctium lappa (Ar,Pla,Spu)	C	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	II	40
Arctium minus (Ar,Bia,Pla)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-	+	I	15
4.3. Artemisietea																								
4.3.1. Artemisietalia																								
4.3.1.1. Arction lappae																								
Sambucus ebulus (Epa)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
4.4. Galio-Urticetea																								
4.4.1. Calystegietalia sepium																								
4.4.1.1. Galio-Alliarion																								
Alliaria petiolata (Epa)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	-	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	IV	80
	S	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	V	85
Aethusa cynapium (Che)	C	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	I	15
Chaerophyllum temulum	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	I	10
4.4.1.2. Calystegion sepium																								
Lamium maculatum (Pna,Agi,TA)	C	-	-	-	-	1	1	1	+	+	-	3	1	+	+	+	+	1	+	1	+	+3	IV	75
Calystegia sepium (Pte,Bia,Pla,Spu,Ate)	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	I	10
	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	III	55
	S	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	III	60
Chaerophyllum bulbosum	C	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	+	-	+	+	+	II	30
Aristolochia clematidis (Sea,Sal)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	+	I	15
Barbarea stricta	C	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15
Rumex obtusifolius (Sal,Ai)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Sisymbrium strictissimum (Ar,Sal)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5

1/5. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	K%
4.5. Bidentetea																								
4.5.1. Bidentetalia																								
Persicaria hydropiper (Nc,Bin,Spu,Ate,Ai)	B2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5
	C	1	-	+	+	-	-	2	+	+	+	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	III	45
	S	1	1	+	+	-	-	2	+	+	+	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	III	50
Persicaria dubia (Alo,Bin,Spu,Ai)	C	-	-	-	-	-	+	2	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2	I	20
Bidens tripartita (Pte,Nc,Sea,SaI)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15
Leonurus marrubiastrum (Ar)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
4.6. Plantaginetea																								
4.5.1. Plantaginetalia majoris																								
Rumex conglomeratus (Nc,Cal,Bia,AR)	C	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
5. Indifferens																								
Rubus caesius (Spu)	B2	2	2	1	2	+	3	3	1	2	2	1	3	2	2	1	2	3	2	3	3	+3	V	100
Urtica dioica (Ar,GA,Epa,Spu)	B2	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	I	5
	C	3	-	3	3	+	2	4	3	3	3	1	3	+	2	1	3	3	3	3	3	+4	V	95
	S	3	4	3	3	+	2	4	3	3	3	1	3	+	2	1	3	3	3	3	3	+4	V	100
Galium aparine (Sea,Epa,QFt)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	+	+	2	1	+	+	1	+	+	2	-	1	1	1	+	+	1	1	+2	V	90
	S	+	+	+	+	2	1	+	+	1	+	+	2	-	1	1	1	+	+	1	1	+2	V	95
Sambucus nigra (Epa,US,QFt)	B1	+	+	+	+	-	3	2	-	1	1	1	2	-	2	3	1	1	+	2	+	+3	IV	80
	B2	-	-	+	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	+	+	+	+	+	-	+	+	III	45
	S	+	+	+	+	+	3	2	-	1	1	1	2	-	2	3	1	1	+	2	+	+3	V	85
Glechoma hederacea (MoA,QFt,SaI,Ai)	C	-	-	-	-	3	3	2	+	+	1	2	-	-	1	+	3	1	2	1	-	+3	IV	65
Lysimachia nummularia (Pte,Moj,Bia)	C	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-	+	III	45
Glechoma hederacea agg. (MoA,QFt,SaI,Ai)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	+	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	+1	II	30
	S	+	+	+	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	+1	II	35
Stellaria media (ChS,QFt,Spu)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	II	35
Equisetum arvense (MoA,Sea,SaI,Ate,Ai)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	+	II	25
Agrostis stolonifera (Pte,Moj,FPe,Bia,Pla)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	15
	S	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20
Taraxacum officinale agg. (MoA,ChS)	C	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20
Lysimachia vulgaris (Ai,Pte,SCn,Moj,SaI)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	1	-	-	-	-	-	-	-	+1	I	15
Calamagrostis epigeios (Moj,Fvg,Epa)	C	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Hypericum perforatum (NC,FB,Qpp,PP)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	I	10
Lythrum salicaria (Pte,Moj,Bia,Spu,Ate)	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	S	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Potentilla reptans (Mag,MoA,FPi,Bia,Pla)	C	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Torilis japonica agg. (Ar,GA,Epa,QFt)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Cirsium arvense (Nc,ChS,Epa)	C	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Cruciata laevipes (Arn,Fru,Ar,GU,Qpp)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	I	5
Elymus repens (MoA,FPi,FB,ChS,Pla)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Juncus effusus (Pte,Moj,Bia,Pla,Spu)	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	I	5
Ranunculus repens (Pte,MoA,ChS,Spu,Ate)	C	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
6. Adventiva																								
Solidago gigantea	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	-	+	-	2	+	+	+	+	+	1	+	+	1	+	2	1	1	2	+2	V	85
	S	+	+	-	+	-	2	+	+	+	+	+	1	+	+	1	+	2	1	1	2	+2	V	90
Acer negundo	A2	-	+	-	-	-	-	+	-	-	1	1	1	-	-	-	1	-	+	-	-	+1	II	35
	B1	-	+	-	-	-	-	-	-	+	1	+	+	-	-	-	1	1	+	-	-	+1	II	40
	B2	+	+	+	-	-	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	III	55
	S	+	1	+	-	-	-	+	+	+	2	1	1	-	-	-	2	1	1	+	+	+2	IV	70
Echinocystis lobata	B1	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	+	-	+	-	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	III	60
	S	+	+	+	-	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	IV	65
Impatiens glandulifera	B2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	I	5
	C	2	-	3	3	-	+	2	2	2	2	+	1	-	+	-	-	-	+	-	-	+3	III	60
	S	2	2	3	3	-	+	2	2	2	2	+	1	-	+	-	-	-	+	-	-	+3	IV	65

1/6. táblázat		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	A-D	K	K%
Juglans regia	A2	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	I	10
	B1	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	I	20
	B2	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+	II	30
	S	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	+	+	+	+	-	-	+	III	45
Aster x salignus	B2	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
	C	1	-	+	+	-	1	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	35
	S	1	+	+	+	-	1	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+1	II	40
Robinia pseudo-acacia	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+1	I	15
	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	1	-	-	-	+1	I	15
	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	2	+	+	+2	II	25
	B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	I	5
	S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2	2	2	+	+2	II	30
Fraxinus pennsylvanica	A2	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
	B2	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20
	S	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	20
Impatiens parviflora	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	1	+	+	-	-	-	+1	I	20
Oxalis fontana	C	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Reynoutria japonica	C	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	10
Erigeron canadensis	C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Juglans nigra	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5
Morus alba	A2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	I	5
Populus × euramericana	A1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	I	5
Prunus cerasifera	B1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	I	5

2. táblázat. Felvételi adatok
Table 2. Data of the relevés

Minta sorszáma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Minta felvételi sorszáma	16563	16564	16565	16566	16567	16568	16569	16570	16571	16572
Felvételi évszám 1.	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016
Felvételi időpont 1.	04.07	04.07	04.07	04.07	04.07	04.12	04.12	04.12	04.12	04.12
Felvételi évszám 2.	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016
Felvételi időpont 2.	07.11	07.11	07.11	07.11	07.13	07.12	07.12	07.11	07.11	07.11
Tengerszint feletti magasság	190	190	190	190	178	174	174	174	174	174
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	65	70	65	70	75	70	70	65	70	65
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	5	10	15	15	35	10	10	25	20	10
Cserjeszint borítása (%)	60	40	40	20	25	40	25	15	60	50
Újulat borítása (%)	25	15	10	15	5	30	40	5	25	25
Gyepszint borítása (%)	85	90	90	90	85	95	95	95	95	85
Felső lombkoronaszint magassága (m)	28	28	28	27	22	30	28	22	25	27
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	20	18	18	20	15	17	18	17	18	20
Cserjeszint magassága (cm)	4	4	4	3,5	1	3,5	3,5	2,5	3,5	3
Átlagos törzsátmérő (cm)	60	65	70	55	50	60	55	55	55	55
Felvételi terület nagysága (m ²)	1600	1600	1600	1600	1200	1600	1600	1200	1600	1600

Minta sorszáma	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Minta felvételi sorszáma	16573	16574	16575	16576	16577	16578	16579	16580	16581	16582
Felvételi évszám 1.	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016
Felvételi időpont 1.	04.13	04.13	04.13	04.13	04.12	04.12	04.12	04.12	04.12	04.12
Felvételi évszám 2.	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016	2016
Felvételi időpont 2.	07.13	07.13	07.13	07.12	07.12	07.12	07.12	07.14	07.12	07.12
Tengerszint feletti magasság	170	170	170	164	146	145	145	145	145	145
Lejtőszög (fok)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Felső lombkoronaszint borítása (%)	65	40	65	70	60	75	60	70	65	70
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	30	50	25	20	20	25	20	25	20	10
Cserjeszint borítása (%)	25	75	20	25	80	35	50	50	50	40
Újulat borítása (%)	5	40	25	20	10	20	40	25	40	50
Gyepszint borítása (%)	95	85	85	90	25	95	80	80	60	95
Felső lombkoronaszint magassága (m)	23	25	20	28	20	30	27	28	28	23
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	17	17	15	20	15	18	17	17	20	17
Cserjeszint magassága (cm)	2	3,5	2	4	4	2,5	3	3	3	2,5
Átlagos törzsátmérő (cm)	45	70	40	60	45	60	45	55	50	45
Felvételi terület nagysága (m ²)	1200	1600	1200	1600	1200	1600	1600	1600	1600	1600

Hely: 1-4: Körmeny „Dobogó”; 5: Egyházasbólyos „Hollósi-erdő”; 6-10: Rábadékvég „Kaland-park”; 11-13: Rumi „Rumi-erdő”; 14: Meggyeskovács „Rába-ártér”; 15: Rábadékvég „Rába-ártér”; 16: Uraiújfalu „Rába-ártér”; 17-20: Ostffyasszonyfa „Béla-erdő”.

Alapközet: 1-20: kavicsos öntésvölgy.

Talaj: nyers öntésvölgy.

Felvétele készítője: 1-4, 6-20: Kevey és Barna ined.; 5: Kevey ined.

3. táblázat. Karakterfajok aránya
Table 3. Proportion of characteristic species

3/1. táblázat	Csoportrészesedés							Csoporttömeg						
	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv
Quercus-Fagea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetea purpureae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicetalia purpureae	4,00	3,95	4,21	3,23	3,46	4,23	1,34	4,51	1,89	6,38	4,45	5,30	5,70	0,32
Salicion triandrae	0,00	0,00	0,11	0,00	0,00	0,11	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00
Salicion elaeagno-daphnoidis	0,00	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Salicion triandrae s.l.	0,00	0,08	0,11	0,00	0,00	0,11	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00
Salicion albae	4,08	6,42	3,53	3,87	4,41	4,16	1,13	11,72	12,84	10,53	10,62	11,15	10,03	0,82
Populion nigro-albae	1,28	1,14	0,59	0,29	0,70	0,13	0,86	0,36	0,61	0,05	0,03	0,07	0,02	0,26
Salicion albae s.l.	5,36	7,56	4,12	4,16	5,11	4,29	1,99	12,08	13,45	10,58	10,65	11,22	10,05	1,08
Salicetalia purpureae s.l.	9,36	11,59	8,44	7,39	8,57	8,63	3,33	16,59	15,35	16,97	15,10	16,52	15,76	1,40
Salicetea purpureae s.l.	9,36	11,59	8,44	7,39	8,57	8,63	3,33	16,59	15,35	16,97	15,10	16,52	15,76	1,40
Alnetea glutinosae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetalia glutinosae	1,55	1,86	3,76	3,14	2,42	2,64	1,37	0,21	0,40	1,18	1,03	1,76	0,56	0,30
Alnion glutinosae	0,00	0,00	0,03	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Alnetalia glutinosae s.l.	1,55	1,86	3,79	3,16	2,42	2,64	1,37	0,21	0,40	1,18	1,03	1,76	0,56	0,30
Alnetea glutinosae s.l.	1,55	1,86	3,79	3,16	2,42	2,64	1,37	0,21	0,40	1,18	1,03	1,76	0,56	0,30
Quercus-Fagetea	11,76	9,76	10,80	13,26	12,51	11,61	17,45	17,85	21,35	24,62	18,16	20,00	16,82	24,13
Fagetalia sylvaticae	7,51	5,32	13,00	11,21	5,28	4,42	29,00	1,18	1,61	4,45	5,91	1,03	3,69	30,78
Alnion incanae	7,48	10,33	12,66	9,66	10,99	8,48	7,56	12,01	14,51	12,95	13,63	13,67	14,56	8,55
Alnenion glutinosae-incanae	0,64	0,85	0,48	0,27	0,00	0,42	0,58	0,30	0,97	0,29	0,29	0,00	0,10	0,25
Ulmion	1,08	0,93	0,86	2,34	2,19	1,04	1,05	0,34	0,21	0,18	0,83	1,68	1,22	0,76
Alnion incanae s.l.	9,20	12,11	14,00	12,27	13,18	9,94	9,19	12,65	15,69	13,42	14,75	15,35	15,88	9,56
Fagion sylvaticae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Eu-Fagenion	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Carpinion betuli	2,60	2,17	2,12	1,64	1,06	1,68	5,12	0,46	1,05	0,89	0,73	0,22	2,31	7,58
Tilio-Acerenion	0,78	0,63	0,42	0,24	0,33	0,19	1,25	0,49	0,56	0,04	0,04	0,03	0,04	1,00
Fagion sylvaticae s.l.	3,38	2,80	2,54	1,92	1,39	1,87	6,42	0,95	1,61	0,93	0,77	0,25	2,35	8,58
Aremonio-Fagion	0,00	0,00	0,11	0,40	0,71	0,00	0,14	0,00	0,00	0,01	0,06	0,25	0,00	0,01
Fagion dacicum	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Fagetalia sylvaticae s.l.	20,09	20,23	29,65	25,80	20,56	16,23	44,75	14,78	18,91	18,81	21,49	16,88	21,92	48,93

3/2. táblázat	Csoporthézés							Csoporthézés						
	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv
Quercetalia roboris	0,06	0,00	0,13	0,09	0,04	0,33	0,18	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,03	0,03
Quercion robori-petraeae	0,00	0,05	0,00	0,00	0,00	0,02	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Quercetalia roboris s.l.	0,06	0,05	0,13	0,09	0,04	0,35	0,20	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,03	0,03
Quercetalia roboris s.l.	31,91	30,04	40,58	39,15	33,11	28,19	62,40	32,63	40,26	43,44	39,66	36,88	38,77	73,09
Quercetalia pubescentis-petraeae	6,16	6,48	4,96	8,07	5,46	6,72	9,31	5,81	9,09	9,04	10,41	6,38	6,23	17,14
Orno-Cotineta	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Orno-Cotinon	0,00	0,00	0,00	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00
Orno-Cotineta s.l.	0,00	0,00	0,00	0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00
Quercetalia cerridis	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,07	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,03
Aceri tatarici-Quercion	0,79	0,65	0,74	0,73	0,82	0,67	0,00	9,85	9,49	8,22	7,93	9,12	7,60	0,00
Quercetalia cerridis s.l.	0,82	0,65	0,74	0,73	0,82	0,73	0,07	9,85	9,49	8,22	7,93	9,12	7,61	0,03
Prunetalia spinosae	0,24	0,03	0,37	0,03	0,08	0,33	0,21	0,04	0,00	0,03	0,00	0,01	0,04	0,02
Berberidion	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,07	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,03
Prunion fruticosae	0,24	0,03	0,29	0,00	0,08	0,27	0,21	0,04	0,00	0,03	0,00	0,01	0,04	0,02
Prunetalia spinosae s.l.	0,51	0,06	0,66	0,03	0,16	0,66	0,49	0,08	0,00	0,06	0,00	0,02	0,09	0,07
Quercetalia pubescentis-petraeae s.l.	7,49	7,19	6,36	8,92	6,44	8,11	9,87	15,74	18,58	17,32	18,35	15,52	13,93	17,24
Quercetalia pubescentis-petraeae s.l.	50,31	50,68	59,17	58,62	50,54	47,57	76,97	65,17	74,59	78,91	74,14	70,68	69,02	92,03
Abieti-Picea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Vaccinio-Piceetalia	0,00	0,00	0,07	0,07	0,00	0,22	0,09	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,02	0,01
Pino-Quercetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Pino-Quercion	0,03	0,00	0,06	0,04	0,04	0,07	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00
Pino-Quercetalia s.l.	0,03	0,00	0,06	0,04	0,04	0,07	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00
Vaccinio-Piceetalia s.l.	0,03	0,00	0,13	0,11	0,04	0,29	0,11	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,03	0,01
Abieti-Picea s.l.	0,03	0,00	0,13	0,11	0,04	0,29	0,11	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,03	0,01
Cypero-Phragmites	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmites	3,57	3,66	3,60	2,31	2,56	2,99	0,44	1,53	0,66	0,65	0,26	0,31	0,57	0,04
Phragmites	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmites	0,04	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Phragmites s.l.	0,04	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nasturtio-Glycerietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Glycerio-Sparganion	0,00	0,21	0,11	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
Nasturtio-Glycerietalia s.l.	0,00	0,21	0,11	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00

3/3. táblázat	Csoportrészesedés							Csoporttömeg						
	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv
Magnocaricetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Magnocaricion	0,36	0,57	1,01	0,62	0,24	0,56	0,00	0,08	0,07	0,11	0,07	0,02	0,07	0,00
Caricion gracilis	0,18	0,04	0,57	0,18	0,11	0,01	0,00	0,06	0,00	0,07	0,02	0,01	0,00	0,00
Magnocaricion s.l.	0,54	0,61	1,58	0,80	0,35	0,57	0,00	0,14	0,07	0,18	0,09	0,03	0,07	0,00
Magnocaricetalia s.l.	0,54	0,61	1,58	0,80	0,35	0,57	0,00	0,14	0,07	0,18	0,09	0,03	0,07	0,00
Phragmitetalia s.l.	4,15	4,48	5,33	3,11	2,91	3,56	0,44	1,67	0,75	0,84	0,35	0,34	0,64	0,04
Isoëto-Nanojuncetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nanocyperion flavescentis	0,35	0,09	0,12	0,00	0,06	0,23	0,03	0,10	0,01	0,01	0,00	0,01	0,02	0,00
Nanocyperetalia s.l.	0,35	0,09	0,12	0,00	0,06	0,23	0,03	0,10	0,01	0,01	0,00	0,01	0,02	0,00
Isoëto-Nanojuncetalia s.l.	0,35	0,09	0,12	0,00	0,06	0,23	0,03	0,10	0,01	0,01	0,00	0,01	0,02	0,00
Montio-Cardaminetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Cardamini-Montion	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetalia s.l.	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Montio-Cardaminetalia s.l.	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Cypero-Phragmitetalia s.l.	4,62	4,57	5,45	3,11	2,97	3,79	0,47	1,78	0,76	0,85	0,35	0,35	0,66	0,04
Oxycocco-Caricea nigrae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Scheuchzerio-Caricetalia nigrae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Scheuchzerio-Caricetalia nigrae	0,06	0,01	0,06	0,03	0,07	0,11	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00
Scheuchzerio-Caricetalia nigrae s.l.	0,06	0,01	0,06	0,03	0,07	0,11	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00
Oxycocco-Caricea nigrae s.l.	0,06	0,01	0,06	0,03	0,07	0,11	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00
Molinio-Arrhenatheretalia	1,61	1,20	1,59	1,36	1,47	1,99	1,10	0,86	0,74	1,39	0,99	0,38	0,81	0,63
Molinio-Juncetalia	1,32	1,20	1,68	0,94	1,05	0,65	0,13	0,22	0,14	0,17	0,11	0,11	0,06	0,01
Molinietalia coeruleae	0,06	0,69	0,20	0,63	0,21	0,78	0,00	0,00	0,08	0,02	0,06	0,03	0,09	0,00
Deschampsion caespitosae	1,53	1,22	1,31	0,30	1,18	0,61	0,21	1,19	0,26	0,43	0,03	0,28	0,32	0,02
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,00	0,09	0,10	0,03	0,04	0,29	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,15	0,00
Alopecurion pratensis	0,09	0,19	0,31	0,05	0,23	0,15	0,02	0,06	0,02	0,03	0,01	0,02	0,01	0,00
Molinietalia coeruleae s.l.	1,68	2,19	1,92	1,01	1,66	1,83	0,23	1,25	0,37	0,49	0,10	0,33	0,57	0,02
Molinio-Juncetalia s.l.	3,00	3,39	3,60	1,95	2,71	2,48	0,36	1,47	0,51	0,66	0,21	0,44	0,63	0,03

3/4. táblázat	Csoportrészesedés							Csoporttömeg						
	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv
Arrhenatheretea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretalia	0,12	0,24	0,42	0,24	0,32	0,66	0,07	0,01	0,02	0,04	0,02	0,03	0,08	0,01
Arrhenatherion elatioris	0,02	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Cynosurion cristati	0,05	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arrhenatheretalia s.l.	0,19	0,27	0,42	0,25	0,32	0,67	0,07	0,01	0,02	0,04	0,02	0,03	0,08	0,01
Arrhenatheretea s.l.	0,19	0,27	0,42	0,25	0,32	0,67	0,07	0,01	0,02	0,04	0,02	0,03	0,08	0,01
Nardo-Callunetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardo-Agrostion tenuis	0,05	0,00	0,00	0,04	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardetalia s.l.	0,05	0,00	0,00	0,04	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Nardo-Callunetea s.l.	0,05	0,00	0,00	0,04	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Molinio-Arrhenathera s.l.	4,85	4,86	5,61	3,60	4,50	5,16	1,53	2,34	1,27	2,09	1,22	0,85	1,52	0,67
Puccinellio-Salicornea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietea	0,41	0,36	0,19	0,04	0,09	0,15	0,00	0,10	0,03	0,02	0,00	0,01	0,01	0,00
Festuco-Puccinellietalia	0,10	0,12	0,06	0,00	0,08	0,06	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00
Beckmannion eruciformis	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietalia s.l.	0,10	0,12	0,06	0,00	0,11	0,06	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00
Artemisio-Festucetalia pseudovinae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Puccinellietea s.l.	0,51	0,48	0,25	0,04	0,20	0,21	0,00	0,11	0,04	0,02	0,00	0,02	0,02	0,00
Puccinellio-Salicornea s.l.	0,51	0,48	0,25	0,04	0,20	0,21	0,00	0,11	0,04	0,02	0,00	0,02	0,02	0,00
Festuco-Bromea	0,07	0,08	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucetalia vaginatae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucetalia vaginatae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucion vaginatae	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucetalia vaginatae s.l.	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucetalia vaginatae s.l.	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festuco-Brometea	0,00	0,06	0,33	0,09	0,13	0,13	0,02	0,00	0,01	0,03	0,01	0,01	0,01	0,00
Festucetalia valesiacae	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Festucion rupicolae	0,02	0,00	0,00	0,01	0,00	0,16	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00
Cynodonto-Festucion	0,05	0,00	0,00	0,00	0,08	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00
Festucion rupicolae s.l.	0,07	0,00	0,00	0,01	0,08	0,20	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,00
Festucetalia valesiacae s.l.	0,07	0,00	0,00	0,01	0,11	0,20	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,00
Festuco-Brometea s.l.	0,07	0,06	0,33	0,10	0,24	0,33	0,02	0,00	0,01	0,03	0,01	0,02	0,03	0,00
Festuco-Bromea s.l.	0,20	0,14	0,33	0,12	0,24	0,33	0,02	0,01	0,02	0,03	0,01	0,02	0,03	0,00

3/5. táblázat	Csoportrészesedés							Csoporttömeg						
	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv
Chenopodio-Scleranthea	0,79	0,53	0,39	0,62	1,45	1,19	0,26	0,06	0,05	0,05	1,28	0,88	0,29	0,03
Secalietea	1,15	0,75	1,23	1,03	1,44	1,65	0,47	0,32	0,23	0,26	0,79	0,78	0,49	0,08
Aperetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Aphanion	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Aperetalia s.l.	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Secalietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Caucalidion platycarpus	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Secalietalia s.l.	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Eragrostetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Tribulo-Eragrostion minoris	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Eragrostetalia s.l.	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Secalietea s.l.	1,23	0,78	1,23	1,03	1,44	1,65	0,47	0,32	0,23	0,26	0,79	0,78	0,49	0,08
Chenopodietea	0,91	1,27	0,19	1,31	1,34	0,91	0,45	0,07	0,11	0,02	0,13	0,13	0,10	0,04
Sisymbrietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sisymbrium officinalis	0,00	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Artemisio-Agropyron intermedii	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sisymbrietalia s.l.	0,00	0,12	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Onopordetalia	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Chenopodietea s.l.	0,91	1,43	0,19	1,31	1,37	0,91	0,45	0,07	0,12	0,02	0,13	0,13	0,10	0,04
Artemisietea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Artemisietalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Arction lappae	1,28	1,08	0,65	1,35	1,61	1,56	0,86	2,44	1,45	0,74	0,53	0,40	0,35	0,20
Artemisietalia s.l.	1,28	1,08	0,65	1,35	1,61	1,56	0,86	2,44	1,45	0,74	0,53	0,40	0,35	0,20
Artemisietea s.l.	1,28	1,08	0,65	1,35	1,61	1,56	0,86	2,44	1,45	0,74	0,53	0,40	0,35	0,20
Galio-Urticetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Calystegietalia sepium	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Galio-Alliarion	2,54	2,46	1,87	4,87	4,05	2,80	2,70	2,54	1,60	0,87	1,35	1,16	1,69	0,48
Calystegion sepium	4,20	7,15	2,15	2,86	2,82	3,71	1,54	1,40	1,66	0,91	0,64	0,39	0,84	0,40
Calystegietalia sepium s.l.	6,74	9,61	4,02	7,73	6,87	6,51	4,24	3,94	3,26	1,78	1,99	1,55	2,53	0,88
Galio-Urticetea s.l.	6,74	9,61	4,02	7,73	6,87	6,51	4,24	3,94	3,26	1,78	1,99	1,55	2,53	0,88

3/6. táblázat	Csoportrészesedés							Csoporttömeg						
	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv	Pa-Rv	Pa-Szk	Pa-Mu	Pa-Dr	Pa-MSz	Pa-FT	U-Rv
Bidentetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia	1,40	1,33	1,20	0,74	1,19	1,52	0,41	0,24	0,14	0,10	0,08	0,12	0,16	0,04
Bidenton tripartiti	0,31	0,24	0,48	0,07	0,29	0,24	0,05	0,15	0,03	0,04	0,01	0,04	0,02	0,00
Chenopodion rubri	0,08	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Bidentetalia s.l.	1,79	1,57	1,72	0,81	1,48	1,76	0,46	0,40	0,17	0,14	0,09	0,16	0,18	0,04
Bidentetea s.l.	1,79	1,57	1,72	0,81	1,48	1,76	0,46	0,40	0,17	0,14	0,09	0,16	0,18	0,04
Plantaginetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Plantaginetalia majoris	0,61	0,83	0,23	0,36	0,35	0,72	0,29	0,05	0,07	0,02	0,04	0,03	0,08	0,03
Agropyro-Rumicion crispi	0,04	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Plantaginetalia majoris s.l.	0,65	0,88	0,23	0,36	0,35	0,72	0,29	0,05	0,07	0,02	0,04	0,03	0,08	0,03
Plantaginetea s.l.	0,65	0,88	0,23	0,36	0,35	0,72	0,29	0,05	0,07	0,02	0,04	0,03	0,08	0,03
Epilobietea angustifolii	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Epilobietalia	4,15	5,17	3,47	4,07	4,20	3,35	5,25	3,73	2,02	1,62	3,69	1,30	3,30	2,01
Epilobion angustifolii	0,40	0,00	0,59	0,56	0,42	0,49	0,33	0,03	0,00	0,05	0,06	0,06	0,06	0,05
Epilobietalia s.l.	4,55	5,17	4,06	4,63	4,62	3,84	5,58	3,76	2,02	1,67	3,75	1,36	3,36	2,06
Epilobietea angustifolii s.l.	4,55	5,17	4,06	4,63	4,62	3,84	5,58	3,76	2,02	1,67	3,75	1,36	3,36	2,06
Urtico-Sambucetea	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambucetalia	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sambuco-Salicion capreae	0,50	0,37	0,39	0,45	0,10	0,44	0,44	0,74	0,04	0,49	2,34	0,01	1,27	0,61
Sambucetalia s.l.	0,50	0,37	0,39	0,45	0,10	0,44	0,44	0,74	0,04	0,49	2,34	0,01	1,27	0,61
Urtico-Sambucetea s.l.	0,50	0,37	0,39	0,45	0,10	0,44	0,44	0,74	0,04	0,49	2,34	0,01	1,27	0,61
Chenopodio-Sclerantha s.l.	18,44	21,42	12,88	18,29	19,29	18,58	13,05	11,78	7,41	5,17	10,94	5,30	8,65	3,97
Indifferens	4,41	3,60	4,32	4,14	5,06	4,63	2,66	7,82	3,66	6,19	7,34	6,02	6,46	1,70
Adventiva	11,63	8,84	6,52	8,55	13,13	14,47	4,16	7,09	9,64	4,30	4,47	15,80	12,32	0,82

Pa-Rv: *Senecioni sarracenici-Populetum albae* , vasi ába-völgy (Kevey és Barna ined.: 20 felv.)

Pa-Szk: *Senecioni sarracenici-Populetum albae* , Szigetköz (Kevey 2008: 25 felv.)

Pa-Mu: *Senecioni sarracenici-Populetum albae* , Mura-vidék (Kevey 2014: 20 felv.)

Pa-Dr: *Senecioni sarracenici-Populetum albae* , Baranyai Dráva-sík (Kevey és Tóth V. 2006: 20 felv.)

Pa-MSz: *Senecioni sarracenici-Populetum albae* , Mohácsi-sziget (Kevey 2017: 25 felv.)

Pa-FT: *Senecioni sarracenici-Populetum albae* , Felső-Tisza-vidék (Kevey és Barna 2015: 25 felv.)

U-Rv: *Carici brizoidis-Ulmetum* , vasi Rába-völgy (Kevey ined.: 20 felv.)

Faj neve	Pa	U
Konstans fajok		
<i>Populus alba</i>	V	-
<i>Phalaris arundinacea</i>	V	I
<i>Poa trivialis</i>	V	II
<i>Solidago gigantea</i>	V	II
<i>Glechoma hederacea</i>	V	III
<i>Pulmonaria officinalis</i>	-	V
<i>Galeobdolon luteum</i>	-	V
<i>Anemone nemorosa</i>	I	V
<i>Anemone ranunculoides</i>	I	V
<i>Carex sylvatica</i>	I	V
<i>Carpinus betulu</i>	I	V
<i>Corydalis cava</i>	I	V
<i>Stachys sylvatica</i>	I	V
<i>Adoxa moschatellina</i>	II	V
<i>Corydalis solida</i>	II	V
<i>Ulmus minor</i>	II	V
<i>Acer campestre</i>	III	V
<i>Euonymus europaeus</i>	III	V
<i>Gagea lutea</i>	III	V
<i>Geum urbanum</i>	III	V
<i>Quercus robur</i>	III	V
Szubkonstans fajok		
<i>Phragmites australis</i>	IV	-
<i>Acer negundo</i>	IV	I
<i>Echinocystis lobata</i>	IV	I
<i>Humulus lupulus</i>	IV	II
<i>Impatiens glandulifera</i>	IV	II
<i>Milium effusum</i>	-	IV
<i>Polygonatum multiflorum</i>	-	IV
<i>Arctium minus</i>	I	IV
<i>Fraxinus excelsior</i>	I	IV
<i>Viola reichenbachiana</i>	I	IV
<i>Brachypodium sylvaticum</i>	II	IV
<i>Cerasus avium</i>	II	IV
<i>Circaea lutetiana</i>	II	IV
<i>Dactylis polygama</i>	II	IV
<i>Moehringia trinervia</i>	II	IV
Akcesszórius fajok		
<i>Calystegia sepium</i>	III	-
<i>Poa palustris</i>	III	-
<i>Salix alba</i>	III	-
<i>Juglans regia</i>	III	I
<i>Lysimachia nummularia</i>	III	I
<i>Persicaria hydropiper</i>	III	I
<i>Polygonatum latifolium</i>	-	III
<i>Ajuga reptans</i>	I	III
<i>Arum maculatum</i>	I	III
<i>Carex brizoides</i>	I	III
<i>Corylus avellana</i>	I	III
<i>Galeopsis pubescens</i>	I	III
<i>Hedera helix</i>	I	III
<i>Stellaria holostea</i>	I	III
Szubakcesszórius fajok		
<i>Arctium lappa</i>	II	-
<i>Aster x salignus</i>	II	-
<i>Elymus caninus</i>	II	-
<i>Equisetum arvense</i>	II	-
<i>Lamium purpureum</i>	II	-
<i>Populus nigra</i>	II	-
<i>Asarum europaeum</i>	-	II
<i>Carex divulsa</i>	-	II
<i>Geranium phaeum</i>	-	II
<i>Geranium robertianum</i>	-	II
<i>Isopyrum thalictroides</i>	-	II
<i>Lapsana communis</i>	-	II
<i>Viola odorata</i>	-	II
Differenciális fajok száma	22	39

4. táblázat. Differenciális fajok
Table 4. Differentiating species between the oak-ash-elm
and white poplar forest communities

Irodalom

- BECKING, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier School of phytosociology. – Botanical Review 23: 411–488.
- BORHIDI A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. – Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 95 pp.
- BORHIDI A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the hungarian flora. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 39: 97–181.
- BORHIDI A. és KEVEY B. 1996: An annotated checklist of the hungarian plant communities II. – In: Critical revision of the hungarian plant communities (ed.: Borhidi A.). Janus Pannonius University, Pécs, pp. 95–138.
- BORHIDI A., KEVEY B. és LENDVAI G. (2012): Plant communities of Hungary. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 544 pp.
- BRAUN-BLANQUET, J. 1964: Pflanzensoziologie (ed. 3.). – Springer Verlag, Wien–New York, 865 pp.
- HORVÁTH F., DOBOLYI Z. K., MORSCHHAUSER T., LŐKÖS L., KARAS L. és SZERDAHELYI T. 1995: Flóra adatbázis 1.2. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót, 267 pp.
- JAKUCS P. 1967: Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – Contribuții Botanici Cluj 1967: 159–166.
- KEVEY B. 1993: A Szigetköz ligeterdeinek összehasonlító-ökológiai vizsgálata. – Kandidátusi értekezés tézisei. Janus Pannonius Tudományegyetem, Növénytan Tanszék, Pécs, 9 pp.
- KEVEY B. 2008: Magyarország erdőtársulásai (Forest associations of Hungary). – Tilia 14: 1–488. + CD-adatbázis (230 táblázat + 244 ábra).
- KEVEY B. 2014: A hazai Mura-ártér fehérvár-ligetei (*Senecioni sarracenic-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI & KEVEY 1996). – Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei 3: 29–56.
- KEVEY B. 2017: A Mohácsi-sziget fehérvár-ligetei (*Senecioni sarracenic-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI et KEVEY 1996). – Botanikai Közlemények 104(1): 131–146. + Elektronikus mellékletek (E1–E5 táblázat).
- KEVEY B. és BARNA Cs. 2014: A hazai Felső-Tisza-vidék fehérvár-ligetei (*Senecioni sarracenic-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI & KEVEY 1996). – Botanikai Közlemények 101: 105–143.
- KEVEY B. és HIRMAN A. 2002: „NS” számítógépes ökológiai program-csomag. – In: Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V. Pécs, 2002. március 8–10. (Összefoglalók), pp.: 74.
- KEVEY B. és HUSZÁR Zs. 1999: A Háros-sziget fehérvár-ligetei (*Senecioni sarracenic-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI et KEVEY 1996). – Természetvédelmi Közlemények 8: 37–48.
- KEVEY B. és TÓTH V. 2006: A Baranyai-Dráva-sík fehérvár-ligetei (*Senecioni sarracenic-Populetum albae* KEVEY in BORHIDI & KEVEY 1996). – Natura Somogyiensis 9: 47–62.
- KIRÁLY G. (szerk.) 2009: Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok. – Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósavafő, 616 pp.
- MOOR, M. 1958: Die Pflanzengesellschaften schweizerischer Flußauen. – Mitteilungen der Schweizerischen Anstalt für das Forstliche Versuchswesen 34: 221–360.
- MUCINA, L., GRABHERR, G. et WALLNÖFER, S. 1993: Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche. – Gustav Fischer, Jena – Stuttgart – New York, 353 pp.
- MÜLLER, Th. et GÖRS, S. 1958: Zur Kenntnis einiger Auenwaldgesellschaften im württembergischen Oberland. – Beiträge zur naturkundlichen Forschung in Südwestdeutschland 17: 88–165.
- OBERDORFER, E. 1992: Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband. Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart – New York, 282 pp.
- PODANI J. 2001: SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – Scientia, Budapest, 53 pp.
- Soó R. 1930: A modern növényföldrajz problémái, irányai és irodalma. A növényiszociológia Magyarországon. Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái 3: 1–51.
- Soó R. 1958: Die Wälder des Alföld. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 4: 351–381.
- Soó R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VI. – Akadémiai kiadó, Budapest.
- SIMON T. 1957: Die Wälder des nördlichen Alföld. – In: Die Vegetation ungarischer Landschaften 1. (szerk.: Zólyomi B.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 172 pp. + 22 tab. + 2 chart.
- SZIRMAI O., TUBA Z., NAGY J., CSERHALMI D., CZÓBEL Sz., GÁL B., SZERDAHELYI T. és MARSCHALL Z. 2008: A Bodroghöz növénytársulásainak áttekintése. – In: Bodroghöz. A magyarországi Bodroghöz tájmonográfiája (szerk.: TUBA Z.). Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány, Gödöllő–Sárospatak, pp. 523–584.
- TÓTH I. 1958: Az Alsó-Dunaártér erdőgazdálkodása, a termőhely- és az erdőtípusok összefüggése. – Erdészeti Kutatások 1958 (1–2): 77–160.

A belső-somogyi homokvidék égerlápjainak cönológiai vizsgálata (*Carici elongatae-Alnetum glutinosae* W. KOCH 1926)

JUHÁSZ MAGDOLNA¹ és MÁRKUS ANDRÁS²

¹ Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7401 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: juhasz@smmi.hu

² Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, H-7625 Pécs, Tettye tér 9., e-mail: mecseklife@indamail.hu

JUHÁSZ, M. & MÁRKUS, A.: *Coenological analysis of alder swamps on sand dune area of Inner-Somogy (Hungary).*

Abstract: The studied alder swamps are situated in SW Hungary on aeolian sand. Its canopy is dominated by *Alnus glutinosa*. Statistics of flora elements, life forms, phytosociological characters and social behaviour types are given. The surveyed stands are characterised by following specialists: *Carex elongata*, *Hottonia palustris*, *Thelypteris palustris*, *Dryopteris carthusiana*, *D. dilatata*, *D. cristata*, *Urtica kioviensis*, *Ludwigia palustris*, *Leucobryum glaucum*, *Sphagnum palustre*.

Keywords: phytosociology, wetland habitat, vegetation on sand, forest association

Bevezetés

A belső-somogyi homokvidék nyugati részén található Baláta-tó környékének égerlápjait korábban BORHIDI (BORHIDI & JÁRAI-KOMLÓDI 1959) jellemezte. A táj délkeleti részén, Barcs és Darány települések határában lévő állományokat JUHÁSZ (2005, 2007) felvételezte. Áttekintésében LÁJER (1998) is közöl felmérési adatokat. Összefoglaló munkájában KEVEY (2008) említést tett, hogy maga is készített cönológiai felvételeket Belső-Somogyban.

Jelen tanulmány keretében 2017–2018-ban készített huszonöt cönológiai felvételt alapján jellemezzük a belső-somogyi homokvidék égerlápjait. A táj erdővel borított területeit bejárva jelöltük ki a mintavételi helyeket, törekedve arra, hogy a cönológiai felvételek a vizsgált terület égerlápjait minél teljesebb mértékben reprezentálják. Felmérésünk célja a belső-somogyi homokvidék égeres láperdejének cönológiai jellemzése, jelenlegi állapotuk dokumentálása.

Anyag és módszer

A vizsgált terület természeti adottságai

A belső-somogyi homokvidék a Kárpát-medence legnyugatabbra fekvő, nagy kiterjedésű futóhomok síksága, amely a Balaton-medence és a Dráva-ártér között helyezkedik el. Nyugatról a Zalai-dombság, keletről pedig Külső-Somogy és Zselic lösszel fedett pannon dombsági tája határolja. Észak felől, a Balaton-medencét is kettéosztva, ékszerűen benyúlik a homokvidék területébe a Marcali-hát, mely szintén lösszel fedett pannon dombvidék.

A vizsgált terület Magyarország harmadik legnagyobb kiterjedésű homokterülete, amely a Duna egykori hordalékkúpján alakult ki (MAROSI 1970). A másik két nagy homokvidékkel ellentétben környezetéhez képest

nem kiemelt, hanem alacsonyabb helyzetben fekszik (LÓKI 1981), ezért a környező területekről beszivárgó vízutánpótlás miatt itt sajátos környezeti feltételek alakultak ki (GYÖRGYÖVICS 2018).

A táj éghajlata mérsékelt kontinentális, meleg, nedves, dél felől a mediterrán jelleg, nyugatról pedig az atlantikus hatások is érzékelhetők. Az évi csapadékmennyiség sokévi átlaga a táj különböző részein 680–760 mm. Átlagos tengerszint feletti magasság 150–170 méter, a táj középső része a legmagasabb (180–190 m), míg a Dráva és a Balaton felé 120–130 méterre alacsonyodik (DÖVÉNYI 2010). Felszínén a talajképző kőzet jellemzően futóhomok, ami a középső pleisztocén időszakára befejeződött folyóvízi hordalékkúp képződés után, a hordalék szél általi áthalmazása során képződött. Futóhomok síkságnak tekintjük, melynek felszínét buckák, garmadák és közöttük húzódo szélbarázdák, szél-lyukak teszik változatossá. A kisebb és nagyobb homokformák az uralkodó északi szélirány következtében jellemzően észak-déli irányúak (LÓKI 1981). Tehát a vizsgált terület nagy kiterjedésű csapadékos síkság, fent vázolt természeti adottságoknak fontos szerepe van az égerlápok kialakulása és fennmaradása szempontjából.

Megjegyezzük, hogy a földrajzi tájbeosztás keretében lehatárolt Belső-Somogy (MAROSI & SOMOGYI 1990, DÖVÉNYI 2010) nem azonos kiterjedésű a homokvidékkel. Mesterséges csoportosítás révén abba a Dráva folyó somogyi szakaszának ártere (Közép-Dráva-völgy) és a Marcali-hát löszös dombvidéke is bele tartozik. Jelen dolgozat keretében azonban Belső-Somogy említésekor minden esetben az egységes fejlődéstörténetű belső-somogyi homokvidéket értjük alatta.

Alkalmazott módszerek

A belső-somogyi homokvidék erdővel borított területein részletes terepbejárást végeztünk a mintavételi helyszínek kiválasztása céljából. Növényátarsulástani szempontból jellemző helyszíneken jelöltük ki a mintaterületeket, ezek részletes cönológiai felmérése 2017-ben június 11–29. között valamint 2018-ban június 12. és július 17. között történt. Tekintettel az állományok viszonylag kicsiny kiterjedésére, a felvételi területek nagysága 20×20 m, vagy a növényátarsulás kiterjedéséhez igazodva más alakú azonos alapterülettel. Klaszikus cönológiai felvételeket készítettünk (BECKING 1957, BRAUN-BLANQUET 1964), melynek során százalékos borításbecslést alkalmaztunk. A fajok esetében KIRÁLY (2009), a társulásnál pedig BORHIDI & KEVEY (1996) ill. KEVEY (2008) nevezékτανát követtük. Mohák-

ra általában nem terjedt ki a felmérés, de két mohafaj (*Leucobryum glaucum*, *Sphagnum palustre*) borítási értékeit feljegyeztük. A terepi felmérések alapján cönológiai tabellát készítettünk, majd elemeztük a növényfajokra vonatkozó származtatott adatokat. Tekintettel a lombszint és cserjeszint vonatkozásában érvényesülő jelentős emberi hatásokra, a vizsgálatba csak az aljnövényzet fajait vontuk be. Az elemzésekhez a FLORA adatbázis adatait vettük alapul (HORVÁTH et al. 1995). Vizsgáltuk a flóraelem, életforma (Soó 1964-1980), cönológiai karakter, szociális magatartástípus és relatív vízigény kategóriák megoszlását (ELLENBERG et al. 1991, BORHIDI 1993, 1995). Néhány faj esetében újabb szakirodalom alapján (BOTTA-DUKÁT & BALOGH 2008, BALOGH & JUHÁSZ 2012) korrekciót alkalmaztunk. A számításokat és diagramokat EXCEL szoftverrel készítettük. Vizsgáltuk az adatokat a fajok jelenléte alapján (csoportrészesedés szerint) és a fajok borításával súlyozva (csoporttömeg szerint) is.

Eredmények

A terepbejárás tapasztalatai

A homokvidék égerlápjai az egykor szél által formált felszín deflációs mélyedéseiben találhatók. Leginkább szél-lyukakban meghúzódó kisebb állományok, melyeket a tájra jellemző gyertyános – kocsányos tölgyesek vagy cseres – kocsányos tölgyesek (illetve ezek helyére telepített ültetvények) öveznek. Gyakoriak a szélbarázdák mélyedéseiben (LÓKI 1981) kialakult állományok is, ilyenkor szomszédságban rendszerint más lápi élőhelyek (füzláp, zsombékos, égeres mocsárerdő) is található. Deflációs eredetű nagyobb lapos mélyedések esetében (amilyen például a Baláta-tó) lápi élőhelykomplex alakult ki (láptavi hínártársulások, zsombékosok, füzláp), ebben az esetben az égeres láperdőt ott találjuk, ahol a talajvízjárás a lábas égerek kialakulása szempontjából kedvező.

Tengerszint feletti magasságot tekintve égerlápok a táj magasabb és alacsonyabb részein is kialakultak. Előfordulásuk jellemzőbb a magasabb fekvésű, vízválasztó jellegű homokhátsági területeken, míg a táj alacsonyabb fekvésű részei inkább a folyóvízi felszínformálódás az ahhoz kapcsolódó élőhelyek színterei. A felmért égerláp mintaterületek tengerszint feletti magassága 118m és 160m között változik.

A terepbejárások során megállapítottuk, hogy a tájban a lápi élőhelytípusok közül gyakoribbak a lápi zsombékosok, zsombék-semlyék komplexek és égeres mocsárerdők, ritkább az égerlápok előfordulása. Füzláp-töredékek viszonylag gyakoriak, de kiterjedt állományok ritkák. A mézgás éger (*Alnus glutinosa*) dominálta égerlápokban gazdag a lápi flóra, számos általános lápi jellegű növény mellett ritka és unikális fajok is előfordulnak. Nyár elején, a felmérés idején rendszeren víz borította a láperdőket, helyenként egy méternél is magasabb volt a vízállás, de néhány kvadrát esetében részleges vízborítás volt és előfordultak felszíni víz nélküli állományok is.

A cönológiai felvételezés céljából végzett terepbejárások során számos olyan pusztuló, erős antropogén

hatásoknak kitett állománnyal találkoztunk, melyeknek habitusa még felismerhető volt, de fajkészletük a vízhiány vagy a víztöbblet következtében jelentős mértékben átalakult. Árkolás, vízelvezetések főként erdőművelési célból történtek, duzzasztás és vizek rávezetése pedig halastó létesítése céljából. A vizsgálatra kiválasztott huszonöt állomány cönológiai szempontból egyértelműen égeres láperdőnek minősül, de vannak köztük jelentős antropogén hatásokkal zavart, lecsapolt, felduzzasztott, tarvágás utáni fiatalos állományok is.

Az égerlápok cönológiai jellemzése

A belső-somogyi homokvidék égeres láperdeiben huszonöt cönológiai felvételt készítettünk, a mintaterületek adatait az 1. táblázat tartalmazza. A helyszíni felmérések és az elkészített cönológiai tabella (2. táblázat) alapján az égerlápok jellemzését az alábbiakban ismertetjük.

A lombkoronaszint borítása általában 50–75% között változik, mélyebb részekben felnyílik az erdő és nyílt vízfelületek alakulnak ki. Lombszintben a mézgás éger (*Alnus glutinosa*) állományalkotó, mellé helyenként elegyedik magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*), vénic szil (*Ulmus laevis*) vagy rekettyefűz (*Salix cinerea*). Megjelenését tekintve az erdő rendszeren az égerlápok tipikus képét mutatja (1. ábra), lábas égerek és közöttük vízborítás. A felmérés idején helyenként a víz már visszahúzódott, részleges vízborítás volt megfigyelhető. Előfordultak felszíni víz nélküli állományok is (6., 8., 12., 15. és 21. felvétel), ezek állapota lecsapolások eredménye, ilyen esetekben az évi rendszeres csapadékmennyiség hatására feltelt lápmedence vize mesterséges árkokon távozik. Jellemzőek az ún. „csokros égerek”, melyek a korábbi tarvágást követően visszamaradt tuskók sarjadzása során alakultak ki. Egyes esetekben alacsonyabb borítási értékek is előfordulnak, ezt rendszerint az égerfák elhalása, kidőlése okozza. Tömeges égerpusztulás eredményezi a 23. felvétel esetében tapasztalt 20%-os borítást.

A cserjeszint borítása 2–25% között változik, ahol a fák elhalása miatt felnyílt a lombkorona, ott nagyobb a cserjeborítás. Szinte mindenütt az égerfák (*Alnus glutinosa*) újulata dominál, egyetlen felvételen nagyobb a kutyabenge (*Frangula alnus*) borítása. E két faj konstans előfordulása a cserjeszintben, minden felvételen jelen vannak. További fajok akcidents jellegűek, helyenként az égerlábakon megtelepedett a bibircses nyír (*Betula pendula*), mogoró (*Corylus avellana*), vénic szil (*Ulmus laevis*), zselnicemeggy (*Padus avium*), magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*), kányabangita (*Viburnum opulus*), mezei szil (*Ulmus minor*), galagonya (*Crataegus monogyna*). Több esetben felkúszik a cserjeszintbe a szeder (*Rubus caesius*). Néhány helyen a szomszédos erdőrészekből származó, egyébként idegenhonos erdeifenyő (*Pinus sylvestris*) és kései meggy (*Padus serotina*) is megjelent.

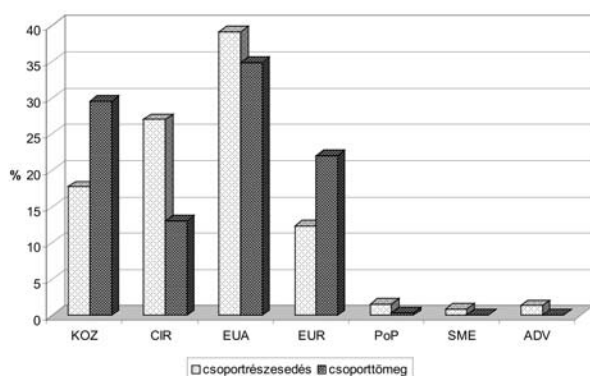
A nyár eleji cönológiai felmérés idején az aljzatot általában víz borította vagy nemrég húzódott le a talajvízszint a felszín alá. A felvételekben a gypeszint összes borítása 30–98% között változik. Legnagyobb borítási

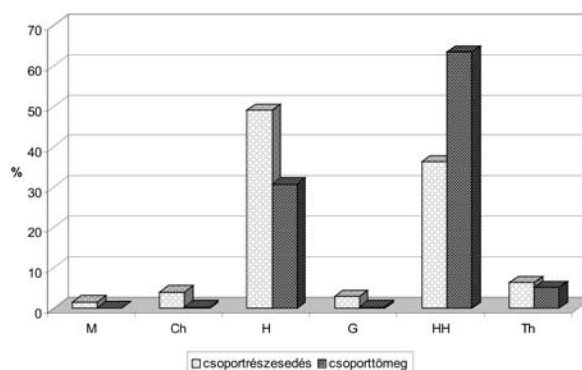
1. ábra. Égerláp a belső-somogyi homokvidéken (Fotó: Juhász M.)

értékek a tartósan felszíni víz nélküli (lecsapolt) állományokban vannak, legkisebb borítási értékek pedig a felduzzasztott, tartósan víztöbblettel rendelkező állományok esetében. Minden felvételben jelen van a társulás jellemző és névadó faja, a nyúlánk sás (*Carex elongata*), optimális vízellátottság esetén az égerlábakat körben szegélyezi. További konstans fajok az égerlábakon a szálkás pajzsika (*Dryopteris carthusiana*), hölgypáfrány (*Athyrium filix-femina*), mocsári galaj (*Galium palustre*), vízmelléki csukóka (*Scutellaria galericulata*), közönséges lizinka (*Lysimachia vulgaris*), vízi peszérce (*Lycopus europaeus*). A felvételek többségében megtalálható, szubkonstans fajok a mocsári kocsord (*Peucedanum palustre*), vízi menta (*Mentha aquatica*), ebszőlő csucor (*Solanum dulcamara*), mocsári tisztesfű (*Stachys palustris*). Rendszerint az állományok szélein lévő égerlábakon fordul elő a szeder (*Rubus caesius*) és a csalán (*Urtica dioica*), de ezek borítása sehol sem jelentős. Tartósan felszíni víz nélküli állományok aljzatán jelentős borítást érhet el a békaszytyó (*Juncus effusus*), még inkább a borsos keserűfű (*Persicaria hydropiper*). Különösen figyelemre méltó a sédkender (*Eupatorium cannabinum*) szubkonstans előfordulása az égerlábakon, főként, hogy borítása elérheti az 55%-ot is. Ez a faj korábbi felmérések (BORHIDI & JÁRAI-KOMLÓDI 1959, JUHÁSZ 2005, 2007) során egyáltalán nem fordult elő belső-somogyi égerlápokon. Mostani felvételezéseink során azt tapasztaltuk,

hogy elsősorban az állományok belső részein, vízmenynység szempontjából optimális termőhelyeken, gyakran a legszebb égerlápokban tömeges. Előfordulási sajátosságai arra engednek következtetni, hogy megjelenése és elszaporodása a lápmedencék belső részein jelentkező erőteljes zavarással függ össze. Az aljnövényzet nagyobb vízigényű fajai a lábas égerek közötti vízben találhatók, itt konstans megjelenésű a békaliliom (*Hottonia palustris*) és a zsombéksás (*Carex elata*), szubkonstans a mocsári nőszirm (*Iris pseudacorus*), apró békalencse (*Lemna minor*), mocsári sás (*Carex acutiformis*) és fodros harmatkása (*Glyceria plicata*). A felvételek 40–60 százalékában jelen van a tőzegpáfrány (*Thelypteris palustris*), széles pajzsika (*Dryopteris dilatata*), mocsári nefelejcs (*Myosotis palustris*), metelykóró (*Oenanthe aquatica*). Szomszédos homokbuckákból érkező szivárgó vizet jelez a ritkás sás (*Carex remota*) előfordulása az égerlápok szélein. Nagyon jellegzetesek a fehérítő vankosmoha (*Leucobryum glaucum*) párnaszerűen domborodó telepei az égerlábakon, ez a faj is közepes konstancia értékkel szerepel a felvételekben. Tíz mintaterületen található meg a lápi csalán (*Urtica kioviensis*), elsősorban kidőlt fatörzseken és a víz visszahúzódása utáni nyers felszíneken jelent meg. Ritkasága miatt fontos kiemelni a tarajos pajzsika (*Dryopteris cristata*) és a csónakos tőzegmoha (*Sphagnum palustre*) egy-egy felvételben való előfordulását a vizsgált láperdőben.

2. ábra. Flóraelemek százalékos megoszlása
(lásd 3. táblázat)

3. ábra. Életformák százalékos megoszlása
(lásd 4. táblázat)

Statistikai elemzések

Az elkészült cönológiai tabella alapján vizsgáltuk az égerlápok növényfajainak flóraelem, életforma (Soó 1964–1980), cönológiai kategóriák, szociális magatartástípusok és relatív vízigény (BORHIDI 1993, 1995) szerinti megoszlását. Az adatokat a fajok jelenléte alapján (csoportrészesedés szerint) és a borítási értékekkel súlyozva (csoporttömeg szerint) is elemeztük.

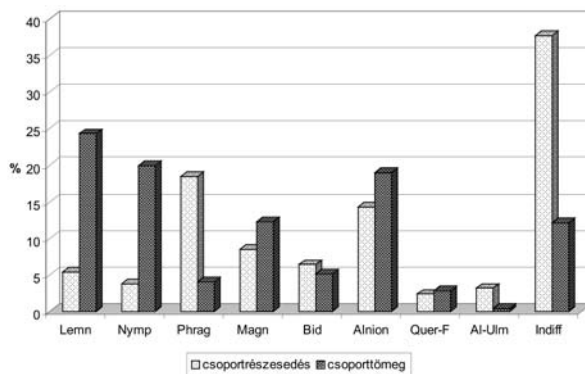
Az égeres láperdő flórájában az eurázsiai (39%) és a cirkumpoláris (27%) elemek részvételi aránya a legnagyobb (2. ábra, 3. táblázat). Eurázsiai elterjedésű például a *Carex elongata*, *Peucedanum palustre*, *Carex elata*, *Solanum dulcamara*, *Myosotis palustris*. Cirkumpoláris elemek a *Dryopteris carthusiana*, *Galium palustre*, *Scutellaria galericulata*, *Dryopteris dilatata*. A fajok borítását is figyelembe véve az eurázsiai elemek után második helyen a kozmopolita elemek (29%) következnek, ilyen a *Thelypteris palustris*, *Athyrium filix-femina*, *Lemna minor*, *Juncus effusus*. Csoporttömeg szerint harmadik helyen az európai elterjedésű fajok (22%) állnak, magas borítási értékekkel jelen lévő európai flóraelem a *Hottonia palustris*, kis borítással sok felvételben az *Iris pseudacorus*, *Mentha aquatica*. A kisebb arányban szereplő csoportokat a diagramon való ábrázolásnál összevontuk. Pontusi és pontus-pannon elemek együttes részesedése a fajok jelenléte alapján 1,5%, mely az *Urtica kioviensis* és a *Succisella inflexa* jelenlétéből adódik. Vizes élőhelyhez kötődő atlanti-mediterrán faja a *Ludwigia palustris*, a társulás további szubmediterrán és atlanti-mediterrán elemeit a szomszédos erdőkből betelepült akcidents fajok alkotják, mint a *Cornus sanguinea*, *Hedera helix*, *Quercus cerris*. A délies elterjedésű fajok együttes részesedése a társulásban nem éri el az egy százalékot.

Az aljnövényzet fajösszetételét vizsgálva az életforma kategóriák közül – vizes élőhelyről lévén szó – csoporttömeg szerint dominál a hydato-helophyta fajok együttes részesedése (3. ábra, 4. táblázat). Ilyen fajok, melyeknek áttelelő szerve vízben vagy vizes talajban van, például a *Carex elata*, *Hottonia palustris*, *Lysimachia vulgaris*, *Oenanthe aquatica*. A fajok jelenléte (csoportrészesedés) szerint legnagyobb arányban a hemikryptophyta életforma van jelen. Ezek a fajok – me-

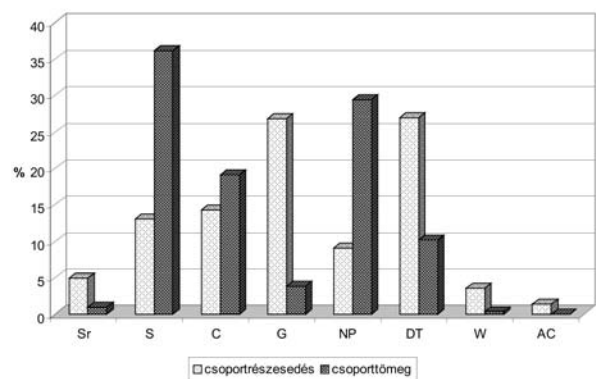
lyeknek áttelelő szerve a talaj felszínén vagy közvetlenül az alatt helyezkedik el – elsősorban az égerlábakon élő növényfajok, mint például a *Carex elongata*, *Dryopteris carthusiana*, *Galium palustre*, *Scutellaria galericulata*, *Peucedanum palustre*, *Dryopteris dilatata*. További életformatípusok, mint a phanerophyta, chamaephyta, geophyta és therophyta legfeljebb néhány százalékos részvétellel szerepelnek az aljnövényzetben.

Cönológiai karakter szerint (4. ábra, 5. táblázat) az aljnövényzetben az égerlápok (*Alnion glutinosae*) saját fajainak részesedése 14%, a fajok borításával súlyozva csaknem 19%, ezek közé tartozik a *Carex elongata*, *Thelypteris palustris*, *Dryopteris cristata*, *Dryopteris dilatata*. Csoporttömeg szerint igen magas a hínárnövények részesedése (*Lemneta* és *Nymphaeion* együttesen 44%), ezek közül is a *Hottonia palustris* és a *Lemna minor* gyakorisága és borítása a legnagyobb. A fajok jelenlétét tekintve legmagasabb az indifferens csoport részesedése (37%), borítással súlyozva részvétele kevésbé jelentős (12%). Ebbe a csoportba tartoznak olyan társulás-közömbösnek tekintett fajok mint az *Athyrium filix-femina*, *Lysimachia vulgaris*, *Carex acutiformis*, *Mentha aquatica*, *Rubus caesius*.

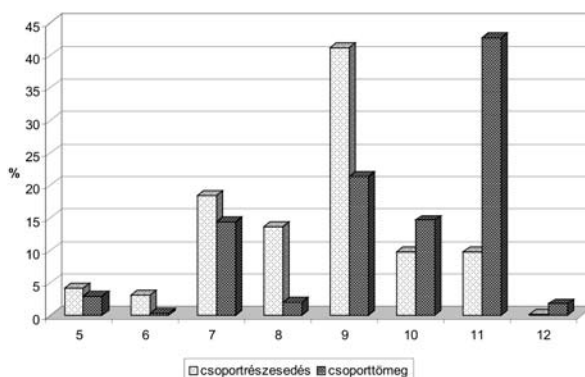
A vizsgált égeres láperdők specialista fajokban igen gazdagok (5. ábra, 6. táblázat), sőt csoporttömeg szerint (37%) ezek dominálnak az aljnövényzetben. Unikális specialista faja a *Dryopteris cristata*, ritka specialisták az *Urtica kioviensis*, *Dryopteris dilatata* és ide soroltuk a felvételekben szereplő *Leucobryum glaucum* és *Sphagnum palustre* mohafajokat. Gyakran vagy tömegesen jelenlévő specialisták a *Carex elongata*, *Hottonia palustris*, *Thelypteris palustris*, *Dryopteris carthusiana*, néhány felvételben szerepel a *Ludwigia palustris*, *Ranunculus flammula*. Csoporttömeg szerint második legnagyobb részesedéssel a természetes pionír fajok (29%) szerepelnek, ilyenek a békalencsék (*Lemna minor*, *L. trisulca*, *Spirodela polyrrhiza*). A kompetitorok (19%) közül legnagyobb arányban a *Carex elata* van jelen. Generalisták részvétele fajok jelenléte alapján 26%, borítást figyelembe véve részesedésük sokkal alárendeltebb. Természetes zavarástűrő fajok csoportrészesedés szerint szintén 26%-kal szerepelnek, borítással súlyozva ezek részvételi aránya 10%. Közülük

4. ábra. Cönológiai csoportok százalékos megoszlása (lásd 5. táblázat)

5. ábra. Szociális magatartástípusok százalékos megoszlása (lásd 6. táblázat)

6. ábra. Relatív vízigény (WB) kategóriák százalékos megoszlása (lásd 7. táblázat)

leginkább tömeges az *Eupatorium cannabinum*, mely faj megjelenése és elszaporodása az égerlápok természetessége szempontjából nem kedvező. Égerlábakon telepszik meg, a társulás jellemző specialista fajainak életét jelentős mértékben csökkentve.

Az ökológiai indikátor értékek közül a fajok relatív vízigény (WB, 6. ábra, 7. táblázat) szerinti megoszlását vizsgáltuk. A társulásban a talajvízjelző fajok (WB: 9) vannak többségben, ezek részesedése 41%, borítást tekintve 21%, közülük leginkább tömeges a *Carex elongata*. Csoporttömeg szerint legnagyobb arányban a vízben úszó gyökerező vagy lebegő vízi szervezetek (WB: 11) vannak jelen, ebbe a csoportba tartozik a *Hottonia palustris*, *Lemna minor*, *Hydrocharis morsusranae*, *Salvinia natans*, *Riccia fluitans*. Ezek után következnek a nedvességjelző, átszellőzött talajú növényeknek (WB: 7) a részesedése, ezek aránya csoportrészesedés szerint 18%, csoporttömeg szerint 14%. Ide tartoznak olyan égerlábakon élő fajok, mint a *Dryopteris carthusiana*, *Athyrium filix-femina*, és a lecsapolt, kiszáradó állományokban megtelepedett *Agrostis stolonifera*, *Deschampsia caespitosa*, *Carex leporina*, *Lysimachia nummularia*. A nedvességjelző, rövid elárasztást eltűrő növények (WB: 8) jelenléte csoportrészesedés szerint számottevő (13%), de a borítást figyelembe véve szerepük alárendelt (*Lysimachia vulgaris*, *Carex remota*, *Myosotis palustris*). A változó vízállású termőhelyek vízi növényeinek (WB: 10) részvétele viszont csoporttömeg

szerint jelentősebb (14%), közülük leginkább tömeges a *Carex elata*. A láperdő állományok viszonylag kis kiterjedésével van közvetlen összefüggésben, hogy a féltüde és üde termőhelyek növényei (WB: 5, 6) is jelen vannak, ezek főként a környező társulások fajai (*Carpinus betulus*, *Cornus sanguinea*, *Quercus robur*, *Quercus cerris*, *Galeopsis speciosa*, *Pteridium aquilinum*, *Hedera helix*) és égerlábakon való megtelepedésük ideiglenes, nem tartós.

Összefoglalás

A Kárpát-medence homokvidékei közül Belső-Somogyban legnagyobb a vízbőség. Ez egyrészt a legnagyobb átlagos évi csapadékmennyiségekből adódik, másrészt a táj geológiai helyzetének van ebben fontos szerepe. A somogyi futóhomok síkság ugyanis mind nyugaton, mind keleten magasabb fekvésű pannon dombosági tájakkal érintkezik, így a környezetéhez képest nem kiemelt, hanem alacsonyabb helyzetben fekszik. A vízbőségnek a lápok kialakulásában fontos szerepe van, ezek a tényezők okozzák azt, hogy a belső-somogyi homokvidék ma lápokban leggazdagabb tájunkt.

A vizsgált terület égerlápjai specialista fajokban gazdagok, borítást tekintve ezek dominálnak az aljnövényzetben. Jellemző specialista növényfajai a *Carex elongata*, *Hottonia palustris*, *Thelypteris palustris*, *Dryopteris carthusiana*, *D. dilatata*, *D. cristata*, *Urtica kioviensis*, *Ludwigia palustris*, *Leucobryum glaucum*, *Sphagnum palustre*. Felméréseink során az *Eupatorium cannabinum* gyakori és tömeges előfordulását tapasztaltuk az égerlábakon, helyfoglalása a társulás jellemző specialista növényfajainak életét jelentős mértékben csökkenti. Előfordulása az állományok belső részein, vízmennyiség szempontjából optimális termőhelyeken jellemző. Megjelenési sajátosságai arra engednek következtetni, hogy elszaporodása a magas vadlétszám okozta zavarással, trágyázással függ össze.

Emberi tájhasználat következtében a lápi folyamatok által érintett területek nagysága, a lápok száma és kiterjedése ebben a tájban is jelentős mértékben csökkent. A kiemelkedően értékes lápi életközösségek fennmaradása érdekében a meglévő lápi élőhelyek feltétlen kíméletet érdemelnek.

1. táblázat. Az égerláp (Carici elongatae - Alnetum) cönológiai felvételek adatai

Minta felvételi sorszáma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Felvétel helye	Tarany, Vizes-berki-erdő	Lábod, Csorda-járás D	Lábod, Csorda-járás É	Lábod, Kissalléri-erdő	Csokonya- visonta Nagypusztá	Csokonya- visonta Kesellős D	Csokonya- visonta Kesellős É	Csokonya- visonta Farkas-kúti-erdő	Somogy- simonyi, Godór-berki-erdő	Nagybajom, Külön-kerék	Mesztegyő, Dávodi-tótól NY-ra	Nagybajom, Kakusztától DK	Szenta, Mogyorósi-ér
EOV koordináták (felvételi kvadrát DNY-i sarka)	E 513 807 N 096 303	E 528 830 N 097 410	E 598 080 N 097 770	E 531 380 N 098 080	E 525 600 N 079 212	E 528 667 N 085 609	E 529 221 N 086 993	E 528 616 N 083 482	E 509 425 N 127 350	E 527 923 N 117 542	E 527 140 N 124 335	E 533 292 N 126 376	E 510 190 N 103 385
Felvételi évszám	2018	2018	2018	2018	2018	2018	2018	2017	2017	2017	2017	2017	2017
Felvételi időpont	06.12.	06.16.	06.16.	06.18.	06.21.	07.17.	07.17.	06.21.	0629	0629	0627	0615	0616
Tengerszint feletti magasság (m)	129	139	140	147	126	151	150	141	118	149	138	139	151
Felvételi terület nagysága (m2)	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400
Lombkoronaszint borítása (%)	65	70	55	60	68	70	65	78	60	78	50	60	55
Cserjeszint borítása (%)	5	10	8	7	2	5	3	5	15	8	15	8	3
Gyepszint borítása (%)	80	65	90	30	85	75	60	80	75	90	90	95	40
Lombkoronaszint magassága (m)	21	19	21	17	20	11	14	22	24	26	22	14	12
Cserjeszint magassága (m)	8	6	4	6	8	4	5	9	8	7	9	5	1,5
Gyepszint magassága (cm)	70	120	120	110	140	90	120	110	110	110	150	110	110
Átlagos törzsátmerő (cm)	22	24	24	21	24	23	20	23	20	24	24	16	22

Minta felvételi sorszáma	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Felvétel helye	Kaszó, Darvaspusztától ÉK	Böhönye, Simonházi-erdő	Nagybajom, Különkeréktől D-re	Darány Püpos-kút	Böhönye, Dávidi-tótól Ny-ra	Darány, Rekettye-tó	Darány, D-berek	Darány, Kaburgya	Mesztegyő Felsőkak	Kaszó Szár-homok	Lábod Gölberki	Iharosberény Alsó-erdő
EOV koordináták (felvételi kvadrát DNY-i sarka)	E 509 562 N 113 952	E 527 797 N 118 180	E 527 732 N 117 000	E 536 186 N 70 787	E 527 940 N 122 056	E 535 265 N 074 432	E 534 824 N 074 341	E 535 097 N 073 583	E 532 161 N 127 980	E 510 750 N 111 751	E 529 831 N 98 265	E 505 096 N 113 501
Felvételi évszám	2017	2017	2017	2017	2017	2018	2018	2018	2017	2017	2017	2017
Felvételi időpont	0616	0626	0626	0621	0618	0712	0702	0702	0613	0615	0611	0629
Tengerszint feletti magasság (m)	160	148	149	120	139,5	127	127	126	131	153	140,5	157,5
Felvételi terület nagysága (m ²)	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400	400
Lombkoronaszint borítása (%)	65	60	65	70	40	45	50	65	45	20	65	75
Cserjeszint borítása (%)	5	15	4	3	4	6	2	10	25	25	5	6
Gyepszint borítása (%)	60	98	80	90	85	60	70	75	90	85	75	75
Lombkoronaszint magassága (m)	14	10	16	17	20	17	14	12	20	15	22	25
Cserjeszint magassága (m)	6	4	6	6	4	6	2,5	6	8	6	4	9
Gyepszint magassága (cm)	140	80	110	120	120	120	180	170	120	100	90	110
Átlagos törzsátmérő (cm)	20	12	20	18	21	24	16	17	25	23	20	22

Égerláp Carici elongatae - Alnetum W. Koch 1926 Natura 2000 kód: 91E0	mintaterület sorszáma																									K	A-D
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25		
Lycopus europaeus	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	1	-	0,1	2	0,1	0,1	1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	1	V	0,1 - 2
Peucedanum palustre	-	0,1	0,1	0,1	-	0,1	-	-	0,1	0,1	-	0,1	-	0,1	2	1	1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	3	0,1	IV	0,1 - 3
Iris pseudacorus	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	-	3	-	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	-	-	0,1	1	1	1	IV	0,1 - 3
Mentha aquatica	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	5	-	0,1	1	0,1	2	0,1	2	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	IV	0,1 - 5
Carex acutiformis	-	1	0,1	0,1	0,1	-	0,1	4	2	0,1	-	1	1	2	10	2	-	0,1	-	-	-	0,1	1	1	-	IV	0,1 - 10
Lemna minor	60	15	80	3	60	-	25	0,1	10	3	25	-	1	8	-	-	50	45	30	-	-	0,1	15	2	30	IV	0,1 - 80
Glyceria plicata	-	-	0,1	0,1	0,1	20	2	10	0,1	0,1	-	0,1	0,1	2	-	2	0,1	-	1	-	0,1	0,1	-	-	2	IV	0,1 - 20
Stachys palustris	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-	0,1	-	0,1	0,1	-	-	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	-	IV	0,1
Juncus effusus	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	10	0,1	5	-	0,1	-	0,1	1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	-	0,1	6	0,1	-	-	1	IV	0,1 - 10
Periscaria hydroiper	-	-	-	-	-	2	0,1	0,1	-	0,1	-	80	2	2	20	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-	-	0,1	IV	0,1 - 80
Eupatorium cannabinum	15	0,1	2	-	3	0,1	0,1	-	0,1	0,1	-	-	-	-	40	0,1	3	0,1	25	55	0,1	0,1	-	-	-	IV	0,1 - 55
Rubus caesius	-	2	0,1	1	0,1	2	1	2	-	0,1	2	1	-	1	-	0,1	0,1	1	1	0,1	3	3	0,1	-	3	IV	0,1 - 3
Solanum dulcamara	-	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	-	0,1	0,1	-	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	1	1	IV	0,1 - 1
Urtica dioica	-	-	-	0,1	-	0,1	0,1	0,1	-	0,1	-	0,1	-	1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	IV	0,1
Myosotis palustris	0,1	0,1	0,1	-	-	-	-	-	0,1	0,1	-	0,1	-	1	0,1	0,1	-	0,1	-	-	0,1	0,1	-	-	0,1	III	0,1 - 1
Oenanthe aquatica	0,1	0,1	0,1	0,1	2	-	0,1	-	1	15	-	0,1	0,1	-	-	0,1	-	0,1	0,1	-	-	0,1	-	-	0,1	III	0,1 - 15
Thelypteris palustris	-	0,1	-	18	-	3	2	-	2	0,1	3	6	0,1	-	-	0,1	5	-	-	-	-	1	1	6	-	III	0,1 - 18
Dryopteris dilatata	1	-	0,1	-	0,1	0,1	-	-	0,1	0,1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	0,1	1	-	1	0,1	III	0,1 - 1
Bidens tripartita	-	-	0,1	0,1	-	0,1	0,1	0,1	-	-	-	2	0,1	0,1	0,1	-	-	-	0,1	0,1	3	-	-	-	-	III	0,1 - 3
Calamagrostis epigelos	-	-	-	-	0,1	-	-	0,1	-	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-	-	0,1	-	0,1	0,1	-	0,1	III	0,1
Carex remota	0,1	0,1	-	0,1	-	-	-	0,1	-	0,1	-	-	1	1	-	-	0,1	-	-	-	-	1	1	0,1	2	III	0,1 - 2
Leucobryum glaucum	-	-	-	0,1	-	0,1	0,1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	0,1	-	0,1	0,1	0,1	5	0,1	-	0,1	III	0,1 - 5
Urtica kiovensis	-	0,1	-	0,1	-	-	-	0,1	0,1	0,1	-	-	0,1	-	0,1	-	5	-	1	-	-	1	0,1	0,1	-	II	0,1 - 5
Agrostis stolonifera	0,1	-	-	-	-	-	-	0,1	-	0,1	-	1	-	-	0,1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	II	0,1 - 1
Alopecurus aequalis	-	-	-	-	-	0,1	0,1	1	-	-	-	0,1	0,1	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	II	0,1 - 1
Carex vesicaria	-	-	0,1	-	-	0,1	-	-	-	-	-	0,1	0,1	0,1	0,1	-	-	0,1	-	0,1	-	-	-	-	1	II	0,1 - 1
Lemna trisulca	0,1	5	0,1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	15	3	II	0,1 - 15
Lysimachia nummularia	-	-	0,1	0,1	-	1	0,1	2	-	-	-	2	-	0,1	-	-	-	-	-	0,1	-	-	0,1	-	-	II	0,1 - 2
Poa trivialis	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	0,1	-	0,1	-	0,1	0,1	0,1	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	II	0,1

Égerláp <i>Carici elongatae - Alnetum</i> W. Koch 1926 Natura 2000 kód: 91E0	mintaterület sorszáma																									K	A-D
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25		
<i>Scirpus sylvaticus</i>	-	0,1	-	0,1	-	-	0,1	0,1	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	II	0,1
<i>Spirodela polyrrhiza</i>	-	-	-	0,1	15	-	-	-	-	1	40	-	-	2	-	-	-	-	0,1	-	-	0,1	-	-	0,1	II	0,1 - 40
<i>Alisma plantago-aquatica</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Calamagrostis canescens</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Callitriche</i> sp.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1 - 1
<i>Caltha palustris</i>	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Cardamine pratensis</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,1	-	-	-	0,1	-	-	-	0,1	-	-	0,1	I	0,1 - 1
<i>Carex leporina</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Carex pseudocyperus</i>	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	I	0,1
<i>Carpinus betulus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Ceratophyllum demersum</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	40
<i>Cornus sanguinea</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Deschampsia caespitosa</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Dryopteris cristata</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Epilobium hirsutum</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Erechtites hieracifolia</i>	-	-	0,1	-	-	0,1	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	I	0,1
<i>Galeopsis speciosa</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Galium aparine</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Glechoma hederacea</i>	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Glyceria fluitans</i>	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1 - 2
<i>Gratiola officinalis</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Hedera helix</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	I	0,1
<i>Humulus lupulus</i>	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Hydrocharis morsus-ranae</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Impatiens noli-tangere</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	I	0,1
<i>Ludwigia palustris</i>	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Lythrum salicaria</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	0,1
<i>Mejanthemum bifolium</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-	-	I	0,1

3. táblázat. Flóraelemek százalékos megoszlása (lásd 2. ábra)

Flóraelem		csoportrészesedés (%)	csoporttömeg (%)
Kozmopolita	KOZ	17,75	29,56
Cirkumpoláris	CIR	27,05	13,05
Eurázsiai	EUA	39,11	34,90
Európai	EUR	12,34	22,07
Pontus-Pannon	PoP	1,53	0,34
Szubmediterrán	SME	0,84	0,02
Adventív	ADV	1,39	0,04
összesen:		100,00	100,00

4. táblázat. Életformák százalékos megoszlása (lásd 3. ábra)

Életforma		csoportrészesedés (%)	csoporttömeg (%)
Phanerophyta	M	1,53	0,05
Chamaephyta	Ch	4,02	0,38
Hemikryptophyta	H	48,96	30,65
Geophyta	G	2,91	0,34
Hydato-helophyta	HH	36,20	63,46
Therophyta	Th	6,38	5,12
összesen:		100,00	100,00

5. táblázat. Cönológiai csoportok százalékos megoszlása (lásd 4. ábra)

Cönológiai csoport		csoportrészesedés (%)	csoporttömeg (%)
Lemnatea	Lemn	5,41	24,31
Nymphaeion	Nymp	3,74	19,95
Phragmitetea	Phrag	18,45	4,06
Magnocaricion	Magn	8,46	12,26
Bidentetea	Bid	6,38	5,12
Alnion	Alnion	14,29	18,98
Querco-Fagetea	Quer-F	2,36	2,85
Alno-Ulmion	Al-Ulm	3,19	0,38
Indifferens	Indiff	37,73	12,10
összesen:		100,00	100,00

6. táblázat. Szociális magatartástípusok százalékos megoszlása (lásd 5. ábra)

Szociális magatartástípus (SBT)		csoportrészesedés (%)	csoporttömeg (%)
Ritka specialista	Sr	4,99	0,99
Specialista	S	13,04	36,18
Természetes kompetitor	C	14,29	19,11
Generalista	G	26,77	3,79
Természetes pionír	NP	9,02	29,37
Zavarástűrő	DT	26,91	10,19
Honos gyom	W	3,61	0,33
Tájjidegen, agresszív kompetitor	AC	1,39	0,04
összesen:		100,00	100,00

7. táblázat. Relatív vízigény (WB) kategóriák százalékos megoszlása (lásd 6. ábra)

Relatív vízigény (WB)	csoportrészesedés (%)	csoporttömeg (%)
5 (félüde)	4,16	2,90
6 (üde)	3,05	0,30
7 (nedvességjelző, nem vízenyős)	18,45	14,42
8 (rövid elárasztás)	13,59	1,95
9 (talajvízjelző, vízenyős)	41,19	21,30
10 (változó vízállás)	9,71	14,61
11 (vízben úszó)	9,71	42,76
12 (alámerült)	0,14	1,77
összesen:	100,00	100,00

Irodalom

- BALOGH L., JUHÁSZ M. 2012: Amerikai karmazsinbogyó (*Phytolacca americana* L.) - In: CSISZÁR Á. szerk.: Inváziós növényfajok Magyarországon. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, pp. 31-35.
- BECKING, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier School of phytosociology. - Botanical Review 23: 411-488.
- BORHIDI A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. - Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- BORHIDI, A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the Hungarian Flora. - Acta Botanica Hungarica 39(1-2): 97-181.
- BORHIDI, A., JÁRAI-KOMLÓDI, M. 1959: Die Vegetation des Naturschutzgebietes des Baláta-Sees. - Acta Botanica 5: 259-320.
- BORHIDI, A., KEVEY, B. 1996: An annotated checklist of the Hungarian plant communities II. The forest communities. - In: BORHIDI A. (szerk.): Critical revision of the Hungarian plant communities. Janus Pannonius University, Pécs, pp. 95-138.
- BOTTA-DUKÁT, Z., BALOGH, L. eds. 2008: The most important invasive plants in Hungary. - HAS IEB, Vácrátót, 255 pp.
- BRAUN-BLANQUET, J. 1964: Pflanzensoziologie (ed. 3.). - Springer Verlag, Wien - New York, 865 pp.
- DÖVÉNYI Z. szerk. 2010: Magyarország kistájainak katasztere. - MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- ELLENBERG, H., WEBER, H. E., DULL, R., WIRTH, V., WERNER, W., PAULISSEN, D. 1991: Zeigerwerte von Pflanzen in Mitteleuropas. - Scripta Geobotanica 18. Goltze Verlag, Göttingen.
- GYÖRGYÖVICS, K. 2018: Késő-pleisztocén és holocén eolikus formakincs és homokmozgások vizsgálata Belső-Somogyban. - Doktori (Ph.D.) értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, 118 pp.
- HORVÁTH F., DOBOLYI Z. K., MORSCHHAUSER T., LÖKÖS L., KARAS L., SZERDAHELYI T. 1995: FLÓRA adatbázis 1.2. - Vácrátót, 267 pp.
- JUHÁSZ M. 2005: A Barcsi Borókás vegetációja és természetes erdő-társulásainak fitocönológiai elemzése. - Doktori (Ph.D.) értekezés (kézirat), Pécsi Tudományegyetem, Biológia Doktori Iskola, 96 pp.
- JUHÁSZ M. 2007: A Barcsi Borókás növényzete. - Somogyi Múzeumok Közleményei 17: 123-146.
- KEVEY B. 2008: Magyarország erdő-társulásai. - Tilia 14: 1-488.
- KIRÁLY G. szerk. 2009: Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok. - Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvalő, 616 pp.
- LÁJER K. 1998: Bevezetés a magyarországi lápok vegetáció-ökológiájába. - Tilia 6: 84-238.
- LÓKI J. 1981: Belső-Somogy futóhomok területeinek kialakulása és formái. Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. 139. 81-107.
- MAROSI S. 1970: Belső-Somogy kialakulása és felszínalakítása - Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAROSI S., SOMOGYI S. szerk. 1990: Magyarország kistájainak katasztere 1-2. kötet. - MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- Soó, R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I-VI. - Akadémiai kiadó, Budapest.

Korrekción
„KEVEY B.: A Zákányi-dombok bükkösei
(*Doronico austriaci-Fagetum* BORHIDI et KEVEY 1996)”
című tanulmányhoz
[Somogyi Múzeumok Közleményei 18 (2008): 17-30]

KEVEY BALÁZS

Pécsi Tudományegyetem, Ökológiai Tanszék; 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., e-mail: keveyb@ttk.pte.hu

Fent jelzett tanulmány 1. táblázatának végéről, a nyomdatechnikai tördelés folyamán véletlenül kimaradt a „Felvételi adatokat” összegző rész. Az alábbiakban ezt pótolva közöljük.

1/9. táblázat: Felvételi adatok	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Minta felvételi sorszáma	4748	4743	4736	5699	5700	8088	5667	5671	5677	5678	5689	8113	8112	8111	6412	6411	6405	6404	6402	8126	8117	8118	8114	8132	8131
Felvételi évszám 1.	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1982	1982	1982	1982	1982	1982	1984	1984	1984	1984	1984	1983	1983	1983	1983	1997	1997
Felvételi időpont 1.	04.06	04.06	04.06	03.29	03.29	03.29	03.29	03.29	03.25	03.25	03.25	03.25	03.25	03.25	04.07	04.07	04.07	04.07	04.07	03.29	03.29	03.29	03.29	04.13	04.13
Felvételi évszám 2.	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1982	1982	1982	1982	1982	1982	1984	1984	1984	1984	1984	1983	1983	1983	1983	1997	1997
Felvételi időpont 2.	07.19	07.19	07.19	06.14	06.14	06.14	06.14	06.14	06.06	06.06	06.06	06.06	06.06	06.06	06.14	06.14	06.14	06.14	06.14	06.14	06.14	06.14	06.14	07.01	07.01
Tengerszint feletti magasság (m)	145	150	140	145	145	145	150	150	155	155	155	170	170	175	175	175	180	180	175	185	175	175	165	160	175
Kiettség	ÉNy	DK	K	Ny	Ny	ÉNy	ÉNy	Ny	Ny	Ny	Ny	DK	DK	DK	ÉNy	ÉNy	ÉNy	ÉNy	ÉNy	ÉNy	ÉK	ÉK	ÉNy	ÉK	ÉK
Lejtőszög (fok)	15	5	10	30	30	15	10	15	25	25	20	35	35	30	20	25	25	20	20	20	5	30	10	25	40
Felső lombkoronaszint borítása (%)	85	85	90	85	90	90	90	90	90	90	90	85	80	85	90	90	90	90	85	90	90	90	90	75	80
Alsó lombkoronaszint borítása (%)	20	25	15	30	20	25	20	20	30	30	15	25	25	25	20	20	15	20	35	20	15	20	25	40	25
Cserjeszint borítása (%)	30	5	15	35	25	10	10	15	20	35	25	45	40	30	40	25	20	5	20	15	25	25	5	30	10
Újulat borítása (%)	30	5	50	20	25	50	60	40	50	50	20	5	5	5	40	5	5	5	1	10	40	20	20	3	5
Gyepszint borítása (%)	90	90	95	75	80	90	95	100	30	15	70	55	80	80	50	50	60	60	35	20	60	30	10	10	40
Felső lombkoronaszint magassága (m)	24	26	24	26	26	26	25	26	28	30	28	24	24	24	30	30	30	30	28	28	25	28	25	25	22
Alsó lombkoronaszint magassága (m)	10	16	12	16	16	12	12	14	14	16	8	12	14	14	15	15	15	15	14	12	14	14	18	18	17
Cserjeszint magassága (m)	2,5	1	1,5	2	2	2	2	2,5	3	3	3	3	3	2,5	2,5	2	2,5	2	3	3	2	2	1	3	2,5
Átlagos törzsátmérő (cm)	45	45	40	50	50	50	50	50	55	60	55	50	55	55	55	55	55	55	55	65	50	50	45	40	35
Felvételi terület nagysága (m ²)	800	800	800	800	800	800	1000	1000	1200	1200	1200	800	800	800	1000	1200	1600	1600	1600	1200	1000	1200	1200	1600	1200

Hely: 1–2: Zákány „Vasút-oldal: Hagymás”; 3: Örtilos „Vasút-oldal: Hagymás”; 4–5: Örtilos „Vasút-oldal: Földvár-hegy”; 6: Örtilos „Vasút-oldal: Páfrányos”; 7–8: Örtilos „Vasút-oldal: Dült-hegy”; 9–11: Örtilos „Vasút-oldal: Unom-bánom-hegy”; 12–14: Örtilos „Szentmihály-hegy: Templom-völgy”; 15–19: Örtilos „Szentmihály-hegy: Dült-hegy”; 20–23: Örtilos „Szentmihály-hegy: Horthós”; 24: Örtilos „Lakos-völgy”; 25: Belezna „Madár-árok”.

Alapkőzet: 1–11: kavics, vastag löszborítással; 12–19, 24–25: homokos lösz; 20–23: lösz.

Talajtípus: 1–25: barna erdőtalaj.

Felvételt készítette: 1–25: Kevéy (ined.).

Újabb adatok az *Alinda biplicata* (Montagu 1803) héjmorfológiájához, valamint annak klímafüggéséhez (Mollusca, Clausiliidae)

In memoriam malacologus Kovács Gyula (1932–1996)

DOMOKOS TAMÁS¹ és DOMOKOS ÉVA²

¹H-1124 Budapest, Bűrök utca 24–26., e-mail: tamasdomokos@freemail.hu

²H-7000 Kaposvár, Zárda utca 2. Nagyboldogasszony Iskola központ, e-mail: domokosevi@gmail.com

DOMOKOS, T. & DOMOKOS, É.: *New data on the shell morphology of the *Alinda biplicata*, as well as its microlimata dependence.*

Abstract: The authors show that the shell sizes of *Alinda biplicata* are largest in the Bakony Mountains, are the smallest in the Somogy Hills.

Keywords: biometrics, climatic type, elongation (H/W), frequency distribution curve, height (H), statistical calculation, vegetation zone, width (W)

Bevezetés

„Kárpát-medencei adatok a *Laciniaria plicata* (Draparnaud, 1801) és az *Alinda biplicata* (Montagu, 1803) héjalaktanához, annak klímafüggéséhez (Mollusca, Clausiliidae)” című munkánkban (Domokos & Domokos 2016) négy település (Vinye, Balatonföldvár, Sikonda, Békéscsaba) öt biotópjából származó *Alinda biplicata* minták héjalaktanát is vizsgáltuk. E minták vétele nem azonos időszíkból történt (1980, 2015, 1985, 1994, 1999), ennek ellenére a hegyvidéki és alföldi minták statisztikai eredményei és variáció-statisztikai görbéi jól elkülönültek egymástól.

2016-ban lehetőségünk adódott arra, hogy újabb mintákat gyűjtsünk Vinyén (Cuha-patak szurdoka), Csesznek (Kőmosós-szurdok), Szántódon és Balatonföldváron. A vinyei minta 36 évvel, a balatonföldvári pedig egy évvel korábban nyert mintákkal történő összehasonlítás lehetőségét teremtette meg számunkra. Különösen a vinyei minták összehasonlításától vártunk sokat. Hiszen ilyen jelentős időtartam alatt relevánsan érzékelhető héjalaktani változások következhetnek be. A földvári minták vétele között eltelt egy esztendő – eddigi tapasztalataink szerint – nem indikálhat jól kimutatható változást.

Ahogy az a korábbi dolgozatunkban is hallgatólagosan posztuláltuk: az egymástól akár több száz km-re fekvő biotópok *Laciniaria plicata* és *Alinda biplicata* egyedei azonos genetikai állományúak, a mutakozó morfológiai különbségeket kifejezetten klimatikus okok predesztinálják.

Gyűjtőhelyek¹

Északi-Bakony

1. Vinye:

A. minta (Vinye 80) – Cuha-szurdok, mészkősziklák között. Kovács Gyula gyűjtése (1980. 08. 14.) és Kiss Éva revíziója (1993). Mintaszám: 66 (?)

B. minta (Vinye 16) – tszfm ~265 m) – Cuha-völgy, a vasúti töltés 806. és 807. hm-e közötti, keletre néző támfala alatti mészkőtörmelék, talajt borító avar (juhar, tölgy) és borostyán (1. térkép). Domokos Tamás gyűjtése (2016. 08. 08). Mintaszám: 28 (E1/E2 létállapotúak – Domokos 1995).

2. Csesznek (tszfm ~ 280 m):

Kőmosós-szurdok Ny-ra néző oldala a via ferratával szemben, a vízesés felett. A mészkőtörmelék rendzina, avar (hárs, tölgy, gyertyán) és borostyán fedt (1. ábra). Mivel a vizsgált biotóp alzata meredeken lejt a patakhoz, feltételezzük, hogy jelentősebb csapadék esetén fennáll a molluszkák házak lesodródásának a lehetősége.

Az 1. és 2. gyűjtőhely távolságvektorának D-i komponense megközelítően 1 km-es.

Domokos Tamás gyűjtése (2016.08.09.). Mintaszám: 23 ($\Sigma 23 = 12 \text{ E1/E2} + 11 \text{ eltérő létállapotú}$).

Külső-Somogy

3. Szántód (tszfm ~ 108 m):

Kossuth tér, emlékmű mögötti DNy-i expozíciójú függőleges lábazata (2. és 3. ábra). A 2. kép közepe táján, a pad mögött látható permi vörös homokkő lábazatról (3. kép) történt a gyűjtés. A lábazat felett található betonelemekből hézagosan rakott fal üregeiben, fülkéiben meghúzódó erdei, mezofil *Alinda biplicata* egyedek – a korábbi esőt követően – a növényzet alól bújtak elő. Új előfordulási hely! A vizsgált populációt, feltételezésünk szerint, a tér 2004. évi kialakításakor (12 éve), Zánka környéki bányából származó vörös homokkővel hurcolták be.² Idáig csak a település somosi részéből, a Szántódi út 25. alól volt ismert 18 példánya (Domokos 2013).

Domokos Éva gyűjtése (2016. 08. 03.). Mintaszám: 50 ($\Sigma 66 - 16$ törött szájú és csúcsú, illetve nem mért).

4. Balatonföldvár (tszfm ~ 111 m):

Camping és a Petőfi utcát összekötő, É-i expozíciójú magas partra felvezető lépcsősor (4. ábra). A talaj felszínét borostyán fedt, amelyre a tenyészidőszakban juhar- és gesztenyefák vetnek árnyékot.

Ezen a mintavételi helyen is találunk – lépcső kialakításából adódóan – kö-/kőzetrepedéseket, amelyekbe az általunk vizsgált faj egyedei is el tudnak bújni.

A. minta (Balatonföldvár 15) – Domokos Tamás gyűjtése (2015. 06. 19.). Mintaszám: 48 ($11 \text{ E1} + 37 \text{ E2} + \text{eltérő létállapotú}$)

¹ A korábbi Domokos T. és Domokos É. 2016 dolgozatban szereplő, összehasonlításra felhasznált mintákat kurzív betűk emelik ki.

² Ex litteris Maurer Eleonóra – Szántód, 2017. 02. 06.

B. minta (Balatonföldvár 16) – Domokos Éva gyűjtése (2016. 08. 15.). Mintaszám: 50 ($\Sigma 83 - 33$ nem mért, illetve nem E1/E2-es létállapotú).

Az észak-bakonyi (1. és 2.) és a külső-somogyi mintacsoport (3. és 4.) távolsága megközelítően 55 km, a mintacsoportok júliusi makroklimájában megmutatkozó átlaghőmérséklet különbsége nem kevesebb 1,4 °C-nál, az átlagos évi csapadék különbsége pedig 243 mm.³

Gyűjtés, feldolgozás metodikája

Korábbi gyakorlatunknak megfelelően, az újabb mintákat egyeléses időgyűjtéssel (1 óra) nyertük. Már a gyűjtés során feltűnt, hogy a külső-somogyi biotópokban – feltehetően a nagyobb abundanciának köszönhetően – sokkal hatékonyabb a gyűjtés.

A gyűjtést követően mumifikáltuk az élő példányokat, és megvizsgáltuk házuk épségét. Ezt követően tolómérővel, 0,1 mm-es pontossággal megmértük a házak magasságát (H) és szélességét (W), majd kiszámítottuk a harmadik morfológiai paramétert, a nyúltságot (H/W). Az előbb ismertetett hat minta adatainak birtokában nyert statisztikai jellemzőket (terjedelem, átlag, módusz, szórás) az 1. (H), 2. (W) és 3. (H/W) táblázatba foglaltuk össze, illetve elkészítettük a három morfológiai jellemző frekvencia görbéit is (5., 6., 7. ábra). A statisztikai paraméterek közül az átlagot és a szórást – a pontosabb összehasonlítás kedvéért – két tizedessel adtuk meg. Jelentős szóródás esetén nem volt lehetőség arra, hogy a móduszt pontosan megadjuk. Ebben az esetben a táblázat módusz rovatában a maximális értékkel bíró osztályköz(ök) található(k) (SVÁB 1981).

Eredmények és diszkusszió

Az 1., 2., 3. táblázat alapján megállapítható:

A minták példányszáma és a H, W, H/W paraméterek átlagai komplementerek. Ez alól kivétel az 1 A./Vinye 80 minta, hiszen nincs információnk Kovács Gyula 1980-as gyűjtési módszeréről. Hasonló relációt, feltehetően area peremi fertilitási stratégiát talált Domokos 2016 a bánáti csiga *Drobacia banatica* (Rossmässler, 1838) faj esetében is.

Az észak-bakonyi és a külső-somogyi mintacsoport héjjellemzőinek átlagai releváns eltérést mutatnak a hűvös-mérsékeltlen nedves és mérsékeltlen meleg-száraz éghajlati övnek megfelelően (PÉCZELY 2015). A ház átlagmagasságában ~3 mm, az átlagszélességben ~0,3 mm, az átlagnyúltságban ~0,5 a többlet a vinyei és a cseszneki minták javára.

A 36 év különbséggel vett vinyei minták magasság-átlaga között 0,12 mm, a szélesség átlagai között 0,15 mm, a nyúltság átlagai között pedig 0,14 a különbség. Amint az alábbi kis táblázat is mutatja, ez a különbség – F-próba szerint – 10% szinten nem szignifikáns (SVÁB 1981).

Mintavétel éve	Minta-szám	H átlag (mm)	Szórás	Szórás-négyzet	F = 1,023 F5% = 1,65
1980	66	18,48	1,112	1,236	
2016	28	18,60	1,125	1,265	

Szintén nem szignifikáns a magasság átlagainak különbsége – 10%-os szinten – a 2016-os vinyei és cseszneki minta között, annak ellenére, hogy az átlagmagasságok között megközelítően 1mm a különbség.

Gyűjtőhelyek	Mintaszám	H átlag (mm)	Szórásnégyzet	F = 1,043 F 5% = 1,91
Vinye 2016	28	18,60	1,320	
Csesznek 2016	23	17,63	1,265	

Véleményünk szerint, az azonos makroklima ellenére megmutatkozó némileg melegebb és szárazabb mikroklíma idézi elő a cseszneki minta alacsonyabb átlagmagasságát.

A szántódi és a földvári gyűjtőhelyek megközelítően 2 km-re vannak egymástól. Ezzel magyarázható, hogy a héj magasságának átlagai nem mutatnak szignifikáns különbséget 10% szinten.

Gyűjtőhelyek	Minta-szám	H átlag (mm)	Szórás	Szórás-négyzet	F = 1,083 F5% = 1,60
Szántód 2016	50	14,91	0,811	0,657	
Balatonföldvár 2016	50	15,27	0,844	0,712	

A Szántódon kapott 0,36 mm-rel kisebb átlag a DNy-i kitétség, és a biotópot környező nyitottabb tér számlájára írható. Balatonföldváron a talajt borító avart és borostyánt a tenyészidőszakban még lombkorona is árnyékolja. Ráadásul még az É-i kitétség is hozzájárul a 0,36 mm-rel nagyobb átlag kialakulásához (2. és 4. ábra).

Az 5., 6. és 7. ábra alapján megállapítható:

Az észak-bakonyi minták (Vinye, Csesznek) magasság (H) osztálygyakorisági eloszlásának móduszai Csesznek – Vinye 16 – Vinye 80 sorrendben osztályköz ugrásokkal emelkednek (5. ábra). E három minta variáció-statisztikai görbéinek lefutása szöges ellentétben áll a Szántód – Balatonföldvár 15 – Balatonföldvár 16 minták görbéinek kísértetiesen hasonló lefutásával, összefogottságával szemben. Ez utóbbi mintáknál csupán a 16–17 cm-es osztályköznel mutatkozik egymáshoz viszonyítva ~5% különbség. Summa summarum a különböző éghajlati körzetbe és vegetációs övbe tartozó minták frekvencia görbéi relevánsan elkülönülnek egymástól.

Visszatérve a Vinye 80 és Vinye 16 mintákra, megállapíthatjuk, hogy a két variáció-statisztikai görbe között a különbség a 19–20 mm-es osztályközben kulminál, ahol a Vinye 16-os mintánál ~20%-os a visszaesés, amely vagy a klíma felmelegedésével, vagy pedig a korábbiól jelentősen eltérő mikroklímájú helyen vett mintával magyarázható.

Északi-Bakonyban és a Külső-Somogyban vett minták szélesség (W) gyakorisági görbéi (6. ábra) nem annyira pregnánsan különülnek el egymástól, mint a magasság (H) esetében. Meglepő viszont, a Vinye 80 és a

3 Az 1. és 2. minta esetében a közeli Zirc (www.helyismeret.hu/?title=Zirc → 20,0 °C, 800 mm), a 3. és 4. mintánál pedig Siófok (OMSZ Városok éghajlati jellemzői, Siófok → 21,4 °C, 557 mm) júliusi átlaghőmérséklet és átlagos évi csapadékösszegét vettem alapul.

Vinye 16 minta szélesség eloszlásának magasság eloszláshoz viszonyított szerepcseréje. Ez utóbbi minta esetében jelentősen megnő a nagyobb szélességek átlaga, sőt csak itt mértünk 4,3 mm-es szélsőértéket. A Szántód és a Vinye 16 minta görbéje annyira eltolódik egymástól, hogy csak a 3,8 mm-es értéknél találkoznak. Ez meglepő, hiszen a H-görbék esetében némi (két osztályköznyi) átfedést tapasztaltunk.

A külső-somogyi minták magasság (H) és a szélesség (W) értékeinek frekvencia görbéiből megállapítható, hogy H esetében a variátumértékek 30–40 %-a, W esetében azok 10–20%-a héjmorfológiailag a var. *sordida* A. Schmidt, 1857 alak körbe sorolható (SOÓS 1943, GROSSU 1981). Ergo, a héjmorfológia taxonómiai szempontból nem játszik elkülönítő szerepet.

A házak nyúltság (H/W) variáció-statisztikai görbéi (7. ábra) a magasság értékek eloszlására emlékeztetnek. Az Északi-Bakonyban nyúltabb házakkal találkozunk, mint a Külső-Somogyban. A pálmát a Kovács Gyula által gyűjtött Vinye 80 minta viszi el. A 36 év elteltével gyűjtött mintánál tapasztalt kisebb nyúltság értékek – egy kis jó szándékkal – némi felmelegedésről árulkodnak.

Konklúzió

Az *Alinda biplicata* alaki jellemzői (magasság, szélesség és nyúltság) – a térbeli éghajlati mintázatnak megfelelően – az Északi-Bakonyban egyértelműen nagyobb értékeket mutatnak, mint a Külső-Somogyban.

Köszönet illeti Szekeres Miklóst és Sólmos Pétert írásunkhoz fűzött tanácsaikért, megjegyzéseikért.

1. térkép. Az 1. B. gyűjtőhely (● Vinye 16) a terepi turista-térkép jobb alsó részén, megközelítően a hálózat metszéspontjában található

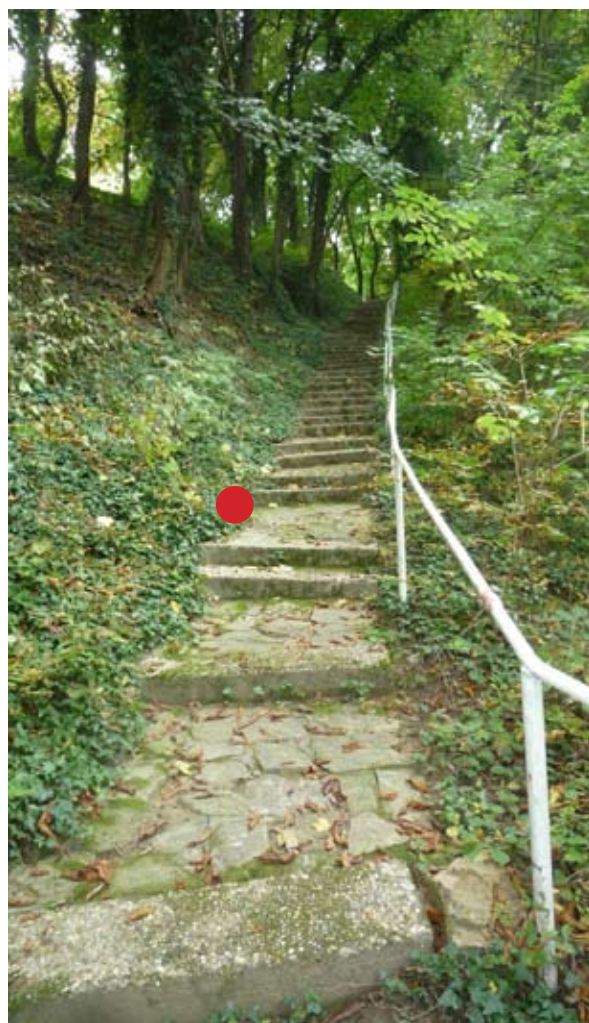
1. ábra. A 2. gyűjtőhely (● Csesznek 16)
a Kőmosó-szurdok K-i oldalán
(Fotó: Domokosné Megyesi Éva)

2. ábra. A 3. gyűjtőhely (● Szántód 16) a Kossuth
téren (Fotó: Domokos Éva)

3. ábra. *Alinda biplicata* egyede a permi homokkő
lábazat bal oldalán (3. gyűjtőhely)
(Fotó: Domokos Éva)

4. ábra. A 4. gyűjtőhely (● Balatonföldvár 15 és 16)
magaspartra felvezető, a Camping és a Petőfi utcát
összekötő lépcsősor bal oldalán
(Fotó: Domokos Tamás)

1. táblázat. Az *Alinda biplicata* ház magasság (H) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

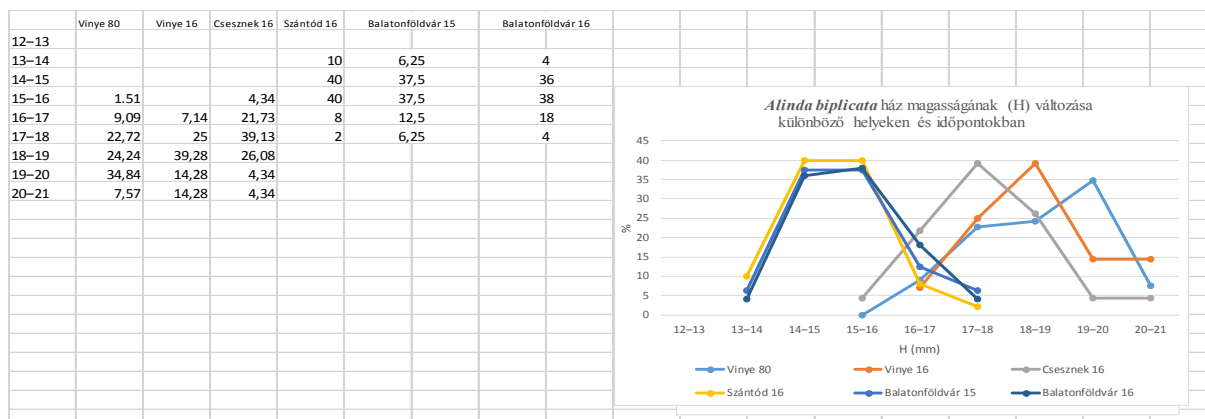
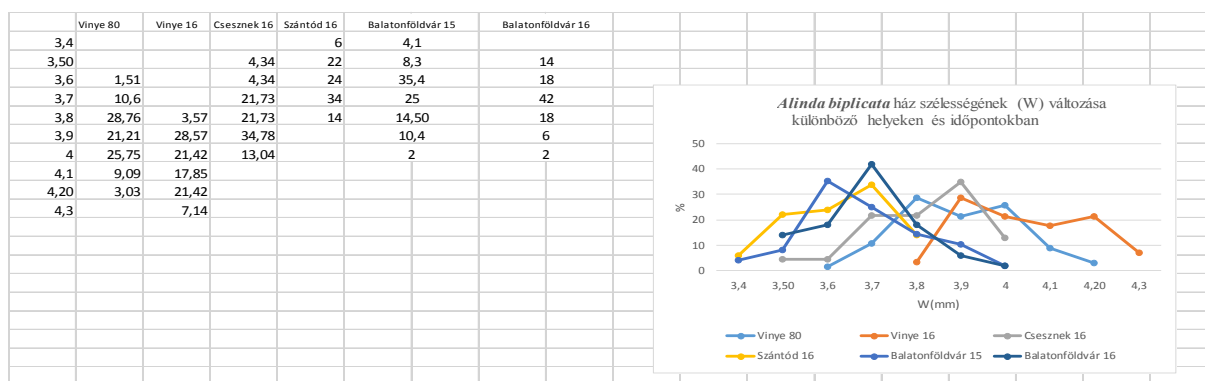
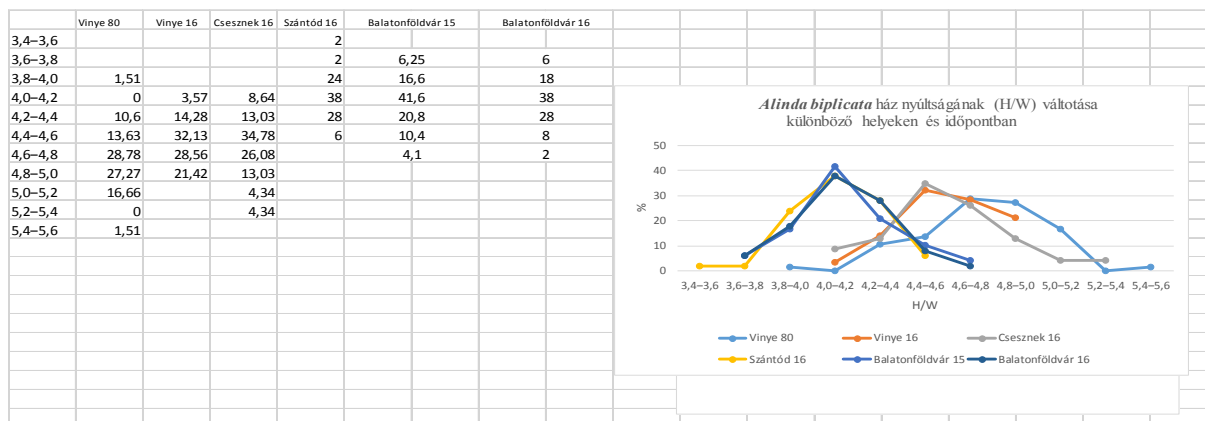
gyűjtőhelyek/ sampling sites	Vinye		Csesznek	Szántód	Balatonföldvár	
tszfm/ASL(m)	265		280	108	111	
kitettség/exposition	—	K	DNy	DNy	ÉNy	
dátum/date	1980.08.14	2016.08.08	2016.08.09	2016.08.03	2015.06.19	2016.08.15
éghajlati körzet/climate type (Péczely)	hűvös-mérsékelt nedves/cool-moderately humid			mérsékelt meleg-száraz/moderately warm-arid		
vegetációs öv/vegetation zone (Borhidi)	gyertyános tölgyes/oak-hornbeam forest			zárt tölgyes/closed oakforest		
példányszám/number of case	66	28	23	50	48	50
min. érték/value (mm)	15,7	16,7	15,9	13,3	13,6	13,8
max. érték/value (mm)	20,5	20,6	20,5	17,1	17,8	17,4
terjedelem/ range of measuring	4,8	3,9	4,6	3,8	4,2	3,6
átlag/arithmetic mean (mm)	18,48	18,6	17,63	14,91	15,23	15,27
módusz/mode (mm)	19–20	18–19	17–18	14–16	14–16	15–16
szórás/standard deviation	1,11	1,12	1,14	0,81	0,97	0,84

2. táblázat. Az *Alinda biplicata* ház szélesség (W) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

gyűjtőhelyek	Vinye		Csesznek	Szántód	Balatonföldvár	
tszfm (m)	265		280	108	111	
kitettség	—	K	DNy	DNy	ÉNy	
dátum	1980.08.14	2016.08.08	2016.08.09	2016.08.17	2015.06.19	2016.08.15
éghajlati körzet (Péczely)	hűvös-mérsékelt nedves			mérsékelt meleg-száraz		
vegetációs öv (Borhidi)	gyertyános tölgyes			zárt tölgyes		
példányszám	66	28	23	50	48	50
min.érték (mm)	3,6	3,8	3,5	3,4	3,4	3,5
max. érték (mm)	4,2	4,3	4	3,8	4	4
terjedelem (mm)	0,6	0,5	0,5	0,4	0,6	0,5
átlag (mm)	3,89	4,04	3,81	3,62	3,67	3,69
módusz (mm)	3,8	3,9	3,9	3,7	3,6	3,7
szórás	0,13	0,14	0,13	0,11	0,13	0,11

3. táblázat. Az *Alinda biplicata* ház nyúltság (H/W) értékeihez tartozó geográfiai, meteorológiai, vegetációs és statisztikai adatai különböző gyűjtőhelyeken, különböző időpontokban

gyűjtőhelyek	Vinye		Csesznek	Szántód	Balatonföldvár	
tszfm (m)	265		280	108	111	
kitettség	—	K	DNy	DNy	ÉNy	
dátum	1980.08.14	2016.08.08	2016.08.09	2016.08.17	2015.06.19	2016.08.15
éghajlati körzet (Péczely)	hűvös-mérsékelt nedves			mérsékelt meleg-száraz		
vegetációs öv (Borhidi)	gyertyános tölgyes			zárt tölgyes		
példányszám	66	28	23	50	48	50
min.érték (mm)	3,9	4,1	4,1	3,5	3,7	3,7
max. érték (mm)	5,4	4,9	5,2	4,5	4,6	4,7
terjedelem (mm)	1,5	0,8	1,1	1	0,9	1
átlag (mm)	4,69	4,55	4,56	4,06	4,09	4,09
módusz (mm)	4,6	4,4	4,4	4	4,0–4,1	4
szórás	0,27	0,21	0,26	0,19	0,22	0,21

5. ábra. Az *Alinda biplicata* ház magasságának (H) változása különböző helyeken és időpontokban6. ábra. Az *Alinda biplicata* ház szélességének (W) változása különböző helyeken és időpontokban7. ábra. Az *Alinda biplicata* ház nyúltságának (H/W) változása különböző helyeken és időpontokban

Irodalom

- BORHIDI A. 2003: Magyarország növényirtásulása. Akadémia Kiadó. Budapest.
- DOMOKOS, T. 1995: A Gastropodák létállapotáról, a létállapotok osztályozása a fenomenológia szintjén. – Malakológiai Tájékoztató, 14: 79–82. Gyöngyös.
- DOMOKOS, T. 2013: Szórványadatok Szántód és környékének puhatestű (Mollusca) faunájához. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, 01: 71–80. Kaposvár.
- DOMOKOS, T. & DOMOKOS, É. (2016): Kárpát-medencei adatok a *Laciniaria plicata* (Draparnaud, 1801) és az *Alinda biplicata* (Montagu, 1803) héjalaktanához, annak klímáfűggséhez (Mollusca, Clausiliidae). – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, 04: 57–68. Kaposvár.
- DOMOKOS T. 2016: Data on the shell morphology, genital morphology, autecology of *Drobacia banatica* (Rossmässler, 1838) and *Drobacia maeotica* Wenz, 1926 as well as some biophysical and biochemical notes. Is *Drobacia maeotica* phantom species? – Soosiana, 33: 39–58. Budapest.
- GROSSU A. V. 1981: Gastropoda Romaniae 3. București.
- PÉCZELY GY. Éghajlati körzetek. In: www.met.hu/éghajlat/ Magyarország éghajlata/általános éghajlati jellemzés/általános leírás. Letöltés: 2015. 09. 18.
- Soós L. 1943: A Kárpát-medence Mollusca-faunája. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SVÁB, J. 1981: Biometria módszerek a kutatásban. – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, pp. 76–77., 542–547.

Ecsetoll, vagy ecset és toll? – Baromfi- és tojásábrázolás a festészetben egy állattenyésztő szemével

SÜTŐ ZOLTÁN

Kaposvári Egyetem, Agár- és Környezettudományi Kar,
7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40., e-mail: suto.zoltan@ke.hu

Sütő, Z.: *Paintbrush or pen and brush? – Poultry and egg in fine art from an animal breeder's point of view.*

Abstract: The various works of fine art can serve a number of interesting and uncompromising visual information from different eras when there are no other evidence to reconstruct a study event or to collide with various scientific hypotheses. This review introduces several examples when the poultry depicting of different periods mediates the natural science knowledge for the agricultural experts. For example, the first European artistic representation of turkey clearly demonstrates when the Spanish conquerors appeared in Central America, the domestication of wild turkey was already very advanced. It is very interesting that the representatives of poultry science did not think so before.

Keywords: paintings, Hungarian and international painters, history of poultry

„Boldogok a festők, mert ők soha nem lesznek magányosak: a fény és a színek, a béke és a remény kíséri el őket a nap vagy szinte a nap legvégéig.”

(Winston Churchill¹)

Bevezetés

A világ legrégebbi nemzetközi baromfitenyésztési szervezetét tizennégy ország képviselői alapították 1912. július 18-án Londonban. Az 1916-ra tervezett 1. Baromfitenyésztési Világkongresszust a világháború kitörése miatt a szervezet csak 1921-ben Hágában tudta megrendezni. A ma már több, mint 100 éves múltra visszatekintő Baromfitenyésztők Tudományos Világszövetsége (*World's Poultry Science Association*) melynek mintegy 80 országból megközelítőleg 8000 tagja van, 1954 óta négyévente rendezi meg a szervezet legnagyobb szabású és legrangosabb eseményét, a világkongresszust. Az első ilyen alkalom, amelyiken személyesen is részt vettem 1992-ben Amszterdamban volt. Mondanom se kell, hogy a nyitó ceremónia eseménye felejthetetlen élményként ivódott belém, amikor az óriási színpadon a felgördülő függöny mögül Rembrandt: *Éjjeli őrjárat* című festményének élő képe nézett a delegátusokkal szembe (1. és 2. ábra).

1. és 2. ábra. REMBRANDT HARMENSZ VAN RIJN (1606-1669): *Éjjeli őrjárat* (Rijksmuseum, Amszterdam) – színpadkép

Miután Rembrandt eme leghíresebb műve is az amszterdami Rijks Múzeumban található, gondoltam, egy okkal több, hogy a kongresszus szabad programjának idejében magam is ellátogassak a híres képtárba. Nem volt könnyű betelni a németalföldi festészet itt kiállított számos remekével, de a lábam akkor gyökerezett földbe, amikor megpillantottam a holland festészet aranykorának legnagyobb és legcsodálatosabb csendéletei között Pieter Claesz: *Csendélet pulykasülttel* című képét (3. ábra).

Természetesen lenyűgözött a művész hallatlan finom ecsetkezelése, színes és dekoratív ábrázolásmódja, a fénnel való játéka, és nagyon meghitt, szinte családlás jellegű témaválasztása, de az igazi hatást a kép keletkezésének évszáma tette rám. Ugyanis a Pannon Agrártudományi Egyetemen tananyag gyanánt ekkor már használatos volt *A pulyka kultúrtörténete, tenyész-*

¹ Sir Winston Leonard Spencer-Churchill, brit politikus, az Egyesült Királyság miniszterelnöke 1940-45 és 1951-55 között. Tenyésztőként 1939-től tagja az Öves Galloway Szarvasmarhatenyésztők Egyesületének (*Belted Galloway Society*), valamint a festészetben mutatott tehetsége alapján rendkívüli és tiszteletbeli tagja a Királyi Művészeti Akadémiának (*Royal Academy*).

3. ábra. PIETER CLAESZ (c. 1597-1660): Csendélet pulykasülttel (1627, Rijksmuseum, Amsterdam)

tése és tartása² című egységes egyetemi jegyzet, ami alapját képezte egy még nagyobb lélegzetvételű munkának³, s ezen akkor már intenzíven dolgoztam. A festményt szinte bámulva, határozottan emlékeztem egy alig néhány éves, tehát viszonylag friss német szakirodalmi közlésre, amelyik azt írja, hogy „a hollandok csak a XVIII. század elején ismerték meg a pulykát”⁴. Az említett csendélet keletkezési idejét látva úgy gondoltam, hogy legkevesebb 100 évet még a szomszédnak sem illik tévednie. Az eset egyértelműen a képzőművészet további bizonyítékai felé irányította a figyelmem, amikor az írott dokumentumok, vagy a Gutenberg-galaxis hiánya, esetleg utóbbi fogyatékoságai egy kérdés megítélésében nem tudnak segíteni⁵.

Ezt az elhatározást két további nagyon fontos impulzus is erősítette bennem. Az egyik, hogy Horn Artúr⁶ 1955-ben megjelent *Általános állattenyésztés* című, korszakot meghatározó munkájának előszavában a következő olvasható: „Az általános állattenyésztéstan megírásával elsősorban tankönyvet kívántam adni hall-

gatóim kezébe, de olyan tankönyvet, amely a szorosan vett szakmai tudáson kívül állattenyésztési műveltséget is ad, hagyományainkról tájékoztat, állattenyésztés-biológiai látókört és szemléletet nyújt.”⁷ A szavak súlya mellett az igazi bizonyítékot – a példát – a szakkönyv 64. oldalán találtam, ahol a magyar állattenyésztés nemzetközi híró doénje Albrecht Dürer: *A tékozló fiú*⁸ (rézmetszet) című képét (4. ábra) használja annak illusztrálására, hogy 500 év alatt a vaddisznó kinézetű házi sertésből kiindulva, hova jutott el az állatnemesítés a XX. század közepére.

4. ábra. ALBRECHT DÜRER (1471-1528): A tékozló fiú (1520, rézmetszet, British Museum, London)

Pályám ezen időszakában több előadást hallottam az Állatorvostudományi Egyetemen takarmányozástant oktató Fekete Sándor egyetemi tanártól, aki szebbnél szebb képzőművészeti alkotásokkal illusztrálta és tette érdekessé először csak az előadásait, később pedig a keze alól kikerülő nívós szakkönyveket⁹ is. Tollat ragadva időnként magam is kardoskodok azért, hogy a szakács maradjon a fakanálnál, a suszter pedig a kaptafánál¹⁰. Éppen ezért, mint természettudományok-

- 2 Sütő Z. (1992): A pulyka kultúrtörténete, tenyésztése és tartása. Jegyzet, 1-161.p. PANNON Agrártudományi Egyetem, Állattenyésztési Kar, Kaposvár. (1995-ben elnyerte a Pro Agricultura Pannoniae Alapítvány Nívódíját)
- 3 Sütő Z. (1997): A pulyka. A Gazda és a Mezőgazda Kiadó közös kiadása, 1-180.p. Budapest.
- 4 Schmidt, H. (1989): Puten, Perlhühner, Gänse, Enten. Verlag: Neumann-Neudamm, Melsungen.
- 5 Szakmai szempontból azért annyit már itt is meg kell jegyezni, hogy a középkor főúri lakomáin nagy divat volt a kuriózumnak tekintett szárnyasok (pulyka, hattyú, daru, páva, stb.) elkészítésének és felszolgálásának különleges módja. Miközben Claesz csodálatos művének részletgazdagságában gyönyörködik a szemlélő, nem baj, ha tudjuk, hogy a festmény alapján miként is lehetett vett a pulykasült tollas? A korszak fényűző pompájára jellemző volt, hogy a madártestet rendszerint megnyúzták – vagy a tollazatot megkímélve óvatosan távolították el – majd a konyhatechnikai elkészítés és sütés után a testet visszahelyezték a tollas bőrébe – vagy a tollak egy részét a bőrébe – azt az impozáns látszatot keltve, hogy az asztalnál lakmározó főurak tulajdonképpen a madár természetesen szép állapota alapján válasszanak a különleges csemegék közül, ami viszont ha úgy tetszik azonnal elfogyasztható (Gundel, 2013).
- 6 Horn Artúr (1911-2003) a Fásori Evangélikus Gimnázium növendéke, állami díjas akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, dékán, az MTA rendes, továbbá a Német-, a Lengyel- és a Belga Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, többszörös honoris causa doktor, az "Arany tojás" nemzetközi állattenyésztés-tudományi díj – a *Distinguished Service Award* – a METESZ-díj, valamint az Akadémiai Aranyérem birtokosa, a Munka Érdemrend arany fokozatának kitüntetettje, a magyar állattenyésztés-tudomány nemzetközileg elismert személyisége.

- 7 Horn A. (1955): Általános állattenyésztés. (Agrártudományi Egyetem tankönyvei) Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- 8 Egy bibliai példázatról van szó, amely Lukács evangéliumában található (Luk. 15:11-32, In: Szent Biblia (ford.: Károli G.) Magyar Bibliatársulat, 2001, Budapest).
- 9 Fekete S. Gy. (Ed.) (2008): Veterinary Nutrition and Dietetics. Pro Scientia Veterinaria Hungarica. Budapest, p. 1-1175. EU-Textbook in English.
- 10 Sütő Z. (2013): Szakács a fakanálnál, cipész a kaptafánál ... Baromfi ágazat, 14. évf. (1) 1.p.

kal foglalkozó szakember, nem kívánok Gerard Durrell analógiájára az amatőr 'művészetbúvár'¹¹ keretein túl lépni és illetéktelenül garázdálkodni a képzőművészet, kiváltképp a festészet művészettörténeti útvesztőiben. Mindössze arról van szó, hogy a képzőművészet különböző alkotásai számos érdekes, nem egyszer perdöntő, vizuális információval tudnak szolgálni olyan korszakokról, amikor más bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre az események rekonstruálásához, vagy a különböző teóriák, tudományos hipotézisek ütköztetéséhez.

Ecsettol, vagy ecset és toll

Brillat-Savarin¹² francia jogász, politikus és mesterszakács *Az ízlés filozófiája* című, 1825-ben megjelent főművében azt írja: „A pulyka bizonyára egyike az Újvilág legszebb ajándékainak”, amire akár Mark Twain¹³ kissé ironikus szavaival is válaszolhatunk: „Csodálatos, hogy felfedezték Amerikát, de még csodálatosabb lett volna, ha nem fedezik föl.” Tény, hogy a háziasított pulyka – és így a vadpulyka is – az amerikai kontinensről származik, tehát a madár európai ember általi megismerése a kontinens Kolumbusz általi felfedezésének egyik következménye. Történt, hogy 1520 körül Alexander Geraldini (c. 1455–1524) Santo Domingo (Haiti) püspöke – azaz Amerika első püspöke – ajándékba küldött egy pár pulykát Rómába. A címzett állítólag vagy a Raffaello által megfestett X. Leó pápa¹⁴ (5. ábra), vagy az ő pártfogoltja, az ugyancsak firenzei származású Lorenzo Pucci (1458–1531) bíboros volt. A feljegyzések tanúsága szerint a tojó fehér színű volt!

Igen, de milyen lehetett egy fehér színű pulyka a XVI. században? A fehér tollszín az egész testre kiterjedt, vagy csak bizonyos testtájón volt fehér a tollazat? És ha a madár tényleg fehér volt, akkor ennek milyen következményei vannak a pulyka háziasításáról vallott domesztikációs elméleteket illetően? Melyik kultúra – európai, amerikai – mikor és mi módon háziasította meg a Közép- és Észak-Amerikában honos vadpulykát? Mondanom se kell, a kérdések megválaszolásában sokat segítené, ha csak egyetlen ilyen madarat láthatnánk! – Tegyük hozzá gyorsan – ha az előző fejezet végén írt vizsgálati módszert logikáját követjük – akkor nem biztos, hogy ez ma lehetetlen.

Egyébiránt a pulyka első megjelenése Rómában akkora feltűnést keltett, hogy 1522–23-ban a firenzei Giulio de' Medici bíboros (a regnáló X. Leó pápa unokatestvére, a Raffaello festményen balra látható fiatal férfi, aki később VII. Kelemen néven pápa lesz) megbízta Giovanni da Udinet – Raffaello tanítványát – hogy

5. ábra. RAFFAELLO SANTI (1483-1520): X. Leó (Medici) pápa (c.1518, Palazzo Pitti, Firenze)

római villájában – ez lett később a Villa Madama¹⁵ – a boltozathoz fessen antik áldozatokat bemutató képeket, struccot, pávát, kecskebakot és egy feltűnően valószínű pulykát (6. ábra). Ez lett a pulyka első európai művészi ábrázolása¹⁶!

Az Udine által festett képről egyértelműen kiderül, hogy az oldalnézetben ábrázolt pulyka egy ivarérett, sátorozó kakas, aminek zsemle sárga színe még csak nem is emlékeztet a Közép- és Észak-Amerikában honos vadpulyka (*Meleagris gallopavo*, Linne, 1758) egyetlen alfajának színére sem. Az első európai ábrázoláson szembetűnő, hogy a mell tájékon a kakas jelentős nagyságú – fonalas tollakból álló – mellpamacsot vagy szakállt visel, amit a baromfitenyésztők 'ecsettolnak' is neveznek. A dolgozat címében szereplő szójáték is ennek köszönheti születését, mert a pulykának a zoológiai leírások szerint *ecsettolla* (is) van, míg az ecsetet ragadó festőművészt sokszor a népes madárvilág tollai ejtik ámulatba, s így találkozik a vásznon az *ecset* és a *toll*.

11 Gerard L. Durrell, (1987): *Az amatőr természetbúvár*. p. 1-320. Gondolat Kiadó, Budapest.

12 Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755-1826), francia jogász, politikus, mesterszakács, epikureista író. „*Mondd meg mit eszel, s megmondom, ki vagy.*”

13 Mark Twain (1835-1910) amerikai író, újságíró, humorista.

14 X. Leó pápa, eredeti nevén: Giovanni di Lorenzo de' Medici (1475-1521).

15 A későbbi 'Villa Madama' Raffaello ritka és befejezetlen építészeti alkotása. Madama nem más, mint Habsburg Margit, V. Károly német-római császár törvénytelen lánya, akinek Rómában palotája és villája is volt. A rezidencia jelenlegi tulajdonosa az olasz kormány, amit diplomáciai célokra, elsősorban magas rangú külföldi delegációk fogadására, nemzetközi egyezmények ratifikálására használnak.

16 A madarak közül a strucc és a páva ősi szimbólumok a legendákban és a művészetben, de a pulyka abban a korban igazi újdonságnak számított, aminek nem volt semmilyen mélyebb oka, csupán azért került oda, mert olyan 'furcsán' nézett ki. Ez a pulykaábrázolás a Villa Madama nagy szalon melletti helyiségben a mennyezet alatt a legkorábbi ábrázolása a pulykának az egész európai művészetben.

6. ábra. GIOVANNI DA UDINE (1487–1564): Áldozati állatok: strucc, kecskebak, pulyka, (1522-23, Villa Madama, Róma)

A téma nagyon szép illusztrációja látható a francia származású amerikai John James Audubon¹⁷ ornitológus és festő vadpulyka kakasról készült képén (7. ábra), ahol jól látható a vadászat alkalmával trófeának minősülő szakáll (*beard*). Ha a másik képen a néhány napos pipéket vezető tojót is alaposan szemügyre vesszük (8. ábra) a látvány és az összehasonlítás meggyőző bennünket, hogy Rómában Giovanni da Udine nem ilyen színű madarat látott és örökített meg a Medici villa, azaz a Villa Madama freskójaként.

Hogy az „*unus testis, nullus testis*” (=egy tanú, nem tanú) analógiájára ne kelljen bizonytalan teóriának hitelt adni, a különböző képtárakban szorgalmasan kutattam és szép számban találtam további bizonyítékokat a vad változattól lényegesen eltérő, nemesített, fehér illetve más színváltozatot, és ehhez még Itália földrajzi határait sem kell átlépni. A 9. ábra Francesco Bassano: *Piac* című festménye, amely 1580/85 körül készült, és melynek jobb alsó negyedében galamb, lúd, kacsa, tojás és a pucolt baromfi mellett egy sötét színű – fekete – és egy határozottan elkülöníthető, fehér színű pulyka látható. Mindkettő kakas. A Bassano festő dinasztia annak a helységnek a nevét vette fel, ahonnan a család származott, és ami alig 65 kilométerre található Velencétől. Attól a Velencétől, ahol 1557-ben a Város Tanácsa – azaz a velencei patríciusok – a luxus megelőzése céljából kiadtak egy rendeletet, ami törvénnyel szabályozta, hogy mikor és hol, milyen lakoma vagy ünnep alkalmával, kinek az asztalára szabad ünnepi ételként találni pulykahúst. S lám a különleges madarat alig két évtizeddel később egy teljesen közönséges élethelyzetben látjuk, amikor mindenféle más egyéb élelmiszer társaságában egyszerűen árulják a piacon.

17 John James Audubon (1785-1851) természettudós, ornitológus és festő. Legismertebb műve a 'The Birds of America', amit először részenként publikált 1827 és 1839 között. Ez az egyik legjobb valaha készült madártani munka, aminek első kiadása Edinburghban és Londonban látott napvilágot. A kollekció 435 kézzel színezett, életnagyságú nyomatot tartalmaz, melyeket 497 madárfajról készített. Audubon egyébként 25 új fajt is azonosított. „A pulykák életmódjára vonatkozólag sok megfigyelésünk van, de egyik sem vetekszik az-
zal, amelyet Audubonnak köszönhetünk” – írta róla Brehm (1891).

7. és 8. ábra. JOHN JAMES AUDUBON: Vadpulyka kakas, Pipéket vezető vadpulyka toj (1827-1839, *The Birds of America*)

Az új világból behozott pulyka fokozatosan elterjedt egész Európában, aminek számos bizonyítékát találjuk Franciaországban, a Németalföldön, de még Németországban is. A fehér tollszínű nemesített változat előfordulásának szép példája a német Christopher Paudiß: *Pihenés útközben* című festménye (10. ábra), amire a müncheni régi képtárban akadtam. A festő egyébiránt Rembrandt tanítványa volt.

A látott példák egyértelműen meggyőznek bennünket arról, hogy az új kontinenst felfedező konkvisztádorok valóban fehér színű pulykákat (is) láttak és hoztak be Európába, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a spanyolok közép-amerikai megjelenésekor a pulyka háziasítása már igen előrehaladott állapotban kellett, hogy legyen, azaz jóval korábban megtörtént.

9. ábra. FRANCESCO BASSANO (1549-1592):
Piac (1580/85, Kunsthistorisches Museum, Bécs)

10. ábra. CHRISTOPHER PAUIDL (ca. 1625-1666):
Pihenés út közben (1630/66, Alte Pinakothek,
München)

Ebből logikusan következik, hogy a faj domesztikációjához az európai kultúrák vajmi keveset tudtak csak hozzátenni. Az érdek inkább az aztékok, vagy a pueblo indiánok körében keresendő, de ebben a hallatlan érdekes egymásra találásban a pulykát, mint biológiai tényezőt sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezek a tapasztalatok egy speciális kérdésben engem arról győzték meg, hogy a képzőművészet – festészet, szobrászat¹⁸ – nagyon fontos segítséget, szinte mankót adhat a történelemben összefüggéseket kereső kezébe, mert az állattenyésztés története elválaszthatatlan az emberi kultúra történetétől, az pedig az események látványát megőrző művészi ábrázolásoktól. 1992 után elindulva ezen az úton, magam sem gondoltam, hogy mára az 1. és a 2. táblázat lenyűgöző névsora – de főleg a nevek mögött rejlő megannyi alkotás – néz velem szembe. A táblázatok tartalmáról tudni kell, hogy a két lista valószínűleg soha nem lesz tökéletes.

¹⁸ A dolgozat témája és megközelítésmódja miatt, szobrászati alkotásokról nem esik szó, de ez nem jelenti azt, hogy ne tulajdonítanánk jelentőséget olyan műveknek, mint Giambologna nevéhez fűződő, az 1560-as években bronzból készült 62 cm magas, első európai pulyka szobornak, ami a firenzei Bargello Múzeumban található.

Ezen a ponton a témában elhangzott korábbi előadásaim és az azok felhasználásával készített jelen dolgozat eljutott arra a pontra, hogy kénytelen szembesülni a saját naivitásával, mert a baromfi- és tojásábrázolás a festészetben méreteinél fogva még korlátozó tényezők mellett is alig feldolgozható, és a téma csak nagyfokú önkényességgel interpretálható, amit – hangsúlyozom – állattenyésztőként vállalok. Ennek során a szemem sarkában mindig ott lebegett Gombrich (1972) gondolata, aki azt mondta, hogy: „A művészet valójában nem létezik, csak művészek vannak. A művészetről eleget tudni sohase fogunk, ha mégannyit tanulunk is.”

Mit lát egy állattenyésztő, ha beront a képtárba?

Először is a tyúkfélék ábrázolását kutattam, és kezdetben csak keresgéltem, hol véletlenszerűen, később aztán egyre szisztematikusabban, hol a valóságos, hol pedig a virtuális térben. Egy idő után határozottan éreztem, hogy valamilyen szempontrendszer szerint csoportosítani kell a fellelt alkotásokat. Miután sem prekonceptió, sem pedig művészettörténeti béklyók nem kötötték meg a kezem, igyekeztem valamilyen rendszerbe elhelyezni a műveket. Két lehetőség kínálkozott. Az egyik szerint az emberiség írott kultúrtörténeti eseménysorára, azaz a Biblia¹⁹ történetére fűztem fel azokat a festményeket, amelyek képi megjelenítése – rendszerint mellékmotívumként – baromfit és/vagy tojást is ábrázol. Így született meg a következő, ha úgy tetszik tematizált fejezet, melyről rövid áttekintést adok.

Baromfiábrázolás a festészetben a téma kronológiája alapján

Itt van mindjárt a 11. ábra – az egyik kedvencem – melynek valóságos látványáért egész Rómáig mentem. Az osztrák származású Johann Wenzel Peter maga is hosszabb ideig élt az örök városban, ahol alkotása ma is méltó helyen található. A festmény – állítólag – több mint 200 fajt ábrázol, és zoológiai értelemben valamennyi tökéletes, ez ugyanis Wenzel ábrázolásának egyik nagy erőssége. A képről sugárzik az éden gondtalansága és derűs békéje. Ami részemről a hangsúlyos megkülönböztetést illeti, azt azzal érdemelte ki, hogy 'a baromfi rendkívül közel van az első emberpárhoz'. A festmény fókuszában (12. ábra) egy impozáns pulykakakas sátorozik, de a szakértő szemnek nemcsak ez tűnik fel, hanem a vörös színű kakas és a mellette ételmezt csipegető fehér tyúk is. A látvány szakmai magyarázatához tudni kell, hogy egy angol kutató 1923-ban számolt be először az ivarhoz kötődő kvalitatív tulajdonságokról, és az ivart meghatározó jelenségről a tyúkfajban. Magát az öröklésmenetet és annak keresztezéssel történő kihasználásának lehetőségeit csak 1928-ban fedezték fel és írták le először. A képen látható kakas genetikai értelemben egy recesszív arany homozigóta egyed (Z^sZ^s), míg a tyúk az ivari kromoszómáján domináns ezüst tollszínt eredményező gént (Z^sW) hordoz, így a keresztezésükből olyan

¹⁹ Szent Biblia (ford.: Károli G.) Magyar Bibliatársulat, 2001, Budapest.

11. és 12. ábra. JOHANN WENZEL PETER (1745-1829): Ádám és Éva a Paradicsomban (1772, Vatikán Múzeum, Róma) – és részlet

naposcsibék kelnek, melyek ivarát a színük alapján már a kikelés pillanatában meg lehet állapítani. Nyilván ezt Wenzel nem tudta, ennek ellenére ő valami olyasmit ábrázolt, ami nélkül napjaink korszerű baromfitenyésztése és mindennapi gyakorlata nem tudna létezni.

Egy közel 150 évvel korábbi mű, amiről ugyancsak a Paradicsom idilli állapota sugárzik, és amely id. Jan Brueghel és Peter Paul Rubens közös alkotása (13. ábra). A szoros barátságot ápoló két művész közül a 'bársonyos Brueghel' becenév id. Pieter Bruegel második fiát, Jant illeti, aki méltó folytatója a család festő hagyományainak. A kép bal sarkában a mellét kidüllesztő melírozott tollú pulykakakas ékes bizonyítéka annak, hogy Európa nemcsak befogadta a kuriózumnak számító, különleges, pávaszerű, amerikai származású madarat, de tenyésztését – ami a faj színgazdagságát illeti – igen magas színvonalon művelte is.

Az engedelmesség próbájának Ádám és Éva által elszenvedett kudarca az édeni idillt pillanatok alatt szertefoszlatta, és az első emberpárt Jacopo Bassano: *Az Éden kertje* című képén (14. ábra) már meglehetősen komor környezetben ábrázolja. A képen látható állatok – kecskék, juh, nyúl – szimbólumkénti megjelenítése minden bizonnyal nem véletlen, de érdekes, hogy ezek között egy jól megtermett kakas is helyet kapott, és ez sem ok nélküli.

Mikor, ha nem ebben az időszakban a bibliai témák igen népszerűek, akár az itáliai (Bassano, Tiziano), akár a flamand (Bloot, Bueckelaer, Brueghel, Vos), akár a

13. ábra. ID. JAN BRUEGHEL (1568-1625) és PETER PAUL RUBENS (1577-1670): Az éden kertje (1615, Mauritshuis, Hága)

spanyol (Velazquez), de még a francia (La Tour) festészetben is, tegyük gyorsan hozzá, azzal a megszorítással, hogy ezeknek az alkotásoknak van valamilyen baromfis vonatkozása. Az állatok be- és kimenetelének – Noé bárkájából – hihetetlen számú változata született, nem egyszer ugyanattól a művéstől. Sok esetben baromfitenyésztési kavalkádot lát a szemlélő, de úgy, hogy az itáliai festészetben az esemény tragédiája üti szíven a nézőt (lásd: Bassano, 15. ábra), addig a flamand festészet ezt a pillanatot egy színes kirándulás tömegjeleneteként képes ábrázolni id. Jan Brueghel és Vos (16. és 17. ábra). Érdekes, hogy sem *Noé hálaáldozata* (18. ábra), sem pedig a zsidóság pusztai vándorlásának sorsfordító eseménye – mikor *Mózes vizet fakaszt a sziklából* (19. ábra) – nem nélkülözi a baromfi ábrázolását, aminek igenis jelentőséget kell tulajdonítanunk. Természetesen nem olyan értelemben, hogy ezek a fajok a történeteknek lettek volna fontos szereplői, hanem jelentősek, azaz kitüntetettek voltak az ember számára akkor, amikor a művész saját korának berendezkedése, jellegzetessége, értékrendje szerint vászonra vitte a történelmi eseményt.

Érdekes, hogy az oly sok művész által és oly gyakran ábrázolt esemény, mint Jézus születése, az állatseregletben a legritkább esetben vonultat fel baromfit. A dolog logikus, hisz a nyáját őrző pásztorok juhok, kecskék, szarvasmarhák, és legfeljebb teherhordásra használatos szamarat tartottak a pusztában, mit keresett volna ott baromfi? Az istálló padlásán látható kakas (20. ábra, ismeretlen cseh mester alkotása) akár

prekonceptciónak is tekinthető, mint kellék gyanánt az a színpadi revolver, amit azért látunk az első felvonásban, hogy a darab későbbi részében biztosan eldördüljön. Ugyanakkor a baromfi/tojás az események valóságos idejében is ott lehetett (21. ábra) – mi több, meghatározó volt a szerepe – de ezek szerint a művész korának is fontos részese kellett, hogy legyen. Előbbi tételt igazolja az alábbi bibliai idézet, amiből kitűnik, hogy a tojás, illetve a tojásfogyasztás már akkor nagyon pozitív tartalmat hordozott: „*Melyik atya pedig az közületek, akitől a fia kenyeret kér, és ő talán követ ad néki? Vagy ha halat, vajon a hal helyett kígyót ad-é néki? Avagy ha tojást kér, vajon skorpiót ad-é néki?*” (Luk. 11,12). És lám, mind a spanyol Velazquez (22. ábra), mind pedig a flamand Bloot (23. ábra), ugyanannak a bibliai jelenetnek keltevé teszi a tojást, mint a kezdet és az újjászületés szimbólumát, nyilván nem véletlenül.

Egyébiránt ha a baromfit keressük a Bibliában, egy rendkívül szemléletes hasonlat mellett biztosan nem mehetünk el szó nélkül, ráadásul ezt a fájdalmas mondatot nem is akárci, hanem egyenesen Jézus mondta: „*Jeruzsálem, Jeruzsálem! Ki megöli a prófétákat, és megkövezed azokat, akik te hozzád küldetted, hány-szor akartam egybegyűjteni a te fiaidat, miképpen a tyúk egybegyűjti kis csirkéit szárnya alá; és te nem akartad.*” (Mt. 23:37, Luk. 13:34) Aki látott már életében kotlóst tojásokon ülni, majd amikor a fészekalja csibét vezetgeti és tanítgatja a tyúk, az tökéletesen megérti ennek a szándéknak, ennek az önfeláldozó magatartásnak a lényegét. A magyar állatábrázolás ide

14. ábra. JACOPO BASSANO (c.1515-1592):
Az Éden kertje
(1570-73, Galleria Doria-Pamphili, Róma)

17. ábra. PAUL DE VOS (c.1596-1678):
Az állatok elhagyják Noé bárkáját
(Louvre, Párizs)

15. ábra. JACOPO BASSANO (c.1515-1592):
Az állatok bebocsátása Noé bárkájába
(c. 1570, Museo del Prado, Madrid)

18. ábra. JACOPO BASSANO (c.1515-1592):
Noé hálááldozata (c. 1574, Staatliche Schlösser
und Gärten, Potsdam-Sanssouci)

16. ábra. ID. JAN BRUGHEL (1568-1625):
Az állatok bemenetele Noé bárkájába
(1613 The Getty Center, Los Angeles, USA)

19. ábra. LEONARDO BASSANO (1557-1622):
Mózes vizet fakaszt a sziklából (Louvre, Párizs)

válogatott két remekművének alkotója (24 és 25. ábra) csodálatosan látta meg és vitte fel vászonra az anyai magatartás talán legérzékletesebb megnyilvánulását, amikor a tyúk megmutatja az őt körülvevő világnak, hogy mi a legszebb, a legnemesebb feladat, és ezt valami végtelen türelemmel és alázattal csinálja.

Érdekes, hogy a Biblia egyik döntő fontosságú katarzisa – emberi gyengeségünk mementője – ugyancsak nem nélkülözi a baromfit (26. ábra). „*És hátra fordulván az Úr, tekintte Péterre. És megemlékezék Péter az Úr szaváról, amint néki mondta: Mielőtt a kakas szól, háromszor megtagadsz engem. És kimenvén Péter,*

20. ábra. AN. (Ismeretlen cseh mester, 1430):
Jézus születése

22. ábra. DIEGO VELÁZQUEZ (1599-1660):
Krisztus Márta és Mária házában (1618)

23. ábra. PIETER DE BLOOT (1601-1658):
Krisztus Mártával és Máriával
(1637, Liechtenstein Museum)

21. ábra. FRANCESCO BASSANO (1549-1592):
Jézus bemutatása a templomban

24. ábra. VASTAGH GÉZA (1866-1919):
Baromfiudvar (Magyar Mezőgazdasági Múzeum,
Budapest)

25. ábra. HEYER ARTÚR (1872-1931):
Kotlós a csibékkel (Magányűjteményben)

26. ábra. GIACOMO JAQUERIO (c.1375-1453)
Péter háromszor tagadja meg Krisztust
(XV. századi freskó)

27. ábra. Caravaggio (Michelangelo Merisi,
1571-1610): Az emmausi vacsora (1601-02)

keservesen síra.” (Luk. 22:61-62, Mt. 26:34-35, Mk. 14:29-30) Noha Jeruzsálemben, Kajafás háza előtt az eseményre még szoborkompozíció is emlékeztet²⁰, a festőművészek nem igazán kényeztették el az utókort jelentős számú alkotással, megőrkítve azt a bizonyos péntek hajnali pillanatot. Egy biztos! Jeruzsálemben akkor volt kakas, és azt is tudta, hogy mi a dolga.

Aztán a XVI. század itáliai művészetében jött egy nyughatatlan fiatalember, akinek festészetét forradalmian új stílus jellemezte, amely a fény és árnyék kontrasztján alapult. Caravaggio²¹ ellenezte a bibliai témák hagyományos, eszményített értelmezését, és modelljeit az utcáról szerezte, a vallásos jeleneteket életszerűen festette meg. Mesterművei között ott található *Az emmausi vacsora*. A festmény (27. ábra) érdekessége az, hogy a történetekben fontos szerepet játszó kenyér mellett egy természetes – mai szóhasználatával élve – grillcsirke is van asztalon, miközben az alkotás mindazoknak a sajátosságoknak a tipikus hordozója, ami Caravaggio látásmódjára igazán jellemző. Nem sokkal később ezt a bibliai jelenetet a művész újra megfestette, de min mehetett át Caravaggio időközben, amittől eltűntek a harsogó színek, megváltozott a pirospszósgás Jézus, és természetesen nyoma sincs az asztalon a sült csirkének (28. ábra).

28. ábra. CARAVAGGIO (Michelangelo Merisi, 1571-1610): Az emmausi vacsora (1606, Pinacoteca di Brera, Milánó)

Baromfiábrázolás a magyar festészetben – somogyi művészek

A baromfit, illetve tojást ábrázoló festmények csoportosításának másik lehetséges módja, hogy az alkotásokat a megszületés kronológiája alapján állítsuk sorba, vagy a művész nemzetisége, vagy földrajzi kötődése alapján különítjük el. Egy biztos, hogy ebben az esetben sokkal több olyan alkotással találkozunk, ahol a baromfi fő motívuma a festménynek vagy a grafikának. A következőkben kizárólag magyar, és közülük is csak néhány somogyi kötődésű művész alkotására szeretném felhívni a figyelmet, noha az egyetemes és a

²⁰ A szobor felirata: „Non novi illum” – ... nem ismerem őt. (Luk. 22:57)

²¹ Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610)

magyar művészek korábban közölt listáján olyan nevek szerepelnek, mint Bosch, Goya, Monet, Picasso, Chagall vagy Feszty, Ferenczy, Berény, Deák-Ébner és mások, akiket lenyűgözött, s ez által megihletett valamelyik baromfi látványa. A sort Rippl-Rónai József nyitja, aki akár a Róma-villában megélt, akár a somogyaszalói vagy a somogytúri élményeit életképszerűen örökítette meg, számtalan alkotása árulkodik arról, hogy a baromfi ott volt, és fontos szerepet játszott a művész és környezte életében (29. és 30. ábra).

29. ábra. RIPPL-RÓNAI JÓZSEF (1861-1927):
Kakas és tyúkok (1893-94)

30. ábra. RIPPL-RÓNAI JÓZSEF (1861-1927):
Az öreg őr és a kakas (1898-1902)

Úgy tűnik, hogy ezzel a dologgal a művészbárát Kunffy Lajos sem volt másként, mert a vidéki élet hétköznapi történései az ő alkotásairól is visszaköszönnek (31. ábra), de a téma követői között ott találjuk Vaszary Jánost és Rippl-Rónai tanítványát (32. ábra) a rokon Martyn Ferencet (33. ábra). A Kunffy által rajzolt pasztellnél érdemes egy pillanatra elidőzni. A jogász végzettségű művésznak – és Párizsban kultúrdiplomatának – több mint 1100 holdas mintagazdasága volt Somogytúron és annak határában. A kép 1949-ben készült, amikor a parlagi tyúk mellett a *magyar nemesített tyúk* különböző színváltozatai – sárga, fehér, kendermagos, fogoly színű – már széles körben megtalálhatóak voltak a magyar vidéken, de utóbbinak nincs fekete változata. A fekete tollszín egyébiránt nem ritka a baromfitenyésztésben, de a képen látható kotlósnak fehér színű füllebenye van, tehát ez a fajta mézsfehér tojásokat tojt, ami viszont szokatlan. Nagy valószínűséggel, ahogy Kunffy a gazdálkodás más területein igazi mintagazdaságot tartott fenn, a baromfi esetében is igényesen választotta meg a ház körüli nemesített fajtákat.

31. ábra. KUNFFY LAJOS (1869-1962):
Fekete tyúk kosárban (1949, Rippl-Rónai József Múzeum, Kaposvár)

32. ábra. VASZARY JÁNOS (1867-1939):
Baromfiudvar – gobleinterv (1904 körül, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest)

33. ábra. MARTYN FERENC (1899-1986):
Kakas (1904)

És végezetül – bár a művész munkásságának nincsenek somogyi vonatkozásai, de – jöjjön az utolsó kép. Erről a festményről nekem az jut eszembe, hogyha valaki lenyűgöző módon ábrázolt házi szárnyasokban akar gyönyörködni, akkor néhány pillanatra időzzön el egy kicsit Vastagh Géza *Kakas tyúkokkal* című festmény előtt (34. ábra). Úgy gondolom, hogy az

34. ábra. VASTAGH GÉZA (1866-1919):
Kakas tyúkokkal

oktatás meglehetősen bonyolult rendszerében a képtárak mélyén fellelhető esztétikai élmény megidézésének a tananyag illusztrálásán túl az lenne a célja, hogy majd az agrártermelést irányító mérnökjelöltek megállassák a szépséget abban, amit csinálnak. Mert ha az ember a saját tevékenységében látja a szépet, akkor az szerethető, amit pedig szeretve csinál, az örömet okoz, az örömmel végzett munka hatékonyságával pedig semmi nem tud versenyezni. A konkrét példához visszakanyarodva, ha mindez képes közvetíteni állattenyésztési műveltséget, érinti a hagyományainkat és szemléletet nyújt, akkor talán sikerült valamit az *Általános állattenyésztés* szerzőjétől tanulni és remélhetőleg továbbadni.

Irodalom

- BAVARIAN STATE PICTURE COLLECTION, Alte Pinakothek Munich, Explanatory notes on the works exhibited (Official Guide). Bayerische Staatsgemäldesammlungen Munich 1986 pp. 1-638. Ed. Lipp – Karl M. Lipp Verlag. Munich.
- BARKÓCZI I. – CONTINI, R. – FUSENIG, T. – KOVÁCS Z. – POSADA KUBISSA, T. – LANGE, J. – LERMER, A. – ÁLVAREZ LOPERA, J. – MAI, E. – MARX, H. – NÉMETH I. – NYERGES É. – ROLDÁN, D. – PORTÚS, J. – SCHÜTZ, K. – SIEFERT, H. – WENIGER, M. 2006: El Greco, Velázquez, Goya Öt évszázad spanyol festészetének remekművei. A Szépművészeti Múzeum Centenáriumi éve 2005. december 1. – 2006. december 1. Katalógus, p. 1-323. Kiadó: Szépművészeti Múzeum, Budapest.
- BREHM, A. 1902-04: Az állatok világa. (Madarak IV., V., VI. kötet) Légrády Testvére, Budapest.
- ENSMINGER, M. E. 1980: Poultry Science. (Animal Agriculture Series) The Interstate Printers & Publishers, Inc., Danville, Illinois.
- FARKAS Zs. (Szerk.) 2011: Rippl-Rónai József, Válogatás az Antal-Lusztig Gyűjteményből. Kiadó: Vaszary Képtár, Kaposvár.
- GOMBRICH, E. H. 1972: The story of art. 12th Ed. Phaidon Press Ltd., Hun. translation (1974): A művészet története. Gondolat, Budapest.
- GUNDEL J. 2013: Pulyka a gasztronómiában. A Baromfi Termék Tanács és a Magyar Pulykaszövetség közös „Hála az egészségnek – pulykaadás szakmai szemmel” c. szakmai rendezvény, 2013. november 28., Paulay Terem, Budapest.
- HORVÁTH J. ca. 2007: Kunffy Lajos. p. 1-176. Kiadja a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.
- HORVÁTH J. (Szerk.) 2011: Rippl-Rónai 150'. p. 1-257. 150 éve született Rippl-Rónai József, Emlékkiállítás, 2011. augusztus 13-december 31. Kiadó: „AGÓRA” Együd Árpád Kulturális Központ, Kaposvár.
- SCIRÉ, G. N. 2005: The Accademia Galleries in Venice. p. 1-254. Mondadori Electa S.p.A., Milan.
- STUNKENBROCK, C., TÖPPER, B. 1999: 1000 Meisterwerke der europäischen Malerei. h.f. ullmann publishing GmbH., Hun. translation (2012): 1000 mestermű, európai festészet 1300-tól 1850-ig. Vince Kiadó, Budapest.
- SZENT BIBLIA (ford.: Károli G.) 2001: Magyar Bibliatársulat, Budapest.

További források

- <https://www.churchillcentral.com/quotes>
- <http://www.express.co.uk/news/history/547792/Churchill-sanity-hobby-saved> [Warren, J.: Painting: The hobby that saved Winston Churchill's sanity. Express, Home of the Daily and Sunday Express, PUBLISHED: 08:43, Fri, Dec 19, 2014]
- <https://specialcollections.nal.usda.gov/guide-collections/worlds-poultry-science-association-wpsa-records>

1. táblázat. Az egyetemes festőművészet alakjai, akik alkotásain fő- vagy mellékmotívumként tyúk, pulyka vagy tojás ábrázolás található

1. Aertsen, Pieter (1508-1575)	39. Hondecoeter, Melchior d' (1636-1695)
2. Bassano, Jacopo (c.1515-1592)	40. Hondecoeter, Gillis Claesz d' (c.1575/80-1638)
3. Bassano, Francesco (1549-1592)	41. Hunt, Edgar (1876-1953)
4. Bassano, Leonardo (1557-1622)	42. Jordaens, Jacob (1593-1678)
5. Bassano, Gerolamo (1566-1621)	43. Kessel, id. Jan van II. (1626-1679)
6. Bloot, Pieter de (1601-1658)	44. Kessel, ifj. Jan van III. (1654-1708)
7. Bloch, Carl Heinrich (1834-1890)	45. Kokoschka, Oskar (1886-1980)
8. Bosch, Hieronymus (1450-1516)	46. König, Johann (1586-1642)
9. Brandi, Domenico (1683-1736)	47. La Tour, Georges de (1593-1652)
10. Brueghel, id. Jan (1568-1625)	48. Manet, Édouard (1832-1883)
11. Brueghel, ifj. Jan (1601-1678)	49. Massys, Quentin (Quinten Matsijs) (1466-1530)
12. Bueckelaer, Joachim (1530-1574)	50. Meléndez, Luis Egidio (1716-1780)
13. Campi, Vincenzo (1536-1591)	51. Metsu, Gabriel (1629-1667)
14. Caravaggio (M. Merisi) (1571-1610)	52. Monet, Claude-Oscar (1840-1926)
15. Cassana, Giovanni Agostino (1658-1720)	53. Murillo, Bartolomé Esteban (1618-1682)
16. Comodi, Andrea (1560-1638)	54. Paudiss, Christopher (ca. 1625-1666)
17. Crivelli (Crivellone), Angelo Maria (?-1760)	55. Picasso, Pablo (1881-1973)
18. Cuyt, Aelbert Jacobszoon (1620-1691)	56. Rijck, Pieter Cornelisz van (1567-c.1637)
19. Ceruti, Giacomo (1698-1767)	57. Rijck, Cornelia de (1653-1726)
20. Cézanne, Paul (1839-1906)	58. Ryck, Cornelia de (1656-?)
21. Chagall, Marc (1887-1985)	59. Rubens, Peter Paul (1577-1640)
22. Chardin, Jean-Baptiste Siméon (1699-1779)	60. Ruysdael, Salomon Van (1600/02-1670)
23. Claesz, Pieter (1597/98-1661)	61. Savery, Roelandt (1576-1639)
24. Crivelli (Crivellone), Angelo-Maria (1703-1730)	62. Schouten, Henry (1857/64-1927)
25. Eberle, Adolf (1843-1914)	63. Schouten Paul (1860-1922)
26. Fyt, Jan (1611-1661)	64. Snyders, Frans (1579-1657)
27. Giaquerio, Giacomo (XV. sz.)	65. Stalbeem, Adriaen Van (1580-1662)
28. Dali, Salvador (1904-1989)	66. Steen, Jan Havickszoon (c. 1626-1679)
29. De Caro, Baldassare de (1689-1750)	67. Tintoretto, Jacopo (1518-1594)
30. Desportes, Alexandre-François (1661-1743)	68. Tiziano, Vecellio (1477/1485-1576)
31. Duccio, di Buoninsegna (1255/1260-1318/1319)	69. van Utrecht, Adriaen (1599-1652)
32. Empoli, Jacopo da (1551-1640)	70. Velázquez, Diego Rodriguez (1599-1660)
33. Gérôme, Jean-Léon (1824-1904)	71. Villach, Thomas von (c.1435/1440-c.1523/1529)
34. Goya, Francisco José de (1746-1828)	72. Vos, Paul de (c.1596-1678)
35. Goltzius, Hendrick (1558-1617)	73. Weenix, Jan (1640-1719)
36. Greuze, Jean-Baptiste (1725-1805)	74. Wenzel, Peter (1745-1829)
37. Hamilton, Philipp-Ferdinand de (c.1664-1750)	75. Wtewael, Joachim (1566-1638)
38. Hermann, Werner (1816-1905)	76. Zoffany (Zauffaly), Johannes Josephus (1733-1810)

2. táblázat. A magyar festészet kiválóságai, akik alkotásain fő- vagy mellékmotívumként tyúk, pulyka vagy tojás ábrázolás látható

1. Berény Róbert (1887-1953)	14. Martyn Ferenc (1899-1986)
2. Bernáth Aurél (1895-1982)	15. Mersits Pirooska (1926-1988)
3. Bogdány Jakab (c.1660-1724)	16. Mészöly Géza (1844-1887)
4. Bruck Lajos (1846-1910)	17. Nagy Sándor (1869-1950)
5. Deák-Ébner Lajos (1850-1934)	18. Nagy Sándor János (1897-1952)
6. Egry József (1883-1951)	19. Neuhauser Ferenc (1763-1836)
7. Ferenczy Károly (1862-1917)	20. Pataky László (1857-1912)
8. Feszty Árpád (1856-1914)	21. Pálinkás Béla (1880-?)
9. Gyárfás Jenő (1857-1925)	22. Pállik Béla (1845-1908)
10. Heyer Artúr (1872-1931)	23. Rippl-Rónai József (1861-1927)
11. Jakabfalvi mester (XV. sz.)	24. Stranover Tóbiás (1684-1756)
12. Koszta József (1861-1949)	25. Vastagh Géza (1866-1919)
13. Kunffy Lajos (1869-1962)	26. Vaszary János (1867-1939)

Harcosnők klubja? – Specializált társadalmi helyzetű nők a késő rézkor időszakában Magyarországon¹

HORVÁTH TÜNDE²

Universität Wien Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie
Franz-Klein Gasse 1, 1190 Wien, e-mail: tuende.horvath@univie.ac.at

HORVÁTH, T.: *Fightress clubs? Women with a special social status in the Late Copper Age in Hungary.*

Abstract: This article focus on the status of the woman in the main cultures (Baden complex and Yamna) of the Late Copper Age (3600–2800 BC) and the transitional period (2800–2600 BC). Although the Bell Beaker complex belongs to the Early Bronze Age in Hungary (2500–1900 BC), in European terminologies it is a Late Neolithic culture and belongs to the Reinecke A0 horizon in its late phase, which is why I included it into my research. I identify charismatic people displaying signs of aggression in these three culture complexes, whose personalities are associated with warfare. In all three cultures there were women with specialised status: their knowledge, property and profession raised them above the average man and woman.

Keywords: Late Copper Age, social structure, woman's social status, female warrior

Bevezetés

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a késő rézkor (3600–2800 BC) és az azt követő átmeneti periódus (2800–2600 BC) magyarországi két meghatározó kultúrájában, a Baden-komplexumban és a Gödörsíros kurgánok népénél az eddig előkerült régészeti eredmények alapján milyen volt a nők helyzete.³

Bár a Haragedényes népszerűség a magyar terminológia szerint kora bronzkori besorolású régészeti kultúra (2500–1900 BC, kora bronzkor 1/2 váltás-kora bronzkor 2a,b), ám Európa többi országában a késő neolitikum/késő rézkor, illetve a kora bronzkor és a neolitikum/rézkor közti átmeneti időszakba, fémlételei alapján pedig a Reinecke A0(2300 BC előtt)–A1(2200 BC-től) horizontba tartozik⁴ – ezért európai besorolása miatt most ez a kultúrkomplexum is vizsgálatom részét képezi.

Az összehasonlítás alapja többértű: egyrészt időben és térben egymás mellett élő, másrészt időben és térben egymást követő és átfedő kultúrákat vizsgálunk, amelyekből következően eltérő szerkezetű társadal-

makat és bizonyos időbeli fejlődést is tanulmányozni lehet. Ugyanezt kisebb léptékű kultúrák esetében (pl. egy középső rézkori Balaton–Lásinja vagy egy kora bronzkori Makó kultúrájánál) nem lehet eredményesen vizsgálni adathiány miatt. Egy másik szempontból nézve a nők társadalmi helyzete csakis akkor válhat a mai kutató számára láthatóvá, ha mindez mellett a korabeli férfiak társadalmi helyzetét is ismerjük.

A tanulmány másik célja, hogy a kiemelt három kultúrában az agresszió és az erőszak jeleit felkutatva azonosítsunk olyan egykori karizmatikus embereket, akiknek személye meghatározó volt, és esetleg háborúskodással, csatározással, fizikai erőszakkal kapcsolatba hozható.

Ehhez azonban nem elég a tárgyi leletek vizsgálata, ugyanolyan hangsúlyos lehet ez mellett az ásatási megfigyelésekből származó információ. A feltérési körülmények sokáig nem voltak megfelelőek ahhoz, hogy olyan jellegű megfigyeléseket rögzítsenek, mint pl. egy mikrolit köeszköz a testben, amely a halált okozhatta, vagy az elbomlott testeken a halál utáni másodlagos manipuláció nyoma. Magyarországon a balatonörszödi feltérás volt az első, ahol több ilyen megfigyelést tetünk.⁵ Nem véletlenül ezért néhány ismert eset kivételével ebben a tanulmányban ahol csak lehet, a saját feltérásaimra vagy a saját feldolgozásaimra támaszkodom, mégha ezek egy része mások feltérásán alapul is.

A megfigyelési problémakört tovább nehezíti, hogy ölni nyom nélkül, akár pusztá kézzel is lehet, tehát a legkörültekintőbb módszerek alkalmazása mellett sem fogunk sikerrel járni és gyilkosságra utaló máig fennmaradt nyomot azonosítani minden esetben. Változást és előrelépést a finomodó feltérési módszerek mellett a DNS és izotópos vizsgálatok hozhatnak, amelyek segítségével eldönthetővé válhat, ki a helyi közösség tagja és ki idegen – vagyis potenciális ellenség vagy bevándorló.⁶

Fókuszba természetesen most is csak olyan esetek kerülhetnek, amelyek a régész számára különlegességek, tehát számunkra egyedi jelenségek és leletek. A ma különlegesnek tűnő esetek őskorra vonatkoztatott kivételése állandó értelmezési veszélyforrás lehet: amit ma mi különlegesnek látunk, nem biztos, hogy a maga korában is az volt.

Végeredményként egyelőre csak annyi fogalmazható meg, hogy mindhárom vizsgált őskori régésze-

1 A címadás Chuck Palahniuk kultikus könyve és annak filmadaptációja után történt.

2 Post-Doc, Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftlichen Fakultät, Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie, Franz-Klein-Gasse 1, A-1190 Wien, e-mail: tuende.horvath@univie.ac.at. A tanulmány megírása az FWF Lise Meitner ösztöndíjának keretében jött létre (M 2003-G25 project).

3 Horváth 2008 a Baden-komplexum komplett szociomorfológiai leírása, kitér a nők kivételezett helyzetére is, ld. a keblek edények–szoptatási ciklus kitolása–demográfia viszonyát: Horváth 2008, 184–189.

4 Ld. pl. Horváth 2013a: Budakalász–M0/12. lelőhely, a legnagyobb ismert sírszámú Haragedényes temető köeszközeinek feldolgozása; és Horváth 2015: A rézkor-bronzkor átmenet felmerülő problematikájáról.

5 Horváth and Köhler 2012; Horváth 2014b.

6 A Balatonörszöd–Temetői-dűlői embertani anyagon 2013 óta folyó vizsgálatok az Uppsala-i laborban.

ti kultúrában voltak a saját társadalmukban speciális helyzetet elfoglaló nők és férfiak is, akik mesterségük, vagyoni helyzetük, vagy egyéniségük, speciális tudásuk, anyagi javaik alapján saját korukban és még ma is jól láthatóan különböztek az akkori átlagtól. Mindezek a jelek mutathatják a társadalom kezdődő tagozódását még egy egalitárius társadalomban is, és természetesen jelentkeznek egy rangsoroló társadalmon belül. Ez a sztereotípiák az emberi társadalommal egyidős, bármely korban és társadalomban előforduló jelenség.⁷ Agresszió és erőszak is bizonyíthatóan előfordul a paleolitikumtól kezdve,⁸ része lévén az emberi természetnek.⁹ Helytálló következtetések a vizsgált időszakra csak akkor adhatók, ha az előtte és az utána következő korszakok társadalmával együtt látjuk, így az esetleges változások vagy hagyományok értékelhető, rendszerszintű tendenciaként jelentkeznek.

Arról, hogy a késő rézkor időszakában léteztek harcosok, sőt, talán már egyfajta intézményesített formában, szervezeten, nemzetközi tanulmányok értekeznek, elsősorban a Zsinegdíszes, a Harangedényes kultúrkomplexumok, és a Gödörsíros kurgánok esetében.¹⁰ A Badenben még nem mutattak ki ilyen réteget (vagy nem vizsgálták a kérdést ebben az aspektusban), bár a halmos temetkezések esetében felmerülhet a Gödörsíros analógia alapján (amely szintén csak feltevés), hogy társadalmilag magas pozíciót elfoglaló személyeket rejthetnek.¹¹

Időbeli, térbeli és kulturális keretek

A három kiválasztott régészeti művelődés megegyezik abban, hogy mindhárom nemzetközi kutatást igénylő, ún. pán-európai, makro-regionális kultúra (kultúrkomplexum), Magyarország határain túl terjedt. Ez megkönnyíti a dolgunkat bizonyos szempontból, mert több és nem csak hazai adat áll rendelkezésünkre. Másrészt viszont megnehezíti, mivel a mindenkori aktuális, a tudományban is ható nemzetközi divatiránztól nem tudunk eltérni. Ezért bár harcosnőket keresünk, látnunk kell mellettük a harcosokat is, és nem tudjuk nem érinteni a társadalmi és a nemi szerepeket, a specializációt, a kézművességet, a javak elosztását, az agresszió bizonyítékaként feltárt jelenségek mögött megnyilvánuló rítusokat, tehát a szakrális életet, és mivel az adatok legtöbbször temetkezésekből származnak, nem mentesülünk az éppen aktuális, alkalmazott temetőelemzési módszerektől sem.

A kora neolitikum óta stagnáló ill. mindössze kisebb változásokkal leírható, teljes népességcserével nem járó képet a középső rézkor vége (4000 és 3600 BC közt) borítja fel radikálisan hazánkban. A késő rézkor egy egészen új világot hoz és felfokozott, több irányú és néha nagy létszámú, idegen eredetű népmozgást a

Kárpát-medencében.¹² A késő rézkor és az azt követő átmeneti periódus 3600 és 2600 BC közt régészetileg egységes korszakot alkot Magyarországon a Baden és a Gödörsírosok vonatkozásában. A 2600 BC-ként meghatározott, a korszakot másik irányból lezáró időpont még mindig nem hoz stabilitást: az azt követő kora bronzkor további, bár kisebb népmozgásokkal és rövid életű kultúrákkal írható le (pl. Makó, Nyírség), csak a végén kialakuló ún. tell-kultúrák (Hatvan, Nagyrév) megjelenése lesz olyan alap, amely az utána következő korszakokban is átöröklődve stabilnak bizonyul.

A vizsgált régészeti kultúrák elterjedése területileg és időben is részben egymást fedő, de kultúrájukat nézve nagyon is különböző, mivel mindhárom más életformára specializálódott, amely alapvető karakterét is adja mindháromnak.

A Baden-komplexum a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig húzódó kultúra, amelynek fő elterjedési vonalát a Duna adja. Változatos életterének határait a víz közelsége és a művelésbe bevonható földek jelölik ki, lelőhelyeinek legnagyobb többsége valamilyen települési forma. A temetkezéseket néhány temető, és sok, a településeken belül előkerülő, rituális háttérű sír alkotja. Az embertani anyag alapján a kultúra déli kapcsolódást mutat, de sok benne a helyi elem is. Ez arra utal, hogy idegen népességek olvadtak össze különböző helyi, klasszikus középső rézkori bennszülött túlélőkkel, kialakítva a Baden-komplexumot.¹³

A Baden és a Gödörsíros kurgánok népe az Alföld területén kb. 3350 és 2600/2500 BC közt együtt él, bár lelőhelyeik többsége kikerüli egymást a különböző élettér igénye miatt: Baden lelőhelyek a jól művelhető talajokon, míg Gödörsíros kurgánok a kevésbé jó minőségű legelő-területeken kerülnek elő, a két élettér (ökológiai niche) néhány esetben, a mindkét fél számára az élethez elsődleges vízfolyások mentén, elsősorban pl. Dévaványa, Tiszavasvári, Békés települések térségében átfedi egymást, konkrét találkozásokat és interakciókat eredményezve a két kultúra között.

A Gödörsíros kurgánok népe az orosz steppék irányából terjedt nyugat felé. Magyarország területe a Tisza vonalával legnyugatibb elterjedési zónája a maga füves életterével. Csak temetkezési halmait ismerjük: sem a népes, nagy sírszámú „köznépi” temetők, sem pedig a szálláshelyek nem kerültek elő az Alföld területén. A temetkezési halmok alatt a kultúra előkelőit feltételezik, ez azonban régészetileg nem bizonyított. Erősíti azonban a feltételezést néhány kurgánon az alaptermetkezésnek szóló kösztélé, amely sematikus, ugyan, de az eltemetettet ábrázolja (általában férfit – de néha nőt is) az akkori viseletben: keresztszalaggal a mellkason vagy övvel a derékon, és fegyverekkel, mint pl. tör/ala-bárd, fókos/balta, esetleg íj (ezek az elemek felbukkanak a Baden-idolokon is, a két kultúra integrációjának bizonyítékaként, és nyugat-európai sztéléken is, pl. az Alpok térségében). A portrékészítés az individualizmus, az egyéni dicsőség, a glória kialakuló-látható jele is a tisztelet és a társadalmi rangjelzés mellett. A probléma

7 Etnográfiai példák Ember 1978; Harding 2007, 27-29; Helbling 2015, 69-83, a Baden-komplexumban Horváth 2008, 180-82.

8 Vö. Vencel 1984, 120; Harding 2007, 41-45; Ferguson 2013, 196-202; Meller and Schefzik 2015, 83-109.

9 Ember 1978; Harding 2007, 17-23.

10 Pl. Vandkilde 2006; Heyd 2007; Anthony 2007.

11 Sachße 2011.

12 Áttekintően Horváth 2014c; Horváth 2015.

13 Összefoglalóan Horváth 2014b, Section 3.3.1.

az, hogy sztlék eddig a keleti területeken kerültek csak elő az egy mezőcsáti és egy újabb békési szórványlelet-től eltekintve, és pontos datálásuk mindig problémákba ütközik – erre a legkorábbi Gödörsíros horizontra csak kevés keltezhető ikonográfiája alapján.¹⁴

A Gödörsírosok a Kárpát-medencében keletről érkező bevándorlók; robosztus embertani típusuk eltér a már itt élő, jóval gracilisabb bennszülött kultúráéktól. Az Alföldön a Badenbe ékelődve saját birodalmat alakítanak ki. A feltételezések szerint a Gödörsírosok egy hódító harcos-nomád lovas kultúra, amely patrónus–vazallus viszonyt épít ki leigázott környezetével. Ez azonban korántsem tükröződik a régészeti anyagban, és egyre inkább saját, 20. századi elképzelésünknek tűnik, legalábbis a nomadizmus ezen ismert legkorábbi időszakában. Az itt töltött letelepedett évek során a Gödörsíros embertani anyag keveredése azt mutatja, hogy lassan asszimilálódott a környezetébe. Ez arra utal, hogy kis létszámú hódító, idegen Gödörsírosok szivárogtak be, a bennszülött Baden települési tömbjébe ékelődve alapították ki szállásterületüket, és az elit dominanciáján át asszimilálódtak, lassan beleolvadva abba.¹⁵

A Harangedényes kultúra magyarországi lelőhelyei a Badenhez hasonlóan a Duna (és a Rába) vonalát követik, de szigetszerű csoportokban központosulnak a természetes folyami átkelőknél, és nem terjednek a Duna vonalánál tovább. Időben a 2500 BC körül feltűnő legkorábbi Harangedényesek feltehetően az addig továbbélő, vagy az előtte néhány évvel eltűnő Badent váltják Budapest térségében. Az azonosnak tűnő élet-tér azonban a Harangedény esetében mást jelent, mint a Badennél: kis átfedés lehet csak köztük, a Duna vonalát tekintve a víz jelentőségében (de a hajózás, kereskedelem és a szállítás terén, és nem létfenntartási okokból, mint a Badenben).¹⁶

A Harangedényesek magyarországi lelőhelyei kis lélekszámú, idegen hajós-kereskedő bevándorlók kolóniái: a kultúra elterjedési tömbjéről leszakadó elöretolt harcos és hódító kereskedőtelepek, amelyek más, jóval népesebb kultúrák között kellett létezzenek, míg a Baden a saját elterjedési területén belül építette ki kereskedelmi és közlekedési csomópontjait a jól ismert, sokszor a Harangedényesekkel egybeeső folyóréveknél.¹⁷ A Harangedényes lelőhelyeket néhány, de jelentős település és ezekhez kapcsolódó nagyobb lélekszámú temető jellemzi (a Csepel-csoport területén), valamint egy különleges koponyaformával leírható embertani típus felbukkanása (tauríd, planoccipitális brachykran típus), amely jellegzetesen megkülönbözteti őket más magyarországi őskori kultúráktól (bár valamilyen, a két kultúra közti kapcsolódást jelenthet, hogy átkerül, ill. felbukkan a koponyatípus a kora bronzkori Kisapostag és Gáta–Wieselburg kultúrákban).¹⁸

Társadalmi keretek

Nagy egyszerűsítéssel a középső rézkor előtti (1); a középső rézkor végétől a kora bronzkorig terjedő (2); majd a kora bronzkor utáni (3) időszakra bontom időben e tanulmány tárgyalt időszakait, amelyet társadalmi szinten a törzsi; a törzsi és a főnökségek közötti átmeneti; majd a főnökségi társadalmaknak feleltetnek meg. Hangsúlyozom, hogy nagymértékű egyszerűsítést kell végezni, hogy tendenciákat és nagyléptékű, társadalmi szintű, strukturális változásokat tudjunk megfigyelni, tehát mind az időszakokat mind pedig a velük összekapcsolt társadalmi rendszereket egyszerűsítem amiatt, hogy lényegileg átláthatóvá váljanak. Valójában a neolitikum és a kora-középső rézkor időszak a törzsi társadalomnak (1)¹⁹ illetve a középső bronzkor a főnöki társadalomnak (3)²⁰ való megfeleltetése jóval bonyolultabb, finomabb, és a mindenkori régészeti és kulturális antropológiai kutatásoknak megfelelően területenként, kultúránként és a kutatottság fokát tekintve eltéréseket és finom különbségeket mutathat.²¹

Számomra a leginkább viszont az a köztes, átmeneti időszak (2) a legérdekesebb, legbonyolultabb és a legnehezebben leírható, főleg a régészeti kultúrákra vonatkoztatva, amely a két nagy fejlődési egység között a törzsi társadalom lassú felbomlása és a főnökségi társadalom lassú kialakulása közti időszakot képviseli. Természetesen épp ez a 4000/3600–2600/2000 BC közti időszak a tanulmány tárgya, amelyet a Változás korának nevezek több tanulmányomban.

Baden-komplexum

Eddigi tanulmányaimban a Baden-komplexumra vonatkozóan egy olyan, még elsősorban vérségi (tehát családi) alapon szerveződő társadalmat rekonstruáltam, amely kisebb (talán nagycsaládi?) csoportokban, egy-egy vízfolyás mentén folytat mobilis életmódot (családi szállásterület, félig letelepedett, elsősorban állattenyésztő, juh- és szarvasmarha-tartó életmód, kiegészítve földműveléssel). A letelepedési tömb egészét nézve a korabeli rendkívüli technikai vívmányok miatt (kerék, kocsizás, a szállítás és a kereskedelem gyors fejlődése) egyre inkább felbomló-félben levő törzsi rendet rekonstruáltam, amelyet a pan-tribal sodalities, vagyis a törzsek feletti együttműködések fogalommal írtam le. Megfigyelhető, hogy a Baden-komplexumon belül a temetkezésben nem érvényesül a korábbi korszak szigorú, nemek szerinti megkülönböztetése: nincs tájolási és fektetési különbség a nemek közt (és ebből következően a társadalom felépítésében sem). A mellékletadásban sem láthatók különbségek, sem a temetőkben, sem a településeken eltemetettek közt. A gazdasági élet gyökeres váltása (földművelés elsődlegességének feladása az állattenyésztés javára) leginkább az állandó, településektől elkülönült temetők számának csökkenésében, és a településeken belül előkerülő,

14 Horváth 2014c, 524–526; valamint Harding 2007, 51. Legtöbbször másodlagos helyzetben kerülnek elő, ez is nehezíti értékelésüket és keltezésüket. Az in situ előkerülések többsége későbbi korszakokhoz kötődik, a Katakombasíros, és a Gerendavázás népességekhez.

15 Összefoglalóan Horváth 2011; Horváth 2014a.

16 Horváth 2013a; Horváth 2013b.

17 Horváth 2013b.

18 K. Zoffmann 2004, 387.

19 Vö. pl. Vandkilde 2006, 366–371; Parkinson and Gyucha 2007.

20 Harding 2007.

21 Earle 2002.

különböző háttérrel elhunytak számának növekedésében látszik manifesztálódni.²²

A teljes tárgyi anyag vizsgálata azt mutatja, hogy minden korábbi őskori kultúrától eltérően és azoknál sokkal nagyobb mértékben vannak a női nemhez kapcsolódó, elsősorban rituális jellegű tárgyak (idolok, női antropomorf kultikus edények) – tehát a női nem sokkal erősebben és karakteresebben reprezentálódik a Baden társadalomban. Ez egyértelműen a megerősödő női szerepeket jelenti (jelentsen ez társadalmi, politikai, gazdasági vagy vallási szerepet), esetleg a vérségi alapon szerveződő közösségek női/anyai vonalon való szerveződését. A Baden-komplexumot még egalitárius társadalomként írtam le, nem rangsoroló vagy rétegzett társadalomként, mert sem a temetők, sem a települések leletanyagában nem fordulnak elő tipikus, kötötten ismétlődő (nemhez/ranghoz/korhoz kötött) rangjelző tárgyak.

A fenti elképzelést erősíti, hogy kevés olyan leletet ismerünk a Baden-komplexumban, amelyek egyértelműen rangjelző és presztízs-tárgyak lehettek a maguk korában.²³

A patológiai elváltozások és a mechanikai sérülések jelezhetnek életmódot, specializációt, harc, vadászat vagy hétköznapi baleset közben szerzett sérüléseket is (vö. a balatonörszödi 64. számú felnőtt férfi bordatörés; az 53. számú 23–29 éves férfi lábszártörés; a 41. számú felnőtt férfi koponyáján orrcsonttörés, ütés és vágásnyomok);²⁴ és foglalkozásból eredő elváltozásokat is (feltűnő a 42. számú 39–43 éves kicsi-közepes termetű nő és a 79. számú 59–70 éves, kicsiny termetű nő karcsonjtáin a deltaizom tapadási helyeinek, valamint a felkarcsontok általánosan nagy mértékű robusztussága amely nagy súly gyakori emelésével járó munkavégzésre utalhat; a 27. számú 23–27 éves férfi metszőfogain látható vízszintes irányú kopás pedig valamilyen növényi szálas anyag állandó rágása/húzása közben alakult ki, talán gyékény, gyapjú vagy más anyag szövése-fonása közben, amelyet állandóan nyálazni és rágni, formázni kellett, hogy puha és szálas, tehát fonható maradjon).²⁵ Budakalász–Luppacsárda 91. sírjában egy kőeszköz-készítő mester fektetve: 45–55 éves férfi (nő?) kő, csont és agyartárgyakkal.²⁶ Balatonlelle–Felső-Gamász 17. sírjában az 50–

54 éves férfi csípője alatt egy kupacban, feltehetően valamiféle szerves anyagból készült tartókésztségben kerültek elő pattintott kőeszközök olyan minőségben és mennyiségben, amely alapján felvethető, hogy az elhunytban a közösség egy sikeres vadászát azonosítsuk.²⁷ Ezt az elképzelést a talán vadásztrófeaként birtokolt vadkanagyar-melléklete is alátámasztja. Ami számunkra izgalmasabb, hogy a 22. női temetkezés hasonlóan pattintott kőeszközökben gazdag sírjában a 33–39 éves nő lábai alatt egy kupacban feltárt leletek a közösség egy, a 17. sírhoz hasonlóan sikeres és megbecsült vadásznojét rejthetik.²⁸ A kisebb, de településtől elkülönült temető teljes elemzése azt mutatja, hogy több sírban előkerült ugyan fegyverként azonosítható nyílhegy, de átlag 2–2 db (9, 14, 21. sírok), ellenben a 17. és 22. sírok ebben a tekintetben extrém gazdagnak mutatkoztak, ezért emelhetők ki a fenti értelmezésben.

A balatonörszödi 37. számú 26–32 éves nő csigolyájába fúródott nyílhegy volt az első igazi bizonyíték arra, hogy a településeken feltárt badeni áldozati gödörtemetkezések esetében kétségtelenül fizikai erőszak áldozataival állunk szemben. Az eset kivételességét és érdekességét tovább erősíti, hogy feje hiányzott, helyén egy felnőtt, 23–27 éves férfi (95. temetkezés) koponyáját tártuk fel, amely a halál utáni, a testtel végzett másodlagos manipulációkat bizonyítja (fejcsere=személyiségcsere?).²⁹

A felsorolt esetek egy része településen belül, áldozati gödrökben került feltárrásra, amely tovább bonyolítja értelmezésüket, és elsődlegesen szakrális-rituális megközelítést ad nekik, bár nem zárja ki azt a lehetőséget (másodlagosan), hogy háborús konfliktusok áldozatai voltak, és így kerültek feláldozásra. Arra a kérdésre, hogy saját közösségükön belül kerültek-e kiközösítésre vagy idegen ellenségekként, fogolyként végezték úgy, mint emberáldozat, csak a jövőben végzett genetikai/izotópos vizsgálatok adhatnak végleges választ.³⁰

Gödörsíros kurgánok népe

A Gödörsírosok társadalmának rekonstrukciója jóval nehezebb, mint a Badené a települések hiánya és a leletanyaguk csekélysége miatt. Le kellett számolnom fél évszázados mítoszokkal is, amelyek megdőltek velük kapcsolatban (pl. a lótarás és az ezzel kapcsolatos háborús férfi lovas arisztokrata réteg létezése). A Gödörsíros társadalom véleményem szerint még szintén egalitárius, vérségi alapon szerveződő, kiscsaládi közösségekből épült fel, amelyek viszont – ellentétben a Badennel – patriarchális vonalon szerveződtek. Teljes mértékben mobilisak és állattartók voltak, a Badenhez hasonlóan vízfolyások mentén vándoroltak, pontosabban pásztorkodtak. Bár nomád társadalmuk miatt az értékek számukra egészen mások lehettek,

²² Horváth 2008, 160–170; Horváth 2014b, Chapter 4.

²³ Horváth 2008, 162–164. Tárgytípusonként: réz diadém, réz tör, réz mellkas-ékszer, réz torques fordul elő. Különlegessége miatt ide sorolnám még a férfiarcot formázó portrészerű balatonörszödi maszkábrázolást is, bár agyagból készült: Horváth 2014b, Section 3.2.5. Az arc további érdekessége, hogy egy badeni településen a rekonstruálható arctípus alapján a Badeniek nem a saját embertani típusukat, hanem egy keleti arcot (Tripolje/Usatovo/Gödörsíros) formáztak meg benne, ld. Dani and Horváth 2012, 95.

²⁴ További példák: Szombathely–Zanat-Trátai dűlő badeni településen, a 49. objektumban felnőtt férfi temetkezése, bal vállán gyógyult törés nyoma, jobb homlokcsontján 11×13 mm-es lyukasztott sérülés, amely a halálát okozhatta, mert gyógyulási nyoma nem látható: Tóth 2011, 100.

²⁵ Horváth and Köhler 2012, 456–457.

²⁶ Horváth 2013b, 334. Vadkanagyar-függője arra is utalhat, hogy nemcsak fegyverkészítő, de fegyvermester is volt. Érdekes, hogy az elsődleges nem-meghatározás ebben az esetben is kétséges: férfias nő, nőies férfi is lehet a fizikai antropológiai meghatározás alapján, akárcsak a vörsi és a budakalászi 616. sír.

²⁷ Nagy 2010, 460–469.

²⁸ Nagy 2010, 480–487.

²⁹ Horváth and Köhler 2012, 456. Talán annak, hogy egy másik személy feje került az eredeti helyére, köze van a badeni idolok cserélhető fejűségéhez is – megint ugyanazzal a rítuselemmel állunk szemben egy másik kontextusban, a valódi halottak világában.

³⁰ Horváth and Köhler 2012, 456–461; Horváth 2014b, Section 3.2.2.

mint a Badenben (elsősorban a legelők, állatok és a könnyen mozgatható javak, pl. ékszerek, fegyverek jelentettek értéket) és ezzel nagy hatást gyakoroltak a Badenre, kis számuk miatt azonban mégis ők olvadtak be a Badenbe, és nem fordítva.

A keleti steppéken előkerült kurgánsírokban specializáció, szakosodott kézművesek rétegének megjelenése is kimutatható – sajnos hazánkban ezek a leletek egyelőre hiányoznak. Az Akszaj-i kurgánban például egy 18–20 éves nő sírjában kerültek elő fémműves mesterre utaló leletek (öntőtégely), Pershinben pedig egy 12–13,5 éves fiú kurgánsírjában tártak fel öntőmintát.³¹ Ezek a kivételes esetek bizonyítékai annak, hogy a különleges tudást és egzotikus anyagokat igénylő mesterségeknek kialakultak a saját mestereik: fémtartályt már nem készíthet bárki, mint pl. egy kőszéköt. Ugyanakkor az is világos e példákon keresztül, hogy a mesterségek nem köthetők korhoz és nemhez, esetleg a tudás és a mesterség becses hozzávalói és tudása családon belül öröklhetővé vált, függetlenül kortól és nemtől, ha nem volt felnőtt férfi leszármazott.

Harangedényes-komplexum

A Harangedényes társadalom az előző kettőtől eltérően már rangsorolt (vannak rendszeresen adott és szabályossággal előforduló presztízs-tárgyai a sírmelékletek közt, némelyik harci trófea lehetett, vö. vadkanagyar). Bár még nem mutatja a kialakult főnökségi társadalom jeleit (elsősorban talán azért, mert nem a törzsterületét vizsgáljuk Magyarország esetében, hanem egy attól leszakadó elszigetelt, kisebb kolóniát), de talán már nem (csak) vérségi, hanem haszonelvű és egyéni kvalitások alapján szerveződő kereskedőlepekként létezik Magyarország területén. A lótarast, a sörkésztést-terjesztést és -ivást, összekapcsolva a speciálisan erre a célra gyártott harang alakú edénnyel, mint annak göngyölegével, valamint az európai bronzművesség kialakulásában játszott, korábban a Harangedényeseknek fenntartott vezető szerepet azonban vitatnám a leletek és a bizonyítékok egyértelmű hiánya és a felbukkanás korai időpontja miatt.³²

A csontvázas temetkezésekben újra megjelenik a nemi dimorfizmus a fektetésben, viszont ez a mellékletadásban már nem érvényesül. Előfordul a halomemelés is, mint esetleges rangjelzés, bár ezek rendszerint elpusztultak, csak körároként marad nyomuk. A helyi közösségekkel való asszimiláció és interakció jele lehet a sokféle alkalmazott vegyes temetkezési rítus (hamvasztásos, szórt-hamvasztásos és csontvázas rítus is előfordul Magyarországon, a halomemelés is idetartozhat). A harc és az egyéni hódítás, tehát az individualizáció kezdeti jele lehet a gazdag mellékletekkel ellátott, de halottat nem tartalmazó sírok (kenotáfium) viszonylag sűrű előfordulása, amelyet a várnai középső rézkori temető után úgy értelmeznek,

mint idegenben elesett hódítókat/harcosokat, akiknek a testét nem tudták hazahozni és eltemetni.³³

Harcosok, háborús konfliktusok azonosítása

A témában született nagy hatású munkák meggyeznek abban, hogy a háború intézménye, úgymint az erre szolgáló fegyverek, az ennek nyomán kialakult speciális társadalmi csoportok és az azokat kiszolgáló klubok, társaságok a késő rézkor végén, 3000/2800 BC körül születnek meg és terjednek el Európa területén, elsősorban a Zsinegdíszes majd a Harangedényes kultúrákban, és azok hatására.³⁴

A régészeti leletanyagban ezek a jelek többféleképpen manifesztálódhatnak.

Fegyverek

A korszak vezető, ám már a paleolithikum óta létező fő fegyvere az íj és a nyíl. Az, hogy ez a fegyvernem egy egyszerű vadászalkészletből (amely néha persze védelmi vagy támadó célokat szolgáló fegyverré is válhatott, ld. Balatonörsöd, 37. temetkezés esetét) harcos fegyverévé vált, a Harangedényesek között történt meg.³⁵ A társadalmi változásoknak köszönhető felemelkedését és megváltozott szerepét. A Harangedényeseknek muszáj volt új területeket foglalniuk hódító kereskedelmi szándékaik eléréséhez, idegen környezetben, és ehhez megfelelő háttér kellett: hozzávaló gyors, mozgékony, de teherbíró hajók (amelyekről semmi konkrétumot nem tudunk) és fegyver, amivel támadhattak és védekezhetek.

A korszak másik fegyvere a csiszolt kőből készült csatabárd és a buzogány, amely elsősorban a Zsinegdíszes kultúrában terjedt el. Későbbi alapos vizsgálatuk azonban óvatosságra int abban a tekintetben, hogy nem minden esetben voltak valódi használati fegyverek vagy kettős célt is szolgálhattak: sok közülük sírmelékletként csak szimbolikus értékkel bírt és reprezentációs célokat szolgált, más esetekben nehéz eldönteni, hogy fegyver-eszközök vagy eszköz-fegyverek voltak.³⁶

Ugyancsak meg kell emlékeznünk az ekkor már pl. a Mondsee kultúrában és a Badenben is feltűnő kisméretű, harcra még alkalmatlan törökről,³⁷ a nagyobb törökről, amelyek alabárdként is szolgálhattak (és amely Sárrétudvari 7. Gödörsíros kurgánjában is előfordult), csákányokról, baltákról, fókókról (az ún. Bányabükk–Fajsz típus a Kárpát-medencében, illetve Remedello kultúra leletei Itáliában), amelyek még rézből készültek, de ábrázolásuk stíléken, sziklavészeteken, idoloikon is feltűnt, tehát presztízs-jelzők lehetnek.³⁸ Gyártásuk tökéletesedik és bronzból készülve a további korokban is nagy szerepet játszanak, mint tá-

31 Batora 2002, 183, 187.

32 Pl. Horváth 2014a, 103–113, amelyben a Gödörsíros lótarast, lovaglás, lovas harci kultúra létét is cáfolom. Hasonlóan óvatosságra int Helle Vandkilde is, a Harangedényes mellett a Zsinegdíszes kultúrával kapcsolatban is elterjedt ezen sztereotípiáról: Vandkilde 2006, 372–375.

33 Vandkilde 2006, 366–367.

34 Vandkilde 2006, 357; Harding 2007.

35 Stambowski 2015

36 Zápotocky 1992; Chapman 1999, 107–110; Vandkilde 2006, 366; Harding 2007, 46–47.

37 Horváth 2015, 120; továbbá Kántorjánosi: György 2012, 11–113.

38 Vö. pl. Kerig 2010.

madó és védő-fegyverek, presztízs-szimbólumok.³⁹ Őtzi, a Jégember felszereléseit közt is megtalálhatók ezek a tárgytipusok, sőt, előkerülésük környezete arra utal, hogy ő maga is egy csetepaté áldozata lett 3300–3110 BC között. Mindentől függetlenül senki nem gondolja a Hauslabjoch mellett, magashegyi környezetben előkerült késő rézkori jégemberről, hogy a maga korában harcos vagy előkelő lett volna, éppen a lelet tökéletes épségben maradt, ezáltal tényleg teljes teste és felszerelése miatt. Ez az előkerülés mélységeken el kell, hogy gondolkodtasson bennünket azokban az esetekben, amikor temetők sírjaiban talált tucatnyi hasonló felszerelés számos előkerülése után ezeket publikációinkban harcosoknak vagy rangos temetkezéseknek nyilvánítottuk (vö. pl. Bodrogkeresztúri, Lengyeli kultúrák „gazdag” sírjai). Őtzi nem volt harcos, sem főnök vagy akárcsak Big Man, személyét leginkább harcban, konfliktusban elhunyt áldozatként értelmezik. Lehetett viszont életében pásztor, bányász, hegyi vezető és vadász – valamennyi egyszerre, ha arra szükség volt, aki, ha kellett, emellett harcolt is az éppen aktuális ellenségei ellen, akik akár még a saját közösségéből is kikerülhettek.⁴⁰

Erődített települések

Több szerző evidensen összekapcsolja az ellenség fenyegetését, a szervezett hadviselés létezését a támadás kivédése érdekében épített erődített települések megjelenésével,⁴¹ én azonban ezt illetően – akárcsak a temetkezési halmok esetében azok evidens összekapcsolását a magas társadalmi státusszal – szkeptikus vagyok. Elképzelhetőnek tartom azt, hogy az erődítés óriási munkája mögött egyik okként talán a védekezés és a biztonság képzetének megteremtése állt, amelyet kiválthatott egy egykori valódi támadás vagy attól való, akár ok nélküli rettegés, de más okokat is el tudok képzelni, amelyek ugyanolyan fontosak lehettek. Bizonyított ugyanis, hogy bizonyos közösségek szociális és lelki életében nagy szerepet játszhat egyfajta látszat megteremtése, a valós vagy vélt megalománia kifejezése és a „másoktól különbek vagyunk” érzése – az olyan erőfitogtatás, amely a valóságot messze felülmúlja. Ezek a lélektani tényezők is közrejátszhatnak a hatalmas közösségi munkák eredményeképpen, akár több évszázadon keresztül épülő sír-, erődítési vagy egyéb (pl. csillagászati obszervatórium) céljára szolgáló, közösségi munka során születő építmények emelésében a megtámadottság és a védekezés érzése mellett vagy azt akár teljesen kizárva.⁴²

Halom-emelés sírépítmény céljából

A társadalmilag magas státusz kifejezésének egyik formája lehet a halotti rítusok között megjelenő halomépítés szokása. Úgy gondolom azonban, hogy az ide tartozó esetek mindenkor egyéni vizsgálat tárgyát képezik. Az atlanti megalithikus sírok esetében például semmi köze nincs ehhez. A pre-Gödörsíros, korai Gödörsíros melléklet nélküli sírok esetében sem látom egyértelműen ezt, bár nem zárom ki lehetőségét. A halom-emelés a teljesen mobil társadalmak esetében szolgálhat a temetkezési rítuson kívül olyan egyszerű, profán célt is, hogy egy stabil térbeli és időbeli pontot képezzen a közösség mindig mozgással telő életében; ahol sokáig, rendszeresen összegyűlhetnek és megemlékezéseket tarthatnak. Ahová, mert megjelölték, mindig visszatálnak, mert ugyanúgy benne él a kollektív topográfiai tudatukban, mint a valós tájban. Újratemetkezhetnek benne, vagy a halott évfordulóján újabb emlékezést segítő fesztívt tarthatnak rajta. Másik halottnak új halmot emelve, állandóan terjeszkedve, bővülve velük térben és időben (kurgánmező), valamint mentálisan és szakrálisan is, mementóként szolgálnak – tehát egyszerre több célt is – a leszármazottaknak. Nagy valószínűséggel azokban az esetekben, ahol sztélé-állítás is kapcsolódik hozzá, gazdag melléklet-adással, már státusz-szimbólum is lehet.⁴³

A köből épülő kisebb Baden sírhalmok esetében az építés mögött az az egyszerű tény is állhat, hogy talajban szegény vidéken mindössze le akarták takarni az elhunytat a szokás szerint, de a talaj helyett rendelkezésre álló kő eltérő építési technikát igényelt (Ózd–Piliny csoport).

Tömegsírok, kannibalizmus, traumák nyomai a csontokon, halál utáni manipulációk, fejdácsolás, koponyakultusz, agyvelő-evés

A felsoroltak ugyan a megnyilvánuló erőszak jelei lehetnek, de korántsem egyértelműen a háború jelenségéhez köthetők.⁴⁴ A háttérben ezt előidéző motiváció sokféle lehet, és több közülük kizár mindenféle ellenséges szándékot és harci kedvet, háborúzást.

Az őskori tömegsírok többségéről sajnos az előkerülési körülmények és a gondos régészeti-antropológiai feldolgozás után sem lehet biztosat állítani.⁴⁵ A Badenben rendszeresen fordulnak elő többes temetkezések a településeken belüli temetkezésekben

39 Zich 2015; Maraszek 2015.

40 Harding 2007, 48–49.

41 Vandkilde 2006, 366. A Baden-komplexumban is számon tartanak magaslati, erődített telepeket: ld. Horváth 2004, 64. Ezek revíziója során ÉK-Magyarország térségében azonban kiderült, hogy sem nem magaslatiak, sem pedig erődítettek nem voltak (Horváth 2018). A Dunántúli területén fekvő potenciális lelőhelyekről egyelőre még nem tudok nyilatkozni.

42 Dani and Horváth 2012, 121–122.

43 Összefoglalóan Horváth 2015, 111–112.

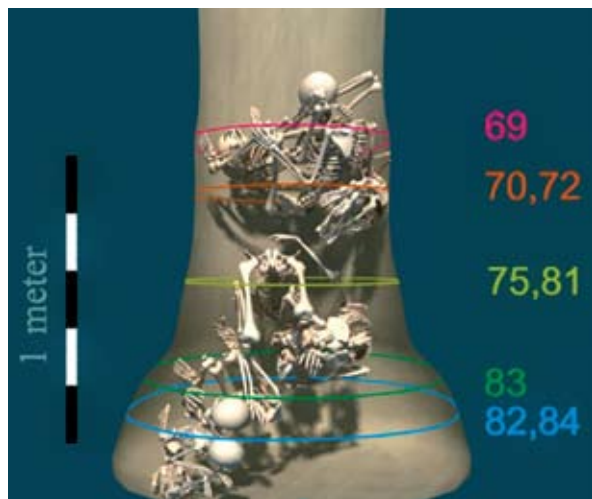
44 Az ilyenfajta tömegsírok tipikusak a Vonaldiszes kultúráról, vö. az egyik leghíresebb lelőhely, Talheim példáján: Wahl–Trautman 2012. Magyarország területén a legkorábbi az Esztergályhorvátiban előkerült, Lengyeli kultúrához köthető jelenség: P. Barna 1996. Hasonló, településeken feltárt tömegsír lehet, amelyet csatározáshoz kötnek az Altheim csoport névadó földvárán: Saile 2014, amely a Badent közvetlenül megelőző középső rézkori időszakkal párhuzamosítható; valamint a Bernburg kultúrába tartozó Gotha lelőhelyen: Beier 1983. Még a késői Badennel részben egyidős Gömbamforrás kultúrában is előfordul, mint jelenség, ld. Konopka et al. 2016: az 523. sírban 15 egyedből 12 koponyáján volt éles, vésőbalta okozta halálos sérülés, 2875–2670 BC; de ismert a Zsinegdíszes kultúrában is: ld. Eulau híres esetét: Meyer et al. 2009.

45 Kivételes példa egy 1200 BC körüli bronzkori, folyó menti háborús csatahely előkerülése, amely már a feltárás során árulkodott erről az értelmezési lehetőségről: Jantzen et al. 2011.

és ritkábban a temetők sírjai közt is, de tömegsírként egyedül a balatonörszödi 1099. kútba másodlagosan bedobált tíz egyedet említeném meg példaként (1. ábra). A jelenség kivételessége, hogy ez az egyetlen olyan áldozati/temetkezési objektum Balatonörszödön, amely nem a tűzhöz, hanem a vízhez kapcsolódik, és mélyen a talajba ásva a lenti, alvilági, chtonikus erőkkel társítható (fekete mágia?).⁴⁶

Kannibalizmus kialakulhat kényszer hatására is (éhezés, bevitt fehérjeforrás-hiánya, a helyi állatfauna szegényessége, stb.), amelyet beépíthetnek a rítusok közé, hogy saját maguk számára is magyarázhatóvá váljon (ősök vagy ellenség „tiszteletből” vagy hatalomvágyból való elfogyasztása), de kísérője és rituális, ünnepélyes lezárója lehet a háborúzásnak, csatározásnak is.⁴⁷

A csontokon látható fizikai elváltozások egy része ugyancsak keletkezhett a hétköznapi élet, rítusok vagy balesetek során is, kevés köztük az egyértelmű. (Beavatás a szellemek világába?: a 41. számú balatonörszödi férfi koponyáján látható felületi és rendszert mutató vágások nyomai inkább csak megjelölték, mint megsértették vagy gyógyították az egyént. Ellenben a behorpadás már szándékos ütéstől származik, és elváltozásainak, sérüléseinek összessége azt sejteti, hogy közösségének nagy vadásza/harcosa lehetett, mert kivételesen sokszor sérült meg, bár mindet túlélte. Temetése is különleges volt, mert teljes testét kerámiapakolás fedte, amely nem általános a Badenben.⁴⁸)

1. ábra. Balatonörszöd-Temetői dűlő, a 1099. kút rekonstrukciója (készítette Réti Zsolt)

A halál utáni, testtel végzett manipulációk,⁴⁹ fejkultusz/koponyakultusz,⁵⁰ az agyvelő elfogyasztása⁵¹ elsősorban úgyszintén rituális motiváció, és az őskori esetekre kivetítve lehetetlen eldönteni, hogy mely esetekben történt meg valamelyik egy egykori ellenség-gel, amely csatározáshoz köthető, és mely esetben a saját közösségén belül valakivel, akit egyszerűen csak kválasztottak vagy kiközösítettek, és feláldoztak egy emberáldozatot követelő rítus alkalmával.⁵²

Étel-, ital- vagy fegyver-raktárleletek

Azokban a társadalmakban, ahol különböző célok-alakult női- és férfi-társaságok működnek, gyakori, hogy a csoport-összetartozást és öntudatot tudatosan erősítik például saját viselkedéssel különböztetve meg magukat másoktól, vagy közös lakomákat és italozást rendezve. Az utóbbi alkalmak régészeti lenyomatai lehetnek az önálló edény-raktárleletek elsősorban ivásra szolgáló edénytípusokkal, amely a Baden-komplexumon belül csekély számban előfordulnak.⁵³

49 Mind a Baden-komplexumban, mind a Gödörsíros kurgánok közt előfordulnak a testtel végzett halál utáni manipulációk, a fej és a végtagok eltávolítása és más objektumban való felbukkanása. Balatonlelle–Felső-Gamász 291. sírjában a férfi testét csípőben elvágták a temetés után, és a tőle 1,5–2 méterre fekvő 117. gödörbe helyezték át: Horváth and Köhler 2012, 461; Nagy 2010, 474–480. Azért említem meg ezt a kivételes esetet sok más létező mellett, mert itt mindkét objektum, valamint az összes testrész és azok egymáshoz való viszonya előkerült és vizsgálhatóvá vált, míg legtöbb-ször vagy a törzs vagy a szeparált testrészek kerülnek elő, egyik a másik nélkül.

50 Önálló koponyatemetkezések a Baden-komplexumban többször előfordulnak, de ezt még nem nevezném fejkultusznak vagy koponyakultusznak, amely bizonyos esetekben háborúskodáshoz kapcsolható (az ellenség fejével való rituális manipuláció: trófeának való megszerzése a győztes jutalma). Más esetekben, saját közösségén belül, a halottkultusz részeként a vezetőknél vagy az ősöknek szánt tisztelet jeléül is készíthetnek fej- vagy koponya-trófeákat. A fej és a végtagok máshol való eltemetése és a testtől való leválasztása a Baden rendszeres halotti rítusai közé tartozik, amely szorosan kötődik és egységet képez más rituális elemével is: a kultikus célra szánt antropomorf szobrocskák is fej és végtagok nélkül ábrázolják az embert: Horváth 2014b, Section 3.2. A steppén a Katakombasírosokra jellemző a fejvel való modellezés (agyag, kátrány, okker és egyéb anyagok felhasználásával maszk készítése): Dani and Horváth 2012, 71. A feltételezések szerint a nomádok csak a nyári szálláson temettek: aki télen halt meg, annak testét valahogy „konzerválták” addig, amíg a nyári legelőkre értek és temethettek. Ezért bizonyos konzerválási beavatkozásokat kellett végezni a testen, hogy állapota megfelelő legyen a nyári temetéshez. Ennek egyik eleme lehetett az arc agyaggal való modellezése: Davis-Kimball 2002, 89.

51 Balatonörszödön egy esetben került elő koponyatöredék pörkölés nyomaival, amely az agyvelő elfogyasztására utalhat (2480. gödör, 68. temetkezés): Horváth 2014b, Section 3.2.2, 158, Fig. 132.

52 Horváth and Köhler 2012; Horváth 2014b, Section 3.2; Alt and Friedrich 2015. A 4300–3600 BC közt élő Michelsberg kultúrában viszont egészen biztosan létezett fejkultusz és koponyakultusz (bár az még kérdés, hogy idegen ellenséggel vagy belső emberekkel történt), amelyet nemcsak a koponyákon feltűnő trepanálások, hanem az arckoponyarészből leválasztott és megmunkált rituális koponyamaszkok is bizonyítanak: Wahl 2010. Emberáldozaton való feláldozottak között az eddigi források alapján lehettek idegenek, a saját közösségén belül pedig bűnözők és a társadalom perifériáján élők (tehát egyfajta büntetés és igazságszolgáltatás részét képezte), de voltak olyanok is, akiket éppen magas státuszuk miatt választottak ki erre a szerepre, és azt megtiszteltetésnek tartották.

53 Edény raktárleletek: Donnerskirchen–Kreutberg, Dřetovice: Horváth 2008, 171, 31. lábjegyzet.

46 Horváth and Köhler 2012, 455; Horváth 2014b, Section 3.2.2.

47 Diamond 2010, 147–157, 198, 297–323.

48 Horváth and Köhler 2012, 456–458, Fig. 4. Hasonló elképzelést vetettek fel a késő rézkor eddigi egyetlen bolerázi kultúrába sorolható trepanált koponyája esetében, amely Zillingtalon került elő: Kritscher 1985.

A Harangedényes kultúrában néhány pattintott kőeszköz-raktárlelet előkerülése utalhat a felhalmozás jelentőségére és a fegyverek vagy nyersanyaguk jelentőségének növekedésére.⁵⁴

A három vizsgált kultúrában előforduló konkrét esetek ismertetése

Baden-komplexum

Komplett temetőelemzések még nem végezhetők a kultúr-komplexum esetében, amelyben összehasonlíthatóvá válna a férfi és a női nem közti különbség, mert a budakalászi temető 1950-es évekbeli feltárása és 2010-es publikálása között sok adat és lelet odaveszett és a megfigyelések dokumentálása nem volt a mai elvárásnak megfelelő, a balatonlellel temető pedig ehhez túlságosan kis létszámú (23 sír). A településeken előkerült temetkezések azért nem vonhatók be az ilyesfajta értékelésbe, mert ott többféle háttérrel temethettek, nemcsak természetes elhalálozásokor, ezért demográfiai elemzésre is alkalmatlan. Egyedi esetek emelhetők csak ki, amelyek során most csak a női és a valóban figyelemreméltó jelenségeket sorolom.

– Vörs–Majorsági-épületek (2. ábra): a ma már csak a koponyából és az azon található réz diadémból álló leleten 2005-ben végeztem antropológiai vizsgálatot, amelynek során kiderült, hogy a szakirodalomban főnökként, törzsfőként, sámánként elhíresült férfiszemély valójában nő, és még nem végeztek eddig rajta semmilyen antropológiai meghatározást. Ennek a felfedezésnek a jelentősége óriási, mert a vörsi nő olyan presztízstárgyat visel, nőként, amely az összes eddig előkerült Baden temetkezés fölé emeli. Ténylegesen lehetett közösségének vallási, társadalmi vagy bármilyen vezetője egy nő, amely az őskor időszakában a Kárpát-medencében egyedülálló.⁵⁵ Kérdés, hogy kétágú, szarvakban végződő egyszerű pántdiadémmja, amelyet poncolással díszítettek, minek mutatja őt valójában: erre vonatkozó értelmezések még nem születtek (vö. Állatok Úrnője?⁵⁶, ill. annak papnője?).

– Balatonlelle–Felső-Gamász, 22. számú zsugorított csontváz 33–39 éves nő sírja (3–4. ábra): az ásató feltételezi, hogy kirabolták a sírt. Mellékletei: nyakánál három rézgyöngy, lábától kb. 10 cm-re lejjebb, egy kb. 20×30 cm-es területen hat kovanyílhegy, valamint egy hetedik a bal bokájánál. A nyílhegyek csúcsukkal nem egy irányba néztek. A bal bokacsonttól kb. 5 cm-re jobbra két összetartozó őrlőkö. A koponyától közvetlenül följebb egy tál, benne állatcsontok. A sírgödör déli felében a gödör bal oldali szélé mentén, a csontvázától kb. 20–50 cm-re balra, a csontváz szintjétől kb. 20 cm-rel magasabban egy földpadkán egymás mellett edények és néhány egyéb lelet volt. A gerinc felső részével egy vonalban öt bögre egy halomban, eredetileg valószínűleg össze voltak fűzve. Ettől lejjebb egy vörös festékkő, jobbra mellette pedig egy kova magkő feküdt. A bögrék mellett, azok-

2. ábra. Vörs–Majorsági-épületek, diadémás női sír. (A MTA–BTK Régészeti Intézetének fotógyűjteménye, Kádas Tibor)

tól följebb, a koponyával kb. egy vonalban egy tál, benne pedig egy töredékes állapotú kisebb, szalagfüles tálka. Ezekből közvetlenül följebb egy tálfazék volt. Följebb lévő részének egy nem teljesen vízszintesen fekvő, ép korszó támaszkodott. Ettől följebb, a gödör DK-i végében egy másik tálfazék volt. A gödör széle felé eső részén erősen összetört állapotban lévő két-fülű fazék volt.⁵⁷

– Balatonőszöd–Temetői-dűlő (5. ábra): A 1489. áldozati gödör hat individumot őrző többes temetkezés: újszülött és három további kisgyermek csontvázát, egy nő csontvázát (37. csontváz) és egy férfi koponyáját (95. koponya) tartalmazta, amelyek együtt alkotottak egy teljes kompozíciót. A női csontváz gerincébe ékelődve háromszög alakú nyílhegyet találtunk, amely a halálát okozhatta. A gödörben nagy valószínűséggel egy család tagjai nyugszanak, biztosat viszont csak a DNS vizsgálatok után mondhatunk. Az izotópos vizsgálatok talán választ adnak arra a kérdésre, hogy a saját közösségükhöz tartoztak-e, vagy idegenek voltak, akiket lemészároltak.⁵⁸

Következtetésként levonható, hogy a Baden-komplexumban nemcsak a különleges leletek, de a temetkezések között is megjelennek azok a rangos női személyek, akik demonstrálják a férfi mellett a női nemnek is szánt társadalmi vezető szerepeket.

⁵⁴ Horváth 2013a, 167.

⁵⁵ Horváth 2008, 183–184, Abb. 2; Köhler 2015.

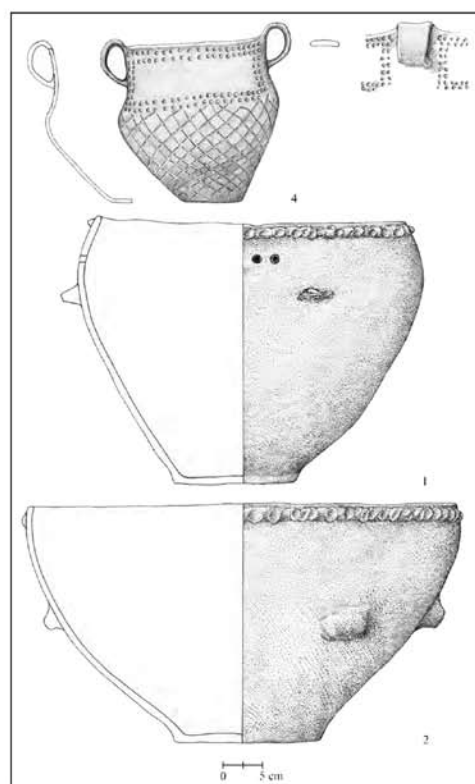
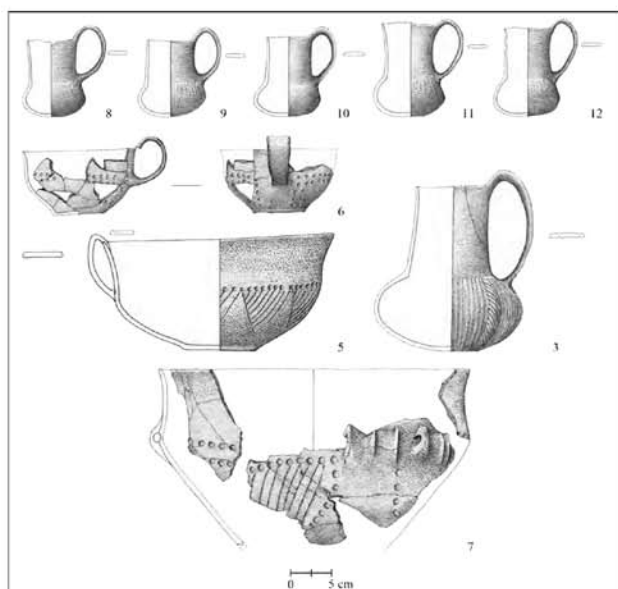
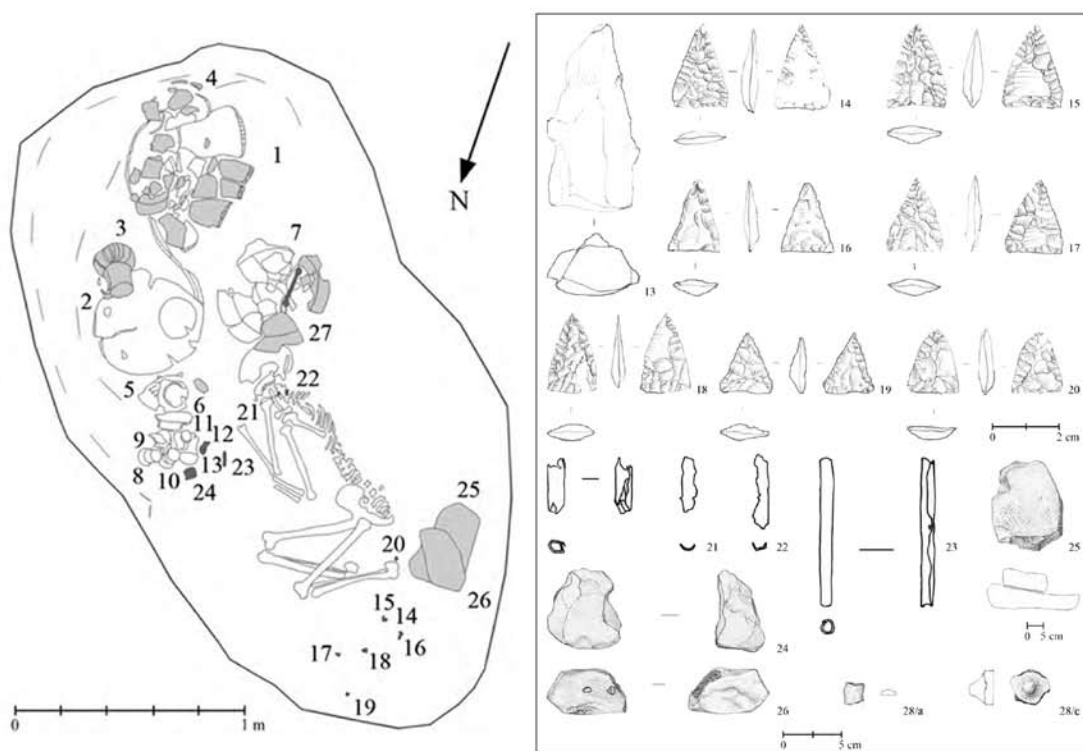
⁵⁶ Counts and Arnold 2010.

⁵⁷ Nagy 2010.

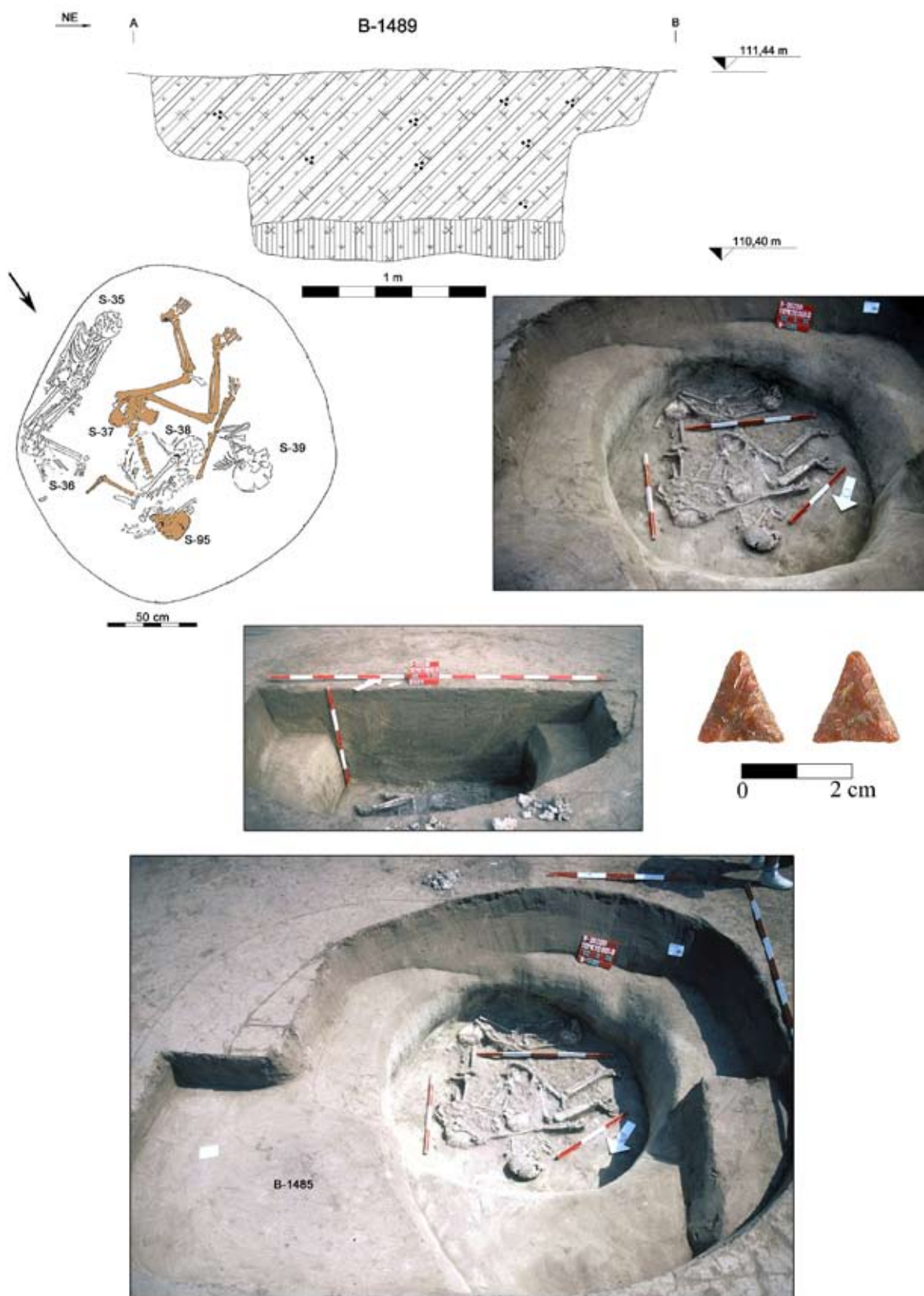
⁵⁸ Horváth 2014b, 135–136.

3. ábra. Balatonlelle–Felső-Gamász, 22. női sír: sírfotók.
(Nagy Borbála engedélyével, saját képei)

4. ábra. Balatonlelle–Felső-Gamász, 22. női sír: leletek/mellékletek.
(Nagy Borbála engedélyével, saját képei)

5. ábra. Balatonőszöd–Temetői-dűlő, 1489. gödör többes temetkezéssel
(a szerző képei)

6. ábra. Budakalász, M0–12. lelőhely, 616. női sír
(Czene András engedélyével, saját képei)

Gödörsíros kurgánok

Az Alföld területén feltárt kurgánok alatti sírok közül csak a női, és azon belül is a középpontban, tehát alaptemetkezésként előkerült eseteket fogadom el saját korában és közösségében esetleg kiemelkedő státuszú nőként.

- Püspökladány–Kincses-domb: a kurgán alaptemetkezése kecskebőrbe csavart kettős sír volt, nő és gyerek, okkerrög-melléklettel, valamint a kurgán oldalában árokreszszellett. A rítuselemek alapján egy pre-Gödörsíros, ún. Nyizsnemihajlovka temetkezést azonosítottunk.⁵⁹

A férfisírok közül azokat listázom, akik kiemelkedő fegyvermellékletet kaptak.

- Sárrétudvari–Ör-halom: a 7. sírban a 40–59 éves férfi mellett rézcákány és tör vagy alabárd (Eschollbrückeni típus) került elő, valamint ezüst és elektron halántékkarikák, mindkettő méltóságjelző lehetett. A temetkezést a 2. felhordási/építési réteghez, de a 3. temetkezési periódushoz kapcsoltuk, késői, Katakombasíros vonásokat mutató Gödörsírosként határoztuk meg.⁶⁰

Következtetésként az vonható le, hogy csak a legkésőbbi időszakban (a rézkor bronzkor közti átmeneti periódusban) jelennek meg azok a temetkezési mellékletek a Gödörsírosok közt, és már Katakomba-hatásra, amelyek olyan fegyver, eszköz és ékszertípusokat reprezentálnak, amely egy harcos uralkodói elithez és akár már egy kialakulófélben levő rangsoroló társadalomhoz kapcsolható, és ez egyelőre csak a férfi-temetkezésekhez köthető. Mindettől függetlenül társadalmilag kiemelkedő státuszt (közösség vezetőjeként vagy megbecsült tagjaként) nők is kaphattak, de ezek még nem jártak rangsoroló mellékletekkel, és pláne nem fegyverekkel.

Haragedényes kultúra

- Budakalás, M0/12. lelőhely: A lelőhely temető-részen 1070 sír, mellette a hozzá tartozó település került feltárássra. Az előkerült köleleteket én dolgoztam fel. Ezek alapján állítok össze egy koedukált gyorslistát azokról a sírokról, amelyek fegyvereket rejthettek. Csak olyan eseteket válogattam be, ahol legalább két, fegyverként számba jöhető lelet típus együttesen került elő, amelyek komplett vadász- vagy harcos-készséget alkothattak, és ez már elfogadható valószínűséggel fedheti egy egykori vadász/harcos kilétét. Ez esetben lehetett először nemek és korok szerinti teljes listát összeállítani, amely az ezek mentén való összehasonlítást is lehetővé teszi.

Férfiak:

- 847. sír felnőtt férfi csontvázas sírja három pattintott nyílheggyel, bronz törrel és csuklóvédővel.
- 884. felnőtt férfi urnasírja, pattintott nyílheggyel és csuklóvédővel.

Nők:

- 14. felnőtt nő urnasírja csuklóvédővel és bronz törrel.
- 616. 23–59 éves nő (?) csontvázas sírja 10 pattintott nyílheggyel, csuklóvédővel és bronz törrel (5. ábra).

Nem meghatározható nemű felnőtt sírok:

- 107. sír urnasír csuklóvédővel és bronz törrel.
- 284. urnasír 2 pattintott nyílheggyel, csuklóvédővel és 4 haragedénnyel.
- 945. urnasír 2 pattintott nyílheggyel és csuklóvédővel.
- 1082. csontvázas felnőtt sírja 9 pattintott nyílheggyel, csuklóvédővel és két bronztüvel (talán nő a tű miatt).

Gyermekek:

- 1118. szórthamvas, 1–7 éves gyermek sírja 7 pattintott nyílheggyel, öntőmintával, csuklóvédővel, kőbaltával.

A teljes temetőelemzésből levonható következtetések alapján elmondható, hogy a fegyvernek minősíthető leletek (nyílhegy, tör) nem kötődnek nemhez: férfiak és nők is kaphatták mellékletként. Nem kapcsolódnak temetési rítushoz sem: ugyanúgy előfordulnak urnáshamvas, szórthamvas és csontvázas sírokban. Nem kapcsolódnak korhoz sem, hiszen egy egészen kicsiny gyermek sírja az egyik leggazdagabb ebben a tekintetben. A 616. sír a leggazdagabb mellékletű, talán fontos lehet, hogy nehezen meghatározható nemű (férfias, transzvesztita, hermafrodita?) nő volt. A szakirodalomban egyértelműen az íjászattal összekapcsolt csuklóvédők ezen szerepe véleményem szerint kérdéses, mivel ebben a temetőben több esetben kapcsolódnak törhöz, mint nyílhegyhez. Talán a puha kölemez bronz élezésére alkalmas eszköz volt, és nem íjászkodás során csuklót védő tárgy.⁶¹

Konklúzió

Az alapvetően tárgyalt három időszakra bontott felosztás szerint haladva megállapíthatjuk, hogy a késő rézkor megelőző időszakban a Kárpát-medencei régészeti kultúrák – különösen a Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr és Lengyel – a nemzetközi szakirodalom szerint törzsi társadalmak voltak, amelyekben léteztek férfitársaságok.⁶² A feltárt sírmellékletek alapján azonban én jóval szerényebbnek látom ezeknek a harciasságát és a jelentőségét, inkább vadászati és hétköznapi célokra viselhetek fegyvert vagy fegyverként is használható eszközöket, és a társaságok leginkább rituális, elsősorban termékenységi és halotti szertartások szervezését végezték.

A késő rézkor időszakában a felbomlóban levő törzsi társadalom a Badenben úgy jelentkezik, hogy meg nő és a férfiakéval egyenlően fontossá válik a nők szerepe, amely különösen a rítusok terén nyilvánul meg, de minden bizonnyal a hétköznapi életben is érezte a hatását, sőt, nyilván onnan került át a szakrális életbe. A férfiklubok/férfitársaságok mellett ezért nagyon valószínű, hogy női, elsősorban termékenységi rituálékkal foglalkozó klubok/társaságok is léteztek.

A Gödörsíros kurgánok közt a nomád népek mintájára mindkét nem szerepe erős lehetett, de az állatcsordák és a pásztorkodás miatt fokozatosan a férfiak vették át a vezető szerepet mindenben.⁶³ Nem tűnik

⁵⁹ Dani and Horváth 2012, 33–35.

⁶⁰ Dani and Horváth 2012, 26–32.

⁶¹ Vö. Horváth 2013a.

⁶² Vandkilde 2006.

⁶³ Összefoglalóan pl. Davis-Kimball 2002.

azonban valószínűnek, hogy ebben a korai időszakban a nemek szerepe élesen elvált volna, vagy hogy a társadalomban öröklődő ranggal rendelkező rétegek jelentek volna meg, és az sem, hogy az indoeurópaiak sajátosságának tartott hármastársadalmi tagozódás létezett volna (arisztokraták/harcosok/papok). Ezek megjelenése a ma rendelkezésre álló leletek alapján a késői Gödörsírosok Katakombasírosokkal való keveredésének időszakában kezdődött meg.⁶⁴

A Harangedényes kultúrában kezd kialakulni egy elit réteg, amelyben fegyverrel ellátott (íjjal, törrel felszerelt) harcosok is találhatók. Mind a férfiak, mind a nők között lehettek harcosok a sírmellékletek szerint, sőt, gyermekek is kaphattak harcos felszerelést a túlvilágra, amely a társadalmi rang öröklődésének lehetőségét és szimbolikus értékét is felveti. Valószínű, hogy már nem csak békés, főleg termékenységrítusokat végző társaságok – amelyek alkalomadtán ad hoc csetepatékat is levezényeltek –, hanem szervezett női és férfi harci klubok/társaságok léteztek, kifejezetten háborús célokra, alkalmakra szerveződve.

Hangsúlyozni kell, hogy a férfiklubok-férfitársaságok és női megfelelőik nem azonosak a harci klubokkal. Előbbiek olyan társadalmakban jönnek létre ahol a nők is elég erősek, mintegy ellensúlyozásaként a másik nem szerepének, és nem katonai célokra szerveződnek elsősorban.⁶⁵ Külső hatásra, külső agresszió esetén alakulnak ad hoc módon harci társasággá, de rövid ideig léteznek, mindössze az incidens idején.⁶⁶ Amennyiben a társadalom fenyegetettsége állandósul vagy ő maga folyamatos expanziót végez (a nomád kultúrák például, de a Harangedényes kultúra is), az elsősorban társadalmi és rituális célokat kiszolgáló társaságok először speciális harci klubokká alakulnak, amelyek fokozatosan katonai szervezetté fejlődnek.

Az őskor korai vadásza tehát a késő rézkor folyamán harcossá, majd a késő bronzkor-vaskor folyamán katonává válhat, intézményi szinten a vadásztársaság harci társasággá, harci klubbá majd szervezett katonai kíséretté, hadsereggé. Arról, hogy ez az intenzív vonulat mennyiben tartozik az emberiség és földi világunk fejlődéséhez, a milliónyi eddig e harci kedvnek áldozatul esett, legtöbbször névtelen és ártatlan ember tudna érdemben beszámolni. De persze ők már nem beszélnek...

64 Horváth 2011.

65 Vandkilde 2006, 360, 379.

66 Redmond 1994, 3; Vandkilde 2006, 359.

Irodalom

- ALT K. W. AND FRIEDRICH S. 2015: Massengräber – eine logistische und wissenschaftliche Herausforderung für Archaeologie und Anthropologie. – In: Meller H. and Schefzik M. (eds.): *Krieg. Eine Archäologische Spurensuche Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale)*, 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. pp. 47–51. Halle, Germany.
- ANTHONY D. W. 2007: *Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World*. Princeton/Oxford, United Kingdom.
- P. BARNA J. 1996: A lengyeli kultúra tömegsírja Esztergályhorvátiban (The Common Grave of the Lengyel Culture in Esztergályhorvát, County Zala). – *Zalai Múzeum* 6: 149–160.
- BÁTORA J. 2002: Contribution to the problem of the „craftsmen” graves at the end of Aeneolithic and Early Bronze Age in Central, Western and Eastern Europe. – *Slovenská Arch.* 50: 179–228.
- BEIER H. J. 1983: *Die Grab- und Bestattungssitten der Walternienburger und der Bernburger Kultur*. – Martin-Luther Universität Halle-Wittenberg, Wissenschaftliche Beiträge 30. Halle, Germany.
- CHAPMAN J. 1999: The origins of warfare in the prehistory of Central and Eastern Europe. – In: Chapman J., Harding A. (eds.): *Ancient Warfare. Archaeological Perspectives*. pp. 101–142. Sutton, United Kingdom.
- COUNTS D. B. AND ARNOLD, B. (eds.) 2010: *The Master of Animals in Old World Iconography*. – *Archaeolingua*, Vol. 24. Budapest, Hungary.
- DANI J. & HORVÁTH T. 2012: *Őskori kurgánok a magyar Alföldön. A Gödörsíros (Yamnaja) entitás magyarországi kutatása az elmúlt 30 év során. Áttekintés és revízió*. Budapest, Hungary.
- DAVIS-KIMBALL J. 2002: *Harcos nők. Egy régész kutatása a történelem rejtett hősnői után (Warrior Women)*. Debrecen, Hungary.
- DIAMAND J. 2010: *Háborúk, járványok, technikák. A társadalmak fatümai (Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies)*. Budapest, Hungary.
- EMBER C. 1978: Myths about hunter-gatherers. – *Ethnology* 17: 439–448.
- FERGUSON R. B. 2013: The Prehistory of War and Peace in Europe and the Near East. – In: Fry D. P. (ed.): *War, Peace and Human Nature. The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*. pp. 191–240. Oxford, United Kingdom.
- GYÖRGY L. 2012: A rézkori megtelepedés emlékei Kántorjánosi határában (The Relics from the Copper Age Settlement in the Vicinity of Kántorjánosi). – In: Szabó Á. and Masek Zs. (eds.): *Anteviam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírési nyomvonalán*. pp. 81–154. Budapest, Hungary.

- HARDING A. F. 2007: Warriors and Weapons in Bronze Age Europe. Budapest, Hungary.
- HELBLING J. 2015: Tribale Kriege–Kriege zwischen Dörfern. – In: Meller H. and Schefzik M. (eds.): Krieg. Eine Archäologische Spurensuche Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale). 6. November 2015 bis 22 Mai 2016. pp. 69–83; 83–109. Halle, Germany.
- HEYD V. 2007: Families, Prestige Goods, Warriors and Complex Societies: Beaker Groups of the 3rd Millennium cal BC along the Upper and Middle Danube. – Proceedings of the Prehistoric Society 73: 327–379.
- HORVÁTH T. 2004: Late Copper Age Settlement in Balatonőszöd, Hungary. – ActaArchCarpathica 39: 59–85.
- HORVÁTH T. 2008: Sozialmorphologische Studie der spätkupferzeitlichen Baden–(Pécel)–Kultur. – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 138: 159–203.
- HORVÁTH T. 2011: Hajdúnánás–Tedej–Lyukas halom. – The Interdisciplinary Survey of a Typical Kurgan from the Great Plain Region: a Case Study (The Revision of the Kurgans from the Territory of Hungary). – In: Barcsi A. and Pető Á. (eds.): Kurgan Studies: An environmental archaeological multiproxy study of burial mounds of the Eurasian steppe zone. British Archaeological Reports International Series 2238. pp. 71–131. Oxford, United Kingdom.
- HORVÁTH T. 2013A: Budakalász M0/12. kora bronzkori lelőhelyi kőanyaga (Stone implements of the Bell Beaker cemetery from Budakalász M0/12). – Archeometriai Műhely 2013/X/2: 141–176.
- HORVÁTH T. 2013B: Rezension. M. Bondár – P. Raczky (Red.) The Copper Age Cemetery of Budakalász. – ActaArchHung 64: 331–336.
- HORVÁTH T. 2014a: Mobility: Transhumants or Immigrants? – Apulum LI: 99–134.
- HORVÁTH, T. (ED.) 2014B: Horváth, T. with contributions by E. Gál, K. Gherdán, S. Gulyás, K. Köhler, G. Kulcsár, Á. Kustár, J. Mihály, I. Nagy, Á. Pető, B. Péterdi, G. Schöll-Barna, Gy. Sipos, É. Svingor, M. Tóth, I. Vörös, K. Zandler: The Prehistoric Settlement at Balatonőszöd–Temetői-dűlő. The Middle Copper Age, Late Copper Age and Early Bronze Age occupations. – Varia Archaeologica Hungarica XXIX.
- HORVÁTH T. 2014c: Human depictions in the Age of Transformation, between 4000 and 2000 BC. – South-East European Prehistory 1: 507–544.
- HORVÁTH T. 2015: Minden másképp van? Tíz év és tíz év a késő rézkori badeni kultúra kora bronzkorban való továbbélése mellett. – In: Csabai Z., Szabó E., Vilmos L. and Vitári-Wéber A. (eds.): Európé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária 65. születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól. pp. 99–171. Pécs/Budapest, Hungary.
- HORVÁTH T. 2018 (Horváth Tünde Bernert Zsolt és Buzár Ágota közreműködésével/With contributions by Zsolt Bernert and Ágota Buzár): Ózd csodálatos földje. A Baden-kultúra Ózd–Piliny variánsa Északkelet-Magyarországon/ The Marvelous Land of Ózd. The Ózd–Piliny Variant of the Baden Culture in North-Eastern Hungary. – Opitz Archaeologica 10.
- KERIG T. 2010: Ein Statuenmenhir mit Darstellung einer Axt vom Eschollbrückener typ? Zu einem enigmatischen Steindenkmal aus Gelnhausen–Meerholz (Mainz–Kinzig-Kreis). – Prähistorische Zeitschrift 85: 59–78.
- KONOPKA T., SZCZEPANEK, A., PRZBYŁA M. M. AND WŁODARCZAK, P. 2016: Evidence of interpersonal violence or a special funeral rite in the Neolithic multiple burial from Koszyce in Southern Poland – a forensic analysis. – Anthropological review 79/1: 64–85.
- KÖHLER K. 2015: Anthropological assessment of the Vörs skull. – Antaeus 33: 127–127.
- KRITSCHER H. 1985: Ein Neolithisches Calvarium mit Trepanation aus Zillingtal. – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 71: 37–50.
- MARASZEK R. 2015: Axte und Beile der Bronzezeit: Waffe, Werkzeug, Symbol. – In: Meller H. and – Schefzik M. (eds.): Krieg. Eine Archäologische Spurensuche Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale). 6. November 2015 bis 22 Mai 2016. pp. 285–289. Halle, Germany.
- MELLER H. AND SCHEFZIK M. (EDS.) 2015: Krieg. Eine Archäologische Spurensuche Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale). 6. November 2015 bis 22 Mai 2016. Halle, Germany.
- MEYER C., BRANDT G. D., HAAK W., GANSLMEIER R. A. AND MELLER H. 2009: The Eulau eulogy: Bioarchaeological interpretation of lethal violence in Corded Ware multiple burials from Saxony-Anhalt, Germany. – Journal of Anthropological Archaeology 28: 412–423.
- NAGY B. 2010: Gräberfeld der Badener Kultur in Balatonlelle–Felső Gamász. – Antaeus 31–32: 375–498.
- PARKINSON W. A. AND GYUCHA A. 2007: A késő neolitikum-kora rézkor átmeneti időszakának társadalomszerkezeti változásai az Alföldön. Rekonstrukciós kísérlet (Die Veränderungen in der Gesellschaftsstruktur der Übergangsperiode vom Spätneolithikum zur frühen Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene). – Archaeológiai Értesítő 132: 37–81.
- REDFORD E. 1994: Tribal and Chiefly Warfare in South America. Ann Arbor, USA.
- SACHSSE C. 2011: Burial Mounds in the Baden Culture: Aspects of Local Developments and outer Impacts. – In: Müller-Cerka S. (ed.): Ancestral landscapes. TMO 61, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon. pp. 127–134. Lyon, France.
- SAILE T. 2014: Ein Kampf um Altheim? Zur Unschärfe vorgeschichtlicher Lebensbilder. – In: Link T. and Peter-Röcher H. (eds.): Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 259. pp. 225–236. Bonn, Germany.
- STAMBOWSKI M. 2015: Nicht nur für die Jagd – Pfeil und Bogen in der Vorgeschichte. – In: Meller H. and Schefzik M. (eds.): Krieg. Eine Archäologische Spurensuche Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale). 6. November 2015 bis 22 Mai 2016. pp. 131–135. Halle, Germany.
- TÓTH G. 2011: A rézkor embertani emlékei Vas megyében. – Folia Anthropologica 10: 90–101.
- VANDKILDE H. 2006: Warriors and Warrior Institutions in the European Copper Age. – In: Otto T., Thrane H. and Vandkilde H. (eds.): Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. pp. 393–422. Aarhus, Denmark.
- VENCL S. 1984: War and Warfare in Archaeology. – Journal of Anthropological Archaeology 3: 116–132.
- WAHL J. 2010: Wenige Knochen, viele Fragen. Auf der Suche nach den Menschen der Michelsberger Kultur. – In: Jungsteinzeit im Umbruch. Die „Michelsberg Kultur“ und Mitteleuropa vor 6000 Jahren. Ausstellungskatalog, Badisches Landesmuseum, Karlsruhe. pp. 96–104. Karlsruhe, Germany.
- WAHL J. & TRAUTMAN I. 2012: The Neolithic massacre at Talheim: a pivotal find in conflict archaeology. – In: Schulting R. and Fibiger L. (eds.): Sticks, stones and broken bones: Neolithic violence in an European perspective. pp. 77–100. Oxford, United Kingdom.
- ZÁPOTOCKY M. 1992: Streit-äxte des mitteleuropäischen Äneolithikums. – Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 6, Acta Humaniora, Weinheim.
- ZICH B. 2015: Der Stabdolch – Herrschaftssymbol oder Waffe? – In: Meller H. and Schefzik M. (eds.): Krieg. Eine Archäologische Spurensuche Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale). 6. November 2015 bis 22 Mai 2016. pp. 275–279. Halle, Germany.
- K. ZOFFMANN Zs. 2004: A bronzkori kisapostagi kultúra embertani leletei Ordacsehi–Csereföld lelőhelyről. – In: Ilon G. (ed.): Halottkultusz és temetkezés. MOMOS III. Ősorkos Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. pp. 383–390. Szombathely, Hungary.

Fightress clubs? Women with a special social status in the Late Copper Age in Hungary

TÜNDE HORVÁTH

In this study, my focus is on the social position of women in the Baden complex and the Yamna culture, the two dominant macro-regional cultures of the Late Copper Age (3600–2800 BC) and the ensuing transitional period (2800–2600 BC) in Hungary in the light of the archaeological record.

Although the Beaker population is assigned to the Early Bronze Age (2500–1900 BC) in the Hungarian chronological system, it is dated to the Late Neolithic/Late Copper Age and the Reinecke A0 in other regions of Europe where this culture was distributed, and I have therefore included it in my analysis.

My comparison is thus based on a complex body of evidence: on the cultures living simultaneously in a region on the one hand, and on successive cultures on the other, which also affords a look at differently organised societies as well as at certain diachronic tendencies.

Viewed from another perspective, we can only shed light on the social position of women if we are familiar with the social position of the period's men.

There, I have searched for the signs of aggression and violence in the three cultures examined here, and I have identified former charismatic persons who can be plausibly associated with warfare and battling.

Obviously, we generally single out cases, which for one reason or another seem special to us as archaeologists: unique, particularly striking phenomena and finds. At the same time, the retrojection into prehistory of cases that appear to be unusual can be a source of many pitfalls in interpretation. Ultimately, only so much can be said that in all three cultures studied here, there were women occupying a special position in their societies – either owing to their profession, their wealth, or their knowledge – who visibly rose above the average in a manner that is still discernible today. This stereotype is as old as human society, a phenomenon attested in every age. Being an intrinsic part of human nature, aggression and violence can be documented from the Palaeolithic onward. We can only draw meaningful conclusions regarding the period discussed here if we also examine the societies of the preceding and ensuing periods, enabling the identification and assessment of possible salient changes as well as the continuity of existing traditions on the tendency level.

Somogy megye római kori temetői

NÉMETH PÉTER GERGELY

Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum
H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., peter@smmi.hu

NÉMETH, P. G.: *Roman Cemeteries in County Somogy*.

Abstract: This paper continues the article on Roman Age barrows published in the previous Yearbook. Beside Roman cemeteries covered in earlier literature, it presents more recently found burials.

Keywords: Roman Age, Cemetery

A tanulmány a korábbi évkönyvben megjelent római kori, halomsíros temetkezések tanulmány folytatása. Bemutatja a megye területéről előkerült római kori sírokat. A korábbi szakirodalomban közölt római temetők leleteinek ismertetése mellett, az újabban előkerült római temetkezéseket mutatja be. A rajzokat Ambrus Edit készítette. A térkép, a sírrajzok szerkesztése, és az I. tábla 1., 3. és 7. rajz Nyári Zsolt munkája. A fotókat Balla Krisztián készítette. Az érmeket Torbágyi Melinda határozta meg. A római kori temetkezésekből előkerült kisszámú, töredékes és hiányos csontmaradvány embertani vizsgálatát Merczi Mónika végezte el. Az angol fordítást Csizmadia Gábor készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

Alsóbogát – Csollányosi-erdő

Halomsíros temető.¹

Andocs – Nagytoldi-pusztá

1926-ban szarkofág került elő, melynek fedőlapja hiányzott. Mellékletekről nincs említés. A szarkofág Nagytoldipusztán maradt.² A közelmúltban még fellelhető volt, később eltűnt.³

Attala

1925-ben mécses került be a kaposvári múzeumba, az egykor Somogy, ma Tolna megyéhez tartozó Attaláról.⁴ 1948-ban négy téglasír került elő.⁵ Leletekről nincs említés, így a korábban előkerült mécsesről nem tudjuk, hogy sírból származott-e.⁶

Babócsa – Merész-szőlők

Római téglasírokról és villamaradványokról történi említés, konkrét leletanyag nem ismert.⁷

Balatonberény – Belterület

Börzsönyi Gyula telkén téglasír került elő, benne 4. századi érme és füleskorsó volt.⁸ A leletek Börzsönyi Gyula talajdonnában maradtak. A Fazekas villánál 4. századi téglasír leletmentését végezte el Sági Károly.⁹ A két sír egy temetőhöz tartozott.¹⁰ 1997-ben újabb téglasír került elő, amelyet szétbontottak.¹¹ Ez a harmadik sír is ehhez a temetőhöz tartozott.¹²

Balatonlelle – Rádpusztá-Agyagbánya

1973-ban Magyar Kálmán egy római téglasír szétbontását konstataálta. A sír a régi M7-es úttól délre, kb. 3,5 km-re, a rádpusztai bekötőút nyugati oldalán lévő agyagbánya művelése során semmisült meg, mélysége 150-200 cm lehetett.¹³ 1974-ben, az agyagbánya környékén végzett földmunka során, melléklet nélküli, zsugorított csontvázas sír, valamint egy római sír került elő. Az ÉK-DNY tájolású, mintegy 80 cm mély, csontvázas római sír leleteit összegyűjtötték, és a kaposvári múzeumnak átadták. A leletmentés során újabb sír nem került elő.¹⁴ A még ebben az évben elvégzett helyszínelés során, Mészáros László, újabb leleteket adott át, melyek a temető területéről származnak.¹⁵ A leletek egy része sírból származhatott. 2005-ben, a lelőhelyen végzett feltárás során, újabb sír nem került elő.¹⁶ Az egykori agyagbányától délre, 3. századi temető került elő.¹⁷

A sírlelet:

1. Bronzfibula

Hagymafejes fibula, a középső gomb hiányzik. A két megmaradt szélső gomb közötti rész bordázott, a kengyel rovátkolt. A vastú töredéke belekorrodálódott a bordákkal és koncentrikus körökkel díszített tűtartóba. Tör. H: 8,3 cm. Sz: 4,9 cm. M: 2,7 cm. Ltsz: R.94.99.1. (I. t. 5.).

8 Kuzsinszky 1920, 34.

9 Sági 1973. KÖH 19808. lelőhely.

10 Sági 1973, 289.

11 Eöry 1999, 34.

12 Eöry Béla helytörténész (Balatonberény) tájékoztatását ezúton is köszönöm.

13 Magyar Kálmán leletmentése, 1973. november 3. RRM A. 400.

14 M. Hrotkó Zsuzsa-Kling József leletmentése 1974. március 13. RRM.A. 897. A publikációban használt rövidítések: H: hosszúság, Sz: szélesség, Szá: szájmérő, Fá: fenékmérő, Á: átmérő, M: magasság, V: vastagság, Fv.: falvastagság, Tör.: töredék, Ltsz.: leltári szám.

15 M. Hrotkó Zsuzsa-Kling József helyszínelése 1974. március 20. RRM.A. 898. Régészeti Füzetek I. 28. (1975) 35.

16 Honti et al. 2007, 49.

17 Honti et al. 2007, 51. és 56. A feldolgozást Hajdú Ádám végzi.

1 Csizmadia-Németh, 2016. 124-126. KÖH 19776. lelőhely.

2 Rippl-Rónai Múzeum Adattára (továbbiakban RRM A.) I/1/2. és Draveczy-Sági-Takács 1964, 7. KÖH 22918. lelőhely.

3 Bognár Zoltán helytörténész (Kapolty) tájékoztatását ezúton is köszönöm.

4 Koczur 1964, 6. és RRM A., tárgykarton.

5 Koczur uo.

6 Bakay Kornél véleménye szerint a mécses nem Attalán, hanem Dombóvár-Kospula-Alsóhetény lelőhelyen került elő. Bakay 1975, 30.

7 Magyar 1987, 244.

2. Bronz övcsat

A téglalap alakú csattesten nyíl alakú bevéssett díszítés látható. Végződése és a pecék bordákkal tagolt. A csattesten a felerősítő bronzszegecs megmaradt. H: 4,1 cm. Sz: 3,4 cm. V: 0,4 cm. Ltsz: R.94.99.2. (I. t. 6.).

3. Vaskés

Ívelt hátú vaskés, töredékes markolattüskével. Hegye hiányzik, a penge széle töredezett. Tör. H: 15,7 cm. Sz: 3,2 cm. A markolattüske H: 3,9 cm. Ltsz: R.94.99.10. (I. t. 3.).

4. Vastárgy töredéke

Négyzet keresztmetszetű vastárgy kisebb, erősen korrodálódott töredéke, esetleg cece (radius) darabja. Tör. H: 6,8 cm. Sz: 0,5 cm. Ltsz: R.94.99.11.

5. Érmék

Ltsz: R. 94.99.3-9.

3. századi dénár vagy antoninianus

I. Valentinianus

AE3 Siscia 367-375 RIC 14a/17

H.: GLORIA ROMANORVM – császár áll labarumot tartva és lenyom egy ellenséget típus, // BSISC M / P felette csillag

Valens

AE3 Siscia 367-375 RIC 14b/10

H.: GLORIA ROMANORVM – császár áll labarumot tartva és lenyom egy ellenséget típus, // JSISC / R I. Valentinianus

AE3 Siscia 367-375 RIC 15a/10

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán palmaágat tart típus, // (SISC) R / Valentinianus dinasztia

AE3 364-378

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán palmaágat tart típus

II. Constantius

AE3 351-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledöfi az ellenséges lovas típus

Valentinianus dinasztia

AE3 364-378

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán palmaágat tart típus

Szórványleletek a temető területéről:

1. Bronzfibula

Hagymafejes fibula, a tüje hiányzik. A két szélső gomb közötti rész bordázott, a kengyel rovátkolt és rovátkolt bordával díszített. A tűtartó rovátkolásokkal és koncentrikus körökkel díszített H: 8,2 cm. Sz: 4,8 cm. M: 2,7 cm. Ltsz: R.94.102.1. (I. t. 1.).

2. Vasnyílhegy

Töredékes nyílhegy. Hosszúköpűs, a penge rombusz, a köpű négyzet keresztmetszetű. H: 7,2 cm. A köpű H: 3,1 cm. Sz: 0,8 cm. Ltsz: R.94.102.2. (I. t. 4.).

3. Vaskarika

Töredékes vaskarika, belsejéhez famaradvány oxidálódott. Á: 3,4 cm. Sz: 1,7 cm. V: 0,2 cm. Ltsz: R.94.102.3. (I. t. 2.).

4. Vaskarika töredékei

Vaskarika 2 töredéke, belsejéhez famaradvány oxidálódott. cm. Sz: 1,5 cm. V: 0,2 cm. Ltsz: R.94.102.4.

5. Vaskés töredékei

Vaskés erősen korrodálódott töredéke (3 db) Sz: 2 cm. Ltsz: R.94.102.5.

6. Vastárgy töredékei

Négyzet keresztmetszetű vastárgyak erősen korrodálódott töredékei (4 db). Esetleg cece (radius) darabjai. Sz: 0,8 cm. Ltsz: R.94.102.6.

A vaskés római kori temetőben gyakori melléklet, a rádpusztaihoz hasonló tárgy a somogyszili temető 29. sírjából került elő.¹⁸ A vaskarika, melynek belsejéhez famaradvány oxidálódott, faeszköz vasalása lehetett. A töredékes vasnyílhegyhez hasonló tárgy az intercisai temető 1129. sírjából került elő.¹⁹

A rádpusztai fibulák a Keller-Pröttner 3–4. típus B változatához tartoznak és 330–400 közé keltezhetők.²⁰ A bronzcsat párhuzama a mözsi temető 6. sírjából ismert és a 360-as évekre keltezhető.²¹ A temetkezésre a 4. század végén kerülhetett sor, melyet a sírból származó érmék is megerősítenek.

Balatonszabadi – Siómaros

A temetőben lévő Sashalom vagy más néven Basahalom, nagyobb domb, kétséges, hogy halmos temetkezést rejtene.²² A Sashalomtól északkeletre, Laczkó Dezső szerint, „kifosztott” római temető található.²³ 1964-ben, a temetődomb nyugati részén, 3 kisbronz, 1 nagybronz és 2 terra sigillata utánzat került elő.²⁴ 1977-ben, a Sashalom környékén, római kori hamvasztásos temetőből származó lelet került elő.²⁵

1. Fazék töredékei

Kihajló, ferdén levágott peremű fazék töredékei, a vállon árkolások futnak körbe. Kavicssal soványított, egyenetlenül kiégetett, barna-fekete. Fá: 9 cm. Fv.: 0,8 cm. Ltsz: R.94.10.1. (I. t. 7.).

A fazéktípus az 1. é 2. század fordulójára keltezett temetőkben fordul elő, Somogy megyéből, a somogyaszalói 1. halomban kerültek elő hasonló darabok.²⁶

18 Sz. Burger 1979, 27. Taf. 5. és Taf. 39.7.

19 B. Vágó-Bóna 1976, 83. Taf. 19.

20 Pröttel 1988, 359. és 362.

21 Gaál 1979, 29. és 58. 16. kép 1. és 31. kép.

22 Csizmadia-Németh 2016, 119.

23 Laczkó 1912, 15.

24 Magyar Kálmán feljegyzése. RRM A. 827. A leletek magántulajdonban maradtak.

25 Wollák Katalin leletmentése. RRM A. 833. KÖH 19395. lelőhely. A közlés jogának átengedését Wollák Katalinnak ezúton is köszönöm.

26 Csizmadia-Németh 2016, 128-9. VI. t. 1. és 9.

Az 1994-ben végzett terepbejárás során leleteket nem lehetett gyűjteni, de feltételezhető, hogy kora római, hamvasztásos temető további sírjainak előkerülésével még számolni lehet.²⁷ 2009-ben, a lelőhelytől északkeletre, római telepnyomok kerültek elő.²⁸

Balatonszabadi – Homokbánya

Az előző lelőhely közelében lévő homokbányából, Székely György (Balatonszabadi, Kossuth u. 40.) leleteket gyűjtött össze, melyek, elmondása szerint, csontvázas sírok mellékletei voltak.²⁹ Az ékszerekkel együtt bekerült tál, kerámiatöredékek és embercsontok ma már nem azonosíthatóak.

1. Bronzkarpercec

Nyitott bronzkarpercec, végei rovátkolással kiemelt, kettős koncentrikus körrel díszítettek, majd két, V-alakú rovátkolás látható, melyeket háromszoros, merőleges sor tagol. A díszítést koncentrikus körök zárják le. Á: 5,9 cm. Sz: 0,5 cm. V: 0,1 cm. Ltsz: R.94.9.2. (II. t. 7.).

2. Bronzkarpercec

Nyitott bronzkarpercec, vége V-alakú rovátkolással díszített. Á: 6,3 cm. Sz: 0,4 cm. V: 0,1 cm. Ltsz: R.94.9.1. (II. t. 4.).

3. Bronzgyűrű.

Két darabra tört, díszítetlen bronzgyűrű. Á: 2 cm. Sz: 0,5 cm. V: 0,1 cm. Ltsz: R.94.9.3. (II. t. 5-6.).

A bronzkarpercecek stilizált kígyófejben végződnek, és a 4. század 2. felére, végére keltezhetőek.³⁰ A 4. századra keltezhető a díszítetlen bronzgyűrű.³¹

Balatonszemes – Árnyas fasor 1.

Római sírkő, Pilisvörösvárról került Balatonszemesre.³²

Balatonszentgyörgy – Battyánpuszta

A 2. világháború idején római sír került elő, arany-melléklettel. A sír, melynek lelete nem maradt meg, Battyánpusztától északra, ahol az országút metszi a halastavak lefolyását, került elő.³³

Balatonszentgyörgy – Battyánpuszta-Vörsi út

1959-ben, a 15. számú ház előtt, utépítés során, urnasír, 1960-ban néhány hamvasztásos sír került elő.³⁴

Balatonszentgyörgy

1968-ban, vízelvezető csatorna ásásakor előkerült kora római telep és késő római temető leletmentését végezte el Sági Károly.³⁵ A temetőhöz 8 csontvázas sír tartozott.

Balatonszentgyörgy – Kastély-dűlő 1. lelőhely

A Kastély-dűlőn magányos római kori sír került elő, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba. A 2006. évi terepbejárás során, kis területen kerültek elő római kori téglák.³⁶

Balatonszentgyörgy – Battyáni disznólegelő

Késő római sírok kerültek elő a telepen belül.³⁷

Balatonújlak – Felső-dűlő

A község déli végénél, az út nyugati oldalán, téglasír került elő, teteje terazzoszerű, melléklet nélküli csontvázzal.³⁸ A temető helyének pontos lokalizálása bizonytalan, közelében villa található, a bejárás során itt 4. századi érme került elő.³⁹

Barcs – Háromfai országút

1929-ben, „dongaboltozatos” sír került elő. A csontvázas sírban fegyvereket és eszközöket találtak. Nem dönthető el, hogy a római korba tartozott-e, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.⁴⁰

Bonnya

1934-ben, téglasírból származó leletek kerültek be a kaposvári múzeumba. A sírban tál, bronzkarkötők, vastárgyak (köztük vaskés), üveggyöngyök és 14 db érme volt. A vaskés és az érmék nem kerültek be a múzeumba.⁴¹ Kocztur Éva két sírról tesz említést, de az adattár alapján csak ez az egy téglasír került elő.⁴²

1. Edény

Behajló peremű, talpgyűrűs edény, három, tagolt füllel. Árkolásokkal és rádi sorokkal díszített. Porózus, világosbarna, zöld mázzal. Kiegészített. Szá: 19 cm. Tá: 7,1 cm. M: 11,7 cm. Ltsz: 8942. (II. t. 1. és 1. ábra.).

27 Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 609.

28 Honti Szilvia-Molnár István-Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 3446.

29 Wollák Katalin úti jelentése, 1977. RRM A. 833. és 834. A közlés jogának átengedését Wollák Katalinnak ezúton is köszönöm. KÖH 19398. lelőhely.

30 V. Péterfi, 1993, 86.

31 V. Péterfi, 1993, 87.

32 Sági-Cséby 1990, 70-72. KÖH 19790. lelőhely. A továbbiakban, a sírkőtöredékeket nem említem, mert a lelőhely nagyon sok esetben bizonytalan és a legtöbb esetben, csak másodlagosan előkerült sírkőről beszélhetünk. A Somogy megyei sírkövekhez I. Fehér- Kovács 2017.

33 Keszthelyi Balatoni Múzeum Adattára (a továbbiakban: KBM A.) 61.96.4. és RRM A. 5475. KÖH 19745. lelőhely. Futó István vörsi lakos szerint, a sír a vörsi határban került elő. Tájékoztatását ezúton is köszönöm.

34 KBM A. 61.96.1. és 4. és RRM A. 5477. Kocztur 1964, 21. KÖH 19739. lelőhely.

35 Régészeti Füzetek I/22 (1969), 5. A leletek a Keszthelyi Múzeumba kerültek. Ltsz.: KBM. 69.171.1.-69.208.1.

36 Honti Szilvia és Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 3498. KÖH 54715. lelőhely. Asírra Eöry Béla helytörténész (Balatonberény) hívta fel a figyelmünket, tájékoztatását ezúton is köszönöm.

37 A sírleletek a telepfeldolgozással együtt kerülnek később közlésre. KÖH 19737. lelőhely.

38 Kuzsinszky 1920, 33. KÖH 19729. lelőhely.

39 Honti Szilvia és Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 859.

40 RRM A. 8088. KÖH 19603. lelőhely.

41 RRM A. 918. Kocztur 1964, 27. KÖH 19651. lelőhely.

42 2015-ben, régészeti megfigyelés során, nem került elő régészeti lelet és a római temető lokalizációja sem volt lehetséges. RRM A. 7308.

1. ábra. A bonnyai mázas edény

2. Bronz karperecpár

Kör keresztmetszetű, egymásra hajló végű bronzkarperecek, rovátkolással kiemelt, koncentrikus körökkel díszítettek. Á: 5,3 cm. V: 0,1 cm. Ltsz: 8944-5. (II. t. 2-3.).

3. Vas cece (radius)

Kör keresztmetszetű, elkeskenyedő végű, töredékes. Tör. H: 25,6 cm. V: 1,1 cm. Ltsz: 8943. (II. t. 8.).

4. Gyöngyök

4 db üvegyöngy. Elvesztek. A kék színű gyöngyök közül kettő lencse alakú, a másik kettő, eltérő nagyságú, hasáb alakú volt, a kisebbik rombusz alakú díszítéssel.

5. Sírtéglák

2 db sírtégla. Elvesztek. Vörössárga színűek, magasságuk 48 cm, szélességük 32,5 cm, vastagságuk 6 cm.⁴³

A sír háromfülű, mázas edényéhez hasonló, de kisebb méretű darabok, több római temetőben is előkerültek, és a 4. század közepe után készültek.⁴⁴ A bronzkarperecek stilizált kígyófejen végződnek és a 4. század 2. felére, végére keltezhetők.⁴⁵ A cece (radius) korábban nyársként, majd kézi guzsalyként szerepelt a szakirodalomban. Pásztókai-Szeőke Judit határozta meg a kétgerendás szövőszéken, a függőleges fonatok kiemeléséhez szükséges eszközként.⁴⁶ A tárgytypus leggyakrabban, 4. századi, női sírokból származik.⁴⁷ A telepeken előkerült leleteket is figyelembe véve, a tárgytypus leggyakrabban a Balaton környékén, és a tőle délre került elő.⁴⁸

Bonnya – Belterület, Kisiskola

1959-ben, Bunyevác J. és Szvetics M. szerűjén, sílógödör ásásakor, csontvázas sírok kerültek elő, melyekben csontfésű, gyűrű, gyöngy volt. A leletanyag nem került be a múzeumba. A leírás alapján a teme-

tő római vagy népvándorlás kori lehetett. A környéken többször került elő sír.⁴⁹

Bőszénfa

A szentgyeydi baromfarmról, római temető említése szerepel az adattárban. A lelőhely valójában Szentlászlóhoz (Baranya megye) tartozik, további adat nem ismert, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.⁵⁰

Buzsák – Táská u. 415.

Lukács Sándor 1939-ben, verem ásásakor, két, téglából épített sírkamrát talált, melyben három csontváz volt. A tárgyak a sírleletek szétválasztása nélkül kerültek be a kaposvári múzeumba. Jelenleg két üveg-edény és egy vastárgy van meg.⁵¹ A két üveg-edény közül az egyikben érmék voltak, a tálban állatsontok. Felszíni leletek alapján (tégla- és edénytöredékek), temető az utca másik oldalán, ha keskeny sávban, is folytatódott.⁵² A falu területén feliratos köemlékek kerültek elő, amelyek esetleg máshonnan származnak, talán a közeli Csisztapusztáról.⁵³

1. Üvegkorsó

Kihajló peremű, kockatestű edény, szűkülő nyakkal és bordázott szalagfüllel. Oldalai benyomottak, világoszöld színű. Szá: 6,7 cm. M: 17 cm. Fá: 11 cm. Ltsz: 11151. (I. t. 9.).

2. Üvegtál

Behajló peremű tál. Vágott peremű, oldalán bordázott, zöldesfehér színű. Szá: 13 cm. M: 4,5 cm. Ltsz: 11151. (I. t. 8.).

3. Vasgyűrű

Durva kidolgozású, vastag vasgyűrű. Formája és mérete alapján inkább újkori, a római sírokhoz való tartozása erősen kérdéses. Á: 6,8 cm. V: 0,8 cm. Ltsz: 11153.

A hiányzó tárgyak:⁵⁴

4. Tál

Kihajló peremű, alacsony tál. Á: 17,5 cm.

5. Aranygyűrű

Zöldkő betétes aranygyűrű. Á: 1,8-1,9 cm.

6. Fülbevaló

Enyhén deformálódott, a függőrésszen kőbetétnek nem látszik nyoma. Á: 1,5-1,6 cm.

7. Aranycsüngő

Mindkét végén kapcsoló karikával, közte kékszínű gyönggyel. H: 2 cm.

8. Bronzfibula

Ép hagymafejes bronzfibula, „finom kidolgozásban, szép bevágásos díszítésekkel”. H: 7,5 cm.

43 A gyöngyök és a sírtéglák leírása a korabeli tárgykarton alapján készült.

44 Nádorfi 1992, 5. Katalog 247.

45 V. Péterfi, 1993, 86.

46 Pásztókai-Szeőke 2012.

47 Rupnik 2014, 131.

48 Rupnik 2014, 132-133. és 84. ábra.

49 Kocztur Éva terepbejárása 1961-ben. Kocztur 1964, 27. KÖH 47211. lelőhely.

50 Draveczky - Sági - Takáts 1964, 17.

51 RRM A. II/9/5. KÖH 19659. lelőhely, Olajfűró-torony elnevezéssel.

52 Radnóti Aladár helyszínelése 1939-ben. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára (a továbbiakban MNM A.) 62.B.I. és RRM A. II/9/12.

53 RRM A. II/9/10. és MNM A. 99.B.II. KÖH 19666. lelőhely.

54 A hiányzó tárgyak leírása a leltárkönyv és a korabeli tárgykarton alapján készült.

9. Vastárgy töredékei
Valószínűleg cece (radius) lehetett.
10. Érmék
26 vagy 33 db érme, nem azonosíthatók, kérdéses, hogy bekerültek-e a múzeumba.
12. „Bronzfoglatat”
Nem azonosítható tárgy, kérdéses, hogy bekerült-e a kaposvári múzeumba.

Az üvegkorsó készítése ideje az 1–2. század,⁵⁵ ugyanakkor az üvegtál,⁵⁶ és a hiányzó tárgyakról fennmaradt, egyszerű rajzok alapján, a temető leleteinek többsége inkább a 4. századra keltezhető.

Büssü – Halastói agyagbánya

1950-ben sír került elő, a leletek Fellegi Bálint és Nagy Mózes Lajos ajándékaként kerültek be a kaposvári múzeumba.⁵⁷ A vállnál bronzfibula került elő, a medencénél sárgás üvegedény szilánkjai voltak, ezek már nem azonosíthatóak a múzeumban. A bokák között bronzcsat- és szíjbűjtató, valamint egy érme volt, a jobb térdnél egy másik érme, a többi érme előkerülési helyét nem ismerjük. A bal bokánál bronzgomb volt. A bronz és - ezüstgyűrű elhelyezkedése bizonytalan. A jobb lábszárcsontnál voltak a vaseszközök és a kovadarabok.

1. Bronzfibula
Hagymafejes fibula, a túje hiányzik. A kengyel ferde rovátkolással, a láb hasonló díszítéssel és koncentrikus körökkel díszített. H: 8 cm. Sz: 5,1 cm. M: 3 cm. Ltsz: 50.10.1. (III. t. 1.).
2. Bronzcsat
Csuklós szerkezetű, propellerveretes, bordázott díszítésű bronzcsat, kettős csattüskével. A csattüske kisebb sérülésétől eltekintve ép. H: 5 cm. Sz: 5,2 cm. Ltsz: 50.10.2. (III. t. 2.).
3. Ezüstgyűrű
Sokszögletű, ép ezüstgyűrű, függőleges pontsorokkal díszített. A díszítés egyenetlen és a gyűrű forrasztása nem eldolgozott. Á: 2,2 cm, Sz: 0,4 cm. Ltsz: 50.10.6. (III. t. 3.).
4. Bronz pecsétgyűrű
Kör alakú, vésett díszítéssel. A fej két oldalán granulációt utánzó kiemelkedéssel. Á: 1,8 cm. A fej Á: 112 cm, V: 0,2 cm. Ltsz: 50.10.3. (III. t. 5.).
5. Bronzgomb
Töredékes bronzgomb, a belső szára hiányos. Á: 2 cm. M: 0,7 cm. Ltsz: 50.10.4. (III. t. 4.).
6. Bronzlemez
Meghajlított, ép bronzlemez. H: 0,9 cm. Sz: 0,6 cm. Ltsz: 50.10.5. (III. t. 6.).
7. Kovadarabok
Barna (2 db) és zöld színű (1 db) kovadarabok. Átlagos H: 2,8 cm. Sz: 2 cm. Ltsz: 50.10.27-29.

8. Vasár
Négyzet keresztmetszetű, a nyéltüskéje elkeskenyedő. H: 8,9 cm. Sz: 1,3 cm. Ltsz: 50.10.30. (III. t. 7.).
9. Vaskés töredékei
Enyhén ívelt hátú vaskés 3 töredéke. A markolat-üske hiányos. A legnagyobb töredék H: 6,9 cm. Sz: 2,5 cm. Ltsz: 50.10.30. (III. t. 8-9.).
10. Vastárgy töredékei
Kör keresztmetszetű vastárgy, esetleg cece (radius) két töredéke. H: 3,5 és 2,6 cm. Á: 0,5 cm. Ltsz: 50.10.30.
11. Vastárgy töredéke
Négyzet keresztmetszetű, elkeskenyedő végű vastárgy (esetleg késnyél) töredéke. H: 5,3 cm. Sz: 0,4 cm. Ltsz: 50.10.30.
12. Érmék
A bokák között egy érme volt, a jobb térdnél egy másik, a többi érme előkerülési helyét nem ismerjük. Két érme nem került be a múzeumba. Ltsz: 50.10.7-26.
Constans
AE3 Siscia 348-350 RIC 241-242
H.: FEL TEMP REPARATIO – phönix máglyán típus, // ASISh
II. Constantius
AE2 Cyzicus 351-354 RIC 92
H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az el-lenséges lovast típus, // SMKA Γ/
II. Constantius
AE3 Thessalonica 348-350 RIC 119
H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // TESΔ
Constans
AE3 Siscia 348-350 RIC 241
H.: FEL TEMP REPARATIO – phönix máglyán típus, // ASISh
Constans
AE3 Siscia 348-350 RIC 241
H.: FEL TEMP REPARATIO – phönix máglyán típus, // ASISh
Constans
AE3 Siscia 348-350 RIC 244
H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarum-mal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // ASISh
Constans
AE3 Siscia 348-350 RIC 236
H.: FEL TEMP REPARATIO – phönix máglyán típus, // BSIS kampó
Constans
AE3 Siscia 348-350 RIC 236, 241
H.: FEL TEMP REPARATIO phönix máglyán típus, // ASIS?
Constans
AE3 Siscia vagy Sirmium 348-350
H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarum-mal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // JSI
II. Constantius
AE3 Siscia 348-350 RIC 243

⁵⁵ Csizmadia 1998, 97.

⁵⁶ Csizmadia 1998, 91.

⁵⁷ Takáts Gyula kiszállása. RRM A. 7329. és Kocztur 1964, 32-33. KÖH 19701. lelőhely.

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // ESIS Constans

AE3 Siscia 348-350

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, //]SIS[Constans

AE3 348-350

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus Constans

AE3 Siscia 348-350 RIC 244

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // ASIS Constans

AE3 Siscia 348-350

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, //]SIS[Constantius Gallus

AE2 Sirmium 351-354 RIC 29

E.: A /

H.: CONCORDIA MILITVM – katona két labarummal áll szemben típus, // SIRM III

II. Constantius

AE4 Siscia 337-340 RIC 85

H.: GLORIA EXERCITVS – két katona között egy katonai jelvény típus, // ESIS

Constans

AE4 Siscia 347-348 RIC 189

H.: VICTORIAE DD AVGG Q NN – két Victoria szemben állva koszorúkat nyújtanak egymásnak típus, -ASIS- mezőben középen N

II. Constantius

AE3 Siscia 348-350 RIC 243

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // BSIS

II. Constantinus

AE4 Cyzicus 330, 334 RIC 67

H.: GLORIA EXERCITVS – két katona között két katonai jelvény típus, // SMKA Constans

AE3 Siscia 348-350 RIC 234

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár áll labarummal hajón, mögötte Victoria kuporog típus, // BSIS

A bronzfibula (III. t. 1.) a Keller-Pröttner 3-4. típus B változatához tartozik és 330-400 közé keltezhető.⁵⁸ A 4. században készült az ezüstgyűrű (III. t. 3.).⁵⁹ A 4. század első felére keltezhető a bronz pecsétgyűrű (III. t. 5.).⁶⁰ A bronzcsat a Gala típusú övekhez tartozik, készítése ideje a 4. századra tehető, de használata az 5. század első felére is áthúzódhat.⁶¹ A vasár, római telepleletek mellett, temetkezésekben is előfordul.⁶²

A hajlított bronzlemez (III. t. 6.) talán szíjbujtatóként szolgált. A bronzgomb (III. t. 4.) és a kovadarabok pontos keltezésre nem alkalmasak. Az egyéb melléleteket az érmekkel összevetve, a temetkezésre a 4. század 2. felében kerülhetett sor.

Büssü területéről több római kori temetőről is van adatunk, de ezek, részben egy temetőtőre vonatkozhatnak. A Halastói agyagbányai és a Dohányos-dűlői lelőhely minden bizonnyal azonos.⁶³

Büssü – Dohányos-dűlő

Temető, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.⁶⁴

Büssü – Páfrányosi-mező

Temető, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.⁶⁵

Büssü – Pap-erdő

1880-ban sír került elő, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.⁶⁶

Büssü – Gór-domb

Temető, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.⁶⁷

Csoma – Nyúlházi-dűlő

Késő római téglasír.⁶⁸

Ecseny – Öreghegy

Mintegy 10 sír került elő, a leletek nem kerültek be a múzeumba. A sírokban ékszerek és érmék, a halottak feje mellett egy-egy kődarab volt.⁶⁹ Pusztai Dezső helyszínelése alapján nagyon valószínű, hogy ezek a sírok nem a római kori, hanem a középkori temetőhöz tartoztak.⁷⁰

Fonó

Az 1950-es évek végén a község határában több téglasírt találtak, leletek nem kerültek be a múzeumba. Nem eldönthető, hogy a sírok milyen korba tartoztak.⁷¹

Fonyód – Sándor u. 26.

A római villa környékén melléklet nélküli, csontvázas sírok kerültek elő, Magyar Kálmán ezeket feltételelesen a római korba sorolta.⁷² Újabb tanulmánya alapján azonban, a középkori temetőhöz tartozhattak.⁷³

63 RRM A. 2212.

64 Berta Gyula elmondása szerint 3 csontvázas sír került elő, érem-melléklettel. Németh Péter Gergely terepbejárása, 2012. RRM A. 3133. Berta Gyula tájékoztatását ezúton is köszönöm. KÖH 61138. lelőhely.

65 RRM A. 7329. Kocztur 1964, 33. KÖH 19703. lelőhely.

66 RRM A. 7329. Kocztur 1964, 33. KÖH 19704. lelőhely.

67 Kocztur 1964, 33. KÖH 19702. lelőhely.

68 Németh 1996. KÖH 19464. lelőhely.

69 RRM A. 7354-5. KÖH 20532. lelőhely.

70 RRM A. 7358.

71 Kocztur 1964, 39.

72 Magyar 1985, 34.

73 Magyar 2016.

58 Pröttel 1988, 359. és 362.

59 V. Péterfi, 1993, 87.

60 R. Facsády 2009, 95. Tárgykatalógus 30.

61 Nagy 2004, 243-4.

62 Rupnik 2014, 153-4.

Gölle – Labdarúgópálya

A község nyugati végénél, Galambos Sándor földjén, téglasír került elő. A csontváz lábánál agyagedény volt, benne ezüstérmék. A feltételelesen 4. századi leletek elkallódtak.⁷⁴

Gyékényes – Kavicsbánya

1890 óta leletek kerültek elő a bányából, melyek egy része temetőhöz tartozhatott.⁷⁵ 1943-ban újabb leletek és csontvázak kerültek elő.⁷⁶

Gyékényes – Közúti kavicsbánya

1980-ban, melléklet nélküli, csontvázas téglasír került elő.⁷⁷

Gyugy – Homokbánya

A templom és a cigánytelep közötti homokbányában, 5-7 téglasír került elő, melléklet nem volt. Müller Róbert szerint, a téglák mérete alapján, a sírok római koriak lehetettek.⁷⁸

Igal – Homokbánya

1960 őszén, a homokbányában, csontvázas sírlelet került elő. Jobb karja mellett vas lándzsahegy, lábánál üvegtál, üvegkorsó és agyagtál volt. A csontvázon „szétszórván” 18 db, 4. századi érme. A kaposvári múzeumba az agyagtál és a két üvegedény került be.⁷⁹ A homokbányából több ízben kerültek elő sírok.⁸⁰ 2015-ben, Berta Gyula, egykori igali lakos, megmutatta azt a Gábor utcai területet, ahol a sír előkerült. Berta Gyula elmondása szerint, az egykori temetőt keletről határoló magas partfalban települési objektumok is voltak, egy félbevágott, nagyon mély objektumra (véleménye szerint kútra) emlékezett, melyből nagyon sok római kori kerámiatöredék került elő.⁸¹

1. Töredékes üvegkorsó

Behajló peremű üvegkancsó trapéz alakú füllel, alacsony talpgyűrűs. A száján üvegszál, mely a

nyakra is ráhúzódik, kékeszöld. Szá: 6,4 cm. Tá: 5,1 cm. Ltsz: 61.287.1. (III. t. 10., 13-14.).

2. Üvegtál

Behajló peremű tál, kannelurával díszített, fehér színű. A perem kisebb sérülésétől eltekintve ép. Szá: 12,7 cm. M: 3,4 cm. Ltsz: 61.288.1. (III. t. 12.).

3. Tál

Behúzott peremű alacsony tál, az edénytesten jól látható korongolás nyomokkal. Pereme sérült, az alján lévő bekarcolás is sérülésnyom. Kopott, szürke-sötétszürke. Szá: 14,3 cm. Fá: 9,2 cm. M: 4,6 cm. Ltsz: 61.288.1. (III. t. 11.).

Az üvegtál a 4. században készült.⁸² A töredékes üvegkorsó szintén a 4. századra keltezhető.⁸³ Az agyagtál keltezése megegyezik az üvegedényekkel.⁸⁴

Igal – Csuhszi-dűlő

A település délkeleti részén, a Rozbeli-vízfolyástól nyugatra, Berta Gyula tájékoztatása szerint, itt korábban két téglasírt szántottak szét, melléklet nem volt.⁸⁵ A 2008. évi terepbejárás során, a lelőhelyen, középkori érme és vastárgyak mellett, néhány jellegtelen római kori kerámiatöredéket találtunk.⁸⁶

Kapoly – Kapolypusztai elágazás

A szántódi úttól keletre, a Kapoly–Tab úttól északra, kb. 40 sír pusztult el. Az egyik, nagy, négyszögletes téglával körülvett, észak-déli tájolású, csontvázas sírban, a mellrészén fibula, a lábánál „törkés” és kis füles korsó volt. A csontváz mellett szarvasagancs és díszes üveggyöngyök is voltak.⁸⁷ A múzeumba, a sírból, a fibula került be, valamint üvegedény töredéke, amely szintén sírlethez tartozhatott.

1. Bronzfibula

Hagymafejes bronzfibula, tűje hiányzik. A láb és az U alakú kengyel díszített. A hagymafejek tagolt, bordázott díszítéssel csatlakoznak. H: 6,8 cm. Sz: 4,5 cm. M: 2,6 cm. Ltsz: 72.77.1. (V. t. 1.).

2. Üvegedény töredéke

Kihajló peremtöredék, fehér színű. H: 4,5 cm. Sz: 2,6 cm. Fv: 0,3 cm. Ltsz: 72.77.2. (IV. t. 13.).

1971 októberében, földmunka során, újabb leletek kerültek elő:

3. Füles bögre

Kihajló peremű, ívelt, széles füllel, alacsony talpgyűrűvel. Kavicssal soványított, szürke. Szá: 9,9 cm. Tá: 6,4 cm. M.: 15 cm. Ltsz: 73.44.1. (IV. t. 4.).

74 Pusztai Rezső leletmentése 1957-ben. RRM A. 7413. KÖH 20583. lelőhely. Kocztur Éva említ még Gölleből előkerült téglasírt, mely a vásártérrel nyugatra került elő, lehet, hogy a Labdarúgópályán előkerült sírra vonatkozik. Kocztur 1964, 53. Ugyancsak ő említ egy további sírt is, melyet 1953-ban találtak a Felsőhetény és Nak közötti erdőben, így feltehetően már Tolna megye területére esik. A valószínűleg késő római kori sír melléklete korsó, vaslándzsa és több érme volt. Kocztur 1964, 52.

75 Fröhlich Róbert leletmentése. Archaeológiai Értesítő 1891, 226. KÖH 26631. lelőhely

76 RRM A. 7889. Nem dönthető el, hogy melyik tárgy tartozott temetkezéshez.

77 A leletmentést a kaposvári múzeum egykori munkatársa, Merész Emese és testvére, Merész István végezte el, akinek a tájékoztatást ezúton is köszönöm. Németh Péter Gergely helyszínelése 1988-ban. RRM A. 109. A kiválogatott sírtéglák a barcsi múzeumba kerültek. KÖH 26626. lelőhely

78 Müller Róbert terepbejárása, 1965. RRM A. 5770. KÖH 20351. lelőhely

79 Csik Ernő leletmentése. A leltárkönyv bejegyzése szerint övveretek és ládikaveretek is előkerültek, de a kaposvári múzeumba már nem jutottak el. Nem eldönthető, hogy ebben, esetleg egy másik sírban voltak a már eltűnt tárgyak. RRM A. IV/23/8. KÖH 25579. lelőhely

80 Frech Miklós helyszínelése 1961-ben. Archaeológiai Értesítő 1961. 288 és Régészeti Füzetek Ser. I. No. 14. 33.

81 Berta Gyula tájékoztatását ezúton is köszönöm.

82 Csizmadia 1998, 91. I. tábla 1.

83 Csizmadia 1998, 98. IX. tábla 3.

84 Lányi 1972, 70.

85 Berta Gyula tájékoztatását ezúton is köszönöm.

86 Honti Szilvia és Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 2509. KÖH 59362. lelőhely

87 Magyar Kálmán leletmentése, 1970 decemberében. RRM A. 943. A közlés jogának átengedését Magyar Kálmánnak ezúton is köszönöm. KÖH 19545. lelőhely.

4. Füles pohár
Kihajló peremű, ívelt, széles füllel. Kaviccsal soványított, szürke. Szá: 7,1 cm. Fá: 5,2 cm. M.: 11 cm. Ltsz: 73.44.3. (IV. t. 5.).
5. Tál töredékei
Kihajló peremű, alacsony tál két töredéke. Kívül-belül árkolásokkal díszített, finoman iszapolt, szürke, szürkeshíni festéssel. H: 8 és 10,6 cm. Sz: 6,5 és 10 cm. Fv: 0,7 cm. M.: 3 cm. Ltsz: 73.44.4. és 8. (IV. t. 7. és 10.).
6. Aljtöredék
Pohár vagy bögre aljtöredéke. Kaviccsal sűrűn soványított, szürke. Fá: 3,4 cm. M.: 6,2 cm. Ltsz: 73.44.5. (IV. t. 11.).
7. Pohár töredékei
A kihajló peremen és az edényttesten árkolások futnak körbe. Finoman iszapolt, szürke. Fá: 4 cm. M.: 5,2 cm. Ltsz: 73.44.6-7. (IV. t. 2-3.).
8. Kistál
Kihajló peremű, talpgyűrűs, alacsony kistál. Finoman iszapolt, porózus, barna, barna festés nyomaival. Szá: 10 cm. Tá: 4,8 cm. M.: 3,4 cm. Ltsz: 73.44.12. (IV. t. 13.).
9. Kistál
Kihajló peremű, alacsony kistál. Finoman iszapolt, porózus, barna, belül barna festés nyomaival. Pereme hiányos, külső felülete lepattogzott. Szá: 9,9 cm. Fá: 3,8 cm. M.: 3,3 cm. Ltsz: 73.44.10. (IV. t. 8.).
10. Kistál
Kihajló peremű, talpgyűrűs, alacsony kistál. Finoman iszapolt, porózus, barna, kívül barna festés nyomaival. Pereme kiegészített. Szá: 9,5 cm. Tá: 4 cm. M.: 3,3 cm. Ltsz: 73.44.11. (IV. t. 9.).
11. Tál
Kihajló peremű, a peremen árkolás fut körbe. Kaviccsal soványított, sötétszürke. Szá: 17,7 cm. Fá: 11 cm. M.: 5,3 cm. Ltsz: 73.44.13. (IV. t. 1.).
12. Fazék
Kihajló peremű, a perem alatt borda fut körbe. Kaviccsal soványított, barna foltos szürke. Szá: 12,4 cm. Fá: 7,4 cm. M.: 12 cm. Ltsz: 73.44.2. (IV. t. 6.).
13. Fazék
Vízszintesen kihúzott peremű, kaviccsal sűrűn soványított, barna foltos szürke. Szá: 10,4 cm. Fá: 8,8 cm. M.: 27,3 cm. Ltsz: 73.121.2. (V. t. 7.).
14. Érmék
Ltsz: 74.41.-3.
I. Constantinus
AE2 Siscia 315-316 RIC 15
H.: IOVI CONSERVATORI – Jupiter áll b. sceptrumot és globuson álló Victoriát tart, lábánál sas típus, // ·SIS· / A
I. Constantinus
AE2 Thessalonica 317-318 RIC 19
H.: IOVI CONSERVATORI – Jupiter áll b. sceptrumot és globuson álló Victoriát tart, lábánál sas típus, // ·TS·Γ·
I. Licinius
AE2 Siscia 313-315 RIC 4

H.: IOVI CONSERVATORI AVGG NN – Jupiter áll b. sceptrumot és globuson álló Victoriát tart, lábánál sas típus, // SIS / Δ

A kerámiaedények párhuzamait a ságvári és somogyiszi temetőben találjuk meg, a fazekak késő római telepek fordulnak elő.⁸⁸ A kerámiaedények a 4. századra jellemző formák.⁸⁹ A festett kistálak viszont már a 2. század első felében is előfordulnak.⁹⁰ Az 1-2. századra keltezhető az S-profilú tál (IV. t. 7. és 10.).⁹¹ A bronzfibula a Keller-Pröttner 3–4. típus B változatához tartozik és 330-400 közé keltezhető.⁹² A fentiek alapján a sír a 4. századra keltezhető, valamint több szórványelet is, de középső császárkori sírok is tartoztak a temetőhöz.

Az 1989. évi terepbejárás során, néhány kerámia-töredéket lehetett gyűjteni, ez alapján, feltételelesen, a lelőhely a Kapoly-Tab műúttól délre is folytatódhat.⁹³

I. Táltöredék

Behajló peremű tál töredéke, jól korongolt, csilámos felszínű, szürke. H: 4,4 cm. Sz: 2,4 cm. Ltsz: R.94.13.1.

2. Oldaltöredék

Enyhén ívelt, seprűdíszes, keményre kiégett, szürke. H: 4,2 cm. Sz: 3,3 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz: R.94.13.2.

Kaposkeresztúr

1950-ben csontváz került elő, mellette „nagy tömeg” érme.⁹⁴

Kaposvár – Iszákdomb

Sírlelet (edény, urna, merítőkanalak, 2 üvegpohár és üvegkarperec töredékei). A lelet Keszthelyre került.⁹⁵

Kaposvár – Répási mező

Római temetőre utaló információ szerint, a biztosan meglévő telep mellett, temető is ismert, de további adat nincs.⁹⁶

Kaposvár – Klebersberg kollégium

Költő László 2006. évi leletmentése során, késő római sír került elő.⁹⁷

⁸⁸ Ottományi 1990, 179.

⁸⁹ Lányi 1972, 70.

⁹⁰ Bónis 1942, 22. és Csizmadia-Németh 2016, 125. Hasonló tálak Alsóbogáton kerültek elő. Uo. 124. és IV. t. 1-3.

⁹¹ K. Palágyi – Nagy 2000, 115.

⁹² Pröttel 1988, 359. és 362.

⁹³ Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 130.

⁹⁴ Kocztur 1964, 66. KÖH 26591. lelőhely.

⁹⁵ Draveczy 1970, 17.

⁹⁶ RRM A. 4157. KÖH 40025. lelőhely.

⁹⁷ Ásatási dokumentáció KÖH 600/1204/2007. KÖH 43487. lelőhely. A környéken korábban előkerült leletek alapján temető és épület előkerülésének lehetőségéről tesz említést Bakay Kornél. Bakay 1975, 37.

Karád – Fehéregyháza

Herk Mihály kapolyi lakos szerint több ízben kerültek elő sírok, 1963-ban Aurelianus érmét talált.⁹⁸

Karád – Kőhát-dűlő

Herk Mihály szerint, az ismert római teleptől északra, kb. 500 m-re, vízvezeték ásásakor, római sírok kerültek elő.⁹⁹

Karád – Fűrésztelep

Herk Mihály szerint, a fűrésztelep környékén, 1982-ben, római sírt találtak. Kék színű gyöngyök tartoztak a sírhoz, amelyek azonban eltűntek.¹⁰⁰

Kánya – Kismalomi dűlő

1885 körül, Csősz György földjén, téglasír került elő.¹⁰¹

Kercseliget – Temető

1893-ban, sírásás közben, sírlelet került elő, korát a Magyar Nemzeti Múzeumba került, 7 db II. Constantius és 1 db Constans érme határozta meg.¹⁰² Az 1 m mély, csontvázas sírhoz eredetileg 10 érem tartozott.¹⁰³ 1998-ban újabb sír került elő, szintén érmékkel. Barkóczy József (Kercseliget, József A. u. 5.) a községi temető és a templom közötti feljáró létesítésekor, kb. 30 cm mélységben találta a sírt, amely É-D, vagy D-É tájolású lehetett. Az érmék a kar mellett helyezkedtek el. Leletmentés során csak néhány váztröredék került elő. A kisszámú megmaradt vázrész alapján a sírba egy felnőtt (23–x éves), de ezen belül pontosabban meg nem határozható korú, gracilis csontozatú nőt temettek.¹⁰⁴

Az 1998-ban előkerült érmék:

II. Constantius

AE3 Siscia 355-358 RIC 372

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, // ASISD M

Iulianus caesar

AE3 Siscia 355-358 tröredékes

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, //]SI[

II. Constantius

AE4 355-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, M /

Iulianus caesar

AE4 355-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, M /

Constantinus dinasztia AE4 Keleti verde 347-348

H.: VOT / XX / MVL / XXX típus

II. Constantius

AE3 355-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, M /

Constantius Gallus

AE3 Thessalonica 350-354 RIC 191

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, // SMTS E /

II. Constantius

AE3 355-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, M /

II. Constantius

AE3 Sirmium 351-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, //

ASIRM hátlap nagyon korrodált

II. Constantius

AE3 Siscia 351-358 RIC 352, 361

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, // ASISZ

II. Constantius

AE3 Siscia 351-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, // ASIS[

II. Constantius

AE3 Siscia 351-358 RIC 352, 361

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, // ASISZ

II. Constantius

AE3 Siscia 351-358 RIC 352, 361

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, //]SISZ

II. Constantius

AE2 Nicomedia 348-351 RIC 60

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, // SMNΓ

II. Constantius

AE3 351-358 hátlap nagyon rossz állapotú

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus

Iulianus caesar

AE3 Siscia 355-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus, //]SIS[M /

II. Constantius

AE3 351-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus

II. Constantius

AE3 351-358 nagyon kopott

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovas típus

Az érmék alapján a temetkezéseket a 4. század 2. felére, 358 utánra tehetjük.

98 Draveczky Balázs leletmentése 1963-ban. RRM A: 959. KÖH 19552. lelőhely.

99 Herk 1985, 13. KÖH 19554. lelőhely.

100 Herk 1985, 13.

101 Wosinszky 1896, 779. és 1455. Bognár Zoltán helytörténész (Kapoly) szerint újabb sírok nem kerültek elő. Tájékoztatását ezúton is köszönöm.

102 Archaeológiai Értesítő 1893, 192. KÖH 47352. lelőhely.

103 Kocztur 1964, 75. Bakay 1975, 30.

104 Németh Péter Gergely leletmentése. RRM A. 1269. Barkóczy József leletbejelentését és az érmék átadását ezúton is köszönöm.

Lengyeltóti környéke

Kőösszárium, melynek pontos lelőhelye ismeretlen, a Magyar Nemzeti Múzeumba került, keltezése 2. század 2. fele – 3. század 1. fele.¹⁰⁵

Libickozma – A település déli vége

Feltételezsen római korinak meghatározott halomsíros temető.¹⁰⁶

Mike

Késő római temető, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.¹⁰⁷

Mosdós – Szőlőhegy

1923-ban, a szőlőhegy északi lábánál, sírlelet került elő, téglákat is találtak.¹⁰⁸

1. Mázas tál

Alacsony, széles tál, finoman iszapolt, barna. Barna színű mázzal díszített, mely, helyenként, zöld foltos. A máz, sávokban és foltokban, a tál oldalán és főleg az alján megmaradt. Peremén és belül bordadíszek és hullámvonal díszítés látható. Belsejében a szélén, körbefutó 16, beljebb 4, azonos pecsétlővel benyomott díszítést találunk. A bepecsételést egyenetlen, néhány dísz halványan látszik, ezért a rajzon, csak 19 van ábrázolva. A pecsét Bellerophont ábrázolja, Pégaszoszon lovagolva, szélén kör alakú díszítés sorral keretelve. Szá: 36,6 cm. Fá: 27 cm. M: 4,5 cm. Ltsz: 4300. (VII. t. 1. és 2. ábra.).

2. Üvegkorsó

Talpas korsó, kihajló, kettős peremmel, bordázott szalagfüllel, kobaltkék színű. Szá: 6,3 cm. Fá: 8,4 cm. M: 35 cm. Ltsz: 674. (VII. t. 2. és 3. ábra.).

3. Üvegpohár

Kúpos testű, fehér színű üvegpohár, perem alatt kettős vonallal, alatta vonalakkal és rovátkolásokkal sorok közötti, méhsejt alakú díszítéssel. Szá: 11 cm. M: 18 cm. Ltsz: 6805. (VII. t. 3. és 4. ábra.).

Az üvegkorsó a 4. század második felében készült,¹⁰⁹ ugyanaz a keltezése az üvegpohárnak is.¹¹⁰ A mázas tál keltezése is megfelel ennek az időszaknak.¹¹¹ A mosdósi tálhoz hasonló darabok kerültek elő a zengővárkonyi II. temető 3. és 11b. sírjából.¹¹²

Mosdós – Pallavicini kastély

A kastély építésekor szarkofágot találtak, a lelet további sorsa ismeretlen.¹¹³

Mosdós – Nagy-hegy

A Hármas-halom-dűlőn, a Nagy-hegy északi, természetes nyúlványai találhatók, halomsír nem azonosítható.¹¹⁴

Nagyberény

1955-ben, Györe Péter ajándékaként, leletek kerültek be a kaposvári múzeumba, a leltárkönyv bejegyzése szerint, valószínűleg sírból származtak.¹¹⁵

1. Füles bögre

Kihajló peremű, ívelt füllel, talpgyűrűs. Pereme sérült, finoman iszapolt, szürke foltos barna, függőleges besimításokkal. Szá: 6,8 cm. Tá: 3 cm. M: 13,2 cm. Ltsz: 55.31.1.1. (V. t. 8.).

2. Bronzkarperec

Kör keresztmetszetű, bordázott és stilizált kígyófejen végző karperec 2 töredéke. Tör H: 8,1 és 7,3 cm. Á: 0,1 cm. Ltsz: 55.31.1.2. (V. t. 9-10.).

A leletek között szerepelt még két egyforma pecsétgyűrű, jelenleg nem azonosíthatóak, leírásuk a leltárkönyvből:

3–4. Bronz pecsétgyűrű

Kis női pecsétgyűrű, a fejen hármas, gerezd-szerű bevéséssel. Á: 2 cm. Ltsz: 55.31.1.3-4.

A füles bögre a 4. század második felére keltezhető.¹¹⁶ A karperec is hasonló időszakra tehető.¹¹⁷

Nagyberény – Fűzfa camping mellett

1994-ben, téglasír került elő leletmentés során.¹¹⁸ A panzió melletti camping kialakításakor, emésztőgödör ásása során került elő a sír (XI. tábla 3.). Mivel az ástást olyan személy végezte, aki korábban dolgozott a ságvári feltáráson, felhívta a panzió tulajdonának figyelmét a bejelentésre.¹¹⁹ A sír déli végében előkerült lábszárcsontot visszatemették. A sír az emésztőgödör délnyugati falában került elő, 250 cm mélységben. A sírt fedő tegulák nagy része hiányzott és a lábszárcsontok kivételével, a csontok nem eredeti helyzetben voltak. Egy római érmét találtunk, a jobb combcsont felett, valamint üvegpohár töredékeit, melyek főleg a jobb karcsont magasságában helyezkedtek el. Ugyanitt vastag falú üvegedény töredékek is előkerültek. A mellékletek nem eredeti helyzetben voltak. A sírban néhány őskori (bronzkori) kerámiatöredéket is találtunk, valamint egy jellegtelen római kori oldaltöredéket. Az ÉK–DNY tájolású téglasír belül vakolva volt, az eredetileg jól megépített sírt csaknem teljesen kirabolták.

114 Németh Péter Gergely terepbejárása, 1997. RRM A. 1169. Ugyanakkor Marton Tibor, 2004-es terepbejárása során, halmot figyelt meg. A lelőhely újbóli bejárása szükséges. Csizmadia-Németh 2016. 123. KÖH 53374. lelőhely.

115 Kocztur 1964, 93.

116 Ottományi 1991, 36.

117 V. Péterfi, 1993, 81. és XXV. t. 7. 157. sír. A keltezéshez l. uo. 86. old.

118 Honti Szilvia és Németh Péter Gergely leletmentése. RRM A. 633. KÖH 47837. lelőhely.

119 Orsós Gézánek és a panzió tulajdonosának, Illa Józsefné Landek Ibolyának ezúton is köszönöm a bejelentést, valamint a leletmentés során nyújtott segítséget.

105 MNM Ltsz.: 62.212.1. Fehér- Kovács 2017, 25-26.

106 Csizmadia-Németh 2016. 121. KÖH 59356. lelőhely.

107 RRM A. 7491.

108 Kocztur 1964, 89. Bakay 1975, 34. és 24. kép. KÖH 47763. lelőhely.

109 Barkóczi 196., Kat. 486. Csizmadia 1998, 98., X. tábla.

110 Barkóczi 106., Kat. 76. Az egyedi díszítés párhuzamához l. Dévai 2012, 263.

111 Nádorfi, 1992, 50. Katalog 125.

112 Dombay 1957, 192-3., 207-9. V. t. 4. és XVII. t. 4.

113 Kocztur 1964, 90. KÖH 47876. lelőhely.

2-4. ábra. A mosdósi sírlelet

1. Töredékes üveg pohár

Üveg pohár felső részének nagyobb töredéke és 13 kisebb oldaltöredék. Díszítetlen, zöldes fehér színű. A nagyobb töredék H: 9,5 cm. Sz: 7,6 cm. Fv: 0,1 cm. R.2001.13.2. (V. t. 2. és 6.).

2. Üveg edény töredékei

Vastag falú, fehér színű oldaltöredék (42 db). Fv: 0,2 cm. R.2001.13.3. (V. t. 3-5.).

3. Érme

Constans

AE4 Siscia 347-348 RIC 195

H.: VICTORIAE DD AVGG Q NN – két Victoria szemben állva koszorúkat nyújtanak egymásnak típus, // ΓCIS mezőben közepén ág

4. Oldaltöredék

Ívelt, fekete színű oldaltöredék. H: 4,3 cm. Sz: 2,3 cm. Fv: 0,8 cm. Ltsz.: R.2001.13.5.

5. Tegulatöredék

Barna színű töredék. Tör. H: 20,5 cm. Tör. Sz: 14 cm. Fv: 6 cm. Ltsz.: R.2001.13.4.

A téglasír előtti földpadka lebontásakor, zsugorított csontvázas sír került elő (2. sír). A jobboldalára fektetett, melléklet nélküli váz koponyája hiányzott, minden bizonnyal a római sír kiásásakor semmisült meg. Sír-foltot és sírgödört nem lehetett megfigyelni. Kora nem meghatározható. Az igen hiányos csontmaradványok embertani vizsgálata alapján a halott egy 40 évnél idősebb (40–x éves), gracilis csontozatú, valószínűleg alacsony termetű nő volt. Korát csak az erősen kopott fogak alapján lehetett becsülni.

Az emésztőgödör sarkában gödör foltja jelentkezett (3. objektum). Bronzkori kerámiatöredékek mellett néhány római tegulatöredék és három jellegtelen római kori oldaltöredék került elő. A környékbeliek elmondása alapján, évekkel korábban, több, sír került elő, ezért a lelőhelyen több helyszínelés is volt, de újabb sír nem került elő.¹²⁰

A töredékes üveg pohár a kúpos testű poharak közé tartozik, és a 4. század 2. felére keltezhető.¹²¹ A sírből előkerült érme datálása is megerősíti ezt. A másik üveg edény típusa nem meghatározható.

Nagyberki – Szalacska

1982-ben, csontvázas sírlelet került elő, 100 cm mélységből, sírfoltot nem lehetett megfigyelni (XI. tábla 2.). A felnőtt női váz jobbkarján sodrott bronzkarperec, balkarján hegyesedő végű vaskarperec volt.¹²² A leletek nem azonosíthatóak. A leírás alapján a temetkezésre a késő római időszakban kerülhetett sor.¹²³

Nagyberki – Szalacska- Szent-kúti-dűlő

Római kori halomsíros temető vagy utótemetkezés őskori halmokba.¹²⁴

120 Kiss Tünde terepbejárása 1994, Költő László helyszínelése 2006 és Jankovich B. Dénes helyszínelése 2008. RRM A. 1384., 8374. és 9471.

121 Csizmadia 1998, 95.

122 Somogyi Múzeumok Közleményei 1982, 165. KÖH 47879. lelőhely.

123 V. Péterfi 1993, 86.

124 Csizmadia-Németh 2016. 126-127. KÖH 32370. lelőhely.

Nemesvid – Iskolaudvar

1974-ben, az iskolaudvar északi végénél, meszesgödör ásásakor, kb. 150 cm mélységből, bögre került elő. Az edényt a következő évben, mint „síredénykét” átadták a kaposvári múzeumnak. Ez alapján, a lelet, temetkezéshez tartozott, bár a találók embercsontokról nem tettek említést.¹²⁵

1. Füles pohár

Alacsony talpgyűrűs, finoman iszapolt, korongolásból származó korongolás nyomokkal. Ép, szürke. Szá: 6,1 cm. Tá: 4,7 cm. M: 10 cm. Ltsz.: R.94.22.1. (VI. t. 1.).

A bögre párhuzamait a ságvári és somogyszili temetőben találjuk meg,¹²⁶ a 4. századra jellemző forma.¹²⁷

Orci – Cseri-dűlő

Halomsíros temető.¹²⁸

Ordacsehi – Bugaszegi homokbánya

A homokbánya északi falában, két sír került elő.¹²⁹ Az 1. sír erősen sérült volt, medencetájáról vascsat került elő. Ettől 1 m-re, délre volt a 2. sír. A sírnak hiányzott a koponyája, egyébként sértetlen volt. Kulcscsontja körül és a nyaknál gyöngyök kerültek elő. A csontvázak nem azonosíthatóak a kaposvári múzeumban.

1. sír

1. Vascsat

Ép, ovális vascsat. A csattest, egy helyen, bordázott. H: 4,2 cm. Sz: 2,3 cm. V: 0,4 cm. A pecek H: 2,8 cm. A pecek Sz: 0,8 cm. Ltsz.: R.94.107.10. (VI. t. 3.).

2. sír

Gyöngysor

Fehér üveggyöngy (Á: 1 cm), zöld és sárga színű gyöngy (Á: 0,6 cm), kuboktaéder alakú ezüstgyöngy (Á: 0,3 cm. H: 0,5 cm), zöld színű, kerek üveggyöngy (Á: 0,2 cm), henger alakú üveggyöngy (Á: 0,1 cm. H: 0,3 cm). 36 db zöld és fekete színű üveggyöngy (Á: 0,1 cm). Ltsz.: R.94.107.11. (VI. t. 2.).

Az 1. sír vascsatjához hasonló tárgy a Pécs-Málomi temető 2. sírjából került elő.¹³⁰ A temető a népvándorlás korra, az 5. század 1. felére keltezhető.¹³¹ A 2. sír gyöngyei késő római kori temetők jellegzetes mellékletei, a csákvári temető 58. sírjából kerültek elő hason-

125 Bakay Kornél helyszínelése 1975.04.18-án. RRM A. 6849. KÖH 47918. lelőhely. A közlés jogának átengedését Bakay Kornélnak ezúton is köszönöm.

126 Sz. Burger 1966, 123. Fig. 112. és Sz. Burger 1979, 47. Taf. 18. 1. 127 Lányi 1972.

128 Csizmadia-Németh 2016. 124-126. KÖH 47965. lelőhely.

129 Honti Szilvia leletmentése 1983-ban. RRM A. 132. A közlés jogának átengedését Honti Szilviának ezúton is köszönöm. Az 1986. évi terepbejárás során újabb sírok nem kerültek elő, csak egy kerámiatöredék. Honti Szilvia és Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 124. A sírok előkerülésének közelében késő római kori telepről származó szórványleletek kerültek elő, több alkalommal. Ltsz.: R.94.107.1-108.6.

130 Nagy 1993, 95. I. t. 1.

131 Nagy 1993, 97.

ló darabok.¹³² A kuboktaéder alakú gyöngy, üvegből készült párhuzama, a bátaszéki temető 76. sírjából ismert és a kora népvándorlás kori, gót etnikum tárgyaként határozható meg.¹³³ A fentiek alapján, a késő római leletek mellett lévő tárgyak már a temető kora népvándorlás kori keltezését támasztják alá.

Ságvár – Ádándi út

1949-ben, útépitéskor, több csontváz került elő, az egyikben, cserépkorsóban, II. Constantinus érméje volt.¹³⁴

Ságvár – Somi út mentén

1977-ben római sír került elő.¹³⁵

Ságvár – Tabán

Az Ady u. nyugati részén, kora római, feltehetően hamvasztásos temető leletei ismertek.¹³⁶

Ságvár – Ady utca

Az Ady u. keleti részén, földsír került elő. Az állítólag ÉNy–DK tájolású sír melléklete egy szürke, besimított, egy fülű korsó volt, mely az 5. század első felére keltezhető.¹³⁷ 1992-ben, szintén az Ady utcában, valószínűleg másodlagos helyzetben lévő, lelet és fedő nélküli szarkofág került elő.¹³⁸ 2014-ben, a lelőhelytől északra, római érmék és tárgyak kerültek elő.

Ságvár – Tömlöchegy

Az ismert temető területén,¹³⁹ 1974-ben, újabb téglasír került elő, „boltívesen kirakott kamrával”.¹⁴⁰ A sírt gyermekek bolygatták meg és a leletek Ernyés István ajándékként kerültek be a kaposvári múzeumba.

Mellékletek:

1. Bronz övcsat

Ovális csat rovátkolt pecekkel. A töredékes csattesten felerősítő bronzszegecs megmaradt. H: 1,8 cm. Sz: 1,4 cm. Ltsz.: R.2004.35.1. (VIII. t. 22. és 23.).

2. Bronzkarika

Ellapított, ép bronzkarika. Á: 1,8 cm. V: 0,1 cm. Ltsz.: R.2004.35.2. (VIII. t. 14.).

3. Bronzkarika

Kör keresztmetszetű bronzkarika. Á: 2 cm. V: 0,1 cm. Ltsz.: R.2004.35.3. (VIII. t. 15.).

4. Bronztárgy

Bronzcsüngő töredéke. H: 2 cm. Sz: 1,7 cm. V: 0,1 cm. Ltsz.: R.2004.35.4. (VIII. t. 16.).

5. Gyöngy

Fekete színű üvegyöngy. Á: 0,4 cm. Ltsz.: R.2004.35.5. (VIII. t. 25.).

6. Üvegedény töredékei

Zöldes fehér színű üvegedény töredékei (60 db). V: 0,2 cm. Ltsz.: R.2004.35.6. (VIII. t. 1-3.).

7. Vastárgy

Karikában végződő, ellapított vastárgy. A karikában kerek, töredékes vasdarab maradt meg. H: 4,1 cm. V: 0,3 cm. Ltsz.: R.2004.35.7. (VIII. t. 26.).

8. Vaskés töredékei

Egyenes hátú kés töredékei (5 db). A nyéltüske hiányzik. Három, kisebb töredék bizonytalanul tartozik hozzá. V: 0,7 cm. Ltsz.: R.2004.35.8. (VIII. t. 17-18.).

9. Vastárgy

Kör keresztmetszetű vastárgy töredékei (4 db). Vége összeszűkül. Á: 1 cm. Ltsz.: R.2004.35.9. (VIII. t. 6-8. és 19.). Esetleg az előző kés nyele lehetett.

10. Bronz övcsat

Négyzetes, sarkain kiemelt, árktolt csat. A pecek rovátkolt. A négyzetes csattest szélei árktoltak. Két felerősítő bronzszegecs megmaradt. H: 3,6 cm. Sz: 3,2 cm. V: 0,2 cm. Ltsz.: R.2004.35.10. (VIII. t. 4.).

11. Vasdís

Három csavart, egy félköríves vasdís (4 db). V: 0,1 cm. Ltsz.: R.2004.35.11. (VIII. t. 9-11. és 20.).

12. Bronzfibula

Hagymafejes fibula töredéke. A bordázott kengyel hiányos, a tűtartó díszített. Tüje hiányzik. H: 5,4 cm. Sz: 0,6 cm. M: 1,1 cm. Ltsz.: R.2004.35.12. (VIII. t. 5.).

13. Bronztárgy

Profilált fejű, töredékes bronzveret. Á: 1,9 cm. M: 1,5 cm. V: 0,2 cm. Ltsz.: R.2004.35.13. (VIII. t. 23.).

14. Bronztárgy

Félgömb alakú, töredékes bronzárgy. H: 2,4 cm. Sz: 2 cm. Ltsz.: R.2004.35.14. (VIII. t. 21.).

15. Üvegkarperec töredékei

Kék színű üvegkarperec töredékei (30 db). V: 0,9 cm. Ltsz.: R.2004.35.15. (VIII. t. 12-13.).

16. Érmék

Ltsz.: R.2004.34.1-24.

Constantius Gallus

AE2 351-354

E.: Δ /

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovastípus

Gratianus AE3 Siscia 367-375 RIC 14c/16-17

H.: GLORIA ROMANORVM – császár áll labarumot tartva és lenyom egy ellenséget típus, // ΓSISC M / F vagy P, felette *

II. Constantius

AE3 351-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledőfi az ellenséges lovastípus

¹³² Salamon-Barkóczy 1971, 55. Abb. 10.

¹³³ V. Péterfi 1993, 62. X. tábla és 85.

¹³⁴ Szilágyi Zoltán útépitő munkás levele. RRM A. 4786. A leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba. KÖH 48138. lelőhely.

¹³⁵ Tóth Endre helyszínelése. KÖH 600/2063/2005. KÖH 51160. lelőhely.

¹³⁶ Tóth 2009, 24.

¹³⁷ Tóth 2009, 37. és 8. tábla és Tóth 2011, 305. és 4. tábla 1. KÖH 51158. lelőhely.

¹³⁸ Németh Péter Gergely leletmentése. RRM Adattár 434. Szórványként kevés római kerámiatöredék is előkerült. Ltsz.: R.2004.38.1-5.

¹³⁹ Sz. Burger 1966. Az újabb kutatási eredményekre I. Tóth 2009, 36-37. és Schmidt 2000. KÖH 48122. lelőhely.

¹⁴⁰ Bárdos Edith és Magyar Kálmán helyszínelése 1978-ban. A közlés jogának átengedését Bárdos Edithnek és Magyar Kálmánnak ezúton is köszönöm. RRM A. 431. és 4845.

Valens

AE3 Siscia 364-367 RIC 7b/5-7

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus, A felett * /

Valens

AE3 364-378

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus nagyon kopott

II. Constantius

AE3 Thessalonica 355-358 RIC 208

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledöfi az ellenséges lovast típus, // SMTSΔ M /

II. Constantius AE4 Siscia 337 RIC 263

H.: GLORIA EXERCITVS 1 jelvényes típus (két katona között 1 katonai jelvény) //]SIS*

Valens

AE3 Aquileia 364-367 RIC 9b/3

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus, // SMAQ[B, alatta pont /

II. Constantius

AE4 Siscia 351-358

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledöfi az ellenséges lovast típus, //]SIS[nagyon kopott

Valens

AE3 Thessalonica 364-367 RIC 18b/?

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus, // TESA /?

Constantinus dinasztia

AE4 335-364

Nagyon kopott, H.: semmi nem látszik

II. Constantius

AE4 351-358 nagyon kopott

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledöfi az ellenséges lovast típus

II. Constantius

AE4 351-358 nagyon kopott

H.: FEL TEMP REPARATIO – császár ledöfi az ellenséges lovast típus

Iulianus caesar

AE4 358-361 nagyon kopott, töredékes

H.: SPES REI PVBLICAE – katona áll szemben, lándzsát és gömböt tart típus

II. Constantius

AE4 Siscia 335-336 RIC 254

H.: GLORIA EXERCITVS – 1 jelvényes típus (két katona között 1 katonai jelvény) // FSIS

Valentinianus dinasztia

AE3 nagyon kopott, töredékes

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus

Constantinus dinasztia

AE4 335-340 erősen töredékes, kopott

H.: GLORIA EXERCITVS – 1 jelvényes típus (két katona között 1 katonai jelvény)

Constantinus dinasztia

AE4 347-348 erősen kopott, töredékes

H.: VICTORIAE DD AVGG Q NN – 2 Victoria áll szemben egymással koszorúkat tartva típus

I. Valentinianus

AE3 Siscia 364-375

H.: GLORIA ROMANORVM – császár áll labarumot tartva és lenyom egy ellenséget típus, //]SISC[? / ?

Valentinianus dinasztia

AE3 364-378 félbe törött érem

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus

I. Valentinianus

AE3 Siscia vagy Aquileia 364-375

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaágot tart típus, D /

Valentinianus dinasztia

AE3 364-378 1/3-d érem

H.: GLORIA ROMANORVM – császár áll labarumot tartva és lenyom egy ellenséget típus

4. századi törött kisbronz és 4. századi kisbronz töredékei

A töredékes bronzfibula a Keller-Pröttner 3-4. típus B változatához tartozik és 330-400 közé keltezhető.¹⁴¹ Az üvegkarperec (VIII. t. 12-13.) a késő római időszakban készült.¹⁴² Az üveggyöngy (VIII. t. 25.) késő római temetőkben fordul elő.¹⁴³ A bronz övcsatok (VIII. t. 4. és 22. és 24.) is hasonló környezetben fordulnak elő.¹⁴⁴ A többi tárgy pontos keltezése nem lehetséges és néhány tárgy esetében a római korba sorolás is kétséges. A sír helyszínelésének feljegyzésében aranytárgy is szerepel.¹⁴⁵ A temetkezésre a 4. század végén kerülhetett sor.

1986-ban, a Tömlöchegyen, sírablásból származó embercsontok kerültek elő, egyéb lelet nélkül.¹⁴⁶ 2014-ben, a római temető északnyugati részén, nagyobb partfalomlás történt, ebben és a lemosódásban, több téglatöredék és vaskarika került elő. A partfal helyreállításakor lelet nem került elő. A lemosódástól keletre, fémkeresővel, több római érmét találtunk. Az omlás helyétől délre, a szántásban több római kori sírtéglat és megmunkált mészkőtöredéket lehetett megfigyelni, sírhelyet nem.¹⁴⁷

Szegesd – Bertalanpuszta

A nagykiterjedésű római telepen, vagy annak közelében, 1974-ben, sír került elő.¹⁴⁸

¹⁴¹ Pröttel 1988, 359. és 362.

¹⁴² R. Facsády 2009, 46.

¹⁴³ Gaál 1979, 40.

¹⁴⁴ Lányi 1972. Abb. 52. 24. típus és Abb. 53. 34. típus.

¹⁴⁵ 1974-ben, a sírleletek megszerzése után, római aranyfülbevaló és újkori aranytárgy került be a múzeumba (gyarapodási naplósám: 74/375-6.). A fülbevaló feltételelesen tartozhatott a sírleletek közé.

¹⁴⁶ Honti Szilvia és Németh Péter Gerely leletmentése, RRM A. 170.

¹⁴⁷ Németh Péter Gergely helyszínelése. RRM A. 5843.

¹⁴⁸ A római kisbronzok, szürke edénytöredékek és embercsontok nem kerültek be a kaposvári múzeumba. RRM A. 7930. KÖH 47433. lelőhely.

Siófok – Kápolnai dűlő

Szarkofág fedele került elő, mely vörösberényi kőből készült. Kuzsinszky Bálint már nem találta, Sági Károly szerint maga a dűlő sem azonosítható.¹⁴⁹

Siófok – Kavicsbánya

1950-ben előkerült leletek, urna, 2 mécses, 2 érme (az egyik Domitianus), bronz pajzsdudor és vastárgyak) alapján Radnóti Aladár szerint temető lehetett itt.¹⁵⁰

Somogyaszaló – Deseda-erdő

Halomsíros temető.¹⁵¹

Somogydöröcske – Görbedűlő

Késő római kori temetőre és telepre utaló leletek, leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.¹⁵²

Somogyjád – Apánkai-erdő

Halomsíros temető.¹⁵³

Somogyjád – Szállási-dűlő

1964-ben, útépítés során került elő, „mintegy 300 db téglából habarccsal épített házalakú sír”, elmondás alapján a váz mellett érmék, vaskés, kerámia és több üvegedény volt. A leletek nem kerültek be a kaposvári múzeumba.¹⁵⁴

Somogyzil – Csárdavölgyi-dűlő

Az ismert temetőtől¹⁵⁵ kb. 500 méterre, délnyugatra került elő egy téglasír, valószínűleg egy újabb sírcsoporthoz tartozik.¹⁵⁶ A publikációjában a lelőhely pontatlanul szerepel, a valóságban a temető a Somogyzil-Várong úttól északra található és nem a Döggúti-dűlő, hanem a Csárdavölgyi-dűlő területére esik. A lelőhely a 1975. évi helyszínelés vázlatrajzán már pontosan szerepel. A sír tájolása Ny-K, hossza 180 cm, mélysége 70 cm (XI. tábla 1.). A felső, nyeregvetős részt 10 db téglából alakították ki, átlagos méreteik: 52×37×6 cm. A padozattéglákat nem számolva, összesen 26 téglából építették meg a sírt, 0,8 cm vastag vakolás borította a téglákat. Két téglán alfa-jelre emlékeztető, egy téglán átlósan fektetett kereszt volt. Egy 60×60×6 cm méretű téglán három koncentrikus körbe foglalt kereszt volt. A téglák a kaposvári múzeum gyűjteményében nem azonosíthatók, kérdéses, hogy egyáltalán bekerültek-e. Szintén nem azonosítható a sír betöltéséből

gyűjtött növényi minta (magvak és kalászosok) sem. A sírban két női váz volt, egy felnőtt nő és egy gyermek. A felnőtt váz jobb karja eredetei helyzetben volt, a gyermekváz alatt, két vastárgy (gyűrű és karperec) (4. sz. melléklet), nem eredeti helyzetből került elő, így nem eldönthető, hogy melyik vázhoz tartozott. A felnőtt váz a medencecsonttól lefelé teljesen bolygatatlan volt, melléklet nem került elő. A gyermekcsontváz, a koponya és a bordák kivételével, érintetlen volt. A koponya arccsontjai összetörtek, de eredeti helyzetben voltak. A koponya alatt és mellett 5 hajtű került elő (1. sz. melléklet). A jobb felkarcsont felett érme került elő (2. sz. melléklet). Jobb csuklón aranyozott ezüst karperec volt (3. sz. melléklet). A medence felett vasdarab, esetleg vascsat feküdt (5. sz. melléklet). A sírból előkerült még egy kerámiatöredék is (6. sz. melléklet).

1. Hajtű

5 ezüst hajtű 13 db töredéke. 2 gömbfejű, és 3 bordázott díszítésű, zöld színű üvegbeágyazott. A legépebben megmaradt hajtű H: 6,3 és 5,7 cm. A fej Á: 0,8 és 0,5 cm. Ltsz.: R.2004.1.6. (VI. t. 4A-E. és 6. ábra.).

2. Érme

Ltsz.: R. 2004.1.1. Valentinianus dinasztia AE3 364-378 nagyon kopott, elvékonyodott H.: GLORIA ROMANORVM – császár áll labarumot tartva és lenyom egy ellenséget típus

3. Aranyozott ezüst karperec

Kör keresztmetszetű, egymásra futó végű karperec. Á: 4,5 cm. V: 0,2 cm. Ltsz.: R.2004.1.5. (VI. t. 5. és 5. ábra.).

4. 2 db vaskarika

Ép vasgyűrű. Á: 2,5 cm. V: 0,2 cm. Ltsz.: R.2004.1.3. (VI. t. 6.). Kör keresztmetszetű vaskarperec 5 töredéke, szövetmaradvánnyal. V: 0,1 cm. Ltsz.: R. 2004.1.4. (VI. t. 7.).

5. Vastárgy

Vasdarab, esetleg vascsat, a múzeumban nem azonosítható.

6. Fültöredék

Finoman iszapolt, világosbarna. H: 2 cm. Sz: 9,3 cm. Fv: 0,6 cm. Ltsz.: R.2004.1.2.

7. Vakolat

Szabálytalan alakú vakolatdarab. H: 10,6 cm. Sz: 1,5 cm. V: 0,9 cm. Ltsz.: R.2004.1.7.

A sírban lévő gömbfejű hajtűk (VI. t. 4A-B.) bronzból készült változata, 4. századi sírból került elő.¹⁵⁷ A bordázott díszítésű, üvegpaszta betétes hajtűk (VI. t. 4C-E.) hasonló formában, de más anyagból, a Bartus 4. típusba tartoznak, és már a 3. században megjelennek.¹⁵⁸ Az aranyozott ezüst karperec a nyitott karperec típusba tartozik és Nagyberki-Szalacsán már a 3. század 2. felétől előfordul.¹⁵⁹ A vaskarperec és vasgyűrű késő római kori sírokban fordul elő.¹⁶⁰ A sírban

149 Kuzsinszky 1920, 3. és Sági 1989, 27. KÖH 48089. lelőhely. Sági Károly említi még a vasútállomásnál lévő temetőt is, leírása azonban a Rádióállomásnál előkerült avar temetőre érvényes. Sági id. mű. 26-27.

150 MNM A. 17.S.I. Koczur 1964, 124. A területen Honti Szilvia végzett leletmentést, római lelet nem került elő. KÖH 51171. és 45330. lelőhely.

151 Csizmadia-Németh 2016. 127-130. KÖH 45227. lelőhely. Az 1. halomból származó, egy darab égett végtagsont alapján a halott nemét és életkorát nem lehetett becsülni.

152 Draveczky 1965, 74.

153 Csizmadia-Németh 2016. 131-134. KÖH 19860. lelőhely.

154 Draveczky 1965, 71. KÖH 49059. lelőhely.

155 Sz. Burger, 1979. KÖH 19948. lelőhely.

156 Bakay Kornél-Bárdos Edith leletmentése 1975-ben. A közlés jogának átengedését Bárdos Edithnek és Bakay Kornélnek ezúton is köszönöm. RRM A. 709.

157 R. Facsády 2009, 85. Tárgykatalógus 329.

158 Bartus 2006, 196.

159 R. Facsády 2009, 47.

160 V. Péterfi 1993, 87.

lévő, nagyon kopott érme alapján, a temetkezésre a 4. század végén kerülhetett sor.

1990. évi terepbejárás rögzítette a temetőhöz tartozó telep (villa) helyét.¹⁶¹ Ezen a bejáráson, a temető területén, néhány római kori szórvány került elő. Ugyancsak kevés szórványlelet került elő egy újabb bejáráson is.¹⁶² A terepbejárásokon két érme került elő, ltsz.: R.2004.3.7. és R. 2004. 4. 6.

Valentinianus dinasztia

AE3 364-378 nagyon kopott

H.: SECVRITAS REI PVBLICAE – Victoria megy balra, kinyújtott kezében koszorút, vállán pálmaággat tart típus II. Licinius

AE3 Siscia 319 RIC 70

H.: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP – 2 szemben álló Victoria pajzsot tart VOT / PR felirattal típus, // ASIS

Somogyvár – Kálvária

A Kálvária mellől lovassír került elő, melyet a szarmata korba soroltak, az újabb kutatás szerint azonban provinciális kori.¹⁶³ A budaörsi párhuzama alapján a keltezése a 2. század 1. fele.¹⁶⁴

Somogyvár – Bréza-erdő

Halomsíros temető.¹⁶⁵

Somogyvár – Pénzestábla

1855-ben, faültetés során, téglasír került elő. A „ház-tetőformára rakott”, 3 m mély sírban, a csontváz mellett, 3 gombos bronzfibula, üvegcsésze, üvegtöredékek, egy elkorhadt faszelence mellett, „ruhával bekötve”, 52 Constantinus érme volt.¹⁶⁶ A csontvázból csak egy fog őrződött meg. A leletek Széchenyi Dénes grófhhoz, a sírtéglák egy része a kaposvári Múzeumi Társulat tulajdonába kerültek.¹⁶⁷ Jelenleg semmilyen tárgy sincs a kaposvári múzeum gyűjteményében.¹⁶⁸

5. ábra. A somogyzili aranyozott ezüst karperec

6. ábra. Hajtűk a somogyzili sírból

161 Honti Szilvia - Helmut Bender - Visy Zsolt és Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 144.

162 Németh Péter Gergely terepbejárása. RRM A. 102.

163 Mráv 2007, 2424. 11a-b. kép. KÖH 49090. lelőhely. A lelet korakba sorolása eleve problémás volt, az első említésekor az őskorba, vagy a honfoglalás korba keltezték. Archaeologiai Értesítő 1904, 437.

164 Mráv 2007, 241-243.

165 Csizmadia-Németh 2016. 134-136. KÖH 44355. lelőhely. Az 1. halomban eltemetett halott hamvainak embertani vizsgálatából mindössze annyit lehetett megállapítani, hogy a sírba egy nagy valószínűséggel felnőtt korú (23-x éves) egyént temettek. A halott nemének meghatározásához szükséges bélyegek közül egy sem volt vizsgálható. A 2. halomba ugyancsak egy meghatározhatatlan nemű, felnőtt korú (a koponyavarratok elcsontosodása alapján 23-59 éves) egyént temettek.

166 Archaeologiai Értesítő 1886, 42. A leletmentést végző Lipp Vilmos leírja, hogy a Pénzestábla onnan kapta az elnevezését, hogy nagyon sok római érmét találtak itt. A gróf birtokába is sok érme („Constantinus-félék”) került.

167 Melhárd 1882, 55. Melhárd leírja, hogy a sír „állítólag” 2,5 m hosszú és 1,5 m széles volt.

168 Koctur Éva két sírról tesz említést, de csak egy sír került elő. Koctur 1964, 128.

Somogyvár – Resterica II. lelőhely

3 római szarkofág került elő, a felszíni leletek alapján több téglasírt is rejt a föld.¹⁶⁹

Somogyzsitfa – Szőcsénypuszta

1885-ben téglasír került elő, a középkori földvartól délnyugatra. A sírhoz 37 db, 45 cm hosszú, 32 cm széles és 6 cm vastag, részben vakolt téglá tartozott.¹⁷⁰ A sírban két csontváz volt, a mellékletek (balsarium, ezüstérmék, bronz- és vastárgyak) a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.

Szántód – Szántódpusztá

A Majortól keletre, a Kápolnától mintegy 200 lépésre, az országúton, 1898-ban téglasír került elő.¹⁷¹ A sírban két érme volt (az egyik I. Valentinianus), valamint egy edény.¹⁷² Talán ugyanebből a sírból kerültek leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba: bronzfibula, bronzcsat és 39 érme.¹⁷³ Kuzsinszky Bálint a sírleleteket a 4. század 2. felére keltezi.¹⁷⁴ Piller Dezső, helyi hagyományokra hivatkozva, említi további római sírokat a Plébániakertből,¹⁷⁵ Szántódpusztáról¹⁷⁶ és az Állási-dűlőből is.¹⁷⁷ Nem elképzelhetetlen, hogy a hagyomány részben, az 1898-ban előkerült szántódpusztai sírra vonatkozik.

Szólád

A községtől keletre, 1903-ban, temetőből származó leletek kerültek elő, melyek elkallódtak. A vegyes rítusú temető leletei mellett telepről származó tárgyak, valamint őskori leletek is voltak.¹⁷⁸

Szólád – Berek

A pálinkaházi csapástól délre, 1957-ben, kora római urna került elő szántás közben, mellette vékonyfalú edény volt.¹⁷⁹

Szólád – Major

Az Öszödi u. 5. szám alatti ház kertjéből, sírokból származó leletek, Ösz József ajándékaaként kerültek a kaposvári múzeumba.¹⁸⁰ A tárgyak mellett néhány kalcinált embercsontok is bekerült a múzeumba. Ez alapján talán hamvasztásos temetkezés is volt Szóládon, bár a tárgyakon nem figyelhető meg másodlagos égésnyom. A kisszámú hamvasztott csontmaradvány

alapján a sírban egy felnőtt korú (23–x éves) nő nyugodott. A halott nemének megállapításánál a csigolyák kis mérete nyújtott támpontot. 2015-ben, régészeti megfigyelés során, újabb lelet nem került elő.¹⁸¹

1. Bronztükör

Kör alakú, oldalán eredetileg 52 lyukkal. Nyele hiányzik, mindkét oldala koncentrikus körökkel díszített. Á: 7,8 cm. V: cm. Ltsz.: R.94.58.6. (IX. t. 1. és 7. ábra.).

7. ábra. A szóládi tükör

2. Tál

Kihajló, árkokolt peremű, alacsony talpgyűrűs. Szürke festett, belül koncentrikus körök közötti, ferde bevágásokkal, legfelül bepecsételt, kétszer ismétlődő díszítéssel. Á: 20,5 cm. Fá: 9 cm. M: 4 cm. Ltsz.: R.94.58.1. (X. t. 1. és 8. ábra.).

8. ábra. Bepecsételt tál Szóládról

3. Pohár

Kihajló peremű bögre, vállán árkokások futnak körbe. A peremén lévő kisebb hiánytól eltekintve ép, világosszürke foltos barna. Szá: 6,5 cm. Fá: 3,2 cm. M: 8,5 cm. Ltsz.: R.94.58.3. (IX. t. 2.).

169 A temetőtő anyagát Hajdú Ádám dolgozza fel. KÖH 47997. lelőhely.

170 Archaeologiai Értesítő 1887, 434-435. Kocztur 1964, 140.

171 Archaeologiai Értesítő 1899, 74. és Kuzsinszky 1920, 13.

172 Kuzsinszky 1920, 14. ábra. és Sági 1983, 19. rajz. Ebben a tanulmányban: 10. t. 2. Hasonló edény a somogyzsitfa temető 38. sírjából került elő. Sz. Burger 1979, 31. Taf. 8. 7. és Taf. 29.

173 Ltsz.: MNM. 116.1898.1-3.

174 Kuzsinszky 1920, 13.

175 RRM A. 5114. 38. oldal.

176 RRM A. 5114. 38. oldal.

177 RRM A. 5114. 38. oldal. KÖH 49880. lelőhely.

178 Kolbach B. 1903. és Kuzsinszky 1920, 19. és 22. ábra.

179 A vékony falú edény összetört, a másik edény Antal Attila magángyűjteményébe került. Sági-Cséby 1993, 76.

180 Sági-Cséby 1993, 75. Ugyanott említés történik a 17. szám alatti ház kertjéből előkerült két kora római urnáról is, de ez az adat téves. Ösz Józsefnek a leletek beadását és az utóbbi adat tisztázását ezúton is köszönöm.

181 RRM A. 6603.

4. Pohár

Kihajló peremű bögre, vállán árkolások futnak körbe. Oldala, egy helyen benyomott, de ez nem díszítés, hanem a készítésekor keletkezett, akárcsak az edénytestre tapadt kerámiadarab. Ép, világosszürke. Szá: 8,8 cm. Fá: 4,4 cm. M: 11,8 cm. Ltsz.: R.94.58.2. (IX. t. 3.).

5. Pohár oldaltöredékei

Hasonló edény két oldaltöredéke. Vállán árkolások futnak körbe, világosszürke. H: 5,7 és 5,2 cm. Sz: 5,2 és 4,8 cm. Fv: 0,4 cm. Ltsz.: R.94.58.4. (IX. t. 4.).

6. Oldaltöredékek

Nagyobb edény (fazék?) két oldaltöredéke, az egyik darabon éles váltórésszel. Kavicssal sűrűn soványított, világosszürke. H: 6,7 és 12,5 cm. Sz: 7,2 és 7,5 cm. Fv: 0,5 cm. Ltsz.: R.94.58.5. (IX. t. 5.).

A bronztükör az 1. és 2. századra keltezhető.¹⁸² A poharak párhuzamait az 1-2. század fordulójára datált halomsírokban találjuk meg.¹⁸³ Egy harmadik pohárhoz tartozott a két oldaltöredék, két további edénytöredék valószínűleg fazék darabja volt. A tál bepecsételt díszítése egyedi, függőleges elválasztó tagokkal kihangsúlyozott tojásfüzérre emlékeztet. Az ívelt idomok megjelenítése talán a tojássor félreértésén alapul, a motívum Augustustól Septimius Severusig ismert.¹⁸⁴ A fentiek alapján a temető leletei a 2. századra tehetőek.

Szőlősgyőrök – Homokbánya

Csontvázas, bronzedényekben gazdag sírlelet került elő a homokbányából.¹⁸⁵ A lelőhelyen több ízben volt leletmentés, melynek során telepleletek kerültek elő, de újabb sír nem.¹⁸⁶

Tab – Dózsa György utca

Csizmadia Tibor kertjében csontvázas sírlelet került elő. A csontvázrészeket és a leleteket a rendőrség gyűjtötte össze és adta át a múzeumnak.¹⁸⁷ A sírból, a végtagcsontok hossza alapján, egy 13–14 éves korú gyermek jó megtartású csontváza került elő, amelyből azonban a lábszárok és a lábfejek csontjai hiányoztak. Gyermekkorúak esetében a nem meghatározása még nem lehetséges. A csontokon kialakult néhány kóros elváltozás kifokú táplálkozási hiányosságot jelez.

1. Füles bögre

Kihajló peremű, alacsony talpgyűrűs edény. Finoman iszapolt, kavicssal sűrűn soványított. Ép, szürke. Szá: 6,8 cm. Tá: 3,5 cm. M: 9,1 cm. Ltsz.: R.225.1/1.1. (IX. t. 7.).

2. Vaskés

Nagyméretű vaskés, négyzet keresztmetszetű, elvékonyodó tuskéval. A pengeél töredezett. H: 24,6

cm. Penge H: 14,2 cm. Penge Sz: 2,2 cm. Ltsz.: R.225.1/1.2. (IX. t. 6.).

A bögre párhuzamait a ságvári és somogyszili temetőben találjuk meg.¹⁸⁸ A 4. századra jellemző forma.¹⁸⁹ A vaskéshez hasonló tárgy a zengővárkonyi II. temető 7. sírjából került elő.¹⁹⁰

Tab – Videoton

Római temetőt említ Magyar Kálmán, a leletek azonban kelta koriak.¹⁹¹

Teleki – Homokbánya

Római urnatemető került be a régészeti nyilvántartásba, ugyanakkor lelet nem ismeretes.¹⁹²

Visz – Körmeny birtok

Téglasírokról történik említés, melléklet nem volt, kérdéses, hogy római koriak lehetettek-e.¹⁹³

Visz – Pap János udvara

1935-ben, beomlott sírből, karperec, lánc és edény került elő, kérdéses, hogy római kori lehetett-e.¹⁹⁴

Vörs

A falu határában, a temető közelében, ott, ahol a battyánpusztai Vörsi út a földhátat eléri, a 2. világháború során, lövészárkok ásásakor, római temető került elő, a leletek megsemmisültek. A csontvázas sírok mellékletei között bronzfibulák, karkötők is voltak.¹⁹⁵ Egy másik feljegyzés szerint, a sírok, melyekhez bronz- és vastárgyak is tartoztak, Balatonszentgyörgyön kerültek elő.¹⁹⁶

Zamárdi – Szamárdombi agyagbánya

A Szamárdomb északi lejtőjén, az elhagyott bányában, két, 3. századi sír került elő.¹⁹⁷

Zamárdi – Gépállomás

Késő római temető.¹⁹⁸ A temető területéről származó dörmestál töredék és 4 db késő római érme került, ajándékozás révén, a kaposvári múzeumba. A lelőhelyen, magtár építésekor, nem került elő újabb sír.¹⁹⁹

¹⁸² Kelbert 2007, 207-209.

¹⁸³ K. Palágyi – Nagy 2000, 122.

¹⁸⁴ Maróti 1997, 318, 23-34. motívum.

¹⁸⁵ Horváth 1981. KÖH 34313. lelőhely.

¹⁸⁶ Németh 1993. A későbbi helyszínelések tanúsága szerint, a lelőhelyet a homokbányászás teljesen elpusztította.

¹⁸⁷ Költő László leletmentése 2004. A közlés jogának átengedését Költő Lászlónak ezúton is köszönöm.

¹⁸⁸ Sz. Burger 1966, 115. Fig. 105. és Sz. Burger 1979, 55. Taf. 22. 2.

¹⁸⁹ Lányi 1972, 70.

¹⁹⁰ Dombay 1957, 20-2-3, 15. kép. XI. t. 6. Dombay beosztásában a 3. csoportba tartozik. Uo. 273.

¹⁹¹ Magyar, 2005, 58. KÖH 49859. lelőhely.

¹⁹² KÖH 28897. lelőhely. A kaposvári múzeum adattárában nincs adat, a 2010. évi régészeti megfigyelés során régészeti lelet nem került elő. RRM A. 2791.

¹⁹³ Kocztur 1964, 156.

¹⁹⁴ Kocztur 1964, 156.

¹⁹⁵ KBM A: 61.93.1. és RRM A. 6586. KÖH 49734 (Vörs III.) lelőhely

¹⁹⁶ KBM A. 61.96.4.

¹⁹⁷ Archaeologiai Értesítő 1957, 84. KÖH 50038. lelőhely.

¹⁹⁸ Németh, 2000. KÖH 50097. lelőhely.

¹⁹⁹ Németh Péter Gergely régészeti megfigyelése, 2016. RRM A. 9050.

A Somogy megyei római kori halomsíros temetkezések az 1. és a 2. század fordulóján indulnak, a legkésőbbi temetkezést a somogyjádi 1. halomban találjuk, mely a 3. század 3. harmadára keltezhető. A nem halmos temetkezések az 1. században indulnak, kevés korai temetőre van jelenleg adatunk. A korai temetők között találjuk Szőlád-Majort, a 2. században indul a kapolyi temető. Szintén kevés adatunk van 3. századi temetkezésre. A legtöbb lelet a 4. századra keltezhető, itt felvetődik az a lehetőség, hogy szántás során előkerült téglák hívják fel a figyelmet a temetkezésre és így ezek jobban megmaradtak. A korábban közölt Zamárdi-Gépállomás temetője már 5. századra is átnyúlik. Az 5. század 2. feléből származó lelet került ki egy ságvári sírból. A korai népvándorlás korba tartoznak az ordacsehi sírok. Bár sok régi adattal

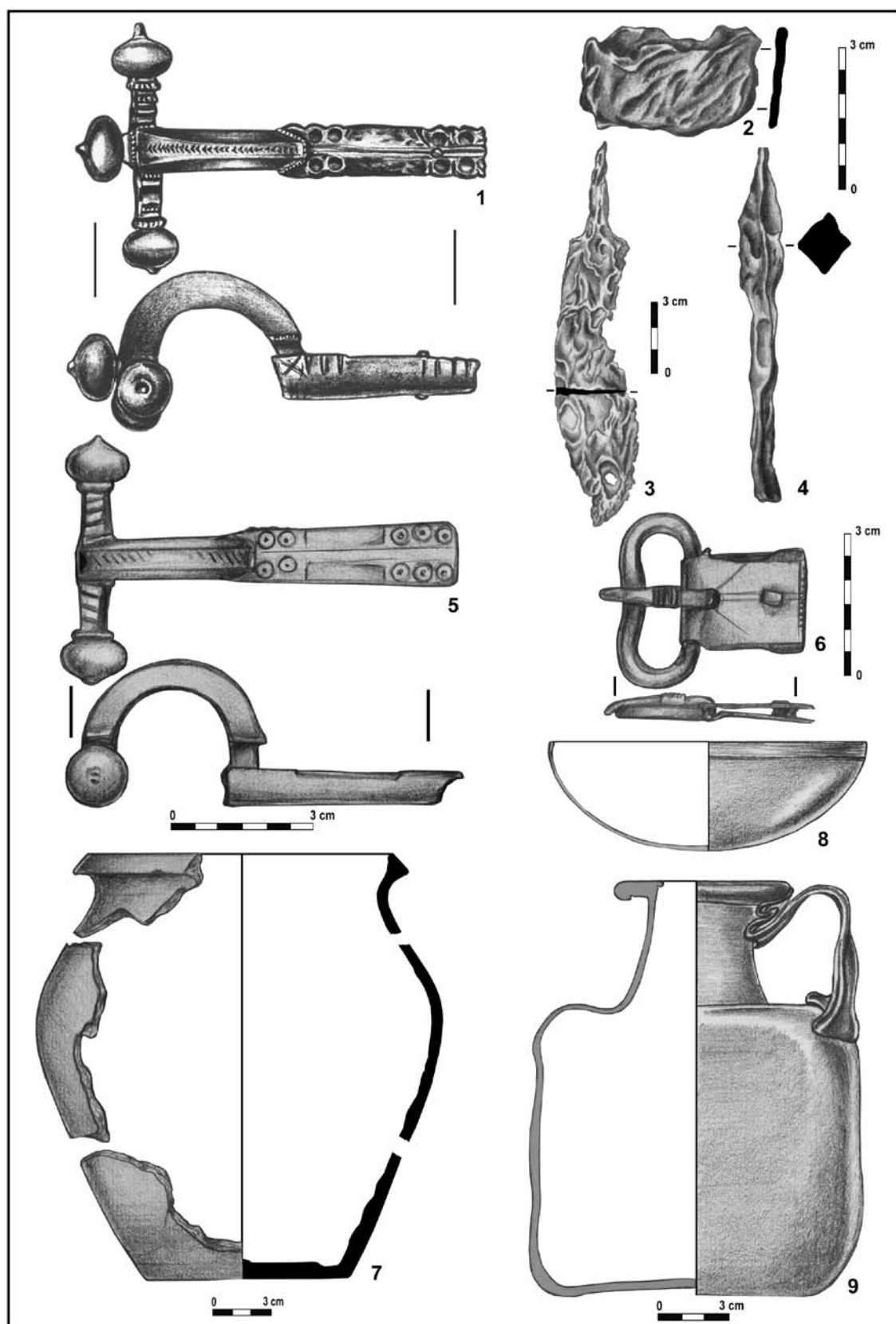
rendelkezünk, ezekben több bizonytalanság van, több esetben a temetők száma is kérdéses, így Büssü területéről több római kori temetőről is van adatunk, ezek részben egy temetőtőre vonatkozhatnak. Ugyanez áll Szántód és Vörs esetére is. A lelőhelytérkép (XII. tábla) alapján a temetők eloszlása egyenetlen, kérdéses, hogy ennek történelmi okai vannak, vagy csak a kutatás hiányát jelzik. A múzeumba eljuttatott sírlelet esetén felmerül az, hogy nem minden tárgyat gyűjtöttek össze és több sír előkerülése esetén a mellékletek összekeveredhetnek.

A tanulmányban közzétett anyag kiindulási pont lehet, a további leletek közzététele mellett, újabb és teljes temetőfeltárások nagymértékben megváltoztatják az eddigi ismereteinket.

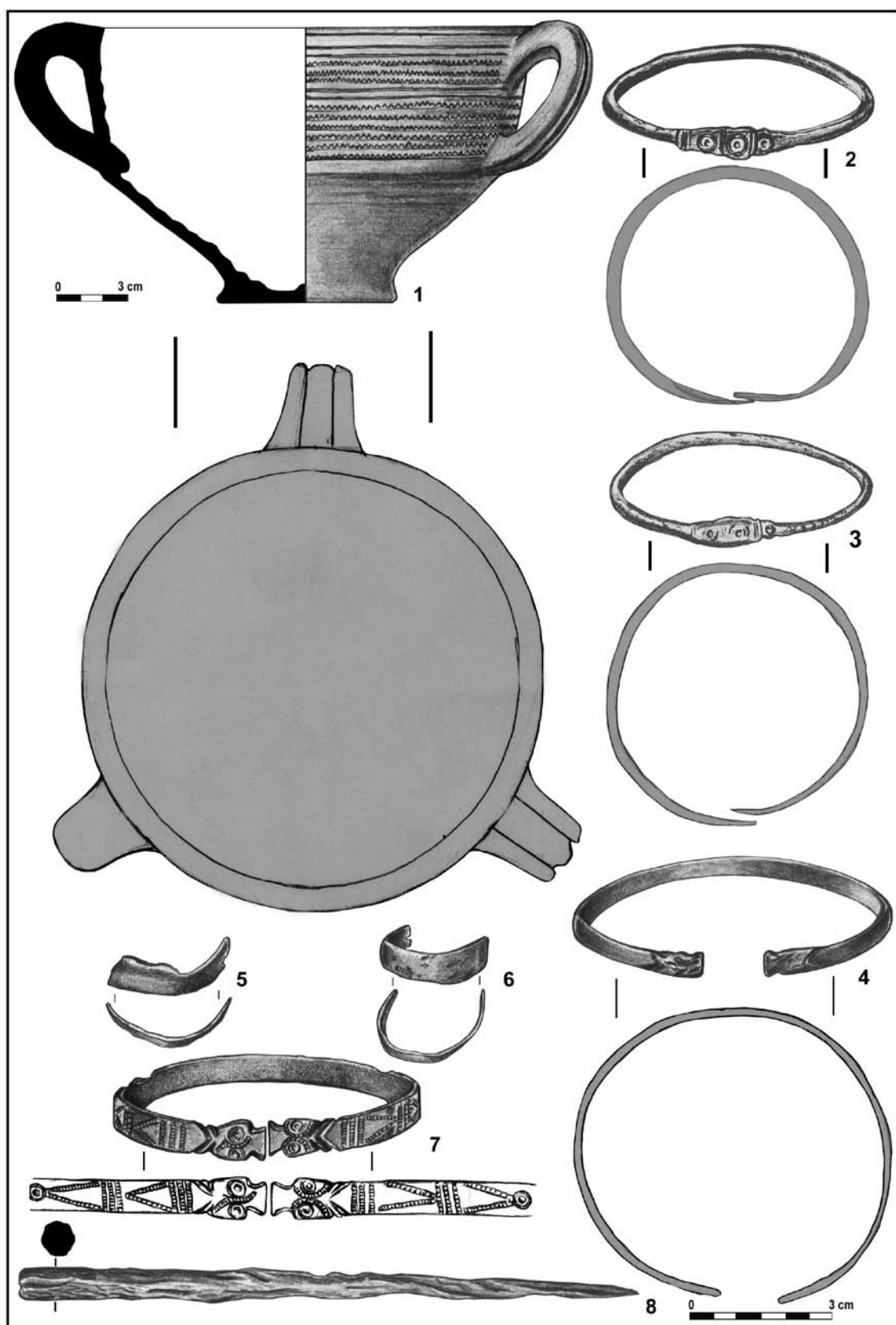
Irodalom

- BAKAY K. 1975: Kaposvár földjének őstörténete a legrégibb időktől a honfoglalásig. In: Kaposvár Várostörténeti Tanulmányok. Szerk.: Kanyar József.
- BARKÓCZY L. 1988: Pannonische Glasfunde in Ungarn.
- BARTUS D. 20063: Aranyfejű csont hajtűk. *Archaeologiai Értesítő* 131: 193-203.
- SZ. BURGER A. 1966: The Late Roman Cemetery at Ságvár. *Acta Archaeologica XVIII*: 99-234.
- BÓNIS É. 1942: A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. (A Tera Sigillátakon kívül) I. A korai császárkor anyaga. *Dissertationes Pannonicae* II. 20.
- SZ. BURGER A. 1979: Der Spätromische Gräberfeld von Somogyiszil. *Fontes Archaeologici Hungariae*.
- CSIZMADIA G. 1998: A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum római kori üvegleletei. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 13: 91-112.
- CSIZMADIA G. – NÉMETH P. G. 2016: Római kori halomsírok Somogy megyében. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 4: 117-166.
- DÉVAY K. 2012: A kúpos testű pohárforma funkcionálisának kérdéséhez. *FILRKÁK* II. Győr. 261-268.
- DOMBAY J. 1957: Későrómai temetők Baranyában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 2: 181-330.
- DRAVECZKY B. – SÁGI K. – TAKÁTS GY. 1964: A Somogy Megyei Múzeumok régészeti adattára. *Somogyi Múzeum* 2.
- DRAVECZKY B. 1965: Felfedező ásóval Somogy megyében II. *Somogyi Szemle* 1965/2. 66-76.
- DRAVECZKY B. 1970: Kaposvár régészeti múltja. *Somogyi Szemle* 1970/1: 13-18.
- EÖRY B. 1999: Balatonberény múltja az őskortól a népvándorlás koráig. *Helytörténeti füzetek*. 1. füzet. Balatonberény, 1999.
- R. FACSÁDY A. 2009: Aquincumi ékszerek. *Az Aquincumi Múzeum gyűjtemény* 1.
- FEHÉR B. – KOVÁCS P. 2017: Római faragott köemlékek Somogyvárról. *Megjegyzések Somogy megye római kori felirataihoz*. *Studia Epigraphica Pannonica* IX: 5-43.
- GAÁL A. 1979: Késő római sírok Mözs- Kakasdombon. *Szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve VIII-IX*: 23-85.
- GÁSPÁR D. 1986: Römische Kästchen aus Pannonien. *Anteus* 15.
- HERK M. 1985: Karád története.
- HONTI SZ., GALLINA ZS., HAJDÚ Á. D., HORNOK P., KOÓS I., MERSDORF ZS., MOLNÁR I., NÉMETH P. G., POLGÁR P., P. SZEŐKE J., SERLEGI G., SIPOS C. ÉS SOMOGYI K. 2007: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004-2005). *Előzetes jelentés IV. Somogyi Múzeumok Közleményei* 17: 7-70.
- HORVÁTH L. 1981: A szőlősgyöröki római sír. *Communiciones Archeologicae Hungariae*. 59-81.
- KELBERT K. 2007: Római tükrök Savariában. *Savaria* 31: 171-261.
- KOCZTUR É. 1964: Somogy megye Régészeti Leletkatesztere. *Régészeti Füzetek* II. 13.
- KOLBACH B. 1903: A szőládi leletekről. *Archaeologiai Értesítő XXIII*: 413-416.
- KUZSINSZKY B. 1920: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest.
- LACZKÓ D. 1912: Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében. In: Balácsa. Veszprém, 1912. 5-30.
- LÁNYI V. 1972: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *Acta Archaeologica XXIV*: 53-213.
- MAGYAR K. 1987: Babócsa középkori nemzeti központjának régészeti és építészettörténeti kutatásáról (1979-1986). *Műemlékvédelem* 4: 237-246.
- MAGYAR K. 1985: Fonyód története az őskortól a középkorig. In: Fonyód története, Kaposvár, 1985.
- MAGYAR K. 2005: Tab régészeti emlékei. In: Tabi Kilátó 2004-2005: 53-69.
- MAGYAR K. 2016: A fonyódi 150 éves présház (Homokbánya) és Sándor u. 26. területén lévő 10-11. századi temetők sírjainak leletmentése. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 4: 181-201.
- MARÓTI É. 1997: Római kori, pecsételt edénytöredékek Komárom-Esztergom megyéből (I.). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 5: 287-348.
- MRÁV Zs. 2007: Díszpajzs, markolatgyűrűs kard és lándzsák egy budai római kori kocsisírból. *FILRKÁK* I. Fiatal római koros kutatók I. Konferenciakötete. 233-266.
- NAGY E. 1994: V. századi népvándorlás kori sírok Pécs- Málom lelőhelyen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 38: 95-102.
- NAGY M. 2004: Két késő római kori fegyveres sír az aquincumi canabae nyugati szélén. *Budapest Régiségei XXXVIII*: 231-315.

- NÁDORFI G. 1992: Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: Glasierte Keramik in Pannonien. Székesfehérvár. 45-51.
- NÉMETH P. G. 1993: Szőlősgyőrök és környékének régészete az őskortól a honfoglalás koráig. In: Szőlősgyőrök története 1993. 35-52.
- NÉMETH P. G. 1996: Késő római sírlet Csomáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 12: 39-46.
- NÉMETH P. G. 2000: Késő római temető Zamárdiban. Somogyi Múzeumok Közleményei 14: 29-39.
- MELHÁRD GY. 1882: A somogyvármegyei régiségtár köréből. A Somogyvármegyei Régészeti és Történeti Társulat Évkönyve 1879-1881. Kaposvár, 1882.
- OTTOMÁNYI K. 1990: Késő római házak Szakályban. Archaeologiai Értesítő 117: 161-188.
- OTTOMÁNYI K. 1991: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. Studia Comitatensia 22: 5-144.
- K. PALÁGYI S. – NAGY L. 2000: Római halomsírok a Dunántúlon. Veszprém.
- PÁSZTÓKAI – SZEŐKE J. 2012: Vasból készült szövőeszközök és textilművesség a 4. századi Dunántúlon. In: Petkes Zs. (szerk.) Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének Konferenciakötete. Budapest, 2012.
- V. PÉTERFI J., 1993: A Bátaszék – Kövesd pusztai késő római temető. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVIII: 47-168.
- PRÖTTEL PH. M. 1988: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 35: 347-372.
- RUPNIK L. 2014: Római kori vasszerszámok Pannoniából. Doktori disszertáció. [Doktori.btk.elte.hu/hist/rupniklaszlo/diss.pdf](http://doktori.btk.elte.hu/hist/rupniklaszlo/diss.pdf).
- SALAMON Á. – BARKÓCZI L. 1971: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia XI: 35-80.
- SCHMIDT W. 2000: Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchums Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. Saalburg-Jahrbuch 50: 213-441.
- SÁGI K. 1973: Római téglasír Balatonberényben és ókeresztény kapcsolatai. Somogyi Múzeumok Közleményei 1: 289-297.
- SÁGI K. 1983: Szántódpuszta története a magyar államalapításig. Szántódi füzetek IV.
- SÁGI K. 1989: Siófok története az őskortól a középkorig. Siófok. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 7-41.
- SÁGI K. – CSÉBY G. 1990: Balatonszemesi régészeti emlékei. In: Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből. 59-84.
- SÁGI K. – CSÉBY G. 1993: Régészeti és történeti emlékek. In: Szólád története. 51-85.
- TÓTH E. 2009: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásainak eredményei. Dombóvár, 2009.
- TÓTH E. 2011: A pannoniai késő római besimított kerámia eredetéről (carpok a Dunántúlon). [Http://www.mimuseum.ro/files/mimk3/Toth_Endre.pdf](http://www.mimuseum.ro/files/mimk3/Toth_Endre.pdf).
- B. VÁGÓ E. – BÓNAI I. 1976: Die Gräberfelder von Intercisa I. Der Spätrömische Südfriedhof.

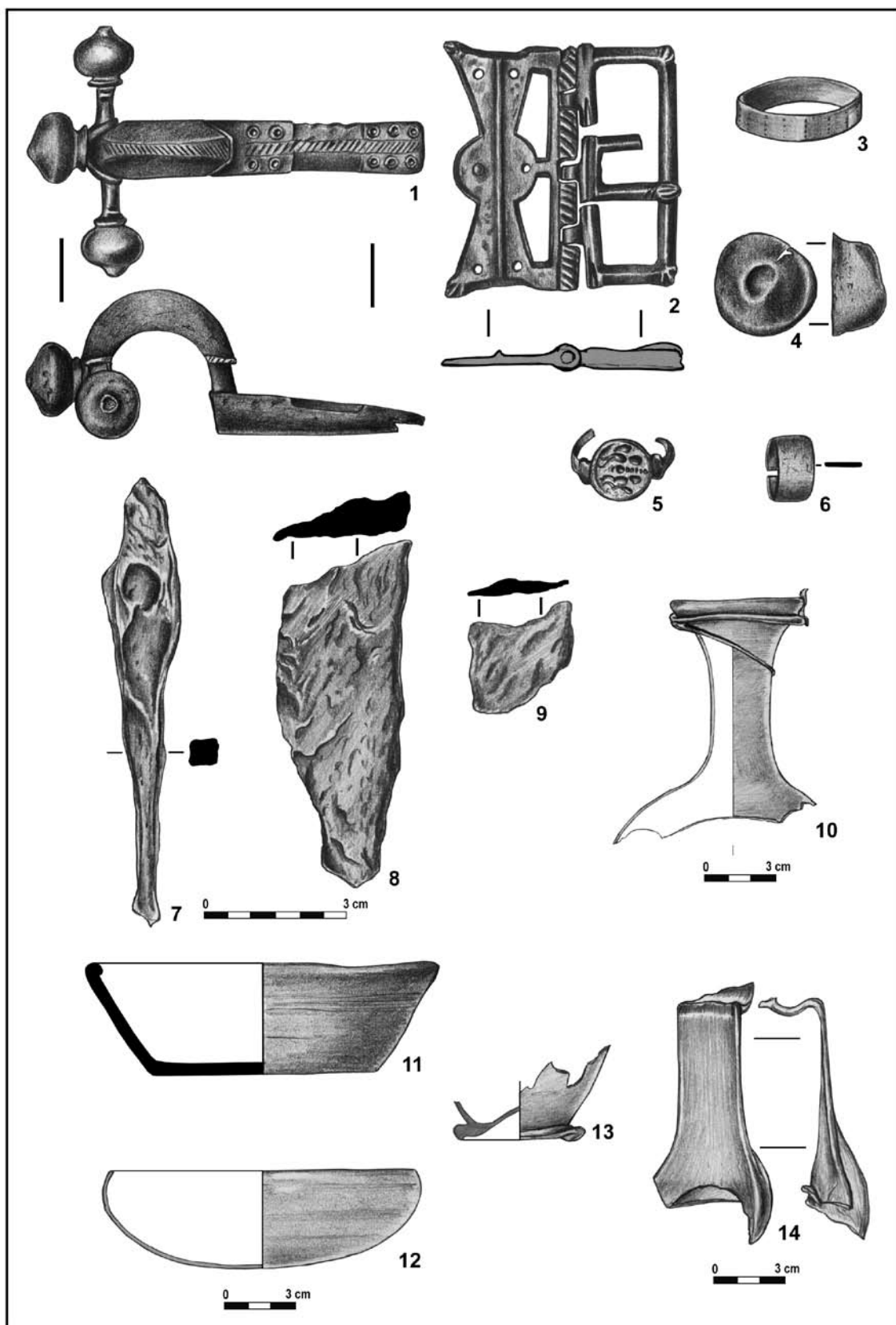

I. tábla. 1-6. Balatonlelle – Rádpusztá-Agyagbánya. 7. Balatonszabadi – Homokbánya. 8-9. Buzsák.
1-2., 4-6. M:1:1, 3., 7-9. M: 1:2

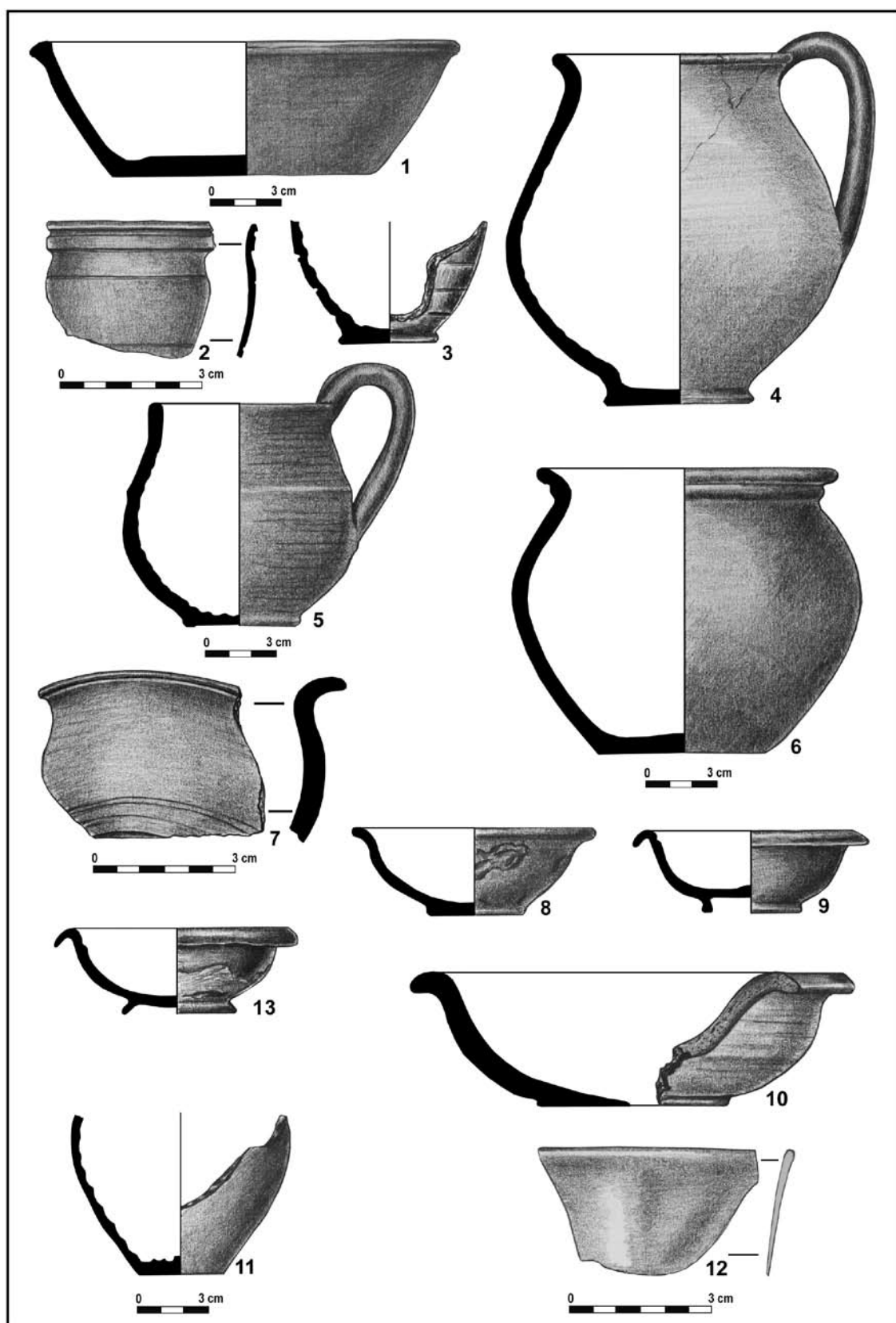

II. tábla. 1-3., 8. Bonnya. 4-7. Balatonszabadi – Siómaros.

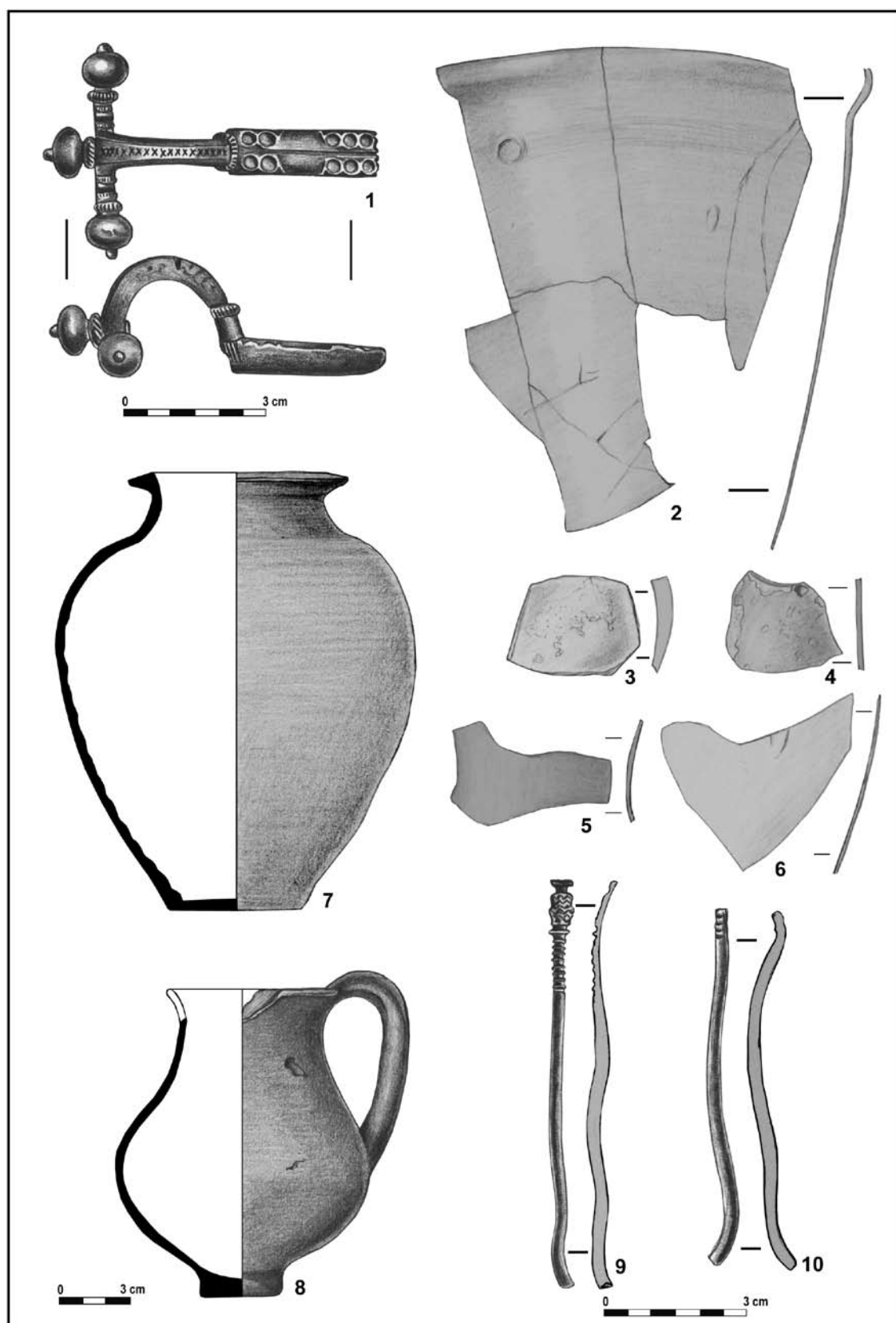
1., 8. M:1:2, 2-7. M:1:1

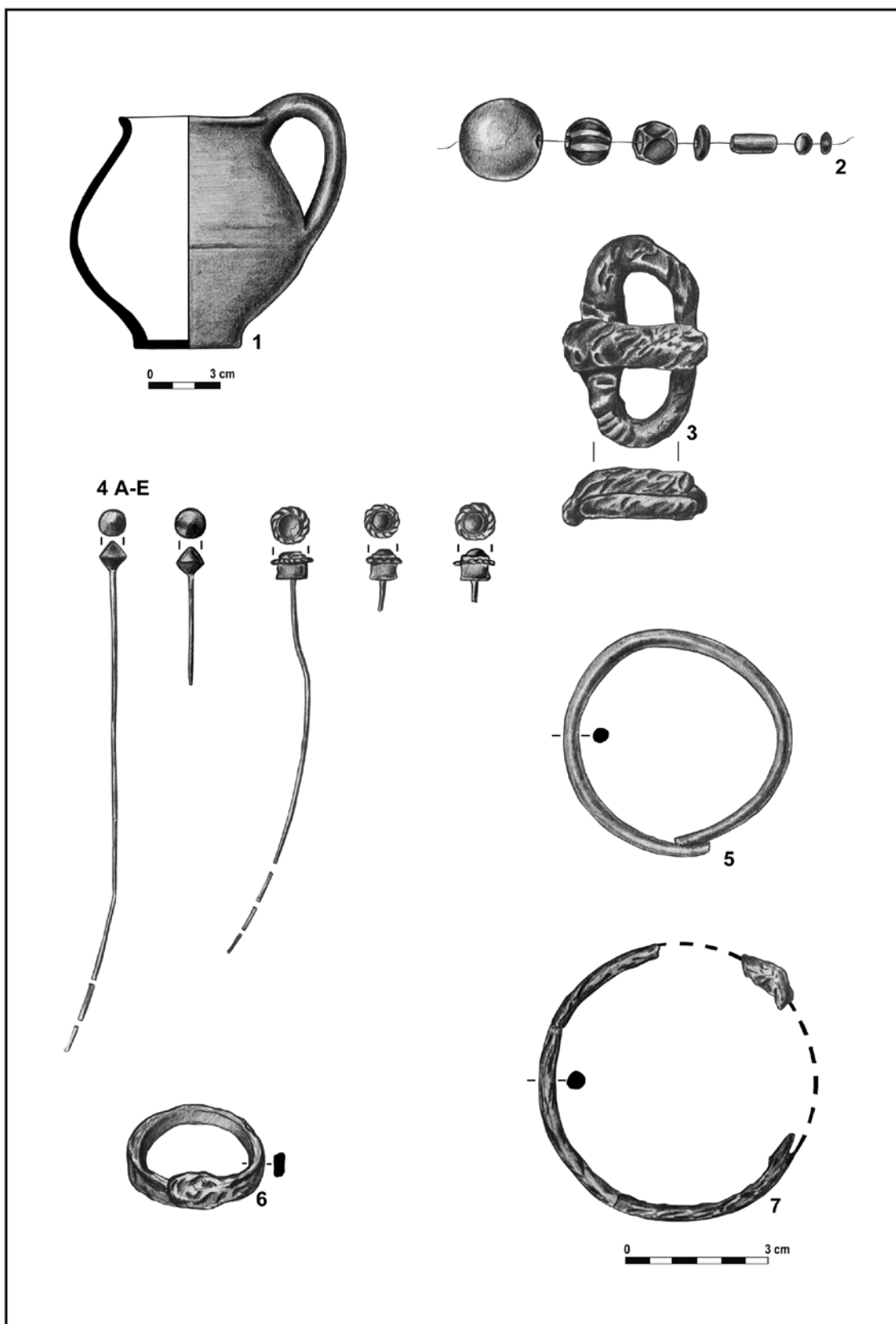
III. tábla. 1-9. Büssü – Halastói agyagbánya. 10-14. Igal – Homokbánya.
1-9. M:1:1, 10-14. M:1:2

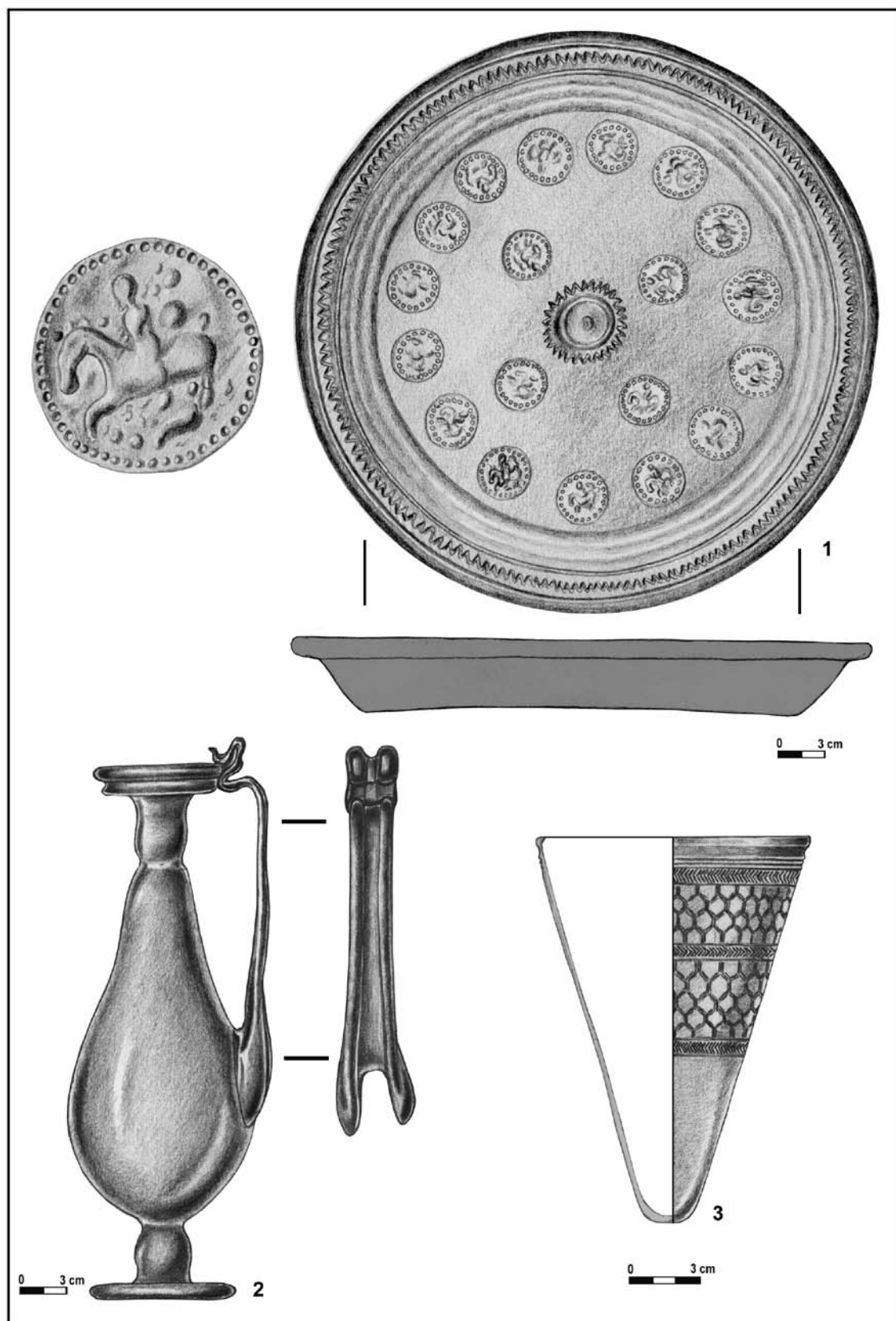
IV. tábla. Kapoly – Kapolypusztai elágazás.
1-11. M:1:2, 12. M:1:1

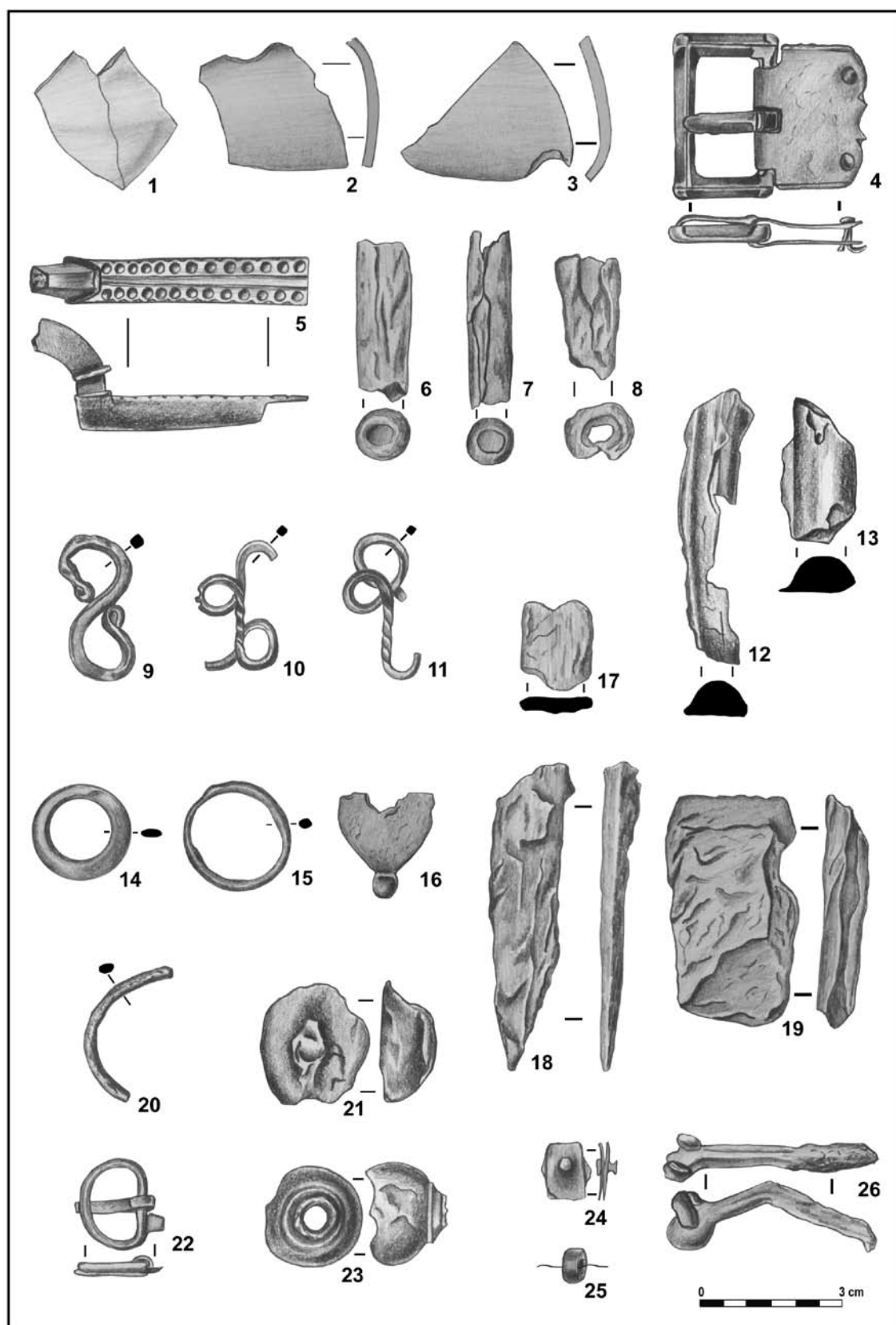
V. tábla. 1. és 7. Kapoly – Kapolypusztai elágazás. 2-6. Nagyberény – Fűzfa-csárda. 8-10. Nagyberény.
1-6., 9-10. M:1:1, 7. M:1:3, 8. M:1:2

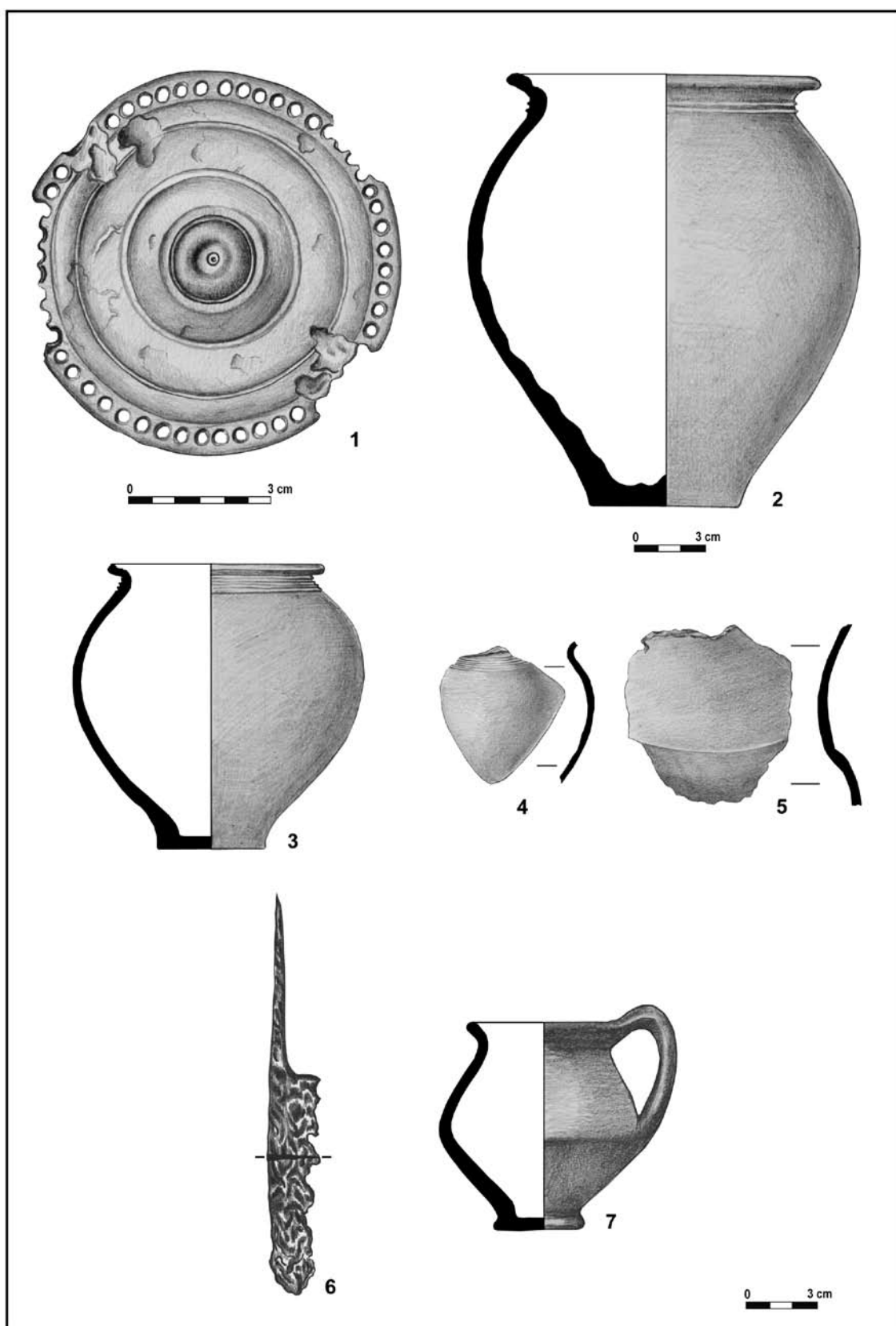
VI. tábla. 1. Nemesvid – Iskolaudvar. 2-3. Ordacsehi – Bugaszegi homokbánya.
4-7. Somogyszil – Csárdavölgyi-dűlő. 1. M:1:2, 2. M:1,5:1, 3-7. M:1:1.

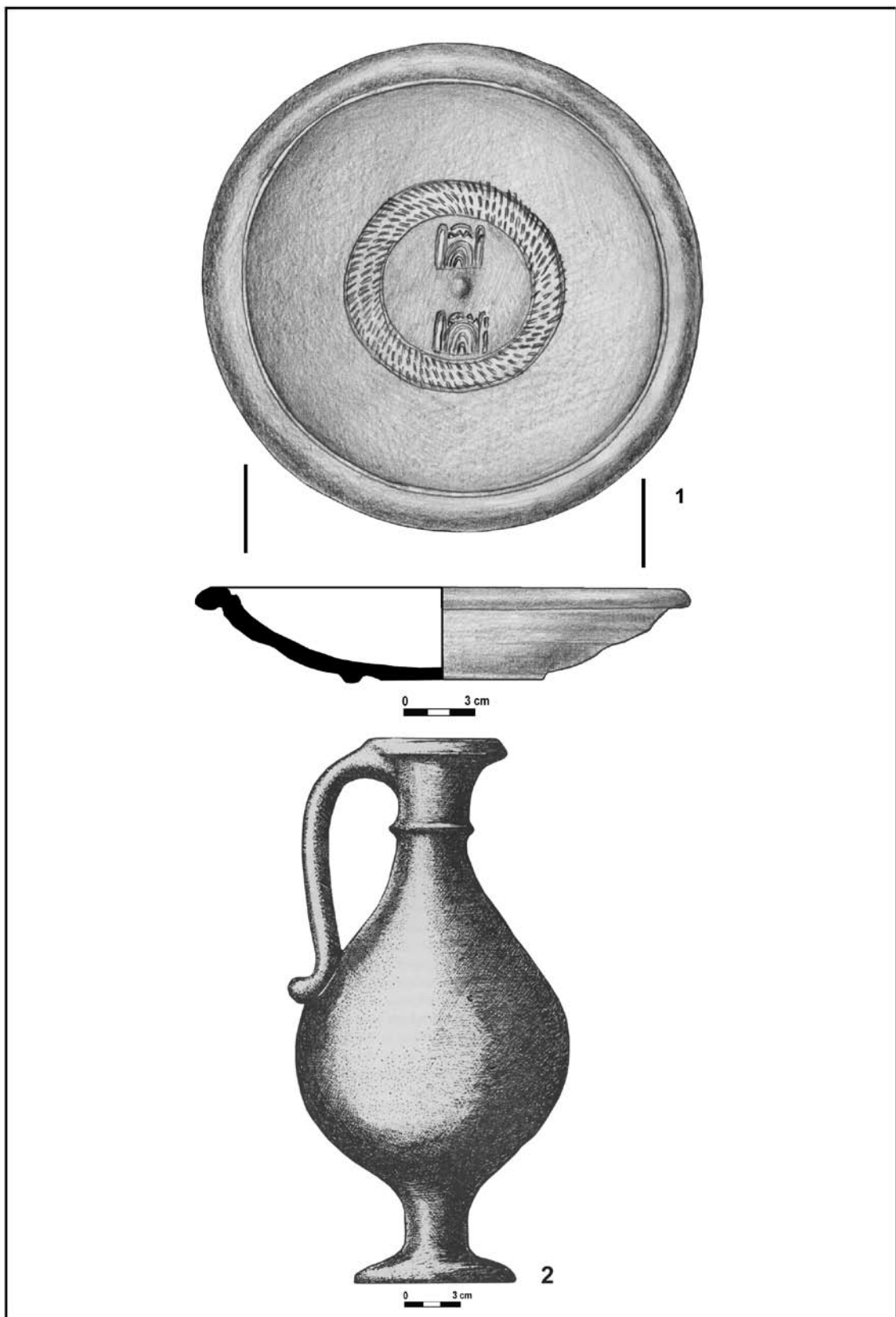
VII. tábla. Mosdós – Szőlőhegy.
 1-2. M:1:3, 3. M:1:1:2

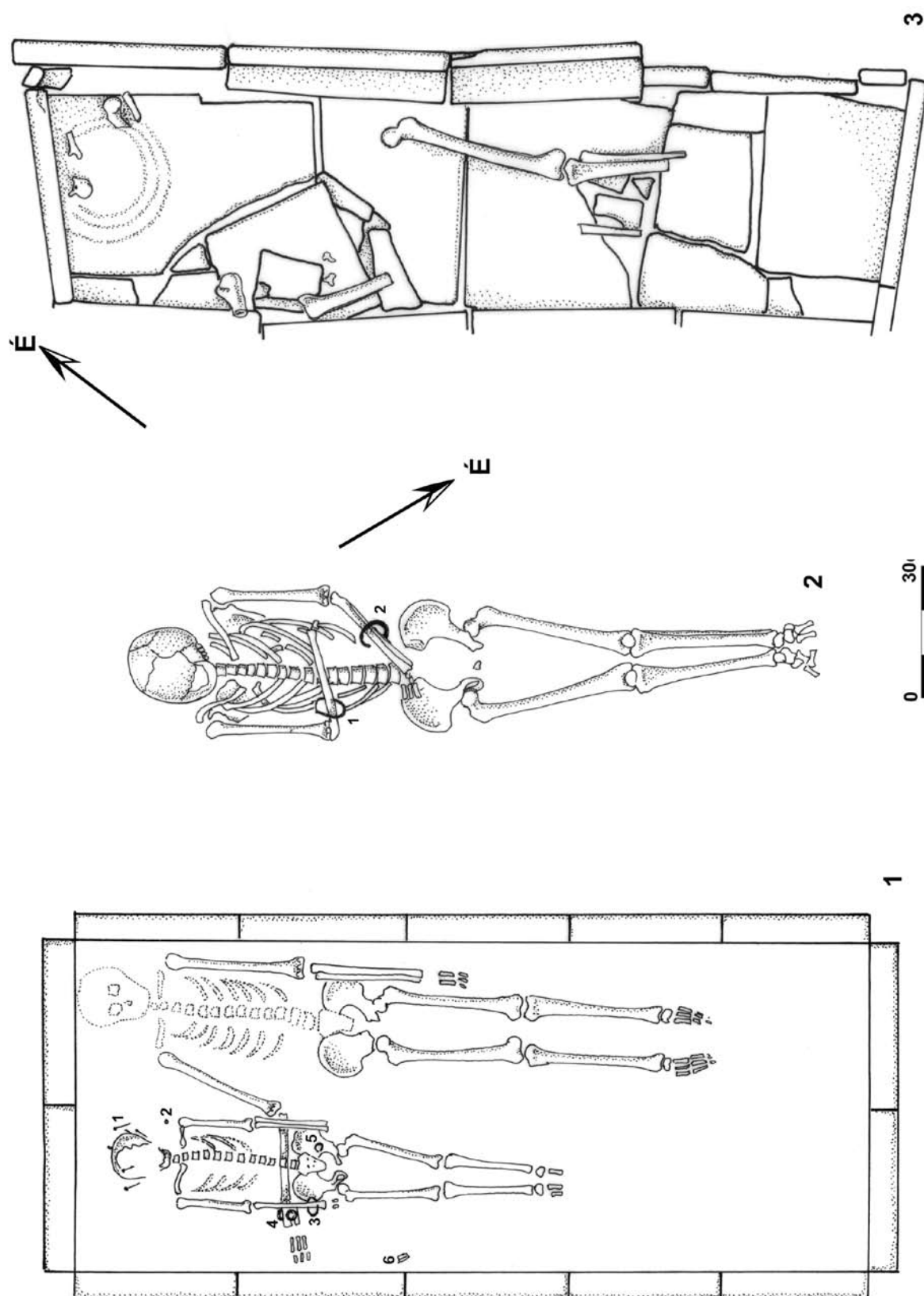
VIII. tábla. Ságvár – Tömlöchegy. M:1:1

IX. tábla. 1-5. Szólád – Major. 6-7. Tab – Dózsa György utca.
1-2. M:1:1, 3-5. és 7. M:1:2, 6. M:1:3

X. tábla. 1. Szólád – Major. 2. Szántód – Szántódpusztá.
M:1:2. 2. Sági 1983, 19. rajz után

XI. tábla. 1. Somogyszil – Csárdavölgyi-dűlő. 2. Nagyberki – Szalacska.
3. Nagyberény – Fűzfa camping mellett

XII. tábla. Római kori temetők térképe

Roman Cemeteries in County Somogy

PÉTER GERGELY NÉMETH

Roman Age barrow burials in co. Somogy begin at the turn of the 1st and 2nd centuries. The latest one was found in Barrow 1 at Somogyjád, dated to the last third of the 3rd century. Non-barrow burials begin in the 1st century with only scarce data for early cemeteries including Szólád-Major and Kapoly beginning in the 2nd century. 3rd century burials are also very poorly supported by data. Most cemeteries are dated to the 4th century, given that the bricks uncovered during field cultivation draw attention to the burial, leaving a better chance to survive. The cemetery at Zamárdi-Gépállomás published earlier reaches even over to the 5th century. A grave at Ságvár yielded a find from the second half of the 5th century. The graves at Ordacsehi belong to the Migration Period. Though a lot of old data are available,

they contain several uncertain factors, even the number of cemeteries is questionable in some cases. Thus the data we have about several cemeteries at Büssü may partly refer to one. The same applies to Szántód and Vörs, where the site map (Table XII) shows an uneven distribution of the cemeteries. It is uncertain whether it is the result of historical reasons or simply a lack of research. In the case of the grave finds delivered to the museum the issue arises that not all the objects may have been collected and if several graves had been uncovered, the grave goods may have been mixed up. The material published in the study may be a starting point, while new and full cemetery excavations in addition to the publication of further finds should bring about a significant change in what we know so far.

10–11. századi sírleletek Zamárdiból¹

KÖLTŐ LÁSZLÓ¹ és VARGA MÁTÉ²

¹ koltolaszlo48@gmail.com

² Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: vargamate12@gmail.com

KÖLTŐ, L. & VARGA, M.: *10th–11th centuries grave finds from Zamárdi*.

Abstract: Mediaeval (Early Árpád-dynasty period) finds were found at several places in Zamárdi. There were often contradictory information on these in the technical literature and in the repositories. In this paper we try to clarify, where these graves / cemeteries could be located.

Keywords: cemeteries, early Arpadian age settlements, topography

Bevezetés

Zamárdi a Balaton déli partján, annak keleti részén a Tihanyi-félszigettel szemben helyezkedik el. Területén nagyon sok – több mint 70 – régészeti lelőhelyet ismerünk, amelyek közül méltán leghíresebb a Zamárdi-Réti földeken található avar temető (1. ábra 1.),² és a hozzá tartozó, Kútvolgyi-dűlőben lévő kohótelep.³ Azonban az avarok uralma után sem vált teljesen lakatlanná ez a vidék – vagy nagyon gyorsan benépesült –, ezt bizonyítják a település területén található 10–11. századi temetkezések is. Ezen tanulmányunkban ezeket a közöletlen leletek adjuk közre, ezzel is hozzájárulva a megye 10–11. századi sírleleteinek feldolgozásához.⁴

Zamárdi-Réti földek⁵ és Zamárdi-Csapási-dűlő⁶

1975. november 4-én értesítették a kaposvári múzeumot, hogy Zamárdi határában mélyszántás közben csontok kerültek elő. A következő napon Bárdos Edith régész felkereste a Réti földek nevű határrészt, ahol 1 méter mélységben forgatták meg a földet szőlőtelepítéshez. „A dombtetőn, ahol valóban egy koramagyar temetőt bolygattak meg, már egy hete abbahagyták a szántási munkálatokat, s egy 15–20 méter széles sávot kihagyva, a lejtőn dolgoztak tovább a gépek. A gépkezelő közlése, s a helyszíni szemle szerint is ezen a területen már nem jöttek elő leletek.” – írta Bárdos. A munkálatokat a múzeum további intézkedéséig

a temető területén nem folytatták.⁷ További múzeumi leletmentésről ekkor nem tudunk.

A település déli részén, a balatonendréd úttól nyugatra, az avar temető nyugati szélétől délnyugatra 500 méterre, a korábbi tsz szőlők helyén 1989-ben sírok kerültek elő. 4 méteres mélységben vízvezetékot fektettek – Zamárdi és Széplak között –, amikor sírokat bolygattak meg. A közeli avar temető feltárója, Bárdos Edith végezte el a leletmentést 1989. április 26-án, aki szerint a temető 5–6 észak-déli irányú sírsorból állhat, amiből mindössze kettő Ny–K-i irányú, koporsó nélküli sír volt feltárható állapotban (2. ábra). A két sír közül csak a 2. sírban volt lelet, kettő darab bronz gyűrű. Bárdos a leleteket a 11. századra keltezte, és szerinte a temetkezések az Árpád-kori Zamárdi 11–12. századi soros temetőjével azonosíthatóak.⁸

Bár az 1975. évi útijelentés leírása nem teljesen pontos, feltételezzük, hogy már akkor is az 1989-ben is megbolygatott temetőt szántották szét.

1. sír (2. ábra 1.)⁹

t.: DNY–ÉK, sm.: 85 cm, sh.: 210 cm, ssz.: 70–60 cm

Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hátton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, bal kar a test mellett, koponya a bal oldalára billenve. Hiányzik a jobb kar, jobb láb, valamint a medencecsontok jelentős része, amiket feltehetőleg a munkagép roncsolt. Melléklete nem volt.

2. sír (2. ábra 2.)

t.: DNY–ÉK, sm.: 90 cm, sh.: 200 cm, ssz.: 72 cm

Lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödörben hátton fekvő, nyújtott helyzetű csontváz, karok enyhén a medencére hajlítva, csak a jobb alsó lábszár hiányzik, amit feltehetőleg a munkagép roncsolt.

Mellékletek:

1. Bronz, öntött, kerek, D keresztmetszetű nyitott gyűrű a jobb kézen, á: 2,2 cm, v: 1,8–2 mm (ltsz: 2013.14.1.). I. tábla 15.

2. Bronz, öntött, kerek, D keresztmetszetű zárt gyűrű. Mindkét külső oldalán végigfutó rovátkolt díszítés

¹ A tanulmány létrejöttét a NKFIH/OTKA pályázata támogatta. Az angol nyelvű fordításokért hálás köszönet T. Bíró Katalinnak. A térkép, a tárgyfotók és a képes tábla Balla Krisztián munkája, a tárgyakat Horváth Péter restaurálta, munkájukat ezúton is köszönjük.

² Bárdos–Garam 2009–2014; Garam 2018.

³ Gömöri 2000, 215; Gallina 2011, 179–198.

⁴ A megye 10–11. századi sírleleteinek rövid kutatástörténetéhez lásd: Hegyi–Varga 2015.

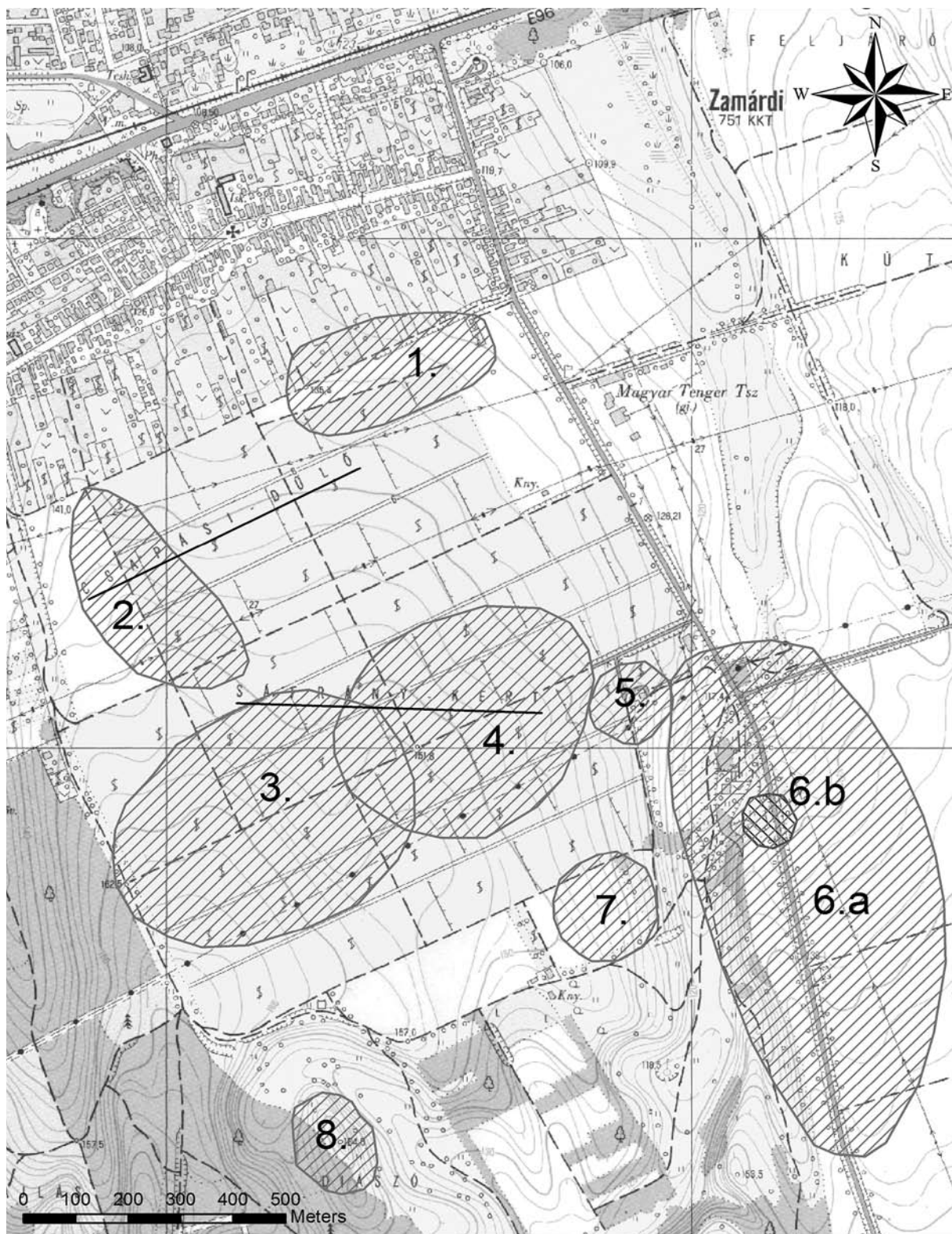
⁵ Lelelőhely azonosító: 20408., többek között avar temető és Árpád-kori temető.

⁶ Lelelőhely azonosító: 49897., középkori temetőként bejegyezve.

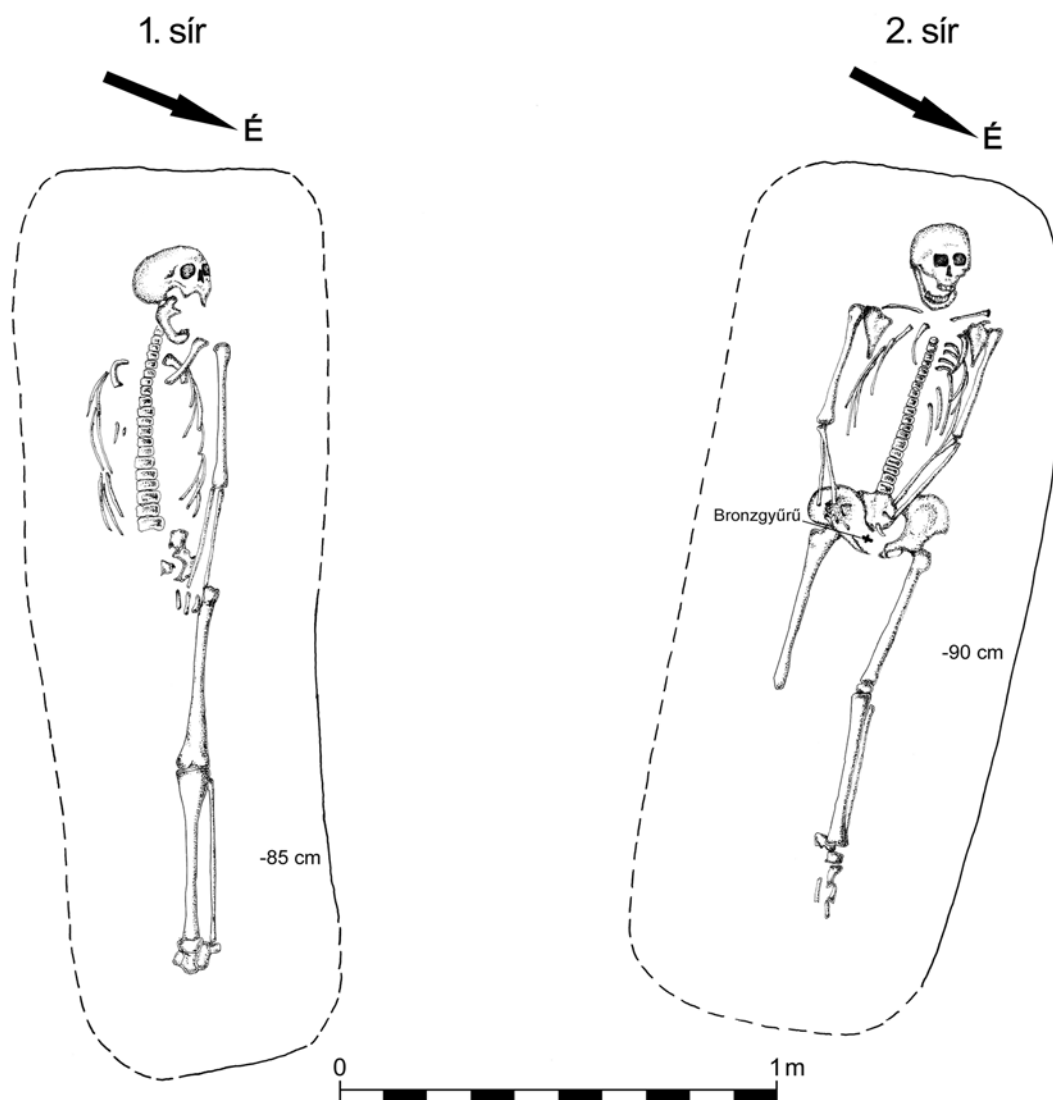
⁷ RRM RA I/45/164. (ltsz: 5064), Bárdos Edith útijelentése. A leletbejelentő Verebics Tiborné népművelő volt.

⁸ Bárdos 1991, 49, továbbá: RRM RA ltsz: 466, 4409. A DRV részéről Cziráki József jelentette a munkákat március 20-án. Március 22-től május 1-ig a kaposvári múzeum munkatársai leletmentést végeztek a Réti földeken és a tőle keletre lévő avar kori kohótelepen is.

⁹ A két sírról nem készült antropológiai vizsgálat, így azok nemét és életkorát nem tudjuk.

1. ábra. A cikkben szereplő lelőhelyek térképen ábrázolva

2. ábra. A Zamárdi-Réti földeken feltárt két sír

található. A sír rajzon nem szerepel, így pontosan nem tudjuk, hogy honnan került elő, á: 2,3 cm, v: 1,8–2,6 mm (ltsz: 2013.14.2.). I. tábla 16.

Zamárditól délre, a Réti földektől déli irányban a Csapási-dűlőben egy darab sír került elő (1. ábra 2.), melynek a leletmentését 1975. november 17-én végezték el.¹⁰ 1975. december 23-án a kaposvári múzeumból Zalánfi Judit és Bajók Sándorné a Csapási-dűlőbe utaztak. Jelentésükben ezt írják: „A mélyszántással veszélyeztetett Csapási dűlőben honfoglaláskori leletek kerültek elő, és november 17-én már a kutatóárok ásása is megtörtént. A terepen járva meg tapasztaltuk, hogy a helyi tsz. betartotta a múzeummal kötött megállapodást és a veszélyeztetett terület nem került szántás

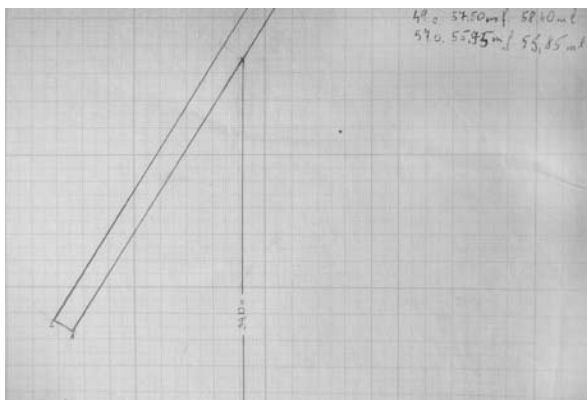
alá.”¹¹ (3. ábra) Ugyanerről, Bakay Kornél az alábbiakat írta a múzeum évkönyvében: „Az 1972-ben feltárt Zamárdi-Réti földek dűlői avar temető (SMK 1 (1973) 5-82) közelében, a Csapási dűlőben mélyszántás közben temetőt bolygattak meg, melynek egy sírját feltártuk. A sírban melléklet ugyan nem volt, a sír tájolása és a közelben előkerült félholdalakú csüngő alapján azonban honfoglaláskori temetőre gondolhatunk.”¹²

Mivel Zalánfi Judit és Bajók Sándorné terepi ellenőrzése alig két héttel azután történt, hogy Bárdos Edith kinn járt a Réti földeken, így feltételezzük, hogy ők is ugyan ezen a Réti földeken található temetőnél jártak kinn. Erre utal, hogy leírásuk szerint a tsz betartotta a korábban kötött megállapodást, amit Bárdos is említ. Továbbá Bakay Kornél is azt írja, hogy a temető a Réti földeken lévő avar temető közelében található, azonban ők ezt nem a Réti

¹⁰ RRM RA I/45/185b. (ltsz: 5093). Egy vázlatos térképen jelölve a kutatóárok, és mellé írva, hogy 1. sír, de a kutatóárokban nem látható a sír, sír rajz sem található a múzeum adattárában. A 1. számú észak-déli irányú kutatóárok sarkait bemérték a közelben lévő betonoszlopokhoz.

¹¹ RRM RA I/45/185a. (ltsz: 5093). Ekkor felkeresték Szobota Istvánt is, akiről tudták, hogy régészeti gyűjteménnyel is rendelkezik.

¹² Bakay 1975, 310.

3. ábra. Zamárdi-Csapási-dűlő vázlatrajz

földekre, hanem a Csapási-dűlőbe helyezték. Ezek alapján, véleményünk szerint ugyanazon temetőt rejti a Réti földek és a Csapási-dűlő elnevezés, azonban a temető pontos helyét nem tudjuk. A temető helyét meg tudnánk pontosabban határozni, hogyha ismernénk a vízvezeték helyét, de egyelőre ezt nem tudjuk. Hogyha Bárdos Edith leírása helyes, miszerint az avar temető nyugati szélétől délnyugati irányban 500 méterre kerültek elő a sírok, akkor a térképen 2. számmal jelölt helyre feltételezzük a temetőt (1. ábra 2.). A lelőhely adatbázisban egyébként ez a temető a 4. számmal jelzett helyen található (1. ábra 4.). Azonban jól látható, hogy ez semmiképp sem a Csapási-dűlő, hanem a Sáfránykert területére esik, így feltételezhetően rossz helyre került. Tehát a Csapási-dűlőben egy Árpád-kori soros temető, valószínűleg 11. századra keltezhető temető részlete került elő, amely mind a mai napig feltáratlan.

Zamárdi-Endrédi út/Téglaégető/Sáfránykert/Diászó

A település monográfiája több helyről említ honfoglalás kori sírokat. Az egyik ilyen az endrédi út jobb oldalán lévő Zamárdi-Téglaégető nevű hely, valamint a tsz szerelőcsarnokánál feltárt 11. századi sírok.¹³ További hasznos információkkal rendelkezünk Piller Dezső volt tanártól, helytörténeti kutatótól. Először nézzük az állítólagos tsz szerelőcsarnoknál feltárt sírokat. Erről a múzeum adattárában ezt találjuk: „XI. sz. sír. Lelelőhely: Tsz. szerelőcsarnok, Ny-i előtere. 1969”. Az itt előkerült sírokról az alábbiakat tudjuk elmondani. 1969-ben kerültek elő az első római kori sírok, majd utána 1973-ban és 1977-ben további sírok láttak napvilágot (összesen 27 sír, ebből 26 római kori). A sírok leletei között kizárólag késő római leletek voltak, amik a temetőt a 4. század végére – 5. század elejére keltezik.¹⁴ Tehát a fentebb említett – „XI. sz. sír. Lelelőhely: Tsz. szerelőcsarnok, Ny-i előtere. 1969” – leírás nem a temető korára vonatkozik, hanem a 11. számú sírra, és a másik két adatból (tsz szerelőcsarnok, 1969) egyértelmű, hogy az 1969-ben

megtalált, és Németh Péter Gergely által közölt¹⁵ római kori temetőről van szó. Ugyanezen a listán, csak feljebb a XI. már át van húzva és 2. sz. (2. század) szerepel. Az adattárból ez az adat tévesen került Magyar Kálmán munkájába, majd onnan a helytörténeti monográfiába.

A továbbiakban főleg adattári adatokat közlünk, néhány helyen szó szerint, mert nagyon tanulságosak, és ezekből kell a kutatónak kibogozni a lényegét. A zamárdi tsz a diászói téglagyár felett homokbányát nyitott az 1960-as években. A munkákat 1971 áprilisában folytatták. „Vendl István siófoki lakos elmondta, hogy kb. két héttel ezelőtt jöttek elő az első csontok. A bánya hosszának közepén már sűrűbben voltak a sírok. A sírokat nem figyelték, de azt észrevették, hogy az egyik sírban a csontváznak a feje alatt volt a keze. (?) A csontok szétomlottak, leletet nem találtak. Györe János 27 éves, balatonkeresztúri lakos, kotrós elmondta, hogy a lehulló föld között ép fogak, finom csontú állkapcsok akadtak. Egy erős koponyatetőt is találtak. 20-30 sír anyagát már elhordták töltésnek a Balaton mellé. Kérésünkre egy női koponyát eltettek a gyűjtemény számára, kormeghatározás céljából.”¹⁶ (90. rajz – 4. ábra 1.)

„Az endrédi út építésénél, a mély bevágásban soros temetkezés sírjai bukkantak elő. (Kertész Józsefné, 55 éves zamárdi lakos közlése) Ugyancsak itt, az akácásban, az agyagbánya nyugati oldalán, a magas partból a markológépek 40–50 sírt szakítottak le, mikor a földet a Balaton térségének feltöltésére hordták a dőmperek (1960-as évek). Az Árpád-kori sírokból csontok, koporsószegek és egy Árpád-kori pénz is előkerült. Egy női koponya a megyei múzeumba került. Ennek homloki részét a rajta lévő pártadisz halványzöldre színezték. A magas partról leomló síroknál zugások is dolgoztak. Így a pénz ismeretlen, az esetleges többi leletet is elhurcolták. A Diászó északi végénél, az ún. Kopaszdombon is van egy kicsi temető. Egyesek azt tartják, hogy ide a török lerohanásakor elesett magyarokat temették el. Mások szerint az elesett törököket hantolták el itt.”¹⁷ Piller Dezső a Sáfránykert-Diászó részre lokalizálja Likzamárd települést. Egy másik korábbi munkájában ezeket már részben leírta, miszerint az endrédi út építésekor, a sáfránykerti szakaszon, a mély bevágásnál koporsós temetkezésre bukkantak. Ugyanitt a homokbányából 1970-ben legalább 20 sírt semmisítettek meg a markológépek. A Diászó nyugati végében, a Kopaszdomb nyugati oldalán is van egy kis temető.¹⁸

A diászói agyagbánya keleti falában, ami elég meredek, a 6–8 méter magas partfalon, egymástól nagyjából egyenlő távolságban hét sírgödört jegyzett le Piller Dezső 1973-ban, de a sírrongálás még 1972-ben történhetett. Ezek a sírok az út bejáratától kb. 100 méterre voltak. A sírok vöröses-agyagos földjét ledobálták a mélybe, a sírgödörök teljesen üresek voltak. „Az Árpád-korinak vélt sírokból feltehetően karpereceket, gyűrűket, fülbevalókat, s talán fejdíszeket vihettek el. E temető vagy az

15 Németh 2000.

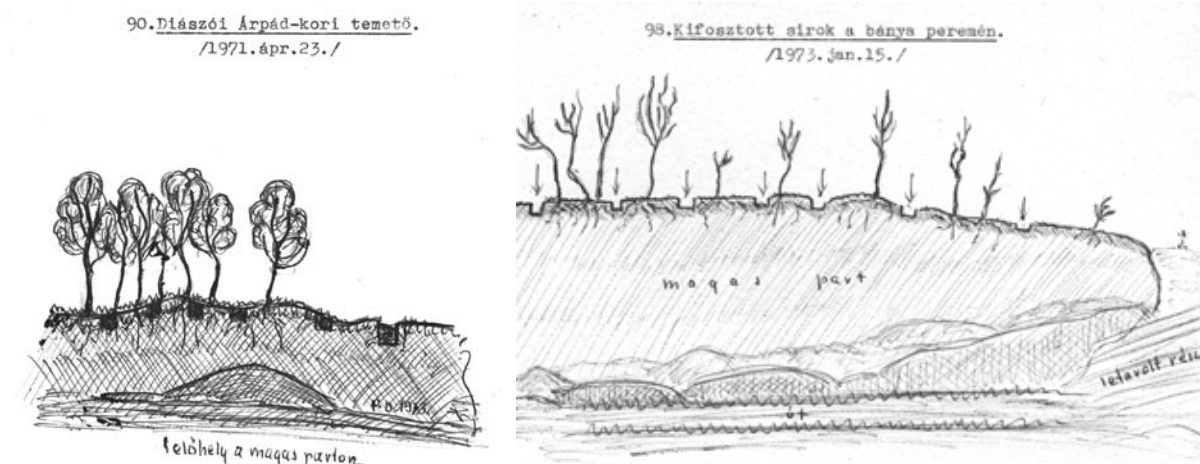
16 Piller 1973, 32.

17 Piller 1986, 20–21.

18 Piller 1970, 3–4. Az első Kertész Józsefné közlése, míg a második id. Kiss Imre közlése, és RRM RA I/45/30, ltsz: 5003. A temető korát ismeretlennek írják le.

13 Friesz 1997, 63. Itt Magyar Kálmán művére hivatkozik, onnan szóról szóra átvéve a mondatot. Lásd: Magyar 1983, 11.

14 A lelőhely adatbázisban Zamárdi-Gépállomás néven szerepel, azonosítója: 50097. Itt helyesen szerepel, hogy római kori temető.

4. ábra. Sírok a Zamárdi-sáfránykerti/diászói temetőből

elpusztult Lyuk-Zamárd egykori temetője, vagy annak a kis falunak, Azard-nak a temetője lehet, amelyet az igen régi írások is csak egyetlenegyszer említenek.”¹⁹ (98. rajz – 4. ábra 2.)

Az RRM Régészeti Adattárában két fényképet is találunk, ami „Árpád-kori” sírokról készült. Az egyik felirata: Zamárdi-homokbánya-téglaégető (5. ábra 1.), míg a másiké: Zamárdi-Endrédi út-homokbánya (5. ábra 2.).²⁰

1978. június 24-én Bárdos Edith Zamárdiban járt, és felkereste Szobota István helyi lakost, aki korábban több lelőhelyet jelentett be. Az egyik ilyen lelőhely volt a téglaégetőnél lévő ún. honfoglalás kori temető. „Az eddig ismert honfoglalás kori temető, melyet 1976-ban elszántott a helybeli TSZ, az un. Pap-dűlőben van.”²¹ Szobota István viszont az Endrédre vezető út jobb oldalán a partfalban talált egy koponyát, hozzátapadva egy bronz lunulát (gynsz: 76/8.). Szükséges lett volna a temető azonosítása, hogy egy vagy két temetőről van-e szó,²² de későbbi terepbejárásról nem tudunk.

Az előbbi lelőhely(ek)re utalnak a múzeum régészeti adattárában további adatai is. A leletbejelentő füzetre hivatkozva: „Endrédi út/Téglavető, honfoglalás kori temető, 1977/27/3.” Szintén az adattárból, egy Zamárdiból származó leleteket összeíró kéziratból, gépelve, származik egy adat: „Diászói női koponya. Középkori temetőből. Sáfránykerti diászói agyagbánya. Endrédi úti partszakasza. 1968.” A Somogy megyei régészeti topográfiához készült kérdőívekben az alábbiakat találjuk: „Endrédi út a Tsz homokbánya téglaégető, egy XVIII. sz. régi téglaégető ház romja.” – mint régi épület, és „Az endrédi út Ny-i oldala: Árpád-kori temető” – mint ahol csontvázak kerültek elő.²³

1963-ban a Sáfránykerti-dűlőben kisebb kemencét találtak. A kemence a déli útpartban volt, az endrédi úti bejáratától 50 méterre. Innen nem messze egy földbe mélyített ház részletei és szemetesgödör föltja, a ke-

mencével szemben pedig egy tűzgödör nyomát ismerte fel Piller Dezső.²⁴ Lelet nem került elő, így keltezése nehéz. Szintén talán ezen a részen volt Magyar Kálmának leletmentése 1970-ben, szerinte népvándorláskori telep maradványai, tűzhely és szemétködör került elő, benne alul vonalkázott, felül hullámvonallal díszített szürke szemcsés kerámia volt, ami véleménye szerint germán népeességre utal. A tűzhely gazdag volt halpikely töredékekkel. Viszont a lelőhely anyagát a TSZ-pince építése során nagyrészt elhordták.²⁵

A térképünkön a 3-as számmal jelzett hely (1. ábra 3.) „Egyházasszármárd”²⁶ néven szerepel, középkori templomos helyként, településként feltüntetve, ahonnan 1968-ban egy éremlelet is előkerült. A térképen 5-ös számmal jelzett hely (1. ábra 5.) „Sáfránykert TSZ pince”²⁷ néven rejti azt a helyet, ahol Magyar Kálmán népvándorláskorinak vélt telepnyomokat talált. A 6a számmal jelzett hely (1. ábra 6a.) „Sáfránykert-földbánya” néven ismert, mint honfoglalás kori temető. Azonban a térképen jelzett kiterjedése erősen eltúlzott. Ezen a területen belül 6b számmal jelezve található az a rész (1. ábra 6b.), ahol Költő László 2006-ban leletmentést végzett a ma is álló betonkeverő üzem helyén. Megjegyzendő, hogy a Balatonendrére vezető út másik, tehát keleti oldalán a sáfránykerti lelőhellyel párhuzamosan húzódik a Balatonendréhez tartozó Lapos-telek-dűlő lelőhely.²⁸ A lelőhelyről kora Árpád-kori, késő Árpád-kori és középkori településnyomokat ismerünk részben ásatásból, részben terepbejárásból.²⁹ A térképen 7-es számmal jelölve (1. ábra 7.) a „Csibe-házi régi temető”³⁰ néven középkori temetőt ismerünk. Míg 8-as számmal jelölve a „Díjászó-Kopaszdomb”³¹ lelőhely (1. ábra 8.), ami ismeretlen korú temetőként nyilvántartott.

19 Piller 1973, 35.

20 RRM RA ltsz: I/45/150. (ltsz: 5052), I/45/151. (ltsz: 5053).

21 Itt valószínűleg a fentebb említett Réti földek lelőhelyre gondolt.

22 RRM RA I/45/236. (ltsz: 5103), Bárdos Edith útijelentése.

23 RRM RA I/45/182 (ltsz: 5091), Kérdőív a somogyi régészeti topográfiához 1975, Horváth István közlése.

24 Piller 1973, 14–15.

25 RRM RA I/45/48. (ltsz: 5016). A lelőhely adatbázisban Sáfránykert TSZ pince néven szerepel, azonosítója: 49994. Magyar 1971, 55.

26 Lelelőhely azonosító: 49917

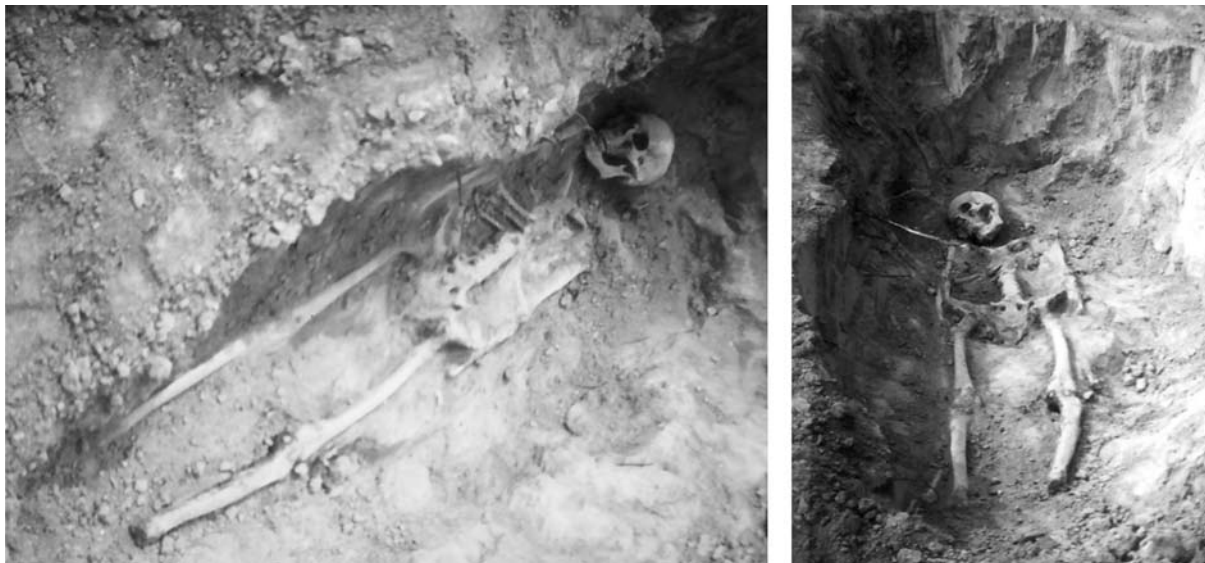
27 Lelelőhely azonosító: 49994

28 Lelelőhely azonosító: 55294

29 Hajdú 2006, 32–34.

30 Lelelőhely azonosító: 49905

31 Lelelőhely azonosító: 49913

5. ábra. Sírok a Zamárdi-sáfránykerti/diászói temetőből

Ha megnézzük a régi térképeket, akkor azt látjuk, hogy az 1853-as kataszteri térképen a településtől délre (nyugatról keletre haladva) az Erdei-, Pusztai-, Papp-, Két Kilás-, Hosszú-dűlő nevek tűnnek fel, és utóbbi háromtól délre pedig a Sáfránykert. Ezekből pedig jóval nyugatabbra, a Kőhegytől délre találjuk a Diászó nevű részt.³² Az 1858-as kataszteri térképen a településtől délre előbb a Réti földek, majd a Csapási-dűlő, végül a Sáfránykerti-dűlő következik, viszont ezeken a térképeken a Diászó részt már a Sáfránykerttől délre jelzik.³³ Egy 1847-es kéziratos térképen a településtől délre Kert allyai rét földek, majd Csapási-, és Sáfránykerti-dűlő következik, a Sáfránykerti-dűlőtől keletre pedig – ott ahol az endrédi útban van egy törés – maga a Sáfránykert, ettől délre pedig a Diászói-dűlő és a Diászói-legelő.³⁴ Valószínű, hogy aki nem ismerte jól a területet, annak ezek a dűlőnevek összefolyhattak, főleg a 20. század második felében, amikor egyre inkább feledésbe merültek a földrajzi nevek.

A fentebb felsorolt, többféle néven említett sírok és temetőtöredékek a valóságban egy temetőre vonatkoznak, amelyről a fenti adattári és szakirodalmi adatokat így foglalhatjuk össze: a Zamárdiból Balatonendrédre vezető, jelenlegi műút mellett, annak nyugati oldalán egy kora Árpád-kori temetőt bolygattak meg több ízben; erről az első adatokat az 1960–70-es évekből ismerjük. A bolygatások részben az Endrédre vezető út építésekor történtek, illetve amikor a területet agyag-, és homokbányának kezdték használni a tégláégető mi-

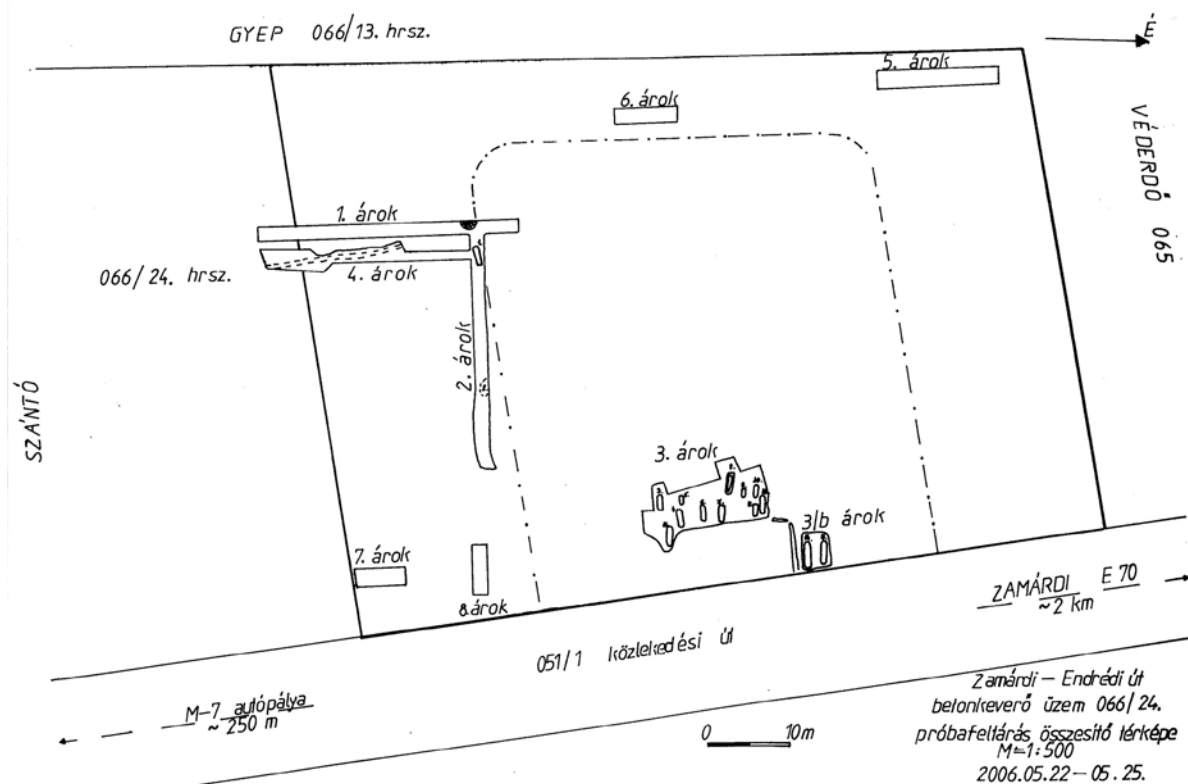
att, továbbá töltésnek és építkezésekhez is hordtak el földet. A sírokat hol honfoglalás korinak, hol 11. századnak nevezik, de feltűnik az Árpád-kori és középkori meghatározás is. Az elmondások alapján a sírok sorokban voltak, találtak koporsós sírt is, előkerültek még koporsószegek, karperecek, gyűrűk, fülbevalók, pártadísz/fejdísz és Árpád-kori pénz is. A temető keleti-nyugati irányú kiterjedése nagy, akár 100 méter is lehetett, legalább 100 sírt megbolygattak/tönkretettek. A temető közelében feltehetően hasonló korú településnyomok is kerültek elő. Piller Dezső szerint itt lehetett Lyukzamárd vagy Azard település, tőle nyugatra/északnyugatra pedig Egyházasszamárd település. A Diászó nyugati végében egy másik kisebb temető is található.

A sáfránykerti temető közelében az endrédi úttól nyugatra 2006-ban egy betonkeverő üzem építését tervezték. A próbafeltárást 2006. május 22–25. között végezték el Költő László vezetésével és Bajzik Annamária közreműködésével. A lelőhely „Endrédi úti betonkeverő üzem” néven került be az adatbázisba. Azonban közvetlenül az ásátás előtt is bolygattak meg sírokat. Az elfedésre kerülő, illetve a beépíteni kívánt területet nyolc kutatóárral kutatták meg. A terület északkeleti sarkában sírok kerültek elő a 3. és 3b. árkokban (3–15. sír), valamint ettől délnyugati irányban a 2. kutatóárokban egy magányos sír került elő (1. sír). Így összesen 14 sír, egy meghatározhatatlan korú tűzhely maradványa és egy bronzkori (mészbetétes edények népének kultúrája) objektum – benne edénytöredékek – kerültek feltárássra (6. ábra). Minden sírnak volt sírfoltja, kivéve az 5. számú gyermek-sírt. A foltok a felszíntől általában 75–80 centiméternyi mélységben jelentkeztek, átlagosan kb. 160 centiméter hosszúak és 37–40 centiméter szélesek, lekerekített téglalap alakúak voltak. A sírgödörök a lábak felé általában keskenyednek. A legtöbb esetben a sírgödör mérete a foltok ellenére sem volt pontosan meghatározható. A többi sírfolthoz képest a 11. sír foltja eltért: 60 centiméter széles és 230 centiméter hosszú volt. A sírok kissé

32 MOL TT Kataszteri térképek: S_78_-188_téka_-Zamárdi_-1-4; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/17368/?list=eyJxdWVyeSI6JCJTWk89KFphbVx1MDBIMXJkaSkifQ> (letöltés ideje: 2018. augusztus 22.)

33 MOL TT Kataszteri térképek: S_78_-188_téka_-Zamárdi_-5-34; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/17369/?list=eyJxdWVyeSI6JCJTWk89KFphbVx1MDBIMXJkaSkifQ> (letöltés ideje: 2018. augusztus 22.)

34 MOL TT Veszprém megyei Levéltár: VeML XV 11 a T 030; <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5894/?list=eyJxdWVyeSI6JCJaYVY1cdTAWZTFYZGkifQ> (letöltés ideje: 2018. augusztus 22.)

6. ábra. Zamárdi-Endrédi úti betonkeverő 2006-os ásatásának összesítő térképe

teknős vagy fordított trapéz keresztmetszetűek lehetnek. Koporsó nyoma egyikben sem volt megfigyelhető, a vázak elhelyezkedése alapján arra lehet következtetni, hogy az elhunytakat valamibe betekerve temethették el. A sírok több sorban helyezkedtek el, tájolásuk többnyire DNy–ÉK.³⁵ A feltárt temetőrészlet a fentebb bemutatott sáfránykerti temető déli széléhez tartozik.

A feltárt embertani anyagról általánosságban elmondható, hogy a csontok állapota rossz, a fennmaradt csontmaradványok gracilis testalkatú népességhez tartoztak. A 10. és 14. sírban nyugvók nagyon gracilis, míg az egyetlen férfisír mérsékelten gracilis. A nemek eloszlása aránytalan (11 nő, 1 férfi), a felnőttek mellett csupán két gyereksír volt. Harci sérülés vagy egyéb halálhoz vezető trauma nyomát nem sikerült megfigyelni. A 7. sírban nyugvó férfi karján tipikus védekezési törést lehetett megfigyelni (bal ulna diafizis, közepén gyógyult törés).³⁶

1. sír: 25–34 éves nő. Csvh.:³⁷ 160 cm, t.: NyDNy–KÉK, sm.: kb. 70–75 cm, sh.: kb. 180 cm, ssz.: kb. 50 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A jobb alkar nagyobb, a bal alkar kisebb mértékben behajlítva. A váz közepes megtartású, a koponya töredékes, balra billent, a lábfej csontjai nem

kerültek elő (humuszolás közben a gép roncsolta). Melléklete nem volt.

3. sír: 30–34 éves nő. Csvh.: 163 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 87 cm, sh.: 140 cm, ssz.: 60 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A felkarok szorosan a test mellett, az alkarok enyhén a medencére hajlítva voltak. A koponya töredékes, balra billent, a váz közepes megtartású. A gépi munka miatt a sípcsont 2. harmadától lefelé a csontváz bolygatott. Melléklete nem volt.

4. sír: 20–24 éves nő. Csvh.: 160 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 92 cm, sh.: 190 cm, ssz.: 66 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Karok szorosan a test mellett, kézfejek a medencelapátok alatt voltak. A koponya töredékes, kissé balra billent, a váz viszonylag jó megtartású. Melléklete nem volt.

5. sír: 1–3 éves bizonytalan nemű. Csvh.: kb. 70 cm,³⁸ t.: Ny–K, sm.: kb. 55–60 cm, sh.: kb. 75 cm, ssz.: kb. 25–30 cm

Sírfolt nem volt megfigyelhető. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, gyenge megtartású váz, amely a humuszolás során sérült. Sírfolt nem volt, a váz a felszíntől 40 centiméterre volt. A jobb alkar behajlítva, a bal alkar hiányzik. Melléklete nem volt.

35 Kóltó 2007. Ásatási dokumentáció: RRM RA ltsz.: 2560.

36 Bernert 2016. Az embertani anyag a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában található meg 2007.6.1–14. leltári szám alatt.

37 A csontvázhossz, valamint az életkor alatt itt az antropológusok által becsült testmagasság és életkor értendő (Bernert 2016.).

38 Sírban mért adat.

6. sír: 23–24 éves nő. Csvh.: 160 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 85–90 cm, sh.: 175 cm, ssz.: 55 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A jobb kar szorosan a test mellett, a bal felkar a mellkasra csúszott, az alkar csontjai enyhén behajlítva. Viszonylag jó megtartású váz. A koponyát mintha valamivel alátámasztották volna. Melléklete nem volt.

7. sír: 40–59 éves férfi. Csvh.: 171 cm, t.: NyDNy–KÉK, sm.: kb. 90 cm, sh.: 197 cm, ssz.: fejnél 55, lábnál 40 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A felkarcsontok szorosan a test mellett, a jobb alkar csontjai a medencelapát alatt, a bal alkar csontjai a medencelapát felett voltak. A koponya töredékes, jobbra billent, az alsó állkapocs leesett. Melléklete nem volt

8. sír: 20–24 éves nő. Csvh.: 163 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: 131 cm, sh.: 185 cm, ssz.: 77 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. A sírfolt a felszíntől 77 centiméterre jelentkezett. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A bal alkar és a jobb felkar szorosan a test mellett, a jobb alkar a medencére hajlítva. Jó megtartású váz, a koponya ép, jó megtartású, balra billent. Padkás sír. A sír teljes szélessége 77 cm, és 15 cm széles padka fut körbe. A sír mélysége 54 cm, a padka magassága 30–32 cm.

Mellékletek:

1. Bronz, kerek átmetszetű, elkalapált végű, S-végű karika a koponya bal oldalán (felszedéskor került elő), á: 2,1–2,3 cm, v: 0,2 cm (Itsz: 2013.4.1.1.). I. tábla 1.

2. Bronz, kerek átmetszetű, elkalapált végű, S-végű karika a koponya jobb oldalán, á: 2,3–2,5 cm, v: 0,25 cm (Itsz: 2013.4.1.2.). I. tábla 2.

9. sír: 3–4 éves bizonytalan nemű. Csvh.: 75 cm,³⁹ t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 85 cm, sh.: –, ssz.: kb. 35 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A jobb felkar a test mellett párhuzamosan, az alkarcsontoknak kis töredéke van meg, a bal felkar a testtől kifelé helyezkedik el, az alkar hiányzik, rossz megtartású váz. Melléklete nem volt.

10. sír: 15–17 éves nő. Csvh.: 130 cm,⁴⁰ t.: DNy–ÉK, sm.: 141 cm, sh.: 155 cm, ssz.: 46–41 cm

Sírfolt megfigyelhető volt, 74 centiméterre a felszíntől. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A felkarcsontok szorosan a test mellett, az alkarcsontok kissé elmozdultak, de ezek is párhuzamosan lehettek a vázzal. A koponya hátra billent. Feltűnően vékony csontozatú, a váz közepes-jó megtartású. A lábfejcsonatok, az arckoponya és az alsó állkapocs kimozdult a helyéről.

Mellékletek:

1. Bronz, kerek átmetszetű, kissé elliptikus alakú S-végű karika a koponya jobb oldalán, á: 2,1–2,2 cm, v: 0,2 cm (Itsz: 2013.4.2.1.). I. tábla 3.

2. Bronz, kerek átmetszetű, kissé elliptikus alakú S-végű karika a koponya bal oldalán, á: 1,8–2,3 cm, v: 0,15 cm (Itsz: 2013.4.2.2.). I. tábla 4.

3. 7 db hengeres alakú, gerezdelt, a középső harmadban ezüsfóliával körbefuttatott üvegpaszta/opak gyöngy a nyak környékén. Három egész, négy töredékes állapotban, m: 1,2 cm, sz: 1,3 cm (Itsz: 2013.4.2.3.). I. tábla 5.

4. Ólomból készült, töredékes, talán kör alakú csüngő, hátulján egy átfúrt lyuk szolgált a felerősítésre. A nyak környékén a gyöngyök között kerül elő, méret nem mérhető (Itsz: 2013.4.2.4.). I. tábla 6.

5. Bronz, rombusz átmetszetű, zárt kerek gyűrű a jobb kézen, a medencelapát alatt, á: 2,2 cm, v: 0,3 cm (Itsz: 2013.4.2.5.). I. tábla 7.

11. sír: 25–29 éves nő. Csvh.: 165 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 90 cm, sh.: 230 cm, ssz.: 50 cm

Nagyobb és határozottabb sírfolt volt megfigyelhető a többinél. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Karok szorosan a test mellett, a bal kézfej a bal combcsonton, a jobb a medencelapát alatt volt. A koponya sérült, töredékes, balra billent, az alsó állkapocs a koponya alá került.

Mellékletek:

1. Ezüst, kerek átmetszetű, elkalapált végű, S-végű karika a koponya alatt, annak bal oldalán, ami felszedéskor került elő, á: 2,4–2,6 cm, v: 0,2 cm (Itsz: 2013.4.3.1.). I. tábla 8.

2. Ezüst, kerek átmetszetű, elkalapált végű, S-végű karika a koponya jobb oldalán, á: 2,5–2,7 cm, v: 0,2 cm (Itsz: 2013.4.3.2.). I. tábla 9.

3. 2 db lófog a sír betöltéséből – nem kerültek beletárolásra.

12. sír: 35–39 éves nő. Csvh.: 164 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 95 cm, sh.: 170 cm, ssz.: 60–55 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A jobb kar szorosan a test mellett, a bal alkar kissé kifelé, messzebb a testtől. A váz jó megtartású, a koponya ép, jó megtartású, balra billent, az állkapocs leesett, a lábfej csontjai a bontáskor kimozdultak.

Mellékletek:

1. Bronz, kerek átmetszetű, elkalapált végű, S-végű karika a koponya bal oldalán, á: 2–2,5 cm, v: 0,2 cm (Itsz: 2013.4.4.1.). I. tábla 10.

2. Bronz, kerek átmetszetű, szabályos kör alakú, nyitott karika a koponya jobb oldalán, á: 2,5 cm, v: 0,2 cm (Itsz: 2013.4.4.2.). I. tábla 11.

13. sír: 30–34 éves nő. Csvh.: 162 cm, t.: Ny–K, sm.: kb. 95–100 cm, sh.: 170 cm, ssz.: 40 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A felkarok a testtel párhuzamosan, az alkarok a medencére hajlítva (a jobb alkar törött), a koponya töredékes, balra billent.

Mellékletek:

1. Bronz, kerek átmetszetű, elkalapált végű, S-végű karika – vége letörött, de megvan – a koponya jobb oldalán, ami felszedéskor került elő, á: 1,8–2,5 cm, v: 0,1 cm (2013.4.5.1.). I. tábla 12.

2. Bronz, kerek átmetszetű, kissé elliptikus alakú, elkalapált végű, S-végű karika a koponya bal oldalán, ami felszedéskor került elő, á: 1,9–2,1 cm, v: 0,2 cm (2013.4.5.2.). I. tábla 13.

³⁹ Sírban mért adat.

⁴⁰ Sírban mért adat.

I. tábla. Kora Árpád-kori leletek Zamárdiból: 1–14: Zamárdi-Endrédi úti betonkeverő üzem, 15–17, 19: Zamárdi-Csapási-dűlő, 18, 20–25: Zamárdi-Sáfránykert (Fotó: Balla Krisztián, Varga Máté)

3. Bronz, nyitott, lapos D keresztmetszetű, elkeskenyedő végű gyűrű a jobb medencelapát felett, a jobb kézen, á: 2–2,1 cm, v: 0,1–0,2 cm (ltsz: 2013.4.5.3.). I. tábla 14.

14. sír: 25–29 éves nő. Csvh.: 162 cm, t.: DNy–ÉK, sm.: kb. 95–100 cm, sh.: kb. 170 cm, ssz.: kb. 45 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A bal felkar a testtel párhuzamosan, az alkar a bordákon másodlagos helyzetben. A jobb felkar a testtől kifelé, az alkar a medencére hajlítva. A váz közepes-jó megtartású, a koponya sérült, töredékes, jobbra billent. Melléklete nem volt.

15. sír: 25–34 éves nő. Csvh.: 168 cm, t.: NyDNy–KÉK, sm.: kb. 95–100 cm, sh.: kb. 175–180 cm, ssz.: kb. 60 cm

Sírfolt megfigyelhető volt. Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A bal kar szorosan a test mellett, a jobb felkar szintén, a jobb alkar kissé távolabb a testtől. A váz közepes-jó megtartású, a koponya valószínűleg a bontáskor sérült és a töredékek elmozdultak eredeti helyükről. Az egyik ujjperc zöld volt, de melléklet sem bontáskor, sem a felszedéskor nem került elő. Melléklete nem volt.

Szórványleletek

További bizonytalan lelőhelyű – vagy nem pontosan azonosítható – leletek kerültek elő Zamárdi területéről, nagy valószínűséggel a fentebb említett két lelőhely közül valamelyikről.

1. Bronz gyűrű: a lelet jelenleg nem található meg a múzeumban (ltsz: 76.676. 1.).

2. Bronz csüngő/ruhadísz: öntött bronz, levél alakú csüngő, belső mezejében hosszúkás, csepp alakú mintázattal, felső részén kerek függesztőfüllel, ezüstözés nyoma nem látszódik, csüngős ruhaveret alsó része volt, h: 2,9 cm, sz: 1,7 cm (ltsz: 76.676.2.). I. tábla 17.

A fenti két lelet Horváth István ajándéka, aki a kiszántott honfoglalás kori temetőből szedte össze a leleteket (gynsz: 75/41). Mivel kiszántott leletekről írnak, és a múzeumba 1975-ben kerültek be a tárgyak, így valószínű, hogy a Réti földek/Csapási-dűlő temetőből származnak.

3. Lunula: öntött bronz, félhold alakú csüngő, kötélmin-tával keretelt mező három részre osztva, a két szélső mezőben 1-1, a középsőben 3 db félgömb alakú dudor. Középen, felső részén akasztókarika, alul 2 függesztőkarika, a két alsó szár egy-egy gömbben végződik, h: 3,3 cm, sz: 6,2 cm (ltsz: 2016.9.1.). I. tábla 19. A tárgyat feltehetően 1975-ben a Csapási-dűlőben találták.

4. Lunula: öntött bronz, félhold alakú csüngő, kötélmin-tával keretelt mező három részre osztva, a két szélső mezőben 1-1, a középsőben 3 db félgömb alakú dudor. Középen, felső részén akasztókarika, alul 2 függesztőkarika, a két alsó függesztőkarika között 1 db félgömb alakú dudor, a két alsó szár egy-egy gömbben végződik, amiből az egyik letörött, h: 3,1 cm, sz: 5,1 cm (ltsz: 76.677.2.). I. tábla 18.

A tárgy 1976-ban került be a múzeumba Szobota István ajándékaént (gynsz: 76/8). Szobota az Endrére vezető út jobb oldalán, a téglaegetőnél a partfal-

ban találta a koponyára tapadva a lunulát.⁴¹

5. Gyűrű: bronz, öntött, kör alakú, rombikus keresztmetszetű, kissé nyitott, a végei felé elkeskenyedő, díszítés nélküli gyűrű, á: 1,7–2,2 cm, v: 0,25–0,29 cm (ltsz: 2014.15.1.). I. tábla 20. A tárgy 1976 januárjában került a múzeumba ajándékként (gynsz: 76/40).

6. Nyílhegy: vas, kisméretű, rombusz alakú, lapított deltoid keresztmetszetű, hosszú nyéltüskés nyílhegy, h: 7,6 cm, tüske h: 3,2 cm, sz: 2 cm (ltsz: 2014.15.2.). I. tábla 21. A tárgy 1976 januárjában került a múzeumba ajándékként (gynsz: 76/40).

7. S-végű karika: ezüst, vékony, kerek átmetszetű, talán S-végű karika három darabra tört maradványai, á: 2,1–2,3 cm, v: 0,18 cm (ltsz: 2015.16.1.). I. tábla 22. A tárgy 1974. március 9-én került a múzeumba ajándékként (gynsz: 74/98).

8. Gyöngyök: 1 db sárga, 1 db fekete, 1 db szürke, kerek alakú, lapos, 1 db gyöngyház színű, gömb alakú, 1 db fekete, kéttágú, 1 db fekete, háromtagú gyöngy (ltsz: 2014.16.2.). I. tábla 23. A tárgyak 1974. március 9-én kerültek a múzeumba ajándékként (gynsz: 74/98).

9. Gyöngy: áttetsző üveggyöngy, rajta három darab, sárga színű dudor, h: 0,7 cm, sz: 0,6 cm (ltsz: 2014.16.3.). I. tábla 24. A tárgyak 1974. március 9-én kerültek a múzeumba ajándékként (gynsz: 74/98).

10. Réz tárgy: réz lemezből hajlított, „harang” alakú, a tetején szabályos kerek lyukkal. A külső oldala karcolt vonalakkal díszített, benne talán aranyozás nyoma, h: 1,8 cm, sz: 2,1 cm (ltsz: 2014.17.1.). I. tábla 25. A tárgy 1973. június 13-án került be a múzeumba ajándékként (gynsz: 74/93). A tárgy zacskóján az alábbi megjegyzés szerepel: „Zamárdi, homokbánya, téglaegető”, tehát a tárgy a sáfránykerti temetőből származik. Meghatározásként „kolomp” szerepel. Úgy gondoljuk, hogy mindenképp elvethető. A rézlemez valamilyen tárgy végét díszíthette nyélvégként, párhuzamát egyelőre nem ismerjük.

A 4–10. számú leletek feltehetően mind a sáfránykerti/endrédí útj temetőből származnak.

Zamárdi a kora Árpád-korban

A Balaton közelsége minden régészeti korszakban vonzotta a megtelepülni vágyó embereket, így Zamárdi területe is szinte minden időszakban lakott volt.⁴² A település és környéke sűrűn lakott volt az avar korban is, ezt bizonyítják a Zamárdiban, Siófokon, Balatonendrédén talált temetők, valamint további leletek Tabról és Balatonföldváról.⁴³ A területen több fontos útvonal is áthaladt. Ezek közül az egyik az ún. nagy hadiút, amely Fehérvártól haladt Zágrábig. A másik pedig egy kereskedelmi útvonal, aminek többek között a sószállításban volt szerepe. Az Erdélyből szállított só tenger felé hozták, és vitték tovább Tihany irányába. További fontos tényező volt, hogy Zamárdival szemben, a Balaton északi

41 RRM RA I/45/236. (ltsz: 5103) Bárdos Edith úti jelentése.

42 Erre utal a több mint 70 nyilvánított régészeti lelőhely is a neolitikumtól kezdve a török korig.

43 Siófok: ADAM 318., Balatonendréd: Molnár 2016, 270, Tab: ADAM 367., Balatonföldvár: ADAM 39.

partján helyezkedett el egy királyi alapítású, gazdag kolostor, a tihanyi bencés apátság.

A település első feltűnése a forrásokban nem egyértelmű. Első említése 1082-ben – a Szent László király által a veszprémi káptalannak kiadott oklevélben – történt, ahol Zamárd(d), Scamard alakokban tűnik fel, azonban ez Szentpétery Imre szerint hamis. Az 1082-es adat szerepel a múzeum adattári feljegyzéseiben is.⁴⁴ 1138-ban Zamár, 1171-ben Zomárd alakban, míg 1211-ben Somárd alakban látjuk. Ezek közül az 1171-es III. István által kiadott oklevél tűnik a leghitelesebbnek. 1229-ben pedig mindkét Zamárdit említik.⁴⁵ A település monográfiája két helyről említi 10–11. század települések maradványait: Zamárdi-Szamárdomb, Zamárdi-Pusztai-dűlő,⁴⁶ ezek pontos meghatározása még további kutatásokat igényelne, azonban valószínű, hogy a Pusztai-dűlő nagyon közel helyezkedik el a Sáfránykerthez és megegyezik Egyházaszamárd középkori településével. Érdekesség, hogy a késő középkorra már 5 Zamárdit is említenek: Egyházaszamárd, Balatonmellékizamárd, Likzamárd, Kizamárd, Felsőzamárd.⁴⁷ Zamárdi közelében több olyan települést is ismerünk, amik viszonylag korán, az Árpád-kor első két századában feltűnnek a forrásokban: Fok (1137), Endréd (1082, 1138), Töreki (1229), Kiliti (1082), Szárszó (1082), Jód (1229). Viszont ezekről a településekről nem ismerünk sem honfoglalás kori, sem kora Árpád-kori temetőket.

Összefoglalás

Zamárdi a korai Árpád-kori települések közé tartozik, ezt bizonyítják az írott források is, valamint a régészeti

leletek. A településről és annak határából több helyről ismerünk kora Árpád-kori, 10–11. századi településnyomokat, a késő középkori forrásokban pedig 5 Zamárdit is említenek, bár nem biztos, hogy mind egyidejűleg létezett. A Csapási-dűlőben – feltűnik Réti földek néven is – található temetőből mindössze pár sírt és néhány szórvány leletet ismerünk. Ezt a temetőt kevésbé bolygatták meg, jelenlegi ismereteink szerint a 11. századra tudjuk keltezni. A másik temető az Endrédre vezető úttól nyugatra került elő, ez is több néven ismert a különböző forrásokban. A temető nagyfokú pusztításnak volt kitéve az évtizedek alatt, mégsem volt soha leletmentés, de az ott folyó munkákat sem állították le egyszer sem. Az első – és a mai napig az utolsó – ásatás 2006-ban történt. Az ásatásból, szórványleletekből és egyéb híradásokból az alábbi leleteket ismerjük: koporsószegek, karperecek, gyűrűk, fülbevalók, pártadísz/fejdísz, Árpád-kori pénz, S-végű karikák, gyöngyök, lunula, nyílhegy. A különböző források alapján elmondhatjuk, hogy egy nagy kiterjedésű, soros elrendezésű, kora Árpád-kori temető volt/van a területen, ahonnan változatos leletanyag ismert, feltehetően még fegyveres sírok is lehettek. Az előkerült leletek pontosabb keltezésre nem alkalmasak, de valószínűleg már a 10. században is használták a temetőt, egészen a 11. századig. Ezután a közeli középkori település temploma köré temetkezhettek. Zamárdi a különböző évszázadokban mindig kedvező megtelepedési feltételekkel rendelkezett, így volt ez a középkorban is, azonban a középkori településrendszer pontosabb megértéséhez még további kutatásokra lesz szükség.

Irodalom

- ADAM Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg.: Szentpéteri, József. Budapest, 2002.
- Bakay K. 1975: A Somogy Megyei Múzeumi szervezet tevékenysége 1974. január 1-től 1975. december 31-ig. – Somogyi Múzeumok Közleményei 2: 295–310.
- Bárdos E. 1991: Zamárdi-Réti földek. – Régészeti Füzetek Ser 1/43: 49.
- Bárdos, E. és Garam, É.: 2009–2014: Awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil I-II. – Monumenta Avarorum Archaeologica 9–10. Budapest.
- Bernert Zs. 2016: Embertani jelentés a Zamárdi–Endrédi úti betonkeverő üzem lelőhely embertani anyagáról. Kézirat.
- Friesz K. 1997: Zamárdi településtörténete. Kezdetektől a XIX. század végéig. – In: Friesz K. szerk.: Zamárdi. Községtörténeti tanulmányok. Zamárdi, pp. 55–146.
- Garam, É. 2018: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil III. – Monumenta Avarorum Archaeologica 12. Budapest.
- Gallina J. Zs. 2011: Avar kori vaskohászati és települési centrum Zamárdiban. – In: Somogyvári Á. és V. Székely Gy. szerk.: A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai. Archaeologia Cumanica 1: 179–198.
- Gömöri J. 2015: Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere I. Vasművesség. Sopron, 2000.
- Hajdú Á. D. 2006: Balatonendréd–Lapos-telek, Szilos-dűlő. – In: Honti et al: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005) Előzetes jelentés IV. – Somogyi Múzeumok Közleményei 17: 7–70.
- Hegyi B. és Varga M. 2015: Somogy megye 10–11. századi temetőinek és sírleleteinek kutatása a kezdetektől napjainkig. – Magyar Régészet Online 2015. tél 1–8.
- Költő L. 2007: Zamárdi, Endrédi út. – Régészeti Kutatások Magyarországon 2006. Budapest, 2007, 325.
- Magyar K. 1971: Zamárdi-Sáfránykert. – Régészeti Füzetek Ser 1/24: 55.
- Magyar K. 1993: Szántódpuszta és környéke a középkorban. h.n.
- Molnár I. 2016: Balatonendréd–Magyar Tenger Tsz 3 (Balatonendréd–Lulla összekötő út 13. lh.) – In: Honti et al.: Régészeti kutatások Somogy megyében 2012–2015 között. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4: 247–286.
- Németh P. G. 2000: Késő római temető Zamárdiban. – Somogyi Múzeumok Közleményei 14: 29–39.
- Piller D. 1970: Zamárdi vázlatos története. – Zamárdi, RRM RA I/45/50 (Itsz: 5018)
- Piller D. 1973: Lelőhelyek, leletek, helyszínrajzok. – Zamárdi, RRM RA I/45/71–122. (Itsz: 5114)
- Piller D. 1986: Zamárdi krónika. Módszertani segédanyag. – In: Szili F. szerk.: Iskola és levéltár. Dokumentumok a szülőföldről. 25. szám, Kaposvár
- RRM RA Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattár

44 RRM RA I/45/9 (Itsz: 4983)

45 Friesz 1997, 60–61, 64–65.

46 Friesz 1997, 63. Itt Magyar Kálmán művére hivatkozik, onnan szóról szóra átvéve a mondatot. Lásd: Magyar 1983, 11.

47 Piller 1970, 2–4.

10th–11th centuries grave finds from Zamárdi

LÁSZLÓ KÖLTŐ and MÁTÉ VARGA

To the south-west from the Avar period cemetery Zamárdi-Réti földek, further graves were found in the district of Zamárdi-Réti földek and Zamárdi-Csapásidűlő in 1975 and 1989, respectively. The details of the cemetery were described under different names. They probably belong to the same Early Árpád dynasty cemetery.

Another Early Árpád dynasty cemetery was located in the southern part of Zamárdi, to the west of the road leading to Balatonendréd. This cemetery was also described under various names: Zamárdi-

Téglaégető, Zamárdi-Sáfránykert, Zamárdi-Diászó, Zamárdi-Endrédi út. Formerly, there was a brickyard (=Téglaégető) operating on this territory for which clay was exploited and a lot of soil was taken away by excavator machines. A large number of graves and related finds were destroyed here in the 1960-ies and 1970-ies. The first authentic archaeological excavation took place here in 2006 when 14 graves were found. The Zamárdi-Sáfránykert cemetery can be dated on the basis of the finds to the 10th-11th century AD.

Újabb kutatás a kaposszentjakabi apátság területén 2. A 2016-ban végzett régészeti feltárás

MOLNÁR ISTVÁN

Rippel-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, H-7400 Kaposvár Fő u. 10.,
e-mail: molnaristvan74@yahoo.com

MOLNÁR I.: *Research in the area of the Benedictine abbey, Kaposszentjakab Part 2.*

Abstract: The Benedictine monastery was founded in 1061. During the excavations we found the remains of an earlier church and fortification. The earlier buildings of the abbey were situated in the southern and western wing, while towards the East a chapel was built. The quadrum was completed at the turn of the 14-15 C. with the reuse of earlier buildings.

Keywords: Middle age, Benedictine abbey, cemetery, fortifications, hypocaustum

A kaposszentjakabi bencés apátság maradványait az 1960-as években Nagy Emese vezetésével tárták fel, majd a munkák 2014-ben és 2016-ban vezetésemmel folytatódtak.¹A 2014-es feltárásról már jelentek meg beszámolók,² ezúttal az 2016-ban végzett munkáról szeretnék röviden írni. Bár a leletanyag feldolgozása még hosszabb időt vesz igénybe és remélhetőleg számos kérdést megválaszol majd, már most is sok újat tudhatunk meg a monostorról. A 2014-es feltárásról készült beszámolóhoz hasonlóan, számos fotót, rajztól közölök Nagy Emese feltárási dokumentációjából, amikből nagyon fontos információk szűrhetők le. Igyekszem egy, az eddigieknél pontosabb alaprajzot is közzétenni az apátságról, ehhez a mai felmérések mellett, Nagy Emese korabeli, a műemléki helyreállítás előtti rajzait is felhasználtuk.

A lelőhely

A kaposszentjakabi bencés apátság romjai Kaposvár belterületétől keletre találhatóak. Az egykor Zselicszentjakabinak nevezett monostor a Zselici dombvidékének és a Kapos folyó völgyének találkozásánál egy észak-déli irányú meredek dombhát északi végén épült (1. ábra). Alapítólevelének szövege későbbi oklevelekben megőrződött. Innen tudjuk, hogy a Győr nembeli Atha (Ottó), somogyi ispán 1061-ben Szent Jakab hegyén alapította monostorát, ahol korábban már volt egy templom, amely „szerfőlött régisége

és elhanyagoltsága miatt már pusztán állt.”³A monostor nagy adományokat kapott, felszenteléséről – amely Salamon király és Géza herceg jelenlétében, valószínűleg 1067-ben történt – a Képes Krónika is megemlékezett. A középkor folyamán a Dél-Dunántúl egyik legfontosabb bencés rendháza volt, több mint 60 településen voltak birtokai, bár gazdagságát a kegyúri család erős befolyása korlátozta. A korabeli írott források leginkább a kegyuraságot birtokló Győr nembeli Szerdahelyi család különböző ágainak az apátsággal és egymással való pereskedéseivel és egyezkedéseivel kapcsolatosak. A monostor 1392-ben búcsúengedélyt kapott. Az 1508-as bencés vizitációból tudjuk, hogy az apáttal együtt 6 szerzetes élt az apátság akkor még jó állapotban lévő épületeiben. A török veszély miatt, legkésőbb 1543-ra a szerzetesek elhagyták a kolostort és helyükre katonák érkeztek. Az épületegyüttes rövid ideig végvárként működött, majd 1555-ben Kaposvár várával együtt török kézre került.⁴

1960–66 között Nagy Emese vezetésével folytak régészeti feltárások a területen. A résztvevőknek hatalmas mennyiségű földet kellett eltávolítaniuk, hogy a falak maradványait kiszabadítsák. A feltárások során bebizonyosodott, hogy a dombot már a bronzkorban és a római korban is lakták. Megállapították, hogy a monostortemplom jórészt az 1060-as évekbeli formájában maradt meg, a négyszögletes udvar és kerengőfolyosó köré emelt kolostori épületek a 14–15. század fordulóján, míg az északra található centrális szerkezetű plébániatemplom a 13. század végén épülhetett.⁵A feltárás közben már folyt a Zádor Mihály vezette műemléki helyreállítás, aminek végére nagyjából kialakult a romkert mai formája (2. ábra). Sajnos a feltárásról csak rövid beszámolók jelentek meg.⁶A korabeli feltárási dokumentáció számos fontos információt tartalmaz,⁷de nem mindent rajzoltak, fotóztak le kellő részletességgel. A kutatott részekben is maradtak feltáratlan területek, általában nem érték el a bolygatatlan altalajt. A különböző korú falakat nem mindig különítették el egymástól.

1 A feltáráson a Rippel-Rónai Múzeum dolgozói közül Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás és Papp Zoltán vett részt. Köszönetet mondok a feltárás minden résztvevőjének és a feltárás költségét biztosító Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzatának. A publikációban közölt feltárási rajzokat Nyári Zsolt, a fotókat Stunya Péter és Cserép Tamás készítette. A tárgyfotók és az illusztrációk Balla Krisztián munkái, a tárgyakat Horváth Péter restaurálta. Buzás Gergelynek, Aradi Csillának, Varga Máténak, Költő Lászlónak, Merva Szabinának és Mordovin Maximnak ezúttal is köszönöm a segítségét.
2 Molnár 2014, Molnár 2015.

3 Kumorovitz 1964.

4 A kolostor történetéről bővebben: Zádor 1964. 28-37., 45-48., Györfy 1975. 66-67., Komjáthy 1975. 75-76., Magyar 1981. 3-8., Hervay 2001. 527., M. Aradi 2016. 178-180.

5 Nagy 1973.

6 Nagy 1973., Nagy 1978., Nagy 1994.

7 A Rippel-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum adattára 662-666., A dokumentáció néhány, elsősorban a monostortemplommal kapcsolatos rajza, fotója már közölve lett: Molnár 2014. 189-193.

1. ábra. Drónfelvétel a monostor környezetéről. A kép jobb oldalán a dombtetőn épült monostor maradványai, háttérben Kaposvár városa, a kép jobb szélén a Kapos folyó. (Borzavári Balázs felvétele)

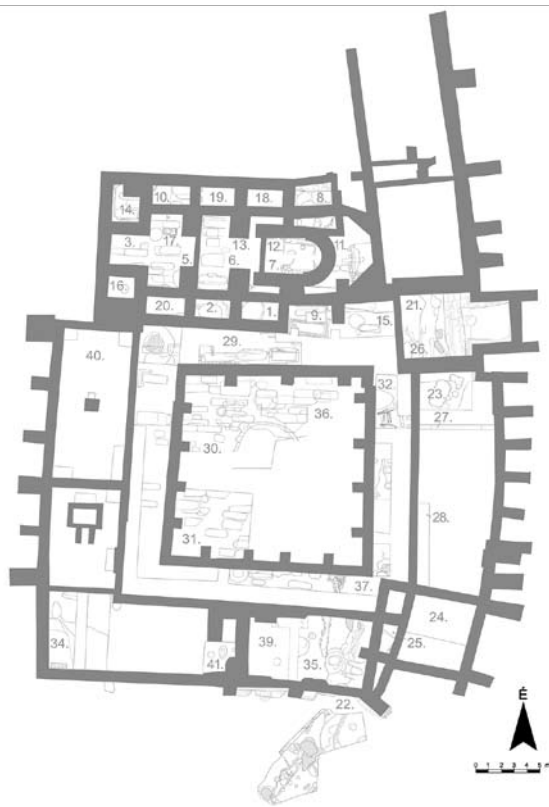
2. ábra. Drónfelvétel az apátság maradványairól (Borzavári Balázs felvétele)

A szükségessé váló állagmegóvó munkálatok előtt, 2014-ben újra feltártuk a monostortemplom területét. Megállapítottuk, hogy a ma látható falak legalább 3 korszakból származnak. A monostor alapítása előtt itt álló templom maradványait is felhasználták az 1060-as évekbeli építkezésor, majd később (feltehetően a gótikus átépítés során) is újabb falszakaszok készültek. A templomtól keletre, délkeletre lévő terület kutatása közben megállapítható volt, hogy a kolostor épülete is több korszakban épültek.⁸

A 2016-ban végzett feltárás

A romkert mellé tervezett látogatóközpont építése illetve a kolostori épületeket érintő állagmegóvás és részleges helyreállítás előtt, 2016-ban folytattuk a feltárást, amelynek költségét Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata bocsátotta rendelkezésünkre. A munka elsősorban a tervezett építkezések által érintett területekre terjedt ki, emellett – amennyire lehetséges volt – igyekeztünk információt szerezni a kolostori épületek periodizációjára is (3. ábra). Első lépésben az újkori, jórészt a 60-as években visszatemetett rétegeket kel-

⁸ Molnár 2015.

3. ábra. A feltárási szelvények helye. (A Meridián kft. felmérésének felhasználásával készült alaprajz a romterület jelenlegi, a műemléki helyreállítás utáni állapotát ábrázolja)

lett eltávolítanunk, ami alatt változatos vastagságban megmaradt régészeti korú rétegeket, objektumokat találtunk. Feltáráruk mellett, az alapfalak dokumentálása volt az ásatás elsődleges célja.

A tervek szerint a látogatóközpontot a mai fogadóépület és a kolostor déli szárnya között fog megépülni, ezért a 22. szelvényt itt nyitottunk.⁹ Mivel a területet vastag újkori rétegek fedték, ráadásul a füvesítés előtt lerakott geotextil kézi szerszámokkal nem volt felszedhető egy kisméretű kotróval távolítottuk el a legfelső réteget. A keleti oldalon feltártuk egy az apátságnál korábbi erődítés maradványait, amelyet a területen álló fák és a kolostor déli zárófala között nagyjából 10 méter hosszan követtünk. Nyugaton semmit nem találtunk, a korábbi feltárás és az építkezések a sárga altalajig megsemmisítették az esetleges középkori rétegeket. A fogadóépület melletti területen két kis kutatószelvényt nyitottunk, ahol kb. 2–3 méteres mélységig (ameddig a kis kotró kanala leért) újkori bolygatott rétegeket találtunk.

A keleti kolostorszárny helyiségei mélyebben, a domb oldalában indulnak. A középső, legnagyobb épületben eredetileg kiállítóhelyet, kőtárat is terveztek, így fontos volt megállapítanunk, hogy a középkorban volt-e helyiség az alsó szinten. Az északi részén a 23.

majd a 27., a nyugati falnál 28. szelvényt jelöltük ki. Itt is (ahogy a keleti kolostorszárnyban mindenhol) megtaláltuk a korai sánc feltöltött padkáját, a ferde domboldalt, de nyilvánvalóvá vált, hogy csak magasabban, a kerengővel egy szintben alakítottak ki helyiséget. A délkeleti helyiségben a 24., az ettől nyugatra lévő kis területen a 25. szelvényt jelöltük ki.

A keleti kolostorszárny északi részén lévő, mélyen a domboldalon induló boltozatos épület részleges visszaállítását tervezik, eredeti funkciójának megállapítása miatt teljes területét újra feltártuk. A 21. és 26. szelvényeket jelöltük ki itt, úgy vélem, az eddigi elképzelésekkel szemben a helyiség nem pince, hanem egy kápolna lehetett.

A déli szárny nyugati részén volt a 34. szelvényünk, de itt a sárga altalajig újkori visszatöltést találtunk. A déli szárny keleti felében a 35., 39. és 41. szelvényt nyitottuk, a korai sánc egy szakaszát és egy régi helyiség alapfalait tártuk fel, de a középkori réteget már alig találtunk. A 34. és 41. szelvény közötti terület feltáratlan maradt. A nyugati szárnyban csak kisebb kutatószelvényeket (40. szelvény) nyitottunk a falak alapozását vizsgálva.

Feltártuk a kerengő jelentős részét, sajnos az újkori beépítések – elsősorban a kerengőt jelképező faépítményt tartó betontuskók sora – nagyobb területek kutatását megakadályozták. Az északi kerengőfolyosó középső és nyugati részén a 29. szelvényt jelöltük ki, az erősen rombolt keleti része nem lett újra feltárva. A keleti folyosóban 32. és 38., a nyugatiban a 33., a déliben a 37. szelvényt nyitottuk. A kerengőfolyosót változó mértékben tárták fel a 60-as években, volt ahol alig bolygatták, más ahol már csak újkori visszatöltést találtunk.

A kolostorudvar DK-i negyedét az ott álló fa, középső sávját betonsávok és egy vízvezeték árka miatt nem tudtuk megásni, a többi területen a 30., 31. és 36. szelvényeket jelöltük ki. Itt is betontuskók akadályozták nagyobb területek feltárást.

A korai templom keltezése

2014-ben a monostortemplomban megtaláltuk az alapítólevélben is említett, az apátság alapításakor már a területen álló templom maradványait. A 7,5×12–13 méter nagyságú, egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom nagyméretű római téglából épült, alapozásához nagyobb köveket használtak. Felmenő falainak egy részét felhasználták a monostortemplom építésénél, ilyen falszakaszok a monostortemplom északi belső falainál azonosíthatóak.¹⁰

A templom keltezését segíti, hogy temetkeztek köré, hiszen az apátsági templom falai már sírokat romboltak. Ugyanakkor a korai templomot nem előzte meg a temető, ennek alapfalai sehol nem metszenek temetkezéseket, pedig sekély alapozásuk biztosan nem tűntette volna el ezek nyomát.¹¹ Sajnos az egykori sírok jelen-

¹⁰ Molnár 2015. 81–87.

¹¹ A korai templom belseje a monostortemplomba került, ahol a későbbi temetkezések szétrombolták. Ugyanakkor két területen, monostortemplom kórusrekesztője és diadalíve alatt megőrződött az egykori talaj. A régi templom belsejét észak-déli irányban keresztelők sávjánál szintén nem találtuk korábbi sírok nyomát, ami arra utal, hogy csak a korai épület mellé kezdtek temetkezni.

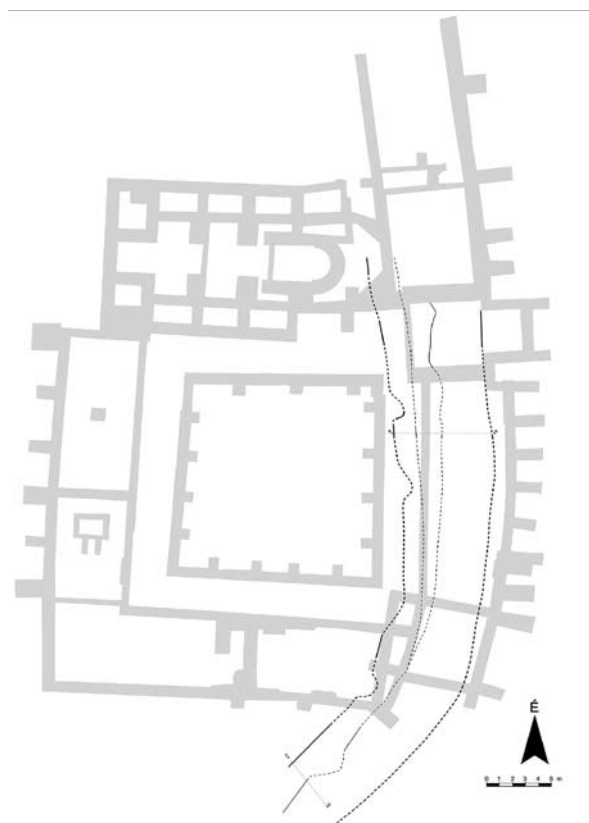
⁹ Az 1–20. szelvényeket 2013–14-ben tártuk fel, a szelvények számítását így 21-től folytattuk.

tős részét megsemmisítették a későbbi temetkezések, építkezések, ráadásul – mivel melléklet nélküliek voltak – biztonsággal csak azokat tudjuk közülük azonosítani, amelyeket rombolnak az 1060-as években épülő apátsági templom falai.¹² 2016-ban három ilyen sírból származó csontokon végeztünk rádiokarbon vizsgálatot. Az eredmények szerint a temetkezések mindenképpen honfoglalás előttiek, valamikor a 8–9. században létesültek, ami alapján leginkább egy 9. századi templomra gyanakodhatnánk.¹³ Ugyanakkor meg kell említeni, hogy téglából épített templom nem ismert a Karoling birodalom területéről a 9. században.¹⁴

A korai erődítés

Sikerült feltárunk egy, a monostornál korábbi erődítés maradványait is. Sajnos az apátság épületei, sírjai, illetve a 60-as évek feltárásai, helyreállításai általában rombolták, így csak egymástól elkülönült kisebb-nagyobb szakaszokat bonthattunk ki, ezekből kell formáját – a lehetőségekhez képest – rekonstruálnunk. Már 2014-ben megtaláltunk egy rövid szakaszát, de a későbbi épületek miatt ott nem tudtuk teljesen feltárni, ezért ezt ekkor árokként és belső oldalán lévő cölöpsorként értelmeztem. 2016-ban tisztáztuk valós szerkezetét.

A ferde domboldalba több sorban 1,5–2 méter mély, vízszintes aljú, nagyjából függőleges falú padkákat ástak, erre faszervezetet építettek. A nagyjából egyenes szakaszokból álló sánc körbefogta a dombot. A felső, 2–2,5 méter széles padkákból álló szint követi a domb vonalát, így délre haladva szakaszai egyre mélyebben vannak. Az alsóbb szint, 3,5–4 méter széles padkákból álló szakaszai viszont többé-kevésbé egyforma tengerszint feletti magasságon követik egymást. A két szint között délen így csak 2–2,3 méter a szintkülönbség, lépcsőzetesen vannak egymás mögött. A szelvényünk déli végében a felső szint végét is ér, hiszen innentől a domb lejtőjén már csak az alsónak van helye (6. ábra). Északra (a domb magasabb része felé) haladva egyre nő a padkák közti szintkülönbség, a templom előtt már közel 4 méter. Elvileg itt egy köztes szintet is kialakíthattak volna, de mivel a kolostori épületek erősen rombolták az érintett területet, erről nem tudok biztosat mondani. A keleti szárny középső részén (ahol majdnem 3 méter volt a két padka között) még biztosan nem volt ilyen, a padkák között csak a ferde domboldalt találtuk meg (4, 5. ábra).

4. ábra. A korai sánc padkáinak feltételezhető helye

Magából a faszervezetből kevés elszenesedett gerenda és néhány faszénsáv maradt (7. ábra). Szerencsére a gerendák több helyen benyomódtak a padkák löszös aljába, így a fekvő helyzetűekre hosszú, ívelt aljú „árkocskák,” az állókra sekély, kör alakú mélyedések utalnak, máskor a padka oldalának nyomódva hagytak nyomot (6. és 8. ábra). Leégésekor a padkák alján vörösré égett foltok, az oldalukon ívelt, vörösré égett sávok maradtak.

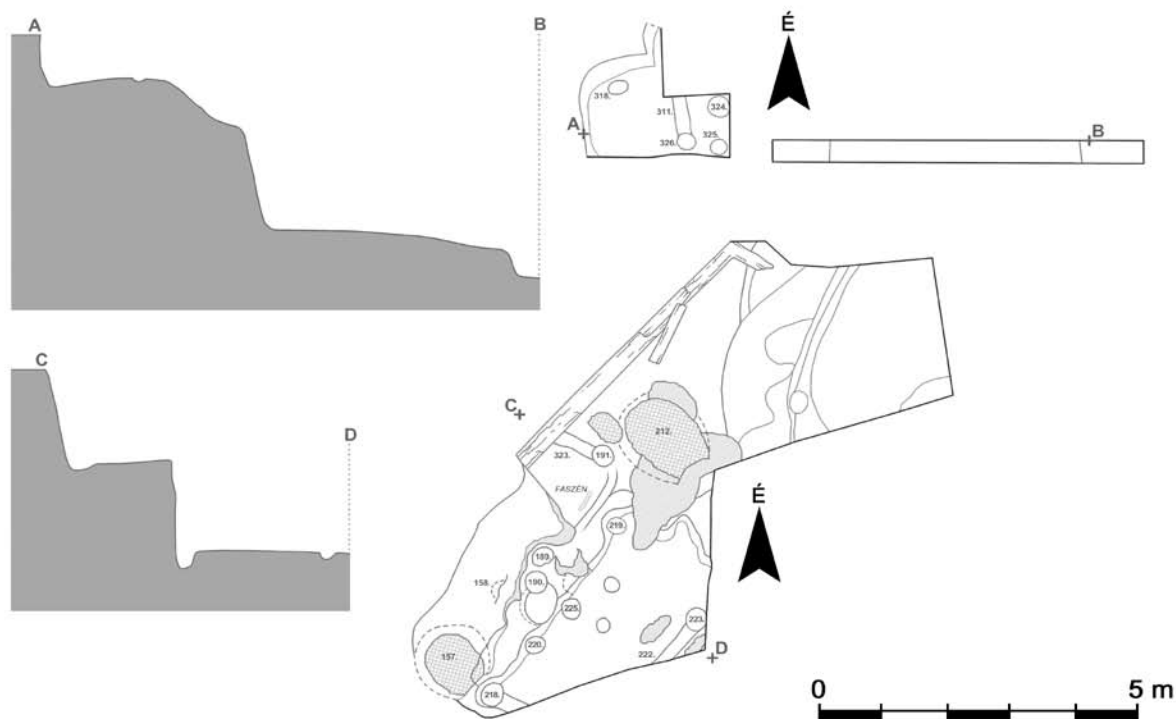
Az épített kazetták 1,8–2 méter szélesek és kb. 3,5–4 méter hosszúak voltak. A felső szinten csak egy sor lehetett belőlük, az alsó szinten akár két kazetta is elférhetett volna, de az általunk kutatott területen határozott nyomát csak a falnál állónak találtuk meg. A faszervezetet stabilitása miatt több helyen a padkák aljába és oldalába is bekötötték. Előbbiről 25–40 cm átmérőjű cölöphelyek, utóbbiról 30–40 cm-re a falba vájt vízszintes cölöpnymok tanúskodnak (8. ábra). Ezen kívül legalább 80–100 cm mélyen vízszintesen fekvő gerendákat vertek a domboldalba. Több volt egymáson, nem a padkák aljától, hanem valamivel fentebb indultak, kétszer is párosával találtuk őket (9. ábra).

A felső szint felett a domboldalon cölöpsor futott, amit 2014-ben cölöpfal nyomának gondoltam. Ugyanakkor 2016-ban egy helyen a padka külső oldalán (azaz a két padka között) is megtaláltuk ezt cölöplyuk-sort, talán ez is a faszervezet stabilabb bekötését szolgálta.

12 A 60-as évek feltárásai során is számos információ elveszhetett, nem minden sírt rajzoltak, fotóztak, de így is felfedezhettünk a fényképeken az apátsági templom fala által metszett sírt.

13 A mérést az Isotoptech Zrt – MTA Atomki Laboratóriuma végezte (DeA-8902, DeA-8903, DeA-10069). A kapott eredmények alapján a sírok 95%-os valószínűséggel a következő értékek közé esnek 32. sír: 775–886, 55. sír: 680–859, 111. sír: 721–883. Az eredmények alapján, a 9. század mellett a 8. század is szóba jöhetne, de utóbbi időszakra nehéz lenne szilárd építőanyagú templomot valószínűsíteni.

14 Erre Szőke Béla Miklós hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúttal is köszönöm.

5. ábra. A sánc 26., 32. és 22. szelvényben feltárt szakaszainak felszín- és metszetrajza

Magyarországon az erődítéshez leginkább hasonlót Hontról ismerünk, ahol szintén a ferde dombon kialakított egyenes padkára építették a keskeny, a domboldalba vízszintes gerendákkal bekötött sánco-
kat.¹⁵ Hasonlóak még Kijev korai sáncai, ahol a lépcsőzetesen kialakított padkákra épített faszerkezet a ferde domboldalhoz támaszkodott, oda gerendákkal kötötték be.¹⁶ Az erődítés viszonylag különleges szerkezete Szentjakabon jól magyarázható a földrajzi körülményekkel. Egy „hagyományosabb” szerkezetű, szélesebb sánc a dombtető jelentős részét elfoglalta volna, a meredek domboldalra viszont csak vízszintes felületek, padkák kialakítása után lehetett építeni. A dombtető alatt induló, nyilván több méter magas sánc, a meredek domboddallal együtt igen hatékony védelmet jelenthetett. A hasonló erődítések viszonylagos ritkaságát az is magyarázhatja, hogy az így készült sánckoknak a pusztulás után alig marad nyoma. Szentjakabon sem volt a régészeti feltárásokig semmilyen látható jele, elképzelhető, hogy hazánkban még számos hasonló módon készített erődítés rejtőzhet meredek domboldalakon.

A meredek domb északi végét – ahol később az apátság is épült – egy mély árok választja el a domb többi részétől. Ma már parkoló és fogadóépület van itt, de a 60-as évek szintvonalas felmérésén és a 60-as, 70-es évek légifotóin még jól látszik korábbi formája. Régészeti kutatás sajnos nem folyt itt, így nem tudjuk,

hogy természetes vagy mesterséges képződmény, illetve ez utóbbi esetben milyen korú.¹⁷

Magának a sáncnak a kelezésekor figyelembe kell venni, hogy pusztulása a megszokott szerkezetűekhez képest másképp történik. Leégésekor a faszerkezet kitöltő föld jórészt leborult a domboldalra, majd a padkák „árokyszerűen” kezdtek feltöltődni. A néhol 3–4 méter máshol csak 30 cm magasan megmaradt rétegsorából szerencsés esetben elkülöníthetők az egykor faszerkezet közé töltött föld maradványai, a pusztuláshoz kapcsolódó és az ez utáni feltöltődési rétegek, majd a beásott Árpád-kori objektumok (6. ábra). Szerencsére viszonylag bő leletanyagot találtunk, a kerámiaanyag vizsgálata remélhetőleg eredményre fog vezetni, addig is egyéb kor meghatározási módszerekre támaszkodhatunk. A gerendából talált égett darabok dendrokronológiai vizsgálatra nem alkalmasak. Az egyiken rádiokarbon vizsgálatot végeztünk, ez alapján annyit tudunk, hogy a 8. századnál nem lehet korábbi a szerkezet.¹⁸ A sánc pusztulása-
kor megégett növényi maradványok – egy nagyobb adag feldolgozott köles és különösen egy körte maradványai (magok, magház és gyümölcshús szenült maradéka)

¹⁵ Mordovin 2013. A feltáró az erődítést a 11. századra datálta.

¹⁶ Mihajlov 2010.

¹⁷ A területen két bronzkori (a Mészbetétes kultúra illetve az Urnázós kultúra időszakába tartozó) település is volt – mivel ebből a korszakból több hasonló, a magasan fekvő dombvégről árokkal leválasztott erődítés ismert – akár ahhoz is tartozhatna. Ebben az esetben, a középkorban csak felhasználták volna az őskori árkot, annak belső oldalánál is megépítve a padkákra épülő sánco-
kat.

¹⁸ A mérést az Isotoptech Zrt – MTA Atomki Laboratóriuma végezte (DeA 9495). A vizsgálat 95%-os valószínűséggel 694–861 közé datálta a fa kivágását, ami már csak az old wood effect miatt is terminus post quemet jelent.

6. ábra. A korai sánc építésekor a dombba ástott padkák maradványai

8. ábra. Az alsó padkán álló kazetta nyomai. A szerkezet stabilitását szolgálták a padka alján lévő függőleges és az oldalába ástott vízszintes cölöphelyek, a padka oldalán a gerendák ívelt lenyomata volt felfedezhető

7. ábra. A sánc faszerkezetének égett maradványai

9. ábra. A faszerkezet domboldalba való bekötését szolgáló, párosával álló vízszintes gerendák nyomai

10. ábra. A keleti domboldalban lévő korai támfal maradványai

11. ábra. A keleti szárnyban lévő kápolna romjai, a helyiség közepén a korai sánc maradványai látszanak

– a pusztulás idejére szolgáltatnak információkat. A kor-meghatározás alapján a sánc a 10. század utolsó harmada előtt már biztosan elpusztult.¹⁹

A pusztulás után a részben feltöltődött padkák oldalába kemencéket ástak, amelyek később, a további feltöltődés során eltemetődtek. Két kemence platniján archeomágneses kor meghatározás végeztünk, az eredmények alapján legkésőbb a foglalkozás utáni évtizedekre már elpusztult a sánc.²⁰

Ha a természettudományos vizsgálatok eredményét elfogadjuk, valahová a 8–9. századra kell tennünk az erősítés korát, de nem tudjuk ezen belül mikor, mennyi ideig működött. Az időszak nagyrészt megegyezik a templom melletti sírok kapcsán kapott értékekkel. Feltételezhetjük, hogy legalább részben egykorúak, még ha biztosan ezt nem is jelenthetjük ki. A komoly munkával megépített sánc és a templom építőanyaga is jelentős helyre utal, ezt alátámasztják a padkák feltöltődésében előkerült aranytárgyak (egy kis aranykarika és egy arany függődarab) is (12. ábra/2-3.). A dombon egyéb

épületek is állhattak, amelyeknek nyomai az apátság építkezései és a sírok ásása során megsemmisülhettek, de a domb még fel nem tárt részén is lehettek. A Kapos völgyében a 8. század végétől, 9. század elejétől jelentős népességkoncentráció figyelhető meg.²¹ A lelőhely közvetlen környékén, 2–3 km-en belül, domb-ról is jól látható helyeken három korabeli temetőt ismerünk. Jelenlegi ismereteink szerint két a 8. században induló, majd a 9. században is tovább működő, és egy 9. században nyitott temetővel számolhatunk.²² A dombon lakó személyben talán a népesség vezetőjét sejtethetjük.

A monostor első évszázadainak építkezései

A sánc pusztulása után ástott kemencék a település részleges továbbélésére utalnak. Az alapítólevélből is tudjuk, hogy a 11. század közepén is laktak a dombon. Feltehetően nem is kóbor, „jogcím nélküli” népesség élt itt, hiszen az alapítótól kapott földre költöztették őket. A dombot Szent Jakab hegyeként nevezték, a templom védőszentje is ismert volt még. A helyben lakók is emlékezhettek rá, földrajzi névként is megőrződhetett, de valamilyen egyházi központban is számon tarthaták. A régi templom helyén való monostor alapításának ötletét Atha lelki atyától (nyilván művelt egyháziaktól) kapta.²³

Az 1067-ben felszentelt monostortemplom építésekor felhasználták a régi templom északi és déli oldalfalait. Egy külső falain lizénákkal tagolt, félköríves apszisú, 18,5×12,5 méter nagyságú épületet emeltek, amelynek közepén négy nagy pillér tartott egy boltozott tér feletti tornyot. Északon és délen karzatos mellékterek épületek, a nyugati karzat fölött torony vagy toronypár állhatott. A szentély előtti palmettás oszloplábazatok diadalívhez, a két nyugati nagy pillér közötti sekély alapozás kórusrekesztőhöz tartozhatott.²⁴

²¹ Szőke 2007. 52.

²² Kaposvár-40-es őrház lelőhelyen Eugénia Szimonova majd Bárdos Edith tárt fel temetőrészletet. (Szimonova 1997. Bárdos 1978.) Szimonova rövid beszámolójában késő avarkorra illetve 8. század végére, 9. századra keltezte a temetőt (Szimonova 1997. 41.) A Bárdos Edith által feltárt sírokról jelent meg bővebb beszámoló, Ő a késő avar népesség 9. századi továbbélésével számolt (Bárdos 1978. 42-43.), később 8. századi, 9. századba is átnyúló temetőként értékelte (Bárdos 1985. 11.). Kaposvár-Fészerlakpusztánál Eugénia Szimonova tárt fel egy temetőrészletet, amely közölve nincs, de feltárója az előbbi lelőhely legközelebbi párhuzamaként említi (Szimonova 1997. 39.) és Bárdos Edith is azzal egykorúnak gondolja (Bárdos 1985. 11.) Nyugatra, Kaposvár-61-es út lelőhelyen Bárdos Edith egy újabb temető 87 sírját tárt fel. Az eredeti sírszámot 100 körülre becsülte, úgy vélte a temetkezések a frank győzelem után, a 9. században kezdődtek és magyar honfoglalással érték véget (Bárdos 1985.)

²³ Az oklevél szerkesztőjeként, írójaként említett György püspököt – az oklevél formai és tartalmi elemei alapján – Kumorovitz Bernát nyugati műveltségű, talán onnan is származó férfiúnak gondolta (Kumorovitz 1964. 77.)

²⁴ A monostortemplom újra feltárásáról: Molnár 2015., a monostortemplommal kapcsolatos korábbi irodalomról: Molnár 2014. 187-189. Azóta a kérdéssel röviden foglalkozott: Takács 2014. 312., Szakács 2015. 176-177. Buzás Gergely már a feltárás eredményeit is figyelembe véve írt az épületről (Tóth-Buzás 2016. 67-69.), majd 2018-ban elkészítette az épület részletes rekonstrukcióját, a köanyagot is alaposan vizsgálva. A templom legjobb párhuzamait Dalmácia korabeli építészetében találta meg. A példák alapján a nyugati karzat fölül inkább egy tornyot, mint toronypárt tart lehetségesnek. (Buzás 2018.)

¹⁹ A növényi maradványokat Gyulai Ferenc határozta meg, segítségét ezúttal is köszönöm. A mérést az Isotoptech Zrt – MTA Atomki Laboratóriuma végezte (DeA 10089, 10091). Koruk 95%-os valószínűséggel 776-964 illetve 776-967 közé esik. Mivel a körte mindenképpen frissen égett meg, így ez az intervallum adná meg a sánc pusztulását is.

²⁰ A méréseket Pethe Mihály végezte, a kemencék utolsó használatára, a 157. kemencénél 897+-17, a 212. kemencénél 899+-17 évet kapott.

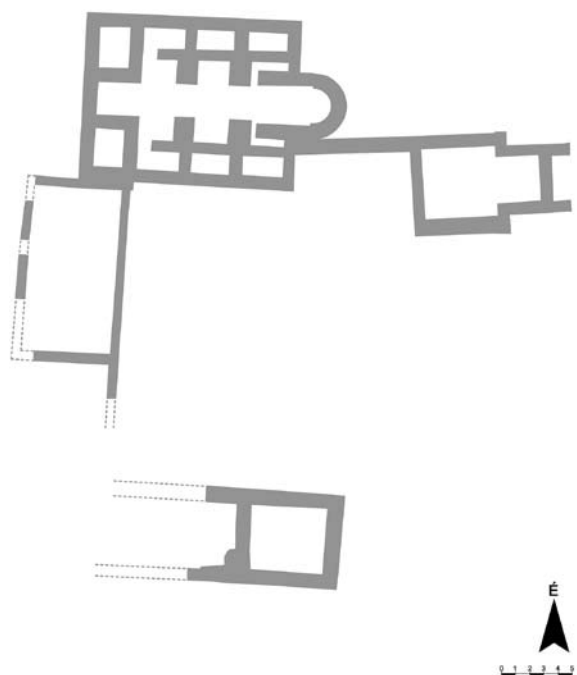
12. ábra. A feltáráson talált leletek: 1.: fémkeresővel talált aranytárgy, 2-3. ill. 11.: a korai sánc padkájának feltöltődésében talált aranytárgyak és bronzcsat. 4-5.: középkori gyűrűk, 6.: pártaveret, 7.: köpűs záródású karika, 8.: késő bronzkori bronztű, 9.: könyvveret, 10.: ezüstveretes csontnyél

A 60-as évekbeli feltárások nyomán kirajzolódó kolostornégyzet épületeit Nagy Emese a 14–15. század fordulójára keltezte, az átépítés előtti kolostorról annyit közölt, hogy alaprajza eltér a megszokott kolostorsémától²⁵ illetve, hogy egy kisebb, a templomtól elkülönülő épület volt.²⁶ Bár még most is erősen hiányosak ismereteink, a korábbi helyiségek nyomát több helyen – a déli szárnyban, a keleti és nyugati kolostorszárny északi részein – is megtaláltuk (13. ábra).

Fontos hangsúlyozni, hogy a monostor környezete ekkor máshogy festett, a mai nagyjából egyenes dombtető a gótikus kolostornégyzet kiépítésekor alakulhatott ki. A monostor életének korai szakaszában még a templomtól délre lejtő dombtetővel és keleten is meredek domboldallal számolhatunk. Az egykori sánc padkái feltöltődtek, de a mai parkoló területén lévő mélyedés (árok) még a mainál mélyebb lehetett. A déli domboldalon több Árpád-kori gödör, cölöplyuk maradványát találtuk meg, amelyek közül több az egykori sánc padkjának feltöltésébe lett ásva.

A későbbi nyugati kolostorszárny északi részén már a gótikus kolostor megépülése előtt is állt egy tekintélyesebb, valószínűleg kéthelyiséges épület. A templom délnyugati tornyához illesztették, alapozása nagyjából 1 méter vastagon ledőngölt rétegekből és felettük 3 sor sárga agyagos-löszös rétegbe tett téglából áll. Viszonylag jól rekonstruálható a nagyjából 12×5,5–6 méteres belterű északi helyisége. Az egykori északi és keleti falának szakaszai maradtak meg magasabban. A déli falának (a nyugati kolostorszárny későbbi osztófalának) csak kis induló csonkja van meg, ma már jórészt modern visszaépítés, de a 60-as évek feltárási fotói alapján ez is a korai helyiséggel együtt épült. A helyiség nyugati falát ma már a kolostor mélyen alapozott, masszívabb, támpilléres nyugati zárófala alkotja. Az eredeti fal talán ettől kissé nyugatra állhatott, mivel a 60-as évek dokumentációjának fotóin látszik itt egy falszakasz. Az épület koráról nehéz biztosat mondani. Sajnos a belsejét csak kis kutatószelvényekkel tudtuk kutatni, a nyugati kerengőfolyosó felőli oldalán hosszabb szakaszon betontuskók akadályozzák a feltárást, de a fennmaradó területen alapozása nem metszett semmit. A templomhoz épült, annál későbbi, de korábbi a kolostornégyzetnél, a kerengő is hozzá igazodott. Sajnos nem tudjuk a közepén lévő nagy pillér építése és a keleti fal déli részén lévő bejáratának nyitása melyik periódushoz köthető.

Az ettől délre lévő terület (a későbbi nyugati kolostorszárny déli része) nagyon hiányosan maradt meg. Mi csak kevéssé kutattuk, a 60-as évek dokumentációja is csak néhány, nem is teljesen egy vonalban álló falszakaszlól tudósít, a műemléki helyreállítás pedig jórészt kiegészítés-rekonstrukció. A korabeli dokumentációban a keleti fal északi részét az északi helyiség keleti falának folytatásának jelezték. Sajnos itt is jórészt modern visszaépítést találtunk, csak egy kisebb, kb. 30 cm-es

13. ábra. A kolostornégyzet kiépítése előtti épületek azonosított maradványai

falcsont tanúskodik arról, hogy eredetileg az északival együtt épülhetett a déli helyiség illetve annak északi része. Ebben az esetben már a korábbi időszakban is egy kéthelyiséges épülettel számolhatunk.

A déli helyiség pontos méretét a falak erős pusztulása miatt nem tudjuk megadni, ha nagyjából a későbbi épült falszakaszig ért kb. 6×4–5 méteres lehetett. Az északi részén 1962-ben egy tüzelőberendezést tártak fel, ami alapján a helyiséget konyhának rekonstruálták. Ugyanakkor a kemence egyértelműen a padló alatt volt. Nagy Emese ásatási naplójában kétszintes és két korszakú kemencéről írt, szerinte egy korábbi kemence tűzterének feltöltése után építettek ki a padló szintjén egy újabb kemencét. Úgy vélem valószínűleg egy téglabordás hypocaustum maradványait tárták fel. Mivel az objektumra csak egy kis részen ástunk rá, rekonstruálásához a 60-as évek dokumentációját használhatjuk (14–15. ábra). A tüzelőberendezés 270×220 cm nagyságú, kissé trapéz alakú volt. A szájánál még megvolt egy téglából épült kb. 80 cm magas boltíves borda, az egyik régi képen a második bordájának maradványa is felfedezhető. A szája előtt két nagyjából méter hosszan megmaradt falszakasz volt, amelyek egy kemence felé szűkülő tüzelőtér maradványai. Ezeket és a boltívet gondosan megépítették, a kemence lefelé kissé lejtős falai viszont habarccsal leöntött bedobált tégl- és kődarabokból álltak. Ez alapján először alapárkot ástak, ebben építették meg a kemence falát, majd elkészítése után ástak le falai mellett és alakították ki száját, bordáit. Nagy Emese naplója alapján a tüzelőberendezés belsejében égett téglákat (nyilván a bordák maradványait) és apró tört

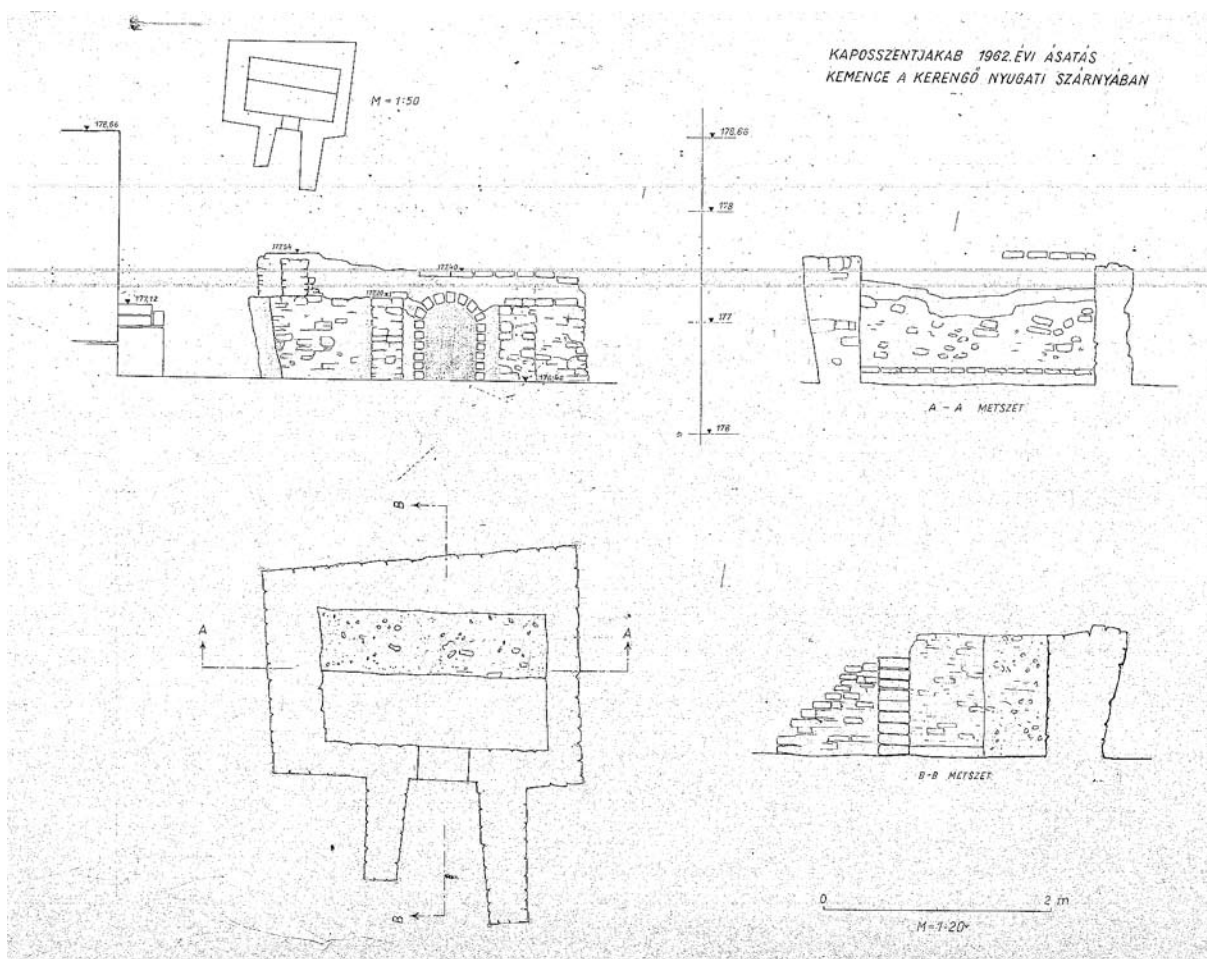
²⁵ Nagy Emese 1973. 338. Egy kerítőfalról is írt, amire ráépültek volna a későbbi épületek, de ennek egyértelmű nyomát nem találtuk.

²⁶ Nagy 1978. 91., úgy vélem a déli kolostorszárnyba foglalt korábbi épületre gondolhatott, aminek kapcsán az ásatási naplójában is régebbi falakat említett.

14. ábra. A nyugati szárny déli helyiségében
1962-ben talált hypocaustum
(Nagy Emese dokumentációjából)

köveket (a boltozás feletti hőtartó rétegének maradványát) találtak. Délről tüzeltek, a terület erős bolygatottsága miatt sem tudjuk a füstje hogyan távozott. Ha egy kisméretű helyiséghez tartozott, akár ezen kívülről is fűthették, ellenkező esetben a füstelvezetését kellett valahogy (keresztirányú fallal vagy a tüzelőtér oldalfalaira épített kéménnyel) megoldani. A helyiség észak-keleti sarkában megmaradt rövid alapfal-szakasz felső része vörösre volt égve, amely akár a hypocaustum működésével is összefügghet. A tüzelőberendezés korát pontosan nem ismerjük, nem feltétlenül egyszerre épült a helyiséggel.²⁷ A hypocaustumok használata inkább a 13–14. századra jellemző, de a 15. században is előfordulnak.²⁸ A mi példányunkra leginkább hasonló tüzelőberendezések Egerből²⁹ és Pécsváradról³⁰ ismertek. A hypocaustum miatt a helyiséget feltehetően calefactoriumnak és/vagy fűtöttrefektoriumnak rekonstruálhatjuk. H. Gyürki Katalin szerint a Budai domonkos

15. ábra. A hypocaustum rajza
(Nagy Emese dokumentációjából)

27 Elvileg akár a 14/15. századi kolostornégyzet kiépítéséhez is kapcsolhatnánk, de a mellette lévő korábbi falszakasz alapján inkább annál korábbi lehet.

28 Bodó 2010. 374.

29 Kozák 1981. 133-137, Kozák 1990. 364-366. Kozák Károly 14. századi datálását Bodó Balázs nem tartja meggyőzőnek, a tüzelőberendezést 1470-es években épülő palotához köti (Bodó 2010. 374.)

30 Kozák 1981.137-139., Bodó 2010. 374. A tüzelőberendezést Kozák Károly 14. századra datálta, Bodó Balázs 14-15. századon belül nem tartja pontosabban keltezhetőnek.

16. ábra. A déli szárnyba foglalt korai helyiség északi fala, háttérben a kolostornégyzet kiépítésekor hozzáépített falak (Nagy Emese dokumentációjából)

17. ábra. A déli szárnyban lévő korábbi kéthelyiséges épület osztófala (Nagy Emese dokumentációjából)

18. ábra. A nyugati szárny északi helyiségének bejárata (Nagy Emese dokumentációjából)

19. ábra. A nyugati szárny két helyiség közötti osztófalon lévő átjáró nyoma. Háttérben a hypocaustum hátsó fala, jobbra a kolostor nyugati fala látható. (Nagy Emese dokumentációjából)

apácakolostor hypocaustumát a calefactorium fűtése mellett kenyérsütésre is használták.³¹Esetünkben is gondolhatunk az egyetlen fűtött helyiség többcélú használatára.

A déli szárnyban egy legalább kéthelyiséges korábbi épület maradványait találtunk meg. A legalább 6,5×9,5 m-es épület padlószintje a későbbi kolostornál mélyebben volt, még a domb természetes lejtéséhez igazodott. Nagyjából méter széles alapozása téglasorokból és közejük döngölt sárga löszös rétegekből állt. Északi és déli alapfalának szakaszai a későbbi ráépítések és műemléki helyreállítás alatt figyelhetők meg (16. ábra), keleti falának az alsó 1–2 téglasorából maradt meg valamennyi. A két helyiség közötti osztófalon a felmenő fal részlete is azonosítható még, a 60-as évek fotóján belső vakolásának nyoma is látszott. A két helyiség között átjárót nyitottak, amely déli oldalán egy négyzetes alapról induló, nyolcszög három oldalával záródó falpiller alsó része is megmaradt. (17. ábra)

A keleti helyiség nagyjából 6×6,5 méteres volt, a nyugati helyiség pontos méretét nem tudjuk, mert csak rövid ideig volt módunk követni (ezt északnyugaton a modern lépcső is akadályozza). A déli szárny nyugati

része teljesen megsemmisült, mindössze 1–2 kis falszakasz maradt meg, amit ma látunk jórészt műemléki rekonstrukció. Északi falának nyugati részén, kis szakaszon hasonló szerkezetű alap alját találtuk meg. Amennyire a korabeli felszín rekonstruálható, az épület északi fala részben a dombnak támaszkodhatott, viszonylag sekély alapozása alapján is kissé a földre süllyedhetett. Bejáratának pontos helyét nem ismerjük. A faltól délre két helyen is szorosan egymás mellé tett, szárazon rakott téglák, talán külső járószint nyoma volt megfigyelhető. Egyik helyen nagyobb mennyiségű kiömlött habarcs fedí, így biztos nem a későbbi építési korszak terméke, inkább a korai épület időszakához tartozhat. A domb folyamatos megcsúszása miatt a délkeleti sarkot erősen toldozták-foltozták, nehezen értelmezhető, de úgy tűnik már az eredeti épület is átépítésen esett át.

Az épületet később a kiépülő gótikus kolostornégyzetbe építették be. A pontos korát nem ismerjük, rétegei a természetes pusztulás és a 60-as évek feltárásai során megsemmisültek. Az általunk kutatót részen csak egy leletanyag nélküli gödröt metsz, de a belsejében Árpád-kori gödrök alját találtuk meg, ami alapján biztos nem a legkorábbi időszak terméke, ugyanakkor korábbi a kolostornégyzet kiépítésénél.

31 H. Gyürki 1981. 99.

20. ábra. A kolostor déli szárnyának keleti fala. Az újkori visszaépítés alatt jól láthatóak megcsúszott fal maradványai

21. ábra. A templomtól keletre lévő terület. (Nagy Emese dokumentációjából)

22. ábra. A 60-as években feltárt csatorna (Nagy Emese dokumentációjából)

A templomtól délkeletre a domboldaldalban egy kőfal maradványait tártuk fel. A falat a későbbi kolostori épületek rombolták, de így is megmaradt két nagyobb szakasza. A domboldalon mélyebben (a dombtetőtől 6–7 méterrel lentebb) ásott szakaszát támpillérekkel is erősítették. Mivel nincsenek kötésben, feltehetően később épültek a falhoz, felmenő részük alja követte a domboldal egykori vonalát. A falszakaszt később viszszaabontották, így felmenő részéből csak kevés maradt, de ezen is látszik, hogy a hozzáépített támpillérek ellenére kiborult. (10. ábra) Délebbre a fal egy másik darabja őrződött meg, amely kissé „bekanyarodik” a domb magasabb része felé, majd megszakad. A domboldal későbbi feltöltése miatt itt a felmenő falból is nagyobb részlet megőrződött, így jól megállapítható, hogy a meredek domboldalra épült, a kidolgozatlanabb belső oldala a dombnak támaszkodott. A dombtetőn nem találtuk folytatását, de Nagy Emese ásatási rajza és fotói alapján északra folytatódott, ráadásul a 60-as években a templomtól nyugatra, délnyugatra is egy hasonló fal szakaszát tárták fel a domb oldalában.³²

A falszakaszok feltehetően támfalként szolgálhattak. Mivel az amúgy is meredek domboldal jó részét a korábbi sáncok padkáinak laza feltöltése foglalta el, az évszázadok során több alkalommal is megcsúszott a domb földje. A jelenségre már Nagy Emese is felfigyelt,^{33a} feltárás során mi is több helyen kiborult, megcsúszott falszakaszokat találtunk (20. kép). Úgy tűnik, már viszonylag korán érzékelték a domboldal instabilitását, ezért a templom körüli területet támfallal erősítették. Mint már utaltam rá, ez sem oldotta meg a problémát, a fal maradványait félig kiborulva találtuk meg. Ezután nagyrészt visszabontották, majd részben maradványaira, támpilléreire alapozva egy félig domboldalba ásvó téglalapú épület készült, amelyet kápolnaként azonosíthatunk. Liturgikus funkciója mellett valószínűleg a megcsúszó domboldalt is igyekeztek (úgy tűnik sikerrel) megfogni. A viszonylag magas falakkal megmaradt, egykor boltozott, 8,3 hosszú belterű épület egy közel 5×5 m-es belterű hajóból és egy 3,3×3,3 belterű szentélyből állt. A szélesebb déli falában futott egy részben megmaradt és helyreállított lépcső, aminek végén, az egyenes záródású szentély előtt tudtak a kápolnába lépni. (11. ábra) Az épületrészt Nagy Emese pinceként említette, de ennek már az is ellentmond, hogy a keleti oldalnak felmenő falmaradványai alapján nem volt külső bejárata, csak a lépcsőn lemenve volt megközelíthető. A helyiség déli, több méter mélyen dombba ásvó falainak alapozásakor felül szélesebb, lefelé keskenyedő árkot ástak, amely visszatöltését egy vékony sávban még sikerült megtalálnunk. A benne lévő kerámia alapján a 13. század második felénél korábban nem készülhetett a kápolna, ugyanakkor a 14/15. század fordulójára keltezett kolostornégyzet keleti szárnyának falai hozzá épültek, így az épületet a 13. második felére vagy a 14. századra datálhatjuk. A feltételezhető magassága alapján akár egy emeleti helyiség (káptalanterem?) is lehetett volna rajta, de az épület nagyfokú pusztulása miatt a kérdés már nem eldönthető. A kápolnától délre, a később kiépülő keleti kolostorszárny helyén, a meredek domboldalon ekkor még nem álltak épületek.

32 Nagy Emese dokumentációjának fotója és rajza közölve: Molnár 2014. 191-192. 9. és 11. ábra

33 Nagy 1973. 338.

A templom délkeleti sarkánál ma is viszonylag magasan álló fal alapozását kutatva 2014-ben megállapítottuk, hogy eredetileg a kápolnáig tartott. Ekkor a falszakaszt egy csatlakozó épület északi falának gondoltam, de déli falának 2016-ban nem találtuk nyomát. Könnyen lehet, hogy azt a kerengő kiépítésekor és a kései sírokkal vagy az újkori építkezésekkel rombolták, eltüntették maradványait, sajnos a terület már a 60-as évekre erősen rombolva volt, a később beépített bentonitkók is akadályozták újrafeltárását.³⁴ Az alapfal Árpád-kori sírokat rombol, de a kolostornégyzet kiépítésénél egyértelműen korábbi. A falnál jóval szélesebb alapozást késői sírok rombolták.

A kolostorudvaron és a kerengőfolyosókban nem találtuk korábbi falak nyomait, úgy tűnik a késő Árpád-kori kolostor épületei már egy kissé szabálytalan, trapéz alakú udvar köré szerveződtek. Az épületek nem egyszerre épültek, pontos funkciójukat sem tudjuk teljesen meghatározni, feltehetően a déli épület lehetett a korai kolostorépület, a nyugati kéthelyiséges épület refektorium, calefactórium, konyha számára készülhetett, a keleti szárnyban lévő kápolna elkészülte már nem sokkal előzhette meg a kolostornégyzet kiépülését.

Több hasonló korú bencés monostornál megfigyelhető volt, a korai időszakban általában nem épült meg szabályos kolostornégyzet (a szegényebb vagyonú monostorok jó részében később sem). Ugyanakkor a felépített épületek elhelyezkedése sokszor valamilyen szabályosságot mutat, tengelyük a temploméra nagyjából merőleges vagy párhuzamos volt, udvar köré épültek, a későbbi szárnyakba befoglalhatók voltak.³⁵

Az épületek által bezárt területről keveset tudunk, nem tudjuk pl. volt-e itt kút a korai időszakban. A terület délkeleti részén figyelhetünk meg Árpád-kori objektumokat. A déli kerengőfolyosót az udvartól elválasztó fal alapozása alatt, attól csak kissé eltérő tájolással egy sorban négy nagy cölöphely nyomát találtuk. A keleti három hasonló: oválisak, nagyméretűek, eredetileg mélyek voltak, de az alapozás alatt sekélyebben maradtak meg. Az egyikben több Árpád-kori kerámiát találtunk.³⁶ Vastag gerendák állhattak bennük, lehetnek valamilyen kerítés vagy korai faépület nyomai is.

A monostortemplomtól kb. 20 méterre északra lévő nyolcszögletes alaprajzú, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű plébániatemplomot formája alapján Nagy Emese a 13. század végére, esetleg a 14.

század elejére keltezte.³⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a 60-as évek feltárási fotóin valamilyen korábbi épület nyomai látszanak a plébániatemplom alatt, ahogy egyelőre értelmezhetetlen, általunk még nem kutatott falszakaszok vannak a monostortemplomtól északkeletre is.

Valamikor ebben az időszakban kezdhették meg egy végül el nem készülő, hasonló poligonális szentély építését a monostortemplomhoz.³⁸

A kolostornégyzet kiépítésének időszaka

A kolostor négyzetes udvara a kerengőfolyosóval és a hozzá csatlakozó épületekkel Nagy Emese véleménye szerint a 14–15. század fordulóján épült ki. Datálása a kerengő kőfaragványainak stílusán alapult, az építkezést a monostor életében ekkor meglévő nyugodt időszakokkal magyarázta.³⁹ Többen felhívták a figyelmet az 1392-es pápai búcsúengedélyre, mint amely az építkezéshez is kapcsolódhatott.⁴⁰

A keltezésnek az új feltárások eredményei sem mondanak ellent. A kolostortól délre és keletre több helyen találtunk egy vékony faszénsávot, e felett pedig egy 20–60 cm vastag sárgás, löszös réteget, amelyek már Árpád-kori beásásokat, gödröket rétegeznek felül, de a kolostornégyzet alapfalai által metszve vannak. A faszenes réteg valamilyen tűzvész nyoma, a dombtetőről letermelőddott, kissé kevert sárga réteg a tüzesett miatt is szükségessé váló építkezések előtti egyengetésének nyoma lehet. A sárgás rétegben általunk talált csekély kerámiaanyag alapján biztosnak tűnik, hogy a 14. századnál korábban nem épülhetett meg a kolostornégyzet, amelynek szabálytalanságait a domb alakjához és a korábbi épületekhez való igazodással magyarázhatjuk. Nagy Emese naplójából értesülünk arról, hogy a 60-as években egy gödröt tártak fel a déli kolostorszárny keleti végénél, a korábbi épületen kívül. A gödör betöltésében 14. századi kerámiát találtak, ami szintén alátámasztja az ennél későbbi épület 14. századi vagy későbbi keltezését.

A templom átépítése a boltozat kőfaragványainak hasonlósága alapján a kerengő kiépítésével egyszerre történhetett. Legkésőbb ekkorra a középső pilléreket, így a hozzájuk kapcsolható tornyot is elbontották, a hajó padlójának szintjét lesüllyesztették, a szentélyét megemelték, egy szentélylécpcsőt alakítottak ki. A szentély előtt ma is látható oszloplábazatokat ekkor elfalazták – ennek köszönhetjük megmaradásukat.⁴¹ Buzás Gergely a templom keresztboltozatának hornyolt ékbordái alapján a 14. századra, a 15. század elejére keltezi az átépítést.⁴²

34 A fal a templom és a kápolna között egyfajta kerítőfalként is funkcionálhatott, esetleg a helyiség északra lehetett, egy nagyon hasonló szerkezetű fal indul a templom északkeleti sarkától is. Sajnos az a terület még jórészt újra feltárára vár.

35 Ellésmonostornál egy templom szentélyéhez délről csatlakozó, és egy templommal párhuzamos déli épület került feltárára (Pávai 2000), Pásztón egy keleti és egy nyugati szárny épült ki (Valter 1982. 194–195.). A kánai (H. Gyürki 1996. 99–102.) és vésztői (Juhász 2000) monostorban is a keleti szárnyban volt a korai kolostorépület, a szabályos kolostor csak később épült meg. A visegrádi Szent András monostort a bazilita szerzetesektől a 13. században átvéve bencések először a nyugati szárnyban építettek egy téglalap alakú kőházat, míg a kolostornégyzet csak a következő században készült el. (Buzás – Mészáros 2008. 75–76.)

36 A legnyugatibbi objektum még nagyobb és mélyebb, de ebben őskori kerámia volt.

37 Nagy 1973. 338. Az épület plébániatemplomként való azonosításában egy 1529-es forrásra is támaszkodott.

38 Molnár 2015. 192. Az építkezést a templom átépítéséhez és a kolostor kiépítéséhez is kapcsolhatnánk, de az egyedi alapozása és az arra épített (a kolostornégyzettel valószínűleg egykorú) falak alapján valamivel korábbra helyezném.

39 Nagy 1973. 338.

40 Először a helyreállítást vezető Zádor Mihály írt erről, ugyanakkor egy későbbi, 15. század közepi-végi építési periódust is feltételezett. (Zádor 1964. 47. és 51–52.)

41 Molnár 2015. 191–192.

42 Buzás 2018. 3.

23. ábra. A késői időszakban ásott kút által rombolt, egymást többszörösen metsző sírok

24. ábra. A kolostorudvaron feltárt temetkezés. Az elhunyt feje alá téglát tettek, mellé egy rombolt korábbi sír csontjait helyezték

Több jel is arra utal, hogy a kolostornégyzet több lépcsőben épült ki. A keleti szárny alsó szintjén, a domb aljában nem volt helyiség, csak a viszonylag szabályos kolostornégyzet kiépítéséhez töltötték fel a dombot. A most is viszonylag magasan meglévő, keleti, támpillérekkel is megtámasztott falat a ferde domboldalba építették, majd a falak közé földet hordva a kerengő szintjével egy magasságra hozták a területet. A keleti és nyugati fal is hozzáépült a kápolna déli falához. A feltárás során az egykori ferde domboldal vonalát őrző sárga altalajt és a korai padkák feltöltődött maradványait találtuk meg, semmi jele nem volt középkori helyiségnek. Az épület nyugati falának viszonylag sekély indulása is arra utal, hogy ilyet csak a feltöltés tetején, a kerengővel egy szinten, esetleg attól kissé mélyebb járószinttel alakíthattak ki. A fal alsó 80–120 cm-en földbe tett téglából áll, ami biztosan az alapozás része, a felette habarcsba falazott téglából álló rész indulása is csak 1 méter mélyen van a kerengő szintjétől. A 60-as években feltárták a keleti zárófalnak belülről támaszkodó, a feltöltésen álló kisebb falszakaszokat is. Ugyanekkor a nagy „helyiség” déli részén, a feltöltés tetején 1–2 cm vastag sávból égett növényi maradványokat (jórészt búzát és babot) találtak.⁴³ Helyzetük arra utal, hogy a kerengő szintjén álló építményt (legalább a késői időszakban) élelmiszer tárolására használhatták.

Nyugaton a dombtető szélére mélyen alapozott téglafalat építettek, amit szintén masszív nagy támpillérekkel erősítettek. A templom déli tornyához korábban épült kéthelyiséges épületet befoglalták a nyugati szárnyba. Ekkor már biztos elkészült az északi helyiség közepén lévő nagy négyszögletes pillér, amely alapozása is habarcsba falazott téglából áll. Az erősen megépített pillér a tetőt is tarthatta, de hasonlókat kolostori konyhák kéménykürtőjéhez is kapcsolnak.⁴⁴ A helyiség bejárata ekkor már biztos a keleti fal déli részén volt. Bár csak kis területen kutattuk, megtaláltuk a padlóját is, amit fél téglából, nagyobb tégladarabokból szárazon rakták. A korábbi időszakhoz képest lesüllyeszthették, a kerengő padlójával kb. egy szinten volt, a 60-as években még

a kerengőbe vezető lépcső is megvolt (18. ábra). A délre lévő helyiséget erősen átalakították. A kettő közötti falon, a nyugati szárny osztófalan a 60-as években még egy elszenesedett gerenda jelezte az átjáró helyét (19. ábra).

Mint utaltam rá a délnyugati helyiség déli és keleti falai hiányosan maradtak meg, most jórészt műemléki helyreállítást láthatunk. Nagy Emese dokumentációjában is jelez egy az északiakkal egyirányú, de nem egyvonalban lévő, azoktól kissé nyugatra elcsúszó falszakaszt. Ezt megkeresve egy habarcsba falazott téglából készült alapfal maradványát találtuk meg. Feltehetően a korábbi helyiséget növelték meg egy kb. 5,5–6×8,2 m belterű újat kialakítva. Az itt álló hypocaustumot – ha nem is teljes bizonyossággal – inkább a korábbi időszakhoz köthetjük, feltehetően ekkor szüntették be a használatát és töltötték be tűzterét, hiszen az új padló már fedte.⁴⁵ Egy cserépkályhával váltották fel – a nyugati szárny két helyiségének találkozásának környékén, a 60-as években számos kályhacsempe kerül elő.

Délen, a domb lejtőjén álló épületet is befoglalták a déli kolostorszárnyba, a falait újabb falszakaszokkal és támpillérekkel erősítették. Sajnos 2016-ra már nem maradtak középkori rétegek, nem tudjuk, hogy az eredetileg mélyebben lévő padlószintű épületet feltöltötték-e, padlószintjét felhozták-e a kerengő méterrel magasabb szintjéig. A déli szárny nyugati része teljesen megsemmisült, jórészt rekonstrukció látható a területen. Mi csak egy rövid alapfalszakaszt találtunk, amely nem a rekonstruált fal alatt volt. A Nagy Emese dokumentációjában lévő alaprajzon kb. a nyugati kolostorszárny vonalában egy falcsonkot jeleznek. Elképzelhető, hogy a déli kolostorszárny háromhelyiséges volt vagy a helyreállításban megmutatott DNy-i sarokig nem is ért ki. A korábbi helyiség keleti falát elbontották és az épületet kelet felé meghosszabbították. A délkeleti sarka a korai sánc feltöltött padkájára épült, a laza föld és a meredek domboldal miatt többször megcsúszott, egy szakasza teljesen hiányzik (20. ábra). A padka feltöltése miatt mélyen alapozták a falakat, de később így is meg kellett erősíteni, ekkor a sarokra egy nagy támpil-

43 A talált növényi maradványokról: P. Hartyáni – Nováki 1975. 37.

44 Orosz 2010. 583., Mezősiné Kovács 1994. 316.

45 Elvileg nem zárhatjuk ki, hogy már a megújított helyiséghez tartozott és rövid működés után váltották fel a cserépkályhával.

25. ábra. A kerengő fala által rombolt
tégla keretes sír

lér épült. A déli kolostorszárny keleti zárófalának és a keleti szárny nagy (a feltöltéshez épült) helyiségének déli falának alapozása egyszerre készült. A derékszöget bezáró falszakaszok kötésben vannak, hasonló szerkezetűek, alul földbe tett, magasabban habarcsba falazott téglasorok alkotják. A falak találkozására „betör” a kerengőbe, amiből arra következtethetünk, hogy az épületekkel körbevett zárt kolostorudvar kiépítése valamivel megelőzhette a kerengőfolyosók (legalábbis a keleti és déli szárny) kialakítását.

A kerengő kiépítése is jól érzékelhetően két szakaszban ment végbe. Az udvar körüli alapfalakon jól megfigyelhető, hogy először az északi szárny készült el. Mivel a boltozat a templomnak támaszkodik annak átépítésével, boltozásával egyszerre épülhetett.

Csak valamivel később épült meg az udvar keleti, nyugati és déli fala, valamint a hozzá csatlakozó kerengőfolyosók. Egy északi oldalán keskenyebb trapéz alakú, 13,8×14,5×15,2×15 m nagyságú udvart alakítottak ki, a habarcsba falazott téglasorokkal alapozott falak belső oldalán támpillérek álltak. Az északi falból viszonylag magas felmenő részek is megmaradtak, a közepén lévő bejárata két oldalán egy-egy ablak nyílt. A templom és az udvar északi falán összesen 3 helyen a boltfészkek is megmaradtak. Az udvar körüli kerengőfolyosó 2,8–3 m széles volt. A padlójának maradványait is megtaláltuk, egy szürkés, elegyengetett rétegre szárazon rakták a nagyméretű egész és fél téglákat. A kerengő kő bordákkal és zárókövekkel felépülő boltozatát az udvar és a környező helyiségek falára terheltek.

Az északi részen a kerengő boltozata a templomnak támaszkodott, a templomtól keletre a folyosó kiszélesedett, a templom délkeleti sarkánál induló korábbi fal alkotta északi falát. A vastag alapra épített fal közepét északi oldalról támpillérrel erősítették. A templom és a fal találkozásánál a 60-as években még jól látszott egy boltozat indulása.⁴⁶ Ez tartozhatna korábbi helyiséghez is, de valószínűbb, hogy a kerengő kiépülésekor készült.

hetett. Feltételezhető, hogy a kiugró résznél a boltozatot nem egyből a kerengő déli falára, hanem közbülső pillérre terheltek, sajnos a terület szétlása és a lehelezett betontuskók miatt nehéz az egykori állapotot pontosan rekonstruálni. Az északi fal keleti részén alakították ki a kolostor bejáratát, Nagy Emese egy lépcső maradványát találta rajta. (21. ábra) A templomtól keletre lévő téglalap alakú épület is ekkor készülhetett, de ezt sajnos nem volt módunk kutatni. A kolostorba való bejárásra az építmény és a templom között, a falon kialakított bejáraton, a lépcsőn lemenve volt mód.

Valamikor ekkor készülhetett el a templom szentélytől északra lévő, általában sekrestyeként azonosított helyiség is. Korábbi falakat is metsz, így a megkezdett, de nem megépülő szentély alapfalára is ráépült.

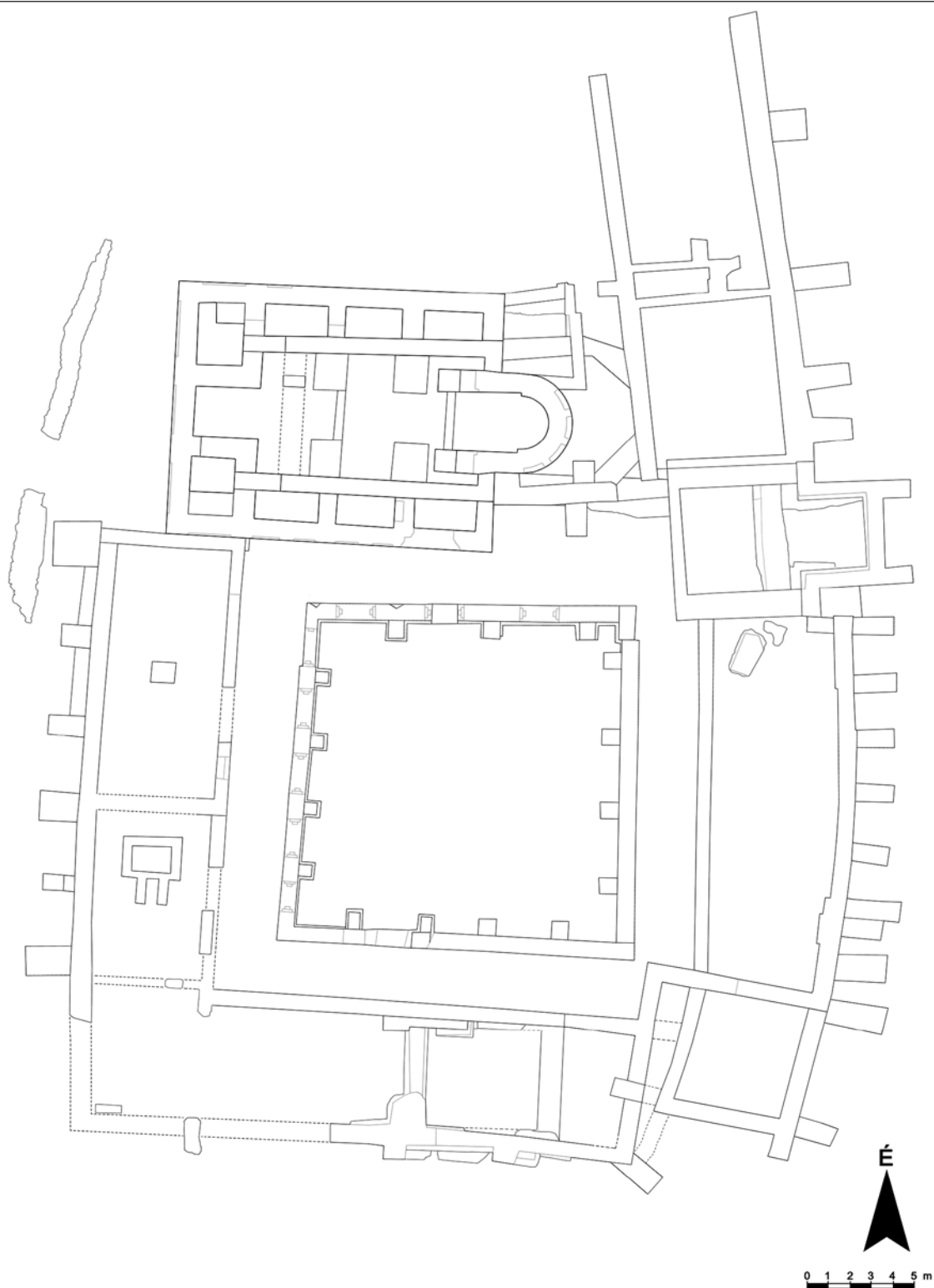
A kolostor délkeleti sarkában lévő helyiség már a kerengőfolyosók kiépülésekor készülhetett. Kiépítésével a kolostornégyszeg teljessé, a déli és keleti kerengőfolyosó kiépíthetővé vált, hiszen az itt futó falakat visszabonthatták. A helyiség északi falául a nagyméretű keleti építmény déli fala szolgált, ehhez épült a többi. A déli falát alapozási szintjén bekötötték a déli szárny keleti falába. A járószintje magasán lehetett. Belsejét kutatva a domb földjét illetve a korai sánc padkájának feltöltődését, ebbe ástott objektumokat és egy ezeket is fedő feltöltési réteget találtunk. A déli kerengőfolyosó déli falának keleti vége újkori visszaépítés, eredeti falnak nem találtuk nyomát. Az új épület és a déli szárny keleti fala között maradt kis területen akár egy bejáratot is kialakíthattak. Nagy Emese dokumentációjának fényképein ezen a területen téglasorok látszanak, ami talán lépcső nyoma lehet.

A nyugati és keleti zárófalakat, az udvar körüli falakat, a nyugati szárny és a déli szárny hozzáépítéseit sárgás habarcsba rakott téglával alapozták. A keleti kolostorszárny nyugati valamint déli falánál és a déli szárny keleti falánál, a habarcsos falazás alatt olyan téglasorok is voltak, ahol földréteget tettek a téglasorok közé. A korai sáncok feltöltésének lazább földje miatt kellett mélyebben alapozni, jellemzően ott vastagabb ez az alsóbb réteg, ahol a vastagabb a laza feltöltődés.

A déli kerengőfolyosó keleti részén egy csatorna részletét tárták fel a 60-as években (22. ábra). Sajnos 2016-ban még kisebb darabján találtuk meg, mivel a déli részét egy betontuskó rombolta. A déli kolostorszárnyban nincs meg a folytatása, és Nagy Emese dokumentációja alapján, a kolostorudvaron sem volt nyoma.⁴⁷ Az alja és oldala habarcsba tett téglákból állt, teteje (ha volt is) nem maradt meg. A csatorna nagyjából 60 cm-rel a kerengőfolyosó padlója alatt volt, ÉÉNy-DDK-i irányban futott és DDK-re lejtett, az udvarról vezette le a vizet. A kora nem megállapítható. Mélysége alapján az egykor lejtős domb vonalát követhette, a vizet a korai helyiségtől keletre vezette volna. A gótikus kolostor már magába foglalta ezt a területet, így csak a kialakított helyiség padlója alatt futhatott volna folytatása. Sajnos a környező rétegek és a műemléki helyreállítás után ma már nehéz értelmezni.

46 Nagy Emese ásatási fotója közölve: Molnár 2015. 192. 10. ábra

47 A kolostorudvar délkeleti része az oldalán lévő betontuskók és a közepén lévő fa miatt 2016-ban már nem volt kutatható.

26. ábra. A monostor alaprajza. A Meridián Kft által készített felmérés, Nagy Emese dokumentációjában lévő alaprajzok és a 2014. és 2016. évi feltárások rajzainak felhasználásával készült. A falak egymáshoz való viszonyát csak ott jelöltük, ahol az elmúlt évek feltárásai vagy 60-as évek ásatási dokumentációja alapján ez viszonylag nagy biztonsággal megállapítható volt. Szaggatottal jelöltük azokat a „hiányzó” falszakaszokat, amelyeket a műemléki helyreállítás jelöl vagy maradványaikból jól kiserkeszthetőek.

A kolostor helyiségeinek azonosítása nehézségekbe ütközik, valószínű, hogy a nyugati szárnyban volt a konyha és a refektórium. A keleti szárny északi részén, talán a kápolna felett, káptalantermet alakíthattak ki. Ettől délre vagy a déli szárnyban lehetett a szerzetesek hálólhelye. A keleti szárny déli része a késői időszakban, a várra alakítás után élelmiszer tárolására szolgált, de korábbi funkcióját nem ismerjük. A templom szentélyétől északra sekrestyét alakítottak ki, míg a templomtól keletre, a kolostornégyzeten kívül álló helyiség feltehetően apáti ház, vendégház lehetett.

A török-kori végvárra alakítás

A kolostor külső falait erősítő támpilléreket időnként a kolostor várra alakításával szoktak kapcsolatba hozni, de a bizonytalan, folyamatosan megcsúszó domboldal megtartása már magában is indokolta a falak megerősítését, megtámasztását. Nagy Emese említi egy a műemléki helyreállítás során előkerülő, a keleti zárófalon kívüli, feltehetően a várra alakításhoz kapcsolható falszakaszt.⁴⁸Sajnos erről bővebb információnk nincs, az általa közölt alaprajzok nem jelzik, mi nem ástunk az adott területen. Ugyanakkor a kolostor késői időszakához, végvárként való működéséhez kapcsolható jelenségeket is megfigyelhettünk.

A kolostorudvaron valószínűleg ekkor készült egy nagyméretű objektum, kút vagy ciszterna, amelynek kiásásakor számos sírt romboltak. A legalább 6–7 méter átmérőjű, függőleges falú objektumot 4 méter mélységig bontottuk, a balesetveszély miatt az alját nem érhetük el. A talajvíz nagyon mélyen van, de a korszakból ismertek hasonlóan mély kutak,⁴⁹ esetleg az alján kialakított vízzáró rétegekkel ciszternaként is működhetett. Feltehetően a falakon belüli vízforrásra volt szükség az erődítés kialakításakor. Mivel egymást több rétegben is felülrétegző sírokat rombol, biztos nem a korai időszakból való (23. ábra). Sajnos a monostor korai vízellátásáról nagyon keveset tudunk, akár korábban is állhatott itt kút, de a falakon kívülről is hozhatták a vizet.

Szintén ebben az időszakban készülhetett egy nagyobb méretű kemence az akkor már nyilván nem rendeltetésszerűen használt kerengőfolyosó ÉNy-i sarkának padlójára. A 60-as években nagyrészt már feltárták, a vázának áglenyomatai és a köré rakott téglakor alsó sorai is megmaradtak. A sütőfelületét megújították, mindkét platnija alatt kerámiaréteg volt.

Úgy tűnik a keleti kolostorszárnyban álló boltíves kápolna feltöltésre került, amit szintén a védelmi célok indokolhattak. Ezt alátámasztja az a késői leletanyag is, amit a 60-as évekbeli feltárás után megmaradt kevés eredeti rétegben találtunk.

Nagy Emese még számos jelét (fegyverek, lőszer-számok, tüzelésnyomok, eldobált állatcsontok) észlelte a katonaság jelenlétének. Esetünkben figyelemre méltó a 16. század közepéről származó pénzek nagy aránya az éremanyagban. (Sajnos a pénzeket jórészt

60-as években átforgatott földben, fémkeresővel találtuk.) A kolostorudvar felső rétegeit a 60-as években feltárták, a korabeli dokumentáció képein számos cölöplyuk látszik, amelyek többé-kevésbé sorokba látszanak rendeződni. A síroknál későbbiek, a felettük lévő rétegben voltak, két hasonlót nekünk is sikerült kibontanunk. Talán a katonaság által a kolostorudvarra épített késői, faszerkezetű épületek nyomai lehetnek.

Temetkezések

A lelőhelyen a temetkezések feltárása már a 60-as években megkezdődött, majd 2014-ben és 2016-ban is folytatódott. A sírok helyük alapján három csoportba sorolhatóak. A monostortemplomban lévőeket jórészt a kegýúri családhoz köthetjük. Nagyobb számú sírt tártunk fel a kolostorudvar és a kerengő területén, amelyeket nagyrészt (de nem kizárólagosan) a szerzetesek temetkezésének tarthatunk. A monostortemplom és a templomtól északra lévő plébániatemplom között, illetve a plébániatemplom körül a monostor melletti falu temetőjét valószínűsítjük. Ezt a területet mi nem kutattuk, a 60-as években több egymást is felülrétegző sírt tártak itt fel.⁵⁰A sírok értékelését megnehezíti, hogy a területre már a monostor alapítása előtt is temetkeztek.

Úgy tűnik kezdetben a szerzeteseket a templomtól délre, délkeletre temették, erre utal a kolostorudvar északi részén és az északi kerengőfolyosóban talált nagyszámú temetkezés. Bár antropológia vizsgálat még nem történt, annyit elmondhatunk, hogy nagy arányban felnőtt férfiak melléklet nélküli sírjainak tűnnek. A sírok metszik egymást, a korábbi sírok szétásásakor talált csontokat sokszor a sír északi szélére pakolták, ezt gyakran az anatómiai rendet valamennyire tartva, a koponyákat nyugatra helyezve tették. Előfordult, hogy az elhunyt feje alá téglát tettek. (24. ábra)

A területen viszonylag nagy számban tártunk fel téglakeretes temetkezéseket, összesen 21 ilyen sírt vagy sírrészletet sikerült azonosítanunk (23., 25. ábra). Téglalap vagy trapéz alakúak voltak, a több sorban rakott téglák között néhol csak földréteg volt, máskor gondosan habarcsba falazták ezeket. Előfordult, hogy a belső habarcszón meszelés nyoma is megfigyelhető volt. Többször a sírok tetejének nyomát is megtaláltuk, egy kissé kinéző csúsztatott téglának támasztva, sátoztetőszerűen fedték ezeket a téglasírokat. A 60-as években feltártak egy kőlappal fedett, igen mély falazott sírt.

A téglakeretes temetkezések viszonylag elterjedtek a középkorban, a 11. századtól előfordulnak falusi plébániák és monostorok templomaiban és temetőiben is.⁵¹A monostortemplomok déli oldalán gyakran tárnak fel hasonló, épített sírokat, amelyeket általában rangosabb temetkezéseként értelmeznek,⁵²ugyanakkor tudjuk, hogy szerzetesek is gyakorolták e szokást.⁵³A melléklet nél-

48 Nagy 1973. 338.

49 A térségben Zrínyiújváron tártak fel nagyon mély kutat (Költő László közlése).

50 A plébániatemplomot a 13. század második felétől keltezik. Annak megválaszolásában, hogy megépülte előtt hová temetkeztek, illetve hogyan változott a temetkezés rendje a temető nagyobb részletének feltárása segíthetne.

51 Papp 2002.,

52 Ritoók 1997. 169-170.

53 Papp 2002. 188.

küli temetkezések nehezen datálhatóak, de a nagyobb részüket későbbi sírok, alapfalak, akár többszörösen is rombolták, többségüket így nagy valószínűséggel az Árpád-korra, többet egyértelműen annak korai időszakára keltezhetünk. Ugyanakkor néhány téglakeretes sír felülrétegez korábbi temetkezést, így a szokás viszonylag hosszabb ideig (legalább az Árpád-kor folyamán) használatban volt. A téglakeretes sírok a templomtól délre, délkeletre lévő területen koncentráálódtak, a kolostorudvar déli részén mindössze egy ilyen volt és a templomban is mindössze egy, a későbbi sírok által rombolt téglakeret maradványát találtuk meg.

A kerengő alapfalai számos sírt romboltak, elsősorban a templomtól délre, ahol a korábbi sírok sűrűsödtek. (25. ábra) A nyugati kerengőfolyosóban, részben a kerengő kisebb területen megmaradt padlója alatt, két négyzet alakú gödörben eltemetett csontokat, feltehetően az építkezéskor rombolt temetkezések maradványait találtuk. Számos sírt viszont a 15-16. században a már elkészült kerengőbe ástak, annak falaihoz igazodtak, nagyjából sort alkotnak.

Több nyomát találtuk annak, hogy a monostor pusztulása után is temetkeztek a területre, legalább három ilyen sírunk van, kettő keletelt, a harmadik észak-déli tájolású.

A leletanyag

A feltárás során jelentősen bővült a 60-as években kiásott leletanyag. A nagyszámú használati tárgy (kerámiaedények és kályhaszemek töredékei, sarkantyú, zabla, kés, szögek stb.) mellett a sírokból és szórványként viseleti tárgyak, ékszerek (gyűrűk, csatok, köpüs záródású karika, kapcsok stb.), könyvveretek, valamint nagyszámú római és középkori pénz is előkerült (12. ábra). A kőanyag is több szép darabbal, bordával, oszlótorzsszal, sírkővel gyarapodott. A legszebb leletünk egy arany ékszer darabja (12 ábra/1.). A finom kidolgozású, levágott sarkú kocka (kuboktaéder) alakú, filigrános díszű aranytárgy sajnos a 60-as években már átforgatott földben volt, így eredeti helye nem meghatározható. Az 1960-as és 2010-es években talált leletanyag feldolgozása egyszerre történik, remélhetőleg egy jövőbeni nagyobb terjedelmű publikációban részletes közlésre kerül.⁵⁴

Kaposvár város önkormányzata a romterület rendbetétele, részleges helyreállítása mellett egy látogató központ építését is tervezi, amelyben egy kiállítás mutatja majd be a monostor történetét és az itt talált leletanyagot.

Irodalom

- M. ARADI CSILLA 2016: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerkezetének rekonstrukciója. Kaposvár 2016.
- BODÓ BALÁZS 2010: A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében (The Architectural History of the Benedictine Monastery at Pécsvárad as Reflected in the Latest Research). In: Benkő, Elek és Kovács, Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)*. MTA Régészeti Intézete, Budapest. 2010. 349-386.
- BUZÁS GERGELY 2018: Atha comes kaposszentjakabi temploma. *Archeologia – Altum Castrum Online* 2018. <http://archeologia.hu/content/archeologia/516/buzas-kaposszentjakab.pdf>
- BUZÁS GERGELY – MÉSZÁROS ORSOLYA 2008: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. - *Magyar Sion (Új folyam)* 44(2): 71–103.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975: Kaposvár az Árpád-korban. In: Kanyar József (szerk.): *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok*. Kaposvár 1975. 63-73.
- HERVAY F. LEVENTE: 2001: Bencések és apátságai a középkori Magyarországon. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 461-567.
- H. GYÜRKI KATALIN 1981: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1981.
- H. GYÜRKI KATALIN 1996: A Buda melletti Kánai apátság feltárása (Die Freilegung der Kánaer Abtei bei Ofen). Budapest 1996.
- HOLL IMRE 1975: A kaposszentjakabi kályhacsempék. (Ofenkacheln von Szentjakab). *Somogyi Múzeumok Közleményei* II. 1975.
- JUHÁSZ IRÉN 2000: A Csolt nemzetség monostora. In: Kolláth Tibor (Szerk.): *A középkori Dél Alföld és Szer*. Szeged 2000. 281-304.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1975: A középkorvégi Kaposvár. In: Kanyar József (Szerk.): *Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok*. Kaposvár 1975. 75-92.
- KOZÁK KÁROLY 1981: Az egri és a pécsváradi vár (kolostor) XV-XVI. századi kemencéi. In: Gömöri János (Szerk.): *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplinális kutatása*. Veszprém 1981. 133-141.
- KOZÁK KÁROLY 1990: Az egri vár feltárása VII. 1957-1988 (Die Erschließung der Burg Eger VII.) *Agria* 25-26 (1989-1990) 317-375.
- KUMOROVITZ L. BERNÁTH 1964: A Zselincszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése (Die Stiftungsurkunde von Zselincszentjakab aus dem Jahre 1061.). *Tanulmányok Budapest Múltjából* XVI. Budapest. 1964. 43-83.
- MAGYAR KÁLMÁN 1981: Kaposszentjakab. Bencés apátság romjai. *Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára*, 68. Bp. 1981.
- MEZŐSINÉ KOVÁCS ÉVA 1994: A vértesszentkereszt apátság a dominikánusok idején. (The Abbey of Vértesszentkereszt at the time (of) Its Dominican Occupancy). In: Haris Andrea (szerk.): *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem* 7. 305-330.
- МИНАЈЛОВ, КИРИЛ АЛЕКСЗЕЈЕВИЧ 2010: Реконструкция древнейших укреплений Старокиевского городища. (Rekonstruktion of earliest fortification elements on the old Kyiv site of ancient settlement.) In: *Археологія і давня історія України* 1. Київ 2010, 308–315.)

54 A lelőhely érmeit és fémanyagát Varga Máté, a korai kerámiát Merva Szabina, a kolostor kerámiaanyagát Kristóf Virág, a kőanyagot Buzás Gergely dolgozza fel. A leletanyagból eddig az itt talált kőanyag egy része (Nagy 1973, Nagy 1978, Buzás 2018.) egy napóra töredéke (Varga 2014.), könyvveretek (Ujhelyi – Varga 2017) és két kályhacsempé (Holl 1975.) került közlésre.

- MORDOVIN MAXIM 2013: A honti ispánsági vár kutatása 2011-ben. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2010-13. 123-149.
- NAGY EMESE 1973: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi ásásról (Rapport préliminaire sur les fouilles de l'abbaye de Kaposszentjakab). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1, 335-339.
- NAGY EMESE 1978: Kaposszentjakab. In: Tóth Melinda – Marosi Ernő (Szerk.): Árpád-kori kőfaragványok. Székesfehérvár. A Székesfehérvári István király Múzeum Közleményei D sorozat 121. sz. Székesfehérvár. 1978. 91-92.
- NAGY EMESE 1994: Zselicszentjakab. In: Mikó Árpád – Takács Imre (Szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon*. Budapest. 1994. 71-72.
- OROSZ KRISZTINA 2010: Várak és kolostorok konyhái Magyarországon. (Kitchens of castles and monasteries in medieval Hungary) In: Benkő, Elek és Kovács, Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)*. MTA Régészeti Intézete, Budapest. 2010. 561-596.
- PÁVAI ÉVA 2000: Ellésmonostor kutatása. In: Kolláth Tibor (Szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged 2000. 219-232.
- PAPP ILDIKÓ KATALIN 2002: Téglás és téglakeretes temetkezések az Alföldön (Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002. 177-194.
- P. HARTYÁNI BORBÁLA – NOVÁKI GYULA 1975: Növényi mag és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei* 1973-74. Budapest 1975.
- RITOÓK ÁGNES 1997: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei (Latest results of exavation of village Churchyards in Hungary). *Folia Archaeologica* 46. (1997) 165-177.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 2007: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a népvándorlás korában. 5-9. század. In: Belényesi K. – Honti Sz. – Kiss V. (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. 2007. 47-54.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT 2015: Bizánc peremén: rendi hovatartozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben. (Ont eh Borderlines of Byzantium: Religius Affiliation and Architectural Arrangement in Early Hungarian Monastic Architecture.) In: *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*. A 2012. november 09-én rendezett konferencia tanulmányai (szerk: Bojtos Anna) 166-179.
- SZIMONOVA EUGENIA 1997: A toponári avar temető. In: Karacz G. (szerk.): *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban*. KGRE BTK TTL Marcali, 1997. 25-52. Bárdos 1978.
- UJHELYI NÓRA – VARGA MÁTÉ 2017: Egy különleges könyvveret a kaposszentjakabi apátságból. *Archeologia – Altum Castrum Online* 2017. <http://archeologia.hu/content/archeologia/489/ujhelyi-varga-szentjakabi-konyvveret.pdf>
- VALTER ILONA 1982: A pásztói monostor feltárása. (Die Freilegung des Klosters von Pásztó) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1982. 167-206.
- VARGA MÁTÉ 2014: Középkori napóra a kaposszentjakabi bencés apátságból (Medieval Sundial from the Benedictine Monastery of Kaposszentjakab) In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. 89-98., 375.
- TAKÁCS MIKLÓS 2014: A magyarországi, 11. századi, ortodox monostortemplomok térszerkezete. (Raumstruktur der orthodoxen Klosterkirchen im Ungarn des 11. Jahrhunderts). In *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XI.* (szerk: Olajos Terézia) 292-323.
- TÓTH ENDRE – BUZÁS GERGELY 2016: *Magyar Építészet 1. A rómaiaktól Buda elfoglalásáig (A kezdetektől 1541-ig)* Budapest 2016.
- ZÁDOR MIHÁLY 1964: Kaposvár. Budapest. 1964.

Research in the area of the Benedictine abbey, Kaposszentjakab Part 2.

ISTVÁN MOLNÁR

The ruins of the Benedictine monastery at Kaposszentjakab are situated East from Kaposvár. The medieval monastery was earlier referred to as Zselicszetjakab and was founded by Atha comes in 1061. Its letter of foundation survived and from this we know that at the time of the foundation already an old, ruined church stood on the territory. The monastery was devastated under the Turks. Its excavation was directed by Emese Nagy between 1960 and 1966. During 2014 the church, while in 2016 the larger part of the monastery was re-excavated.

In 2014 we found the remains of the old church already present at the time of the foundation. The church was 7,5×12-13 m in area and had a single nave and square sanctuary. Its walls were reused in the monastic church. A cemetery encircled it as the later walls cut some of the burials. We conducted radiocarbon age definition on 3 bones from these burials which produced a date falling between the 8 and 9 C. In 2016 we excavated the remains of a fortification of a similar age as the church. The fortification built on a steep hillside through step formed berms with relatively narrow wooden frame filled with earth and attached to the berms by horizontal beams. The radiocarbon age definition conducted on parts of the burnt wooden frame and botanical remains burnt at the time of the devastation, the fortification cannot be dated earlier than the 8 C. while its decay happened before the last third of the

10 C. The bems of the destroyed banks were reused by furnaces. Archaeomagnetic measurements dated them to turn of the 9/10 C. With the help of this data the devastation of the earthworks can be further narrowed.

The 18,5×12,5 meter large church built in the 1060-s was an edifice articulated by lisena strips from the outside and had a semicircular apse. In its middle range 4 pillars held a tower over a vaulted space. Towards its northern and southern sections side aisles with galleries were built, while above the western gallery a tower or twin towers stood.

We could trace the remains of monastic edifices built before the construction of the quadrum. The earlier building had two rooms and stood in the later southern wing. It was 6 m wide and at least 10-12 m long. We found the remains of another edifice about 6×17 m which was divided into two in the western wing which was attached to the church. Its southern room was heated by a hypocaustum. In the turn of the 13-14 C. in the eastern wing a 8,3 m long chapel with square sanctuary was placed lower in the hillside

The quadrum was constructed at the turn of the 14-15 C. following a fire. The earlier buildings were incorporated, while for the construction of the eastern wing the hillside was uploaded. A somewhat trapezoid court was created with vaulted arcade. The monastic church was also rebuilt and vaulted. During the 1540-s the monastery was transformed into a fortress.

Adalék a pécsi székesegyház 12. századi építkezéséhez és a Sámson ciklus értelmezéséhez

M. ARADI CSILLA

SMKH – KJH – Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, 7400 Kaposvár Nagy Imre tér 1.,
e-mail: csiaradi@freemail.hu

M. ARADI, Cs: *Additional information to the 12. C. construction of the cathedral of Pécs and to the interpretation of the Samson cycle.*

Abstract: The paper deals with the 12. C. reconstruction of the Cathedral of Pécs. The romanesque reliefs now decorating the entrance zone of the crypt are in their secondary position. Through thorough examination the possibility of a great western front arises. Within the reliefs of the Samson cycle the so-called tree-pulling Samson depicts a unique representation. Various impacts yielded in the formation of the medieval conception of the Samson figure.

Keywords: west front, Samson, romanesque, Ripoll, Porta Speciosa

A pécsi székesegyház románkori kialakítása

A pécsi székesegyház építéstörténetének számos problematikája közül jelen dolgozat célja a 12. századi építkezések során tapasztalt megfigyelések összeszedése és esetleges értelmezése, valamint a Sámson ciklus gyökereinek és párhuzamainak feltérképezése volt.

A művészettörténeti kutatások, régészeti feltárások eredményei, a mai álló épület és a 18–19. századi felmérések, ábrázolások tanulmányozása, valamint az írott források ismerete révén már eddig is sok kísérlet történt a székesegyház románkori periódusainak elkülönítésére, kölcsönhatásainak, összefüggéseinek megismerésére.¹

A 12. századi építkezéseket gyakran a kutatók egy egészként értelmezik, azonban a nagy időintervallum miatt is feltehetően több, külön építési periódust foglal magába. A háromhajós, keresztház nélküli bazilika négy sarkán kívülről csatlakozó tornyokkal és a keleti fele alatt elhelyezkedő öthajós, keresztboltozatos csarnokkriptával egyedi elrendezést mutat, több irányból érkező impulzusokat egyesít.² A mellékhajók kiképzése belül egyenes, kívül félköríves. A kereszthajó nélküli elrendezés tekintetében tagadhatatlan a lombard építészeti hatása, azonban a saroktornyok meglete német irányból érkező befolyásról tanúskodik, ahogy a kriptá középső szakaszának korábban nyitott volta – kvázi kétszintes kápolna funkciója is.

Salamon újrakoronázását követő tűzvész 1064-es pusztításának erejét csak gyaníthatjuk, azt azonban jogosan feltételezhetjük, hogy a király, koronázásának helyszínét nem hagyta romba dőlni, így a felújítás

rögtön megkezdődhetett.³ A székesegyház középkori formáját – legalább is részben – ezzel az építkezéssel alakították ki. Abban egyetért a kutatás, hogy a kriptá és szentélyrész a két toronnyal egy időben készült el, bár az ÉK-i torony másodlagosan felhasznált, faragott kövekből készült alapfala az attemplom öntött szerkezetű alapfalaitól jelentősen eltér.⁴ Ha tekintetbe vesszük a kialakult alaprajzot, úgy tűnik, hogy az építkezések menetében az uralkodó tevékeny részt vállalhatott. Salamon házassága révén kötődött a Száli dinasztiahoz tartozó IV. Henrik német-római császárhoz, akinek húgát, Juditot vette el. A német-római császári kapcsolatokból merített a Pécsi székesegyház kialakítása során, amelyhez a nagyméretű kriptá tartozott.

A Száli dinasztia temetkezési helyét, a Speyeri dómot több mint 30 év építkezés után 1061-ben szentelték fel, ekkor már a Westwerk, a háromhajós, kereszthajós szerkezet és a szentély melletti két torony is megépült. A monumentális, 850 m² területű kriptá még 1041-ben elkészült. IV. Henrik 1090–1106 között pedig a katedrális megnagyobbította és újjáépítette, az első periódusból csak a kriptá maradt érintetlen. A templomhajót ekkor megemelték és keresztboltozattal látták el.

A másik kiemelkedően nagy kriptával bíró templom az antik gyökerekkel is rendelkező kölni Szent Gereon templom. 1067/69 körül, II. Anno érseksége alatt történt a kórus és a kriptá végleges kialakítása. A később szentté avatott, nagy befolyással bíró érsek 1063–1065 között a kiskorú IV. Henrik mellett a régensi tisztséget töltötte be. A 12. század közepi és a 13. század eleji átépítések már nem befolyásolták a kriptá formáját, mely a Dekagon előtti templom teljes területe alá benyúlt. Hasonlóan a pécsi székesegyházhoz, DNy felé egy antik kápolna is csatlakozott a templomhoz.

Úgy tűnik, hogy a pécsi székesegyház kriptájának különleges mérete nemcsak a Dijoni Szent Benignusz bencés monostor (és a későbbi Gurki dóm) kriptájával állítható párhuzamba, hanem a németországi Száli és Hohenstauf dinasztia építkezéseivel, valamint északolasz hatásokkal is – ami korban és kapcsolatokban jobban magyarázható.

¹ A pécsi székesegyház kutatástörténeti összefoglalóját ld. Buzás 2013.

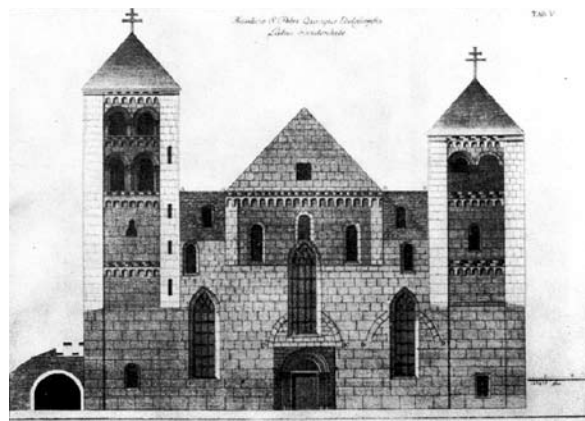
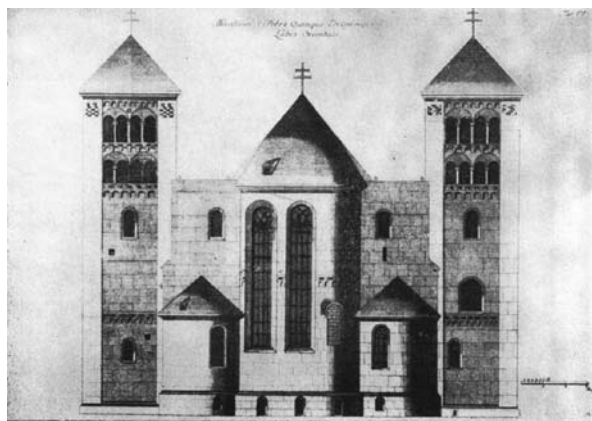
² A lombard párhuzamokra ld. Buzás 2013. 17.

³ Thuróczy Krónika, Szőnyi 1906. 17. Hasonlóképpen tűzvész miatt folyt az átépítés Esztergomban Jób érsek alatt (1188-1198). A székesfehérvári bazilika III. Béla-kori átépítéséről is tudunk. Úgy tűnik, hogy a 12. század végén az uralkodói támogatás nyomán zajló építkezések köréhez Pécs is csatlakoztatható.

⁴ Buzás 2013. 13.

A 12. századi építkezések elkülönítése

A pécsi székesegyház 12. századi építési periódusainak elkülönítését a Schmidt-féle átalakítás előtt kezelt Koller-féle felmérés nagyban elősegíti. (1. ábra) Ezen a felmérésen a főapszis É-i oldalán kivehető egy kisebb románkori ablak, melyet egy nagyobb – később befalazott ablakkal vágtak át. Úgy tűnik, hogy az apszis átépítése tehát még a románkorból bekövetkezett.⁵ Az ablak felett egy vakárkados, farkasfogas párkány maradványait lehet megfigyelni. Az ilyen párkányok az apszisoknál általában a koronapárkány szerepét töltik be, tehát a tető közvetlen közelében találhatók, és csak a tornyoknál jeleznek szinteket. Az eredeti főapszis magasság tehát alacsonyabb lehetett és feltehetően a gótikus átépítés során emelték meg.⁶

1. ábra. A székesegyház keleti és nyugati homlokzatának 18. századi felmérése (Koller József nyomán)

A nyugati homlokzat korábbi fázisát a középső nyugati kapu és a tőle délre található boltív jelöli, amely a nyugati kapu fölött és mellett egyértelműen befalazás, és amelyről a felette látható kisebb méretű kövek és a kisméretű kaput körbevevő rizalitszerű téglakeret is tanúskodik. Ezek alapján a kőtárban őrzött nyugati kapu előtt egy másik – talán három kapuval rendelkező homlokzati rendszer maradványait sejthetjük. Ennek a három kapuval rendelkező megoldásnak egyik eklatáns példája a Paviai S. Michele templom Ny-i homlokzata, amelynek kriptahomlokzatának tagolását Buzás is a pécsi székesegyház rekesztőjének előzményként értékeli.⁷ A tervmódosítást támasztja alá a Ny-i pillérpár kialakítása és a déli hosszház nyugati félköríves ablakának keletebbre helyezése is.⁸ E három kapus megoldás-tervezet, az északi oldalon egy későbbi átépítés során tűnhetett el (az itt észlelhető anomáliák – ld. vízelvezető

ső ikerablakok, a farkasfogas osztópárkányok, és a koronapárkány folytatásában jelentkező díszítés kialakítása eltérő. Schmidt felvételi rajzán a DK-i torony helyén jelez félköríves ablakot, ami bizonyítja, hogy a torony az altemplom építését követő időszakra tehető.¹¹ Ez is alátámasztja azt a tényt, hogy a székesegyház kiépítése nem egyszerre ment végbe, és bár a Ny-i toronypárnál törekedtek a már meglévő K-i tornyok másolására, ez nem teljesen sikerült,¹² a Ny-i toronypár felső részét pedig már később román stílusban alakították ki. A székesegyház nyugati szakaszának későbbi kiépítése mellett szól az is, hogy míg a hosszház alapfalai kváder borításúak, a nyugati szakaszé törtkő.¹³

A nyugati homlokzat lehetséges kialakítása

A karzattal, hármaskapuval rendelkező nyugati struktúra a korabeli párhuzamok alapján egy jóval díszesebb homlokzat kialakítását feltételezte, főleg ha figyelembe vesszük a szentélyrekesztő és oltárbaldachin díszes kivitelezését is.

5 Szőnyi 1906. 23. Erről már Czobor Béla is megemlékezett 1882-ben. A székesegyházhoz csatlakozó Cella Trichora két középkori kifestési rétege is alátámasztja, hogy a 12. században két ízben is folyt munka a kápolnában. A második kifestés a kufi írásmotívumok alapján a 12. sz. végére tehető. Buzás 2013. 2.

6 Henszlmann Imre a székesegyház főhajójának déli gádorfalánál is hasonló párkányt mért fel. Buzás 2013. 20. A párkány Koller felmérésén a nyugati homlokzaton is megjelenik.

7 Buzás 2013. 38.

8 Buzás 2013. 22, 24. A görögkereszt alaprajzú pillérek és a beugró falsíkok egy háromszakaszos karzat tervezésére utalnak.

9 Boros 2002. 17.

10 Gosztönyi 1939. 31-34, 197.

11 Gosztönyi 1939. 35.

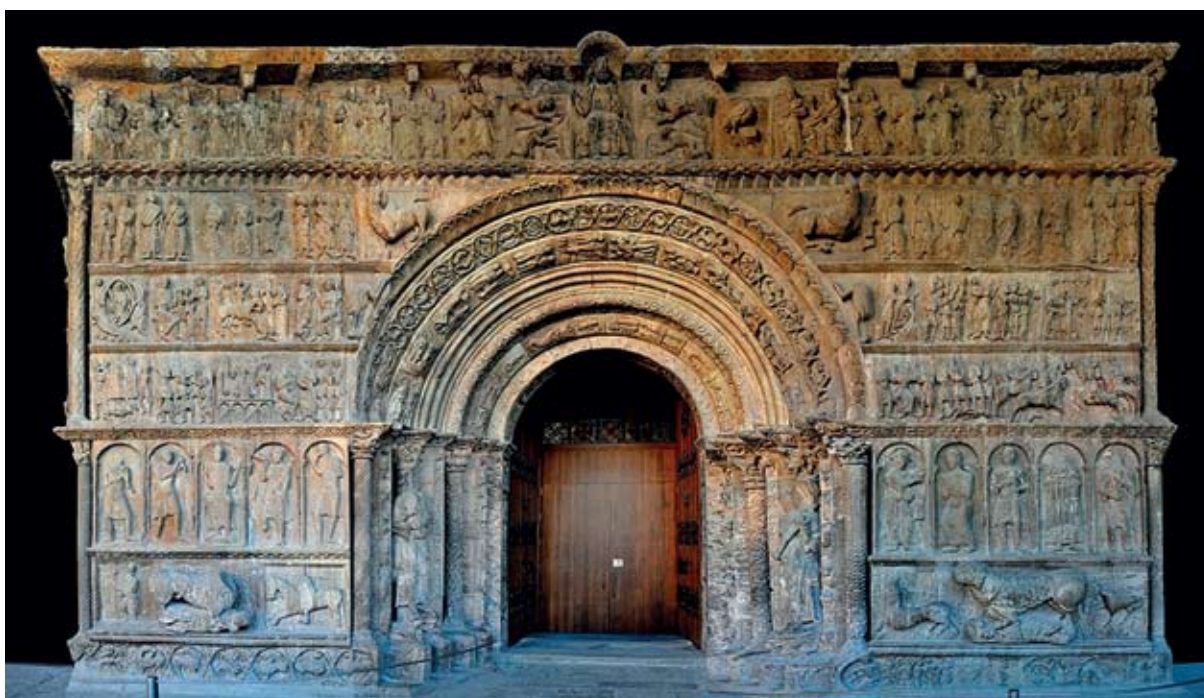
12 Gosztönyi 1939. 197. A Ny-i tornyok korinthuszi ablakoszlop fejezetei is eltérnek a K-i toronypár kockafejezeteitől.

13 Boros 2002. 17.

Milyen lehetett az eredeti tervben megálmodott nyugati homlokzat? Az előkerült faragványok alapján a Ripolli Szűz Mária monostortemplom 1140-ben elkészült nyugati homlokzati megoldását feltételezhetünk, ahol a hét sávban folyó narratív elbeszélést párkányokkal szabdalták.¹⁴ (2. ábra) A hierarchikus elrendezésű kompozíció két felső sávja a trónon ülő Istent ábrázolja az evangélista szimbólumok, angyalok és a 24 vén körében. A középső sávok balra Dávid és Salamon, míg jobbra Mózes történetét beszélik el, míg alul mitológiai állatok sorjáznak, melyet Dániel próféta látomásaihoz kapcsolnak. A kapu két oldalán Szt. Péter és Pál álló alakja található. Körülöttük többek között Szent Péter és Pál, Káin és Ábel, valamint Jónás és Dániel próféta története mellett, zodiákus jelek kíséretében hónapábrazolásokat láthatunk.

Anomáliák a kriptalejáratok körül

A kriptalejárók általunk ismert elhelyezkedése szintén nem köthető a templomépítés idejéhez. Már Gosztonyi felfigyelt rá, hogy a Koller-féle déli homlokzat ábrázolásán, a kaputól Ny-ra, az altemplomi lejárati helyén ablaknyílás látható, amelyik az altemplomba nyílt, feltehetően az eredeti lejárati itt, a mellékapszis külső szélén helyezkedett el.¹⁶ A székesegyház szentélyrekesztőjének alaprajzán is láthatók egyenetlenségek. (3. ábra) A két nagyméretű pillér között, az oltárbalda chin két oldalán jelentkező nagyobb hiátus miatt, itt is elképzelhető volt a kórusba történő feljárás.¹⁷ A pillérek északi és déli oldalán nem egyező a falszélesség, és a felvezető lépcsőknek is különböző a szélessége. Eltérő a két lejárati mérete, kompozíciójának kialakítása, az

2. ábra. A Ripolli Szűz Mária templom díszített homlokzata

A pécsi székesegyház teljes nyugati homlokzatának díszítettségét a két apostolciklus megléte is alátámasztja, míg a Bertalan apostol nevét feltüntető fülkesoros relief minden bizonnyal ténylegesen a szentélyrekesztő díszítésére szolgált, egy másik, a Máté, Márk, Lukács és Simon nevével fémjelzett apostol sorozat máshol kerülhetett elhelyezésre.¹⁵

Ennek alapján elképzelhető egy nagy Utolsó Ítélet vagy Mennybemenetel ciklus ábrázolása a nyugati homlokzaton, ahol némiképp hierarchikus rendben állhattak az apostolok, az apokalipszis vénei és az angyalok, míg az alsóbb részen foglalhattak helyet az új- és ótestamentumi jelenetek.

északi lejárati méretes alsó sora lejjebb kezdődik, mint a délié, és a relief sávok mérete is eltérő. Ugyancsak eltérő a két lejárati kapuzata is, mind méretben, mind kialakításban,¹⁸ a déli oldali kapu mellett értelmezhetetlen hiátus alakult ki.¹⁹ Az északi lejárati nagy Utolsó Ítélet kompozíciója mellett a teremtés és a bűnbeesés található. A keleti oldali kompozíciójának kiegészítése bizonytalan a nagyszámú ide sorolható kötöredék ismeretében (pl. apokalipszis vénei, feltámadt halottak). Ebben a kompozícióban eredetileg helyet kellett találni az angyalok mellett 24 aggyastánnak is, amelyikből az

14 A kompozíció szélén és a díszkapunál a pécsihez hasonló, erősen díszített oszlopokat helyeztek el, hasonlóan a regensburgi Szent Jakab templom homlokzatához.

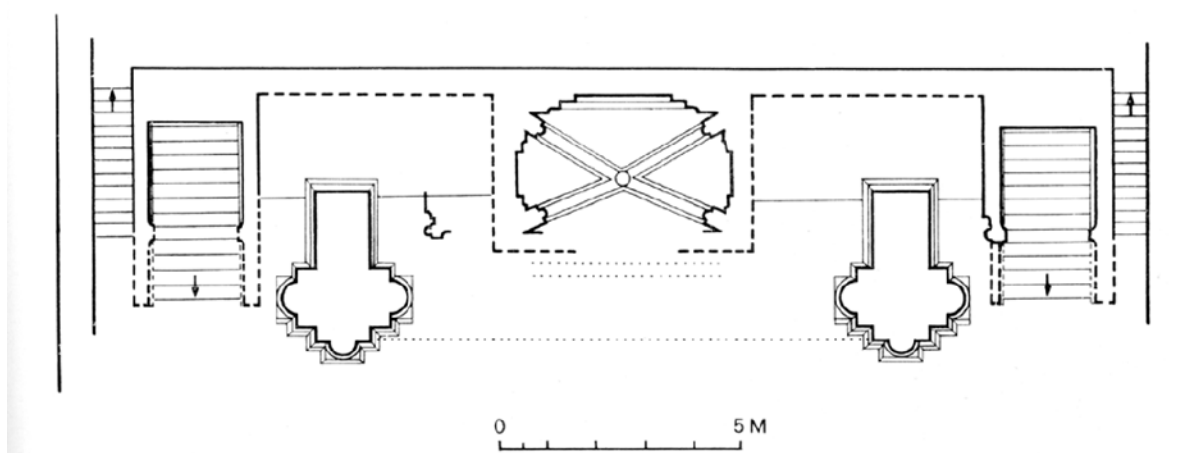
15 Szőnyi 1906. 220-224, 210-211.

16 Gosztonyi 1939. 35., Buzás 2013. 14.

17 Már Gosztonyi Gyula is így feltételezte. Buzás 2013. 37.

18 Az É-i félköríves kapu 2,5 m, a D-i egyenesen záródó pedig 2 m magas.

19 Nagy 1983. 331. Nagy Emese figyelte meg a D-i lejárati ajtó fölött készült párkányok boltozatszerű megoldását, ami azonban nem bizonyítja azt, hogy az ajtó eredeti helyén van.

3. ábra. A székesegyház szentélyrekesztőjének alaprajza

épen fennmaradt egyik alak 73×25 cm méretű.²⁰ Feltehetően ide sorolható a feltámadó lelkeket ábrázoló dombormű is – tehát az északi lejáró keleti oldalán ez a kompozíció semmiképp sem férhetett el. Egy további nehézséget okoz, hogy a Sámson fakitépés ábrázoló dombormű kökerete mögül került elő az oltárbaldachin pikkelyes tetejének egy részlete.²¹

A domborművek eredeti lejárati funkcióját leginkább a pásztorokat ábrázoló sarokdomborművel magyarázzák. E faragvány negatív sarkot mintáz a déli lejáró ÉK-i sarkában. Azonban ettől a tényről még nem lehetetlenedni el a nyugati homlokzaton való elhelyezése, hiszen számos esetben ismerünk hasonló elhelyezésű faragványokat, elég itt csak az Arlesi St. Trophime katedrális Ny-i kapu, és a St. Gilles-du-Gard apátsági templom Ny-i hármaskapu szemöldökfrízére gondolni. (4. ábra)

A domborműveken észlelhető állapotromlást, patinás felületet Szőnyi a külső helyen való alkalmazással magyarázta, ennek alapján feltételezhető, hogy azok a szabadban beépítésre kerültek.²²

A keretek elhelyezése már a korabeli ábrázolások alapján sem egyértelmű. Míg Henszlmann 1876-ban megjelent könyvében a Három királyok hódolata fölötti felső, madaras keretnek csak egy kis részlete látszik in situ a későbbi átboltozás miatt, addig a néhány évvel később megjelent, Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen kötetben már kiegészítéssel, illetve egy fölötté lévő, szélesebb kereteléssel ábrázolják a jelenetet.²³ (5. ábra) Így formán eléggé bizonytalan a keretek a lejáróban elfoglalt eredeti helyzete. Így kérdésessé válik az egyik

keretben ábrázolt angyalalak (melyet a Három királyok hódolata fölé helyeztek), de amely eredetileg minden bizonnyal más jelenet fölött lehetett (pl a pásztorok felfelé tekintető arca, vagy a három királyok álma fölé).²⁴

A székesegyház későbbi átépítése, adományok

Az alábbiak szerint valószínűsíthető, hogy a szentélyrekesztő és a többi faragvány elbontása feltehetően az 1500 körüli gótikus átépítésnek volt köszönhető, mivel darabjait a templomhajó közbűlső pilléreinek téglalap alakúvá történő átalakításakor használták fel az alapozásban és a falazatban. Az új boltozás miatt szükséges volt a pillérek megerősítése, amelyhez az elbontott anyagot is felhasználták.²⁵ A domborművek és faragványok áthelyezésekor csak azoknak egy részét használták fel, más részüket a falak megerősítésébe építették be, így fordulhatott elő, hogy egy aggyastyán ábrázoló faragás a főhajó D-i falából, a déli mellékhajóból, míg egy angyal alakja a gótikus diadalívből került elő. Ezeken a befalazott darabokon jó állapotban megmaradt festéknyomok is találhatók.²⁶

Gerecse tanulmányából kiderül, hogy a román kori fejezeteket a később átalakított pillérekre vissza is helyezték, így úgy tűnik, hogy a román kori faragványok értékével a gótikus átépítés során tisztában lehettek, talán ezért törekedtek egy részük megmentésére, bemutatására.²⁷ E sor probléma felveti annak a lehetőségét, hogy a domborműsorozat utólagosan került elhelyezésre a lejáratoknál.

A székesegyház építési periódusaira utalhatnak az írott forrásokban megjelenő adományok, még abban az esetben is, ha nincs kihangsúlyozva, hogy azt a templom építésére kell fordítani. Az alapítás megerősítését, a pécsi egyházmegye határainak újbóli kijelölését és

20 Tóth 1994. 141, 137. Az aggyastyánok ábrázolása Nagy Emese állításával szemben nem egyedül Franciaországban van jelen, bár ténylegesen ott teljesedett ki a nagy Utolsó Ítéletet ábrázoló portálszobrászatban. Emellett számtalan spanyol példát is ismerünk, de talán a Ripolli Szűz Mária templom nyugati homlokzata a leglátványosabb. A három királyok egy ágyban történő ábrázolása hasonlóképpen nem csak Pécsen tűnik fel, hanem többek között Spanyolország több román kori templomában is megjelenik (ld. Iglesia S Domingo Soria, Tarragonai katedrális).

21 Gosztönyi 1939. 252., Szőnyi 1906. 35-36.

22 Szőnyi 1906. 110.

23 Henszlmann 1876. 65. o. 62. ábra, Pasteiner 1896. <https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch16s04.html>

24 Nagy 1983. 331. Nagy Emese a három királyok hódolata fölé helyezett angyalos keret alapján bizonyítékként tekint a keretek és a jelenetek összetartozására. A Biblia azonban a három királyok hódolata kapcsán nem emlékezik meg az angyali jelenetről.

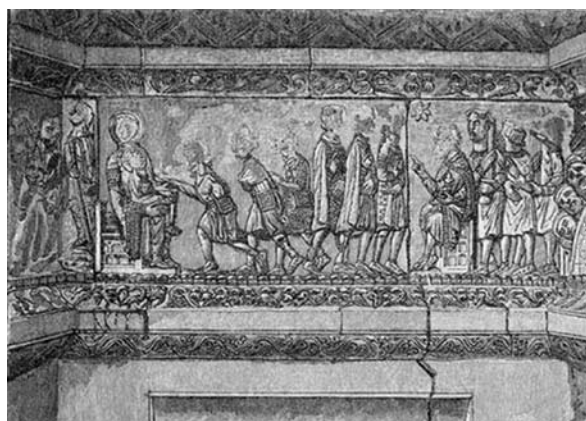
25 Buzás 2013. 23.

26 Tóth 1994. 143.

27 Gerecse 1897. 116.

4. ábra. Az Arlesi St. Trophime katedrális homlokzatán Ábrahám, Izsák és Jákob megjelenítése és a St. Gilles-du-Gardi monostor kapuján a bevonulás Jeruzsálembe történet ábrázolása

5. ábra. A Henszlmann-féle és a későbbi ábrázolás közti eltérés

különböző kiváltságok adományozását tartalmazza Szent László 1093-a bullája, ekkor már bizonyára zajlott a tűzvész utáni építkezés. III. Béla 1190-ben az adományokat újból megerősítette és kibővítette – ez a támogatás a Kalán püspök idejében folytatott építkezésekhez kapcsolódhat.²⁸ Azonban ezzel még nem ért véget a királyi támogatás, hiszen 1235 körül II. András újabb megerősítést és birtok-, valamint pénzadományt juttat a püspökségnek.

A gótikus átépítés kezdete még jobban datálható, hiszen 1457-ben Angeli János bíboros elrendelte, hogy a végrendelet nélkül elhunyt kanonokok összes vagyonát a székesegyház újraépítésére, fenntartására használják fel. Ezek a munkálatok a századfordulóig tartottak, míg végül 1501-ben Zsigmond püspök a székesegyházat a helyreállítás után Jakab baráttal kifestette.²⁹

Érdekes problémát vet fel az inkrusztált faragványok köre, amely anyagában és kialakításában ugyan más, mint az Esztergomi Porta Speciosa, azonban mindenképpen annak hatását mutatja. A Jákob/Izsák ábrázolás alsó részének töredékessége alapján is megállapítható,

hogy nem egymagában állt, feltehetően, egy az esztergomi székesegyház kapujához hasonló bejárat részét képezte a ma is fennmaradt nyugati márvány kapuval együtt. A III. Béla esztergomi építkezéseinek köréhez tartozó műhely kisugárzása tehát elért Pécsre is, azonban a kivitelezésben, a redők végpontjában vésett kettős félkör alapján, a lejárati faragványainak elkészítésében is közreműködő mester vett részt. A kivitelezéshez nem a gerecsei/tardosi vörös mészkövet használták, hanem a pécsi fehér márvány spoliák átfaragásával jutottak nyersanyaghoz. A román kori templom építkezésének utolsó fázisában elkészült díszkapu révén a nyugati homlokzati eredeti elképzelés szerinti kialakítása módosulhatott.

A Sámson ciklus részlete

A Sámson képsor töredékesen maradt fenn, így úgy tűnik, hogy egyes jelenetek hiányoznak a ciklusból. (6. ábra) A többé-kevésbé épen maradt jelenetek közé tartozik a román korban közkedvelt ábrázolás - Sámson harca az oroszlánnal, a vak Sámson megjelenítése, a ritka fanyűvő ábrázolás és a Dágon templom szétrombolásának bemutatása. Az utolsó alakban talán Sámson szolgáját láthatjuk, aki a hős ruháit és jelvényeit(?) viszi

²⁸ Gosztönyi 1939. 79. Calanus idejében már 2 káptalan is működik Pécsen, a Szt. Péter székeskáptalan és a Szt. János társaskáptalan.

²⁹ Gosztönyi 1939. 81.

6. ábra. A pécsi Sámson ciklus maradványa

el. A Sámson ciklus további részletei bizonytalanok: a Delila történet rekonstrukció, a gázai kapuk kiemelése, valamint Sámson harca a szamar állkapcsával hipotézis. A déli kriptalejárat kapujától É-ra eső részen az oroszlánnal folyó küzdelem melletti kő rendkívül töredékes, nem értelmezhető, a Delilát ábrázoló kövön (79×46 cm), annak nagyfokú sérülése miatt egyértelműen csak négy férfifej látszik, míg az ezt követő kövön (79×28 cm) pedig csak néhány redő és fejevonala azonosítható.³⁰

A Sámson ábrázolások a román kori művészetben rendkívül elterjedtek voltak. Előszeretettel jelenítették meg a hős harcát az oroszlánnal, amely valamilyen formában szinte minden templom falát díszítette. Legtöbb esetben Sámson az oroszlán hátán átvetett lábakkal található, amint annak száját szétfeszti (pl. Párma, Arles, Autun, Vézelay, Santa Maria del lago Moscufo ambó, Esztergom). Ritkább a lábbal átkulcsolt fej (pl. S. Calmin de Mozac, Notre-Dame des Doms in Avignon) és az egy lábbal az oroszlánra tipró megoldás (pl. Moissac, Sant Cugat del Vallés), az oroszlán előtt álló Sámson megjelenítés (pl. Serrabone, Sélestat, Pavia), vagy a pécsi ciklusban megfigyelhető rátérdező Sámson ábrázolás (pl. Speyer, Anzy-le-Duc, Vouvant, Bécsi Stephanskirche), míg annak somogyvári párhuzama, ahol Sámson az oroszlán hátán áll, feltehetően kompozíciós nehézségből adódóan, egyedi.³¹ Hasonlóképpen különálló a gurki apátság timpanonjának Sámsona, akit koronás fővel, az oroszlán előtt guggolva jelenítenek meg. Az ábrázolás másik érdekessége a kép jobb és bal oldalán látható madáralak.

A másik, előszeretettel ábrázolt jelenet Sámson és Delila története volt. Ám még az előző ábrázolás – Sámson harca az oroszlánnal – önmagában is megjelenhetett, addig a Delila történetet legtöbbször már a ciklus részeként ábrázolták. Ilyen Sámson ciklusok az oroszlános ábrázoláshoz képest ritkábbak, vagy nagyobb méretű oszlop- és pillérfőkönn, ritkábban reliefeken, timpanonokon jelennek meg. Általánosan a Delila történetből a hajvágást ábrázolták (néha a megvakítással együtt), ahol a Delila vagy egyedül, vagy a filiszteusokkal együtt jelenik meg (pl. Vouvant, La Sauve-Majeure, Notre-Da-

me des Doms in Avignon, San Pedro el Viejo (Huesca), Grande-Sauve apátság, Sainte Gertrude de Nibelles – itt a timpanon másik felén a megvakítás jelentét ábrázolták, Aulnay-de-Saintonge – ahol a hajvágást és megkötést egy jelenetbe sűrítik). Egyedi az Arlesi S. Trophime templom nyugati homlokzatán megjelenített oszloplábazat, ahol Delila megkötözi a hőst. A legyőzött Sámson jelenítik meg a Vezelayi S. Madeleine templom oszlopfőjén, ahol Delila filiszteusok körében a legyengített Sámson egy nyakába akasztott láncon vezeti.

A gázai kapu kiemelése szintén a ciklus részét képezte, általában Sámson vállán jelenítik meg a kiszedett kapuszárnyakat (pl. La Sauve-Majeure, Monreale, Notre-Dame des Doms in Avignon, Grande-Sauve apátság, Sainte Gertrude de Nibelles, nápolyi S. Restituta templom).

Sámson bibliai történetében a filiszteusok elleni harc egyik eszköze egy szamarállkapocs. Ennek ábrázolása aránylag ritkábban fordul elő (pl. Monreale, nápolyi S. Restituta templom).

A pécsi reliefen is megtalálható, Dágon templomának összedöntéséről szóló ábrázolás széles körben elterjedt volt. Az egy oszlopot átkaroló Sámson nem egyedi, hasonló megoldást pl. a spanyol Aguilar de Bureba Iglesia de la Asuncion templom diadalívénél lévő ábrázoláson³² és a Monrealei monostor oszlopfőjén is találunk. A Sainte Gertrude de Nibelles templom É-i kapujának Sámson ciklusa részben a timpanonban, részint a kapubéllet két oszlopában foglal helyet, ahol baloldalt látható az oszlopot átkaroló Sámson, még jobb oldalt a gázai kaput vállára emelő alak. Még közelebbi párhuzamot jelent az Autuni Saint Lazare templom oszlopfőjeze, ahol a vak Sámson kísérelő ifjú alakja is megjelenik, ahogyan azt egy Savigny Szt. Márton apátsági templomból származó pilléren is ábrázolták. Bevev szokásnak tűnik, hogy a filiszteusokat az oszlopra szerelt kis kerek vagy szögletes épületben kitekintő arcként jelenítik meg, ahogy eredetileg a pécsi kövön is előfordulhatott, és ahogy a széttört oszlopnál ábrázolták. Ennek okát a kompozíciós tér szűk volta adta, bár ezzel Pécssett nem kellett számolni, de láthatóan a francia területen kidolgozott ábrázolásmódtól nem tudott eltérni az alkotó. Más ábrázolásokon két oszlopot jelenítettek meg, ahogyan az avignoni Notre-Dame des Domsból származó oszlopfőn is. Hasonlóképpen a Piemonti Sacra di San Michele bencés apátság Zodiákus

30 Szőnyi 1906. 130-131. 220. szám. Szőnyi szerint a dombormű azt a jelenetet ábrázolja, amikor Delila levágja Sámson haját. A másik dombormű száma: 221.

31 Henszlmann 1876. Henszlmann a gyulafehérvári székesegyház mellékapszisa külsején található oszlopok egyike fölött oroszlánt fojtó Sámson ábrázolásról ír.

32 Érdekesség, hogy a diadalív oszlopfőjén a Sámson történetből ezt a részletet emelték ki. Sámson mellett Dávidot láthatjuk paritítyával.

7. ábra. Nem bibliai alapú Sámson ábrázolások – harca a medvével, vademberként való ábrázolása

kapujának Sámsonos oszlopfőjén két oszlop közti boltozat alatt ábrázolták a filiszteusokat. A Savigny pilléren ábrázolt Dágon templom összedöntése eltér a megszokottól, itt Sámson figuráját magában az épületben ábrázolják, amint azt magára dönti. A pécsi ciklus széttört oszlopának ez az egyetlen távoli párhuzama.

A pécsi Sámson ciklus leginkább vitatott darabja a fakitépést ábrázoló részlet. Már Scheiber Sándor több analógiát felvonultatott kutatásai során, elég csak Alspach, Limburg, Maienfeld és Remagen esetét felleveníteni.³³ Hasonlóan nem a bibliai történet részét képezi a Savigny pillér ábrázolása, ahol a négy oldalból három Sámson történetét dolgozza fel (harca az oroszlánnal, megvakultán egy ifjú vezeti, ledönti Dágon templomát), a negyedik oldalon pedig egy növényi indák közé szorult mezítelen férfialak látható, amelyet K. Ambrose a pécsi körhöz köt, de amit elég nehezen lehet fakitépésnek értelmezni, és sokkal inkább a bűn hálójában vergődő ember képét jeleníti meg.³⁴ (7. ábra c.)

A Bibliai megfogalmazástól azonban nem csak a fakitépés jelenete tér el. Az abruzzói Santa Maria del Lago a Moscufo ambójt Nicodemus mester 1159-ben készítette el, ahol Sámsont először egy oroszlánnal küzdve ábrázolja, majd alatta egyik kezével egy medve nyakát szorítja, míg másik kezével egy bottal/buzogánnyal készül lesújtani. Hosszú haja alapján egyértelműnek tűnik a felső ábrázolással történő egybekapcsolása. Ugyanezt a két jelenetet ismétli meg az 1166-ban elkészített pulpitusán is a San Stefan Cugnoli templomban.³⁵ (7. ábra a.)

A Sámson történet teljesebb feldolgozása aránylag ritka, a nápolyi S. Restituta templom relíeffje (ahol a magvakítás mellett az összekötött farkú róka történet is látható) és a Monrealei apátság komplex oszlopfője mellett (ahol a találós kérdéses és Sámson látogatása a gázai prostituálnál jeleneteket is ábrázoltak) legteljesebben mozaikon fordul elő (pl. a Szt. Gereon templom kriptamozaikja, az Aostai Sant Orso templom és az Asti Santa Maria Assunta e San Gottardo katedrális mozaikja).

A Sámson történet nem csak a kőfaragványokat díszítette, hanem más művészeti ágakban is előszere-ttel ábrázolták, a falfestmények és könyvábrázolások mellett, a fémtárgyakon és játékpionokon is megjelent. Ezek az elefántcsontból faragott kerek pionokon a

³³ Scheiber 1962. 68–71.

³⁴ Ambrose.2013. 51–53., Fig. 12.

³⁵ A medvével történő harc az 1150 körül keletkezett S. Maria in Valle Porclaneta templom pulpitusát is díszíti, amelynek megalkotója feltehetően szintén Nicodemus volt.

bibliai történet több részlete is feltűnik – Sámson az összekötött farkú rókákkal, harca a szamarállkapoccsal, és a Delila történet. A Sámson pionok pogány megfelelőjeként, a táblajáték ellentétes oldalán Herkules története elevenedik meg.

Sámson alakjának középkori párhuzamai

Pécssett Sámson élete a Krisztológiai ciklussal lett párhuzamba állítva. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen már az ókorban kialakult az az elképzelés, hogy a sámsoni életpálya sokban előre vetíti a krisztusi utat. Sámsonra, akinek neve nap jelentésű, a filiszteusoktól elnyomott zsidók messiásként tekintettek. A 4. és 5. században többen, köztük Szt. Ambrus felvetette a Krisztussal történő összehasonlítást, amelyet később Seviliai Izidor és az admonti iskola megalapítója, Gottfried apát is osztott.³⁶ Sámson, a népének védelmezője és az árulás áldozata allegórikusan Krisztust személyesíti meg. Már nevében is (Nazarénus/Názáreti) összefonódik a két alak. Mindketten Istennek szenteltek (a nazarénusok nem ihattak alkoholt és nem vágthatták le a hajukat), és mindkettő születéséről angyal adott hírt. Sámson oroszlán elleni küzdelme Krisztus Sátán elleni küzdelmével lett párhuzamba állítva, a gázai kapuk, feltámadáskor a sír szája elől elgörgötett kőre, vagy az alvilági kapuk megnyitására utaltak. Sámson vállára vetett kapuszárnyak pedig a keresztfát idézték. A Dágon templom lerombolásával vállalt önfeláldozása, párhuzamba állítható Jézus kereszthalálával. A középkori ember számára az azonosításhoz további példák özöne állt rendelkezésre.³⁷

A krisztusi párhuzam mellett azonban adódik egy másik, ókori azonosítási lehetőség is, név szerint Herkules, akinek története a középkor embere számára is ismert volt. Herkules leginkább nagy ereje köti össze. Euripidész Héraklész drámájában a Thébába hazatérő hős Héra által rábocsátott tébolyában többek között a bezárt ajtót kiszakítja helyéről, és vérengzéséből csak Pallas Athéné tudja kiszakítani, azáltal, hogy egy szikladarabot dob rá, amitől a hős egy oszlopra zuhan és összeesik. Ekkor apja, Amphitryón egy oszlophoz kötözi. A kapukitépés, az oszlop megjelenítése, az épület lerombolása, a megkötöttség is összekapcsolja a két alakot. Mindkét hős pusztá kezével tép szét egy oroszlánt és mindkettőt egy asszony győzi le (Sámson Delilah, Herkulest Déianeirá). A hellénisztikus korban, Apollónios Rhodios eposzában Herkules egy fát tép ki gyökerestől, talán ez a történet kerülhetett át a pécsi Sámson ciklusba.³⁸

A harmadik párhuzamot Sámsonnak a középkori vademberrel való azonosítása jelenti. A mesék vadembere a természetben él, és a természetből táplálkozik, és vadságát is onnan meríti. Sámson, aki oroszlánokkal küzd meg, rókákat fog el, sziklaodúba menekül, vadmézet eszik, fegyverként szamarállkapcsot használ, jól be-

leillik ebbe a képbe. Állatias vadsága, dühkitörési révén veszélyes. A vademberrel való azonosítás a kőfaragványokban is fellelhető, elég csak a Savigny pillérre vagy a Saint-Nectaire (Puy-de Dome) templom oszlopfőjére gondolnunk. Mindkét esetben Sámson meztelenül ábrázolják, azonban míg az első esetben az indák által átölelt, szinte megbéklyózott férfit ábrázoltak, addig a második esetben egy oroszlán hátán találjuk, igaz itt is növényekkel körülvéve. (7. ábra b, c.)

Sámson alakja tehát összetett, több rétegű értelmezésre ad lehetőséget a középkorban. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Sámson karakter összetettsége okozhatta, hogy több esetben, nemcsak a szorosan vett bibliai szövegrészek kerültek ábrázolásra, hanem ennek egy kitágított, apokrif és folklór elemekkel tarkított középkori változata.

Hatások a pécsi székesegyház nyugati homlokzatának kialakításához

A pécsi 12. század végén keletkezett kőfaragványok, reliefek elsősorban francia (burgundi-provanszi) hatást tükröznek.

A kapcsolódási pontok feltárása nem egyszerű, mivel a legtöbb esetben többretegű, többirányú, egymásra ható folyamat eredménye. Ennek az ábrázolásmódnak a kiindulópontja mindenképp Clunyi, ahonnan a reformszellem mellett művészeti hatások is érkeztek. A Clunyi nagy portál a Clunyi III templom 12. századi átépítésének befejező szakaszában, 1110 és 1120 között készült (később egy narthex épült elé), és hatása – a clunyi kongregáció reformszelleméhez hasonlóan – sok helyen érződött. Ez a meghatározó, síkból előugró nagyméretű kapukompozíció ihlethette meg a Toulouse-i St. Sernin bazilika D-i, Miégeville kapuját, amelynek timpanonjában Krisztus mennybemenetelét ábrázolták. Hasonló alkotás a Moissaci apátsági templom Ítélező Krisztust ábrázoló DNY-i kapuja. Ezeknek a falsíkból előugró portáloknak továbbgondolt változata jelenik meg az Arlesi St. Trophime katedrális NY-i, Utolsó Ítéletet ábrázoló, komplex architektúrájú kapuján a 12. sz. második felében. E franciás kör olasz variánsa a Fidenzai dóm 1178–1196 között, Benedetto Antellami által kialakított nyugati homlokzata, ahol a hármas kapu középső eleme mind méretben, mind az épület síkjából való kiemelkedés tekintetében meghatározó.

A nyugati homlokzat teljes felületének díszítése, egy másik irányból érkező hatás. A már említett spanyol Ripolli apátsági templom homlokzata mellett hasonló, Utolsó Ítéletet ábrázoló, több sorban az ó- és újszövetséget megjelenítő ábrázolás a poitiersi Notre-Dame le Grande templom díszes homlokzatán látható. Némileg leegyszerűsítve német területen is előfordulnak, elég csak a regensburgi S. Jakab templom homlokzatára gondolnunk. Más jellegű faragványokkal díszítették a 12. sz. elején a Páviai S. Michele templom három kapus homlokzatát. Ezeknél a példáknál a középső kapu sem méretében, sem struktúrájában nem domináns.

³⁶ Dinkova Bruun 2012.

³⁷ A gurki apátsági templom timpanonjában a koronás Sámson fej talán szintén Krisztusra utal.

³⁸ Horváth 2011. 18-19, 22.

A pécsi székesegyház 12. századi átalakítása, faragványokkal való ékesítése a 18. századi rajzok alapján egy olyan hármaskapuval rendelkező, sávosan osztott Utolsó Ítéletet ábrázoló nyugati homlokzatot feltételez, amely az építkezés idején módosult. Minden bizonnyal a Porta Speciosa hatására, egy középső díszkapu kialakítását kezdték meg. Ennek a díszkapunak feltehetően részét képezte a római-kori márványból elkészített nyugati kapun kívül a Jákob/Izsák nevével fémjelzett faragvány is. Míg a szentélyrekesztő és a Szent Kereszt oltár kialakítása bizonyosan már az előző püspök, II. Makár idején elkezdődött, a nyugati homlokzat kialakításának terve minden bizonnyal Kalán püspökben érlelődött meg. A kiemelkedő egyházi a feltételezések alapján Franciaországban tanult, majd III. Béla kancellárjaként, pécsi püspökként, Délvidéki kormányzóként, Horvátország és Dalmácia gubernátoraként széles látókörre tehetett szert. Nem mellesleg a pápától a pallium viselési jogot is megkapta. 1204-ben a megüresedett

esztergomi érseki székbe pályázott, azonban ezt végül riválisa, János kalocsai érsek töltötte be.³⁹ A díszkapu (egy pécsi Porta Speciosa megalkotását) – talán a mellőzése révén, vagy 1218-ban bekövetkezett halála miatt nem készítette el.

Összefoglalás

A 18. századi ábrázoláson megjelenített épület mindenképp több román kori építési periódus során alakult ki. Az attemplom megépítése után a szentély építéséhez kapcsolódóan megépült a K-i toronypár még feltehetően a 11–12. sz. fordulóján alacsonyabb főapszissal és kisebb méretű román kori ablakkal. Szent László által adományozott kiváltságok a megkezdett építkezés folytatását szolgálták, de úgy tűnik, hogy a megrekedt építkezés csak a 12. sz. végén, egy újabb adomány révén folytatódott. Talán ehhez kapcsolódik a nagyszabású Ny-i homlokzat kialakítása.

Irodalom

- KIRK AMBROSE 2013: The marvellous and the monstrous in the sculpture of Twelfth-Century Europe. 2013. UK
- BOROS LÁSZLÓ 2002: Falkutatás a pécsi bazilika attemplomában. Pécsi Szemle V/2. 2002. 5–20.
- BUZÁS GERGELY 2013: A pécsi székesegyházak a román korban. Archaeologia – Altum Castrum Online Visegrád 2013.
- GRETI DINKOVA BRUUN 2012: The story of Samson in medieval literary discourse. In: The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature. (szerk: Ralph Hexter-David Townsend) 2012.
- GERECZE PÉTER 1897: A pécsi székesegyház oltársátra és többi szobrászati maradványa. Arch. Közl. XX. 1897. 72–130.
- GOSZTONYI GYULA 1939: A pécsi székesegyház eredete. Pécs 1939.
- HENSZLMANN IMRE 1876: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílus mű- emlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876.
- HORVÁTH JUDIT 2011: Sámson és Héraklész. In: Ókor 2011. 10. évf. 3. sz. 18–23.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2009: A pécsi püspökök a 14. század közepéig. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543) (szerk: Fedeles Tamás – Sabrak Gábor – Sümegi József) Pécs 2009.
- NAGY EMESE 1983: Adatok a pécsi székesegyház attemplomi lejáratainak problematikájához. In: Építés-, Építészettudomány 15. 1983. 327–334.
- PASTEINER GYULA 1896: Építészeti emlékek a Dunán túl. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben IV. Budapest 1896.
- SCHEIBER SÁNDOR 1962: A fakitépő Sámson párhuzamai és forrásai. In: Archaeológia Értéktő 89., Budapest 1962. 68–71.
- SZŐNYI OTTÓ 1906: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906.
- TÓTH MELINDA 1994: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a román korban. In: Pannonia Regia. (szerk: Mikó Árpád – Takács Imre) Budapest 1994. 123–147.

Additional information to the 12. C. construction of the cathedral of Pécs and to the interpretation of the Samson cycle

CSILLA M. ARADI

The archaeological excavations, art historical investigations, as well as the 18–19. C survey and other representations all yielded to the identification of traces of the 12. C constructions on the Basilica of Pécs. The enlargement of a smaller Romanesque window on the North side of the main apse, the position of cornices, the walled in arch on the West front, the position of side windows, the plan of a Western gallery, the chronological separation of the two pair of towers all add up to at least two Romanesque periods. It is probable that the cathedral had a largely decorated Western front with a Last Judgment scene, which was relocated during the gothic period. The stone carvings reflecting French influence originally were not placed at the crypt entrance. The irregularity of the entrances, the differences in measurement and form between

the two doors, the original window in the location of the Southern entrance all give evidence. A group of carvings was found in secondary position in the gothic pillars and walls, and behind the Samson relief a piece of the altar baldachin was located. Further anomalies could be traced at the dividing frame ornament of the entrances.

The fragmentary Samson cycle of Pécs is one of the fullest representations of the Biblical story in the Romanesque period. Out of the different descriptions the one depicting the tree-pulling Samson has no Biblical analogy. Its parallels were highlighted by Scheiber. Other non Biblical representations of the Samson narrative – his fight with a bear – can be traced in Southern Italy. Alongside with Christ, Hercules and the wild man show correlation with the medieval Samson figure.

Középkori érmék Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlőről

GÁLVÖLGYI ORSOLYA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet,
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B; e-mail: orsolya.galvolgyi@gmail.com

GÁLVÖLGYI, O.: *Medieval coins from Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő*.

Abstract: Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő was excavated along the track of the M7 motorway, in Somogy county and archaeologist found a fortified churchsite of the former medieval Szárszó village with a linear apse church, 1346 graves and a group of light-structured buildings and cellar pits. There were more finds, for example that 105 pieces of hungarian and other central-european coins, which were dated between 13. century and 16. century. Hungarian archaeology usually do not treat these objects, but I try to interpret them and define the money circulation of the excavation site in the context of hungarian coinhoards and coin finds from other excavations.

Keywords: M7 motorway; Balatonszárszó; coins; numismatics

Bevezetés

Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő lelőhely Balatonszárszó délkeleti határában, az Alma-hegy lábánál egy, a Balaton felé lejtő, széles platón található. 2000 szeptemberében Belényesy Károly vezetésével kezdődtek ásatások a leendő M7-es autópálya tervezett csomópontjában,¹ ennek során itt sikerült feltárni a mai Szárszó középkori elődjéhez tartozó erődített templomkörzetet, ahol a templom mellett sírokat, valamint szabályos rendszerben, sűrűn egymás mellé épített, könnyűszerkezetű épületekből és tárolóvermek tömegéből álló településrészletet találtak.²

A középkori falu első biztos említése a fehérvári káptalan birtokai között szerepelt 1229-ben („[...] *In villa Zarozou* [...]”).³ Szárszó templomának történetét is vissza lehet vezetni egészen a 13. századig, 1233-ban már bizonyosan állnia kellett az épületnek, amit Bertalan veszprémi püspök építtetett („[...] *super capelle de villa Sarasou* [...]”).⁴ Ezt követően a falura vonatkozó adatok egészen a 16. századig folytatódtak, amikor nagy valószínűséggel a tizenöt éves háború vetett véget a működésének.⁵ A viszonylag nagyszámú írott forrás ellenére is egyetlen hivatkozás sem ismert az erődített templomkörzet létrehozásáról, működtetéséről, pusztulásáról vagy megszűnéséről.⁶ Belényesy Károly a szárszói középkori falu esetében felvetette, hogy ez a struktúra egy védett terület volt a javait tároló és veszély esetén felhalmozó lakosság számára.⁷

Számos fontos lelet került elő a lelőhelyről, amelyek a 13–16. századra voltak datálhatóak.⁸ Ezek közé tartozott az a 105 darab pénz, amit lehetőségem nyílt feldolgozni alapszakos szakdolgozatomban.⁹ Magyarországon sajnos kevés hagyománya van az ásatási éremanyagok feldolgozásának és közlésének, különösen a középkor és a kora újkor tekintetében. Az utóbbi évtizedekben változásoknak lehettünk szemtanúi, a műszeres lelőhelyfelderítési módszereknek köszönhetően a megtalált szórvány leletek és a feltárásokból származó éremanyagok száma ugrásszerűen megnöttek.¹⁰ Tanulmányomban a balatonszárszói ásatásból származó éremanyagot kívánom bemutatni, illetve a lelőhely pénzforgalmát értékelni, több esetben a hazai régészeti feltárásokból származó éremanyagok feldolgozására vagy éremleletekre hivatkozva.

Anyag és módszer

Balatonszárszó esetében elsődleges szempont volt az érmék minél pontosabb meghatározása az ismert típusok szerint, amiben az éremkorpuszok jelentettek segítséget. Az innen származó 105 ezüst aprópénzt három kronológiai csoportba lehetett sorolni. Ezek közül a legkorábbiak a 13–14. századi érmék csoportja, amelybe 17 érmét soroltam. (1. ábra) Ezt követi a 15. század éremanyaga, ami a legnagyobbak bizonyult a maga 71 darabjával, (2. ábra) amihez képest elenyészően kevés a nyolc darab 16. századi pénz, ami a lelőhely rövid, kora újkori történetéről tudósított. (3. ábra) Mivel kilenc darab pénzt nem tudtam közelebbről meghatározni állapotuk miatt, külön kategóriaként kezeltem őket.

Alapvetően a meghatározott pénzek között az éremkorpuszokból ismert típusok fordultak elő, ez alól két pénzérme képezett kivételt. Az egyik Zsigmond uralkodására helyezhető CNH II. 125A parvus hátlapján szereplő verdejegy analógia nélküli, ahogy V. Lászlónak nevében vert CNH II. 198 típusú denárja

8 Belényesy–Zatykó 2007, 58.

9 Köszönettel tartozom Belényesy Károlynak, aki felajánlotta számomra az ásatási leletanyagot feldolgozásra, illetve szabadon lehetett hozzá fordulni segítségért és hasznos tanácsaival hozzájárult a jobb munka elkészültéhez. Emellett köszönöm témavezetőmnek, Tóth Csabának, aki a Magyar Nemzeti Múzeum főmúzeológusaként és a középkori és újkor érmék kutatójaként segített az érmék meghatározásában, ellátott szakirodalommal és a dolgozatom készültét felügyelte. Továbbá köszönöm tanáromnak, Mordovin Maximnak, akinek hála remek képek születtek, emellett a készülő fejezeteimhez is pótolhatatlan segítséget jelentett.

10 V. Székely 2014, 245.

1 Honti–Belényesy 2002, 9.

2 Belényesy–[Et al.] 2007, 83

3 Wenczel 1897, 472

4 Erdélyi 1902, 722.

5 Belényesy 2001, 421.

6 Hivatkozta: Belényesy 2001, 432.

7 Belényesy 2001, 432.

1. ábra. Példák a 13-14. századi pénzekre

2. ábra. Példák a 15. századi pénzekre

3. ábra. Példák a 16. századi pénzekre

esetében, aminek az előlapján megjelenő verdejegyek szintén párhuzam nélkülinek bizonyultak (4. ábra).

4. ábra. Analógia nélküli típusok a lelőhelyről

Eredmények

A szárszói pénzek legkorábbi periódusa a két II. András (1205–1235) korára keltezhető CNH I. 227. és CNH I. 300. típusú ezüstobulusok, amelyek éremképe a friesachi denárok éremképével rokonítható magyar veretek voltak. A változó minőségű magyar pénzek hasonló éremképüknek köszönhetően könnyebben maradhattak a magyar pénzforgalomban a népszerűbb külföldi veretek mellett.¹¹ A Somogy megyei Mernye közelében megtalált kincsleletben fordultak elő azonos típusú II. András-kori pénzek ezüst csat, ezüst karkötő és két darab gyűrűvel egyetemben.¹² Különösen értékesnek mondhatók ezek a példányok, mivel a lelőhely középpontjában álló egyenes szentélyzáródású falusi templom sírgödörök által kevésbé rongált szentélyének feltételezhető első kultúrrétegéből származtak, lényegében igazolva a templom feltételezett 13. századi első felében való felépülését.

A 13–14. századi időszak élénk pénzforgalmának bizonyítékai voltak a bécsi pfennigek, amik nagyarányban áramlottak be hazánk nyugati felére a 13. század második felétől.¹³ Hét darab szárszói bécsi denárt II. Ottokár herceg (1251–1278), III. Szép Frigyes, német király (1313–1330), valamint II. Albert herceg (1330–1358) uralkodása alatt verték bécsi és bécsújhelyi verdékben, illetve két példány 13. század második felétől, 14. század első feléig datálható magyarországi bécsi pfennigek utánvereteinek bizonyul-

tak. Somogy megyében ritkábbak a nagyobb mennyiségű bécsi denárleletek, a kevés kivétel közé tartozik Somogyacsa–Gerézdpusztán meglett éremlelet, illetve valószínűleg a béndeki lelet is, amik a 14. században záródnak.¹⁴ A bécsi denárokkal közös forgalomról tanúskodik a Beierlein 52 típusú bajor pénz, amely inkább a 15. századi éremleletekben gyakori a Kárpát-medence nyugati felében.¹⁵

A 14. század második felének pénzforgalmát az Anjou-ház uralkodóinak pénzei határozták meg. I. Lajos (1342–1382) az éremképük alapján szerezcsenfejes denároknak (CNH II. 89A) nevezett pénzei közül négy darab került elő a lelőhelyről. Ezek a testesebb és kissé csökkentett finomságú tartós pénzdarabok Lajos pénzreformjához köthetően születtek, amihez a Szerecszen család tagjai jelentősen hozzájárultak.¹⁶ Hagyományosan, a CNH II. 89A típusú ezüstdenárokat 1373-tól Lajos haláláig keltezik, viszont Tóth Csaba doktori disszertációjában numizmatikai szempontok alapján felvetette annak a lehetőségét, hogy valamivel korábban, akár 1360-as évektől is megkezdheték verésüket, még a szentlászlós denárok verését megelőzően.¹⁷ Annyi bizonyos, hogy közkedvelté váltak, gyakori leletanyagnak számítanak. A visegrádi királyi palota ásatásából például hét darab került elő a CNH II. 89A típusból,¹⁸ míg a budai Várpalota feltárása során 13 darab denárját találták meg I. Lajosnak, amik közül a CNH II. 89A fajta is jelen volt.¹⁹ Máriának (1382–1395) CNH II. 114. típusú monogramos denár felületén az M betű alatt lévő verdejegy (Pohl 112–7) feloldása nem ismert, ráadásul nem is a gyakori jegyek közé tartozik.²⁰ Ásatási környezetből ismertek az analógiái, szórványosan előkerült négy ilyen típusú érme a budai Várpalotából.²¹ Solt–Tételhegyen viszont jóval gyakoribb volt, mint édesapja veretei, hiszen csak a CNH II. 114 fajtájú denárból hat darabot találtak a feltárók²² (1. táblázat).

Balatonszárszón egyértelműen felélenkült a pénzforgalom a 15. század folyamán, ami a feltűnően sok pénzben, illetve több külföldi veretben lehet mérni. A templom és környezetének életében is egyértelmű változások indultak meg. A 15. századtól valószínűsíthetően megjelentek a temetkezések a templombelsőben, három rétegben tártak fel sírokat, amelyek leletanyagának többsége a 15. század első felére volt keltezhető és a kevert sírföldből 13 darab 15. századi érme származott, továbbá két temetkezés betöltéséből Mátyás-kori denárok és egy bizonytalan keltezésű pénz került elő. A templom szentélyétől 20 méterre sikerült feltárni a korai temetőt határoló árkot, ami dél felé kiszélesedve fogta körbe a sírkertet. Déli részének mélyítése során

14 Varga 2013, 245.

15 Huszár 1972, 150.

16 Pohl 1981–1982, 74.

17 Tóth 2002, 93.

18 Tóth 1994, 213.

19 Huszár 1952, 48.

20 Tóth 2002, 110.

21 Huszár 1956, 199.

22 V. Székely 2014, 247.

11 V. Székely 2000–2001, 125–126.

12 Huszár 1939–1940, 67.

13 Gyöngyössi 2012, 32.

1. táblázat. 13-14. századi pénzek katalógusa

Kibocsátó ország és uralkodó	Típus	Verési idő és hely	Darabszám	Megjegyzés
Magyarország				
II. András (1205–1235)				
	Obolus CNH I. 227; H 267	É.n. (1205-1235) Vj.n.	1 db	
	Obolus CNH I. 300; H 270	É.n. (1205-1235) Vj.n.	1 db	
IV. László (1272-1290)				
	Denár CNA XIX	É.n. (13.sz. vége-14.sz. eleje) Vj.n.	1 db	Magyarországi bécsi denár
I. Károly (1301-1342)				
	Denár CNA STW 17	É.n. (1314-1342) Vj.n.	1 db	Magyarországi bécsi denár
I. Lajos (1342-1382)				
	Denár CNH II. 89A; H 547	É.n. (1360-as évek) Vj.n. (Pécs)	4 db	
Mária (1382-1395)				
	Denár CNH II. 114; H 566	É.n. (1383-1395) Pohl 112-7.	1 db	
Ausztria				
II. Ottókar (1251-1278)				
	Denár CNA B 167	É.n. (1251-1278) Vj.n. (Bécs)	2 db	
	Denár CNA B 175	É.n. (1251-1278) Vj.n. (Bécs)	1 db	
III. (Szép) Frigyes (1314-1330)				
	Denár CNA B 218	É.n. (1314-1330) Vj.n. (Bécs)	1 db	
II. Albert (1330-1358)				
	Denár CNA B 256	É.n. (1330-1358) Vj.n. (Bécsújhely)	2 db	
	Denár CNA B 258	É.n. (1330-1358) Vj.n.	1 db	
Bajorország				
III. István (1347-1375)				
	Denár Beierlein 54	É.n. (1347-1375) Vj.n.	1 db	

középkori kerámia mellett Zsigmond-kori quaringot találtak. A 14. század során kialakuló védelmi rendszer kialakításával párhuzamosan a temető árkát fokozatosan visszatöltötték, ami nagy valószínűség szerint a 15. század első harmadára fejeződhetett be, felszínén pedig összefüggő épületek csoportjait alakították ki. Balatonszárszón a 13–14. század folyamán működő tárolóvermek megelőlegezték azt a folyamatot, aminek részét képezte a cinteremárok betöltődése, de végső eredménye a temetőáraktól 15 méterre húzódó árok kialakítása volt 14. század folyamán, ami mögött az ásatók a templomkörzet védelmi funkcióinak kialakítását vélték felfedezni. A nagyobb árok keltezése problémás volt a régészek számára, hiszen kevés leletanyag származott belőlük. Betöltéséből került elő az előbbi 1392 és 1402 közé keltezhető aquileiai érme, ami alapján a 14. század legvégén vagy a 15. század legelején kez-

dődhetett meg az objektum visszatöltődése.

A legtöbb pénz Luxemburgi Zsigmondhoz (1387–1437) köthető, ami egy általánosan megállapítható jelenség, hiszen hazánkban Zsigmond érméi a többi magyar királyéhoz képest jóval nagyobb számban fordulnak elő a leletekben és a lelőhelyeken egyaránt.²³ Budai ásatások esetében is bőséges mennyiségben jelentek meg Zsigmond pénzei,²⁴ ahogy Tételhegy numizmatikai anyagában is ennek az időszaknak a legmagasabb a példányszáma.²⁵ Uralkodásának nagy részét lefedték a talált érmék, de feltűnő, hogy hiányoztak Zsigmond regnálásának utolsó éveiben, 1427 és 1430 között vert *ducat* elnevezésű aprópénzei. A szárszói

23 V. Székely 2014, 247.

24 Huszár 1952, 198.

25 V. Székely 2014, 247.

anyagban a *parvusok* száma volt különösen kiemelkedő, 34 darab CNH II. 125A típusú parvust és egy darab CNH II. 126 fajtájú parvust találtak Balatonszárszón. Ezen kívül Zsigmond ezüst denárjainak több típusa is előkerült Kis-erdei-dülőről. A legkorábbi és egyben a legjobb minőségű a CNH II. 120, amit 1387 és 1389 között vertek a budai főverdében. Öt darab CNH II. 121 fajtájú denárt találtak, amiket 1390-től egészen az 1427. évi pénzreformig vertek és lényegében az előző denárok folytatásának tekinthetők. 1427 után vert CNH II. 124A típusú pénzből Balatonszárszón három darabot találtak. 1430-tól vert rossz minőségű pénz-nemből a *quartingból* (CNH II. 129.) pedig további hét darabot sikerült összegyűjteni.

Zsigmond után, egészen Mátyás uralkodása alatt történt általános pénzreformig, a magyar pénzforgalom legsúlyosabb időszakát élte meg. Bár Habsburg Albertnek – aki még kísérletet tett a pénzviszonyok rendezésére – nem került elő pénze, az őt követő uralkodók sora által veretett rossz minőségű érmekeket megtalálták, amik mind párhuzamos pénzverés időszakának bizonyítékai a megosztott Királyságban. Az országban mind a ténylegesen uralkodó I. Ulászló, mind a kormányzóként igazgató Hunyadi János, mind a kiskorú trónkövetelő, V. László nevében vertek pénzeket.²⁶ I. Ulászló (1440–1444) gyakoribb CNH II. 145A típusából találtak kettőt, míg a CNH II. 143 típusú denár csak töredékében ismert csak a szárszói lelőhelyről. Hunyadi Jánosnak (1446–1453) két gyenge kivitelű, 1446-ban vert budai denárjára akadtak rá Szárszón (CNH II. 156.), amiket egyértelműen a *Moneta Maior* (CNH II. 124A) mintájára készítettek el, hiszen éremképében csupán felirataiban tért el. A csecsemő V. László nevében (1440–1453) 1440 és 1441 között veretett denárjának darabja került elő Szárszóról, amely különleges lelet a rajta látható verdejegye miatt (CNH II 198). Ennek forgalmi területe inkább a Felvidékre korlátozódott, a tényleges uralkodó I. Ulászló, majd Hunyadi János kormányzó pénzeivel szemben.²⁷

Az élénk gazdasági élet jeleként foghatók fel a Balatonszárszón elkerült további dél-német és osztrák pénzek. Bár a bekerülő osztrák és bajor pénzek minőségileg jóval rosszabbak voltak ebben az időszakban, a külföldiekkel folytatott kereskedelem során elsődleges közvetítő eszközök szerepét töltötték be.²⁸ A 15. század folyamán megszokasodtak a magyarországi leletekben a bajor pénzek, bár inkább a nyugati határvidék vármegyéiben voltak jellemzők.²⁹ Balatonszárszó–Kis-erdei-dülőről hat darab 15. századi dél-német, illetve osztrák pénz került elő. A legidősebb III. Ruprecht (1398–1410) pfalzi gróf Weyl 2413 típusú denárja, emellett II. János (1429–1441) salzburgi érseknek három *földenárosát* (*håilbling*) találtak meg Balatonszárszón (CNA. I. A55). A bajor veretek az ekkor is meghatározó bécsi denárokkal együtt áramlottak Magyarországra, aminek egyik példája V. Frigyes (1439–1493) rossz megtartá-

sú 1439 és 1440 közötti CNA. I. Fa7 verete.³⁰ Továbbá, Alsó-Bajorország-Landschut hercegének, IX. Lajos (1450–1479) uralkodására keltezhető ezüst denár is a vizsgálatom tárgya volt (Kellner 21.).

Aquileiai denárok is előfordultak Balatonszárszón. II. Antal pátriárka (1402–1411) viszonylag gyakori CNI IV. III./26 típusú denárja került elő az egyik déli épület feltárása során, amelyhez hasonlókkal lehetett találkozni a Budai Várpalota ásatásain, konkrétan nyolc darabbal.³¹ A CNI VI. III./23. típusú pénz, amit I. Antal (1395–1402) regnálására lehet keltezni viszonylag ritkának tekinthető, míg II. Antal és II. Lajos pátriárkának viszonylag rossz minőségű denárjai aránylag gyakrabban előfordulnak a magyar éremleletekben,³² addig I. Antal pátriárka pénze az 1528-as záródású, 4304 darabból álló Pest megyei Hévízgyörkön talált éremleletben volt.³³ A térségbe az 1470-es években felélénkülő szarvasmarha kereskedelem során juthattak ezek a pénzek, mert az egyik legfontosabb középkori kereskedelmi útvonal Aquileianál haladt el.³⁴

I. Mátyásnak (1458–1490) három jó minőségű denárja került elő: CNH II. 239A és CNH II. 232 körmőcbányai denárjai, illetve egy 1470 körül vert CNH II. 235A nagybányai pénze bukkant fel Balatonszárszón, amiket már csak az uralkodásának második felére lehet keltezni. Ezeknek a pénzeknek a legalapvetőbb közös vonása a hátlapjukra vert Madonna ábrázolása, ami ezt követően a 20. századig magyar pénzek meghatározó eleme volt.³⁵ Az egyik legközelebbi példa a szárszói madonnás denárookra a Somogyból származó karádi éremlelet, aminek nagy részét Mátyás pénzei tették ki, mindhárom szárszói típus előfordult, azonos verdejegyekkel.³⁶ Természetesen ásatási közegből is nagymennyiségben ismertek Mátyás pénzei, mint például Budáról³⁷ és Visegrádról,³⁸ amik mind bizonyítják pénzpolitikájának sikerességét.

A három darab R. 1167 típusú, Újlaki Miklós (1470–1477) boszniai uralkodása alatt vert pénz (5. ábra) meglehetősen ritkának számít a Kárpát-medencében, bár a R. 1167 fajta jóval gyakoribb a R. 1158 típusú denárnál, ami Magyarországon csupán az 1548. évi záródású nagykatái éremleletből ismerünk a Kárpát-medencén belül.³⁹ A sűrűn előforduló denár egy darabját ismerjük az ausztriai Herzogenburgnál megtalált 916 darabos éremleletből.⁴⁰ Karádról származik egy magyar mintára vert denárja Újlakinak,⁴¹ illetve a Tolna megyei Várdombnál felfedezett 3932 darabos éremleletben is volt egy Újlaki Miklóshoz kapcsolható érem.⁴² Gyöngyössy

26 V. Székely 1993-1994, 48.

27 Pohl 1971-1972, 51.

28 Gyöngyössy 2012, 84.

29 Huszár 1972, 147.

30 Huszár 1972, 150.

31 Huszár 1956, 216.

32 Gyöngyössy 2004a, 137.

33 Gedai 1982, 151–152.

34 Gyöngyössy 2008, 194.

35 Gyöngyössy 2012, 57.

36 Huszár 1942, 66–67.

37 Huszár 1956, 200.

38 Huszár 1966, 14.

39 B. Szatmári 1965-1966, 95.

40 Koch 1946-1950, 197.

41 Huszár 1942, 66–67.

42 Gaál 1989-1990, 148.

5. ábra. Újlaki Miklós bosnyák király pénzei

Márton állított fel hipotézist azzal kapcsolatban, hogy milyen okok vezérleheték Újlakit az önálló pénzverés megindításában. Miklós királynak fennhatósága alá tartozó várakban zsoldot kellett fizetnie, ami jobban megérte, ha nevével veretett pénzt.⁴³ Újlaki Miklós olyan mintákat próbált választani pénzei számára, amelyeket nem csupán a magyar katonák, de a familiárisaiból álló magyar adminisztráció, illetve alattvalói is elfogadtak.⁴⁴ A szárszói relatív nagyszámú Újlaki pénznek az okát ezenfelül a család Somogy megyei szerepében lehet keresni. Újlaki Miklós 1444-ben a Somogy megyei főispán hivatalát töltötte be, illetve a korona számára elfoglalta a kaposújvári és a hédervári uradalmakat, amik viszont ezt követően őt és familiárisait gazdagították jövedelmeikkel. 1453-ban az Újlakiak V. Lászlótól szerezték meg a valódi tulajdonjogot Újvár fele részére és fele uradalmára. Egészen a 16. század első feléig, 1524-ig jelen volt a család a térségben.⁴⁵ Nem meglepő tehát, hogy a bosnyák királynak nagyobb számú pénze foroghatott ebben a vármegyében, mint Magyarország más pontjain. A pénzek verésének helye ismeretlen, valószínűleg nem egy királyi pénzverdében, hanem Újlaki egyik vidéki birtokán készülhettek, Szlavóniában.⁴⁶

Az ásatók feltételezték a templomerődítés pusztulását a 15. század folyamán. Ennek pontosabb keltezéséhez régészeti bizonyítékok is rendelkezésre állnak. A templomdomb feldúlásának legfeltűnőbb bizonyítéka a templomhajóban kiásott 15. századi járószint, amelynek felületén freskók töredékei, a ráomlott és leégett födém nyomai, elszenesedett gerendák alatt felfedezett emberi maradványok kerültek elő.⁴⁷ Azonban a templom nem szűnt meg még ekkor, hiszen a templomban egy planírozási réteget is megástak, amelyből hat darab

13–15. századi pénzérme is előkerült, amik közül legkésőbbi I. Ulászló 1443-ban vert denárja volt. Ez alapján feltételezhető, hogy a templombelsőben a 15. század végén simíthatták el a törmelékét, ami a templom korábbi pusztulásakor keletkezett, és tovább működött. Emellett a szentélyben lévő tárolóveremből is került elő az 1440-es évekre datálható pénzérme, ami a vermek század végi működését támasztja alá (2. táblázat).

A 16. századra nagymértékben visszaesett a pénzmennyiség, a Mohácsot követő zűrzavaros időszak minden bizonnyal nem hagyta érintetlenül Balatonszárszót sem. Ekkorra az erődítés védelmi funkciója teljes mértékben megszűnhetett, de a temetkezések tovább folytatódtak. A legtöbb kora újkori temetkezést távol a templomtól tárták fel, de a pénzzel keltezhető három 16. századi sír a templomtól nem messze került elő. A templom is tovább működött, ahol szintén voltak fellelhető kora újkori sírok és két 16. századi pénzérme is előbukkant 15. századi pénzek társaságában. A templomdomb utolsó fázisa a falu elpusztulásával állhat kapcsolatban, ami valószínűleg a tizenöt éves háború során következett be.

A szárszói 16. századi pénzek mind jól ismert típusok a különböző leletanyagokból. II. Ulászlónak (1490–1516) két körömi denárját találták meg Balatonszárszón, amelyek nagy előnye, hogy ő volt az első magyar király, akinek a pénzein az évszámok megjelentek,⁴⁸ a két szárszói denárt 1509-ben, illetve 1515-ben verték felirataik tanúsága szerint (CNH II. 278A). Számos somogyi leletben több, azonos évszámmal és verdejegygyel ellátott példányról tudunk, például Karádon 65 darab 1509-ben vert denár volt és 64 darab 1511-es példány.⁴⁹ Három darab osztrák és dél-német pénz jutott el Szárszóra. 16. századi pénzek közül a legkorábban a passauai püspöknek, Ernst Herzog von Bayernnek (1517–1540) a denárját verték, (Kellner 63) emellett Matthäus Lang von Wellenburg (1519–1540) salzburgi érsek zweierét (Probst 298.) és Habsburg Ferdinánd Grazban vert steieri pfennigét találták meg. A magyar pénzforgalomban jelentkező bajor pénzek már nem csak a nyugati határszélen lévő éremleletekben jelentek meg nagyobb számban, hanem akár a Dunántúlon is lehet rájuk számítani.⁵⁰ Az 1548-as záródású pócapusztai leletben mindegyik éremtípus megtalálható, amik csak Balatonszárszón előfordult más nyugati és magyar eredetű érmével.⁵¹ I. Habsburg Ferdinándnak (1526–1564) magyar királyként egy 1529 és 1532 között vert obolusa (H 966), illetve egy 1535-ben és egy 1554-ben készített denárja került elő. (H 935) Mindegyik a körömbányai verde terméke, ami láthatólag is végképp a legjelentősebb pénzverdévé vált.⁵² A Balatonszárszói pénzek sora Ferdinánd 1554-ben vert körömi denárjával véget ért, a pénzek nem közölnek további adatokat Balatonszárszó további sorsáról (3. táblázat).

43 Gyöngyössy 2012, 59.

44 Gyöngyössy 2003, 156.

45 Kubinyi 1973, 3–44.

46 Gyöngyössy 2004c, 202.

47 Belényesi–[Et al.] 2007, 88.

48 Gyöngyössy 2012, 65.

49 Huszár 1942, 67.

50 Huszár 1972, 154.

51 Huszár 1944, 54.

52 Gyöngyössy 2010, 18.

2. táblázat. 15. századi pénzek katalógusa

Kibocsátó ország és Uralkodó	Típus	Verési idő és hely	Darabszám	Megjegyzés
Magyarország				
Luxemburgi Zsigmond (1387-1437)	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) Vj.n.	26 db	
	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) S-a	1 db	A verdejegy analógia nélküli.
	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) Pohl 119-5 (Kassa)	2 db	
	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) Pohl 119-27	1 db	
	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) Pohl 119-23 (Nagyszeben)	1 db	
	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) Pohl 119-48 (Körmöcbánya)	1 db	
	Parvus CNH II. 125A; H 580	É.n. (1387-1427) Pohl 119-77 (Nagybánya)	2 db	
	Parvus CNH II. 126; H 582	É.n. (1402-1403) Vj.n. (Buda)	1 db	
	Denár CNH II. 120; H 575	É.n. (1387-1389) Vj.n. (Buda)	1 db	
	Denár CNH II. 121; H 576	É.n. (1390-1427) Vj.n.	5 db	
	Denár CNH II. 124A; H 578	É.n. (1427-1437) Vj.n.	3 db	
	Quarting CNH II. 129; H 586	É.n. (1430-1437) Vj.n.	5 db	
	Quarting CNH II. 129; H 586	É.n. (1430-1337) Pohl 124-10 (Székesfehérvár)	1 db	
	Quarting CNH II. 129; H 586	É.n. (1430-1437) Pohl 124-65	1 db	
V. László (1440-1453)				
	Denár CNH II. 198; H 644	É.n. (1440-1441) V-A	1 db	A verdejegy analógia nélküli.
I. Ulászló (1440-1444)				
	Denár CNH II. 145A; H 607	É.n. (1443) Vj.n.	2 db	
	Denár CNH II. 143A; H 609	É.n. (1444) Vj.n.	1 db	

2. táblázat. 15. századi pénzek katalógusa

Kibocsátó ország és Uralkodó	Típus	Verési idő és hely	Darabszám	Megjegyzés
Magyarország				
Hunyadi János (1446-1453)				
	Denár CNH II. 156; H 618	É.n. (1446) Pohl 175-1 (Buda)	2 db	
I. Mátyás (1458-1490)				
	Denár CNH II. 235A; H 717	É.n. (1470) Pohl 216-13 (Nagybánya)	1 db	
	Denár CNH II. 239A; H 719	É.n. (1479-1485) Pohl 221-1 (Körmöcbánya)	1 db	
	Denár CNH II. 232; H 722	É.n. (1488) Pohl 223-1 (Körmöcbánya)	1 db	
Aquileia				
I. Antal (1394-1402)				
	Denár CNI VI. III./23	É.n. (1394-1402) A-n	1 db	
II. Antal (1402-1411)				
	Denár CNI IV. III./26	É.n. (1402-1411) Vj.n.	1 db	
Rajnai Palotagrófság				
III. Ruprecht (1398-1410)				
	Denár Weyl 2413	É.n. (1398-1410) Vj.n.	1 db	
Salzburg				
II. János (1429-1441)				
	Hälbling CNA I A55	É.n. (1429-1441) Vj.n.	3 db	
Ausztria				
V. Frigyes (1439-1493)				
	Hälbling CNA I Fa7	É.n. (1439-1440) Vj.n. (Bécs)	1 db	
Alsó-Bajorország- Landschut				
IX. Lajos (1450-1479)				
	Denár Kellner 21	É.n. (1450-1459) Vj.n.	1 db	
Bosznia				
Újlaki Miklós (1471-1477)				
	Denár R 1167	É.n. (1471-1477) Vj.n.	3 db	

3. táblázat. 16. századi pénzek katalógusa

Kibocsátó ország és Uralkodó	Típus	Verési idő és hely	Darabszám	Megjegyzés
Magyarország				
II. Ulászló (1490-1516)				
	Denár CNH II. 278A; H 811	1509 Pohl 253-4 (Körmöcbánya)	1 db	
	Denár CNH II. 278A; H 811	1511 Pohl 253-4	1 db	
I. Ferdinánd (1526-1564)				
	Denár H 935	1535 K-B (Körmöcbánya)	1 db	
	Denár H 935	1554 K-B (Körmöcbánya)	1 db	
Passau				
Ernst von Bayern (1517-1540)				
	Denár Kellner 63	É.n. (1517-1540) Vj.n.	1 db	
Salzburg				
Matthäus Lang von Wellenburg				
	Zweier Probszt 298	É.n. (1519-1540) Vj.n.	1 db	
Ausztria				
I. Ferdinánd				
	Denár	1533 (Graz)	1 db	Nincs rá vonatkozó katalógushivatkozás

Összefoglalás és értékelés

A templomkörzet leleteinek vizsgálata során számos megállapításra lehetett következtetni Szárszó falu történetével kapcsolatban, habár a települést magát régészeti úton még nem sikerült lokalizálni. A pénz szerepének változásai és a lelőhelyen lejátszódó folyamatok jól nyomon követhetőek voltak az éremanyag segítségével. A legkorábbi pénzek igazolták a templom 13. századi alapítását, amit az írott forrásokból már sejtettünk. Az 1242–1243. évi tatárjárás nagyvalószínűség szerint nem okozott komolyabb törést a térségben, hiszen a 13. század második felére, 14. század első felére keltezhető pénzek is gyarapították a pénzüanyagot, mint az ekkor a Dunántúlon meghatározó bécsi fillérek és a magyar veretű kis bécsi denárok, amelyek ugyancsak az eleven pénzforgalom jelei voltak. Dunántúlon jóval kevesebb éremlelet került elő a tatárjárás időszakából, mert a mongolok a Dunát csak 1242-ben lépték át és tavaszra már el is hagyták az országot.⁵³ A 13–14. századi érmékre elsősorban a templom és a temető korai periódusáról mesélnek, de cinteremárok és a sírok között terjeszkedő tárolóvermek működését is keltezték.

14. század közepétől a pénz, mint értékmérő és az áruforgalom közvetítő eszköze egyre fontosabb szerephez jutott Európa szerte. Az ezüstpénzek egyértelműen a mindennapok részévé váltak, kimutatható az időszakban a természetbeli szolgáltatások visszaszorulása, a jobbágyok igyekeztek pénzre váltani kötelezettségeiket, amit a földesúr és az egyház is támogatott.⁵⁴ Ezzel egy időben az értékállóbb pénzek megjelenésének köszönhetően a magyarországi pénzforgalomban megnövekedett a magyar eredetű veretek száma, ennek bizonyítékai I. Lajos egyik legnépszerűbb pénztípusának a szecsenfejes denároknak és Mária egyik ritka verdejeggel ellátott pénzének a megjelenései.

15. század számított a legnagyobb darabszámúnak, a legtöbb pénzt Balatonszárszóról Zsigmond király verette, de utódai rossz minőségű érméi is előkerültek. A képet színesítik a nyugatról és itálisából érkezett pénzek, amelyek az élénk pénzforgalom jeleiként értelmezhetőek. A csökkenő nemesfém termelés időszakában Magyarországnak nagy szerepe volt nyugat felé az állatkivitelben, más fémek és a bor exportjában, ezzel szemben nyugati irányból elsősorban iparcikkek érkeztek az országba,⁵⁵ a külkereskedelem eszközei pedig

53 Varga 2013, 244.

54 Szabó 1975, 62-63.

55 Nagy 2008, 272–273.

a Szárszón is talált veretek voltak. Kereskedelmi szerepéhez hozzájárulhatott remek fekvése is a településnek. Balatonszárszó a Balaton déli partján futó Fejérvár–keszthelyi út mentén épült fel, amely egy darabon megegyezett a hadiút vonalával is.⁵⁶ Somogy és Zala vármegyék területén számos ehhez hasonló kisebb „nagyút” haladt át, amelyek összekötötték a nagyobb városokat és a külföldre vezető utakat.⁵⁷ Fontos részét képezik az éremanyagnak még Újlaki Miklós bosnyák király veretei, amik előfordulása a családjának a vármegye történetében betöltött fontos szerepét hangsúlyozza. A 15. századi pénzek is a templom közvetlen környezetében sűrűsödtek leginkább, de meglepően sok került elő a templomból, ami a temetkezések intenzívebbét mutatja az épületen belül, de a templomdomb funkciójának fokozatos átalakulásának és ezeknek a megszűnésének igazolására is használhatók voltak a pénzek. A 16. századra a pénzmennyiségben nagyban lecsökkent, de az egész történelmi Magyarország területéről ismert típusok gyarapították a leletanyagot.

Az érmék szerepe a keltezés szempontjából egyértelmű, de ezek alapján nem lehet minden kérdésre választ adni a lelőhellyel kapcsolatban és az eredményeket kritikusan kell kezelni. Kis-erdei-dűlőn külön nehézséget okozott, hogy a szintek többsége erősen sérült vagy bolygatott volt, gyakoriak voltak az egymásra temetkezések, sírátvágások, amik miatt némely pénzérme keltező értéke erősen megkérdőjelezhető volt. Ebből a szempontból érdemes más datálási módszereket is figyelembe venni.⁵⁸ A pénzek által kínált abszolút datáláson túl, a különböző tárgytípusokon alapuló relatív keltezési módszert is figyelembe kell venni.⁵⁹

⁵⁶ Glaser 1929, 266.

⁵⁷ Glaser 1929, 150.

⁵⁸ Hege Fruzsina 2016-ban elkészült alapszakos szakdolgozata, illetve ebben a kötetben megjelenő tanulmánya tárgyalja a szárszói sírokból és szórványként előkerült viseleti elemeket, továbbá Líbor Csilla mesterszakos szakdolgozatához a temető antropológiai vizsgálatát végzi el.

⁵⁹ Kulcsár 1995, 227.

Irodalom

- BELÉNYESY K. 2001: Templom körüli erősítés Balatonszárszó határában. – In: Cseri M. –Tárnoki J. (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a Honfoglalástól a 18. századig. Szentendre 2001. pp. 421–436.
- BELÉNYESY K.–[ET AL.] 2007: Balatonszárszó–Kis–erdei–dűlő. – In: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Budapest 2007 pp. 75–89.
- BELÉNYESY K.–ZATYKÓ Cs. 2007: A Balaton déli partvidéke az államalapítástól a késő középkorig. – In: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Budapest 2007 pp. 55–59.
- B. SZATMÁRI S. 1965–1966: Nagykáta. – Numizmatikai Közlöny 64–65: 95.
- ERDÉLYI L. 1902: Pannonhalma rendtörténete I. Budapest 1902.
- GAÁL A. 1989–1990: Várdomb. – Numizmatikai Közlöny 88–89: 148.
- GEDAI I. 1981–1982: Hévízgyörk. – Numizmatikai Közlöny 80–81: 151–152.
- GLASER L. 1929: Dunántúl középkori úthálózata. – Századok 6–7: 138–167. és 257–285.
- GYÖNGYÖSSY M. 2003: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest 2003.
- GYÖNGYÖSSY M. 2004a: Münzen des 15. Jahrhunderts aus Aquileia im mittelalterlichen ungarischen Geldumlauf. – In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 55: 137–159.
- GYÖNGYÖSSY M. 2004b: Die Münzprägung des Nikolaus Újlaki, König von Bosnien. – In: Kovács Gy. (szerk.): „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. pp. 195–205.
- GYÖNGYÖSSY M. 2008: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). – In: Kubinyi A.–Laszlovsky J.–Szabó P. (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Budapest 2008. pp. 185–197.
- GYÖNGYÖSSY M. 2010: A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608). Budapest 2010.
- GYÖNGYÖSSY M. 2012: Magyar pénztörténet 1000–1540. Budapest 2012.
- HONTI SZ.–[ET AL.] 2004: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. – Somogyi Múzeumok Közleménye 16: 3–90.
- HUSZÁR L. 1939–1940: Mernye. – Numizmatikai Közlöny 38–39: 67.
- HUSZÁR L. 1942: Karád. – Numizmatikai Közlöny 41: 66–67.
- HUSZÁR L. 1944: Pocapuszta. – Numizmatikai Közlöny 43: 54.
- HUSZÁR L. 1952: A budai várpalotában talált érmek. – Archaeologiai Értesítő 79: 197–202.
- HUSZÁR L. 1956: A budai várpalota ásatásainak éremleletei. – Budapest Régiségei 17: 197–240.
- HUSZÁR L. 1966: Visegrád történeti emlékei az éremleletek tükrében. – Műemlékvédelem 10: 9–16.
- HUSZÁR L. 1972: Bajor pénzek forgalma a középkori Magyarországon. – Soproni Szemle 26: 145–159.
- KOCH B. 1946–1950: Herzogenburg. – Fundberichte aus Österreich 5: 196–197.
- KUBINYI A. 1973: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. – Somogy Megye Múltjából 4: 3–44.
- KULCSÁR M. 1995: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. – Somogyi Múzeumok Közleménye 11: 227–238.
- NAGY B. 2008: Magyarország külkereskedelme a középkorban. – Kubinyi A.–Laszlovsky J.–Szabó P. (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 2008. pp. 253–276.
- POHL A. 1971–1972: V. László pénzverése (1453–1457). – Numizmatikai Közlöny 70–71: 51–59.
- POHL A. 1981–1982: Pénzverés Nagy Lajos korában. – Numizmatikai Közlöny 80–81: 71–77.
- SZABÓ I. 1975: Magyar mezőgazdaság története a 14. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975.
- TÓTH Cs. 1994: A kápolna és az északkeleti palota éremleletei. In: Buzás G.–Fülöp A. (szerk.): A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Visegrád, 1994. pp. 211–217.
- TÓTH Cs. 2002: Pénzverés és pénzforgalom az Anjou-kori Magyarországon. Doktori disszertáció. Budapest, 2002.
- VARGA M. 2013: Középkori és kora újkori éremleletek Somogy megyében. – In: Varga M. (szerk.): Fialat Középkorok Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. Kaposvár, 2013. pp. 239–250.
- V. SZÉKELY Gy. 1993–1994: Az ezüstpénzverés helye és szerepe a későközépkori magyar pénzrendszerben és pénzforgalomban. – Numizmatikai Közlöny 92–93: 47–51.
- V. SZÉKELY Gy. 2000–2001: A pénzverés és a pénzforgalom kapcsolata a 13. századi Magyarországon. – Numizmatikai Közlöny 100–101: 25–130.
- V. SZÉKELY Gy. 2014: A Solt–Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése. – In: Somogyvári A.–Szentpéteri J.–V. Székely Gy. (szerk.): Településtörténeti kutatás. Solt–Tételhegy és Kiskunfélegyháza, Amler bánya. Kecskemét, 2014. pp. 245–262.
- WENCEL G. 1897. Árpád kori Új Okmánytár VI. Pest, 1897.

Katalógushivatkozások

Beierlein	Beierlein J. P. 1869: Die bayerischen Münzen des Hauses Wittelsbach 1180–1550. München, 1868.
Kellner	Kellner H. J. 1968: Die Münzen der niederbayerische Münzstätten. München, 1968.
CNA	Koch B. 1994: Corpus Nummorum Austriacarum I. Bécs, 1994.
CNH I.–II.	Réthy L. 1899–1907: Corpus Nummorum Hungariae I. Budapest, 1899–1907.
CNI IV.	III di Savoia V. E. 1913: Corpus Nummorum Italicorum IV. Róma, 1913.
CNI VI.	III di Savoia V. E. 1922: Corpus Nummorum Italicorum VI. Róma, 1922.
H	Huszár L. 1979: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest, 1979.
Probszt	Probszt G. 1959: Die Münzen Salzburgs. Graz, 1859.
R	Rengjoe I. 1959: Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slawonien, Dalmatien und Bosnien. Graz, 1959.
Weyl	Weyl A. 1892: Die Saurmasche Münzsammlung. Berlin, 1892.

Beszámoló a balatonszemesi Bolondvár (Kern villa) területén 2007 nyarán folytatott megelőző régészeti kutatásról

MAGYAR KÁLMÁN

E-mail: magyarkalman@digikabel.hu

MAGYAR, K.: *Excavation of the 'Bolondvár' site in Balatonszemes, during 17-25 June, 2007.*

Abstract: This article deals with the excavation centered in Balatonszemes, during 17-25 June, 2007. On the site called 'Bolondvár' – now surrounded by the mansion of the Kern family – existed a stronghold from the Ottoman era, bearing a significance in strategic defence. Our excavation proved no evidence of a presumed settlement or enclosure from the prehistoric period. Due to the built-in and disturbed area, we found no material from the enclosure and the inner buildings. As our chief result, we determined the structure of the west causeway along with a deep trench situated before it. Remains of a collapsed house refers to the stronghold's destruction by the fire circa 1683-86. The most important material from the late Ottoman era was uncovered there: glazed wares, bit, whitestone and a large group of animal bones.

Keywords: archaeology, excavation, Ottoman period, stronghold

Bevezetés

2005-ben hivatalos megkeresés érkezett a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságához a budapesti Kern család megbízottjától, Tótné Nick Dorottytól. Ebben az szerepelt, hogy a balatonszemesi ún. Bagolyvár villájuk területén (Bagolyvár utca 12.) a konyhaépület bontását, illetőleg tenispálya, fürdőmedence és pavilon sor építését szeretnék engedélyeztetni (1. ábra). Tekintettel arra, hogy ezeket a munkákat a tulajdonosok a még részben meglévő régi törökkori, ún. Bolondvár régészeti és műemlék védelmére is védett területén kívánták elvégeztetni, igény volt a törvény által is előírt többszöri hatósági helyszínelésekre, egyúttal régészeti bejárásokra. Ezeknek a nyomán bizonyult szükségesnek az általunk később elvégzett megelőző régészeti feltárás.¹

A 2005-ben elkészült Somogy megyei várkataszter szerint ez a bagolyvári – régi hivatalos nevén bolondvári – régészeti lelőhely Balatonszemes belterületén, a vasútállomástól 200–250 méterre, a Bagolyvár utca 12-es szám alatt, az 1253. helyrajzi számú telken van² (2. ábra). A szakirodalomban már itt gyakran csak várhelyként szereplő villa telkén szerintünk eredetileg egy Balaton melletti négyszögletes, sarkain félköríves, ún.

rondellákkal rendelkező törökkori palánkvár volt.³ Ma már azonban ennek csak az egyenes árokkal kísért DK-i oldala ismerhető fel, mindkét végén egy-egy kör alakban kiugró földbástya nyomaival⁴ (3. ábra). Ez a mai helyzet viszont csak úgy alakulhatott ki, hogy a 19. század végétől kezdődően az új villatulajdonosok a várkastélyszerű, tornyos épületeiket pontosan az egykori vár belsejébe építették be. 1945 után az 1990-es évekig ezt a várszerű épületet a mindenkori állami tulajdonosok vállalati üdülőként használták és részben át is alakították. A 2000-es évek elejétől pedig az itteni legújabb kori tulajdonos, a Kern család⁵ már egy fényűző családi nyaralóvá építtette ki. Az akkori új politikai „elitben” is szereplő nagyvállalkozó 2005-től még több nagyszabású átalakítást tervezett a tulajdonába került villánál.⁶ A győri TUTITERV Kft. (9022 Győr, Czuczor Gergely u. 13.) tervezője, T. Czirják Éva a medence, a tenispálya és a kerti pavilon sor tervét készítette el, főképpen a régi várat is érintő villa telkén.⁷ 2006 végére – a hosszan tartó hivatalos tárgyalásaink után – elfogadott engedélyeztetési terv szerint az említett Kern család egy ún. fürdő-pancsolóra a központi épülettől Ny-ra lévő parkban, vagyis a belső vár egykori területén, míg a pavilon sor megépítésére annak a Ny-i szélén, az ott megmaradt vársáncra kapott építési engedélyt. Az ugyanakkor tervezett tenispálya távolabbra, már az egykori belsővártól Ny-ra, vagyis a nemrégiben lebontott újkori konyhaépület helyére került.

2006. december 6-án M. Aradi Csilla örökségvédelmi régészeti felügyelővel és T. Czirják Éva tervezőmérnökkel hármasan a helyszínen pontosan kimértük az egykori vár területére kerülő építmények helyét is (4–7. ábra). Nem volt ilyen egyszerű viszont a tulajdonos képviseletében eljáró Nick Dorottyaival megegyeznünk a megelőző régészeti feltárás idejében és annak a kivitelezési módjában. Nick Dorottya ugyanis először még csak egy két napos és nagyon gyors gépi földmunkavégzéshez akart hozzájárulni. Szerző, a régészeti kutatások vezetője viszont ragaszkodott a szakszerű – legalább egy hétig tartó, kézi és gépi erővel együttesen

1 Az ezzel kapcsolatos hivatalos ügyek lebonyolítását a Pécsi KÖH Iroda munkatársaival, dr. Aradi Csilla régészeti és Levárdy Henriett műemléki felügyelővel, és az ebben illetékes hatóságokkal együtt a Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága megbízásából dr. Magyar Kálmán régész-történész, múzeumi főtanácsos végezte.

2 Magyar Kálmán - Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005. 31-32. (Továbbiakban: Magyar-Nováki i.m. 2005.)

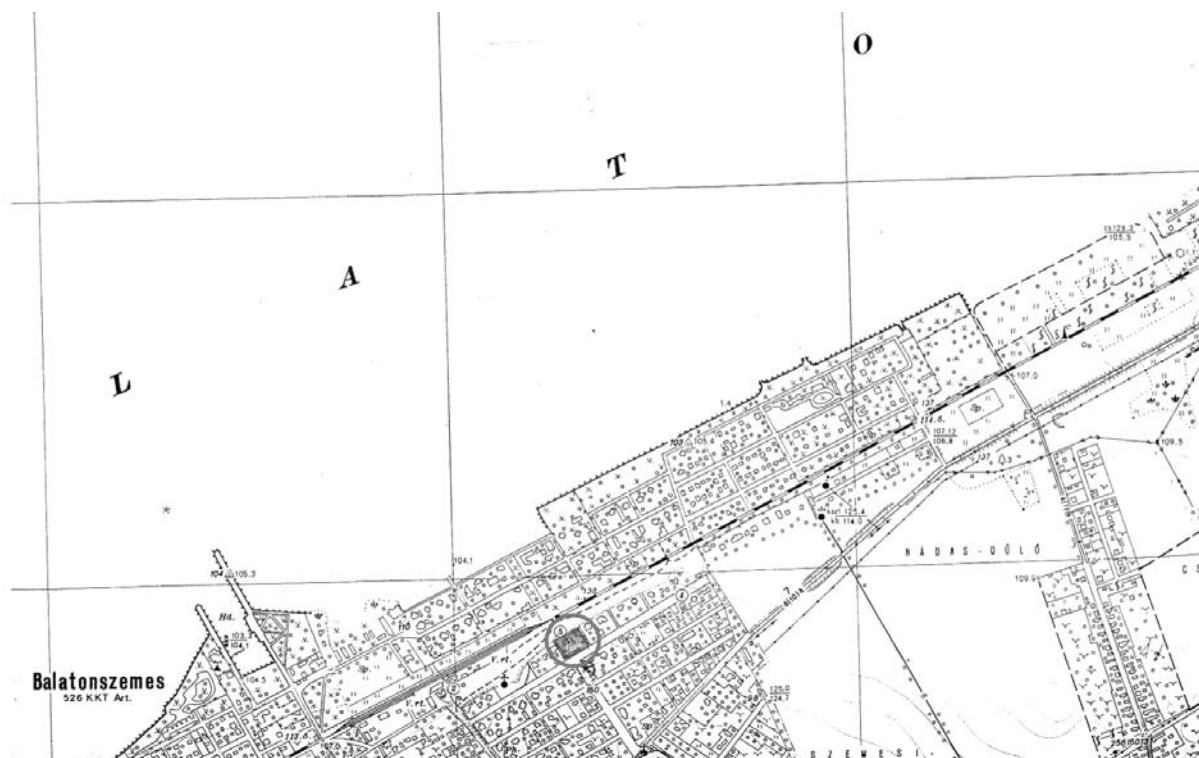
3 Magyar-Nováki i.m. 2005. 31-32.

4 Ua.

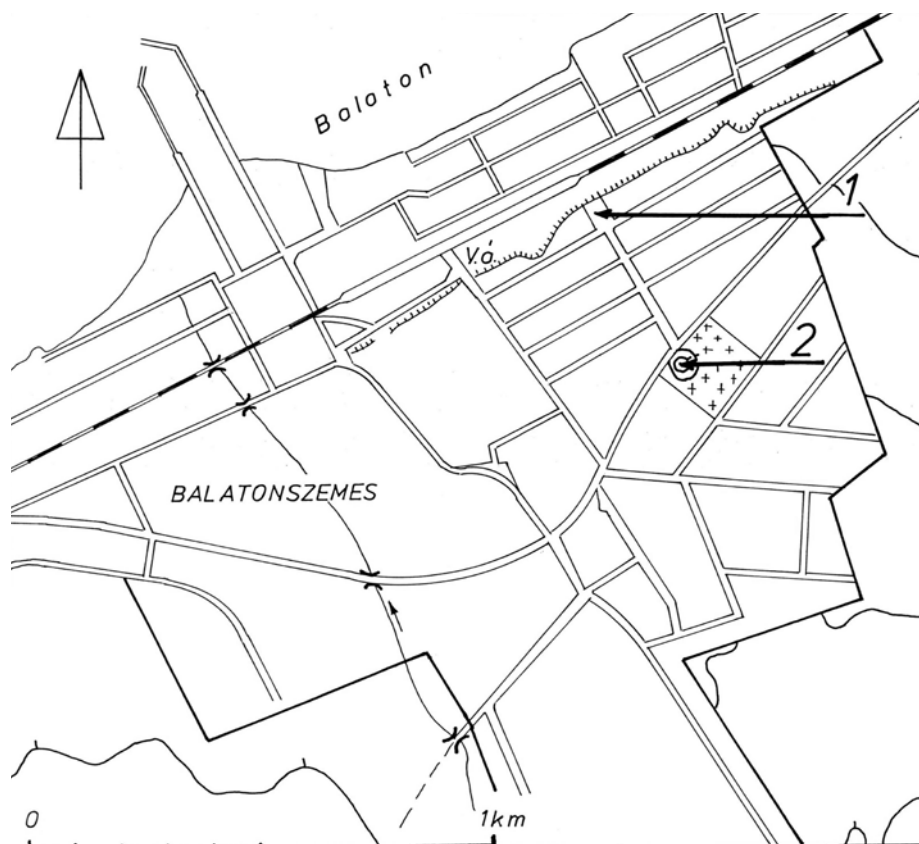
5 Dr. Kern József, dr. Kern Józsefné Schmidt Olga, Kern Anita és Kern Tamás. (1047 Bp. Baross u. 52.)

6 Például dr. Kern József 2006-ban a vállalkozói üzleti csoport egyik fontos tagjaként az akkori miniszterelnököt távol-keleti útjára is elkísérte.

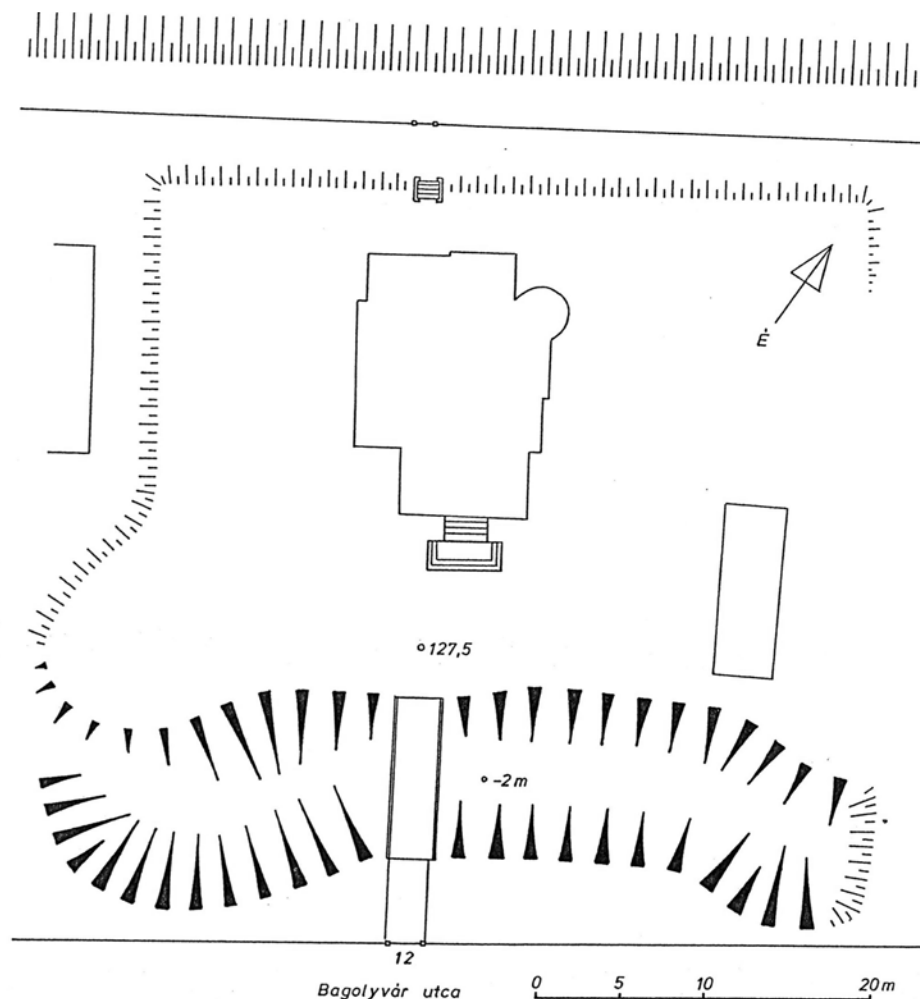
7 A tulajdonos képviseletében, a beruházó T. Nick Dorottya, mint a fővárosi önkormányzat műszaki osztályának egyik vezetője járt el.

1. ábra. Balatonszemes-Bagolyvár utca 12. (Kern-villa) 1:10000-es léptékű térképen

2. ábra. A törökkori Bolondvár helye (Magyar-Nováki 2005. 31.)

3. ábra. Az ún. Kern villa D-i udvari bejárata a Bolondvár D-i sáncán keresztül
(Rétegszintvonalas térkép, Magyar-Nováki 2005. 211. nyomán)

végzendő – feltáró munka biztosításához.⁸ Az általunk végzett régészeti kutatásoknak még egy különösen fontos tudományos tétje is lett. Főképpen azzal, hogy a múlt századtól kezdődően a Bagolyvárral kapcsolatban különböző, mára többnyire csak vitatható tudományos elméletek kerültek közlésre. Ezeknek a pontosítását – utolsó lehetőségként – már csak ez a 2007-es megelőző régészeti feltárás végezhetette el.

A balatonszemesi ún. Bagolyvár (vagy Bolondvár) rövid kutatástörténete és a hozzá kapcsolódó régészeti elméletek

A Rippl-Rónai Múzeum Régészeti Adattárában ma is meglévő régi, még a Magyar Királyi Állami Térképészeti Hivatal által kiadott 10.000-es léptékű községi térképen ez a Bagolyvár még csak őskori lelőhelyként

és középkori palánkváros helyként szerepel. A térkép a lelőhely déli oldalán még bizonyos sáncnyomokat is feltűntet.⁹

Margittay Rikárd A szemesi Bagolyvár című írásában az általa tárgyalt szemesi középkori várról így írt: „a török 1570-ben építette (...) amelynek északi részét elmosta a víz. A zsitvatoroki béke szövegében is szerepel a vár neve.”¹⁰

Kocztur Éva viszont az ún. Bagolyvárat még kizárólag csak őskori földvárként említi.¹¹ A községről 1990-ben készült nagyobb monográfiában Stirling János természettudományos kutató ugyancsak írt a várral kapcsolatban.¹² Stirling ebben a tanulmányá-

8 Végül 2007. május 22-én csak ezeknek a feltételeknek a teljesítése alapján kerülhetett sor a megfelelően tartott régészeti munka elvégzésére. Ekkor történt meg ugyanis az ehhez szükséges különböző szerződések aláírása és az ásatási engedély megkérése is. A beruházó vállalta a Múzeum által kért teljes költségterítést is.

9 Balatoni Múzeum Keszthelyi Adattára 58.160.1.; Dr. Sági Károlyné gyűjtése

10 Balatoni Kurír 1943. szeptember 30. - Frech Miklós gyűjtése

11 Kocztur Éva: Somogy megye régészeti lelőhelykatasztere = Régészeti Füzetek Ser. II. 13. Bp. 1964. 21.

12 Stirling János: A villatelep fejlődése és a Szemesi Fürdőgyógyintézet. Adatok a fürdőkultúra történetéhez = Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjából és jelenéből I. Szerk. Reöthy Ferenc, Stirling János, Balatonszemes, 1990. 232. (Továbbiakban: Stirling i.m. 1990.)

4. ábra. A Ny-i sánkra és az egykori várakba tervezett építmények helyének felmérése dr. Aradi Csilla régészeti felügyelővel, dr. Magyar Kálmán régésszel és T. Czirják Éva tervezővel 2006. december 6-án, a helyszínen (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

5. ábra. A pavilonsor helyének kitűzése a vár DK-i sarkán (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

6. ábra. A vártól Ny-ra kerülő tenispálya eldőzerolt helye (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

7. ábra. A Kern villa D-i udvari bejáratának a hídja az egykori vár D-i sáncával, Ny-i irányból (Fotó: Dr. Magyar Kálmán)

ban a várban 1898 táján folytatott állítólagos régészeti ásatásról így ír: „Az építkezés az egykori Bolondvár helyén volt, ezzel egy időben kezdték meg a régészeti feltárást is, melynek eredményéről könyvünk régészeti fejezetében talál bővebbet az Olvasó.”¹³

Ebben a tanulmányban viszont egyáltalán nincs szó a Stirling által említett, egykori Bolondvár területén folytatott régészeti kutatásról.¹⁴ Benne csupán csak az szerepel, hogy a „villa építéskor sok őskori régiség került felszínre. (...) Darnay Dornyay Béla úgy hallotta [?] az új tulajdonostól, Kohlener Bélától, hogy az építkezéseknél sok törött agyagedényt találtak, ezek aztán elkallódtak.” Sági és Cséby továbbá közli: „Draveczy Balázs a Bagolyvárat késő vaskori telepként említi, szerintünk tévesen.”¹⁵ Ebben a fejezetben még az is olvasható, hogy Darnay Dornyai Béla ugyancsak egy őskori földvárat tételezett fel a Bagolyvár vagy más néven Bolondvár helyén.¹⁶ Tehát a Stirling által említett régészeti fejezet szerzői semmilyen itteni ásatásról nem írnak. Az viszont

szerepel náluk, hogy az „ismételt terepbejárásunk őskori földvár nyomait nem észlelte itt.”¹⁷ Így végső konklúzióként megállapíthatjuk, hogy sem 1898-ban, de később sem folytak a Bagolyvár területén régészeti feltárások. Ezek szerint itt az első szakszerű kutatás csupán 2007-ben, általunk történt.

Előtte csupán az volt bizonyítható, hogy a balatonszemesi Bolondvár – négy kör alakú sarokbástyával rendelkező – törökkori palánkvár alaprajzát legelőször Lóczy Lajos közölte 1913-ban.¹⁸ Az általunk már említett Sági és Cséby szerzőpáros írta le ugyancsak, hogy a Bolondvár sáncait „dr. Vajdits Alajos ezredorvos 1898-ban, amikor a villáját a várakok közt építeni kezdte, kimélyítette és rendbe hozatta”.¹⁹ Végső soron szerintünk valószínűleg ezt az 1898 körüli tereprendezést vélhették a későbbi időszak tudományos kutatói egy ott folytatott régészeti feltárásnak.²⁰ Eppen ezért szükséges most nekünk azt is kihangsúlyoznunk, hogy a szemesi Bagolyvár területén 2007 előtt semmilyen régészeti fel-

13 Ua.

14 Sági Károly - Cséby Géza: Balatonszemes régészeti emlékei = Szemes. Uo, 1990. 59-84. (Továbbiakban: Sági-Cséby i.m. 1990.)

15 Sági-Cséby i.m. 1990. 65.

16 Ua.

17 Ua.

18 Lóczy Lajos: A Balaton környékének geológiai képződményei. Bp. 1913. 522.

19 Sági-Cséby i.m. 1990. 80.

20 Ld. 12-13. jegyz.

tárás még nem történt. Ezzel váltak egyedülállóan fontossá az általunk 2007. június 17–25. között, a Bagolyvár utca 12-es számú Kern villa telkén lefolytatott megelőző régészeti feltárásunk és egyúttal annak eredményei.

A 2007. június 17–25. közötti időben a Bagolyvár utca 12-ben (Kern villa) végzett megelőző régészeti feltárásunk

Régészeti kutatásunk egy hetes, szűkre szabott idejének első felében a fürdőépület, majd a hét második felében a pavilon sor helyének a feltárására koncentráltuk erőinket.²¹ Keserű Béla gondnok a régi villa központi – 1. számú – épületében biztosított számunkra ásatási irodát, és az ugyanott lévő alagsorban szer-
számra került is kialakíthattunk.

A központi villaépület ÉNy-i sarkától Ny-ra tervezett fürdőmedence feltárására már az első nap délelőttjén kitűztük É–D-i irányban a 2 m széles és 15,85 m hosszú 1. számú kutatószelvényünket²² (8–9. ábra).

8. ábra. Az 1. számú kutatószelvény feltárásának a megkezdése (Fotó: Magyar Máté)

Munkánkat megkezdtük a kutatószelvény déli, fagyóke-
rekkel teli végétől észak felé haladva, ahol az elsőtlő a
második ásónyomnyi mélységig (30–60 cm-ig) a humu-
szos feltöltésben csak újkori építési törmelék került elő.²³
A kutatószelvényünkben 7,3 m-től egészen 10,3 m-ig
egy észak felé tartó, három méter széles, vörösre égett,
úgynevezett paticsos réteget találtunk (10. ábra). Ennek
az É-i részén kívül a 44–45 cm-es mélységben ép és
töredékes téglák, illetve szabálytalan formájú kövek is

voltak.²⁴ Az ugyanott nagyobb számban előkerült vesz-
sző vagy gallylenyomatos paticsőtöredékek jelezték az
egyszerűbb ház (boronaház?) falának a maradványait is
(29/b. ábra). Az itteni égett paticsos részben még egy fél
méter hosszú és 15 cm vastag égett gerenda darabja is
megmaradt²⁵ (12–15. ábra). A feltárt paticsos, kövekkel
és téglával, gerendával rendelkező leégett és összedőlt
épületen kívül, tőle északra 110 cm-es mélységig megfi-
gyelhettük az újkori és a törökkor utáni feltöltési rétege-
ket (11. ábra). Ezeknél alul, nagyjából 50 cm-re mélyen
volt a már említett 45–50 cm vastag paticsos feltöltési
réteg, mely a Ny-i szakaszon egyenetlenül és magasab-
ban maradt meg. A rajta található 60×90 cm-es égett folt
a kutatószelvényünkől Ny-ra, egészen a „rábontásun-
kig” tartott (16–17. ábra). Az említett paticsos és égett
szint felett került elő az építményhez tartozó, annak
a pusztulási korát is jelző leletek: főképpen kerámiák és
állatcsontok²⁶ (27–29. ábra, ill. 30. ábra).

Az 1. számú kutatószelvényben, valamint a Ny–K
irányú rábontásában megtalált törökkori leégett és ösz-
szeomlott ház omladékát rétegenként átmetszettük.
A 45–50 cm vastag omladék rétegben, 27 cm-es mélység-
ben egy 2–3 cm vastag agyagtapasztásos döngölt réteg, a
ház egykori padlószintje került elő (14. ábra). Ugyancsak
megtaláltuk egy 93 cm átmérőjű tűzhely aljának a foltját
is²⁷ (15. ábra). Megrajzolhattuk ennek a törökkori ház-
nak, vagyis ennek a hosszúknak, paticsos objektumnak a kuta-
tószelvényünkbe eső szabálytalan formáját is. Sajnos a
házalap külső széleit – mivel azok az ide tervezett fürdőn
kívülre estek, a különlegesen drága parki dísznövényzet-
ben – tovább már nem kutathattuk (13. ábra).

Az ide tervezett fürdő területének feltárása után
kezdtük el a vár Ny-i sáncára építendő pavilon helyé-
nek régészeti vizsgálatát. Ez az objektum a partfal felé
első kerítéstől délre 15 m-re lévő lépcsőlejárathoz ke-
rült megépítésre. Ezért a lépcsőtől É-ra 5 m-ig húzódó
Ny-i sáncrészben nyitottuk a 2. számú kutatószelvényt.
Elvégeztünk benne egy olyan „bemetszést”, amellyel
a Ny-i sánc rétegződéseit és annak szélét tudtuk meg-
figyelni. Ugyanakkor a lépcsőtől D-re 3 m-re jelöltük ki
a 3. számú kutatószelvényünket (18–19. ábra). Ezzel
kívántuk meghatározni a nyugati sánc és az előtte lévő
árok déli és északi metszetét (20–25. ábra).

Közben előbb gépi, majd kézi erővel feltártuk a 2.
számú szelvényt és a 3. szelvényt teljes, 6×4,6 m-es
területét. A 2. számú szelvény K-i falában megfigyel-
hettük a megmaradt Ny-i sánc teljes metszetét. Ebben
az egy méter vastag felső, humuszos és növényzettel
borított feltöltés alatt egy 1,5 m vastag, homokos és
agyagos újabb feltöltés húzódott.²⁸

21 Az ásatási stáb a kaposvári múzeum két munkatársából, dr. Ma-
gyar Kálmán régész-főmuzeológusból, ásatásvezetőből, M. Hrotkó
Zsuzsanna régészeti grafikusból, valamint Magyar Máté egyetemi
hallgatóból állt, aki a fotózást vállalta. A stábhoz tartozott továbbá
a kaposvári múzeum alkalmazásában lévő Teisz János gépkocsi-
vezető és a beruházó által fizetett négy szemesei segédmunkás:
Rajnai Béla, Szabados István, Zámbo László és Zsigmond Béla.

22 Az ÉNy-i saroktól Ny-ra 5 m-re és É-ra 2,5 m-re húzódó területre
esett a fürdőmedence DK-i sarka, amelyetől 2,5 m-re tűztük ki a
kutatószelvényünk alappontját.

23 Újkori betonakna és a hozzá vezető különböző beásások jelezték
az itteni, modern kori bolygatásokat.

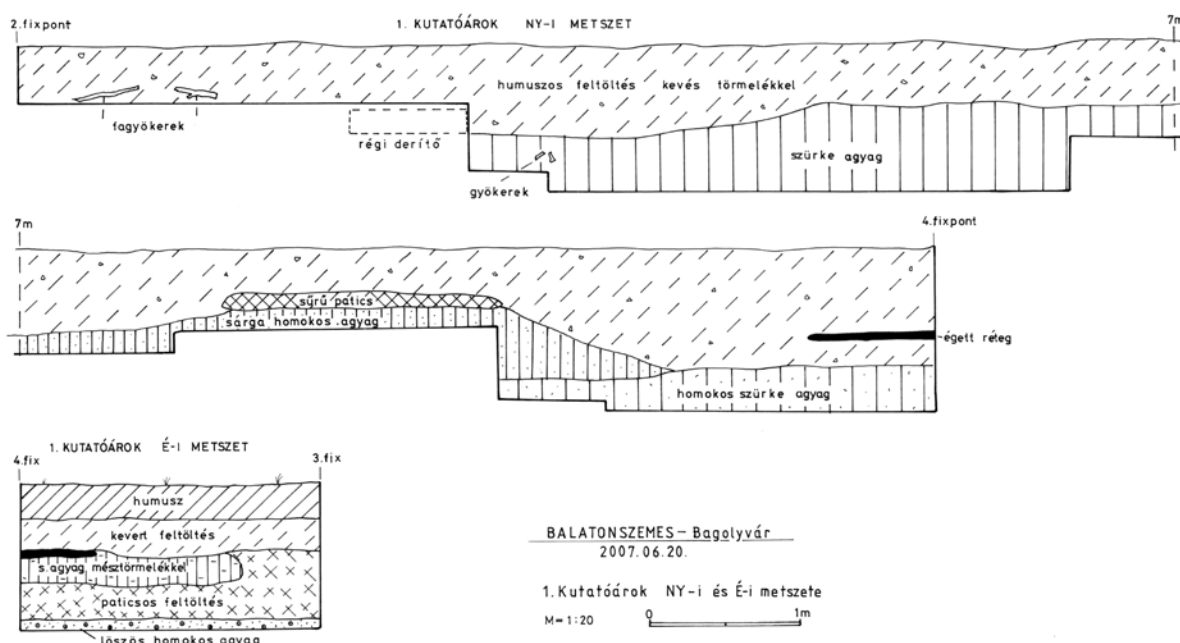
24 Egy ép téglák mérete: 27 × 13 × 6 cm-es volt, de ennél vastagabb
és szélesebb típusok is léteztek.

25 D-ről 8 m-re a rábontásból, a partfaltól 70 cm-re Ny-ra.

26 Legfelül kb. 20 cm vastag homokos feltöltés, míg alatta hasonló
vastagságú, szürkés, enyhén törmelékes humuszos réteg volt.
Alatta egy 15 cm vastag agyagos, meszes réteg, az építési és
bontási szint létezett.

27 Az égett famaradványokon (gerendán?) kívül más leletanyag
nem került elő belőle.

28 Ez volt a 2. és a 3. kutatószelvény keleti fala.

11. ábra. Az 1. számú kutatószelvény Ny-i és É-i metszetsfala (Rajz: M. Hrotkó Zsuzsanna)

réteg volt, amely enyhén, menetteljesen haladt lefelé. Alatta egy szélesebb homokos, kissé kevert réteg húzódott. Ez jelentette a sánc megmaradt nyugati ívét. Ez alatt még egy széles feltöltés húzódott, amelyet legalul a tiszta homokos réteg követett.

Az előkerült régészeti leletek rövid értékelése³²

A 2007-es balatonszemési megelőző régészeti kutatásunk során előkerült leletanyag teljes mértékben az 1. számú kutatószelvényben megtalált elpusztult törökkori ház legfelső, és korát tekintve a vár legutolsó idejéből való omladék réteghez köthető. Ez a leletanyag a nagyobb számú törött kerámia- és állatcsont anyagból, néhány paticsfal, téglá és kődarabból, elszenesedett gerendából, valamint egy vas zablából és egy fenőköből áll (26-30. ábra). Ebben a paticsos, égett és elszenesedett gerendamaradvánnyal rendelkező ún. pusztulási rétegben találtuk meg az itteni ásatásunk szinte teljes késő-törökkori leletanyagát.

Már az ásatásunk kezdetén láttuk azt is, hogy a váron kívül, tőle Ny-ra felépített – a legújabb korból származó konyhához vezető – vízvezeték akna beásásakor ezt a pusztulási réteget már jelentősen megbolygatták.³³

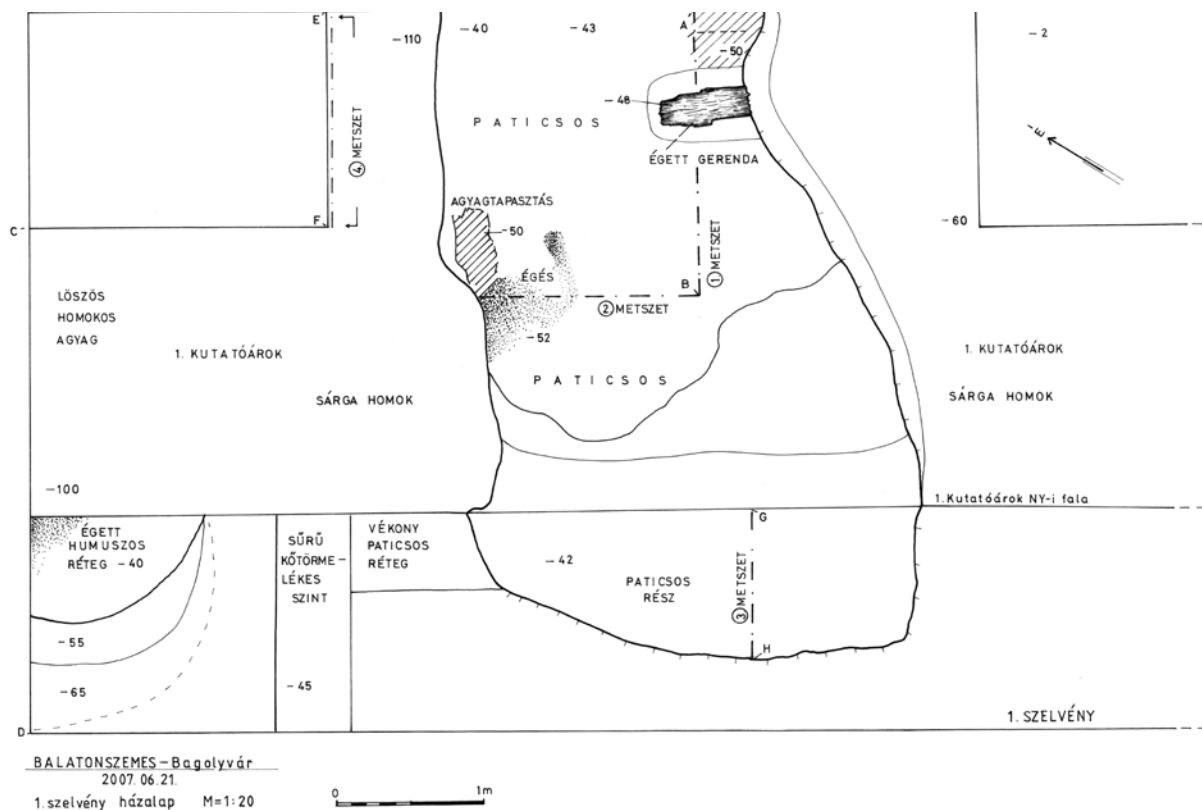
12. ábra. A paticsos leégett házalap feltárás közben (Fotó: Magyar Máté)

Ettől a 20. századi aknától É-ra, a második-harmadik ásónyomban egy halványpiros, belül szürkés vastag edény alja, oldala és pereme került felszínre. (28. ábra)

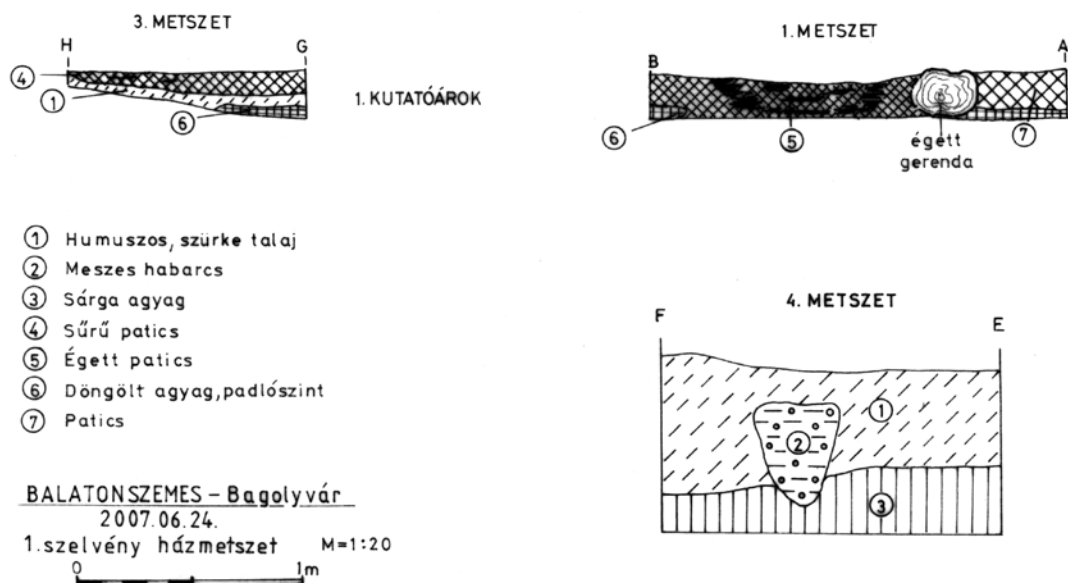
Az általunk elpusztult házalapnak tartott – a három méter széles és hasonló hosszúságú – paticsos omladék réteg felett találtuk meg a pirosas színű, sima és vonalkázott, de vékonyabb oldaltöredékeket. Ugyanitt tártuk fel az egyenes, a gömbölyített és a barbotinos technikával készült edényperemeket (28/a-b. ábra). Belül zöld- és barnamáz, kívül vonalkázott díszű, sárgásszürke oldal- és aljtöredékek is itt kerültek elő (28/c-d. ábra). A késő-törökkori házalap felett előkerült törött kerámiaanyag láthatólag egy jó minőségű, lábbal hajtott korongon és fejlettebb technikával dolgozó fazekas terméke volt.

³² Beszámolóink itteni részében csak a helyszínen, Magyar Máté által készített tárgyfotókat használjuk fel. A helyszínről a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumba 2007-ben beszállított teljes, még csak részben restaurált leletanyag jelenleg a múzeum társári régészeti raktáregységében található. Ezúton köszönjük meg Magyar Máténak a fotózást, a szövegszerkesztőt és az angol szövegfordítói munkáját is.

³³ A kutatóárok déli végétől 2,1 m-re egy ásónyomnyi mélységben a kutatásunk legelején megtalált aknafedőlap utalt már erre a legújabb kori bolygatásra, mivel a körülötte lévő törmelék rétegben néhány késő középkori állat- és cseréptöredék került elő.

13. ábra. A feltárt törökkori ház és környékének alaprajza (Rajz: M. Hrotkó Zsuzsanna)

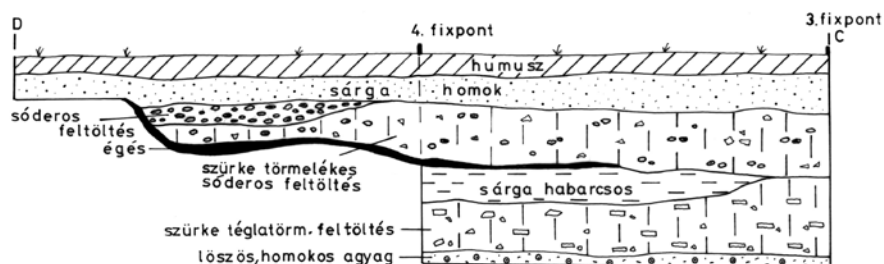
14. ábra. A paticsos házalap feltárásának rétegrajza (Rajz: M. Hrotkó Zsuzsanna)

15. ábra. A törökkori házalap az égett gerendával
(Fotó: Magyar Máté)

17. ábra. Az 1. számú kutatószelvény É-i részének rétegei (Fotó: Magyar Máté)

BALATONSZEMES-Bagolyvár
2007. 06. 22.

1. Kutatóárok rábontás után
1. szelvény ÉNy-i metszete

M=1:20 0 1m

16. ábra. Az 1. számú kutatószelvény ÉNy-i részének rétegrajzai (M. Hrotkó Zsuzsanna rajzai)

BALATONSZEMES-Bagolyvár
2007. 06. 22.

M=1:50 0 1 2m

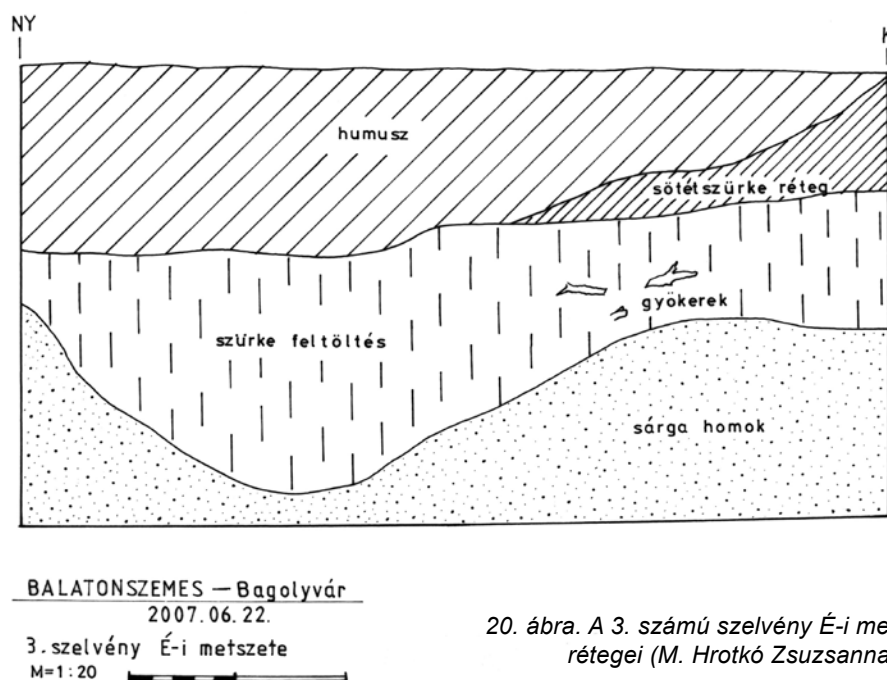
18. ábra. A 2-3. számú szelvények alaprajza (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

19. ábra. A Ny-i sánc kutatására nyitott 2-3. számú szelvények feltárás közben (Fotó: Magyar Máté)

21. ábra. A Ny-i sánc feltárásának a rétegei (Fotó Ny-ról: Magyar Máté)

20. ábra. A 3. számú szelvény É-i metszefalának a rétegei (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

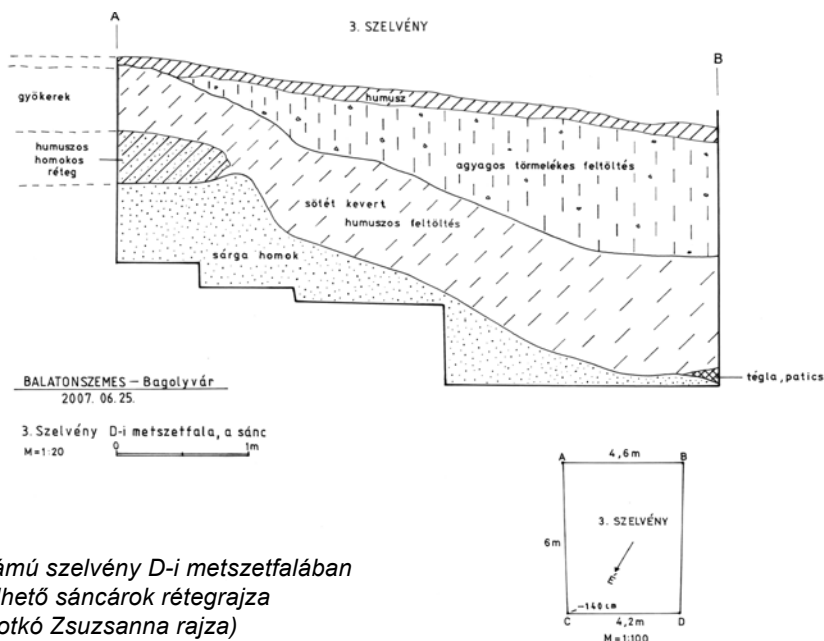
Ebből a jó minőségű kerámiaanyagból viszont hiányoznak a törökkorban másutt, a somogyi várásata-sainknál szinte törvényszerűen megtalált, és főként a hódoltsági háztartásokban használt egyszerűbb anyagú, kézi korongon készült darabok.³⁴

34 Magyar Kálmán: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása (Egy királynéi központ a XV-XVIII. században). Somogyi Almanach 45-49. szám, Kaposvár, 1988. 147-148.; Magyar Kálmán: A kaposvári vár területén végzett legújabb régészeti kutatások eredményei. Somogyi Múzeumok Közleményei 16., Kaposvár, 2004. 191.; Magyar Kálmán: Kaposvár - Vár utca területén előkerült hódoltsághoz tartozó település feltárása. RRM Régészeti Adattára, 2006. 1-5.; Magyar Kálmán: Babócsa-Nárciszos. Török hódoltsághoz tartozó települések régészeti emlékei = Opuscula Hungarica III. A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes Ibolya-Kovács Gyöngyi, Budapest, 2002. 91-98., ill. Magyar Kálmán: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. Tanulmányok a község történetéből. Szerk. Magyar Kálmán, Babócsa, 1990. 15-221.

Dávid Géza szerint a durva kidolgozású, vastag falú kézi korongon készült főző- és tárolóedények feltűnési területe jól körülhatárolt, a Dél-Dunántúlra korlátozódik.³⁵ A kézi korongon készült kerámia esetében hasonlóan fogalmaz Kovács Gyöngyi: „Ezt az árut, amely a 16–17. században a mázas török kerámiával együtt lép fel, a kutatás a törökkel érkező balkáni népek hagyatékának határozta meg. A kerámia az eddigi megfigyelések szerint mindegyiknél a Dél-Dunántúl török váraiban fordul elő.”³⁶

35 Dávid Géza: Történelem és régészet kapcsolata a hódoltság korában. Találkozási pontok, távlatok = Opuscula Hungarica III. 13.

36 Kovács Gyöngyi: A hódoltsági leletanyag kutatási irányai = Opuscula Hungarica III. 248.

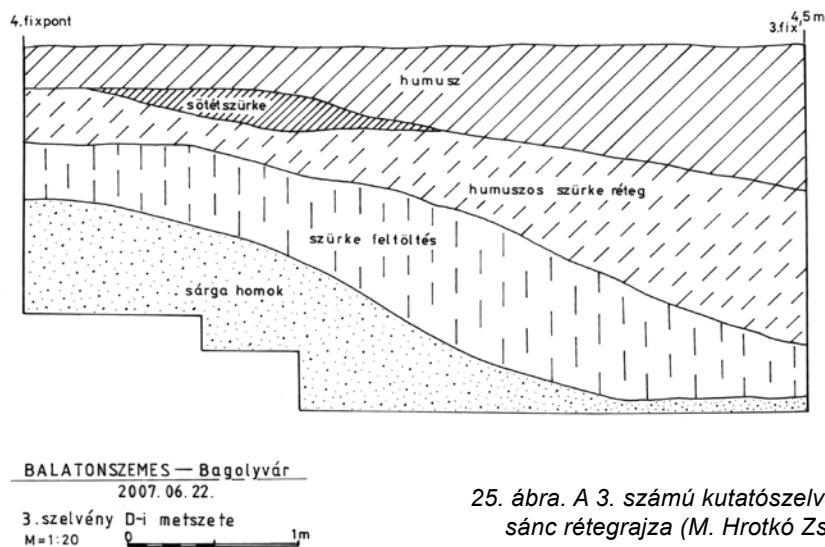
22. ábra. A 3. számú szelvény D-i metszettefalában megfigyelhető sáncárok rétegrajza (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

23. ábra. A Ny-i sáncárok aljának feltárt legmélyebb (-2,5 m-es) pontja (Fotó: Magyar Máté)

24. ábra. A Ny-i sáncárok D-i metszettefalában megfigyelhető feltöltési rétegek (Fotó: Magyar Máté)

25. ábra. A 3. számú kutatószelvényben feltárt Ny-i sánc rétegrajza (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)

Az ásatásunk során a szemesi törökkori Bolondvár egyik elpusztult házánál megtalált, 17. század végi kerámiák a fejlettebb, az ún. lábbal hajtott korongot, jobb minőségű agyagot, és a színes mázazást is felhasználó fazekas technikájával készültek. Az ezeket használók – a feltételezhetően az ebben az elpusztult házban élő – nem balkáni eredetű lakók mégis egy vályog- és gerendavázás technikával épült házban éltek. Az itteni lakók nyitott, de kerek tüzelőgödrt használó házának a típusa alapján egy paraszti jellegű népességre is gondolhatunk. Erre következtethetünk még talán a leletanyagunkhoz tartozó vaszabla és a fenőkö alapján is (29/a. ábra). Az itt megtalált nagyobb számú állatcsont anyagból még a juh, a kecske és a sertés általuk történő intenzívbb fogyasztására is következtethetünk (30. ábra).

Végül soron azt is megállapíthattuk, hogy ennél az egyszerűbb háznál helyenként még a jó minőségű és jól kiégetett téglákat és más szilárd anyagot, így többször a szabálytalan alakú köveket is felhasználták építőanyagként.³⁷

Összegzés és befejezés

A Bolondvár helyén, a Kern villa telkén 2007. június 17–25. között végzett megelőző feltárásunk eredményeként megállapíthattuk, hogy a törökkori várat megelőző időszakra vonatkozó régészeti anyag vagy településnyom egyáltalán nem került elő. Tehát semmilyen bizonyíték nincs a korábban itt feltételezett őskori település vagy erődítmény meglétére.³⁸

A terület erős újkori beépítettsége és bolygatottsága miatt az egykori 16–17. századi török palánkvár erődítményéből és belső épületeiből tárgyi anyagként semmi sem maradt meg a feltárásunk idejére.³⁹

Éppen ezért a vár 16. század közepén történt megépítésére és a különböző építési periódusaira is csupán a forrásokból következtethetünk.⁴⁰ A hadászatilag 1570–1644 között jelentősebb szerepet kapó vár formáját és méretét a különböző szerzők – időnként csak bizonyos részadatok alapján vagy esetleg a képzeletükre hagyatkozva próbálták leírni.⁴¹ Mai állapotában a vár belső területének egyik oldala, a DK-i mérhető, ez kb. 50 méter. Megmaradt hossza a vasút feletti részüig 37 méter, eredetileg azonban hosszabb lehetett.⁴²

Ásatásunk legfontosabb eredménye viszont az volt, hogy pontosan meghatározhattuk az 1664-ben Evlia Cselebi által is Bolondvárként nevezett törökkori palánkvár nyugati sáncának és sáncárkának a még meglévő szerkezetét.⁴³ A sánc a 2. számú szelvény keleti falában legfelül, az egy méter vastag felső, humuszos és növényzettel borított feltöltés alatt volt megfigyelhető. Megállapíthattuk, hogy az alatt egy 1,5 m vastag homokos és agyagos feltöltés húzódott. A sáncmaradvány külső szélén viszont az is látszott, hogy az újabb korban legalább, egy méter szélességben elhordták (19–20. ábra).

A Ny-i sánc előtti mély árkot a 3. számú kutatószelvény déli metszetében figyeltük meg. Legmélyebb pontját a szelvény DNy-i sarkában tártuk fel, ahol legalul 2,5 m-es mélységben, az iszapos talajban patics- és téglátörmelékek voltak bedobálva. Ezt a 9 m széles és 2,5 m-es mélységű sáncárkot a vár pusztulása után rétegesen töltötték fel. Az újkorban ugyanis ezen a nyugati sáncrészen folyamatosan létesítettek a váron kívüli nyugati laposabb részre lejárásokat (21–25. ábra).

A legfontosabb késő-törökkori régészeti leletegyüttes az 1. számú kutatószelvényünkben került elő. Ebben a vár utolsó pusztulására, az 1683–86. közötti leégésére utaló összeomlott házmaradványban maradt meg ásatásunk teljes késő-törökkori leletanyaga⁴⁴ (16–22. ábra). Az itt előkerült 17. század végi jobb minőségű agyagú és színes mázú kerámiák egy, a lábbal hajtott korongot használó fazekas termékei voltak (26–28. ábra).

Ebbe az egyszerűbb, vályog- és gerendavázás házba a nem balkáni eredetű lakók még követ- és téglát is beépítettek⁴⁵ (12–14. ábra).

A vár – kerek, nyitott tűzhelyet használó – utolsó lakói, a megtalált zabla és fenőkö alapján inkább egy paraszti jellegű népességhez tartoztak (29/a. ábra). Az ugyanakkor előkerült nagyobb számú állatcsontanyagból következtetve főképpen juh, kecske, marha és sertés fogyasztók lehettek⁴⁶ (30. ábra).

37 Ld. 24. jegyzet.

38 Ld. 2. fejezet és Reöthy Ferenc: Szemes a török hódoltság alatt = Szemes. Uo, 1990. 145. (Továbbiakban: Reöthy i.m. 1990. 148.)

39 „A vár megsemmisült, köveit, tégláit a 18. század közepén [1721–1749 között – szerző], a török hódoltság alatt tető nélkül maradt templom újjáépítéséhez használták fel.” (Reöthy i.m. 1990. 148.)

40 Szerintünk a szemesi Bolondvár már az endrédi és a kőröshegyi palánkvárral egyidőben, 1546 táján épülhetett. (Magyar-Nováki i.m. 2005. 32.)

41 Reöthy i.m. 1990. 148.; Sági-Cséby i.m. 1990. 80.

42 Magyar-Nováki i.m. 2005. 32.

43 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1664–1666). Ford. Karácson Imre, Bp. 1908. 29–30.

44 A szomszédos kőröshegyi törökvár és környékét 1683-ban a viszályban elpusztult török égette fel, a foki (siófoki) hasonló várat pedig a török őrök 1684-ben hagyta el. (Magyar-Nováki i.m. 2005. 32, 122, 161.)

45 Hóvári János: Szemes (Balatonszemes, 1546–1570). Forrásközlés = Szemes. Uo. 1990. 129.

46 Hegyi Klára 1613-tól egy erőteljes keresztény balkáni eredetű betelepülésről tud. Szerinte Bolondvárból 52%-ban, (Fokán) Siófok 57%-ban keresztény balkáni katonaság volt. (Hegyi Klára: Balkáni katonák és katonaparasztok a budai világban = Opuscula Hungarica 2002. 33.)

26. ábra. Az 1. számú kutatószelvényben, az elpusztult törökkori ház omladéka felett előkerült leletek: kerámiák, paticskok és egy vaszabla (Fotó: Magyar Máté)

27. ábra. Piros színű korsó töredékei
(Fotó: Magyar Máté)

28. a. ábra. Piros színű fazék perem- és oldaltöredékei (Fotó: Magyar Máté)

28. b. ábra. Halványpiros és szürke edények oldal- és peremtöredékei (Fotó: Magyar Máté)

28. c. ábra. Belül sötét- és halványzöldmázaz edénytöredékek (Fotó: Magyar Máté)

28. d. ábra. Belül sötét- és halványzöldmázaz, piros és szürke színű edénytöredékek (Fotó: Magyar Máté)

29. a. ábra. Vaszabla és töredékes fenőkő
(Fotó: Magyar Máté)

29. b. ábra. Vessző- és gallylenyomatos
paticstöredékek (Fotó: Magyar Máté)

30. ábra. Állatcsontok: sertés, birka, ló töredékes csontjai
(Fotó: Magyar Máté)

Órtilos – Zrínyi-Újvár régészeti feltárása (2016–2017)

KÖLTŐ LÁSZLÓ¹, VÁNDOR LÁSZLÓ² és VARGA MÁTÉ³

E-mail: ¹koltolaszlo48@gmail.com; ²vandorlaszlo@gmail.com;

³Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: vargamate12@gmail.com

KÖLTŐ, L., VÁNDOR, L. & VARGA, M.: *Archaeological excavations in Órtilos – Zrínyi-Újvár (2016-2017)*.

Abstract: In Órtilos, at the Órtilos-Zrínyi-Újvár archaeological site, between 25 July 2016 and 26 May 2017, archaeological excavations were performed supported by the National Cultural Fund (NKA) 207134/00284 project. In 2017, we have uncovered a 14.5 m deep well within the fortress. In the well there were human bones, military clothing and equipment remains found. During the exploration we could find a timber construction, which is without parallel according to our previous knowledge. The shaft of the well is octagonal, lined with oak planks.

Keywords: early modern age, turkish era, earth fortress, wood-lined wells

Az Órtilos 0427/1 helyrajzi számon található, 48029 lelőhely azonosító számú, Órtilos-Zrínyi-Újvár régészeti lelőhelyen 2016. júl. 25 – 2017. máj. 26. között folytattunk régészeti feltárást. Az NKA 207134/00284 azonosítójú pályázata keretében, a Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, a Göcseji Múzeum, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Órtilos és Molnári községek támogatásával megvalósított program szakmai tapasztalatai az alábbiakban foglalhatók össze:

A 2006-ban kezdett régészeti feltárások során korábbiakban sikerült megtalálni, és azonosítani az 1661-ben létesült földvár sarkantyú-bástyáját, valamint az őrség elhelyezését szolgáló, cserépkályhával fűtött, hétosztatú építményt.¹ 2016. júl. 25. és júl. 28. között rövid szondázó kutatást folytattunk a korábban előkerült sarkantyú bástya maradványainak további megismerésére. Ennek során megtaláltuk a sarkantyú-bástyának az ÉNy-i bástyához csatlakozó szakasza cölöpsorának maradványait. A kutatás fő célja azonban a kút, már szondával kutatott, feltételezett helyének biztos lokalizálása, lehetőleg a kút szerkezetének megállapítása volt.

Az előzetes kisebb méretű fúrások, és a Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem támogatásával 2016-ban elvégzett radaros leletfelderítés egyértelművé tette, hogy az 1661–1664 között létezett kút, a 2010-ben még csak feltételezett helyén, a 2010/3. szelvényben található. A radaros mérések értékelésekor ugyanis kiderült, hogy a feltételezett kút helyén valóban egy mély objektum várható. A radar a felsőbb rétegekben a törmelékes feltöltődés miatt nem adott értékelhető képet, azonban kb. 7–8 m mélységben homályos, de többé-kevésbé szabályos kör, illetve sokszög-formát detektált. Ennek

alapján biztosra vehettük, hogy korábbi feltételezésünk helyes volt, és igen nagy valószínűséggel az egykori kút helyét találtuk meg. Ennek következtében a kutató fúrástól eltekintettünk, és hagyományos kútásó-módszerrel végeztük el az objektum feltárását.

A feltárás során egy olyan kútszerkezetet, építési módot ismerhettünk meg, amely az addigi ismereteink szerint párhuzam nélkül állt. A kútban talált leletek bizonyították az ostromról szóló egykorú leírások hitelességét, valamint az új leleteknek a korábban talált leletektől való minőségi eltérése alapján következtetni lehet arra, hogy a feltehetően az őrség rangosabb tagjai számára épített barakkon kívül lennie kell egy még előkelőbb, valószínűleg a várkapitány szállásául szolgáló építménynek is a váron belül, s a védőket ellátó bővízü kút valóban a várudvar közepe táján helyezkedhetett el.

A kút jelentőségét azon túl, hogy az egyetlen közvetlenül Zrínyi Miklóshoz köthető, bemutatható objektum a mai Magyarországon, az adja, hogy ennek a kútnak a kupoláján helyeztette el Zrínyi azt az aranyozott zászlódsízt, melyet az ún. „téli hadjárat” során Szulejmán szultán Szigetvár melletti sírkápolnájának tetejéről hozott el. A kútról Evlia Cselebi török történetíró is megemlékezik, de fontosságát tovább emeli, hogy amint az a vár védelmében résztvevő gróf Esterházy Pál emlékirataiból ismerhető, miután a törökök elfoglalták a várat, a nagyvezír bosszúból az elesett védők tetemeit a kútba szóratta.

A feltárás eredményeként előkerült a tölgyfapallókkal bélelt, nyolcszögletű kút, melyben a korabeli tárgyi emlékek (muskéta golyók, bomba repeszek, zöld mázas cserépkályha csempék töredékei, ács szekerce, szablya, katonai öltözet darabjai – sisak, bőr sapka, csizma-szár és csizmatalp) mellett az egykorú leírásoknak megfelelően emberi maradványokat is találtuk. Előkerültek továbbá a kútház fa szerkezetének a pusztulás során a kútba behullott (vagy bedobált) darabjai, valamint a kúthoz csatlakozó itatóvályú is (11-18. ábra).

Az eredeti kút építése egy kb. 3 méter átmérőjű akna mélyítésével kezdődött, melynek belsejében, eredetileg a kút teljes mélységében (ez méréseink szerint a korabeli járószinttől kb. 14,62 m volt) 8 szögletű fa bélést építettek ki. A bélés oldalai jelen állapotukban nem egészen szabályos nyolcszöget alkotnak, az oldalak hossza 76 cm és 93 cm között változik. A közel párhuzamos oldallapok távolsága 200–220 cm.

A fa leletek végleges konzerválásig történő állagmegőrzését a Zala Megyei Vízmű tette lehetővé, a bőrmaradványok konzerválására, restaurálására a MNM

¹ A korábbi ásatások eredményeire és a kutatástörténetre vonatkozóan lásd: Vándor 1992., 2012., 2014.; Hausner-Négyesi-Papp 2005.; Költő 2012., 2013., 2016; Költő et al. 2014. Költő et al. 2014.

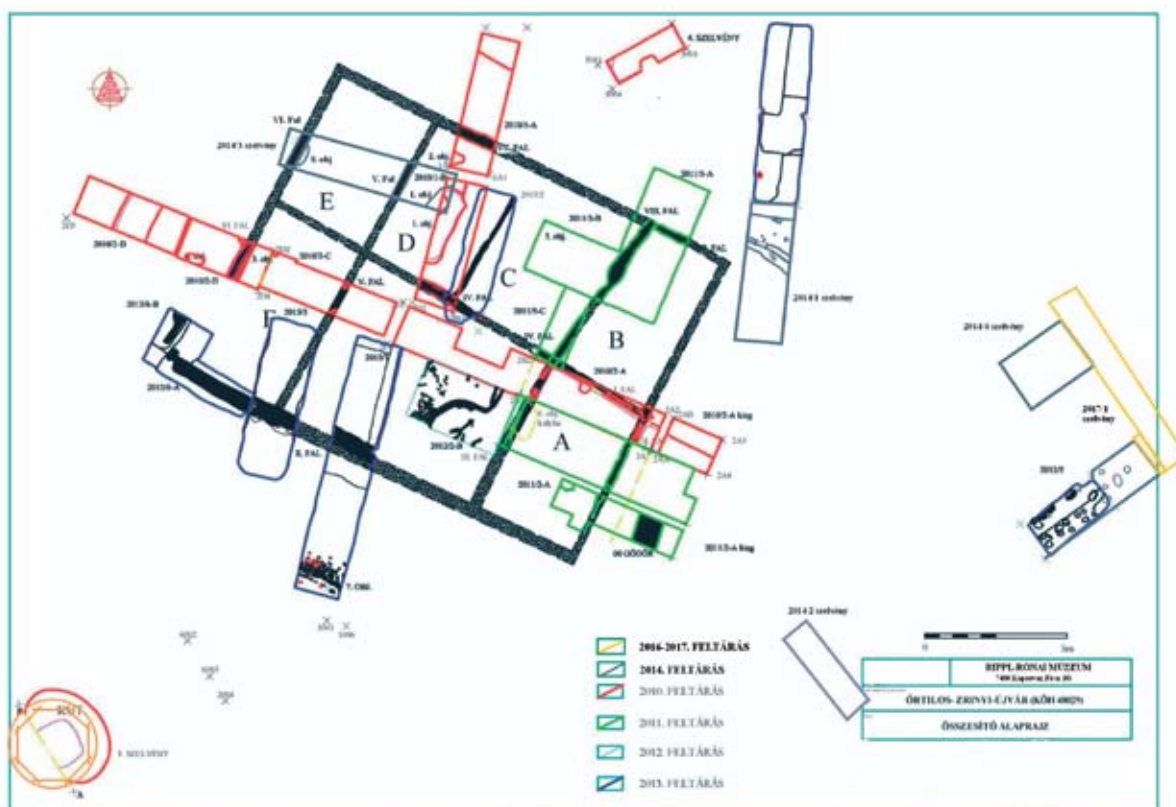
Országos Restaurátor és Restaurátorképző Központjában, a fa leletek konzerválására a Göcseji Múzeumban kerül sor. A fa leletekből dendrokronológiai- és fafaj meghatározásra mintákat vettünk. A feltárás közben engedélyezett állagmegóvási tervnek megfelelően az eredeti bélésszerkezet megmaradt faszerkezetet rejtő részt az eredeti bélésszerkezet megtalált magasságáig (-14,62 és kb. -5,5 m között) az objektumból kikerült földdel visszatemettük. A továbbiakban a kút bemutatását az eredeti bélésszerkezetnek az egykori rekonstruált járószinttől számított, kb. 5–5,5 m mélységig fából történő rekonstruálásával, annak kb. 1 méterrel a felszín fölé hozásával, vasráccsal történő fedésével kívánjuk megoldani. A tervezett rekonstrukció elkészüléseig az objektumot stabil ideiglenes fedéssel láttuk el.

A feltárt objektum rekonstruálható, részleges helyreállítása, védőépület alatti bemutatása a feltárás közben

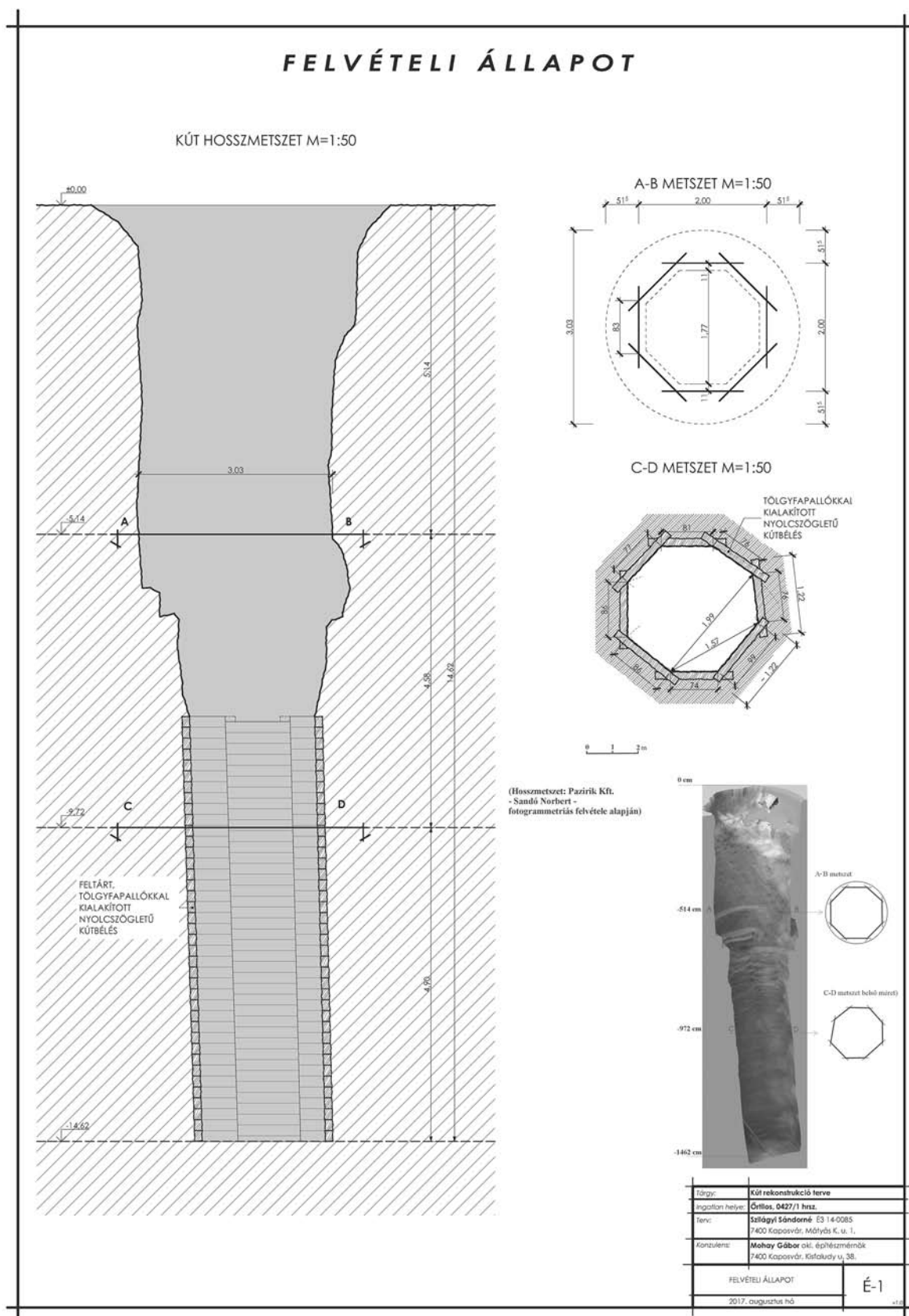
elkészített, és elfogadott, engedélyezett állagmegóvási tervek alapján megoldható.

Összefoglalás

Órtilosban az Órtilos-Zrínyi-Újvár régészeti lelőhelyen 2016. júl. 25 – 2017. máj. 26. között az NKA 207134/00284 számú pályázata támogatásával folytattunk régészeti feltárást. 2017-ben sikerült feltárnunk a vár 14,5 m mély kútját. A kútban emberi maradványokat, katonai ruházat- és felszerelés maradványait találtuk meg. A feltárás során egy olyan kútszerkezetet, építési módot ismerhettünk meg, amely az addigi ismereteink szerint párhuzam nélkül állt: Aknája nyolcszögletű, melyet tölgyfapallókkal bélelték ki.

1. ábra. Zrínyi-Újvár régészeti kutatott területének összesítő helyszínrajza

2. ábra. A kút felmérési rajza

3. ábra. A feltárás előtti állapot

6. ábra. A bélés szerkezet jelentkezése

4. ábra. A feltáráshoz szükséges kútásó felszerelés

7. ábra. A bélés szerkezete

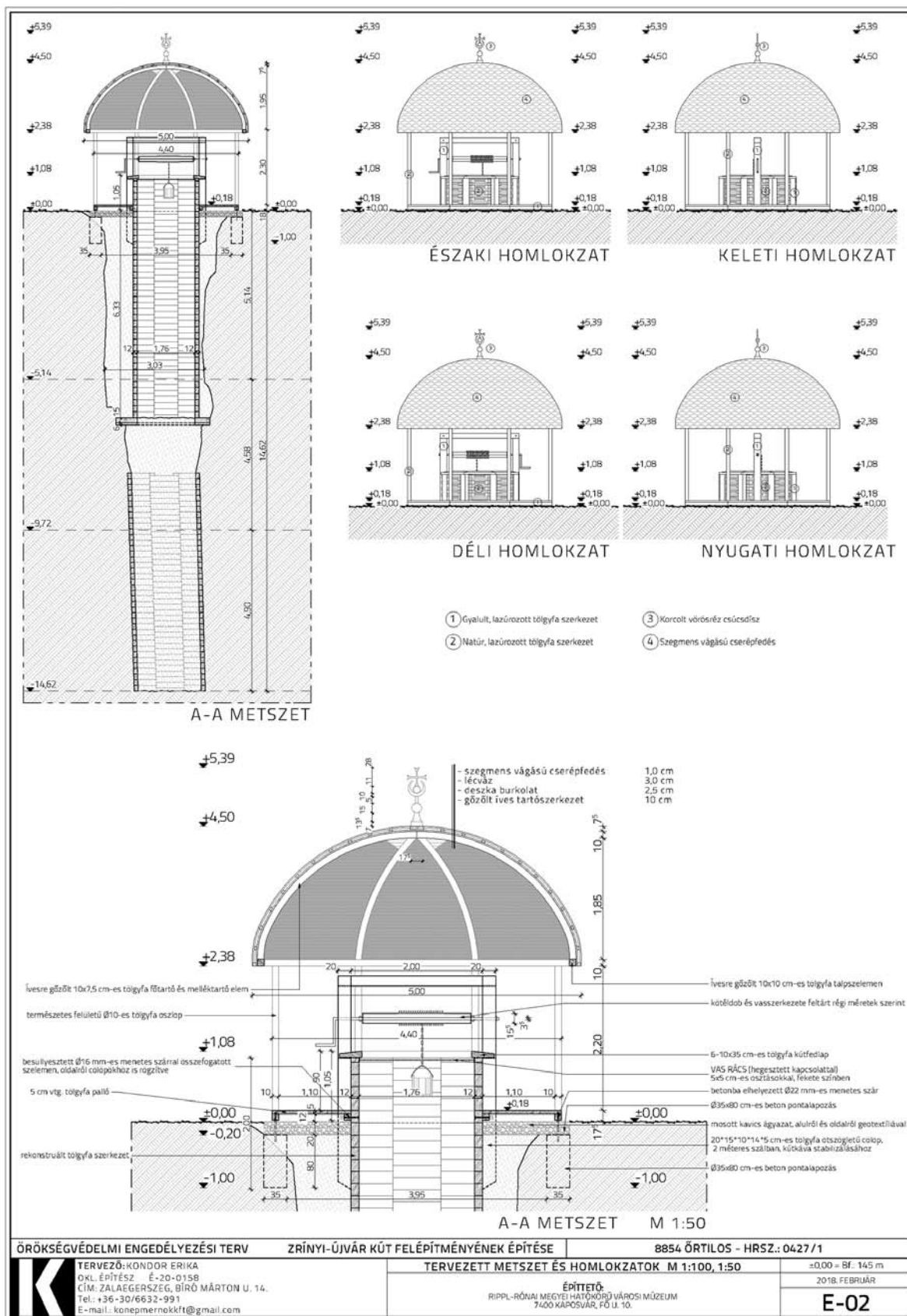
8. ábra. A feltárt kút

5. ábra. A feltárás kezdete

9. ábra. A feltárt kút belülről

10. ábra. Helyreállítási terv

11. ábra. A kúthenger maradványa a tengellyel

12. ábra. A kút bélésének darabjai

13. ábra. A kúthoz tartozó itatóvályú

14. ábra. Emberi csontok a kútból

15. ábra. Huszár szablya a kútból

16. ábra. Huszár sisak a kútból

17. ábra. Bőr sapka a kútból

18. ábra. Bőr csizma maradványai (csizmaszár)

Irodalom

- Hausner G., Négyesi L. és Papp F. 2005.: „Juhakol” a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. – Hadtörténelmi Közlemények 118.évf. 2005/3: 835-862.
- Költő L. 2012: A Zrínyi-újvár kutatása során felszínre került ólom leletek elemanálízise (a vizsgálatok előzetes eredményei). – In: Hausner G. és Padányi J. (szerk.): Zrínyi-Újvár emlékezete. Budapest, pp. 101-103.
- Költő L. 2013: Őrtilos/Belezna–Zrínyi-Újvár. – In: Honti et al.: Régészeti feltárások Somogy megyében 2007–2011 között. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 1: 107-136.
- Költő L. 2016: Őrtilos–Zrínyi-Újvár. – In: Honti et al.: Régészeti kutatások Somogy megyében 2012-2015 között. – A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4: 247–286.
- Költő L., Négyesi L., Bertók G., Padányi J. és Szabó A. 2014: Zrínyi-Újvár sáncának lokalizálása, feltárása és rekonstrukciója. – Hadtörténelmi Közlemények 127. évf. 2014/1: 91-102.
- Vándor L. 1992: Zrínyi Újvár helyének kérdése régészeti és történeti dokumentumok alapján. – Somogy 1992/5. (A Szigetváron tartott III. Zrínyi tanácskozás anyaga)
- Vándor L. 2012.: Előzetes jelentés Zrínyi-Újvár 2011-2012. évi régészeti kutatásáról és az eddigi eredményekről. – In: Hausner G. és Padányi J. (szerk.): Zrínyi –Újvár emlékezete. Budapest, pp. 84-98.
- Vándor L. 2014: Zrínyi Újvár régészeti kutatása. Eddigi eredmények. – In: Rostás T. (szerk.): Költő, hadvezér, államférfi. Zrínyi Miklós 1620-1664. pp. 78-95.

Régészeti kutatások Somogy megyében 2016–2017 között

HONTI SZILVIA¹, M. ARADI CSILLA², BALOGH CSILLA³, FÜKÖH DÁNIEL⁴,
MOLNÁR ISTVÁN¹, NÉMETH PÉTER GERGELY¹, SOMOGYI KRISZTINA¹, TOKAI ZITA⁵

¹ Rippl-Rónai Múzeum, H-7400, Kaposvár Fő u. 10., e-mail: somogyiregeszet@gmail.com

² SMK – KJH – Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, 7400 Kaposvár Nagy Imre tér 1., e-mail: csiaradi@freemail.hu

³ Istanbul University Research Institute of Turkology, TR 34080 Fatih-Istanbul, Horhor Cad. Kavalali sok. 5/4

⁴ H-1113 Budapest, Nagyszőlős út 35., e-mail: dani.fukoh@gmail.com

⁵ Budavári Kft, H-1013 Budapest, Ybl Miklós tér 6. E-mail: zita.tokai@forsterkozpont.hu

HONTI, SZ., M. ARADI, CS., BALOGH, CS., FÜKÖH, D., MOLNÁR, I., NÉMETH, P. G. SOMOGYI, K. & TOKAI, Z. M.: *Archaeological research in Somogy county between 2016-2017*.

Abstract: In the first half of the study excavation projects financed with the support of local governments and NKA (Bárdudvarnok, Iharos, Zamárdi) are described, in the second half the archeological results of the excavation connected to a development of Route No 67 and Route No 76 are related.

Keywords: Lengyel & Balaton-Lásinja Culture circle foss, grave, Baden Culture biritual cemetery, Incrusted Pottery cemeteries, Premonstratensian Monastery, settlements from different ages

Tervátasok: pályázati és önkormányzati támogatásból végzett feltárások

Bárdudvarnok – Barát-domb

M. Aradi Csilla és Molnár István

Somogy megye egyetlen premontrei monostorának feltárását 2014-ban kezdtük meg, a 2014-2015. évi feltárások eredményeiről már beszámoltunk (HONTI ET AL. 2016 247-249, ARADI – MOLNÁR 2017). Feltártuk a nagyméretű, egyenes záródású szentélyű, három hajós, nyugati toronypáros prépostsági templomot és a benne lévő sírokat. Megállapítottuk, hogy az épületet később átépítették, a pilléreket tartó sávalapokat megerősítették, a főhajó nyugati harmadánál egy keresztirányú alapfalat találtunk. A munkát 2016-ban és 2017-ben a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összegből folytattuk, a szükséges önrészt Bárdudvarnok Önkormányzata biztosította.

2016. október végén, november elején a prépostsági templom hiányzó, délnyugati részét tártuk fel (l. t. 1.). A templom északnyugati részén lévő falai és az északnyugati támpillérek erősen ki voltak szedve, az alapozásának alsó része maradt meg, 2014-es feltárás mellett, keleti részen viszont a felmenő fal alja is megőrződött. A pilléreket tartó északi sávalapozás hiányzó része is kibontásra került. Az északi torony keleti alapfala viszonylag jól megmaradt. Nem volt kötésben a templomfallal vagy a sávalappal, gyenge habarcsba rakott tégladarabokból épült közéjük, a torony alsó szintje nyitott volt a mellékhajóba. Az alapot később sírok rombolták.

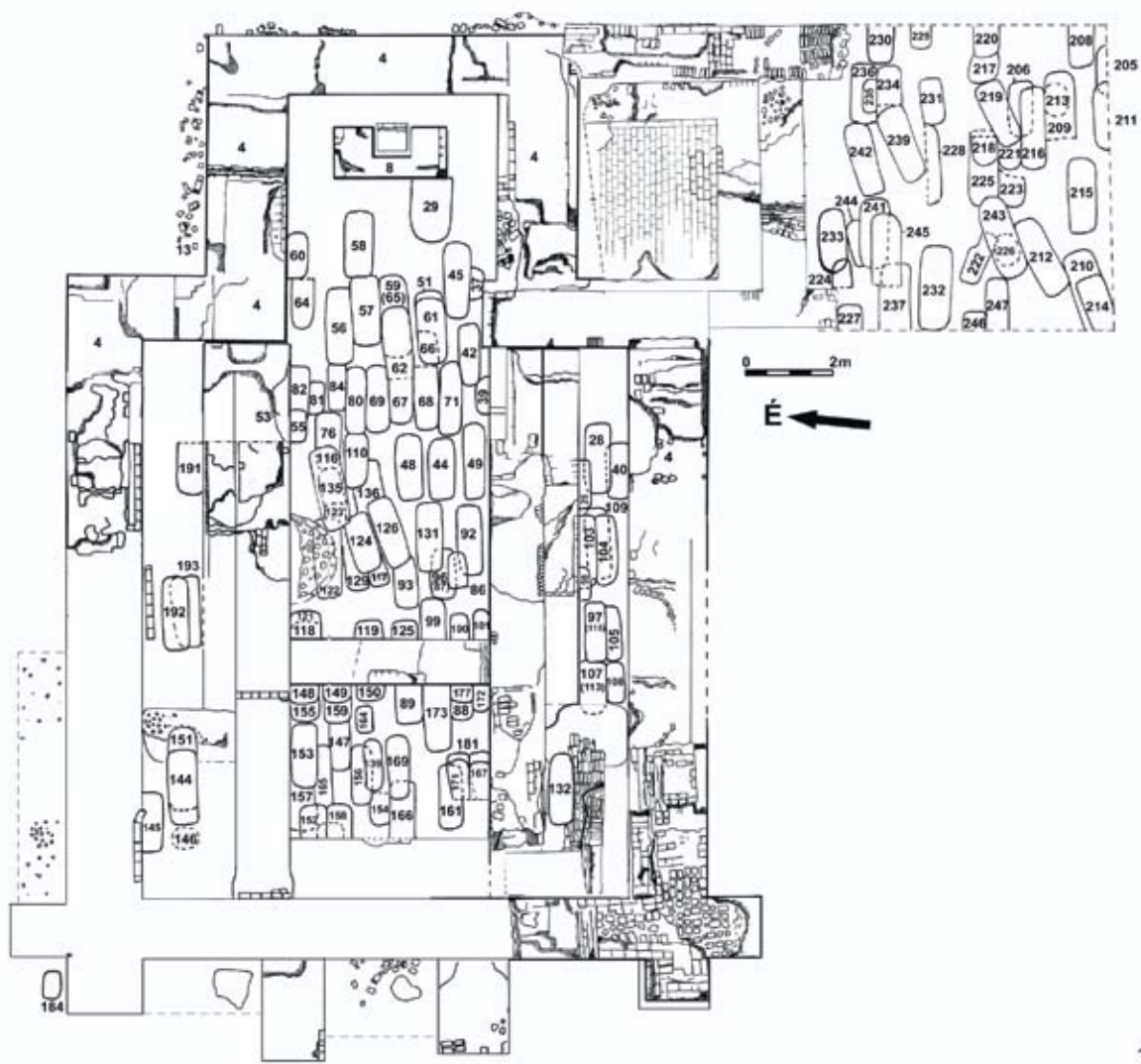
A templomhajó nyugati részébe ázott fal hiányzó részét is kibontottuk, 2–3 rétegben ázott sírokat metsz,

feltehetően már a 14. század végén, 15. században épülhetett (l. t. 2.). A korábbi időszakban a nyugati homlokzat sarkain voltak a tornyokat erősítő merőleges támpillérek, az átépítéskor a nyugati fal közepéhez is épült két nagyméretű 140 cm széles, 220 cm hosszú támpillér. Habarcsba falazott téglákból sokat kisedtek, de egyenesen záródó végükön (a hiányzó falba kötésből) látszik, hogy később épültek a templom falához. A nyugati falat a belső oldalán is megerősítették, egy alapárkba tégladarabokat is tartalmazó rétegeket döngöltek. Készítésekor legalább két rétegben fekvő sírokat metszettek. Az említett munkálatok egyszerre történhettek, és egy nagy nyugati torony kialakításához kapcsolódhattak. A nagyméretű, négyzetes alakú, 5×4,5 méteres belterű torony a főhajó nyugati 2/5-ét elfoglalta. A délihez hasonlóan az északi sávalapot is egy mélyebb, de keskenyebb alapfallal szélesítették, amit a boltozáshoz kapcsolhatunk.

A templomban feltárt sírok száma 110-re nőtt, a délihez hasonlóan az északi mellékhajót és az ÉNy-i tornyot is használták temetkezési célra. A sírokat szakdolgozathoz Mohácsi Mercédesz antropológus vizsgálta meg, a munkáját ezúttal is köszönjük. Megállapította, hogy a meghatározható csontmaradványok több mint ¾-e (59) férfihez tartozott. A 18. azonosítható női sír sem egyenesen oszlott el, a mellékhajókban és a tornyokban lévő kisszámú temetkezés között nagyjából a férfi sírokkal hasonló gyakorisággal fordultak elő, a főhajóban és főleg annak keleti felében jóval kisebb volt az arányuk. Feltételezhetjük, hogy a szerzetesek a templomba, elsősorban a főhajóba (kórusba?) temetkeztek.

A késői időszak külső járószintjét a templom körül, keletre és északra már korábban is sikerült azonosítani. Most a templom falai mellett, a szárazon rakott tégladarabokról kialakított járdaszerű felületen, egy kisebb foltban faszenes réteget és benne zsindelyszögeket, a leégett tetőszerkezet maradványait is megtaláltuk. Ez alatt a réteg alatt 20–30 cm-rel egy korábbi külső járószint nyomát, egy ledöngölt mészpóros réteget is feltártunk.

A feltáráshoz fordítható összeg maradvékából, 2017. április 11. – 2017. május 02. között megkezdtek a prépostsági épületeinek feltárását. A georadaros felmérés alapján ezeket a szentélytől keletre valószínűsíthettük, így itt nyitottuk szelvényeinket, összesen 7,5×13 m-es nagyságú területen.

1.

2.

3.

I. tábla. Bárdudvarnok – Barát-domb: 1. A 2014-2017 között folytatott feltárások összesítő térképe 2. A templom átépítésekor készített alapfal által rombolt sírok. 3. A sekrestye padlójának feltárt maradványai

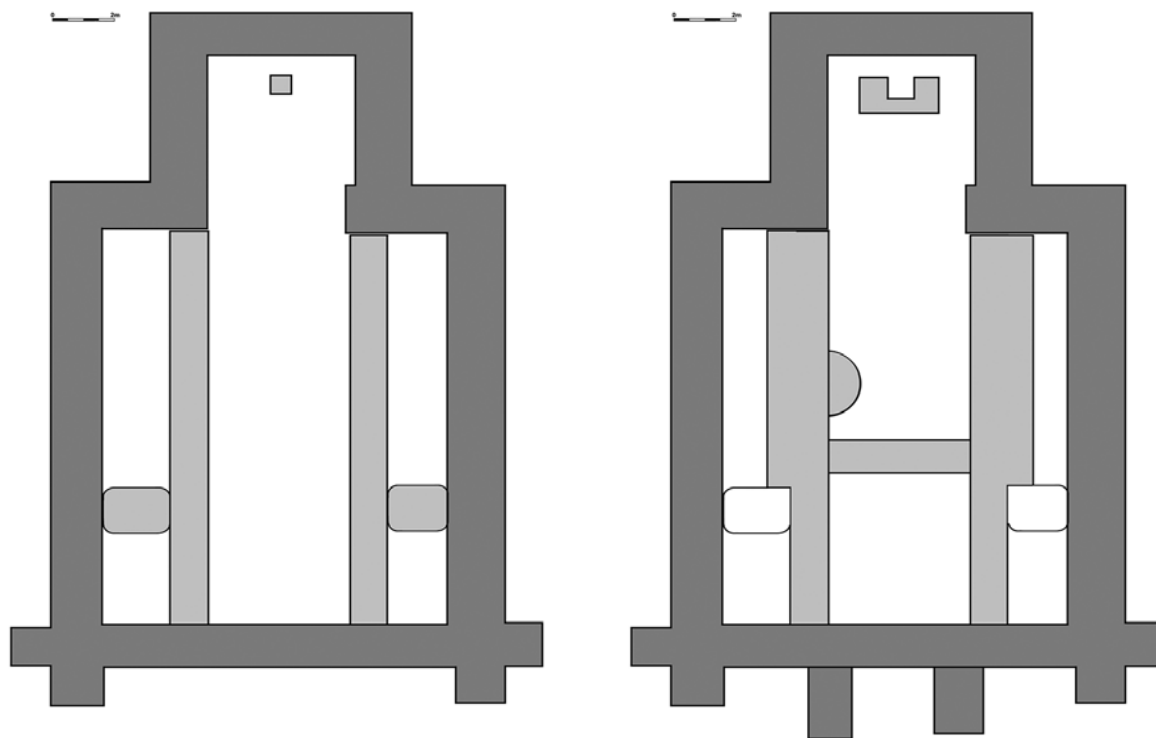
A templom szentélyéhez délről csatlakozott egy 5,7×7 méter külső méretű helyiség, amelyet sekrestye-ként azonosíthatunk. Északi és részben nyugati falával a templom falai szolgáltak, amihez keleten, délen, délnyugaton keskenyebb, 84–95 cm vastag falakat építettek, amelyek alapozása felül habarcsos téglasorokból, szélesebb alsó részén agyagba tett téglákból állt. A DK-i oldalán lévő támpillér valószínűleg evvel egyszerre épült, míg a DNY-i oldali később épült hozzá. Megtaláltuk kis területen a korai padlója nyomát is. A későbbi időszakban a sekrestye is új, kissé magasabban fekvő padlót kapott (I. t. 3.). Ez a templom késői időszaka padlójának felel meg, ugyanolyan habarcsba rakott téglasorokból áll, azzal egy magasságban van, de a téglái ellentétes, nyugat-keleti állásúak. Az újkorban a téglák többségét felszedték, csak 10–12 db maradt a helyén, de a többi lenyomata is látszik a szinte érintetlenül megmaradt habarcsétegben. A sekrestye korábbi belterénél kisebb felületet lefedő 285×365 cm nagyságú padló és a sekrestye eredeti fala között keleten és délen egy alapfalat találtunk, amely a sekrestye késői időszakban történő megerősítésének, tatarozásának nyoma lehet. A sekrestye falai nem metszenek sírokat, de padlójának elbontásakor 2 nagy cölöplyukat találtunk, amelyek tengelye merőleges a templomra. Feltehetően egy korábbi, a sekrestyétől keskenyebb, faszerkezetes épület nyoma.

A sekrestyéhez újabb helyiség nem csatlakozott, tőle délre a georadaros felmérés is üres területet jelöl, a többi épület kissé DK-re helyezkedhetett el. A sekrestyétől délre egy tipikus falusi temető 35 sírját tártuk fel. A keleti sávban főleg gyermeksírok voltak, 1–2 rétegben. Nyugat felé haladva 3–4 rétegben metszették egymást

a temetkezések. A sírokban és szórványként pénzeket, gyűrűket, ruha- és övcsatokat, párizsi kapcsokat, pártá maradványait találtuk meg. Az egyik elhunyt feje alá, babonás szokásból egy kést tettek. A plébánosi funkciót is ellátó premontreiek temploma plébániatemplomként funkcionált. Feltehetően már a kezdetektől, de legkésőbb a 15. század első évtizedeiben már biztosan templom körüli temető működött mellette, amely DK-en a templom és sekrestyéje illetve a többi prépostsági épület közötti területet is elfoglalta. A három ásatási évad restaurált leleteiből válogatást állítottunk össze (II. t. 1-9.).

Az eddigi feltárások alapján kirajzolódott a templom építéstörténete (1. ábra). 1252-től egy nagyméretű, egyenes szentélyzáródású, három hajós, támpillérekkel erősített nyugati toronypáros templom épült. A hajóinál 14,3 méter, a szentélyénél 8,5 méter széles épület teljes hossza a támpillérekkel 23,5–24 méter. Egy kisméretű oltáralapot és egy ledöngölt padlót kapcsolhatunk ehhez az időszakhoz. A legkorábbi időszakban még egy könnyű szerkezetű építmény lehetett a templom mellett, de viszonylag hamar megépült a sekrestyéje. A prépostság többi épülete kissé távolabb állhatott.

Leghamarabb a 14. század közepén-végén a templomot átépítették. Egy nagyobb nyugati tornyot építettek, ehhez a templomhajó nyugati részét egy alapfallal leválasztották, míg a nyugati homlokzatát masszív támpillérekkel erősítették meg. A korai templom padlószintjét valószínűleg a nyugati rész átépítésekor egy időben megemelték, egy ledöngölt rétegre, féltéglákból, nagyobb tégladarabokból, szárazon, új padlót raktak. Egy nagy U alakú oltár és egy belső szószeák is készült.

1. ábra. A prépostsági templom korai és átépítés utáni alaprajza

A monostor életének késői időszakában a prépostságban tűz pusztíthatott, így a templom felújításra szorult. Az addigi padlószint maradványaira egy feltöltési réteg került, amiben égett csontdarabok mellett, bronzolvadékokat, égett harangdarabokat találtunk (II. tábla 10-11.). Az ezen kialakított habarcssávra párhuzamos, észak-déli irányú téglasorokat helyeztek. A sekrestye is újabb padlót kapott, ráadásul belül megvastagították falait is.

A templom török-kori pusztulásáról az utolsó padlót áttörő faldarabok, a templom leégett tetejének a templom mellett talált maradványai, egy újabb harang megégett töredékei tanúskodnak. A területre még a prépostság pusztulása után is temetkeztek, az épületek maradványait jórészt a 18–19. században építőanyag-nak hordták el.

A feltáráson a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum dolgozói közül részt vett: Molnár István, Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Stunya Péter, Papp Zoltán.

Zamárdi – Réti földek

Balogh Csilla

2016-ban és 2017-ben is folytattuk a Zamárdi – Réti földek lelőhelyen (lelőhelyazonosító: 20408) húzódó, nagy kiterjedésű, avar kori temető északnyugati, beépítetlen részének kutatását. A kutatott terület a 2015-ben megnyitott szelvényünk folytatása, annak észak és kelet felé történő bővítése, mely három telket érintett (hrs. 2495/7, 2493/6, 2492/5). 2016-ban egy, míg 2017-ben két alkalommal végeztünk feltárást, összesen 840 m² területen 102 sír került elő.

A feltárt temetőrész használata a 7. század harmadik harmadától a 8. század közepe tájáig keltezhető. A korábbi, 7. század végi temetkezésekben vésett-poncolt fonatos díszű, lemezes övdíszek (ún. trasszírozott veretek) és összetett hátveretekkel díszített övek maradványai kerültek elő. Feltűnő volt e sírokban, az egyébként a temető egészére jellemző, öntött bronz korongok, illetve a koporsóvasalatok teljes hiánya, s a használati eszközök elenyésző számú előfordulása. A sírok aljában sem tapasztaltuk a másutt általánosnak mondható beásásokat. Ugyanakkor e sírok nagyságrendekkel nagyobb méretűek voltak, mint a temetőrész más sírjai, egyes sírok mélysége a nyesett felszíntől elérte a 2,5–2,7 métert.

Az északi szélső sírok megásására a 8. században kerülhetett sor. Erről tanúskodnak a férfi sírok öntött, indás övszerelékei, valamint a női sírokból előkerült Osztopán-típusú felhúzott lemezgömbös fülbevalók. Megfigyeléseink szerint ezeket nem fülben viselték, hanem a homlokon körbefutó, 3–6 cm széles homlokpántba, fátölt lezserítő pántba voltak beakasztva, a halántéknál. A két „fülbevaló” között apró köles méretű gyöngysorok kerültek elő, egyes esetekben a koponya alól, más esetekben a mellkasról. Ezek a megfigyeléseink lehetőséget nyújtanak az ékszer típus viseletének új rekonstrukciójára.

A temető északi szélén előkerült sírok közös jellegzetessége volt, hogy a sírok szokatlanul keskenyek, azonban nagyon mélyek voltak, a felnőtt egyének sírjának átlagos mélysége 1,7–1,9 méter között változott. Valamennyi sírgödör esetében megfigyeltük a rövidebb oldalak mentén a sír aljában kialakított gödröket, melyek többnyire téglalap alakúak és változó mélységűek (7–25 cm) voltak. A gödrök fala a sír oldalaihoz illeszkedő oldalakon merőleges volt, azonban a sírgödör felé eső oldalnál következetesen rézsús kialakításra törekedtek. A férfivázak esetében számos esetben az újcsontképződés és az izomtapadási felületek rendkívüli mértékű megerősödése hosszan tartó, komoly fizikai igénybevételről, megerőltető munkáról árulkodik.

A közép avar kor végén – a késő avar korban használt temetőrész déli felébe egy kb. 50 sírból álló, korábbi, a 7. század középső harmadára keltezhető sírcsoport ékelődött be. E sírcsoportban öt ló-lovas sírpár került elő, ezek a sírcsoport közepén helyezkedtek el.

A nagyméretű, igen mély aknasírokban öves férfiak nyugodtak, temetkezéseik bolygatottak, raboltak voltak. Síraikban nemcsak a deszkakoporsó maradványa jelentkezett, hanem fa sírkamra nyomait is megfigyeltük. E sírokból ezüst ptykék, illetve II. germán állatstílusú szalagfonattal díszített veretek kerültek elő.

A sírok hossz tengelyével egyvonalban, az ember-sírok láb felőli végénél, kisebb és sekélyebb, téglalap alakú gödrökben, lábukra rogyasztott helyzetben feküdtek a felszerszámozott lovak, az embervázakkal ellentétes helyzetben. Az egyik gödörben két, párhuzamosan fektetett lóváz került elő (2576. sír). Három ló sír esetében a gödrök sarkában cölöpnymok mélyedtek le, melyek sírpítmény alkalmazására utalnak.

Külön említésre érdemes az 2593. ló sír, melyben a hosszú akna aljába kialakított sekélyebb gödörbe szinte belegyömöszölték a lovat (III. tábla 1.). Ebben és a 2589. ló sírban is a ló feje előtt egy kisebb, teknős gödör mélyedt a sír aljába, amelyeknek sötétbarna-fekete, zsíros betöltése szerves anyag egykori jelenlétére utalt. A gödrökben, körben lószerszámvereteket találtunk. Ezekbe a kis gödrökbe beletekerve külön helyezték el a fejkantárt (III. tábla 3.), a farhámra utaló leletek a lóvázakon kerültek elő (IIII. tábla 2.).

A ló sírokból származó veretek között ezüst rozetták, aranyozott ezüst és aranyozott sekélyebb gödörbe színtele belegyömöszölték a lovat (III. tábla 1.). Ebben és a 2589. ló sírban is a ló feje előtt egy kisebb, teknős gödör mélyedt a sír aljába, amelyeknek sötétbarna-fekete, zsíros betöltése szerves anyag egykori jelenlétére utalt. A gödrökben, körben lószerszámvereteket találtunk. Ezekbe a kis gödrökbe beletekerve külön helyezték el a fejkantárt (III. tábla 3.), a farhámra utaló leletek a lóvázakon kerültek elő (IIII. tábla 2.).

A ló-lovas sírpárok környékén olyan férfisírok kerültek elő, melyek mindegyikében egy-egy vas nyílhegy volt. A női és gyermek sírokban kerámiaedények voltak, melyek a sírok koponya felőli sarkában, a temetkezések, illetve a koporsók jelentkezési szintje fölött kerültek elő. Helyzetük és a környezetükben megfigyelt, kevert betöltés arra utal, hogy az edényeket valószínűleg utólag ásták bele a sír sarkába.

II. tábla. A bárdudvarnoki premontrei prépostság feltárásakor talált középkori leletek: 1-2., 7-9. könyvveretek és könyvcsatok, 3. szlavón dénár, 4. veret, 5. ruhakapocs, 6. újkori kegyérem, 10-11. harang darabjai

1.

2.

3.

4.

5.

6.

III. tábla. Zamárdi – Réti földek. 1. 2593. lósír 2-3.
A lószerszámok elhelyezése 4-6. A 2614. számú kelta sír

A korábbi évek megfigyeléseivel ellentétben ezen a területen viszonylag kevés volt a bolygatott sírok aránya, főként a lovakhoz tartozó férfi sírok esetében volt jellemző a nagymértékű bolygatás. A kutatott területen nem került elő egyetlen olyan üres, sekély gödör sem, amelyet a 2015. évi feltárás során nagyobb számban találtunk, melyeket a sírrablással hoztunk összefüggésbe, a sírok felderítésére szolgáló kutatógödörként értelmezve.

A temető északi szélénél előkerült a 2380. számú, többszörösen megújított árok újabb szakasza, mely mellett két sekély, keskeny kísérő árokszakasz is jelentkezett. Az árok vágott három sírt, vagyis itt az árok megásására a sírok megásását követően került sor – ellentétben a tavalyi megfigyeléseinkkel, ahol az árok korábbinak bizonyult a beleásott síroknál.

Az avar kori sírok alatt előkerült egy kelta sír maradványa (2614. sír), melyet valószínűleg már az avar sírok kirablása során megbolygattak, ekkor már kiemeltek két edényt a sírból, amelyek a sír rablógödörében feküdtek (III. tábla 5.). A sírban egy nő csontváz maradványa feküdt, *in situ* helyzetben csak a jobb lábszárcsont és a lábfejcsonatok maradtak meg (III. tábla 4.). A bokáknál öntött bronz lábperecek kerültek elő (III. tábla 6.). A jobb lábfej végében két edény állt, a bal lábfejen egy fél disznó váza hevert.

A továbbra is tanáztatás keretében folyó kutatási program a Zamárdi Önkormányzat támogatásával a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének és az Ísztambul Egyetem Turkológiai Kutatóintézetének közös kutatási projektje. A feltáráson az intézet hallgatói mellett lengyel régészhallgatók vettek részt.

„A 67-es út 2×2 sávós fejlesztése” projekthez kapcsolódó régészeti munkák

A 67-es számú út Kaposfüred és Somogytúr közötti szakaszához kapcsolódó régészeti munkák 2016–2017 során is folytatódtak. A 2×2 sávósra tervezett út végleges nyomvonalán 2016 februárjában a Budavári Kft. által végzett terepbejárás során újabb településnyomok váltak ismertté, így a tervezett út 33,2 km hosszú szakaszán immár 51 régészeti lelőhely fekszik.

Az út által érintett terület domborzati képét a Vadépuszta határában eredő két patak – az északi irányba, a Balatonba folyó Tetves-patak és a déli irányba, a Kaposba torkolló Orci-patak – völgye, és a mellettük futó dombvonulatok határozzák meg. A völgyet szegélyező dombhátak enyhe lankái az őskortól a török időkig lakottak volt, sok településnyom és néhány temető, valamint nagy mennyiségű leletanyag tanúsodik ezekről. A délebbi szakaszon az út elkanyarodik az Orci-pataktól, és a Deseda-patak – Varga-bonyi-árok által kialakított mély völgyeket keresztezve csatlakozik a korábban megépített útszakaszba.

A projekthez kapcsolódó próba- és teljes felületű feltárásokat a Rippl-Rónai Múzeum mellett a Móra Ferenc Múzeum, valamint korábban a Forster Központ, az Ásatárs Kft., a Lekri Group Kft. és a Salisbury Kft. munkatársai folytatták, a szakmai koordinációt a Budavári Kft. végezte.

Alább a Rippl-Rónai Múzeum által feltárt lelőhelyeket délről északra vesszük sorba, ahogyan az út kilométer-szelvényei is haladnak.

Kaposvár – Kaposfüred-Hetes-Tábla (77303) Molnár István

A lelőhely a Kaposvárt Magyarregressel összekötő főút két oldalán található, nyugatról egy, a Varga-bonyi-árokba futó kis vízfolyás határolja. Tőle délre a 77305. számú lelőhely található.

A 2016. évi próbafeltárás során 548 m² nagyságú területet humusztoltunk le, és 42 jelenséget különítettünk el. A feltárt objektumok jó része újkőkori és rézkori: a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia-, a Lengyeli- és a Bolerázi-badeni kultúrák időszakába tartozó gödröket bontottunk ki. Két késő rézkori, dél-északi tájolású, zsugorított temetkezést is feltártunk. Az egyik elhunyt mellé három edényt is eltemettek, míg a másikban csak egy csigagyöngyöt találtunk. Egy gödör bronzkorinak, egy épület, egy tüzelőberendezés és 3 gödör Árpád-korinak bizonyult.¹

A feltárás munkatársai: Molnár István régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás technikusok.

Kaposvár – Egresi út 2. lelőhely (77305) Molnár István és Somogyi Krisztina

A lelőhely a Kaposvárt Magyarregressel összekötő út két oldalán található, nyugatra egy, a Varga-bonyi-árokba futó kis vízfolyás határolja. 2016 novemberében próbafeltárást, egy évre rá megelőző feltárást végeztünk a lelőhelyen. Eredetileg a lelőhely nyomvonalba eső részének csak egy része volt feltárássra kijelölve, de a magasan jelentkező, nagyszámú objektum miatt a tervezettnél nagyobb felületet (15051 m²) nyitottunk meg.

A lelőhelyen összesen 235 bontási egységet különítettünk el. A legidősebb objektum egy *Lengyeli kultúrába* tartozó gödör volt. A legtöbb objektum a Badeni kultúra időszakába tartozott, közel negyven gödör mellett egy nagyméretű objektumkomplexum és 4 tüzelőberendezés. Gazdag leletanyagot, nagyszámú edénytöredéket találtunk. A 6 zsugorított csontvázas temetkezést részben megbolygatta a szántás. A jó állapotban megmaradt sírokból sem volt melléklet. Rítusuk alapján őskori temetőhöz tartozhatnak, amelynek sekélyebb sírjai megsemmisültek.

Kora- (Somogyvár-Vinkovci-kultúra) és késő bronzkori gödröket is feltártunk. A 107. számú kisméretű, későbronzkori gödörben, feltehetően egy nagyobb méretű edényben, 3 bronz öntölepényt találtunk (IV. t. 1-2.). A nagy mennyiségű kerámiaanyagból csak a restaurálás után dönthető el, hogy mekkora mennyiségű a töredékanyag (sok edény alig illeszthető töredékei), vagy egy együttesről, több edény szándékos deponálásáról

¹ A lelőhely megelőző feltárást 2018-ban végeztük, ekkor DVK, Lengyeli, Badeni telep mellett a Balaton-Lásinja-kultúra és a Somogyvár-Vinkovci-kultúra objektumait is megtaláltuk. Római település és egy langobard temetőrészlet is feltárássra került, az objektumok többsége pedig egy nagy kiterjedésű Árpád-kori telephez tartozott.

van szó. Egy ilyen típusú együttes, mely edényekből és bronzokból áll, különlegesség a Somogy megyei késő bronzkorban.

29 jelenség egy kora Árpád-kori településhez tartozott. A gödrök, cölöplyukak mellett két félig földbe mélyített épületet, három külső kemencét is feltártunk. A rézkori, kora bronzkori és Árpád-kori település észak felé, a szomszédos 77303. számú lelőhelyen folytatódott.

A feltárás munkatársai: Molnár István feltárás vezető régész, Somogyi Krisztina, régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Balla Krisztián, Cserép Tamás technikusok

Magyaregres – Macskalyuk (77317)

Molnár István

A Magyaregres külterületén fekvő lelőhelyen, 2017. március 7–20. között, összesen 13588 m² nagyságú területet nyitottunk meg, amelyből 10267 m² pozitívnak bizonyult. Itt, Magyaregresen, a lelőhelyek a Deseda-patak és a Varga-bonyi-árok két oldalán sűrűsödnek. A két vízfolyás egy viszonylag meredek oldalú lapos tetejű dombot fog közre, a mi feltérési területünk a Deseda-patakra néző lejtőn fekszik.

A 145 bontási egység nagy többsége a *Balaton-Lasinja-kultúra* időszakába volt sorolható, egy nagyki-terjedésű telep keleti részét alkották. A telep központja a mi területünkől nyugatra volt, a Magyaregres-Varga-bonyi-ároktól keletre nevű lelőhelyen, melyet egy évvel korábban a Lekri Group tárt fel. Sajnos ezek a rézkori objektumok nagyon leletszegények voltak, de jellegük, betöltésük egyértelműen a Lasinja telephez kötik. Hét keskeny, mély, árokszerű objektumot találtunk, ezek általában párosával fordulnak elő, valamilyen építmény részei lehetnek. A gödrökön kívül nagyobb számú cölöplyukat is találtunk, ezek néhol rendszert alkotnak, egy 15×12 méteres cölöpszerkezetű épületet jelölnek ki.

A lelőhely keleti, mélyen fekvő részén kelta objektumok vannak. Sajnos ezek egy része a talajvíz szintje alatt volt, de így is több gödröt, cölöplyukat, egy négyzetes alakú épületet és egy kemencét is feltártunk. Ezen a részen egy Árpád-kori gödröt is találtunk. A lelőhely középső és keleti részén hosszú, de viszonylag sekély árok voltak, ezek valamilyen rendszert alkotnak, párhuzamosak és keresztirányúak is vannak. Késő középkoriak, kerámia és vastárgyak (szögek, csat) kerültek elő a betöltésükből. Talán valamilyen karámrendszert adnak ki.

A feltárás munkatársai: Molnár István régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás technikusok.

Mernye – Irtások (91199)

Molnár István

A lelőhely Mernyétől délnyugatra, a jelenlegi 67-es úttól nyugatra található. A feltérési felület egy kisebb déli, és egy nagyobb, északi felületre oszlott. A déli felület üresnek bizonyult, az északi felület középső részén nagyjából egy csoportban helyezkedtek el a középső rézkori Balaton-Lasinja-kultúra objektumai.

A feltérést 2016. november 15. és 22. között végeztük. Összesen 13 bontási egységet különítettünk el, gödrök mellett egy nagyméretű rézkori agyaggyerőt tártunk fel. Utóbbit egy agyaglencsébe ásták, a kitermelés után hulladékkal töltődött fel, így viszonylag gazdag leletanyagot tartalmazott.

A feltérás munkatársai: Molnár István régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás technikusok

Gamás – Vadépusztai-mező 1. (72167)

Molnár István és Somogyi Krisztina

A lelőhely a Gamáshoz tartozó Vadépusztától délre, Kisbabapusztától északra helyezkedik el, az Orci-patak völgye mentén, attól nyugatra, hosszan elterülő vonulaton, amit egy, a patakba torkolló, Ny–K-i folyásirányú, kis időszakos vízfolyás tagol. Ez a völgy a lelőhely legmélyebb pontja, az ettől északra és délre lévő dombok oldalán és platóhoz közeli részén lévő, magasabb területekre terjed ki.

2015-ben próbafeltérést (HONTI ET AL 2016. 264.), majd 2017-ben két ütemben, szeptemberben és októberben megelőző feltérést végeztünk a lelőhelyen. Először a mai 67-es úttól nyugatra lévő területen dolgoztunk. A lelőhely teljes hosszában nyitottunk egy sávot, de csak ott bővítettünk a teljes szélességre, ahol objektumokat találtunk. A munka második szakaszában a mai 67-es úttól keletre lévő területet humuszolták le. A felső, szántott réteg leszedése után csak további 30 cm mélyen szedhettük a tükörfelületet. A lelőhely északi részének déli végét nem nyitottuk meg, mivel ebben a mélységben még nem jelentkeztek az objektumok.

A lelőhelyen 18989 m²-en 353 bontási egységet különítettünk el. A legkorábbi objektumok a *Dunántúli Vonaldíszes Kerámia* gazdag és értékes leletanyagot tartalmazó gödrei voltak. Ez a középső neolitikus telep az Orci-patak völgyére hajló domb lejtőjén sűrűsödött, a domb magasabb részére (a 67. főút nyugati oldalára) szórta terjedt ki. A fent említett, Ny–K-i irányú időszakos vízfolyás völgye határolja déli irányban.

E völgytől délre koncentrálódott a középső rézkori *Balaton-Lasinja kultúra* települése, amely számos gödörből állt. A telepen belül feltártunk egy ovális körvonalú árkot, amelynek hiátusai átjárók lehetettek, az egyik átjárónál 2 jellegzetes ún. Spitzgraben (rövid, „V” átmetszetű árokszerű beásás) helyezkedett el (kapuszerkezet lemélyítése?). (IV. t. 7.) Feltehetően a települést kerítő árok lehetett egy szintén nagyjából „V” keresztmetszetű, a szelvényen keresztül futó árokív, amelynek folytatását a mai főút építése során pusztíthatták el. A telep ÉÉNy felé esetleg a vonulat magasabb részére is kiterjed, mivel a főúttól Ny-ra 2017-ben előkerült egy Balaton-Lasinja-korú gödör.

A késő rézkori *Baden-kultúra* időszakába számos gazdag leletanyagot tartalmazó gödör és három kemence tartozott. A telep szórta, de hosszan nyúlik el a patak völgy mentén a 67. főúttól K-re, mindegyik felületen megtalálható volt.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

IV. tábla. 1-2. Kaposvár – Egresi út 2: A 107. objektum, és az egyik bronz öntőlepeny. 3-5. Somogybabod – Tetvesi-mező: 3. Aba Sámuel pénze. 4. Késő középkori alapárkos épület 5. Árpád-kori kemencebokor 6-7. Gamás – Vadépusztai mező 1: 6. Árpád-kori ház 7. Középső rézkori körárok

A kora bronzkori *Somogyvár-Vinkovci kultúrából* tárológödörök mellett nagyméretű agyaggyerő gödröket is feltártunk. Ez a telepmaradvány sem volt megfigyelhető a 67. főút nyugati oldalán, csak hosszan a patak ártere mentén. Egy objektumot kell kiemelnünk, amelynek esetleges oszlophelyei tető meglétére utalhatnak. Változatos, viszonylag nagy mennyiségű mészbetétes díszkerámiát is tartalmazott.

A késő bronzkori *Uramezős kultúra* gödrei főleg a 67. főúttól nyugatra sűrűsödtek, de elszórva attól keletre is előfordultak. Jellegzetes, nagy mennyiségű kerámiát tartalmaztak.

A 67. főúttól keletre egy *kora Árpád-kori* telep elszórt objektumait is kibontottuk, gödrök mellett három épületet, több külső kemencét. A házak nagyjából négyzet alaprajzúak, kis méretűek voltak, a kemencéjüket meghagyott agyagtömbbe vájták (IV. t. 6.). A 2018. évad eredményezte az Árpád-kori telep illusztris részét a lelőhely déli, erdő alatti végén.²

A feltárás munkatársai: Molnár István feltárást vezető régész, Somogyi Krisztina régész, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Balla Krisztián, Cserép Tamás technikusok

Gamás – Belső-tanya (93205)

Molnár István és Németh Péter Gergely

A lelőhely a Tetves-patak és a Jazvina-tüskési vízfolyás által bezárt háromszögben emelkedő domb déli és nyugati lejtőjén található. Az igen gazdag lelőhelyet a többszöri terepbejárás ellenére sem sikerült előzetesen felderíteni, csak az útépítés földmunkái során került elő, részben a vastag földtakaró, részben vetéssel való fedettsége miatt.

A feltárás során számos régészeti korszak emlékeit sikerült megmenteni (V. t. 6.). A legkorábbi objektumok (több mint 20 gödör és 1 kemence) a *Lengyeli kultúra* időszakába tartoztak. A legtöbb lelet egy nagy, mély gödörből származik, mely nagyon sok festett edénytöredék mellett kőbaltát is megőrzött. Legalább egy gödör a rézkori *Balaton-Lásinja kultúra* időszakára keltezhető. A középső bronzkori *Kisapostagi kultúra* két, míg a késő bronzkori *Uramezős kultúra* három gödrét azonosítottuk. Több objektum az őskoron belül pontosan nem keltezhető. A *római kor* 32 objektumához gödrök, cölöplyukak mellett egy félig földbe mélyített épület is tartozik. Szórványként számos érme és fémtárgy is a római kori telephez sorolható. Ugyancsak szórványként *avar* leleteket is találtunk, de a feltárás során népvándorlás kori sírok vagy települési objektumok nem kerültek elő.

A területet a *kora Árpád-kortól a késő középkorig* is lakták. A gödrök mellett egy kút, egy épület és egy több kemencés műhelygödör is az időszakba tartozik.

Résztevők: Molnár István, Somogyi Krisztina, Honti Szilvia, Németh Péter Gergely régészek, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Szabó Domán, Papp Zoltán technikusok

Gamás – Országúti Studenca (72173)

Honti Szilvia

A lelőhely a Tetves árok nyugati oldalán emelkedő dombor keleti lejtőjén, a gamási bekötőúttól északra található, a 67-es út csak a szélét érinti. Több részletben folyt itt feltárás, 2016-ban próbafeltárás az út keleti oldalán, 2017-ben és 2018-ban a nyugati oldalon, a korábbi bozótos fasor eltávolítása után. Az út keleti oldalán, a próbaszondákban, mindössze két objektum maradványai kerültek elő. A nyugati oldalon, ahol jelentős bevágással szélesítették az út nyomvonalát, két, egymástól 100 méterre levő csoportban, 25 objektumot tártunk fel. Az eredeti talajszintet igen vastag eróziós réteg borította, mely az út mellett elérte az 1–1,20 métert is, a jelenségeket a meglevő út szintjén lehetett csak megfigyelni. *Árpád-kori* és *középkori* gödröket és kemencéket tártunk fel mintegy 2000 m²-es felületen.

Résztevők: Honti Szilvia, Somogyi Krisztina régészek, Nyári Zsolt, Szabó Domán, Papp Zoltán technikusok

Somogybabod – Tetvesi mező (72033)

Molnár István és Somogyi Krisztina

A lelőhely Somogybabodtól délre, a Tetves-patakba torkolló vízfolyástól északra húzódó észak-déli irányú dombor keleti aljában, a mai 67-es úttól nyugatra található. Észak felé egy ma is erősen belvizes, mélyebb terület határolja le. Egykor a mélyedés jelentősebb lehetett, a déli területek időnként víz alá kerültek, az ekkor képződő rétegek néhol fedik az objektumokat.

A 2015-ben végzett próbafeltáráson (HONTI ET AL 2016, 266) és a 2017 szeptemberében folytatott megelőző feltáráson, összesen közel 1000 m²-es területen, egy kelta gödör mellett egy középkori falu objektumait tártuk fel.

A dombtető felé húzódó középkori település élete legalább a 11. században megkezdődött, amit a *kora Árpád-kori* kerámia mellett Ába Sámuel pénze is bizonyít (IV. t. 3.). A falu a 16. századig lakott volt, kései kerámiája és érmei alapján a török időszak alatt pusztulhatott el.

A lelőhely déli részén sűrűn egymást is felülretegezve jelentkeznek az objektumok, északra az ott található mélyebb terület felé haladva elfogynak. A feltáráson összesen 91 régészeti jelenséget különítettünk el. A számos gödör mellett több külső kemencét (IV. t. 5.) és két épületet is találtunk. Az egyik épület sekélyebb, a másik mélyebben földbe mélyített, cölöplyukas-alapárkos szerkezetű, akár pince is lehetett (IV. t. 4.).

A lelőhelyen szép leletanyag, közte pénzek, övcsatok, gyűrűk, aranyozott bronz késvég került elő.³

Résztevők: Molnár István, Somogyi Krisztina, Honti Szilvia, Németh Péter Gergely régészek, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Szabó Domán, Papp Zoltán technikusok

² 2018. május-júniusában tártuk fel a lelőhely déli, erdő alatt lévő részét a dombvonulat lábáig. A neolitikum és a késő bronzkor kivételével a többi őskori telep, eltérő fedettséggel, a lelőhely végéig megfigyelhető volt. Egy népvándorláskori objektum is előkerült, ami egykorú lehet a DNy felől szomszédos ERD 32. lelőhely telepmaradványával.

³ 2018-ban az említett vízfolyástól délre építés közbeni bontómunka során az Árpád-kori telep folytatását és késő középkori objektumokat illetve kultúrrejteget figyeltünk meg a domb alján, a 67. számú főút Ny-i oldalán.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

V. tábla. 1. Somogybabod – Nyárfás-út, középső bronzkori urnasír maradványa. 2-4. Somogybabod – Tetves árok völgye: középkori kút feltárása és szerkezete. 5. Somogytúr – Buger-irtás: Árpád-kori ház belső kemencé-vel. 6. Gamás – Belső-tanya: Római és középkori objektumok

Somogybabod – Nyárfás-út (91217)

Németh Péter Gergely

A lelőhely a Kisbabodra vezető út mentén, Somogybabod déli szélé és a Tetves-patak között található, közvetlenül a patak ártere feletti enyhe lejtőn, három oldalról mocsár övezi. A lelőhelynek az út melletti keskeny sávját lehetett csak feltárni, déli kiterjedését nem tudtuk lokalizálni. Néhány kelta települési objektum mellett egy kis középső bronzkori temetőrészlet került elő. Az erősen sérült urnasírok többségének csak az alja maradt meg, így csak az urna alját, a benne levő hamvakat, és néhány bögre-töredéket lehetett csak megmenteni (V.t.1.).

Résztvevők: Németh Péter Gergely és Honti Szilvia régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás technikusok.

Somogybabod – Tetves-árok völgye (48062)

Németh Péter Gergely

A lelőhely Somogybabod keleti határában, a 67-es főút keleti oldalán, az út és a Tetves-árok között található, az 1967. évi terepbejárás során azonosították. A 2014. évi próbafeltárások során egy kelta objektum került elő, ugyanakkor a lelőhely déli részén nagyon sok késő középkori szórványlelet, ahol akkor a még itt álló fák miatt feltárást végezni nem lehetett. A 2017. évi feltárás a során kelta, Árpád-kori és késő középkori telepét tártunk fel. Megfigyeléseink alapján a lelőhely több kisebb homokdombon található, melyeket a Tetves-patak mocsaras ártere övezett a szabályozása előtt.

A kevés *kelta* objektum közé gödrök tartoztak, valamint kisebb, szabályos, sekély építmények, melyek műhelyek lehettek.

Az *Árpád-kort* kemencék és néhány települési objektum képviselte. A magasan lévő kemencék erősen szétszántottak voltak. Égetőterük alját szétört kerámiatöredékek alkották, melyet az egyiknél több rétegben alakítottak ki.

A legtöbb objektum a *késő középkori* telephez tartozott. Több, alapárkos és cölöplyukas építményt találtunk, melyeket néha egymásba ástak. Házak, esetleg részben mezőgazdasági jellegű épületek alapárkai lehettek. A magas talajvíz, mely a feltárást rendkívüli mértékben megnehezítette, egy esetben nekünk kedvezett: Feltártunk egy kutat, melynek cölöpszerkezetét a talajvíz remekül megőrizte (V. t. 2-4.). Több faoszlop töredéke is épségben megmaradt, egy részük az objektumokban, de valószínűbb, hogy nem régészeti korúak. A késő középkori telep déli végén, két települési objektum területét érintve, legalább két emberi vázmaradvány került elő. A késő középkorba tartozhatnak, de nem zárható ki a későbbi keltezés sem.

A feltárás munkatársai: Németh Péter Gergely és Honti Szilvia régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Papp Zoltán és Szabó Domán technikusok.

Somogytúr – Buger-irtás (91219)

Németh Péter Gergely és Honti Szilvia

A lelőhely a Tetves pataktól nyugatra, a patak árterének szélén emelkedő kis dombon található, Somogytúrtól délkeletre. Molnár István 2017. év eleji próbafeltárása alapján egy gyenge intenzitású lelőhelyre lehetett számítani, ezért kezdetben a tervezett utat kísérvő, a lelőhelyet veszélyeztető vízlevezető árok nyomvonala került humuszosításra, melyben egy földbemélyített építmény részlete került felszínre. A feltárást ennek megfelelően a ház körzetében bővítettük, a 760 m²-es felületen a ház körül egy sekély, de gazdag leletanyagú őskori objektum és néhány leletnélküli sekély jelenség került elő.

A ház szokatlanul kisméretű, nagyjából négyzetes alaprajzú, méretéhez képest meglepően mély, alja egyenetlen, három oldalon körben padkával. A DK-i sarkában, a déli falba vájva kisméretű, tapasztás nélküli kemence volt, előtte nagy, talán ülésre használt kövel. Három sarkában és a kemence mellett mély oszlophelyek voltak (V. t. 5.). A leletanyaga Árpád-kori kerámia, tapasztás-darabok, kevés állatcsont, ezek nem az alján, hanem a feljebb húzódó szürke (hamus) és barnás rétegben volt (15–40 cm között, a szelvényszínhez képest). Az alsó rétegben jobbra csak kődarabokat találtunk. Az építmény funkciója bizonytalan, ház vagy műhely lehetett, ám szokatlan, hogy csak magában áll. A feltárás munkatársai: Németh Péter Gergely és Honti Szilvia régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Papp Zoltán és Szabó Domán technikusok.

A 76-os út Balatonszentgyörgyöt elkerülő szakaszának régészeti feltárásai

Az R76-os út Somogy megyét érintő nyomvonala az M7 autópálya holládi lehajtójától indul, majd Balatonszentgyörgy – Battyánpusztát keletről kerüli el. Ez a vidék a Kis-Balaton keleti partján húzódó első átkelőhely, mely minden időben járható volt, a mocsaras part és a Barihegy között, minden időben használt út és lakott hely volt. Ezen a régészeti lelőhelyek három kilométer hosszan, lényegében megszakítás nélkül sorakoznak egymás után (VI. t. 1.). A 2016 őszén végezett próbafeltárások után 2017 késő tavaszán kezdődtek meg a teljes felületű feltárások 4 lelőhelyen, összesen több mint 120.000 m²-en. A legészakibb rész kivételével a Rippl-Rónai Múzeum végezte az utépítést megelőző feltárásokat 2017-ben, a projekt szakmai koordinációját pedig a Budavári Kft. Az északi lelőhelyen a Magyar Nemzeti Múzeum dolgozott.

Balatonszentgyörgy – Kocsmaházi-dűlő IV

Fűköh Dániel

A lelőhely a Kis-Balaton környékére jellemző domborzati viszonyokkal rendelkezik. É-ről D-felé haladva a tengerszint feletti magasság enyhén emelkedik. Nagyjából a lelőhely közepén az 572 és az 570 kitűzési pont között egy csatorna és a 090/1 (090/2) számú földút vágta ketté a feltárás területét. A lelőhely alacsonyab-

1.

2.

VI. tábla. Balatonszentgyörgy – Faluvégi dűlő 2: Légi felvétel a feltárásról és a Badeni kultúra birituális temetőjéről

ban fekvő É-i részét Ny-ról és É-ről egyaránt egy kiemelkedés határolja, a K-i oldalon Balatonszentgyörgy belterülete húzódik. A talajtani jellemzők kettős képet mutatnak. A lelőhely É-i részén jégkori agyagra vastag sötétszínű humuszréteg rakódott, melyben nagy mennyiségben vannak jelen lápos környezetre utaló puhatestű fajok maradványai (FÜKÖH 2001). A sárga színű, szürke foltos, vaskiválásos agyagrétegeket a jégkorszaki glaciális periódusokban képződött aprókavicsos rétegek választják el (BRADÁK 2007). A lelőhelyen belül D-felé haladva, a humuszréteg puhatestű maradvány tartalma csökken, ez szárazabb környezetre utal. A feltárás magasabban fekvő déli területét, löszös altalajra rakódott, vékony, világosbarna, gyenge minőségű humuszréteg jellemzi.

A legfiatalabb objektumok az *Árpád-korból* származnak. Egy cölöpszerkezetes, féltetőszerű építményben kavics alapozású kisméretű kerek tűzhely, a humuszolt felszínen jelentkező vöröses színű, átégett omladék rétegek, melyek az őskori objektumok szintje felett 15–20 cm-rel kerültek elő, és egy kass szerkezetű, vesszőfonattal bélelt kút tartoznak ide. A déli feltárási területen került elő két, szintén Árpád-kori gödör, melyek közül az egyik egy rézkori gödörre volt ásva.

A bronzkor középső szakaszának végéhez tartozott az a *Koszideri horizontból* származó gödör melyből egy kerek, ónozott bronzcsüngő került elő. Az ehhez hasonló *bordás tutulusok* a korszak kedvelt ékszerei, és – gyakran tűskével ellátva, – a *halomsíros kultúrában* is előfordulnak még (TROGMAYER 1969). Egy másik, hasonló korú objektumban bronz poncoló tűt találtunk. Feltártunk még 7 kora bronzkorból származó, méhkasos metszetű, rétegzett betöltésű, kerek gödröt, melyekből fésűs, illetve sűrű párhuzamos bekarcolt vonalköteg díszítésű, nagyméretű tárolóedény töredékei, kisebb, gömbös testű korsó töredékei és kisméretű, kónikus testű bögrék töredékei kerültek elő. Seprűzéssel felületkezelt, vagy simított, enyhén fényezett felületű töredékekkel együtt. A leletanyag alapján a gödröket a *Somogyvár-Vinkovci kultúrához* sorolhatjuk (BONDÁR 2001).

Az objektumok jelentős része a *rézkor* különböző korszakaiból származik. A *Badeni kultúrát* nagyméretű, homogén betöltésű gödrök és egy gödörbe temetett emberi váz jellemzi, melynek melléklete ugyan nem volt, de a váz felett 30 cm-rel vastag kerámiaréteget találtunk, ami halotti tor, vagy áldozat maradványa lehetett. (VII. t. 6.) A *Badeni kultúrához* köthető egy gödörbe rendellenesen temetett emberi váz, melynek mellékleteként volt értelmezhető a mellé helyezett szarvasmarha koponya és egyéb csontok. Egy másik gödörből emberi koponya és állkapocs töredékei kerültek elő, további vázrészek nélkül. Az edények között a fényezett felületű, samottos vagy homokos soványítású, bekarcolt vonalakkal díszített, jól égetett, vékony falú lapos tálak, peremből induló, felhúzott fülű bögrék jellemzik. Egy újabb gödörből agyagkanál, idoltöredék és egy ismeretlen eszköz agyagból formázott markolata került elő (VII. t. 2.). A rézkor e szakaszát további homogén betöltésű gödrök képviselik, valamint két nagyméretű, szabálytalan alakú, több beásásból álló, sekély gödör,

amelyek szélén, illetve sarkában találtunk cölöphelyeket. Ezeket épületként, építményként is értelmezhetjük, bár tűzhely, vagy égetés nyoma egyikből sem került elő. Földfelszín fölé épült, illetve oszlopokon álló épületek nyomára utalnak az elszórtan jelentkező oszlophelyek is (HORVÁTH-GHERDÁN-HERBICH-VASÁROS 2005). A *Badeni kultúra* korai szakaszát, a *Boleráz csoportot* a lelőhely északi részén előkerült gödrök és oszlopszerkezetes házak maradványai képviselik. Ebből a korszakból gyengén égetett, durva, aprókavicsos soványítású, bevagdostott peremű, ívelt oldalú nagyméretű edények töredékei a jellemzők, gyakori az ujjbenyomkodásos vízszintes bordadísz. Megfigyelhető volt, hogy ezek az objektumok a Balaton partjához közelebbi területen helyezkedtek el, a *Badeni kultúra* későbbi szakaszának objektumai észak felé sűrűsödtek. Ez a Balaton vízszintjének változásaival lehet összefüggésben (HORVÁTH-SVINGOR-MOLNÁR 2006). A korszakhoz tartozó gödrök közül kiemelkedik egy sekély, ovális alakú, melyből nagymennyiségű kagylóhéj került elő, mely egy fajhoz (*Unio Pictorum*) tartozik. Ez a kagyló gyakran kerül elő a térség régészeti lelőhelyein (FÜKÖH 2001). A lelőhely legidősebb objektumai a rézkori *Balaton-Lasinja kultúrához* köthetők. Ebből a korszakból, egy körülbelül 7×15 m alaprajzú, alaparkos, oszlopszerkezetes ház került elő (VII. t. 5., KISS-RÉTI 2005). Az épület alapját, egy nagyjából K-Ny-i irányú, téglalap alakú árokrendszer alkotja. A ház alapozása 2 árokból áll, melyek több helyen nyitottak. A kéthelyiséges ház középen osztófallal volt ellátva, középen átjáróval. Mind az északi mind pedig a déli oldalán az árok megszakad, elképzelhető tehát, hogy két bejárata is volt. Az épület középső oszlopsora 3 nagyméretű cölöphelyből áll. Ez ágasfás, szelemenestetőszerkezetre utal. A ház felmenő fala sövényfonatos, paticsos szerkezetű lehetett. A középső cölöphelyéből erősen égett rétegből, nagy mennyiségű, világosbarna, homokkal soványított, szendvicses törésfelületű, durva felületű, díszítetlen, edénytöredékek, és nagymennyiségű patics került elő (VII. t. 6.). Az egyik hasonló korú gödörből nyéllyukas kőbalta, valamint trapéz alakú kővéső töredékei kerültek elő. A lelőhelyen több kőbalta töredéket is találtunk, ezek közül kiemelkedik egy zöld serpentinittől csiszolt, nyéllyukas töredék (VII. t. 3.). Pattintott kőeszközök nagy számban kerültek elő a lelőhelyen. Ennek túlnyomó része radiolaritból készült penge vagy vakaró. Kisebb számban előfordult szürke kova illetve kvarc. Egy kiemelkedő lelet kapcsolható még ide: egy gyengén kiégetett, kézzel gyúrt agyag-gombócból három kőeszköz került elő.

Összegezve, a lelőhelyen 8 Árpád-kori objektum mellett több különféle őskori megtelepedés nyomait sikerült kimutatni. Az őskori telepek jellegzetes nyomai (gödrök, oszlophelyek) mellett sikerült egy alaparkos Balaton-Lasinja kultúrához tartozó épület maradványait feltárni. Ez az épület a magasabban fekvő, szárazabb, löszös területen került elő, az északi lápos, agyagos területen feltárt cölöphely sorok alapján, minden bizonnyal cölöpkőn álló házakat építhettek, melyek jobb védelmet nyújtottak a változó talajvízszinttel szemben.

Balatszentgyörgy – Faluvégi-dűlő 2. (54716)

Molnár István és Somogyi Krisztina

A lelőhely a battyánpusztai bekötőúttól a téglagyárhoz vezető, 75101. számú aszfaltút két oldalán, a Kígyós-árok keleti partján található. Feltárását 2017. május 31. és július 25. között végeztük, 45599 m² nagyságú terület volt objektumokkal fedett (VI. t. 1).

A legkorábbi objektumok a *Lengyeli kultúra* időszakára keltezhetőek, amelyek a szomszédos Balatszentgyörgy–Szent-kút lelőhely lengyeli településének északi végét képezik. A telepet egy nagyméretű, „V” átmetszetű kerítőárok zárta le, (VII. t. 7.) amelynek egy-egy szakasza mindkét lelőhelyen megfigyelhető volt. A gödrök egy része a leletanyag, másik része a betöltés alapján sorolható ehhez a korszakhoz. Fontos eredmény, hogy a megyében eddig ismert kevés számú sír egy újabbal gyarapodott, ugyanis sikerült feltárnunk a Lengyeli kultúra egy temetkezését. A sír NyÉNy-KÉK-i tájolású. Az ovális sírgödörbe jobb oldalán zsugorított pozícióba egy felnőtt személyt fektettek. A karok környezetébe egy kis méretű, tagolatlan, enyhén S profilú edénykét és egy vörös festett, két sorban kis bütykökkel díszített poharat helyeztek (VII. t. 8.).

A középső rézkori *Balaton-Lasinja-kultúra* települése a lelőhely általunk feltárt északi végében volt jelen, észak felé folytatódik tovább a szomszédos feltárás, a Kocsmaházi-dűlő IV lelőhely eredményei alapján.

A *Baden kultúra* gödreit a lelőhely északi részén tártuk fel. Kutatástörténeti jelentőségű, hogy a megyében elsőként került elő a Badeni kultúra vegyes rítusú temetője (VI. t. 2., VIII. t. 2.). Sajnos a sírok fölött vékony rétegben maradt meg a talaj, emiatt többségük sérült. Összesen 69 önálló temetkezés, valamint három kettős sír (VIII. t. 4.) került elő, ez utóbbiak közül a két gyermek sír esetében ez nem teljesen biztos. Az egyértelműen meghatározható rítusúak közül zsugorított csontvázas 31, urnás 17 és szórt hamvas 7 sír volt. 11 sírmaradvány jellege bizonytalan, 8 hamvasztásos sír mellett 6 sírban nem maradtak meg a csontok (csak kerámiatöredékek vagy kő jelezte az elpusztult sírt). A jellegzetes tájolás a csontvázas rítusban a dél-északi, de ettől eltérő esetek is voltak. Fontos adat, hogy 10 esetben (7 csontvázas és 3 hamvasztásos rítusú) megfigyeltük a sírokra tett ún. kőpakolás köveit is, amelyek kevés darabból álltak (ellentétben pl. Pilismarót sírjaival.). 3 csontvázas sírnál az újkori vagy régészeti korú bolygatás miatt nem voltak eredeti helyükön a kövek. Egy esetben maradt meg a kőpakolás teljesen (780. str., VIII. t. 1.). A csecsemő- vagy gyermeksírokban az erősen zsugorított helyzetű holttestet egyetlen, nagyobb, hosszúkás kővel fedték be. A sírokban a kevés számú edénymelléklet mellett gyöngyök (VIII. t. 3.), 1–2 orsógomb, egy esetben okker fordult elő. A 779. szórt hamvas sírban egy réztárgy (lemeztöredék) is volt. Az edénymelléklet száma bármelyik rítus esetén maximum 4 darab, amelyekre jobbra töredékek utaltak (és csak a restaurálás során voltak dokumentálhatók), elhelyezkedésük sem volt egyértelműen meghatározható. Jellemző az urnának (ami általában amfóra típus

vagy fazékféle) tállal való lefedése. A kisebb edény(ek) lehet(nek) az urnában, vagy azon kívül is. Orsógombot urnába helyezve találtunk. A szórt hamvas sírok a hamvak köré tett edényekkel vagy edénnyel lefedve kerültek elő, de megmaradt edénytöredék nélkül is előfordultak. Az edényformák közül gyakori a magasra húzott fülű kis- és nagyméretű korsó, a füles bögre és a bikónikus tálak törésvonalakon bemélyítés-sorral.

A temető körüli, pontosabban a temető területének nyugati és keleti sávjában lévő gödrökben több gödörbe tett tetemet is feltártunk. Egy esetben elhelyezett (azaz „rendesen” eltemetett), két esetben valószínűleg bedobott vagy szokatlan, nem szabályos pozícióban volt a csontváz. A sírok, főleg a hamvasztásos sírok nagy része magasan, még a humuszréteg alatti talajrétegben helyezkedett el, ezért a temető ún. központi részét egy nagyobb kiterjedésben meghagyott tömbből ásonyos módszerrel bontottuk ki. A temető északi és déli széle lehatárolható volt, a másik két irányban a feltárási határon túl is folytatódhat.

A lelőhelyen talált őskori objektumok többsége a kora bronzkorra keltezhető, kevesebb a Somogyvár-Vinkovci kultúra, több a Kisapostagi kultúra időszakába tartozó. A *Somogyvár-Vinkovci kultúra* gödre az északi felületen vannak elszórva, és észak felé folytatódnak tovább a következő ásatási felületen. De a Téglagyári úttól délre is voltak még telepjelenségek, köztük egy nagy anyaggyűjtő gödör, amelyben 3 egymásra tett szarvasmarhatetem feküdt.

A *Kisapostagi kultúra* objektumai a lelőhely déli részén csoportosulnak, összességében közel 300 m hosszban húzódott a közel 100 települési egység. Az általunk feltárt telep a legnagyobb objektumszámú és kiterjedésű településmaradványok közé tartozik Somogy megyében! Több nagyméretű (20–30 méter átmérőjű) agyaggyűjtő mellett számos kisebb-nagyobb gödröt, közte több méhkas alakú tárolóvermet és egy, kuriózumot jelentő épületet tártunk fel a korszakból. A földbemélyített építmény gödrének szélén több oszlophelyet figyeltünk meg. Az építmény mellett közvetlenül két verem helyezkedett el, amelyeket talán egy időben használtak az épülettel (VII. t. 9.). A vermek nagy mennyiségű szenült növénymaradványt tartalmaztak. Épületek meglétére utal a nagy mennyiségű paticsötredék is. Megemlítendő a telep nagymennyiségű megmunkált kőanyaga (elsősorban őrlőkövek).

A település mellett ennek az időszaknak a sírjait is megtaláltuk. A DK-i lehatárolásban, közel 50 méter hosszban, északkeletről dél felé kanyarodó ívelt vonalon egy birtuális temető 3 urnasíráját és 6 zsugorított temetkezését tártuk fel. A sekély sírokat roncsolta a szántás, több sír teljesen elpusztult. Egy másodlagos helyzetű bronzkar- vagy lábperecet találtunk csak a csontvázas sírokban. A temető nyugati és keleti irányban folytatódhat.

A *római kori* telepmaradvány is jelentős eredményeket hozott, számos gazdag leletanyagot tartalmazó gödröt, tárolóvermet és épületet tártunk fel. A nagy számú, összesen 19 épület között volt 2, 4, 6 és 8 oszlopos is. Többször megfigyeltük a tapasztott padlót, de tűzelőberendezés nem volt bennük, az egyikben egy

VII. tábla. 1-6. Balatonszengyörgy – Kocsmaházi-dűlő IV: 1. Bronzkori korongcsüngő. 2. Agyagtárgy. 3. Kőbaltatöredék. 4. Áldozati temetkezés. 5-6. Középső rézkori alapárkos ház, és a közepén levő, égett anyaggal teli gödör. 7-9. Balatonszentgyörgy – Faluvégi-dűlő 2: 7-8. A lengyeli kultúra körárka (690. str.) és edénymellékletes sírja (707. str.) 9. Kisapostagi építmény veremekkel

VIII. tábla. Balatonszentgyörgy – Faluvégi dűlő 2, a Badeni kultúra birituális sírjai és sírkerámiája: 1. Kőpakolásos sír, 780. str. 2. Sírcsoport. 3. Az 1211. sír edénnyel és gyöngyökkel. 4. A 774. kettős sír. 5. Urnák, tál, kisbögre és korsó a temetkezési mellékletekből

kupacban agyagnehezékeket találtunk. A nagyszámú kerámiatöredék mellett értékes fémanyagot, közte fibulát, mérleget, érmeket is találtunk. A római kori telep, a lelőhely északi és déli vége kivételével, a teljes feltárt felületen meglehetősen szórtn volt megfigyelhető.

A kora Árpád-kortól a késő középkorig tartó időszakból 6 félig földbe mélyített épületet, tucatnyi kemencét, egy kutat és számos gödröt tártunk fel. A korai objektumok (közel 50) csoportokban elszórva gyakorlatilag az egész lelőhelyen előfordulnak, a 13–15. századi épületek, gödrök egy csoportban, a DK-i lehajtó keleti végében sűrűsödtek.

A feltárás munkatársai: Molnár István és Somogyi Krisztina régészek, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Cserép Tamás, Balla Krisztián és Papp Zoltán technikusok

Balatonszentgyörgy – Szent-kút

Németh Péter Gergely

A lelőhely a Balatonszentgyörgyhez tartozó Battyánpuszta délkeleti végénél, a Kígyós-árok (Battyáni-patak) forrásvidékének két oldalán található. A lelőhely területén 2006-ban, 2013-ban és 2016-ban is végeztek telepbejárást. A 2016 évi próbafeltárás után, 2017-ben, a megelőző feltárás során, 8453 m² nagyságú területet tártunk fel. A Kígyós-árok korábbi vízfolyásai tagolták a lelőhelyet, feltételezésünk szerint az árok eredetileg szabálytalan mederben, a mostani helyétől keletre folyt. A bolygatottság nem volt jelentős, bár több jelenkori gödör is előkerült. 56 régészeti objektumot tártunk fel, az őskort a *Lengyeli kultúra* 29 települési objektuma, a többi régészeti jelenség az *Árpád-kor*hoz tartozott.

A *Lengyeli kultúra* legjelentősebb objektuma egy nagyterjedésű, de sekélyebb árok volt, a patak nyugati oldalán. Kisebb szakaszát megtaláltuk a túlparton is, míg a szomszédos ásatáson (Faluvégi-dűlő 2. lelőhely) is elő-

került egy újabb, nagyobb részlete. Az őskori telepet nyugatról lezáró árokból számos kerámiatöredék került elő, így füles edények töredékei, csótalpas táltöredék és átfűrt agyagtárgy is. A telepen belüli objektumokban kevés leletanyag volt, de az árok melletti nagyobb gödrökből sok leletet gyűjtöttünk. Előkerült egy ép, bütykös kisedény (2. ábra), egy „miniatur” edényke, szűrőedény aljtöredéke, egy hengeres agyagtárgy. Több festett edénytöredéket is találtunk valamint sok kovapattintéket és köeszközt.

2. ábra. Balatonszentgyörgy – Szentkút: A *Lengyeli kultúra* edénykéje a 15. objektumból

Az *Árpád-kori telep* objektumai a lelőhely délnyugati részén, nagy területen elszórva kerültek elő. Több objektumot a magas talajvíz miatt nem tudtunk feltárni, kérdéses, hogy eredetileg, a mélyebb gödrök kiásását egyáltalán be tudták-e fejezni. Ebből a korszakból említést érdemel egy magasan lévő kemence, melynek alját kerámiatöredékekkel rakták ki és egy ízben megújították. A gödrökből fazéktöredékek mellett kevés fémtárgy és állatsont került elő.

Feltártunk egy ovális, ívelt falú, teknős aljú, erősen átégett gödröt is, alján vastag faszénréteg volt. Leletanyag nem került elő, így nem eldönthető, hogy az őskori, vagy az Árpád-kori telephez tartozott-e.

Irodalom

- ARADI Cs. és MOLNÁR I. 2017: Premontrei prépostság feltárása Bárdudvarnok határában. Várak, kastélyok, templomok 2017. évkönyv: 58-62.
- BONDÁR M. 2001: Adatok a Délnyugat-Dunántúl korabronzkori kutatási problémáihoz. – Zalai Múzeum 10: 67-79.
- BRADÁK B. 2007: Őskörnyezet-rekonstrukció Vörs Máriasszonysziget régészeti lelőhely környezetében – Szedimentológiai és Paleotalajtani közlések. – Archeometriai Műhely (2007/1): 67-76.
- FÜKÖH L. 2001: Kvartermalakológiai vizsgálatok a Kis-Balaton II. vízterelő területén. – Folia Historico Naturalia Musei Matraiensis 25: 25-40.
- HONTI Sz., ARADI Cs., BALOGH Cs., GYÖRGY L., KÖLTŐ L., MOLNÁR I., NÉMETH P. G., SKRIBA-NAGY M., SOMOGYI K. és TOKAI Z. M. 2016: Régészeti kutatások Somogy megyében 2012-2015 között. A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei 4: 247-286.
- HORVÁTH T., GHERDÁN K., HERBICH K., és VASÁROS Zs. 2005: Häuser der Badener Kultur am Fundort Balatonörszöd-Temetői-dűlő. – Acta Archaeologica Hungarica 58 (2007): 43-105.
- HORVÁTH T., SVINGOR É. és MOLNÁR M. 2006: Újabb adatok a Baden-Péceli kultúra keltezéséhez. – Archaeometriai Műhely (2006/3): 19-30.
- KISS V. és RÉTI Zs. 2005: Középső rézkori alapárkos ház Zamárdiból (Háromdimenziós számítógépes grafika alkalmazásának lehetőségei) – Ősrégészeti Levelek 7: 74-90.
- TROGMAYER O. 1969: Középbronzkori leletek Kömpöcről Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/1: 87-96.

A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete Somogy vármegyei fiókegyletei és tevékenységük az I. világháború idején

GÁSPÁR FERENC

7400 Kaposvár, Kossuth Lajos utca 10., e-mail: drgasparferenc@t-online.hu

GÁSPÁR, F.: *The Branches of the Red Cross Association of the Countries of the Hungarian Holy Crown in Somogy and their Activities during the First World War.*

Abstract: The Red Cross Association of the Countries of the Hungarian Holy Crown was founded on 16th May 1881 in Budapest, with the aim of carrying out humanitarian activities in addition to the curing and caring of injured or sick war veterans, going beyond military attendance and complementing state attendance. Between 1887 and 1899 ten branches were founded in Somogy. In addition to the already existing branches of the county seat, the patriotic fervor following the breakout of the war resulted in the establishment of 53 further healthcare facilities with altogether 1822 beds for the injured soldiers in 40 municipalities. This is the very first essay to describe their activities, disclosing detailed monitoring data about the amount of donations. The essay describes in detail the history of the two largest branches of the county (Balatonlelle and Szigetvár).

Keywords: World War I, Somogy county, Red Cross, wounded soldiers, hinterland support

Az 1881. május 16-án Budapesten megalakult Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete¹ a háborúban megsebesült vagy megbetegedett katonák gyógyításában, ápolásában a katonai gondozás mértékén túlmenő, az állami gondoskodást kiegészítő humanitárius tevékenység megvalósítására jött létre. A megalakulását követő napon csatlakozott hozzá az 1879 óta Erzsébet királyné védnökségével működő Magyar Országos Segélyező Nőegylet.² Országos hatókörű egyletként egyik legfontosabb feladatának tekintette a vidéki fiókhálózat létrehozását. Somogy megyében ez az igyekezet évekig nem járt sikerrel, csak 1887-ben alakult meg elsőként a kaposvári fiókegylet.³

Egy éven belül sikerült létrehozni további öt helyen, így már működhetett az összefogásukra hivatott megyei választmány, amely 1888-ban kezdte meg munkáját. Elnöke Tallián Béla főispán, alelnöke Németh Ignác polgármester lett.

A Vörös Kereszt Egyletre jellemző, hogy mindenütt nagy tekintélyű vagy hivataluknál fogva jelentős befolyással rendelkező vezetőket választottak első számú tisztségviselőiknek. Amikor a főispán távozott a megyéből, utóda az egylet élén a jótékonykodása révén közismert ögrófné, Pallavicini Edéné lett.⁴ Évente hosszabb időt töltött mosdósi otthonától (és a megyétől) távol, ezért 1900 elején lemondott tisztségéről. Csak miután ismételtelen bebizonyosodott, hogy elhatározása végleges, fogadta el az új főispán, Tallián Gyula az országos központ ösztönzésére a felkérést: „legyen szabad újólág kérnünk, hogy a Somogy-megyei vörös-kereszt választmány végleges megalakítása, illetőleg a tiszti állások betöltése iránt intézkedni, az elnöki állásnak magára vállalása által a magasztos eszme iránti érdeklődésnek új irányt adni, az ügymenet rendszerességét szokott erélyével biztosítani, s minket az elért eredményről értesíteni szíveskedjék”.⁵ Az új megyei választmány 1901. október 17-én alakult meg, akkor már tíz fiókegylet⁶ volt a vármegyében. Elnöke Tallián Gyula főispán, társelnöke dr. Goszthony Mihályné, alelnöke Maár Gyula alispán, társalelnöke Svastics Aladárné, pénztárnoka Sárközy Béla, jegyzője Psik Andor lett⁷ (1. táblázat⁸).

1890-ben már 417 olyan fiókegylet van a Szent Korona országaiban, amely valamely választmányhoz tartozik, további 245 önállóan működik. Ismertségük, társadalmi tekintélyük olyannyira megnőtt, hogy a Vöröskereszt neve és jelvénye a kereskedelembe, de magánszemélyek esetében is „árúvédjeggyé” kezdett válni. A visszaélések megakadályozására jelent meg az 1286/1889. július 6. sz. B. M.-körrendelet, amely kimondta, hogy a Vöröskereszt nevének és jelvényének „mindennemű használati igényét” be kell jelenteni

1 A sajtóban az egylet nevének írásmódja kaotikus, olykor még azonos mondaton belül is változó (Vörös-Kereszt, Vörös-kereszt, vörös-kereszt, Vöröskereszt, vöröskereszt stb.). Hivatkozásoknál, idézetekben megtartottam az eredeti forrásokban található alakot. A hivatalos név az idők során változott is: alakulásától Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete, 1918-tól Magyar Vörös-Kereszt, napjainkban Magyar Vöröskereszt. Hasonló bizonytalanság észlelhető a fiókegyletek megnevezése körében is, hol egyletnek, hol egyesületnek nevezik őket.

2 Amikor az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai 1878-ban megindították Bosznia-Hercegovina okkupációját, számos jótékony célú, gyűjtést folytató nőegylet elhatározta, hogy egyesülnek, ezzel nagyobb hatásokkal, országosan szervezett keretek között segíélyezhetik a katonákat és otthon maradt rászoruló családtagjaikat. Így jött létre 1879-ben a Magyar Országos Segélyező Nőegylet.

3 A somogyi és a kaposvári datálásokkal kapcsolatosan sok a bizonytalanság. Bősze Sándor tanulmányában (Bősze 1986: 303., 314.) írja: „az alispáni nyilvántartások pontatlanok, hiányosak, különösen igaz ez a vöröskereszt fiókegyesületek vonatkozásában”. A kaposvári fiókegylet megalakulásának idejét a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyletének 1902. évi jelentése alapján határoztam meg (Jelentés 1902: 16). Tevékenységét külön tanulmány ismerteti: Gáspár 2018.

4 Pallavicini Edéné Majláth Etelka (1853–1936), a „szegények segítője”, 1890-től a Budai Jótékony Nőegylet elnöke.

5 MNL SML X. 202. A vöröskereszttegylet 3557. számú levele a főispánhoz, 1900. augusztus 18.

6 A 3. l. alatt hivatkozott jelentés adatai alapján.

7 MNL SML X. 202. 25/1901. október 23.

8 Jelentés 1902 (A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyletének 1902. évi jelentése): 10. A tagsági viszony kategóriáit az alapszabály szerint a belépéskor fizetett összeg határozta meg. Ennek értelmében az egyszer és mindenkorra fizetett 40 korona alapító, 20 korona örökös, illetve hat éven át évi 2 korona rendes, 1 korona rendkívüli tagságot eredményezett. A későbbiekben a tagsági „minőség” említése változatos, például hol „40 koronás”, hol „örökös” tagként kerül nyilvántartásba.

1. táblázat. A Somogy vármegyei fiókegyletek az 1902. évi állapot szerint

	Fiókegylet	Alapítási év	Alapító tag (40 korona)	Örökös tag (20 korona)	Rendes tag (2 korona)	Rendkívüli tag (1 korona)	Összesen
1.	Kaposvár	1887	35	52	178	–	265
2.	Lengyeltóti	1887	3	6	102	–	111
3.	Nagyatád	1887	5	17	167	–	189
4.	Marcali	1888	4	12	69	1	86
5.	Tab	1888	1	4	28	–	33
6.	Tarnóca és vidéke	1888	3	17	61	4	85
7.	Csurgó	1890	2	4	49	–	55
8.	Gyékényes	1898	–	–	10	–	1
9.	Szigetvár és vidéke	1899	9	7	104	6	126
10.	Balatonboglár	1899	1	4	51	–	56

a területileg illetékes választmányhoz. A választmány véleményével együtt (amelynek tartalmaznia kell, hogy az igény teljesülésével „nem szenved csorbát az az egyesület méltósága”), fel kell terjeszteni azt az országos központhoz, ahol döntenek az elfogadásról vagy elutasításáról. A rendelet kimondta, hogy akik a megadott határidőig nem folyamodnak az engedélyért, „hatóságilag eltiltatnak” a jelvények további használatától.

Egy estleges háborúra való felkészülés katonai tervezése során a Hadügyminisztérium már 1885-től kezdődően számba vette azokat a helyeket, amelyek a katonai egészségügyi szolgálat számára feladata ellátásához szükségesek lehetnek. Ezek sorába Gyékényes is beletartozott. Ennek ellenére csak tizenhárom évvel később kérték fel a főispánt, hogy szervezze meg ott egy fiókegyesület létrehozását, mert tizenkét ágyas „betegüdtető” állomást kívánnak a vasútállomáson létrehozni, amelynek működtetése a vöröskereszt feladata lesz.⁹ A főszolgabíró válaszában fiókegylet létrehozását lehetségesnek tartja (tíz személynek kell belépni a megalapíthatósághoz), de a konyha, orvos, ápolónő hiánya miatt a betegüdtetőt nem gondolja megvalósíthatónak. 1898 közepére a fiókegylet megalakul ugyan, ám a további ügyintézés nehézkesen halad. Erről tanúskodik a Vörös-Kereszt Egylet Központi Igazgatóságának három évvel később kelt sürgető levele: „Még 1898. évi október hó 4-én kérelmet intéztünk a gyékényesi vörös-kereszt fiókegylethez, hogy miután háború esetén Gyékényesen, a vasúti állomáson betegüdtető állomást kell fenntartanunk, az előkészítő munkákat a fiókegylet vállalja magára, és erről szabályszerű beadványt állítson ki. A fiókegylet elnöke, Tóth Imre körjegyző úr kilitásba helyezte az ügy elintézését, azonban Gyékényesről elköltöztén, az elnökségben öt követő Szabó Lajos körjegyző úr, dacára ismételt sürgetőseinknek, nem ad választ leveleinkre, és így nem is vagyunk tájékozva az iránt, hogy a betegüdtető állomás előkészítése ügyében történt-e valami, és különösen az 1901. évi január hó 10-én 40. szám alatt kelt átiratunkban foglalt egyes részletek milyen elintézészt nyertek. Miután igen kíváncsi, hogy

ezen évek óta húzódó ügy véglegesen megoldassék, felkérjük méltóságodat, szíveskedjék odahatni, hogy a gyékényesi fiókegyesület és főleg Szabó Lajos elnök úr a kérdéssel sürgősen foglalkozzék, és a beadványokat oly értelemben állítsa ki, mint azt kérelmeztük. Megjegyezzük, hogy mi után tudomásunk szerint orvos nem áll rendelkezésre, egyidejűleg kértük a 4-ik hadtest parancsnokságát az orvosnak a mozgósítást követően 8-ik napon hivatalból való kirendelése iránt. Továbbá ápolókat és sebesültvivőket a honvédség állományából fogunk kérni.”¹⁰

A megyei választmánytól érkező felkérések számos helyen nem találnak fogadókészségre, felszólításokkal más esetekben is találkozhatunk: „Tallán Gyula főszolgabíró Úrnak. A szent Ferenc rendiek felsősegesdi rendháza a Somogyvármegyei Vörös Kereszt egyletbeli választmányának a sebesült és beteg harcosok háború esetén leendő felvétele iránt hozzá intézett felszólítást felbontatlanul visszaküldvén, felkérem tekintetes főszolgabíró urat, hogy a mellékelt felszólítást nevezett rendháznak kézbesíteni szíveskedjen.”¹¹ Kaposváron sem más a helyzet: a város területéről nem érkeznek be válaszok, felajánlások.

Csurgó 1889. február 6-án kelt levelében vállalja 28 katona és 2 tiszt elhelyezését, az orvosi felügyeletet, de ápolót nem tud biztosítani. Ezzel szemben teljesíthetetlenül magas, napi 6 korona költségtérítést kérnek, ráadásul nem saját tulajdonú ingatlanban, hanem a működő iskolában történő elhelyezést ajánlják fel. A központ nem igazán elégedett a felajánlásokkal, kéri a főispánt, hasson oda, hogy nagyobb legyen azok száma. Tizenegy földbirtokostól 51 helyre van igény, de közülük mindössze hárman fogadnának be 6–6 személyt, a többiek kevesebbet.

Nemcsak ezzel, hanem magával a működéssel kapcsolatosan is találkozunk nehézségekkel, aminek egy esetét a nagyatádi fiókegylet jelentése nyomán mutathatjuk be. „A működését még 1892-ben beszüntetett

¹⁰ MNL SML X. 202. 894/1901. február 28. A sürgető levélben hivatkozott 40. számú átiratra nem leltem rá.

¹¹ MNL SML X. 202. 52/1888. Később a Szent Ferenc Rendház négy fő elhelyezését vállalja, minden egyéb kötelezettség (betegszállítás, ápolás, élelmezés stb.) nélkül.

⁹ MNL SML X. 202. 388/1898. február 7.

és felosztott nagyatádi fiókegylet újjászervezése iránt alapszabályszerű kötelességünkben kifolyólag több ízben tettünk kísérletet, mely végre különösen Széchenyi Aladár gróf kiváló ügybuzgósága folytán eredményre vezetett, a fiókegylet múlt évi (1901, betoldás tőlem, G. F.) november 20-án a nagyatádi községében tartott népes összejövetelen újjáalakulását kimondotta. Megválasztotta a választmányi tagokat, és szervezte a tisztikart, s már eddig is azon öröndetes tényről számolhat be, hogy 189, részben alapító, részben 20 koronás és 2 koronás évdíjas taggal rendelkezik. Vagyona a tőkésített kamatokkal 1294 korona 65 fillér.¹²

A Hadügyminisztérium jelölte ki azokat a katonai létesítményeket, ahol a Vöröskereszt tulajdonába átadott berendezési tárgyakat, felszerelést tárolták. Esetünkben – az egész megyére érvényesen – ez a 44-es gyalogezred kaposvári csapatkórháza. Tekintettel arra, hogy a háború esetére elkülönített egészségügyi felszerelések, kötszerek időnkénti felülvizsgálata fontos volt, mert a hosszú tárolás során a használhatóságukban károsodást szenvedhettek, időről időre elvégezték azt. Az öt személyből álló felülvizsgálati bizottság három tagja a vöröskereszt helyi választmányából, két tagja a hadsereg állományából került ki. „Megnyugvással” állapították meg, hogy a fehéreneműk és az ápolási anyagok állapota jó, bármikor kiszállíthatók a lehetséges ellátóhelyekre.¹³

A háború kitörésének híre és a valamennyi lapban közzétett belügyminiszteri felhívás – amelyet a helyi előljáróságok bevonásával széles körben nyomatékoltak – egy csapásra megváltoztatta a korábbi évekre jellemző érdektelenséget, a társadalom lelkesedéssel és önként tett eleget a kérésnek: „*Hadsegünk hadra kelt. Fiaink, testvéreink, drága véreink indulnak háborúba. [...] A hadi szervezet a rendelkezésére álló intézményekkel gondoskodik egészségük megóvásáról, harcképességük fenntartásáról. [...] Ezt a nemes célt szolgálja a vörös kereszt intézménye. [...] Felhívom az alispán urat, hogy a vörös kereszt egyesület eszközeinek gyarapítására, emberséges tevékenysége támogatására most, végzetes események küszöbén a helyi társadalom körében haladéktalanul mozgalmat indítson, és tevékenysége eredményét jelentse be. [...] Felhívom tehát alispán urat, hogy ahol nincs még a vörös keresztnek választmánya, illetve fiókja, ilyennek felállítására törekedjék, és egyben hívja fel e helyi társadalmat, hogy a harctéri sebesültek és betegek sorsának könnyítéséhez, egészségük helyreállításához járuljon hozzá ki-ki, amivel teheti, pénzzel vagy természetben szolgáltatandó adományokkal, helyiségek kórházi célra való átengedésével, ápolói vagy egyéb személyes szolgálatra való ajánlkozással.*”¹⁴

A fiókegyletek és a magánszemélyek egymással versengve tették meg felajánlásukat, a gyűjtések, gyűjtők és adományozók nevének hosszú felsorolása a lapok hasábjainak tekintélyes részét megtöltötte.¹⁵ Somogyvármegye Hivatalos Lapja közli azoknak nevét, akik „sebesült ápoló és üdítő helyeket felajánlottak, teljes ellátással és gyógykezeléssel”:

Özv. Pallavicini Edéné ögrófné, Mosdós	6 ágy
Gr. Somssich Béláné, Babócsa	10
Gr. Hunyady Károly, Somogyszil	30
Gr. Zichy Béla, Lengyeltóti	26
Gr. Széchenyi Bertalan, Felsősegesd	12
Márffy Emil, Kaposvár	6
Makfalvy Géza, Kiskorpad	1
Gr. Somssich László, Kaposújlak	9
Br. Inkey József, Iharosberény	10
Br. Inkey Pál, Iharos	20
(ez lett az Ágnes Kórház, 8 szobával, 6 önkéntes, 1 hivatásos ápolónővel és orvossal)	
Dr. Goszthony Mihály, Bárdibükk	12
Rónaszéki Trux Hugó, Jákó	10
Bartha Emil, Somodor	20
Hencz Gyula, Gerézd	6
Meller Henrik, Csurgó	2
Lengyel Pál, Kaposvár	6
Gyurkovits Dezső, Kaposvár	1
Isteni Szeretet Zárda, Berzence	30
(2 szoba)	
Satzger-uradalom, Ádánd	6
Szentimrei földművesiskola	40
Halápi Oszkár (Böhönye), özv. Hertelendy Andorné, özv. Paizs Mihályné, Vörös Lajosné, Hetey Lajosné (Csákány), Véssey Lajos (Szöcsény), Véssey Ferenc (Szökedencs)	
„több” ágy	

Csupán az élelmezési költség megtérítése mellett felajánlottak:	
Tab község	100
Ádánd	50
Balatonboglár	50
Nagyatád	48
Babócsa	40
Felsősegesd	40
Kiliti-Vilmatelep	26
Bárdibükk	12
Hedrehely	10
Juta	5
Hetes	5
Csombárd	2
Bodrog	2 ágyat
Összesen: 13 község	390 ágyat ¹⁶

12 MNL SML X. 202. 965/1902. március 2.

13 MNL SML X. 202. 772/1903. március 17. A bizottság tagjai: Sárközy Béla főszolgabíró, dr. Szigethy-Gyula Sándor kórházigazgató főorvos, Psik Sándor főispáni titkár, dr. Száhlender Ferenc ezredorvos, a katonai kórház parancsnoka és Scheidl Károly főhadnagy.

14 Somogy a sebesült katonákért. Somogyvármegye, 1914. augusztus 7. 4.

15 A számtalan példa közül csak kettő: augusztus 2-án Somssich László gróf 1000 koronát adományozott a vöröskeresztnek, 4-én Szenna és Patca három nagy szekér kenyeret küldött a kaposvári állomásparancsnokságra, a katonák közötti szétosztásra. A legkisebb adományokat is közlik, legyen az 10 tojás vagy 4 üveg lekvár, 5 lavór, 2 körömkefe. Az adományok összesítését a későbbiekben mutatom be.

16 600/17682/24257/1914. kgy. sz. alispáni évnegyedes jelentés; Somogyvármegye Hivatalos Lapja, 1914. november 19. 853–854. A közölt adatok eltérnek a később közzétett kimutatástól, mert közülük többen nem a vöröskereszt keretei között tevékenykedtek.

A hadsereg egészségügyi intézményein túlmenően a vöröskereszt, a különféle egyesületek, egyházak, helyhatóságok, magánszemélyek is tartottak fenn a hátszágban sebesült és beteg katonák ellátására szolgáló „intézményeket”, ellátóhelyeket.

Az önkéntes felajánlási gyakorlatot a hadügyi igazgatással szorosabb kapcsolatban álló formára változtatta az egyesület. Szükséges volt ez, mert be kellett illeszkednie a hadsereg katonai szervezetébe, ami által megvalósulhatott a katonai vezetés és a főként polgári elemekből álló, a magyar társadalom anyagi áldozataiból létesült Vörös Kereszt Egyesület közös munkálkodása. A hivatalos terminológia a kórházfenntartókat ajánlattevőknek, a kórház létesítésére vonatkozó ígéretet ajánlatnak nevezte. Az ellátóhelyek feladatuk szerint lehettek tartalék- és kiegészítő kórházak, üdülőhelyek vagy üdülőházak, betegnyugvó állomások, üdítőállomások. Célszerű az egyes típusok vázlatos ismertetése, mert a fogalmak – a különféle tudósításokban, kimutatásokban és különösen a közbeszédben használva őket – értelmezési zavarokat okoztak.

- I. A megyében tartalékkórház nem működött
- II. Kiegészítő kórházak
Befogadóképessége 100 ágynál kevesebb. A kiegészítő kórházak tartozékai:
– műtőasztal-műtőszoba (csak az A típusnál),
– kötözőszoba (a B és a C esetben),
– orvosi felszerelés tárolására szolgáló helyiség.
Élelmezésre a honvédség biztosított személyenként 1 korona 83 fillér keretét. (Ez az összeg a későbbiekben növekedett.) A személyzethez a hadvezetés néhány népfelkelő ápolót adott, és kimondta, hogy legalább egy önkéntes vizsgázott ápolónő kell biztosítani.
Három típusa (csoportja) van:
A/ Csak sérültek kerülnek oda. Olyan állandó orvossal rendelkezik, aki jártas kisebb műtétek elvégzésében.
B/ Könnyű sérültek elhelyezésére. Itt csak „kezelő” orvosok vannak, sebészi, műtéti tevékenység nélkül.
C/ Lábadozó sérültek és betegek, meghatározott időnként „látogató” orvossal.
- III. Üdülőhelyek
Lábadozó sebesültek, könnyebb betegek részére. Műtőeszköz nélküli, egyszerűbb intézmény. Személyzete néhány vöröskeresztes ápolónő, feladatuk lényegében a felügyelet. Ha a felajánló száz sebesültet el tudott helyezni, akkor a katonai hatalmat képviselő „ügyeletes tiszt” kérésére az üdülőhely üdülőházzá vált.
- IV. Betegnyugvó állomások
Nagyobb vasúti csomópontokon az átutazó sebesültek számára egy éjszakára vagy nappalra, továbbbbszállításukig nyugvóhelyül szolgálnak. A háború későbbi szakaszában – kényszerből – átalakították őket hosszabb kezelésekre végzettségére. Két típusuk volt a helyi lehetőségek függvényében: 12 vagy 200 ágyas.

V. Üdítőállomások

Egy-egy vasúti állomáson az átutazók ellátására „üdítőszolgálatot” hoztak létre: itallal (tejeskávé, tej, tea), szivarral, dohánnyal és levelezőlapokkal látták el őket.

A betegnyugvók és az üdítőállomások fogalma a tudósításokban különösen gyakorta keveredett.¹⁷

A magánszemélyek által saját erőn alapuló felajánlott (kezdemenyezett) intézmények létesítéséhez első lépésben a Vöröskereszt Központi Igazgatóságától kellett engedélyt kérni. Ha támogatta, akkor az továbbította a Honvédelmi Minisztérium nevében eljáró cs. és kir. 4. hadtestparancsnoksághoz, ahol megszületett a döntés. Feltételek voltak: köépület, folyóvízzel való ellátottság (előírás, hogy ágyanként és személyenként 160–200 liter víz álljon rendelkezésre). Egy helyiségben harminc ágy lehetett, de ágyanként 4 m²-t kellett biztosítani.¹⁸ A két megyei lap, a Somogyi Hírlap és a Somogyvármegye olyan ellátóhelyekről is tudósít, amelyek sem a hivatalos vármegyei közlönyben, sem a vöröskereszt központi nyilvántartásában nem szerepelnek. Példaként: Igalban szeptember 8-án volt az alakuló ülés a katolikus kör helyiségében. Mintegy százan voltak, mind be is léptek. Szervezte Kollár Lajos járásorvos, elnök: Hukk György esperesplébános. Felajánlották, hogy 25 könnyebb sebesültnek adnak helyet és teljes ellátást magánházakban.¹⁹ Két nappal később Nagyatádról jelentik, hogy a méntelepi kaszárnyát hetvenágyas „üdülőteleppé rendezték be”, és 8000 koronát gyűjtöttek össze.²⁰ Ugyanekkor kelt a somogyiszi tudósítás, mely szerint „a községi iskola két tantermét gyűjtés útján kórháznak rendezték be”.²¹ Gaál Gaszton Boglárán lakásában nyolc ágyat, a négy villájában húsz ágyat és ápolást ajánl fel²² (1. ábra).

„Köröshegyen 60 személy befogadására kórházat rendeztek be, melyhez Brüll balatonföldvári nyaralótulajdonos a nyaralóját engedte át. A nyaralótulajdonos minden szobát újságokkal, szivarral, cigarettával látott el, felesége pedig a katonaszállítás alkalmával a katonák élelmezése körül fejtett ki tevékeny, elismerésre méltó munkát. A kórházhoz szükséges kötöző anyagokra Tolnai Jenő, az Atlantic Rt. vezérigazgatója 250 k-t adományozott. A kórház berendezése körül fáradhatatlan tevékenységet fejt ki Molnár Elek dr. köröshegyi körorvos.”²⁴

¹⁷ Brüll 1984: 58–59.

¹⁸ A Magyar Szent Korona Országos Vörös Kereszt Egyesületének 1914–1919. évi jelentése. Budapest, 1921. Az Országos Közgylés jegyzőkönyve, 1921. január 14. XXI. p.

¹⁹ Megalakult a vöröskereszt igali fiókja. Somogyi Hírlap, 1914. szeptember 12. 3.

²⁰ Nagyatád nagylelkűsége. Somogyi Hírlap, 1914. szeptember 10. 3.

²¹ Somogyiszi a sebesültekért. Uo.

²² Balatoni villák a vöröskereszt szolgálatában. Somogyi Hírlap, 1914. augusztus 14. 3.

²³ A közleményben bemutatott valamennyi felvétel a Balaton (a Balatoni Szövetség hivatalos értesítője) 1915. május 1-jei számából származik. A Balatoni Szövetség 1904-ben alakult Siófokon, 1949-ben megszűntették. Lapja 1908-tól jelent meg.

²⁴ Kórház Köröshegyen. Somogyi Hírlap, 1914. október 6. 3.

1. ábra. A balatonboglári fiókegylet vezetősége: 1. Krausz József dr. orvos, 2. Fischl Ödönné, 3. Frank Mátyásné, 4. Mahler Sámuelné, 5. dr. Lenkey Lajosné, 6. Osszeszli Antalné²³

„Kéthelyen Hunyady József gróf magánkórházában elhelyezett 24 katona felgyógyult, és pár hetes szabadságra családjához utazhatott, valamennyi meleg alsóruházattal lett ellátva. Tegnap 2, ma 4 sebesült jött Nagykanizsáról, napokon belül újra 24-en lesznek.”²⁵

Barcs, Babócsa, Somogytarnóca és Belcsapuszta összesen százhusz sebesültet lát el. Valamennyi helyen Kapolyi Vilmos körorvos tevékenykedik, munkáját 28 helyben kiképzett önkéntes ápolónő segíti. Név szerint felsorolják őket; ünnepélyes avatásuk Somogytarnócán volt. „Annyi adomány jött össze, hogy Barcsen egy gyönyörűen berendezett betegnyugvó-álmomás áll a szenvedő katonák rendelkezésére” – írja a tudósító.²⁶

Olyan esettel is találkozhatunk, amikor egy helyreigazítási kérelem vezet újabb ismeretekhez: „Somogyvármegye közgyűlésén elhangzott, hogy Hunyady Károly somogyszili földbirtokos 30 ágyra állított fel kórházat, teljes ellátással a saját kastélyában. Ez téves, mert nevezett gróf úr csak 10 ágyat tart fenn,

a többi 20-at pedig Somogyszil, egyes lakosainak jóvoltából, a római katolikus iskolában.” Aláírás: Uradalmi intézőség²⁷ (2. táblázat²⁸).

Az első háborús év végéig országosan 2238 olyan fenntartási ajánlat érkezett be a Vörös Kereszt Egyesülethez ápolási célra történő felajánlasként, amelyet az egyesület felterjesztése alapján az illetékes katonai parancsnokság elfogadott. Ezek közül azonban a legkülönbözőbb okok miatt 516 megszűnt, illetve a katonai hatóság törölte az önkéntes betegápolási intézmények sorából. A törlések okai:

1./ katonai szempontok (irréálisan kis ágyszám, szétszórtság, több telephelyes elhelyezés, katonai szabályok áthágása, menekültek részére való lefoglalás, hadszíntérre válás): 185 esetben (35,8%)

2./ egyéb okok (orosz betörés, személyi-tárgyi feltételek hiánya, anyagi gondok): 332 esetben (64,2%)

Szólunk kell az intézmények igénybevételéről is. Megállapítható, hogy a vöröskeresztes betegápolási intézmények sokkal nagyobb teljesítőképességűek, mint amekkora elhelyező munkát kellett végezniük. A 2238 ápolási intézmény közül 1273, tehát 56,8%-uk egyáltalán nem kapott sebesültet.²⁹ Természetesen

25 Somogykéthely a katonákért. Somogyi Hírlap, 1914. október 25. 5. Említésre érdemes, hogy a gróf ebben az időben a galíciai harctéren volt, felesége pedig a budapesti vöröskereszt-kórházban önkéntes ápolónő. Kéthelyen az ápolást irgalmas rendi nővérek végezték.

26 A Somogytarnócai vöröskereszt egyesület ápolónő-avatása. Somogyvármegye, 1914. szeptember 23. 2.

27 Hunyady gróf kórháza. Somogyi Hírlap, 1914. november 10. 3.

28 Szundy 1916: 115–148.

29 Szundy 1916: 69.

2. táblázat. A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete által fenntartott egészségügyi intézmények 1915. augusztus 31-i állapot szerint

		Üdülőhely		Kisegítő kórház		Betegnyugvó	
		Intézmény	Főre	Intézmény	Főre	Intézmény	Főre
1.	Ádánd	1	50	–	–	–	–
2.	Balatonboglár	–	–	2	30	–	–
3.	Balatonföldvár	–	–	1	40	–	–
4.	Balatonkeresztúr	1	85	–	–	–	–
5.	Balatonlelle	1	24	1	60	–	–
6.	Barcs	1	32	–	–	–	–
7.	Berzence	–	–	1	30	–	–
8.	Böhönye	–	–	1	6	–	–
9.	Büssü	1	50	–	–	–	–
10.	Csákány	1	14	–	–	–	–
11.	Csurgó	–	–	1	70	–	–
12.	Darány	1	60	–	–	–	–
13.	Felsőbúpuszta	1	14	–	–	–	–
14.	Felsőseged	2	12	1	39	–	–
15.	Fonó	1	50	–	–	–	–
16.	Gyékényes	–	–	–	–	1	12
17.	Iharos	–	–	1	20	–	–
18.	Iharosberény	1	10	–	–	–	–
19.	Istvándi	–	–	1	2	–	–
20.	Jákó	1	8	–	–	–	–
21.	Kaposújlak	1	6	–	–	–	–
22.	Kaposvár	–	–	4	157	1	212
23.	Kazsok	1	50	–	–	–	–
24.	Kéthely	–	–	2	122	–	–
25.	Kiskorpád	–	–	1	2	–	–
26.	Lengyeltóti	–	–	1	26	–	–
27.	Marcali	1	34	1	30	–	–
28.	Mosdós	1	16	–	–	–	–
29.	Mozsgó	–	–	1	24	–	–
30.	Nagyatád	–	–	1	80	–	–
31.	Nagykorpád	–	–	1	2	–	–
32.	Nágocs	1	4	–	–	–	–
33.	Somogyszil	1	10	1	35	–	–
34.	Somogytarnóca	1	10	–	–	–	–
35.	Szigetvár	–	–	3	164	–	–
36.	Szőcsénypuszta	1	6	–	–	–	–
37.	Szőkedencs	1	4	–	–	–	–
38.	Tab	1	50	–	–	–	–
39.	Törökkoppány	–	–	1	50	–	–
40.	Zákány	–	–	1	10	–	–
Összesen:		23	599	28	999	2	224

ez a „kihasználtsági arány” később jelentősen változott, különösen a frontokról származó fertőző megbetegedések elszaporodásával. Jellemzőként említhetjük, hogy a háború kitörésekor a 44-esek kaposvári csapatkórházában mindössze három kórterem állt rendelkezésre fertőző betegek elhelyezésére.

1914. augusztus 14-én a főispán felhívást tett közzé, hogy a király születésnapján megtartandó „katonanapon” (augusztus 18.) a gyermeknap mintájára a hadbavonultak családjai javára mindenütt rendezzenek gyűjtést, és a helyi előljárók tevékenyen működjenek közre a sikeres lebonyolításban. Ennek nyomán 78 137 korona 77 fillér folyt be, amelyből az országos központhoz 11 461 korona 26 fillért továbbítottak.

A segélybizottságok gyűjtésének eredménye járasonként:³⁰

Barcsi járás	4286 korona	10 fillér
Csurgói	5528	86
Igali	2256	93
Kaposvári	9602	46
Marcali	6292	85
Nagyatádi	4632	21
Szigetvári	4553	55
Tabi járás	5184	64
Kaposvár város	17684	51

Támogatás nem csak akciós gyűjtésekből érkezik: Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottságának javaslatára a vármegye 20 000 koronát a sebesültek ápolására ad át az ebadóalapból.³¹

A helyi újságok folyamatosan közlik a felajánlásokat és az adakozók névsorát. Nem lehet célunk ezek tételes ismertetése, helyette néhány nagyobb fiókegylet összesített adatait mutatjuk be (3. táblázat³²). Az arányok és a tényleges „vásárlóérték” megítélhetőségéhez segíthet az aktuális árak ismerete.

Élelmiszerárak a Balatonnál (maximált):³³

tyúk (db)	3–4 korona
hízott liba (kg)	2,80–3 korona
házi vaj (kg)	4 korona
tej kimérve (liter)	24 fillér
tojás (db)	8–10 fillér

A teljes megyére érvényes fogyasztói húsarak:³⁴

sertéshús (kg)	7 korona 20 fillér
nyers vagy füstölt sonka	8 korona
olvasztott zsír	8 korona 60 fillér
elkészített szalonna, sózott	8 korona
húsos kolbász	9 korona

A búzából készült finom tésztaleszt és dara maximális ára mázsánként 95 korona 50 fillér, a kenyérliszt 41 korona 47 fillér, a rozsliszt 45 korona 85 fillér.³⁵

A megyei választmány még 1916 decemberében is folyamatosan szorgalmazta további fiókegységek létrehozását. A tényleges iratanyagra, a válaszokra, további történések dokumentumaira nem leltem rá.³⁶ Kivételt képeznek ez alól Csurgó (töredékes ismeretek), Balatonlelle és Szigetvár. Utóbbi kettő közgyűlési

és választmányi üléseinek jegyzőkönyvei hiánytalanul látótérbe kerültek. A belőlük megismerhető küzdelmes és áldozatos működés feltehetően valamennyi egyesületre jellemző lehetett.

A csurgói fiókegylet 1890-ben alakult, ennek ellenére működéséről az első híradás csak 1914 novemberében volt olvasható.³⁷ Elnöke Mohar József állami tanítóképző intézeti igazgató, orvosa dr. Éhn Kálmán járási főorvos. Megalakulásával egyidejűleg nyitotta meg kórházát október 9-én nyolc felvett beteggel a református főgimnáziumban, Folenta Lajosné főápoló vezetésével. Az ápolásban rajta kívül öt önkéntes és két fizetett hivatásos ápolónő vett részt. Az élelmezést tizenegy tagú hölgybizottság intézte három kisegítővel (kézilány, mindenes, mosogató). Kimutatásuk szerint 1916. április közepéig 480 beteget vettek fel 21 485 ápolási nappal, továbbá 65 árutató katonát. Akkor hetven ágy állt rendelkezésre. A legnagyobb létszám 1915 áprilisában volt, akkor négy pótágyat kellett beállítani. A 480 betegből távozott 429, az ápoltak száma 51. A távozottak közül gyógyult 378, javult 49. El kellett küldeni rossz magaviselet miatt 1-et, csapatkórházba került 1. Műtét 56 volt: lövedékeltávolítás, fagyás miatti végtag-eltávolítás. Az összes bevétel 57 013 korona, a kiadás 48 252 korona. Kitüntetések: Mohar József és Éhn Kálmán hadiékítményes II. oszt. díszjelvényt, 5 tag ezüst díszérmet, a főápoló bronzérmet kapott³⁸ (2. ábra).

Siófokon 1914. november 8-án alakul meg a fiókegylet 200 taggal, dr. Ney János orvos elnökletével. Vállalásuk szerint a nagyobb villákban összesen 80-90 sebesült ellátásáról gondoskodnak. A Takarékpénztári Igazgatóság tíz sebesült számára „négy szobából álló lakást” rendezett be. A vak katonák részére szervezett gyűjtés 300 korona eredményt hozott³⁹ (3 és 4. ábra).

Az előbbinél lényegesen több információt nyerhetünk a balatonlelle-i vöröskereszt-fiókegylet 1914–1918 közötti jegyzőkönyveiből.⁴⁰ Az 1914. november 8-án megtartott alakuló közgyűlésen megválasztott tisztikar tagjai a helyi és az ott villatulajdonos fővárosi elit tagjai köréből kerültek ki. Egyesületi elnök özv. Szalay Imréné (földbirtokos, szállodatulajdonos), társelnök Bartos Tivadarné (férje a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyletének megbízottjaként a megalakulás kezdeményezője, cs. és kir. kamarás, miniszteri osztálytanácsos), Álgya Papp Sándorné (vezérkari alezredesné). Alelnökök: Hónig Izidorné (nagybérő), Hüttl Frigyes (a pesti Hüttl Porcelángyár ügyvezetője), Francois Lajos (pezsgőgyáros), Milassin Vilmosné (az ő tulajdonában volt akkor a legnagyobb, 52 szobás, későbbi Gyárfás Panzió), Zilahy Dezső (a Balatoni Yacht Club alelnöke). Titkár: dr. Breznay Béla (a budapesti Pázmány Péter

30 Somogyvármegye Hivatalos Lapja, 1914. november 19. 853.

31 Somogyvármegye a sebesültekért. Somogyvármegye, 1914. november 5. 3.

32 Szundy 1916: 90–91., 190–233. A *-gal jelölt helyeken az adatok hiányoznak. A természetbeni adományok korona értékének megállapítása során a kimutatások számadatai ellentmondások.

33 Élelmiszerárak. Somogyi Hírlap, 1915. június 24. 4.

34 Az alispán maximálta a megye területére a sertéstermékek árát. Somogyi Hírlap, 1916. július 16. 2.

35 A búza és a rozsliszt maximális ára. Somogyi Hírlap, 1916. július 22. 3.

36 MNL SML X. 202. Somogyvármegyei választmány iktatókönyve. Megnyitva: 1916. október 3. A felszólítások december 24-i kiküldési dátumokkal szerepelnek. Címzettek (a bejegyzés sorrendjében): Karád, Babócsa, Attala, Nagyszakácsi, Tótszentpál, Kótcse, Ságvár, Balatonszentgyörgy, Andocs körjegyzőségei.

37 A csurgói vöröskereszt egylet kisegítő kórháza. Somogyi Hírlap, 1914. november 3. 4.

38 Csurgói hadikórház. Somogyvármegye, 1916. április 23. 4–5.

39 Balaton 1915: 39–40. Konkrét dokumentumokkal a Deutsch-, Fischer-, Medveczky-, Rozgonyi-villákban lévő sebesültekkel kapcsolatosan találkozhatunk. Érdekes módon Szundy Károly kimutatásában (Szundy 1916) Siófok nem szerepel.

40 MNL SML X. 203.

3. táblázat. A fiókokhoz a mozgósítás kezdetétől 1915. augusztus 1-ig beérkezett adományok az Országos Központ nyilvántartása alapján

	Pénzbeli adományok	Ágynemű		Fehérnemű		Bútor és felszerelési tárgy		Élelmiszer	Ruhaféle	
		db	korona	db	korona	db	korona		db	korona
Kaposvár	58 842	3511	5252	8417	3751	31	86	9279	672	276
Szigetvár és környéke	13 249	350	900	400	300	200	150	2000	*	*
Nagyatád	5610	*	*	540	310	*	*	1970	*	*
Csurgó	2280	*	400	*	1830	*	100	6060	*	350
Balatonlelle	998	18	26	1192	2274	*	1395	2345	*	*
Kőröshegy	150	72	214	178	292	*	*	66	*	*

	Gyógyszer	Szeszes ital	Szivar		Szivarka		Dohány		Egyéb tárgy	
	korona	korona	db	korona	db	korona	db	korona	db	korona
Kaposvár	10	1193	605	34	11 520	229	119	15	1619	1900
Szigetvár és környéke	*	250	*	50	*	50	*	250	*	300
Nagyatád	*	95	200	24	16 400	328	90	7	*	*
Csurgó	*	100	*	300	*	200	*	40	*	1000
Balatonlelle	8	367	250	10	14 490	147	36	27	*	*
Kőröshegy	177	150	550	60	2100	18	*	60	*	*

2. ábra. Baloldalt a hadiékítményes II. osztályú díszjelvény, jobbról az ezüst és a bronz díszjelvények

Tudományegyetem erkölcstantanára, majd rektora.) A december 6-i rendkívüli közgyűlés idején már 165 tagja van. Különleges helyzetéből, a tehetősebb tagság összetételéből adódóan valamennyi megyei fiókegyesülettől eltérő, magasabb alapítói összegeket fizettek be. Egy 100 koronás, három 50, tizenhárom 40 koronás alapító; húsz 20 koronás, százhuszonhét 2 koronás rendes és egy 1 koronás rendkívüli tag alkotta a létszámot. Részlet a jegyzőkönyvből: „Egyesületünk megalakításával céljaul tűzte ki egy kiegészítő kórház létesítését. A célt, amint már Önök is tudják, a legteljesebb mértékben meg is valósítottuk. [...] Létesítettünk egy olyan kórházat, amelynek párját kényelem és tiszt-

tság, szépség és élelmezés dolgában vidéken alig találjuk. [...] Kórházunk 60 sebesülthez van berendezve, s fenntartásához naponta érkeznek jószívú adományok”⁴¹ (5. ábra).

41 A kórház 1914. november 27-én kezdte meg működését az 1905-ben felépült, szabadkőműves-kezdemenyezésre és fenntartásukban tevékenykedő Szűnidei Gyermektelep-hálózat balatonlellei telephelyén. („Egy magaslatról a Balatonra tekint. Két nagyméretű kórterme van, könnyen elfér benne a hatvan személy. Az ebédlő egyben társalgó is. Nagyméretű mosdók és a személyzetnek is szép helyiségek állnak rendelkezésre. Árnyas udvarkerttel, mellék épületekkel, nagy konyhával rendelkezünk.” Somogyi Hírlap, 1915. április 18. 2.) A háborút és a páholyok feloszlását követően a Belügyminisztérium tulajdonába került, 1936-ban az Országos Gyermekvédelmi Ligának adták át. Horváth 1943: 130.

3. ábra. Siófok: a Deutsch-villában elhelyezett beteg katonák és az ápolónők.
Középen *-al jelezve dr. Ney József orvos

4. ábra. A balatonlelle-i fiókegylet vezetősége: (balról-jobbra) Álgya Sándorné, özv. Szalay Imréné,
Kempelen Gyuláné, Harrer Paulina. Állnak: Erker András, dr. Lisznyay Elemér, Körmendy Péter

5. ábra. A balatonlellel fiókegylet ápolónői betegellátás közben

A fejlődés töretlen, az 1914. évi évrő közgyűlésen újabb 25 csatlakozóval 191-re bővül a létszám. A megalakulást követően egy hónap alatt 94 sebesültet ápoltak, közülük 52 távozatott is (6. ábra).

Az 1915-ös év adatai tiszteletre méltóak. A taglétszám már 200, a kórházba 1914. november 27-től 1915. december 31-ig 447 sebesült, illetve beteg katonát vettek fel, haláleset nem fordult elő. Az ápolási napok száma meghaladja a tizenhatezret. A természetbeni felajánlások értéke 4452 korona 84 fillér.

A fiókegylet tagjai közül számosakat tüntettek ki munkájukért, özv. Szalay Imréné elnök, az egyesületi orvos (dr. Lisznai Elemér), két főápolónő és a tagság sorából további két személy a vöröskereszt II. osztályú hadiékítményes díszjelvényét kapta, az ápolónők hét hadiékítményes ezüst- és három bronzéremben részesültek.

A háború okozta nehézségek 1916-ban már Balatonlellén is éreztetik hatásukat. A hadkiegészítő parancsnokától megérkezik az utasítás a húsadagok csökkentésére és az azokat helyettesítő tengeri halak étrendbe állítására. Ez az intézkedés élénk vitát vált ki, végül szavazást követően az a határozat születik, hogy nem követik az előírást, praktikus okokból tengeri hal helyett balatonival pótolják a húshiányt.

Bajok vannak a számvitel terén, a továbbiakban – felszólításra – egymástól elkülönítve kell kezelni a kórház és a fiókegylet pénzügyeit. Egy év alatt, három pénztárosváltást követően sikerül csak megoldani a

feladatot. A csökkenő felajánlások, az ápolás fedezet-hiányával való szembesülés már előrevetíti a hamarosan bekövetkező működési zavarokat. Az 1916. évi záró rendes közgyűlés megtartására 1917. március 11-én kerül sor. Először fordul elő kilépés (2 fő), és először értesülünk 27 személy esetében a tagdíjfizetés elmaradásáról. Ezek megoszlása: hároméves hátralék 2, kétéves 6, egyéves 19.

A szeptember 16-án megtartott választmányi ülésen éles vitával kísért bizalmi válság alakult ki, amelynek oka az elnök bejelentése, miszerint a fenntartás nehézségei miatt beadványt juttatott el a budapesti igazgatóságához a kórház feloszlataért. Az onnan kapott válaszban felfedezhető a malícia: a kórház „bizonyos jóakarattal” tovább működtethető, még akkor is, „ha az elnök bármely okból távol lenni kénytelen”. Megismételt levélváltás következik: egyrészt a feloszlata iránti igény megerősítésével, másrészt az alapszabály szerinti működés szükségességére való utalással, miszerint csak a fiókegylet választmányi ülése dönthet a kérdésben. Észelve az elnök hajthatatlanságát, a központ elfogadja a feloszlata tervét, és közli, hogy a kaposvári hadkiegészítő parancsnokság a kórházak névsorából való törlés után eltávolítja a katonákat.

Szembesülve a helyzettel most már a fiókegylet kéri a kiürítés elhalasztását, arra hivatkozva, hogy még nem döntött a választmány. A titkár, dr. Breznay Béla (aki ekkor már egy személyben pénztáros és az ügyek tényleges intézője) elismeri ugyan a nehézségeket, de

6. ábra. A balatonlelleli fiókegylet ápolónői betegellátás közben

határozottan felhívja a figyelmet az elkövetett szabálytalanságokra. Hatásköri vita után kéri az elnöknőt, ne riadjon vissza a nehézségektől, aki öntudatosan visszautasítja a feltételezést. Végül szavazásra kerül sor: a döntés egyhangú, maradjon kórház.

A közel egyéves szünetet követően 1918. március 10-én megtartott választmányi ülésen nincs jelen az elnöknő, a tárgysorozat valamennyi pontjának előadója dr. Breznay Béla. Elmondja, hogy a kórház működtetésére alig van fedezet, ennek ellenére javasolja, hogy a háború várható végéig, de legkésőbb szeptemberig még fenn kellene tartani. Amennyiben a háború nem érne véget, fel kell majd kérni a katonaságot, hogy vagy ürítse ki a kórházat, vagy vegye át azt. Ma már hiányoznak a fehérneműk is, holott ezekkel ellátva kellene kiengedni az elbocsátandókat, adományok nem érkeznek.

A fiókegyleti és katonai kórházi pénztárak kezelését egy személyben végzi Breznay, amin változtatni kellene. Hiába jelenti ki: belefáradt a munkába, senki nem fogadja el a posztot. A fiókegylet jövedelme 1917-ben: tagsági díjból és azok felülfizetéséből 901 korona, jótékonyági hangverseny: 190 korona 66 fillér, összes adomány: 100 (!) korona.

A kórház pénztára hónapról hónapra haladva 67 908 korona bevételt és 67 729 korona kiadást mutat. A bevételi többlet csak 179 korona. Deficitközeli állapot van. Határozat: a szeptemberi választmányi ülésen fognak végleges döntést hozni a kórház további sorsáról.

Április 14-én rendkívüli választmányi ülést kell tartani, mert a központi igazgatóság kéri, hogy a budapesti Szünidei Gyermektelep részére a fiókegyesület három hónapra adja át a balatonlelleli telepházukat. Két lehetőség kínálkozik: amennyiben a kórházat az 1918–19. évi téli időszakban fenntartani nem tudják, ne halasztódjon a döntés ősze (a korábbi választmányi ülés határozata értelmében), hanem már most mondja ki a kórház leszerelését, hogy ne vonja el a gyerekektől az üdülés lehetőségét. Másik lehetőség: csak a nyári hónapokra szüneteltetik, aztán ismét működik.

A folyamatos fenntartás mellett döntenek, ezért a helyiségeket nem adják át, mert a gyermektelep – ugyanúgy, mint ahogy azt az elmúlt években is megtette – Szalayné Hattyú nevű szállodáját kedvezményesen igénybe veheti.

Az események felgyorsulnak. Május 5-én a választmányi ülésen már a központ is képviselteti magát, hogy a személyes jelenlét meggyőző erejével bírja más döntésre az ellentmondó egyesületet. Kifejtik, harcok intenzitásának csökkenése miatt nincs már szükség ennyi ágyra – már korábban is a százágyasnál kisebb kórházak megszüntetésére történtek intézkedések –, így semmi nem indokolja a fenntartást. Ráadásul az új királynak (IV. Károly) személyes kívánsága a gyermekekkel való fokozott törődés, ezért vegye fel a személyes kapcsolatot az egyesület az uralkodóval, ha másként akarnak dönteni. Breznay és még egy társa különvéleményt fogalmaz meg, továbbra is ellenzik a

dolgot. Indoklásuk szerint nincs is lehetősége a választmánynak dönteni, közgyűlési felhatalmazás kell, ráadásul amikor a lellei ház épült, már egy esetleges háborúra való felkészülés jeleként kórház volt a cél, és nem gyermektelep.

Név szerinti szavazással 6-an a bezárás mellett, 6-an ellene döntenek. Tekintettel arra, hogy az elnök nő voksa szavazategyenlőség esetében üggyöntő, túlsúlyba kerültek a bezáráspártiak. Ezzel megpecsételődött nemcsak a kórház, hanem a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete balatonlellei fiókjának további sorsa is.

A Szigetvári fiókegylet⁴² megalakulásán, 1899. június 25-én a jegyzőkönyv szerint 46-an voltak jelen, közülük tízen nem szigetvári lakosok. Ugyanezen a napon megalakítják 25 tagú választmányát. Elnöke az egylet létrehozásának kezdeményezője, Biedermann Ottóné (földbirtokos) lett. Az alelnökök Hegyessy Jánosné és Hegyessy János (szigetvári járási főszolgabíró), a jegyző dr. Kriszt Béla (ügyvéd). Tevékenysége abban az időben elsősorban jótékonyági gyűjtést célzó rendezvények megtartásából állt, mint amilyen például „tánccal egybekötött tombolaest megrendezése a Koronában”. A taglétszám növekszik, 1902. december 31-én már 126 fő.

1904 és 1914 közötti működésének nincsenek nyomai. Tízéves szünetet követően, 1914. február 15-én dr. Rusa Ernő (közjegyző, országgyűlési képviselő) megbeszélést hívott össze az újjáalakulás előkészítésére. A jegyzőkönyv tanúsága szerint egy felszólaló kifejtette, hogy nem alakuló ülést kell tartani, mert a fiókegylet egyszer már megalakult, és nem megszűnt, csak nem működött.⁴³ Dr. Rosenberger Alajos, a szigetvári kórház sebész képzettségű főorvosa bejelentő önkéntes ápolónői kar létrehozását és tanfolyam indítását, amelyre 15-en jelentkeznek.

1914. március 15-én tartják meg az újjáalakuló ülést, amelyen 51-en jelentek meg. Elnökké közfelkiáltással dr. Rusa Ernőné választották meg. Fontos téma volt, hogy az egylet korábban (1904-ig) gyűjtött 754 korona 49 fillér vagyonát – amely a megyei választmány pénzeszközei között szerepel – az alispán segítsen kiadni. Ez a tény is a folytonosság bizonyítékeként értelmezhető. Ugyanezen a napon megválasztották a 24 tagú választmányt, amelynek elnöke gróf Hoyos Miksa lett. A női társelnök dr. Rusa Ernőné, az alelnök Hegyessy János, a női alelnök Hegyessy Jánosné, a titkár dr. Kriszt Béla, az orvos dr. Rosenberger Alajos. Jelen ismereteink szerint nincs még egy olyan vidéki választmány, amelynek tisztikara a fiókegylet teljes működési idejében személyi változás nélkül maradt volna. Augusztusra visszakapták a kérelmezett vagyont, és tizenhárom önkéntes ápolónő, aki sikeresen elvégezte a tanfolyamot, átvette bizonyítványát.

Dr. Rosenberger Alajos a választmányi ülésen előadja: a „Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete Igazgatósága felhívta a szigetvári közkórházat, hogy a még 1902-ben a közkórház részéről tett ígérete alapján 20 sebesült katona részére ágyat és 20 üdülő beteg katona részére helyet és ellátást tartson készen, mert a jelenlegi háború alatt azt igénybe fogja venni. Indítványozza, hogy a szigetvári közkórházba érkező beteg katonák részére szükséges kötszereket a vörös-kereszt szigetvári fiókja szerezz be és bocsájtja rendelkezésére.” A határozat: a fiók 500 koronát ad, egyúttal felkéri dr. Rosenberget a beszerzés lebonyolítására. Gróf Hoyos Miksa és gróf Erdődy Rudolf kizárólagosan az egylet céljára 1000–1000 koronás alapítványt tettek. (Hálából „örökös” alapító tagként nyernék felvételt.) Kisebbségeket mások is adnak. Bővül a létszám, öt új tagot vesznek fel hat éven át évi 2 korona tagdíjfizetési kötelezettség vállalásával.

Felolvassák gróf Erdődy Rudolf levelét, amelyben indítványozza, hogy a fiókegylet 20–30 beteg katona részére betegnyugvó állomást létesítsen, amelyre a polgári fiúiskolában helyiség állna rendelkezésre. Dr. Rosenberger az indítványt ellenzi, mert a szigetvári közkórházban 40, a város egyes lakosainál, a környék nagybirtokosainál is mintegy 15–20 beteg és további 30 üdülő katona nyerhet elhelyezést, így a betegnyugvó állomásra még szükség nincsen. Dr. Kriszt Béla titkár javasolja, hogy egyelőre csak tervet készítsenek a betegnyugvó költségeinek megállapítására, ennek megtörténtével lesz módja a választmánynak dönteni a kérdésben. Határozat: háromtagú bizottság készítsen költségvetést 10-15-20-30 beteg katona részére létesítendő betegnyugvó állomás előrelátható költségeiről.

A szeptember 1-jei választmányi ülésen terjeszti elő a kiküldött bizottság a kalkulált költségekkel kapcsolatos jelentését, amely szerint 30 legénységi állományú beteg részére ágyak beszerzése nélkül 1108 korona, 20 beteg számára 850 korona, 10 beteg számára 550 korona lehet a kiadás. Az ételmezés, mosás, felügyelet naponként és fejenként 2 korona 20 fillérre tehető. Elhelyezésére az olvasóegylet nagyterme felelne meg. A választmány határozata: „20 legénységi állományú sebesült vagy beteg katona részére összesen 1200 ápolási napon át betegnyugvó állomást létesít, és azt minden szükségessel felszereli, olyképp, hogy az szükség esetén kisegítő kórház céljára is felhasználható legyen. Felkéri a szigetvári Olvasó egylet elnökségét, hogy fenti célra nagytermét, könyvtárszobáját, a mellette lévő mellékhelyiséget a fiókegylet rendelkezésére bocsátani szíveskedjék. Felkéri a központi igazgatóságot, hogy a felügyelet és rend fenntartására megfelelő személyzetet kirendelni szíveskedjék, és amennyiben kisegítő kórház céljára használtatik a nyugvó állomás, 1 hivatásos ápolónőt is adjanak. A felmerülő összes kiadások fedezésére a pénztárból 3000 koronát folyósít.” Felhívást ad ki gyűjtésre, ami kiemelkedő eredménnyel jár, a berendezés zömét sikerül adakozásból beszerezni, ennek következtében több ezer koronát megtakaríthatnak, amelyet majd a működtetésre lehet

42 MNL SML X. 204. Magyar Szentkorona Országainak Vörös-Kereszt Egylete Szigetvári Fiókjának iratai.

43 Az okfejtésnek helyt adva a szigetvári fiókegylet megalakulásának időpontjaként 1899. június 25-ét fogadjuk el.

fordítani. A legnagyobb adakozók: gróf Hoyos Miksáné, gróf Erdődy Rudolf és özv. Biedermann Ottóné, akik egyaránt 1000–1000 korona készpénzzel, illetve be-
rendezési tárgyak, ágyak, harminc szalmazsák (mind Hoyosné), evőeszközök, varrások, köpöcsészek stb. felajánlásával segítettek.⁴⁴

A szeptember 20-i választmányi ülésen bejelentik, hogy három hónapra ingyen, azt követően fejenként és naponként 2 korona ellátási díj fejében felállítják a kisegítő kórházat. Jelenleg már 25 ágy van „teljesen felszerelve”, a többiek is rendelkezésre állnak a gyűjtés eredményeként. Az élelmezés a szigetvári kórház konyhájáról történik. Kéri az orvost az ápolónők beosztásának elkészítésére, köszönetet mondanak a polgári fiú- és leányiskola tanárainak és növendékeinek a katonák kiszolgálására, ruhafoltozásra, tépés-
készítésre tett vállalásaiért. A két ápolónői tanfolyam vizsgázott hallgatói leteszik fogadalmukat, összesen 40-en vannak. A taglétszám 17 új, évi kétkoronás rendszer taggal bővül.

A december 17-én megtartott választmányi ülésen betegforgalmi összesítésekkel találkozunk. Szokatlan módon az éves számadásokat a megszokottól eltérően nem az év végi (december 31-i) állapotnak megfelelően végezték el, ami aztán a következő év során nehezen követhető korrekciókat igényelt. Ezeknek részletező követése kívül esik célunkon.

1914. szeptember 26-tól december 31-ig:

120 ellátott, 2711 ápolási nap

1915. január 1-től december 15-ig:

380 11 628

Összesen: 500 14 339

1915. évi bevételek (január 1. – december 15.), tagdíjak és főleg adományok:

11 812 korona 62 fillér

Kiadás: 12 927 korona 43 fillér

Összes hiány: 1114 korona 81 fillér

A hiány az elmúlt évi maradványból (3939 korona 95 fillér) lett pótolva, ennek alapján pénztári kezelés alatt áll 2825 korona 14 fillér

Határoznak a saját és a kórházban lévő katonák karácsonyi megajándékozásáról. Ünnepeket rendeznek december 22-én, ennek bevételeiből vesznek kisebb használati tárgyakat. Megelőlegeznek erre 250 koronát.

A vállalt három hónapos díjtalan fenntartás mellett ebben az évben is sikerült térítés igénylése nélkül fenntartani az üzemeltetést, de már látszik, hogy csökkennek az adományok, és drágul minden élelmiszer (a működést már szinte csakis gróf Hoyos Miksáné adományai teszik lehetővé).

Határoznak, hogy a fiókegylet 1916. január 1-től napi 3 korona ápolási díjat kér az igazgatóságtól, és további 10 000 koronát segélyként az eltelt időszak veszteségeinek pótlására, tekintettel arra, hogy az ingyenes ápolást a tervezettnél tovább tartották fenn. Meglehetősen bonyolult számítások alapján jutottak arra a következtetésre, hogy 5000 ápolási nap az a jogosnak tekinthető igény, ami napi 2 korona térítési díjjal kalkulálva teszi ki az igényelt segély összegét.

A következő, 1916. február 27-i közgyűlésen már nem segély, hanem „egyösszegű költségtérítés” szerepel igényként, már csak 3594 ápolási napra számítva 7188 korona.

Általánosságban is érvényes, hogy az általunk vizsgált dokumentumok egyike sem tartalmazta a pénzügyi számvitel elvárható menetének megfelelő kimutatásokat, a bevételek-kiadások bizonylatait. A választmányi ülések, közgyűlések jegyzőkönyvei is „nagyvonalúan” kezelik ezt a kérdéskört, feltehetően a fiókegyletek megkérdőjelezhetetlen erkölcsi tekintélyű vezetőibe vetett feltétlen bizalom következményeként.

1915. évi bevétel összesen:

15 862 korona 77 fillér.

Részletezi:

Kiadás a kórházra: 13 784 52

Készpénz: 78 25

Takarékpénztárban: 2000

A felelős előrelátásra utaló tervezéssel is csak egyetlen esetben találkoztunk, a szigetvári fiókegylet 1915–1916. évi titkári beszámolójában. Előterjesztés az 1916. évi költség-előirányzatokra (tervezet):

400 katona,	8 000 ápolási nap
élelmezés (napi 3 korona)	24 000 korona
fűtés, világítás	1 500
gyógy- és kötszer	2 500
felszereléskiegészítés, javítások	1 000
felügyelő fizetése	600
szolga fizetése	100
írószer, nyomtatvány	200
tiszteletdíj (orvos és gondnok)	2 000
összesen	31 900 korona

bevételekmaradvány 1915-ből

2078 korona 25 fillér

tagdíjak, egyesületi részesedés	250
igazgatósági gyógy- és ellátási költség térítménye (400 katonával,	
8000 ápolási nappal, 3,50/nap)	28 000
adományok	2 000

összesen 32328 korona 25 fillér

bevételei többlet 428 korona 25 fillér

A már látható fenntartási nehézségek ellenére áprilisban aggodalmat vált ki a választmány tagjaiból az a rendelkezés, amellyel a belügyminiszter a kórházakban lévő katonák felvételét megszünteti: elterjed a hír,

⁴⁴ A vöröskereszt-egylet Szigetvár és vidéke egylete. Somogyi Hírlap, 1914. szeptember 18. 3. Feltétlenül ki kell hangsúlyozni Biedermann Ottóné nagylelkűségét, akinek igen rövid időn belül ez már a második jelentős adománya; szeptember 10-én 3000 koronát adott az egyletnek. (Somogyi Hírlap, 1914. szeptember 10. 3.)

hogy ez majd előbb-utóbb őket is érinteni fogja, tekintettel arra, hogy a náluk elhelyezett sebesültek szükséges műtéteit a kórházban végzik el. A főispánt felkéri a kórház érdekeinek védelmezésére. A belügyminiszter 5110/1916. VII. sz. rendeletével, majd ennek nyomán az alispán 10010/1916 sz. alatt megküldött értesítésével bizonyossá válik: maradhat a jelenlegi működési gyakorlat. A döntésben Hoyosné közbenjárása sokat segített.

Ferenc Szalvátor főherceg, a Vöröskereszt fővédnöke a katonai egészségügy körül szerzett kiváló érdemeiért dr. Rusa Ernő szigetvári közjegyzőnek és Inkey József iharosberényi földbirtokosnak, a vöröskeresztegylet megbízottainak a vöröskereszt hadi-ékiértményes másodosztályú díszjelvényét díjmentesen adományozta.⁴⁵

A megyében 1916. március végéig meglehetősen sok, 140 személy kapott kitüntető elismerést. Ezek megoszlása:

Kaposvári járás	29
Barcsi járás	7
Nagyatádi	19
Marcali	7
Igali	2
Lengyeltóti	33
Szigetvári	29 (köztük 5 apáca). ⁴⁶

A szokásos Péter-Pál-napi gyűjtéshez csatlakozva részletes akciótérvet dolgoznak ki a központtól kapott 43 gyűjtőív szétterítésére. Szigetváron sikeres az akció, a fiatalok 286 koronát gyűjtöttek, a felállított négy sátorban urnákban 311, a vöröskeresztes kitűzők eladásából 313, összesen 910 korona jött össze. Ugyanakkor a környékbeli községekhez kiküldött 43 íven 656 korona érkezett be. Jellemzi a helyzetet, hogy harminc ív „elveszett”, vagy talán nem is akartak gyűjteni. A kórházi felügyelő fizetésemelést kér, de már nincs rá fedezet. Hoyosné vállalja a 40-ről 60 koronára történő emelést, és azt is, hogy ezentúl maga fogja téríteni azt. Rontja a hangulatot, amikor kiderül, hogy a Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egyesületének rendkívüli közgyűlésére (Budapest, 1916. december 16.) a fiókegylet nem küldhet közvetlenül küldöttet, mert arra csak a megyei választmány jogosult.

Nincs leírva sehol, ám joggal feltételezhető, hogy a megbántottság motiválta azt az 1917. április 1-jén született „megoldást”, hogy kívánnak a megyei választmányból, és a Somogytarnóca és vidéke fiókegyletével közösen önálló „vidéki választmányt” hoznak létre, így biztosítva az érdekérvényesítést, a tekintély növekedését, benne a küldöttküldés lehetőségét. Tekintettel arra, hogy az országos egyleti megbízott – Rusa Ernő – Szigetváron lakik, a „vidéki választmány” székhelye Szigetvár lesz. Mindkét fiókegylet választ-

mánya elfogadja ezt a megoldást, így az áprilisi közgyűlések mindkét helyen szentesítik azt.

Az 1916. év végi zárszámadás fő számai: bevétel: 27 573 korona 38 fillér, kiadás 27 013 korona 91 fillér, így a pénztári vagyon 559 korona 47 fillér. A takarékbetéti vagyon 1000 korona.

Az 1917. április 22-én megtartott közgyűlés jegyzőkönyvéből van tudomásunk róla, hogy a kórházban kilenc állandó önkéntes ápolónő 1916-ban 274 katonát 6409, majd 1917. január 1. és április 22. között 86 katonát 2055 napon át ápol. Kötelességünknek érezzük név szerint is megemlékezni róluk: gróf Hoyos Miksáné, Herkovics Ilona, Karsai Józsefné, Kriszt Béláné, Kohn Riza, Major Elza, özv. Maurer Jánosné, Rostás Böske, Schlesinger Irén.

Az átlagos ápolási napok száma a teljes működés során évente alig változott: 22 és 24 nap között volt. A hátszági viszonyok és a már bemutatott anyagi körülmények ismeretében nehezen indokolható (magyarázható) a választmány optimizmusa, amikor határozatot hoznak arról, hogy a kórházat bővíteni fogják, tekintettel az ápolási díjak emelkedésére,⁴⁷ és mert „sok az ideutalt”.

Az 1917. április 30-i választmányi ülés dokumentuma rövid és szűkszavú: „Határozat: A választmány elhatározza, hogy a kórházat kibővíti, és ennek fogantatására felkéri és felhatalmazza az orvost, gondnokot és titkárt.” Ez az utolsó bejegyzés a jegyzőkönyvek sorában. Ebből adódóan nincs lenyomata a viszonyulásnak, amelyet a Magyar Vörös-Kereszt Egylet korábbi országos vezetőségének leváltása és gróf Károlyi Mihálynéknak a népkormány által történt kormánybiztossá váló kinevezése váltott ki a fiókegylet tagjaiból. Az új kormánybiztos székfoglaló programbeszéde a Vöröskereszt egy teljes korszakának végét jelzi:

„Hódolva az érdemnek, mélyen meghajolva a vértanúsáig menő ápolónői önfeláldozás előtt, nem hallgathatom el, hogy a vöröskereszt tevékenységét a viszonyok nehézségein túl szervezeti alaptévedések is oly mértékben akadályozták, hogy a vörös-kereszt iránt a közönség széles rétegeiben lehangoltság és elhidegülés támadt. A vörös-kereszt bizonyos életnyilvánulásait eredetben is értelmetlen, de az új időkben már éppenséggel károsító kasztszerű elzárkózottság és szertartásos formalizmus jellemezte a reprezentatív teendők túlbecsülésével, aminek következményeképp olykor a legfontosabb helyekre is rendszeres tevékenységhez nem szokott s a gyakorlati élettől idegen műkedvelőket állítottak, akik az intézményt nem tették rokonszenvenné az arcvonal lerongyolt komoly mártírjai előtt. [...]

De a vörös-keresztre a háború sebein is túl hatalmas feladatok várakoznak. Az új Magyarország legnagyobb gondjainak egyike lesz a hygienikus demokrácia [sic!]. Nem fogjuk ennek feladatait orvossal győzni. Itt nyílnak meg a vörös-kereszt aranykora. Küldje

45 Vörös-keresztes kitüntetések. Somogyvármegye, 1916. január 28. 4.

46 Kitüntetett somogyi vöröskeresztesek. Somogyi Hírlap, 1916. április 1. 3. A lap megjegyzi, hogy néhányan kimaradtak a felsorolásból, a hibát később korrigálni kell.

47 Emelkednek az ápolási díjak. Somogyi Hírlap, 1916. augusztus. 3. Az ápolási díj legfeljebb 5 korona lehet naponta az élelmezés drágulása miatt. A nem kórházszertű ellátás tisztjeknél az 5 koronát, legénység esetében a 3,50 koronát nem lépheti túl.

szét szakképzett nénéinek egy részét Magyarország könnyázott falvaiba, legyenek a nénék ápolónői a faluk betegjeinek, járványok esetén irányítsák az izolálást és desinficiálást, figyelmeztessék a falu népét az egészséges lakás, táplálkozás, gyermeknevelés előnyeire. E nénék [...] mielőtt a nép közé mennének, még kertészeti tanintézetet is végeznének: így ők a régi magyar nagyszonyok jóságát, bölcsességét vihetnék széjjel megtört országunkba, s elhagyatott tanyákon is emberséges európai életigényeket támasztanának. [...]”⁴⁸

A legközelebbi jegyzőkönyv szinte pontosan tíz évvel későbbi, az 1927. április 24-én történő újraalakulást dokumentálja. Megválasztott tisztikara a kényszerű szünet ellenére a folyamatosságot sugallja. Elnökök: Hoyos Miksa és dr. Rusa Ernőné, alelnökök: dr. Perczel Győző, özv. Hegyessy Jánosné, titkár: dr. Szily Ádám.⁴⁹

Irodalom

- BÖSZE S. 1986: Egyesületek Somogyban a dualizmus időszakában. – In: Kanyar J. (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, Kaposvár 17: 303-322.
- BRÜLL M. 1984: A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháború időszakában. – Magyar Vöröskereszt OVB, Budapest.
- GÁSPÁR F. 2018: A Vörös Kereszt-Egylet tevékenysége és a kaposvári katonai kórházak. – In: Récsei B. (szerk.): Kaposvár az első világháború éveiben. Kaposvár [megjelenés alatt]
- HORVÁTH J. 1943: Balatonlelle története. – Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.
- SZUNDY K. 1916: Az első esztendő. Ismertetés és tanulmány a Magyar Vöröskereszt-Egylet háború alatti működéséről. – Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest.

⁴⁸ Magyar Vörös-Kereszt. A Vörös-Kereszt Közlőnye, 1918. december 10. 1. Elhangzott Budapesten, 1918. december hó 6-án, a Magyar Vöröskereszt országos választmányi ülésén. Ekkor változott meg a hivatalos névhasználat is.

⁴⁹ MNL SML X. 204. Magyar Szentkorona Országainak Vörös-Kereszt Egylete Szigetvári Fiókjának iratai.

A bábamesterség átalakulása a XX. század közepén

SVÉGEL FANNI

Ötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Intézet,
e-mail: fanni.svegel@hotmail.com

SVÉGEL, F.: *The transformation of midwifery in the middle of the XXth century.*

Abstract: In this paper an analysis of the transformation of Hungarian birth culture and midwifery are given. The research is based on the professional objects and diaries of a midwife from Rinyaúj, Somogy County (now the property of the City Museum of Nagyátád) and on interviews with a midwife from Nagyátád. The main argument of the paper is that in the middle of the last century a hybrid birth culture can be observed that is a mixture of traditional midwifery and the modern medicalized culture of birth identified with hospital care.

Keywords: birth culture, medicalization, institutionalization, biopolitics

Bevezetés

Jelen tanulmány az ELTE Néprajzi Intézetében 2018-ban megvédett szakdolgozatomon alapul, annak rövidített, főként a lokális specifikumokra koncentráló változata. A problémát tágabb, elméleti kontextusba helyező fejezetek – terjedelmi okokból – nem kerültek be a kiadványba. A továbbiakban Somogy megye területén, a XX. században élő és dolgozó bábák szakmai pályafutásának tárgyalására kerül sor. Munkám elsősorban a nagyátádi helytörténeti forrásokra és szakirodalmi anyaggyűjtésre támaszkodik, kiegészülve múzeumi és levéltári kutatással, valamint interjúkészítéssel. Egy tárgyi emlékek alapján rekonstruált életút és egy személyesen elbeszélte élettörténet (konstruált múlt) az ötvenes évek elején találkozik és fonódik egymásba. Arra teszek kísérletet, hogy tetten érjem két somogyi bábaasszony munkásságában a század közepén a szülészetben lezajlott radikális változásokat (otthonról a szülőotthonba, szülőotthonból a kórházba) és ezeknek társadalmi-kulturális vonzatait. A tárgyi és írásos emlékek segítenek megválaszolni a lokális gyakorlatra vonatkozó kérdéseket. Mi olvasható ki a bábanaplókból? Milyen szemléletmódot képviseltek a somogyi bábák és milyen eszköztárral dolgoztak?

Kiindulási pontként az a gondolat szolgál, miszerint a XX. században erőteljesen lecsökkent azon parasztbábák száma, akiket a régebbi korok néprajzi leírásaiból megismerhetünk.¹ A bábaképzés XVIII. századi intézményesülése a bábák képzettség szerinti rétegződését hívta életre.² Látnunk kell, hogy az okleveles és a parasztbábák közötti konfliktus legalább olyan erős – ha nem erősebb – volt, mint a korabeli megélhetésért folytatott küzdelem bábák és orvosok között. A falusi kö-

zösségek bizalmatlansága a – hivatalosságot képviselő – tanult bábák iránt nem könnyítette meg helyzetüket. Kívülállóságának kettős mivoltáról tanúskodik, hogy nem csak a közösség, de az orvostársadalom sem tekintette a bábát köreikbe tartozónak. Mindebből az is kiviláglik, hogy amikor a XVIII. – XX. századi „bábákról” beszélünk, szem előtt kell tartanunk, hogy egy erősen rétegzett, hierarchizált – belső ellentétektől egyáltalán nem mentes – társadalmi csoportról van szó.³

Magát a szülés aktusát mindig is tabuk vették körül, de a XX. század közepén bevezetett kötelező kórházi szülések megjelenésével megváltozik ezek jellege.⁴ Már nem arról van szó, hogy a férfiak kizárásával a nők maguk közt öröklítik tovább a – néha hiányos, néha téves – tudást. A bábák folyamatos szakmai háttérbe szorulásával és a szülészorvosok autoritásának növekedésével a női anatómiáról és reprodukciós funkciókról szóló ismeret a férfiak monopóliumává válik. Ez a folyamat már a XVIII. században elkezdődik, viszont nagy változatos-ságot mutat mind európai, mind magyarországi szinten.⁵ Le kell hát mondanunk a progresszív, lineáris fejlődés gondolatában gyökerező megnyugtató magyarázatokról és fel kell ismernünk a dinamikus folyamatok jelenlétét, annak minden ellentmondásával és bonyolultságával.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a hivatalos szemléletmód mellett még erősen élt a tanult bábák közt is a hagyományokhoz való ragaszkodás. Így fordulhatott elő, hogy okleveles bábák az orvostársadalom által kuruzslásnak minősített módszerekhez folyamodtak.⁶ Azok a bábaasszonyok, akik még házhoz jártak a szülésekhez valamivel nagyobb személyes szabadságot engedhettek meg maguknak annak kapcsán mi, mikor és hogyan történik a szülés alatt. A közösségi normákhoz és elvárásokhoz igazodva végezték hivatásukat, ellentétben azokkal, akik már szülőotthonokban dolgoztak. Az ő munkamódszerüket nagyban befolyásolta az oktatás során beléjük nevelt és az intézményi háttér által megerősített és szentesített hivatalos narratíva. Azonban számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy az idősebb bábák még intézményi dolgozóként is ragaszkodtak a hagyományokhoz. Ezt támasztják alá a szükségkereszttség elvégzésére vonatkozó fennmaradt adatok is.⁷

3 Deáky 1996. 163.

4 Deáky 2005. 70.

5 Lásd Krász Lilla témában megjelent publikációit.

6 Deáky 1994. 426.

7 A szükségkeresztelés még az 1980-as években is előfordult az egészségügyi intézményekben. Kapros 1986. 223., Deáky 1999. 51., Deáky – Krász 2005. 281. Az egyházi álláspont történeti változásairól lásd: Bárh 2005. 160-165.

1 Deáky Zita hívja fel rá a figyelmet, hogy még az 1990-es években is működtek parasztbábák moldvai falvakban. Deáky 1999. 51.

2 Deáky 1996. 161.

Az ötvenes évek több szempontból is meghatározónak bizonyult a nők életében: jelentősen megnőtt a szülőotthonok, majd a kórházi szülészetek száma. Ennek következtében az emberi élet fordulóíhoz kapcsolódó első átmeneti rítus – a szülés – kiszakadt a megszokott, otthoni környezetből és áthelyeződött a szülő nők számára ismeretlen helyre, ami számos rítuselem megszűnését eredményezte, mivel a kórházi közeg nem tette lehetővé azok gyakorlását. Ehhez kapcsolódóan kell feltennünk a kérdést, hogy pontosan miként zajlottak a szülések a nagyatádi szülőotthonban, majd a kórházban. Felfedezhetők-e a hagyományos bábaság egyes elemei a XX. század második felének gyakorlatában?

A korabeli tankönyvek és orvostörténeti források alapján elmondható, hogy az oktatásbeli szemléletváltások apránként jelentkeztek és minden bizonnyal lassan mentek végbe, amihez hozzájárulhatott a bábák és a szülő nők hagyományokhoz való ragaszkodása, valamint az intézményi struktúra rugalmatlansága. Az individuális és a különböző intézmények szemléletmódbeli különbségei rámutatnak, hogy a XX. század közepén a szülészeti kultúra nagyfokú *diverzitása* figyelhető meg, nem pedig a technokrata orvoslás monolitikus uralma.

Bábaasszonyok Somogyból

A nagyatádi helytörténeti kiadványok figyelmes forgatásával rátalálhatunk a XIX.–XX. század néhány helybéli bábájára.⁸ A Bösze Sándor szerkesztette kétkötetes monográfia információi szerint 1885-ben három baba dolgozott Nagyatádon.⁹ A községi szülésznő Steiner Rozália Budapesten szerzett oklevelet 1874-ben. A magyar mellett németül is beszélt, fizetése hatvan forint volt. A községben két magánszülésznő is dolgozott: Selmeczi Sándorné, aki ugyancsak Budapesten szerzett oklevelet, valamint Fekete Józsefné, aki a pozsonyi bábaképzőben diplomázott. Ők a magyarokon kívül más nyelvet nem beszéltek, fizetésükről hivatalos adat nincs.

A XX. század első felének elismert nagyatádi szülésznője volt Valcsics Vendelné Szani Terézia (1874–1950). Férje korai halála után a budapesti Magyar Királyi Bábaképző Intézetben tanult és szerzett oklevelet, majd visszatért szülőföldjére és 1908-tól képesített községi szülésznőként dolgozott. A 35. jubileuma alkalmából az Intézet díszérmével tüntette ki. Az 1950-ben megnyílt szülőotthonból ment nyugdíjba és ugyanezen évben hunyt el.¹⁰ Rajtuk kívül egy taranyi baba Ritupel Franciska neve maradt fenn a helyiek emlékezetében, aki Fáni néniként volt ismert.¹¹

Két balatonberényi példa a század első feléből (1907–1952)

A Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltárának dokumentumai között két baba iratait őrzik. Mindketten a XX. század első felében tevékenykedtek – a pécsi bábaképző elvégzése után – Balatonberényben,¹² feltehetően egymást követve. Ugyan a Balaton mellett fekvő település társadalmi összetétele számottevő eltéréseket mutat a dél-somogyi községekhez képest, rövid forráselemzést végzek a kutatási távlatok érzékeltetése céljából.

Brávác Józsefné Dobos Katalin 1878-ban született Karádon.¹³ A pécsi Magyar Királyi Állami Bábaképezde nyári tanfolyamát végezte el 1907-ben, az oklevelén Doktor Sándor – az egyetem emblemikus orvosának – aláírása szerepel. Novembertől már Balatonberény községben dolgozott bábaként, amiről a Születési napló (1907–1931)¹⁴ tanúskodik. Ebben összesen 699 szülésről található feljegyzés. Ez az egyetlen olyan általam vizsgált dokumentum, amely – ha érthető módon hiányosan is – egy világháború minden évéből tartalmaz feljegyzéseket születekről. Sajnos a napló táblázatának kitöltési hiányosságai, a tinta esetleges elmosódásai néhol használhatatlanná teszik az adattöredékeket. Ennek folytatása a Szülések jegyzőkönyve (1931–1938),¹⁵ melyben 187 szülésről készült dokumentáció. Bráváczné több mint 30 éves pályafutása során 886 általa regisztrált szülésnél vett részt.

Az első világháború előtti időszakban átlagosan évi 40 szülés történt Brávác Józsefné jelenlétében. A háború alatt ez a szám felére csökken,¹⁶ majd az 1920-as évektől körülbelül 25 és 30 közöttire tehető. Amíg a század első évtizedeiben nem volt ritkaság, ha egy nő a nyolcadik, tizedik, sőt két esetben a tizenharmadik gyermekét szülte meg, az 1930-as években ez már nem volt általánosnak mondható. Ebben az időszakban megszorodnak a bábanapló vetélésről szóló bejegyzései: összesen 21 terhesség ért véget vetéléssel.¹⁷

1933-tól már lehetőség van az abortusz artifizialis orvos által történő legális elvégzésére.¹⁸ Ettől függetlenül mindenhol a spontán vetélés terminus olvasható. Nehéz megmondani, hogy valódi spontaneitásról van-e szó minden esetben. Ha nem, milyen születésszabályozási módszer állhat a háttérben és van-e köze

8 Somogy vármegye első ismert bábája Eva Kollerin Pesten szerzett oklevelet 1788 végén. Krász 2003. 200. 6. sz. táblázat

9 Bösze (szerk.) 2001b. 87. Az SML fszb. 1900/1885. alapján.

10 Győre (szerk.) é.n.

11 Dr. Mohay Andás gyermekorvos NVM-ben tárolt emlékirataiban szeretettel emlékezik meg Fáni néniéről. A pontos nevére nem emlékezett, az információt a „Nagyatád retro” nevű Facebook csoportban kaptam, melynek szerepére a szülőotthon kapcsán még visszatérek.

12 Ebben az időszakban nagyjából 1400 fős település.

13 Az SML XIV. 55. számú fond tartalmazza az oklevelét és két bábanaplóját.

14 Sujánszky nyomda, Keszthely

15 Mérei nyomda, Keszthely

16 Itt nyilvánvalóan több faktor is közrejátszik a születek számának csökkenésében. A bábanapló folyamatos vezetésére utal, hogy minden évből találunk benne adatokat, még ha hiányosan vagy alig kitöltve is, tehát jó okunk van feltételezni, hogy a drasztikus csökkenés nem a bábai figyelmetlenség vagy hanyagság terméke.

17 2,27 %

18 Németh 1992. 81. Figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a bábák által alkalmazott népi abortív technikák nem estek a hivatalos szabályozás jogkörébe. Másrészt számolnunk kell a közösségek belső rendjének sajátosságaival. Lehetséges, hogy a megtűrt baba általi – akár spontán, akár szándékosan előidézett – vetélés kevésbé volt hatással a nő további életére, mint egy kórházban történő (legális) abortusz.

a bába személyéhez? Valódi jelentős vetéléstöbbletről beszélhetünk, vagy csupán a hivatalos adminisztrációban történt változást? Ezekre a kérdésekre a rendelkezésemre álló adatok nem adnak kielégítő választ, azonban néhány hasznos információval szolgálnak.

Általánosan két vagy három hónapos terhességek megszakadásáról szól a dokumentáció. Egy öt hónapos „halott, maczerált magzat” spontán veteléséről szóló jegyzetben orvosi aláírás is szerepel, ami jelenlétére illetve közreműködésére is utalhat. Egy másik esetben a vetelés „orvos jelenléte nélkül folyt le”. Öt bejegyzésben szerepel az „ab. imp.” terminus¹⁹ társítva az „ujjal befejezett” megjegyzéssel. A (spontán) vetélést követően, ha a méh tartalma nem ürül ki teljesen, szövődményekhez vezethet (vérzés, fertőzés és láz) veszélyeztetve ezzel a nő életét, igen bizonytalan helyzetben szükséges lehet a méh – jelen esetben kézzel történő – mesterséges kiürítése. Egy ilyen eset után az orvosi megjegyzés rovatban a következő szöveget olvashatjuk: „Műszerei régiek, az előírtak kicserélve most sincsenek. 1933.” Egy évvel később: „Műszerei régiek.” Hogy e körülmények mennyiben befolyásolták Bráváczné munkáját, arról nincsen kielégítő információ. Azonban tudható, hogy az újszülöttek halálozási száma nem emelkedett, csupán a vetélések száma.

Az összes feljegyzett szülés közül 29 végződött az újszülött halálával.²⁰ Ha a halálozás a szülést megelőzően vagy aközben, még az anyaméhben állt be a halva született megjegyzés olvasható a naplóban. Több esetben fennálló kockázati tényező a magzat farfekvése, láb- és homloktartása vagy az elől fekvő lepény. Egy feljegyzés szól a bába közvetlen beavatkozásáról,²¹ három esetben orvos általi műtétről.²² Egyetlen 1928-as esetről fordult elő, hogy magas láz fellépése miatt az anya és az újszülött sem élték túl a szülést. Mint látható, a bábaasszony munkásságának bőven van tehát feltáratlan aspektusa, csupán nagy vonalakban igyekeztem felvázolni a későbbiek során hasznosnak ígérkező információkat.

Az öt követő bába, Riba Mária 1889-ben született Orda községben. A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem bábatanfolyamát 1930-ban végezte el, oklevelén Scipiadés Elemér orvostanár aláírása szerepel. Munkáját 1939-ben kezdte meg, legalábbis erre enged következtetni a Szülések jegyzőkönyve (1939–1941)²³ és a tény, hogy Brávác Józsefné előző év végén hagy fel bábai teendőivel. A Bábnaplóval (1947–1952)²⁴ együtt összesen 184 általa feljegyzett szülésről van tudomásunk, melyeknél bábaként vett részt. A két napló között kimaradó évekből, második világháború alatti tevékenységéről nincs információnk, így munkásságának mindössze kilenc évről maradt fenn dokumentum.

Az első naplót kinyitva, rögtön a belső borítón gyerekrákákba botlunk. Rajznak nem nevezhető, bizonytalan kéz húzta kisebb-nagyobb vonalak keresztezik az üres oldalt. Egy feltehetően felnőtt kéz pedig a „Csibím” szót írta a hátsó fedőlap tetejére, ahol hasonló firkalmányok találhatók. Ebből arra lehet következtetni, hogy Riba Máriának volt saját gyereke és ő készítette a „rajzokat” édesanyjának. Az egyébként nem túl feltűnő vonalak egészen személyes jelleget kölcsönöznek a munkaköri kötelességből szorgalmasan vezetett füzetnek, így a benne szereplőket kevésbé hajlamos a kutató pusztán statisztikai adatként kezelni, igyekszik megtalálni a sorok közt az embereket.

A naplók leginkább említésre méltó adatainak ezúttal a férfiak foglalkozásai bizonyultak. Ahogy arról már szó esett, egészen más társadalmi csoportok képviselik magukat a Balaton déli partján, mind a jóval archaikusabb – főként földművesek lakta – Dél-Somogyban. A különböző mesteremberek (hentes, szíjgyártó, bognár, cipész, asztalos, pék), uradalmi alkalmazottak (kocsis, juhász, cseléd, kanász) mellett a vasútvonal közelsége miatt számottevő MÁV alkalmazott is szerepel a foglalkozások listáján. Olyan ritkaságokat is olvashatunk, mint fodrász, csendőr törzsőrmester, hangyaszövetkezeti alkalmazott, budapesti kereskedő vagy párttitkár. Természetesen itt is akad bőven az alsóbb társadalmi rétegből származó földműves, segédmunkás és famunkás cigány, de képviselteti magát a helyi értelmiség is: állami iskolák tanítói, igazgatói és orvosok. A szocialista rendszerre jellemző foglalkozások is megjelennek: tanácselnök, tenyészállat-ellenőr, gyári munkás, szövetkezeti terménybegyűjtő. A nők foglalkozásáról – már ha volt nekik egyáltalán, négy-öt gyerek mellett – nem tudunk meg semmit.

Figyelemre méltó a bábai feljegyzések precizitása a szülés körülményeire vonatkozóan. Az esetlegesen fellépő komplikációkat rendszeresen feltűnteti az arra szolgáló rovatban. Az élet és halál közötti mezsgyén egyensúlyozva a mérleg nyelve hol erre, hol arra billen. Szerencsétlen esetben egy duplán nyakra tekeredett köldökzsinór megpecsételi az újszülött sorsát. Riba Mária feljegyzései szerint az összes szülésből 17 esetben halt meg az újszülött közvetlenül vagy pár nappal a szülés után²⁵ és 6 terhesség végződött vetéléssel.²⁶

A halál okai között szerepel az újszülöttkori anoxia (oxigénhiányos állapot) két esete: az ún. kék álhalál (livid asphyxia), melyről abban az esetben beszélhetünk, ha a születést követően az újszülött légzése elégtelen (nem lélegzik, nem sír fel), viszont a szív-működése kielégítő, míg fehér álhalál (algid asphyxia) esetében légzési és keringési zavarról van szó. Három esetben a bába fel tudta élesíteni a csecsemőt, szintén háromszor esett meg, hogy nem sikerült.²⁷ Két ikerszülésből egy alkalommal egyik magzat sem ma-

¹⁹ abortus imperfectus = befejezetlen, tökéletlen vetelés

²⁰ 3,27 %

²¹ „Húzást gyakoroltam, szülésznő.”

²² „Műtétet végeztek a keszthelyi és a szentgyörgyi orvosok.; Műtétet végezte Lanbergel doktor úr.; Műtétet Fülöp doktor végezte.”

²³ Kiadó: Hangos Géza, Budapest (Ugyanaz a nyomtatvány, mint amit Boli Irma használt ebben az időszakban.)

²⁴ Fenyvesi nyomda, Kaposvár

²⁵ 9,23 %, utóbbi 2 esetben fordult elő.

²⁶ 3,26%

²⁷ „1939.IX.23. Kék álhalál, koraszülött. Odaérkezésemkor már halott volt.; 1940.II.23. Fehér álhalál, beteg volt, meghalt 24-én. Orvosi bejegyzés: elhúzódó, gyenge szülési fájások.; 1940.X.14. Fehér álhalálba született, nem sikerült feléleszteni.”

radt életben,²⁸ másszor egy méhen belül elhalt magzat²⁹ mellől került ki szerencsésen egy kisfiú. Tudomásunk van viszont első szülő nő koraszülött ikreiről, akik mindketten az egészséges megjegyzést kapták.³⁰

A szülő nőkre vonatkozó információink között is akadnak említésre méltó kivételek. Egy harmincöt éves, háztartásbeliként hivatkozott özvegy első gyerekeit szülte meg 1948-ban, aki a bába megjegyzése szerint „törvénytelen”. Azonban tudva levő, hogy az 1946. évi XXIX. tc. a házasságon kívül született gyermek jogállásáról eltörli a törvénytelen státuszt, vagyis a megjegyzés íródásának idejében jog szerint már nem létezett különbség házasságon belül vagy azon kívül született gyerek között. Lehetséges, hogy a bába nem tudott a törvényről és ezért jegyzett fel nem létező státuszt, de az is elképzelhető, hogy nem jogilag, hanem a közösségi normák szerint ítélte. A gyakorlatban ugyanis sokkal tovább tart az ilyen stigmák feloldása, lassabban változik a közösség belső rendje (már ha változik), mint a hatályos törvények.

Egy másik özvegy 1950-ben lezajlott, negyedik szülése mellett szerepel még a házasságon kívüli megjegyzés, azonban a lánycsecsemő ismeretlen okok miatt meghalt. Az információk szegényességéből fakadóan nem szolgálhatunk egyértelmű magyarázattal, már csak azért sem, mert több hajadon nő szülésénél is részt vett Riba Mária (még a törvénytelen státusz eltörlése előtti időszakban is), de egyiknél sem szerepelt hasonló megjegyzés.

Két gátrepedést dokumentáló bejegyzésen kívül nem található a frissen szült nő állapotára, esetleges sérüléseire és kezelésükre való utalás. Arra vonatkozó adatot sem találunk a naplókban, hogy az esetleges orvosi beavatkozások hol és milyen körülmények között történtek.

A vetélések vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, hogy 1933 és 1952 között lehetőség volt a terhesség legális művi megszakítására.³¹ A Riba Mária által regisztrált vetélések közül csupán egy esetben olvashatunk 2 hónapos terhesség megszakadásáról. A fennmaradó öt terhesség, mind jóval később, az ötödik hónap környékén végződött vetéléssel.³² Az abortusz szó csupán egyszer, 1952 márciusában szerepel a Bábanaaplóban egy huszonöt éves nő harmadik terhessége kapcsán.

A fent említett két bábaasszony munkásságának teljes körű elemzésére jelen tanulmányban nem vállalkozhattam. Rövid ismertetésük kettős célt szolgált: egyrészt szerettem volna rávilágítani a feltáratlan anyag meglétére és értékes mivoltára, ami egyben jelzi a kutatási téma távlatait, térben és időben való kitágí-

tásának lehetőségeit. Másrészt bizonyítékot szolgáltat a megyén belüli jelentős társadalmi különbségek meglétére. A továbbiakban áttérek az általam részletesen vizsgált dél-somogyi bábák életének és munkájának bemutatására.

Egy körzeti bába feljegyzései Belső-Somogyból: Horváth Gyuláné Boli Irma naplói (1935–1953)

Kutatómunkám egyik legfontosabb állomása a Nagyatádi Városi Múzeum volt, ahol 2017 nyarán végeztem az egyetemi szakmai gyakorlatom. Itt őrzik Horváth Gyuláné Boli Irma rinyaújlaki bábaasszony hagyatékát. A továbbiakban – főként a tárgyi és szöveges emlékekre hagyatkozva – bemutatom a bába életének általam ismert mozzanatait, pályája alakulását. A tárgyi hagyaték szemlézése után, a fennmaradt bábanaaplók és szülési feljegyzések segítségével megkísérlem rekonstruálni a korra jellemző lokális demográfiai tendenciákat és szülési gyakorlatot.

Boli Irma 1908. augusztus 8-án született Rinyaújlakon (Somogy vármegye) Péti Katalin és Boli István lányaként. A család gazdálkodásból tartotta fenn magát saját birtokán. Első férje Bencze Imre, akitől egy fia született.³³ 1935-ben végezte el a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem bábaképzőjét Pécsen, majd visszatért a községbe és okleveles bábaként dolgozott Rinyaújlakon,³⁴ ahonnan az első általa kísért szülési feljegyzés is származik.³⁵ A harmincas évek végén elvált férjétől és újraházasodott Horváth Gyulával,³⁶ akit Pécsen ismert meg. Egy lányuk született 1942-ben, Horváth Irma. (1. ábra)

A Szülések jegyzőkönyvében található feljegyzések 1937-ben abbamaradnak és csak tíz évvel később, 1947-ben folytatódnak. Valószínűsíthető, hogy a férj munkája miatti sűrűsödő költöзések okán szünetelt a naplóírás.³⁷ Horváth Gyula a második világháborút megelőzően lépett munkába a csendőrségnél mint rádiós, táviró. A háború alatti áthelyezéseket követően tértek csak vissza Rinyaújlakra. Boli Irma ugyanezen évben lépett munkába községi szülésznőként.³⁸ Értékes kordokumentumnak számít az ekkor kézhez kapott OTI igazolványa.³⁹ Bár egyetemet végzett bábaként és immár községi alkalmazottként saját jogán dolgozott és rendelkezett önálló keresettel, a tagsági igazolványon egyedül leánykori neve szerepel. Minden más adat a

28 Koraszülött, éretlen magzatok. Orvosi bejegyzés: „Túl sok magzatvíz miatt szakadt meg a terhesség. (polihydramnion)”

29 Összesen három macerált magzatról olvashatunk a naplókban.

30 Éjjeli szülés következtében az ikerpár tagjainak születésnapja különböző napokra esik.

31 Németh 1992. 81. 1945 és 1952 között tisztiorvosi engedéllyel már ingyenesen vehető igénybe az egészségügyi szolgáltatás, melyet a második világháború utáni tömeges katonai nemi erőszak tett indokolttá.

32 1941: 16cm-es fiú magzat; 1949: macerált, felismerhetetlen nemű; 1950: 5 hós fiú; 1951: 5 hós lány; 1952: felismerhetetlen nemű.

33 ifj. Bencze Imre. A csurgói Mezőgazdasági Technikumban végezte tanulmányait, majd 1954-ben Sopronban bányaolajmérnöki képesítést szerzett és Ajkán kezdett el dolgozni. Később visszatért Somogyba, jó kapcsolatot ápolt féltésvérével. Svégel Jánosné szíves közlése. Saját gyűjtés 2017.

34 Az 1934-1935-ös év végzős bábánövendékeinek tablója a múzeum tulajdona. Készítette: Kozma Márton, Pécs.

35 Szülések jegyzőkönyve 1935-1950. Kiadó: Hangos Géza; Budapest, Kálvin tér 5.

36 Született: 1903.12.30., Balatonszentgyörgy. A második világháború előtt a csendőrségen, utána a kaposvári SÁÉV-nál dolgozott vasbetonszerelőként, ahol sztahanovista élmunkás volt.

37 Hogy bábatevékenységet folytatott-e vagy sem, arról nincs értékelhető dokumentumunk.

38 A belépés bejelentését igazoló szelvény. 1947.04.01.

39 Országos Társadalombiztosító Intézet Tagsági igazolvány

1. ábra. Pécsi bábánővendékek az 1930-as évek derekán, középen Boli Irma.

A fotó a Nagyatádi Városi Múzeum tulajdona

férjé,⁴⁰ erőteljesen jelezve ezzel a szimbolikus gesztussal az erőviszonyok valódi mivoltát. A 210.353/1947. VIII. N. M. sz. rendelet értelmében egy hónapos továbbképzésen kellett részt vennie a Kaposvári Vármegyei Közkórházban, amelyet kielégítő eredménnyel zárt. „Megtanulta az anya és csecsemővédelem érdekében létesült állami rendelkezéseket.”

A hagyaték tartalmaz egy különnyomatot a magzatelhajtásról, melyet a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének Makói csoportja jegyez.⁴¹ A Nemzeti Bizottság 1945-ös döntése értelmében engedélyezték és ingyenessé tették az abortuszt, amely gyakorlaton csak a 81/34/1952. egészségügyi minisztériumi utasítás változtat.⁴² Mivel nyomtatott évszám nem szerepel a kiadványon nem állíthatom teljes bizonyossággal, de

feltehetően ellentétes szellemiséget képviselt a feltételezett keletkezés idején hatályos jogszabályokkal.

Hivatalos dokumentumok igazolják, hogy Boli Irma 1950-ben tbc szűrésen vett részt, melynek eredménye negatív. 1951-ben kezdi el írni a Bábanaplót, melyben két év feljegyzései szerepelnek Rinyaújlak, majd 1953-ban Istvándi községből.⁴³ A Boli szülőket a rinyaújlaki 30 holdas birtokuk miatt az ötvenes évek elején kulákká minősítették, melynek következtében földjüket elvesztették.⁴⁴ Röviddel ezután az édesapa, Boli István elhunyt, az anyát a falusi tanácstítkár részegen kidobta a házból, így kénytelen volt Istvándiba menni a lányához. Boli Irma ezután kérelmezte áthelyezését a barcsi szülőotthonba, arra hivatkozva, hogy Istvándiban kevés a szülés és mivel a legtöbb szülés már kórházban zajlik, munkája hasznosabb lenne Barcsban. A szülők családi házáat 1954-ben kapták vissza. Boli Irma Istvándiból, majd Rinyaújlakról járt be a barcsi szülőotthonba dolgozni. Szeretett kézimunkázni, kertészkedni. Hímzett falvédőiből néhány darab megtalálható a múzeum textíliagyűjteményében. 1974-ben hunyt el hosszú betegség után Nagyatádon. A régi, rinyaújlaki házat elbontották, ma már csak a nagy gazdasági épület áll eredeti állapotában. A telken hasonló stílusban építettek új házat, mellette ma a helyi iskola konyhája működik.⁴⁵

A bábai hagyaték rendszerezése során több szempontból is csoportosíthatjuk a tárgyakat. A múzeumban kialakult rendszer a tárgyak eredeti elhelyezkedését veszi figyelembe és így alakultak ki a praktikum elvén szerveződő tárgycsoportok: az orvosi táska és tartalma, az eszköztartó zsák és tartalma, a textílek és a szöveges dokumentumok. Utóbbival most nem, csak a későbbiekben foglalkozom, a bábanaplók adatainak feldolgozása során. Így maradt tehát három, jól elkülöníthető tárgycsoportunk. Mivel a múzeumban alkalmazott, leltári szempontokon alapuló rendszer néhány ponton zavart keltene az elemzés során, így kísérletet teszek a tárgyak újracsoportosítására.

Legkézenfekvőbbnek a funkcionalitást alapul vevő rendszer bizonyul, amellyel szintén három kategóriára osztom a tárgyakat: a baba ruházata, a szülés alatt használt eszközök⁴⁶ és a szülés lefolyásához konkrétan nem kapcsolódó tárgyak.

Az első csoportba kerülnek azok a textílek, amelyeket a baba munkája során magán viselhetett: fehér ujjatlan köpeny, fejkendő, textílesztyű, szájkendő, viaszosvászon kötény és vöröskeresztes karszalag. A második csoportba kerültek: fakanál, gumikesztyű, üveg és fém katéterek, gumicső, üvegcső, érfogó, magfogó, neomagnol tablettákat tartalmazó üvegcső, olló, köldökcsipesz, szemcseppentő és gézlapok. A harmadik csoport tárgyai: orvosi táska, eszköztartó zsák, körömke-

40 Még a születési dátum és az anyja neve is. Az anyós nevének szerepeltetésével tulajdonképpen kiragadják vér szerinti családjából és immár a férfi rokonsághoz tartozónak számít hivatalosan. Annnyiban meglepő ez a feudális szokásjoghoz visszanyúló adminisztrációs lépés, hogy alig egy évvel később az 1948. évi XLIII. tc. kimondja a nők és férfiak teljes egyenjogúságát.

41 Somogy vármegye Csokonyavisontai kör orvosának pecsétje és egy kézzel írott 1947-es évszám szerepe rajta, valamint a baba neve, tehát közvetlenül neki utalhatták ki a füzetet.

42 Pető 2005. 303-304.

43 Magyar állami nyomda, Budapest 1947.

44 A kulákkisták összeírásának kötelezettségéről, illetve az 1950-1953 között lezajlott kampány környékbeli vonatkozásairól lásd: Bősze (szerk.) 2001. 261.; Országos vonatkozásban lásd: Valuch 2005. 188-193. továbbá Závada Pál: Kulákkprés. 1986.

45 A kiegészítő életrajzi adatokhoz segítséget nyújtott: Hauptman Gyöngyi és Svégl Jánosné. Saját gyűjtés 2017.

46 Az újszülött és a frissen szült nő ellátására szolgáló eszközöket is ebbe a kategóriába sorolom.

fék, gyógyszeres doboz, fém tartály, gyógyszeres üveg, használati utasítás, törölkendő, damasztkendő, vászonkendő. A ruházathoz különösebb magyarázatot nem fűzünk, csupán annyi adalék információval szolgálnék, hogy a köpeny elején saját kezűleg hímzett monogram található, ami hangsúlyozza a ruhadarab személyességét.⁴⁷

Magyarázatot igényel azonban a szülés alatt és után használt eszközök csoportja. A fakanalat akkor használták, ha a szülés során epilepsziás roham lépett fel: ilyen esetben gézbe csavarva tették a fogak közé. A hagyatékban lévő tárgy újszerű állapota arra utal, hogy nem sokszor lehetett szüksége rá a bábának.⁴⁸ Az üvegcső – a bábakönyvekben foglalt információk szerint – a beöntések elvégzéséhez volt szükséges. A fog nélküli érfogó, más néven pean az apróbb erek elszorításához használt ívelt végű, ollóhoz hasonló eszköz. A magfogó ennél hosszabb, egyenes végű eszköz, amelyet tamponok és kötszerek eltávolítására használtak. A korban használt modern fertőtlenítőszer a neomagnol a korábban használatos, ám erősen mérgező szublimátot (HgCl₂) váltotta fel.⁴⁹ A köldökzsinór elvágása előtt az újszülött köldökcsomkjára fém csipeszt helyeztek, hogy megakadályozzák a vérzést. A vágást tompa végű ollóval végezték, mely géz szabására is alkalmas volt. A szemcseppentő szintén az újszülött ellátása végett került a táskába: a szem kitisztítására használták az esetleges látásproblémák megelőzése okán.

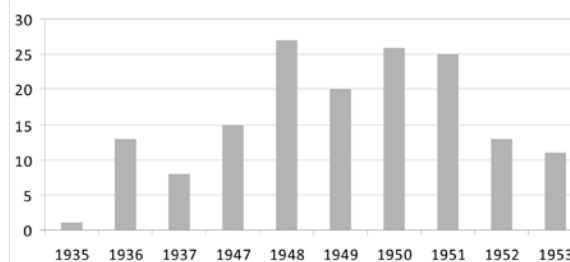
A harmadik funkcionális csoportba soroltam azokat a textileket, melyek nem tartoztak a bábaasszony ruházatához. Ezek használatáról konkrét információ nem áll rendelkezésemre, de az anyagok állapotából arra lehet következtetni, hogy nem a szülés közben használták a testnedvek letörlesztésére. Valószínűsíthető, hogy ezekre a textilekre helyezték ki vagy ezekkel törölték el fertőtlenítés után a fém eszközöket. A körömkéfe egyértelműen a kezek – bábák számára különösen fontos – tisztaságát szolgálta. Ide soroltam még a tárolóeszközöket és a különféle gyógyszeres üvegcséket, valamint ezek tokjait.

A használati tárgyak rendszerezése után áttérek a szöveges dokumentumok – azon belül is főképp a bábanaplók – részletes elemzésére. Boli Irma bábaságának kilenc éve rejtőzik a Szülések jegyzőkönyve és a Bábanapló lapjai közt, mely idő alatt 159 szülésnél volt jelen.⁵⁰ A precízen, szép kézírással vezetett naplók és a kifogástalan állapotban lévő tárgyak is arra engednek következtetni, hogy tulajdonosuk odaadással fordult szakmája felé.

Adataink vannak a szülés idejéről, a szülő nő⁵¹ életkoráról, lakhelyéről, eddigi szülései számáról, a férj foglalkozásáról, a magzat fekvéséről és neméről (esetlegesen a keresztnévéről) valamint fennálló

betegségről, bekövetkezett halálról vagy vetelésről. Évente átlagosan 17 szülés történt a bába körzetében. A legtöbb 1948-ban, a legkevesebb 1937-ben. (2. ábra) A szülő nők életkora szempontjából legnépesebb csoportot a 21 és 25 év közöttiek alkotják. Legfiatalabb 16, a legidősebb 42 éves. Lakhely szerint a kimagasló többség Rinyaujlakon élt. Több szülés történt még csokonyavisontai, gézapusztai⁵² és istvándi lakosoknál. A legtöbb nő első gyermekét szülte a bábával. A legmagasabb szülésszám egy tizenegyedik gyermekével terhes, 35 éves cigány nőnél figyelhető meg. A férfiek foglalkozásából tudjuk, hogy a szülések fele földművesek családjában történt.⁵³ A magzat fekvése legtöbb esetben első koponyatartású, legkevésbé jellemző az arctartás. Az újszülöttek nemi aránya 4%-os többletet mutat a fiúk javára. Összesen hat halálesetről van tudomásunk: négy magzati halál és két szülést követő elhalálozás. Vetelésről három feljegyzés tanúskodik. A továbbiakban a fenti kategóriák mentén elemzem a bábanaplók tartalmát, rávilágítok az információk összefüggéseire és az ezek alapján felmerülő kérdésekre.

Szülések száma 1935-1937; 1947-1953

**2. ábra. Szülések száma évenkénti bontásban.
Boli Irma feljegyzései alapján**

Életkori megoszlás szempontjából hat csoportra osztottam a szülő nőket, ötvenévkénti határmeghúzással.⁵⁴ A legfiatalabbak első, ritkábban második gyermeküket szülték a bábaasszonnyal. A húsz éven felülieknél már nagyobb változatosságot lehet kimutatni: általánosan első-harmadik gyermeküket szülik, nem feltétlenül egyenes arányosságot mutatva az életkorral. Akad 21 évesen harmadszorra, 23 évesen ötödszörre terhes nő is. A huszonöt éven felettiek jellemzően második-negyedik gyermeküket szülik, de tudunk olyan esetekről, mikor a nők 26, 27, sőt 30 évesen szülik meg első gyermeküket.⁵⁵ A harminc éven felüliek jellemzően negyedik-hetedik szülésüknél fordultak a helyi bábához. Kiugró adatnak

47 A tárgyak emlékezetéről lásd: Assmann 1999. 20.

48 Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy egy feljegyzésben sem szerepel epilepsziára vonatkozó utalás.

49 A Népjóléti Minisztérium 3134/N/2/1949.XI./1. sz. rendelete a bábátáska kötelező elemeként határozza meg a szert.

50 Ehhez hozzátartozik egy 1935. októberi bejegyzés, viszont ezt nem számítottam külön évnak, hiszen csupán egyetlen szülésről van szó.

51 Az esetek többségében a férjezett és a leánykori név is szerepel a feljegyzésekben.

52 Ma Rinyaujlak része.

53 Itt megjegyzendő, hogy a két napló eltéréséből fakadóan nem lehet százalékos arányt kimutatni az összes szülésre vonatkozóan. A Szülések jegyzőkönyvében feltüntetett a férj foglalkozása, viszont a Bábanaplóban már nem. További eltérés, hogy a Bábanaplóban jegyzett a nő vallása, a Szülések jegyzőkönyvében viszont nem, így e tekintetben csupán részinformációink maradtak fenn.

54 20 év alattiak, 21-25 év közöttiek, 26-30 év közöttiek, 31-35 év közöttiek, 36-40 év közöttiek, 40 felettiek.

55 Utóbbi kiugró adat 1948-ból származik, egy vendégglós családból.

számít a 35 évesen tizenegyedik gyereket szülő cigány-asszony. A harmincöt éven felüliek ötödik-hetedik szülé-sükhöz, a negyven éven felüliek a nyolcadikhoz hívták a bábát. Egy 42 éves háztartásbeli nő tizedik szüléséről is van információnk.

A lakhely szerinti megoszlásnál a legnépesebb csoport értelemszerűen Rinyaújlak és a szomszédos Csokonavisonta községben élt. Egy-egy adatunk van olyan környékbeli helységekből, amelyek mára beol-vadtak a településekbe: Lajosmajor, Alsócsér, Felső-cser, Terézmajor, Köblöspusztá. A szintén betagozódott Gézapusztáról jelentős mennyiségű szülési feljegyzé-sünk van. Somogyaracs és Nagydobsza ma is önálló községek. A major, cser és pusztá elnevezések utalnak a vidék jellegére: ezek a nők mind földművesek, nap-számosok és uradalmi cselédek feleségei voltak.

Az itt élők társadalmi helyzetére vonatkozóan a férjek foglalkozásai adnak támpontokat. A Szülések jegyzőkönyvének adatai szerint az összes szülés felé-nél az apa földműves vagy napszámos, tehát paraszti származású volt. Mivel a Bábanaplóban nincsenek fel-tüntetve a foglalkozások, csak feltételezhetjük, de az 50%-os arány valószínűleg tovább növekedne. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk még az uradalmi cselédeket és pásztorokat. Szintén a paraszttársadalom tagjai a mes-teremberek: kovács, faragó, szűcs. Fizikai munkásként jelen van a tejcsarnokkezelő és a gyári munkás. Álla-mi alkalmazottak, vasutasok, szövetkezeti könyvelő és vendéglős is szerepel a bejegyzésekben. A helyi érte-lmiség is megjelenik: a református és az állami tanító gyereket is Boli Irma segítette a világra.

A vallási megoszlásról érdemben nem tudunk szól-ni, mivel csak a szülések töredékénél jegyeztetett fel a felekezeti hovatartozás. Ebből azonban kiderül, hogy mind katolikus, mind református nőkhöz járt a bába; két és félszeres katolikus többséggel. A dolog érde-kessége, hogy csak az 1951–1953 között szült nőknél jelenik meg a vallásra vonatkozó adat, amikor a politi-ka igyekezett háttérbe szorítani az egyházakat.

A térségben jelen lévő etnikai csoportok közül egye-dül a cigánysággal találkozunk a bábanaplók hasábjain. Összesen kilenc cigány nő szült a vizsgált időszakban a bábával.⁵⁶ Egy kivétellel mind a leánykori nevükön szerepelnek a dokumentumokban. Ennek hátterében valószínűsíthetően a cigány közösségek normarend-szere áll, miszerint a házasság intézménye nem a hiva-talos polgári szertartáshoz kötött, hanem a közösségen belül megtörtént ceremóniához. Így fordulhat elő, hogy cigány házaspárok úgy éltek az életüket, hogy a köztük lévő köteléket csak a közösség ismeri el, ám hivatalos papírok híján az állam nem tekinti őket házasnak. A re-gisztrált szüléseknél egy kivétellel lánysecsemők szü-lettek. Előfordult fiatal cigány nők első vagy második, idősebbek negyedik szülése is.

A legtöbbet szült nő is a cigányok közül került ki: egy harmincöt éves nő⁵⁷ szülte meg tizenegyedik gye-reket 1948-ban. A bejegyzés érdekessége, hogy a bába nem használt a szülés során szublimát lepényt.⁵⁸ Ez a körülmény és az eddigi szülések nagy száma arra en-ged következtetni, hogy ha nem is a bába segítségével nélkül (az ilyen esetek jelölve vannak a naplóban), de viszonylag önállóan szülhette meg a nő lánysecsemő-jét. A szublimát használatának hiánya egy másik cigány nő⁵⁹ 1950-ben történt szülésénél is olvasható. Feltűnő, hogy egyazon napon két szülés történt a napló szerint, ám a bába időrend szerint felcserélte a sorszámozást. Elsőként szerepel, hogy a késő délelőtti órákban szül-te meg első gyereket egy helyi állami tanító felesége.⁶⁰ A második bejegyzést kora délelőttre datálták, bő egy órával korábban. Az ebben említett fiatal cigány nő má-sodik gyereket szülte. Mivel itt nem szerepel helyszín, nem tudjuk biztosan, de kétséges, hogy a bába egyszer-re két szülésnél vett volna részt. A szublimát használa-tának hiánya is azt a gyanút erősíti, hogy a cigány nő szülése a bába különösebb segítsége nélkül zajlott le.

Említésre méltó még az a ceruzával írt és utólag kirodórozott bejegyzés, ahol a fiatal cigány nőnél a ha-jadon státusz szerepelt. Már utaltam a cigány közös-ségen belüli házassodási viszonyok bonyolult mivoltára, de a bábanaplókban ez az egyetlen, ahol a nő egye-dülállósága hangsúlyt kap. Az 1950-ben második gye-reket szülő nő adatainak részleges eltüntetésére nincs magyarázatunk, ugyanis a törvénytelen gyerek státusza ebben az időszakban már nem létező jogállás. Az új-szülöttre vonatkozó adatok szerint elveszülés történt, még egy keresztnév is olvasható, tehát sem magzat-sem gyerekgyilkosságra sincs okunk gyanakodni.

A magzatok fekvését illetően az első koponyatar-tásban születettek jelentik a legnépesebb – több mint a szülések felét alkotó – csoportot. Szintén számot-tevő a második koponyatartásban született magzatok száma. A far- és arctartás, valamint a medencevégű fekvés összesen nyolc esetben fordult elő. Ezen utol-só csoportból három esetben halva született a magzat, két esetben pedig pár óra után veszítette életét, vagyis látható, hogy a magzat fekvése meghatározó jelleggel bírt a szülés végkimenetelét illetően.

Az újszülöttek nemek szerinti megoszlása a fiúk ja-vára mutat kevés többletet. A feljegyzett adatok szerint 72 lány és 79 fiú született Boli Irma bábáskodása alatt. Keresztnevük közül népszerű az Erzsébet, Mária, László és István. Egy 1900-as nagyatádi adat szerint akkoriban a Julianna, Anna, János és Lajos voltak a legnépszerűbb nevek.⁶¹

57 B. M.

58 A szublimát (HgCl₂) fertőtlenítésre használt, vízben oldódó vegyü-let. A szülés során elhasznált szublimát lepények száma utal a fertőtlenítő oldat mennyiségére, vagyis ha nem használt szubi-mátot, nem történt fertőtlenítés.

59 O. M.

60 P. E.

61 Bősze (szerk.) 2001b. 482. Női nevek közül dobogós volt még a Mária, melynek népszerűsége úgy tűnik csak növekedett.

56 Ez nem feltétlenül jelenti, hogy csak ennyi gyerek született, köny-nyen lehet, hogy nem minden cigány nő fordult bábához, vagy másik bábával szültek.

A halálozások tekintetében három halvaszületésről, két születés utáni és egy koraszülés következtében történt elhalálozásról számolhatunk be. 1948-ban egy huszonhat éves nő⁶² ötödik szülése olyan rohamos gyorsasággal következett be, hogy a baba nem ért oda időben. A problémát a magzat farfekvése és a szaksegítség hiányának együttese okozhatta, melynek következtében halva született a fiú magzat.⁶³ Egy két évvel későbbi esetben egy huszonhét éves nő⁶⁴ harmadik terhessége végződött a magzat halálával. A medencevégű fekvésben lévő halva született magzatnál szerepel egyedi esetként a macerált kifejezés.⁶⁵

A vetélések kapcsán egy nő két esetéről kell szót ejtenünk. H. E. első feljegyzett vetélése 1947-ből származik. Az akkor harminc éves földműves-feleség negyedik terhessége szakadt meg. A körzeti orvosi bejegyzés nehezen olvasható, de annyi bizonyos, hogy a „kivérzett nő” terminust használja,⁶⁶ valamint elvégezte a méhüreg ujjal történő kiürítését. H. E. második vetülésére 1951-ben került sor, az akkori hatodik terhességével.⁶⁷ Ez a feljegyzés a Bábanapló leghátuljában szerepel. Boli Irma Istvándiból kerül a barcsi szülőotthonba 1954. január elsejével. Az utolsó szüléshez 1953. december hatodikán ment ki házhöz.⁶⁸ Ez a Bábanapló 38. oldalán szerepel, majd bármiféle köztes tartalom nélkül a 96. oldalon áll erről a vetülésről szóló bejegyzés. A kérdésre, hogy miért írhatta ide a baba a vetélést, nem tudunk egyértelmű magyarázattal szolgálni. Ugyan orvosi megjegyzés nem szerepel az oldalon, de az igen, hogy a vetélés után húsz perccel megérkezett a helyszínre az orvos. Azt is tudjuk, hogy másnap történt szülés a községben, ami a napló kronologikus rendjében jó helyen szerepel, tehát nem állíthatjuk, hogy véletlen hanyagság áll a háttérben. Egy harmadik vetélés is történt a bábaasszony munkássága során: 1950-ben egy huszonegy éves nő második terhessége szakadt meg a korai szakaszban.⁶⁹

Orvosi közreműködésre több okból is sor kerülhetett. Hat alkalommal a gátrepedés összevarrása, három esetben a szülés levezetése végett volt rá szükség. Tizenhárom egyéb alkalommal található orvosi aláírás a naplókban. Két szülés folyt le mindennemű szaksegítség nélkül, három végződött kórházba szállítással. Összesen egyszer fordult elő, hogy az anya szülés után belázasodott. 1950-ben egy fiatal nő első szülése utáni harmadik napon érkezett ki hozzá az orvos. A hüvely- és gátrepedéshez a baba nem hívott

orvost, így azok összevarrására csak napokkal később került sor, miután a méhüregből – feltehetően visszamaradt – lepénydarabokat távolított el, melyek a lázas állapotot okozták.⁷⁰ Nem derül ki a bejegyzésből, hogy a baba észlelte az eredeti problémát vagy csak a lázra lett figyelmes. Azonban abból az információból, hogy a bábának napokkal később is tudomása volt a gyermekágyas nők aktuális állapotáról és abból a körülményből, hogy havonta átlagosan egy-két szülésnél volt jelen arra következtethetünk, hogy még életben volt a hagyományos bábáság gyermekágyas időszakokra is kiterjedő gondoskodói és segítői gyakorlata.

Végezetül azon nőkről kell szólnunk, akik több alkalommal is igénybe vették a bábaasszony segítségét. Nyolc nőről tudunk, aki legalább kétszer, háromról, aki legalább háromszor és kettőről, aki négyszer szült Boli Irmával. A fiatalon sokat szülő nő példája K. R., aki 1948-ban, húsz évesen szülte meg második gyermekét, majd huszonhárom éves koráig összesen négy gyermeket szült. A kilencgyerekes P. M. egyike volt a legelső Boli Irmával szülő nőknek. 1936-ban, huszonhét évesen szülte meg a második gyermekét, egy évre rá a harmadikat. A következő adatunk 1949-ből származik, mikor negyven évesen megszülte a nyolcadik, majd egy évre rá a kilencedik gyermekét. Hogy a köztes időszakban kinnél szült arra vonatkozóan nincs információnk.

Horváth Gyuláné Boli Irma munkásságának feltárása hozzásegíthet minket a korszakról alkotott ismereteink kiszélesítéséhez és a bábamesterség vizsgálatának továbbgondolására is alkalmas lehet, minthogy a lokális, mikrotörténeti kutatások képesek hozzájárulni a történelmi folyamatok kritikai reflexiójához. Az okleveles bába munkásságában megfigyelhető a modern elvárásoknak megfelelő szakszerűség és a – feltehetően – hagyományos elemeket is tartalmazó gyakorlatok keveredése. Az ötvenes évek elején saját maga kérelmezte a szülőotthonba való áthelyezését, ami egyszerre utalhat a hatékonyabb munkavégzés iránti vágyára, valamint az intézményi struktúrába való belépés elkerülhetetlenségének felismerésére, de akár anyagi szempontú döntés is állhatott a háttérben. Boli Irma életének bemutatása révén – a cseppben a tenger elvet szem előtt tartva – reményeim szerint közelebb kerülhetünk a XX. század bábáságának feltérképezéséhez.

Dudás Béláné Horváth Mária nagyatádi szülésznő életútja (1953–1987)

Boli Irma bábái dokumentumai segítségével 1953-ig – a barcsi szülőotthonba való áthelyeztetéséig – kísérelhetjük végig pályájának alakulását. Ebben az évben kezdi meg munkáját Horváth Mária, a dolgozatom által bemutatni kívánt másik somogyi bába. A szülésznővel készült interjúk és a nagylelkűen rendelkezésemre bocsátott korabeli feljegyzései segítségével a nagyatádi szülőotthon és a kórház történetének egy szeletét kívánom felvázolni, helytörténeti források felhasználásával.

62 S. K.

63 Körzeti orvosi megjegyzés tárgyalja a körülményeket.

64 A. I. Figyelemre méltó, hogy a nő és férje családneve megegyezik. Hasonlóval máshol nem találkoztam.

65 A macerált magzatokról a bábakönyvekben lásd: Reismann 1932. 164.; Szathmáry 1948. 275.

66 Ez a megfogalmazás áll legtöbb helyen a terhes nő vagy a bába által megindított vetélés kapcsán, melynek befejezését a súlyos vérzés következtében orvos végzi el.

67 Az ötödik terhességéből származó gyereket is Boli Irma segítségével szülte meg, vagyis nemcsak a vetélései kapcsán fordult hozzá.

68 A napló hivatalos lezárása nem történt meg.

69 Ez a Szülések jegyzőkönyvének hátsó borítóján szerepel – a többi év végi szüléssel együtt –, így egyéb információnk nincs is ezzel kapcsolatban. Azon kivételes esetek egyike, amikor csak a férjezett név szerepel a füzetben.

70 Nem tudni mi okozta a bába figyelmetlenségét, de a zavart csak tetézi, hogy a gyerek adatainál gond nélkül szerepel egymás mellett a leány és a László megjegyzés.

lásával. Elsőként az iskolai tananyag és az interjúk alapján próbálom meg rekonstruálni a Horváth Mária által képviselt szemléletmódot, valamint az esetleges eltéréseket az oktatásban tanultak és gyakorlati alkalmazásuk között. A két intézmény (szülőotthon, kórház) rövid történetét tematikus fejezetekben tárgyalom, itt csak azon eseményekre térek ki, melyek szorosan kapcsolódnak a szülésznő pályájához.⁷¹ Ezen kívül foglalkozom még az interjúk során említett „szokatlan” szüléstörténetekkel és röviden kitérek a cigányság és az egészségügy kapcsolatára is.

Horváth Mária 1927-ben született egy erdőcsokonyai⁷² háromgyerekes cseléd familia középső gyerekeként. 1951-1953 között végezte tanulmányait Szegeden, a Martos Flóra Állami Szülésznőképzőben,⁷³ ahol okleveles szülésznői képesítést szerzett. Az ott tanuló társadalmi-gazdasági háttéréről sokat elárul,⁷⁴ hogy interjúalanyom elmondása szerint az igazgatónő tanította meg késsel-villával enni a lányokat, mert nem tudták, hogyan kell. A beszélgetés során szívesen emlékezett vissza a szegedi évekre, iskolai jegyzetfüzetét megőrizte. Kéthónapos szülésznői gyakorlatát Budapesten végezte 1953 márciusától májusig.⁷⁵ Ebben az időszakban negyven szülésnél vett részt, melyről egy Szabad Népbe csomagolt ún. észlelési füzet tanuskodik. Ezután került vissza szülőföldjére, Somogy megyébe. A harmincnégy éves pályafutása során a nagyatádi szülőotthonban, majd az 1976-ban megnyílt kórházban dolgozott a nyolcvanas évek végéig.

A szegedi előadásokról⁷⁶ feljegyzett ismeretek alapján képet kaphatunk az adott intézet oktatásban uralkodó szemlélete felől. A kezdeti alapvető információk (menstruáció, peteérés stb.) után a szülő nőhöz intézendő kérdések listája,⁷⁷ majd a házi szülés feltételei jelennek meg a füzetben. A rendes és rendellenes szülés ismérvei mellett anatómiai ismeretekről és a

szülés szakaszainak időtartamáról is találunk leírást.⁷⁸ A szülésznő táskájának tartalmát is meghatározták a törvényi előírásoknak megfelelően. A leírásban nem csak a tárgyak felsorolása szerepel, hanem utalásokat találunk a funkciójukra is, például a nemi szőrzet megőrzésére alkalmas olló vagy borotva, hüvelyöblítés és beöntés céljára külön üvegcső.⁷⁹ Újdonságnak számított a gumilepedő és a nyákszívó. A szülés szakaszainak tárgyalását az előkészítéssel kezdi, melynek során megkövetelt eljárás a szeméremszőrzet eltávolítása, a beöntés elvégzése.

A szőrzet eltávolítását többféleképpen értelmezhetjük. A beavatkozás mellett szóló fő érv a higiéniai szempontokra hivatkozik. A rituális értelemben tisztátalannak számító szülő nő képe ismert a kulturális antropológiában⁸⁰ és a néprajzi szakirodalomban.⁸¹ Itt azonban nem a nő mint személy, hanem kizárólag a nemi szerv és környéke jelenik meg „tisztátalanként”.⁸² A deperszonalizáció a szülés technológiai modelljéhez kapcsolható, ahol a szőrzet mint bakteriális veszélyforrás jelenik meg. A hiedelmeket elvető és a tudományosságra támaszkodó modern orvostudományról alkotott képet azonban cáfolják a bizonyítékokon alapuló orvoslási kutatási eredményei, miszerint nem mutatható ki különbség a fertőzések tekintetében a szőrzet eltávolítása kapcsán.⁸³ Az Egészségügyi Világszervezet legfrissebb ajánlásában a rutin borotválás elvetendő gyakorlatként szerepel.⁸⁴

A (női) test egy adott társadalmi normarendszerbe ágyazódva jeleníti meg annak legitim kódrendszerét. Ezek koronként és kultúránként változnak, de látnunk kell, hogy a szőrzet viselése vagy nem viselése soha nem az egyéni preferenciák vagy az „esztétikum” mentén alakulnak, hanem politikai töltettel is bírnak.⁸⁵ A szőrzet hiányának kulturális értelmezése szerint a csupasz nemi szervek a gyermeki állapotot idézik⁸⁶ és – a nemi szőrzet szexualitáshoz való erős kapcsolódása okán – a nem nélküliséget is implikálhatják.⁸⁷ Az ortneri természetet képviselő nő csak úgy léphet át a kultúra – férfiak

71 Megjegyzendő, hogy elbeszélése során végig szülésznőként hivatkozik magára és pályatársaira is, ezért ebben a fejezetben – kontextus függvényében – ezt a megnevezést használok. Mivel jelen tanulmányban nem tárgyalom a bába és szülésznő szavak etimológiáját, ezért közel azonos jelentésben használok őket. A címben és a szöveg nagy részében a bába szó használata mellett döntöttem, utalva ezzel a mesterség kontinuitására és az általa implikált szemléletmód képviselésére. A bába szó kapcsán lásd: Deáky 1996. 31-34.

72 Ma Csokonyavisonta.

73 1948-ban az akkori néven Kossuth Zsuzsanna Állami Ápolóképző Intézetben megkezdődött a két éves bábaképző megszervezése. Egy évvel később népi kollégiummá alakult és felvette Martos Flóra nevét. Az igazgató akkoriban Molnár Ilma egészségügyi védőnő volt. <http://www.kossuthzs-szeged.sulinet.hu/bemutakozunk/az-iskola-tortenete/kzs> [Utolsó elérés: 2018.07.26.]

74 Egy későbbi, 1965-ös apróhirdetés-rovatban megtalálható az iskola felhívása fiatal lányok számára, ami a bábaképzőbe való jelentkezésre buzdít. Feltétel a nyolc általános elvégzése volt. Petőfi Népe 1965.02.17. 20. évf. 40. szám

75 A tanulmány megírása utána került birtokomba egy másik füzet, amely ugyanerről az időszakról tartalmaz szülési feljegyzéseket. Az ebben szereplő adatok szerint a szülésznő 1953 augusztusáig kísért születeket - szám szerint 82-t - a budapesti klinikán. Az új információk elemzése és az eredmények továbbgondolása egy későbbi tanulmány részei lehetnek.

76 Előadó: Dr. Kovács István, a csecsemőgondozásról Dr. Halmágyiné (utóbbival külön nem foglalkozom).

77 A vallásra vonatkozó kérdés „hibás, fasiszta korból származik”. Ugyanezen időszakban Boli Irma jegyzi a vallási hovatartozást.

78 „Ha a szülés bármely időszaka eltér az átlagostól, az mind valamely szövődmény jele.”

79 A tananyag megerősíti azt a korábbi feltételezésem, miszerint a bábahagyatékban található textilek a műszerek sterilizálásáért feleltek (erre helyezték rá). Magyarázatot ad az érfogó (pean/kocher) használatára is: a köldökszínort szorították el vele.

80 Douglas 2001.

81 Bővebben lásd: Bárh 2007., Csonka-Takács 1999., Juhász (szerk.) 2009. A menstruáció kapcsán: Deáky 2005.

82 A tabuk kapcsán megjegyzendő, hogy a tiltás és elkülönítés mellett mindig ott van a szentség is. A tabu alatt álló személyek természetfelettel való kapcsolatából ered speciális státuszuk, vagyis nem pusztán lefokozásról van szó, hanem egy szó szerinti másállapotról, ami eltér a hétköznapi normalitásától. Frazer 1998. 140-145.

83 „The present review found no evidence of any clinical benefit with perineal shaving.” Basevi – Lavender 2014. 2.

84 WHO 2018. 68. Az előző, 1985-ös ajánlásban is ugyanez szerepelt. Az ajánlás alapjául szolgáló kutatási eredményeket lásd: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/186383/1/WHO_RHR_15.21_eng.pdf [Utolsó elérés: 2018.07.26.]

85 A női testszőrzet kulturális vonatkozásainak részletes elemzését lásd: K. Horváth 2016.

86 Davis-Floyd 1987. 484.

87 Greer 2002. 34-35. Shiela Kitzinger értelmezésében a nőiségtől való szimbolikus megfosztottságként jelenik meg és párhuzamot von a katonák vagy rabok hajának leborotválásával. Kitzinger 2005.

által uralt – birodalmába, ha levetkőzi a természettel és civilizálatlansággal azonosított szőrzetét.⁸⁸ A szülő nő rutinszerű borotválása, – melynek pozitív hatásait láthatóan semmilyen tudományos bizonyíték nem támasztja alá – a rituális cselekvésekkel mutat kapcsolatot.

A folytatásban a szülésznő kitolási szakaszban való teendőiről olvashatunk a tananyagban. A szülő nő hanyatt fekvő pozícióját tekintik evidensnek, amely szemléletmóddal már a korábbi bábatankönyvekben is találkoztunk. Horváth Mária elmondása szerint ez a „professzor és az orvostanhallgatók kényelmét” szolgálta.⁸⁹ A kitolás alatti gátvédelem alkalmazása kapcsán meg kell jegyezzük, hogy bár a bábaképző tananyaga részletesen tárgyalja fontosságát, az interjúk során a szülésznő túlnyomórészt az episiotomia (gátmetszés) alkalmazásáról beszélt. Utóbbira akkor került sor, ha „a hüvelybemenet szűknek bizonyul”. Az általam vizsgált tankönyvekben is hasonló vélekedéseket olvashatunk, vagyis az orvos/szülésznő szubjektív megítélésére van bízva a beavatkozás elvégzése.⁹⁰ A gátpedések típusai és kezelésük ismertetése is szerepel a tananyagban. Az interjú során a szülésznő többször, gondosan elismételte a helyes varrástechnikát, amit horgos tűvel, belülről kifelé haladó öltésekkel végeznek.

Horváth Mária a has lepedővel történő „lekötéséről” is beszélt, ami segített „lejjebb húzni a gyereket”. Elmondása szerint a magzati szívhangot eszköz nélkül, a fülükkel hallgatták a szülésznők, akik azt is meg tudták állapítani pusztán a hang alapján, hogy farfekvéses-e a magzat. A tananyagban olvasható az újszülöttek el látásának lépései. Először a nyák eltávolítása, majd a szemcseppentés és a köldökellátás következett. A köldökszinór elvágása csak a pulzálás megszűnése után ajánlott. A jegyzetben szereplő „magzati vér” és „lehúzzuk a vért a magzat testébe” kifejezések arra engednek következtetni, hogy itt még nem azzal a szemlélettel találkozunk, miszerint a „köldökszinór vér” nem tartozik szervesen a magzathoz. Azonban az interjú során a kórházi szüléseknél megjegyzi Horváth Mária, hogy „hamar elvágták” a köldökszinórt. A vetélések kapcsán csak a missed ab. (visszatartott vetélés) kerül szóba. Ilyenkor a szülésznő „sohase próbálja maga bevégezni, hívjon orvost”, mert a vetélés előidézése nem megengedett.

A bábaképzésen a szülészet történetét is oktatták a korszak elvárásaihoz igazodva. A tudományág fejlődésére és annak gátló tényezőire helyezi a hangsúlyt a narráció. Utóbbi kategóriába sorolja a babonáságot, a boncolásra vonatkozó tiltásokat, az egyházat, illetőleg azt, hogy a daraboló műtétet végző sebészorvosoknak „fogalmuk sem volt a normális szülésről”. Említésre kerül „Szemelveis” Ignác Fülöp, „Taufér”

Vilmos, a gyermekágyi láz és a kórokozók szerepe is. A Horváth Mária által rendelkezésemre bocsátott más- sik kéziratos forrás az ún. észlelési füzet, amely a bábanaplóhoz hasonlóan a szülő nő adatait és a szülés lefolyásának dokumentációját tartalmazza. Az eddig vizsgált bábanaplókhoz képest eltérés, hogy nem csupán a szülés végkifejlete feljegyzett, hanem – a szülésznői gyakorlat jellegéből adódóan – a teljes folyamatról pontos leírást ad. A füzet teljes egészében kézzel írt, nem tartalmaz nyomtatott rubrikákat. A feljegyzések tartalmazzák a szülő nő nevét, születési dátumát, esetenként lakcímét, foglalkozását és első menstruációja időpontját, a magzat fekvését, valamint az előző szüléseknél fellépő komplikációkat. Ezután rögzíti a szülőszobára való felvétel percre pontos idejét és óránként beszámol a méhszáj állapotáról, a magzati szívhangról és a fájásokról. Az utolsó meg- jegyzésben szerepel az újszülött neve és a méhlepény megszületésének ideje.

Összesen negyven szülésről szóló feljegyzést olvashatunk a füzetben, vagyis átlagosan havi húsz szülésnél volt jelen a frissen végzett szülésznő.⁹¹ Ebben az időszakban anyai vagy magzati halálozás nem fordult elő. A szövegben ismétlődő elem a „szabályos előkészítés után felvéve a szülőszobára” kezdeti frázis, illetve a „normális gátvédelem mellett megszüle- tik az élő, érett fiú/leány magzat”. Az újszülöttek nemi aránya 24-16 a lányok javára. Gátmetszést összesen hat szülésnél végeztek.⁹² A méhlepény megszületésé- re vonatkozó feljegyzésekben egy kivétellel (ahol 15 perc olvasható) minden esetben 10 perc után történik a placenta leválása, ami valószínűtlennek tűnik. Gya- nítható, hogy az egységes megfogalmazás inkább for- maság, mintsem a valós adatok tükrö.

A szülő nőkre vonatkozó adatokból kiderül, hogy foglalkozás szempontjából jelentős csoportot alkotnak a háztartásbeliek⁹³ és a munkásnők.⁹⁴ Előfordult még tisztviselő, könyvelő, takarító és könyvkötő is. A vajú- dás részletes dokumentációjából kiderül, hogy a legrö- videbb vajúdás ideje egy, míg a leghosszabbé tizenkét óra.⁹⁵ A feljegyzésekből megállapítható, hogy nem mu- tatkozik összefüggés az eddigi szülések száma és a vajúdás ideje között, vagyis jelen minta alapján nem tűnik megalapozottnak az a mítosz, hogy a sokszor szült nők könnyebben szülnének.⁹⁶

91 Ebből első terhesség: 20 db, második: 8 db, harmadik: 6 db, ötö- dik: 4 db, hatodik: 1 db, tizedik: 1 db.

92 Dr. Roth és Dr. Pataki.

93 Tizenöt nő.

94 Tizenöt nő, köztük vegyesen: segédmunkás, gyári munkás, be- tanított munkás, gépmunkás, csiszológymunkás, szerelőmunkás, magkésztő.

95 A legtöbb nő átlagosan három-négy órát vajúdott.

96 A leghosszabb, tizenkét órás vajúdás egy hatodszorra szülő nő- nél figyelhető meg. Az ötödik gyereküket szülő nők vajúdási ideje kettő és öt óra közé tehető. Az először szülő nők körében nagy változatosság mutatkozik kettőtől tíz óráig. Mivel a forrás jellegé- ből adódóan nincs adatunk ugyanazon nő születeiről, így egyéni alkatra vonatkozó megállapításokat nem tehetünk.

88 Paradoxonnal tűnhet, hogy a szőrtelenítéssel felidézett gyermeki állapot ugyancsak a természethez kötődik szorosabban, mégis ezáltal integrálható a nő a kultúra szférájába. A gyermekiség egy- ben a döntésképtelenség és a kiszolgáltatottság állapota, vagyis a nő részese lehet a kultúrának, de csak bizonyos korlátozások- kal. Vö.: Ortner 2003. 206.

89 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Na- gyatád, 2017.

90 Szathmáry 1948. 308. és 311.

3. ábra. Nagyatádi szülőotthon. Eredeti képeslap Steiner Józsefné gyűjteményéből (elveszett), reprint változat a Nagyatádi Városi Múzeum tulajdona

A nagyatádi szülőotthon emlékezete (1950–1976)

A tanulóévek után Horváth Mária visszatért Nagyatádra, ahol a helyi szülőotthonban állt munkába az ötvenes évek közepén. A továbbiakban az intézmény rövid történetét mutatom be helytörténeti források és a szülésznő elbeszélése, valamint egy helyi gyerekorvos visszaemlékezése alapján. Itt ejtek szót továbbá a cigány nők és az egészségügyi ellátás viszonyáról is.

Nagyatád a XVIII. századtól a Czindery-család birtokát képezte. Az első ispotály építésére Czindery Donát felesége, Adamovics Erzsébet a végrendeletében adományozott 6000 forintot a községnek.⁹⁷ Az 1860-ig a Szent Ferenciek kolostorában működő intézmény inkább egyfajta szeretetotthonként, semmint kórházként működött, ugyanis orvosok nem dolgoztak benne, a betegek csak étellemezést kaptak.⁹⁸ Megszűnése után, 1895-ben Éhn Sándor járási főszolgabíró létrehozott egy pénzalapot a jövődöbeli kórház számára.⁹⁹ Az építkezés megkezdése ugyan közel nyolcvan évet váratott magára, a Nemzeti Bizottság 1945. szeptemberi ülésén felvetődött a kórház létesítése iránti igény. A simongáti Mándy-kastély mérete alapján megfelelő lehetett volna a célra, azonban túlságosan rossz állapotban lévőknek ítélte meg a bizottság, így a várható magas költségek okán elálltak a tervtől. Azonban a Népjóléti és Egészségügyi Főhatóság egy járási szülőotthon megnyitását tervezte, melyhez helyi szövetségesre találtak Hormay Mihály doktorban, akit a helyiek máig a szülőotthon alapítójaként ismernek.¹⁰⁰

1949 decemberében a közgyűlés elfogadta a működési engedélyt, így 1950. január elsején megnyitotta kapuit a nagyatádi szülőotthon a Lebach Keresztély által 1896-ban építtetett és a céloknak megfelelően átalakított¹⁰¹ neoklasszicista kastélyban.¹⁰² Ebből az időszakból három archív fotó maradt fenn, amely az épületet ábrázolja.¹⁰³ (3. ábra) A kastélyt 1976-ban (a kórház átadásának évében) vizesedésre hivatkozva az akkori hatóságok elbontatták. Kovácsoltvas kerítésből egyetlen elemet sikerült megmenteni az utókor számára, amely eredeti helyén, a jelenlegi Városháza épülete mellett áll. A földesúri kastélyhoz tartozó park öreg vadgesztenyefái máig árnyékot adnak az arra tévedőknek.

A korabeli sajtóban megjelent tudósítások örömmel adtak hírt a szülőotthon létesítéséről, mint az anya- és csecsemővédelmi intézkedések sorába illő modernizációs lépésről.¹⁰⁴ „Pártunk és kormányunk nagy gondot fordít a dolgozó nők egészségvédelmére, melynek egyik fontos tényezője a *szakszerűen levezetett szülés*.” – írja a Somogyi Néplap.¹⁰⁵ 1957 decemberében egészségügyi kiállítás nyílt a nagyatádi művelődési házban, külön figyelmet fordítva a „nővédelemre”. „Az egyik sarok-

97 Bősze (szerk.) 2001a. 150. SML Jkv. 1794. 219-221.

98 Csorba 1857. 112.

99 Bősze (szerk.) 2001b. 88.

100 Dr. Hormay Mihály (1898-1954) az első világháború idején hadiorvos, majd 1945-1950 között tisztiorvos, a szülőotthon alapítója. Györe et al. 2002.

101 Az átalakítás költsége 570.000 forint volt a helyi újság beszámolója szerint. A nagyrészt békekölcsönből finanszírozott beruházás az öt éves terv részeként készült el. Somogyi Néplap 1951.

102 Bősze (szerk.) 2001b. 257. SML jegyzőség 2405/1949. képviselő-testületi jegyzőkönyv.

103 Hauptman Gyöngyi muzeológus elmondása szerint eredetileg képeslapokon szerepeltek a felvételek (Steiner Józsefné gyűjteménye), de már csak reprint formában találhatók meg a városi múzeumban. Ezek közül kettő szerepel a városmonográfiában: Bősze (szerk.) 2001b. 155.; 257.

104 A megyében ekkor öt egészségügyi intézményben lehetett szülni az alábbi városokban: Barcs, Lábod, Lengyeltóti, Marcali, Nagyatád. Nagyatádon bölcsőde és napközi otthon is a dolgozó nők rendelkezésére állt. Somogyi Néplap 1953.

105 1953. (kiemelés tőlem: S. F.)

ban egy szegényes szobaberendezés látható, felette magyarázó szöveg »A felszabadulás előtt a szülések legnagyobb része otthon, *egészségtelen körülmények között* zajlott le.« Vele szemben a másik sarokban egy korszerű szülőotthon berendezése látható.¹⁰⁶ Az ismeretből megtudhatjuk azt is, hogy a nagyatádi szülőotthon húsz ágyas¹⁰⁷ és évente körülbelül ötszáz újszülött lát napvilágot az otthonban.¹⁰⁸ Láthatjuk, hogy a korszak hivatalos narratívájában meghatározó szerepet töltek be a fejlődés, a modernizáció és a korszerűsítés hívószavak. A szülészeti viszonyok sablonos és leegyszerűsítő leírása szerint minden elvetendő, ami a régi rendszerrel áll kapcsolatban.¹⁰⁹

A szülőotthon orvosai közül legismertebb talán Dr. Bacsa Antal sebészorvos, szülész-nőgyógyász. Egy 1958-as újságcikk tudósít a napi munkájáról, miszerint délelőtti vizitelt, majd a fonalgyár üzemorvosaként is ellátja teendőit, este pedig az abortuszbizottságok által javasolt terhességmegszakításokat végzi el.¹¹⁰ Az orvosi autoritást hirdető narratívát némiképp árnyalja a Horváth Mária elbeszélésében megjelenő szülésznőkép: »Még a sebészorvosra is rászóltam, hogy nem jól csinálja. Mondom neki: »Főorvos úr, ne haragudjon már, de ezt nem így kell csinálni.« Kintről befele varrt, hát úgy szétjön az egész. Mondom, bentről tessék kifele varrni, adja ide, megmutatom. Nekünk így tanították. Ilyen kampós tűvel varrtak... Azt mondja: »Mária, igaza van, de egy sebész már csak így varr.«¹¹¹ A szülésznői dominancia több helyen is megjelenik a szülőotthonról szóló elbeszélésében. Visszaemlékezése szerint abban az időben az orvossal szülés nem volt szokványos, külön kérni kellett, egyébként a szülésznők vezették az osztályt. Itt még ők számítottak szaktekintélynek. Egy szülésznő megmondhatta az orvosnak, ha valamit rosszul csinál, mert eltérő képzésben részesültek és a sebészorvosok kevésbé voltak kiképezve a szüléseterén.

Horváth Mária az otthon felszereltségével kapcsolatban úgy emlékszik, hogy a szülőágyak elválasztására nem volt spanyolfal, így felcsíptetett lepedőkkel választották el egymástól a vajúdnőket. Előfordult, hogy a könnyebb szülés érdekében labdára ültették a nőt, ami »kirázta belőle a gyereket«. Az ágyra gumilepedőt húztak és csak arra terítettek textilt, így kevesebbet kellett mosni. Mária néni megemlékezett a régebb óta ott dolgozó takarítónőkről is, akik besegítettek a szülésznők munkájába; előkészítettek pólákat, mostak, feltörölték.

A szülésznő szívesen és lelkesen mesélt egykori munkájáról. Hangsúlyozta, hogy a szülés előtt gumi katétert vezettek a húgycsőbe, sohasem fémet, mert az megsérthette a burkot vagy a magzatot. A szülőotthonban is alkalmaztak császármetszést, ha szükség volt rá, nem csak a kórházban. Horváth Mária elmondása szerint egy ízben az orvos, úgy belekönyökölt a szülő nő hasába, hogy »szó szerint kiugrott belőle a gyerek, úgy kellett elkapni. Persze a gát szétrepedt, nekem kellett összevarrni.«¹¹² Utána meg is mondta az orvosnak, hogy ilyet nem szabad csinálni. Ebben az esetben megfigyelhető a különbség a szülésznői és az orvosi szülésvezetés között. Mária néni – aki visszaemlékezése során végig tisztelettel és szeretettel beszélt a szülő nőkről és az újszülöttekről – szülésről alkotott elképzeléseivel nem volt összeegyeztethető ez a kifejezetten durva, brutális bánásmód. Az orvosi gyakorlat itt további beavatkozások életre hívójaként szerepel, melynek elvégzése a szülésznőre hárult.

E történet kapcsán a szülésznő kifejtette, hogy ha gátmetszésre volt szükség, – a fertőzések elkerülése végett – baloldalon, ferdén vágta. Érzéstelenítő injekció után előbb az izom, majd bőr összevarrása következett. A szülésznő szerint ezt könnyebb volt varrni, mint a repedéseket. Az újszülött világra jötté utáni teendőkről is beszélt. A méhlepényből esetlegesen visszamaradt részekért be kell nyúlni a méhbe kanállal vagy fogóval, majd – a vérzések elkerülése végett – a méhet kiöblíteni. Az orvos onnan tudta, hogy üres a méh, ha az »ropogó« hangot hallatott. A szülésznők a méhszáj állapotát is ellenőrizték, a repedéseket összevarrták, majd jódos vízzel lemosták a szeméremtestet és tamponáltak a magfogó segítségével.

A frissen szült nőket minden reggel lemosták, majd ágytálat adtak vérzés esetére. Hasukat masszírozták, hogy könnyebben kijöjjön belőle a vér. A gyerekágyas nőknek megtanították a szoptatást és a fejést. A szülőotthonban szoptatós dajkát is alkalmaztak abban az esetben, ha valakinek nem volt teje.¹¹³ A lefejt tej közös volt, bármelyik gyerek kaphatta. A visszaemlékezésből látható, hogy a nagyatádi szülőotthonban hasonlóképp jártak el, mint a házhoz kijáró bábák a hagyományos közösségekben. A gyerekágyas időszakra is kiterjedő bábái teendők¹¹⁴ továbbélése megfigyelhető a XX. század közepén létesült intézményben.

Horváth Mária elmondása alapján tudható, hogy az újszülött ellátása a köldökzsinór elvágása után vette kezdetét. A köldökzsinort borsavas vízzel törölték át, majd steril gézlappal fedték és bepólyálták. A szülésznőnek orvost kellett hívnia, aki megvizsgálta a csecsemőt. Kimosták a száját, orrát, bepelenkázták aztán mérlegre tették, hogy lemérjék a súlyát, majd a hosszát és a fej körméretét. Csak ezek után került az anyához.

106 Somogyi Néplap 1957. (kiemelés tőlem: S. F.)

107 1950-ben négy ágygal nyílt meg az otthon, amit 1951-ben 12 ágyasra, majd egy évvel később 20 ágyasra bővítettek. Laczkó et al. 1971.

108 Vö. A városmonográfia szerint 1900-ban százötven gyerek született Nagyatádon. Bősze (szerk.) 2001b. 482.

109 »A múlt «urai» nem tartották szívügyüknek az anya- és gyermekvédelmet. Ez a felelőtlenség oda vezetett, hogy a gyermekhalandóság ijesztően magas számadatokban mutatkozott meg.« Somogyi Néplap 1953. A XIX. század gyermekhalandóság elleni küzdelméről lásd: Deáky – Krász 2005. 314-323.

110 Somogyi Néplap 1958.

111 Itt Bacsa Antaltól volt szó a császármetszések kapcsán. Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

112 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

113 A dajkaság intézményének megszűnését Deáky Zita az 1930-as évekre teszi, de láthatjuk, hogy helyenként még az ötvenes évek után is megfigyelhető a dajka jelenléte. Deáky 2002. 111.

114 Lásd: Deáky 1996. 63.

„Látod miből lettünk? ... Nem gyerekjáték ám ez. Mindent meg kell tanulni. Azt nem lehet, hogy nem tudja... és ha nincs orvos? Meg kell oldani. Mindent tudni kell.”¹¹⁵ – mesélte Mária néni a szülésznői munka felelősségteljes mivoltát hangsúlyozva.

Az intézmény megléte ellenére azonban még sokan szültek otthonukban. Horváth Mária elmondása szerint a szülésznők nem szerettek túlzottan kijárni a házakhoz, mert sokhelyütt rossz körülmények fogadták őket. Gyakori volt – az előre elkészítendő – meleg víz hiánya és nem egyszer későn értesítették a szülésznőt, aki – jobb esetben – már csak az újszülött ellátásában segídezhetett. Szerencsétlen kimenetelű szülés esetén azonban felelősségre vonhatták őket, így biztonságosabbnak ítélték meg a szülőotthoni munkát. A szülésznő az újraélesztés technikáját be is mutatta ottlétemkor: az újszülöttet fejjel lefelé lógatva a hátat kellett a tenyér külső élével simítani, finomat ütögetni, az arcát pacskolni, hogy felsírjon. Elmondása szerint a szülőotthonban főleg szegényebb nők, de iparosok, kereskedők feleségei is szültek. A módosabbak jellemzően inkább bejártak a barcsi vagy a kaposvári kórházba.

Cigányok¹¹⁶ a környékből – főleg Mikéből – jártak be szülni Nagyatádra. Az interjú során Horváth Mária mesélt egy történetet, miszerint „egy ilyen fél cigány ember jött be furkósbottal. Nem olyan igazi furkósbottal, de hasonlóval, az övére volt erősítve itt hátul. Attól féltünk, mert jött be a feleségéhez és a szülésznőket meg is fenyegette, hogy ha nem lesz minden jól akkor... mutatott a botjára.”¹¹⁷ A kölcsönösen negatív megítélés a szülés mivoltából, a hozzá kapcsolódó félelmekből, az intézmény idegenségéből és a kulturális különbségekből is fakadhat.

Egy másik esetben egy ötvöskényi cigánylány terhes lett, de nem mondta el senkinek, még az anyjának se. „Azért disznó volt az a lány, legalább az anyjának mondta volna el, akkor az azt mondaná neki, hogy hát lányom itt egy vödör vagy valami... mégse a vécébe szüljön meg.”¹¹⁸ A lány kiment a hátsó udvaron lévő vécébe és ott szülte meg a gyermeket, aki beleesett az ürülékbe. „Nekem kellett lemosni, olyan bűdös volt az a gyerek... meg a kezem is két napig olyan bűdös volt...”¹¹⁹ Megmaradt a gyerek, a szülők pedig összeházasodtak. Az nem tisztázott, hogy ebben az esetben véletlenül vagy szándékos „elemésztésről” lett volna szó.

A szülésznő elbeszélése szerint a cigányok házai többnyire sárból tapasztottak voltak, ahol rossz higiénés körülmények között éltek. Volt, hogy lopkodták a lepedőket a szülőotthonból: „Te – mondom az egyik szülésznőnek – itt igen fogynak ezek a lepedők. Aztán rájöttünk, hogy a cigányasszonyok viszik el. Magukra

csavarják, ráhúzzák a szoknyát, aztán nem vesszük észre. Mert két ajtó volt a szobán, egyik a lepedősbe nyílt, úgy tudták elhozni, hogy nem láttuk.”¹²⁰ A szülésznő cigánysággal kapcsolatos emlékeiben megjelenik az egészségügyi személyzet tartózkodó magatartása, a félelem, a romák „érthetetlen” viselkedése és a tolvaj cigány sztereotípiája is. Azonban hozzá kell tennem, hogy Horváth Mária elbeszélése során nem volt megfigyelhető a cigányok negatív színben való feltüntetése. Narrációja inkább semleges, tényközlő volt.

A hagyományos értelemben vett bábai kompetencia példája, hogy Mária néni – elmondása szerint – mindig megérezte, ki mikor fog szülni. Tudta előre, mikor pihenhet le egy kicsit, mikor kell ránéznie a vajúdo nőre. „Azt mondja az orvos, hogy elmehetek, mert még úgysem lesz itt szülés. Én meg mondtam neki, hogy várjunk még egy kicsit, megnézem én azt a nőt... Hát nem meglelt a gyerek még akkor délután? Lehet azt látni rajta, a színéből.”¹²¹ Horváth Mária számára láthatóan fontos a szakmai önazonosság: személyisége elválaszthatatlannak látszik a szülésznői identitásától. A szegény családból származó szülésznő a szakma kitanulása és gyakorlása által vált a közösség megbecsült tagjává. Narrációja és a kiváló állapotban megőrzött tárgyi emlékek is arra utalnak, hogy büszke volt munkájára.

Az interjúk során a szülésznő felidézett néhány számára emlékezetes szüléstörténetet is. Elsőt arra a kérdésemre mesélte el, hogy történt-e haláleset munkája során. Bólogatott és elmondta, hogy egy fiúgyermek születés utáni halálának volt tanúja. Egy szülő nővel foglalkozott, mikor a szomszédos ágyon fekvő nő szülésznőjének lejárt a műszakja és elment. Egy darabig nem jött váltás, így Mária néni egyedül maradt a két nővel, akik egyszerre szültek. Utólag derült ki, hogy a másik szülésznő fém katétert helyezett a nő húgycsővébe, ami miatt megsérült a burokban a magzat. „Mondtam neki utána, hát ezt hogy gondoltad... Ilyet nem szabad csinálni, ez veszélyes. Nekem meg ott volt a saját szülő nőm, hát azzal kellett foglalkoznom.”¹²² Megmenthették volna a babát, ha kap időben egy injekciót, de az emberhiány miatti felfordulásban az orvos azt hitte a szülésznő beadta már, a szülésznő meg azt, hogy az orvos, így aztán a szerencsétlen félreértés következtében meghalt a kisfiú.

Egy hasonlóan tragikus eset kapcsán a szülésznő így emlékezett: „Volt, hogy a Kati ... milyen Kati, jaj nem jut eszembe, na mindegy, szült egy nagy fejű gyermeket, aztán elakadt, nem tudták kiszedni. A mentő meg túl későn ért ki.”¹²³ Egy olyan gyerek is született, akinek koponyáján volt egy csontkinövés. „Az ilyenek nem maradtak meg, nem tudtunk velük mit csinálni.”¹²⁴

115 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

116 A cigány nők szüléshez való viszonyáról és az egészségügyi való kapcsolatokról lásd: Erdős 1957., Kalányosné 1999., Neményi 1998.

117 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

118 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

119 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

120 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

121 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

122 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

123 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

124 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

Egy másik történet szerint Mária néni kiment a lepedőszárogató szobába – oda volt bekötte meleg víz, azért ment – és gyereksírást hallott: „Hát mondom, te jó Isten mi lehet ez, itt nem lehet gyerek, azok máshol vannak, a folyosón messze.”¹²⁵ Megtalált egy bepólyált csecsemőt a szennyes lepedők között. Korábban született egy gyerek „kéken” gondolták nem él, mert nem sírt fel és „kirakták”. Abban a szobában hideg volt, nem fűtötték. „A hidegben ott feléledt, sírt. Gyorsan bedugtam a meleg víz alá, megfürdöttem. Utána elküldtük Kaposvárra. Hát ilyen is volt.”¹²⁶ Korábban már előfordult a kék álhalálból felélesztett újszülött képe az egyik balatonberényi baba, Riba Mária naplójában is.

„Csak azt sajnálom, hogy nem írtam fel hány gyereket segített a világra a szülőotthonban. Nem tudom már.”¹²⁷ Horváth Mária idős kora ellenére rendkívül precízen idézte fel a szakmájához kötődő gyakorlatokat, a nagyatádi intézményekben bevett szokásokat és a számára különleges történeteket. Ugyanezen okból kifolyólag pontos számokat vagy helyszíneket nem mindig tudott felidézni. A saját megítélése szerint sikeres szülésznői pályafutásáról szívesen és lendületesen beszélt, ám több konkrétumra nem derült fény a halványodó emlékezte okán.

A szülőotthonban dolgozó orvosokra és egy helyi bábára vonatkozó információt a Nagyatádi Városi Múzeum által őrzött kivételes kordokumentum is szolgáltatott. Dr. Mohay András (1926–2014)¹²⁸ gyermekgyógyász szakorvos levélben küldte el a múzeum számára a Nagyatádon töltött éveiről szóló visszaemlékezését 2000 tavaszán. Az „Egy orvos emlékei.... Nagyatád 1959-1969” címet viselő négyoldalas gépelt szöveg közvetlen stílusban ad számot az orvos mindennapi teendőiről és legemlékezetesebb pillanatairól.¹²⁹

125 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

126 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

127 Dudás Béláné Horváth Mária szóbeli közlése. Saját gyűjtés, Nagyatád, 2017.

128 Mohay András 1953-ban szerzett orvosi diplomát a Pécsi Orvostudományi Egyetemen. A kaposvári kórházban kezdett el dolgozni, ahonnan 1958-ban került Hetes községbe mint körzeti orvos. 1959 októberében került Nagyatádra, Dr. Magyar Vince meghívása által. Körzeti orvosi teendői mellett két órás gyermekszakrendelést és iskolaorvosi tevékenységet is végzett, valamint tagja volt a Mozgó Szakorvosi Szolgálatnak. A szülőotthon újszülött részlegének ellátása és a bölcsődés gyerekek egészségügyi felügyelete is hatáskörébe tartozott. A túlterheltség elkerülése érdekében kérényezésére a hivatalos szervek – az országban másodikként – körzeti gyermekorvossá nevezték ki 1962-ben. Mozgalmass szakmai életéről tanúskodik, hogy folyamatosan járt továbbképzésekre, konferenciákra a Dunántúlon és tagja volt a Szakszervezeti Bizottságnak. A jubileumi kitüntetések mellett a járási tanács elismerő oklevelét is megkapta az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem terén végzett kiemelkedő munkájáért. 1969-ben családi okokból került Pécsre, ahol a Központi Nő- és Gyermekvédelmi Intézet csoportvezető gyermekgyógyász főorvosaként dolgozott haláláig. A levélben megadott pécsi címen ma már fia, Ifj. Dr. Mohay András dolgozik kardiológusként.

129 A volt betegek is őrznek róla szép emlékeket: „Nagyon félttem az injekciótól, de ő nagyon ügyesen megoldott a problémát. Nyuszt festett rám és azt mondta: látod most a nyuszt kicsit megszúrom, te észre sem veszed. Már nem is félttem. Szerettem őt.” H. Gy. A „Nagyatád retro” nevű Facebook csoportban közzétett hozzászólás.

Mohay doktor emlékei szerint az otthonban dolgozott – a már említett egészségügyi szakembereken kívül – Dr. Magyar Vince (1921-1996) körzeti- és gyerekorvos. Egy közösségi médiás csoportban fellelt információk szerint néhány idősebb emberben máig élénken él a doktor képe és szívesen gondolnak vissza rá, kiemelve emberségét és segítőkészségét.¹³⁰ A dokumentum említi még Dr. Faragó László szülész főorvos nevét, aki 1961–70 között vezette a nagyatádi szülőotthont.

Kórházi viszonyrendszerek

Horváth Mária szakmai életére is hatással voltak a nagyatádi egészségügyi ellátórendszer kiépülésének következő lépései. Új egészségház jött létre 1966-ban, melyben gyermekszakrendelés és csecsemő tanácsadó helyiség is üzemelt. 1968-tól öt védőnő látta el a körzeti teendőket a községben, majd 1969-ben megnyílt egy modern hatvanfős bölcsőde.¹³¹ Somogy megye legfiatalabb kórházát 1976. november 7-én adták át Nagyatádon. A négy évig tartó építkezés befejeződésével az 500 ágyas kórház és rendelőintézet szülészeti osztálya vette át a szülőotthon funkcióját. Utóbbit vizesedésre hivatkozva elbontatta a hatóság ugyanezen évben. Helytörténeti adatok szerint a hetvenes években átlagosan évi kettőszáz szülés történt a városban.¹³²

Az egészségügyi személyzet számára az átalakulás nem csak helyszínváltást jelentett, de az intézményi hierarchia módosulását is. Mária néni elmondása szerint – aki a hetvenes évek végén már húsz éves tapasztalattal rendelkező, rangidős szülésznőnek számított – a kórházban a szülésznő adta az orvos kezébe a tálcára kikészített eszközöket, még a tüt is neki kellett előre befűzni. A szülészeti eszközök használata is jellemzőbb volt: ha az orvos szükségesnek ítélte – a has lepedővel való átkötésén túl – még fogóval is benyúltak a méhbe, hogy lejjebb húzzák a magzatot. Egy másik módszer a magzat szülőcsatornából való „kiszívása” a szívófogó segítségével. Elmondása szerint a nehéznek ígérkező szülések esetén az orvosnak időben kellett szólítani, nehogy a szülésznőt tegyék felelőssé az esetleges komplikációkért.¹³³ Ezen példák némi betekintést nyújtanak a szülésznő által is kiemelt változásba, miszerint a kórházban már egyértelműen a szülészorvosok voltak vezető pozícióban.

A szülés helyszíne tehát olyan szempontból meghatározó jelleggel bírt a szülő nők számára is, hogy a szülésznők által vezetett szülőotthonban még kimu-

130 A „Nagyatád retro” nevű zárt Facebook csoport információi. A csoport a város egykori életének felidézésére jött létre, régi fényképek megosztását teszi lehetővé az érdeklődők számára. A fotók alatt gyakoriak a hozzászólások és a tagok közötti információ-megosztások. A szülőotthont ábrázoló képek alatt több ötvenes-hatvanas években születő nő hozzászólása is olvasható. 2018-ban szerveztek a tagok számára személyes találkozót, tehát alakulóban van egy helyi múltidéző közösség. Megjegyzendő tehát, hogy a csoport alkalmas terepnek ígérkezik digitális etnográfiai kutatások végzésére, esetleges adatközlők felkutatására.

131 Laczkó et al. 1971. Egészséges élet fejezet.; A bölcsődei férőhelyek száma 1981-re 215 főre növekszik. Dorcsi – Juhász (szerk.) 1981. 44.

132 Dorcsi – Juhász (szerk.) 1981. 5.

133 Vö: Szathmáry 1948. 311.

tathatóan érvényesültek a bábai szemléletmód egyes elemei, a kórházban azonban az orvosi autoritás már nem vagy csak kevésbé tette lehetővé a bábai gyakorlatok alkalmazását.

A városi kórházhoz tartozó nővérszállón egészségügyi képzés is folyt, ahol Horváth Mária – szülésznői elfoglaltságai mellett – még kezdő ápolónőknek tanított egészségügyi ismereteket.¹³⁴ Hatalmas munkabírásának bizonyítéka, hogy nyugdíjazása után is visszament dolgozni a kórházba,¹³⁵ mert sokan elmentek az osztályról és szükség volt megbízható szakemberre. Meghívták a 40. jubileumi ünnepségre, küldtek neki kiadványt is, de már nem ment el. Elmondása szerint az utcán nem sokan ismerik meg, de azt tudják a városban, hogy van a Mária néni, aki szülésznő.¹³⁶ Idősebb korában, a kórházban Mária mamaként emlegették. Az általa világra segített újszülöttek száma kapcsán megjegyzi, hogy ugyan nem emlékszik pontosan, de a kórházban „ezer valahány száz” szülésnél volt jelen.¹³⁷

A modern orvostudomány XVIII. század végi megszületésével egyidejűleg elterjedt a Michel Foucault által orvosi tekintetnek nevezett ellenőrzési mechanizmus.¹³⁸ „A szem lesz a világosság forrása és letéteményese; rendelkezik azzal a hatalommal, hogy napvilágra hozza az igazságot. (...) A tekintet már nem redukálja, hanem megalapozza az egyént a maga redukálhatatlan tulajdonságaiban.”¹³⁹ Bár a jelenség évszázadok óta ismert volt, a Nagyatád környéki nők életében csak a XX. században jelentett változást. Az intézményben történő szülés lehetőséget ad az egészségügyi személyzet számára a női test feletti ellenőrzés gyakorlására. Ennek első állomása a szülőotthon, ahol – a fentiek tükrében jól látható módon – még erős a bábai/szülésznői dominancia.

A kórházi szülészeti ellátás kapcsán megjegyzendő, hogy az orvos-beteg viszony egyben egy hatalmi viszony is.¹⁴⁰ A viszonyrendszer szereplői pedig társadalmilag és kulturálisan meghatározott szerepeket töltenek be, vagyis mind az orvos, mind a beteg (jelen esetben a szülő nő) normatív viselkedésmintákat követ. A hatalom birtokosa (orvos) folyamatosan rákényszerül önnön hatalmának reprezentációjára,

mely által fenntarthatóvá válik kiemelt pozíciója.¹⁴¹ Ennek megtartásához szüksége van egy *másikra* (szülő nő), akin keresztül érvényesül pozíciója. A hegemonia fenntartásához mindkét fél aktív jelenlétére (szerepjátásására) szükség van.¹⁴² Az orvos-szülésznő viszony is társadalmi szerepekre épül, melyekhez kötődő viselkedésminták és szemléletmódok eltérő mivolta dinamikus kölcsönhatásban van egymással. Elmondható ugyanis, hogy a klasszikus, empátiára és beleérző képességre épülő szülésznői szerep mint társadalmi konstrukció nem valami „esszenciálisan női” képességek megtestesülése, hanem a hatalmi hierarchiában betöltött pozíció kifejeződése.¹⁴³

A „női megérzés” konstruált mivolta a nők társadalomban betöltött tanult szerepével is magyarázható. A biológiai esszencializmust megkérdőjelező feminista irányzat azt állítja, hogy a nemek szerinti munkamegosztás nem valami eredendő nemi sajátosságokból fakad, hanem a szocializáció során belsővé tett képességekben gyökerezik.¹⁴⁴ Ebben a keretben a nők „anyai ösztöne” is egy gazdaságilag, történetileg és szociokulturálisan meghatározott konstrukcióként, nem valami veleszületett biológiai sajátossággként értelmeződik.¹⁴⁵

Összegzés

Jelen tanulmányban két somogyi bába munkássága alapján tártam fel a bábaság korabeli lokális gyakorlatát. Horváth Gyuláné Boli Irma tárgyi emlékei és bábanaplói által kirajzolódó kép és a helytörténeti források információi alapján bemutattam, milyen lehetett egy dél-somogyi bába élete a XX. század közepén. A mesterség átalakulásának megfigyeléséhez szükséges volt egy másik bába, Dudás Béláné Horváth Mária szakmai életútjának elemzése is. A nagyatádi szülőotthonban, majd később a kórházban dolgozó szülésznő-

134 Ebből az időszakból őrzött könyve: Ulbing István: Házi gondozás, betegápolás. Magyar Vöröskereszt, második kiadás, 1986.

135 Egészen hatvan éves koráig, 1987-ig dolgozott.

136 Kutatásom során bárkit kérdeztem idős, még élő szülésznőről, egyöntetűen őt nevezték meg, vagyis a közösségi emlékezetben máig jelen van alakja.

137 Horváth Mária életének 91. évében, 2018 nyarán elhunyt. Tárgyi és írásos emlékeit megőrizték az utókor számára.

138 „E bíróság írja majd elő, milyen könyveket kell olvasni és mely műveket megírni; a kapott információk alapján kijelöli, hogy az uralkodó betegségek terén milyen gondozói tevékenységet kell fogantatni; saját vizsgálódásai vagy külföldi munkák alapján közlést tesz, mit kell felvilágosult gyakorlatnak tartani. Az orvosi tekintet autonóm mozgást írva le körben jár egy téren belül, ahol megkettőződik és ellenőrizi önmagát; önállóan osztja el a hétköznapi tapasztalásnak a saját, nagyon messziről átvett tudását, amelynek gyűjtője, egyszersmind elosztó központja.” Foucault 2000. 134-135. (kiemelés tőlem: S. F.)

139 Foucault 2000. 93.; 97.

140 Foucault meghatározásában „a hatalmi viszony más cselekvésekre ható cselekvés.” Foucault 2002. 404.

141 A nyilvánosság és a hatalmi reprezentáció kérdéséről az uralkodó és udvartartása valamint férfi és nő viszonyában lásd: Habermas 1993. 12-14.

142 A hatalmi viszony fennállásának feltétele, hogy „a »másik« (aki felett a hatalmat gyakorolják) mindvégig teljes egészében *cselekvő személyként* legyen elfogadva.” Foucault 2002. 405. (kiemelés tőlem: S. F.) Ugyanitt jegyzi meg Foucault, hogy a kormányozni [conduire (vezet, kormányoz) – se conduire (viselkedik)] annyit tesz, mint „más emberek lehetséges cselekvési terét alakítani.” Habár a kórházi szülészeteket érő kritikában az egyik leggyakrabban megjelenő elem a szülő nő döntés- és/vagy cselekvésképtelensége, véleményem szerint ez nem zárja ki a hatalom foucault-i meghatározásának használatát, ellenkezőleg. Az indirekt vagy szimbolikus uralom természetéből fakadó kettősséget példázza, hogy miközben a nők látszólag cselekvéseket hajtanak végre (bemennek a kórházba, felmászhatnak a szülőágyra stb.) valójában nincs más lehetőségük, mint végrehajtani ezeket a cselekedeteket. Vagyis a számukra kijelölt cselekvési keretben mozognak. A kórházi személyzet egyrészt cselekvő állampolgárokként bánik velük (jogi nyilatkozatok aláírása) másrészt tudatában van a szülő nő alávetett pozíciójának, limitált mozgásterének. Ez a paradoxon hozzájárul az intézményrendszer működési elveinek fenntartásához.

143 A nature vs. nurture vitáról lásd: Nagy 2014.

144 Bem 1993. 6-38. A biológiai esszencializmus című fejezet magyar fordítását lásd: Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): Rasszizmus a tudományban 2008. 147-198.

145 Az anyai ösztön történeti, kritikai elemzéséről lásd: Badinter 1999.

vel készített interjúk alapján megismerhettük az intézményben működő bábák világának egy szeletét.

Horváth Mária retrospektív narratívája, korabeli iskolai jegyzetei és első tankönyve¹⁴⁶ alapján azt mondhatjuk, hogy az ötvenes évek elején formálódó szülésznői kultúra egyfajta átmeneti, *hibrid szemléletmód*on alapul a premodern és a modern szüléskultúrák között.¹⁴⁷ A premodern szüléskultúra ismertetőjegyei közé tartozik a női közösség kizárólagos szerepe, az individuális döntési lehetőség hiánya, a tudás hagyományozódása, valamint a test és a lélek egységén alapuló holisztikus szemléletmód. A nagyatádi szülőotthoni gyakorlatban még tetten érjük a hagyományosnak mondott bábásághoz köthető elemeket; látjuk még a megérzések, a női közösség szerepét és a gyerekágyi időszakra is kiterjedő figyelmet, de már jelen van a természetes folyamatokba való beavatkozások pozitív hatásába vetett hit és a technokrata szemléletmód racionalitása. Vagyis megjelennek a modern szüléskultúra attribútumai: az orvosi intézményrendszer ellenőrzése, a medikalizáció, a tekintélyelvűség valamint a test lélektől való radikális elválasztásán alapuló technokrata szemléletmód.

A szülés helyének változása kapcsán láthatjuk tehát, hogy *nincs lineáris fejlődési folyamat* az otthoni szülésektől a kórházi felé haladva. Míg Magyarországon

az 1950-es években kezdett általánossá válni a kórházban való szülés, látnunk kell, hogy Nagyatádon csak a hetvenes évek második felében, 1976-ban nyílt meg a városi kórház. Ezzel egy időben, 1977-től Geréb Ágnes elkezdte beengedni az apákat egy budapesti kórház szülőszobájába, amit az akkori protokoll szigorúan tiltott.¹⁴⁸ Mikrotörténeti kutatásokkal bizonyítható, hogy az ötvenes-hatvanas években (van ahol később is) létezett otthoni szülés a magyar nyelvterület archaikusabb vidékein. Moldvában, az intézményrendszer kiépülésének hiányához kapcsolódóan, az 1990-es években Deáky Zita még talált működő, semmilyen egészségügyi képzésben nem részesült parasztbábákat.¹⁴⁹ Eközben 1989-től Geréb Ágnes már „nem hivatalos” otthoni szüléseket kísért a posztmodern, tudományos alapokon nyugvó bábai szemlélet alapján.¹⁵⁰

A bábáság XX. századi átalakulása tehát egy meghatározó, de koránt sem progresszív folyamat. Tanulmányomban a forrásokban megjelenő szemléletmódok bemutatására és kritikai összehasonlítására koncentráltam. A bábáság mint női foglalkozás kérdésköre szorosban kapcsolódik a társadalmi nemek tanulmányának vizsgálati eredményeihez, ezzel egyben új perspektívába helyezve a mesterséget. Jelen kutatás csupán csepp a tengerben, de reményeim szerint hozzájárult a kortárs bábakutatások perspektívájának kiszélesítéséhez.

Irodalom

- Acsády Judit 2014: A gondoskodás társadalmi konstrukciója. - Replika 85-86: 147-163.
- Assmann, Jan 1999: A kulturális emlékezet. Budapest, Atlantisz
- Badinter, Elisabeth 1999: A szerető anya: az anyai érzés története a 17-20. században. Debrecen, Csokonai Kiadó
- Basevi, Vittorio – Lavender, Tina 2014: Routine perineal shaving on admission in labour. - In: Cochrane Database of Systematic Reviews <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/14651858.CD001236.pub2/full> [Utolsó elérés: 2018.07.26.]
- Báth Dániel 2007: Avatottak és avatatlanok. Szempontok az asszonyi tisztátalanság mentalitástörténeti kérdéseinek vizsgálathoz. - In: Pócs Éva (szerk.): Maszk, átváltozás, beavatás. Vallástudományi fogalmak tudományos megközelítésben. 83-96. Budapest, Balassi Kiadó
- Báth Dániel 2005: Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport
- Bem, Sandra 1993: The Lenses of Gender. New Haven, Yale University Press
- Bősze Sándor (szerk.) 2001a: Nagyatád monográfiája I. Nagyatád, Nagyatád Város Önkormányzata
- Bősze Sándor (szerk.) 2001b: Nagyatád monográfiája II. Nagyatád, Nagyatád Város Önkormányzata
- Csonka-Takács Eszter 1999: Női tisztátalansági tabuk a magyar néphitben. - In: Küllös Imola (szerk.): Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban. 266-272. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium

- Csorba József 1857: Somogy vármegye ismertetése. Pest
- Davis-Floyd, Robbie E. 1987: The Technological Model of Birth. - In: The Journal of American Folklore Vol.100. No.398: 479-495.
- Deáky Zita 1994: „Szemelvájsz” volt tanítónk: Egy kunmadarasi baba működése a XIX. század második felében. - In: Ujváry Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István. 421-430. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
- Deáky Zita 1996: A baba a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe). Budapest, Centrál Európa Alapítvány
- Deáky Zita 1999: Egy női szerep – közösségi feladatok és egyéni lehetőségek a bábamesterség tükrében. - In: Küllös Imola (szerk.): Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és folklórban. 46-56. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium
- Deáky Zita 2002: A hivatásos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban. Budapest, Osiris
- Deáky Zita 2005: A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon. - In: Keszeg Vilmos – Tótszegi Tekla (szerk.): Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára. (Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 13.) 73-96. Kolozsvár, Krizsa János Néprajzi Társaság
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: Minden dolgok kezdte. A szülés kultúrtörténete Magyarországon: XVI. – XX. század. Budapest, Századvég

¹⁴⁶ Horn – Zoltán 1961.

¹⁴⁷ A különböző szüléskultúrák részletes leírását lásd: Kisdi 2012. 2-5.

¹⁴⁸ Veiszer 2012. 59.

¹⁴⁹ Deáky 1999. 51.

¹⁵⁰ Kisdi 2013. 79.

- Dorcsi Sándor – Juhász Sándor (szerk.) 1981: Tények és adatok. Nagyátad egy évtizedes fejlődése. Nagyátad, MSZMP Nagyátádi Városi Bizottsága
- Douglas, Mary 2001: Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo. London and New York, Routledge, Taylor and Francis e-Library
- Erdős Kamill 1957: Terhesség, szülés, gyermekágy, szoptatás a magyarországi cigányoknál. - In: Néprajzi Közlemények 2./3-4: 258-263.
- Foucault, Michel 2000: A klinikai orvoslás születése. Budapest, Corvina
- Foucault, Michel 2002: A szubjektum és a hatalom. - In: Bókay Antal et al. (szerk.): A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. 396-409. Budapest, Osiris
- Frazer, James G. 1998: Az aranyág. Budapest, Osiris
- Györe Béláné et al. (szerk.) 2002: Múltidéző XII. Nagyátádi életrajzi kislexikon. Nagyátad, Városi Közművelődési Könyvtár
- Györe Béláné et al. (szerk.) é.n.: Elődeink. Nagyátad
- Greer, Germaine 2002: A kasztrált nő. Budapest, Corvina
- Habermas, Jürgen 1993: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, Osiris
- Horn Béla – Zoltán Imre 1961: A szülészet tankönyve. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 3. átdolgozott és bővített kiadás
- Juhász Katalin (szerk.) 2009: Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és tisztálkodásról. (Documentatio Ethnographica 25.) Budapest, L'Harmattan
- K. Horváth Zolt 2016: A bundátlan Vénusz: a női testszörzet biopolitikai mítoszai és az „eszményi test” politikai gazdaságtana 1-4. <http://aszem.info/2016/11/aaa-bundatlan-venusz-1-resz/> [Utolsó elérés: 2018.07.26.]
- Kalányosné László Julianna 1999: Terhesség és gyerekágy az öcsényi (Tolna megye) beás cigányoknál. - In: Várandósság, szülés és gyermeknevelés a magyarországi kultúrákban. 151-158. Budapest, Magyar Pre-és Perinatális Pszichológiai és Orvostudományi Társaság
- Kapros Márta 1986: A szülés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem
- Kisdi Barbara 2012: A női test dekolonizációja. A szülés posztmodern szemlélete. - In: Néprajzi Látóhatár 2012/3: 23-44.
- Kisdi Barbara 2013: Mint a földbe hullott mag. Otthon szülés Magyarországon – egy antropológiai vizsgálat tanulságai. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Kitzinger, Shiela 2005: The politics of birth. Amsterdam, Elsevier Butterworth Heinemann
- Krász Lilla 2003: A baba történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Budapest, Osiris Kiadó
- Laczkó András et al. 1971: Nagyátad. Nagyátad, Nagyátádi Városi Tanács
- Nagy Beáta 2014: Biológia vagy társadalom? Bevezető tanulmány a társadalmi nemek kérdésköréhez. - In: Kultúra és Közösség 2014/IV: 95-103.
- Neményi Mária 1998: Cigány anyák az egészségügyben. Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal
- Németh György 1992: Volt-e Ratkó törvény? - In: Társadalmi Szemle 1992/12: 81-92.
- Ortner, Sherry B. 2003: Nő és férfi avagy természet és kultúra? - In: Biczó Gábor (szerk.): Antropológiai irányzatok a második világ-háború után. 195-212. Debrecen, Csokonai Kiadó
- Pető Andrea 2005: Abortörperek és „bajba jutott nők” 1952-ben. - In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. 300-319. Budapest, Napvilág Kiadó
- Reismann Adolf 1932: Magyar bábakönyv. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, harmadik, átdolgozott kiadás
- Szathmáry Zoltán 1948: Szülésznők tankönyve. Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
- Valuch Tibor 2002: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, Osiris Kiadó
- Veiszer Alinda 2012: Geréb Ágnes. - In: Rádás 40-66. Budapest, Alexandra Kiadó

Forrásjegyzék

Bábairatok:

Horváth Gyuláné Boli Irma bábaasszony hagyatéka (Rinyaújlak, 1935-1953.): Nagyátádi Kulturális és Sport Központ – Nagyátádi Városi Múzeum. Leltári szám: 2014.1.1. – 2014.1.30. Digitális változat: <https://hu.museum-digital.de/portal/index.php?t=serie&serges=220> [Utolsó elérés: 2018.07.26.]

Riba Mária baba iratai (Balatonberény, 1930-1952.): Somogy Megyei Levéltár XIV.54.

Brávác Józsefné baba iratai (Balatonberény, 1907-1938.): Somogy Megyei Levéltár XIV.55.

Újságcikkek:

Somogyi Néplap 1951. VIII. évf. 233: 1.; 1953. X. évf. 75: 5.; 1957. XIV. évf. 303: 1.; 1958. XV. évf. 288: 6.

Három község a Zselic nyugati szélén 1921–27 között Kadarkút, Bárdudvarnok, Hedrehely népének életkörülményei

KNÉZY JUDIT

H-1149 Budapest, Pillangó park 16/b. fsz. 2.,
e-mail: jknezy@freemail.hu

KNEZY, J.: *Three villages between 1921 and 27 on the Western edge of the Zselic region.*

Abstract: This study is based on a nationwide questionnaire of National Faluszövetség (Association of Villages) on the region general conditions conducted in 1921 and 1925, and it compares the public administration, legal, intellectual and communal state of three settlements in the North-Western region of Zselic in Somogy County: Kadarkút, Bárdudvarnok, Hedrehely. It also gives the readers a picture of the region level of farming techniques and the relation to other settlements of the three villages, the local conditions of fairs and pastures, main agricultural methods. It also examines the farming land and living ground distributions and prices of houses and field. The source is saved in Archiv of the original scripts in the Hungarian Agricultural Museum as heritage of Dr Antal Bodor.

Keywords: local situation in public administration, intellectual life and communal services, the level of regional farming techniques, rural lifestyle

A Zselic tájegységgel, táji, történeti, gazdasági falucsoportjaival¹, egyes községek történetével, regionális, történeti, gazdasági, társadalmi kapcsolatrendszerikkel, sajátos hagyományaikkal és ezek változásaival sokféle tanulmány, adatközlés foglalkozott. Mégis számos fehér folt vár még a kutatókra, sok község múltjáról, arculatáról keveset tudunk. 2017 márciusára több tudományág tanulságait alapul vevő, azt értékelő csoport tagjai készítették egy kötetet, melyben a szervezők jövőkutatási céllal foglalták össze az addig írásban megjelent eredményeket, kiegészítették a közelmúlt adataival és részben a továbblépés lehetőségeivel is.² Ebben a munkában magam is részt vettem egy néprajzi összefoglalóval,³ melynek összeállítása során számos új kérdés is felmerült bennem. Ezért gondoltam a még nem feldolgozott dokumentumok feltárására. Egy 1921–27 között készült forrásanyag alapján kíséreltem meg felvázolni néhány kiválasztott zselici község helyzetét, az első világháborút követő évekből. A helyi hatóságokhoz 1921-ben és 1925-ben 4–4 oldalas kérdőívet küldtek szét az ország falvaiba Dr. Bodor Antal igazgató és Bodó János országgyűlési képviselő, ügyvezető igazgató a Falu Or-

szágos Földműves Szövetkezet vezetőinek aláírásával. A korábbi kérdőívben található adatokra hivatkozva kérték a később kiküldött kérdőívben az 1921–1926 közötti változások jelzését is. Bodor Antal később könyvet is írt és egyetemi előadásokat is tartott részben a beérkezett anyagból, részben annak továbbfejlesztéséből (falusi egyletekről, körökről, a falufejlesztés alapvető szempontjairól, helyismereti anyagok számbavételéről).⁴ Az országosan elvégzett munka eredménye, beküldött példányai Bodor Antal birtokában maradtak, aki később főképp statisztikákkal egészítette ki a visszaküldött válaszokat.⁵ Hagyatékát a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vette meg az özvegytől 1956-ban és 1965-ben könyveivel és Bodor Antal által később összeállított statisztikákkal. Az egész hagyaték leltározása 1969–70-ben történt meg a múzeum adattárának eredeti iratgyűjteményébe. Számitógépes nyilvántartását, feldolgozását és elemzését pedig 2016 szeptemberéig Takáts Rózsa végezte el, tanulmánya elérhető a világhálón is.⁶ A Néprajzi Múzeumba az anyag kisebb része került.⁷

4 Bodor Antal (1875-1955), jogász, ügyész, több lap szerkesztője, egyesületvezető és egyetemi tanár: a községfejlesztési, közigazgatási ügyek kutatója, írója, magyarországi helyismereti bibliográfia összegyűjtője. 1920-tól az Országos Faluszövetség főtákarca, majd igazgatója stb. Ld.: Gazda 1984. Molnár 1987. 239-242. ismertetik munkásságát, írásait, melyek 1914-1944 között jelentek meg, ezekről nem írok.

5 A parasztság életének jobbításáról két nagy gondolkodó különféleképpen vélekedett a 20. század fordulóján: Darányi Ignác erős kigazdarást kívánt létrehozni, s a mezőgazdaságban tevékenykedő minden csoport, réteg jogi helyzetét rendezni. Kiemelkedően jó miniszter volt alapos és körültekintő szakmai, jogi és szociálpolitikai törvényeivel és intézkedéseivel a Kárpát medence egésze viszonylatában. A földosztási terve nem úgy valósult meg, ahogy szeretne volna. A szakoktatás kiterjesztése, kedvezményes betelepítések és munkaházépítések, munkások rögzítése, munkavállaló és munkaadó jogi helyzetének szabályozása, állategészségügy országos hálózata, szőlőtelepítési programja mind előremutató volt. Ld. Kovács 2000. 48-54. Neszmélyi 2000. 77-92, Gyáni 2000. 94-11.

Bodor Antal már a „tenyérrnyi” kis hazában próbált volna a kis falvak népének segíteni többek között a közterhek könnyebbítésével, adóügyek rendezésével, betelepítésekkel, munkatempójuk gyorsítását tagosítással, utak javításával, életkörülményeik felmérésével. Kérdőívei e tervek készítették elő.

6 Takáts Rózsa, Bodor Antal hagyatéka a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 2016. szeptember. A teljes községnévsor és táblázat Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára és Könyvtára (MMM AI 6998. http://www.ksh.hu/apps/lcp.hnt_history.show?fullid=20063 és <http://mek.oszk.hu/cgi-bin/thes.cgi?desc=Dad&strunc=1&f=thes>. A kérdőívekhez később statisztikai kartonokat is készített Bodor Antal 1910-20 közötti 1853-40 közötti, és 1955-ben is. Ezek leltári száma MMM AI III 6916/1.2. és MMM AI 6999. Az 1910-20 közötti kék kartonok mellett térképvázlatok is vannak, esetenként dűlőlisták és térképvázlatok.

7 EA 10182 jelzet. Helyismereti Adattár 146 p. 17.old melléklet AI-föld, Felvidék 1930-1954. Letéti sz. 32/1954.

1 Gönyey Ébner 1931. 89-110., 1933. 153-156. Kogutowitz 1930-36. 352. Kósa 1991. 248-265 Knézy 2001.71-110. Borsos 2011. Paládi Kovács 2011. 543-555.

2 Dr Gáspár Tamás szerkesztő, Regionális hálózatok és stratégiai fejlesztés. Zselic példája. Budapest Gazdasági Egyetem (BGE) Kiválósági kutatások pályázat. Budapest 2017. március 1. 659. Kézirat

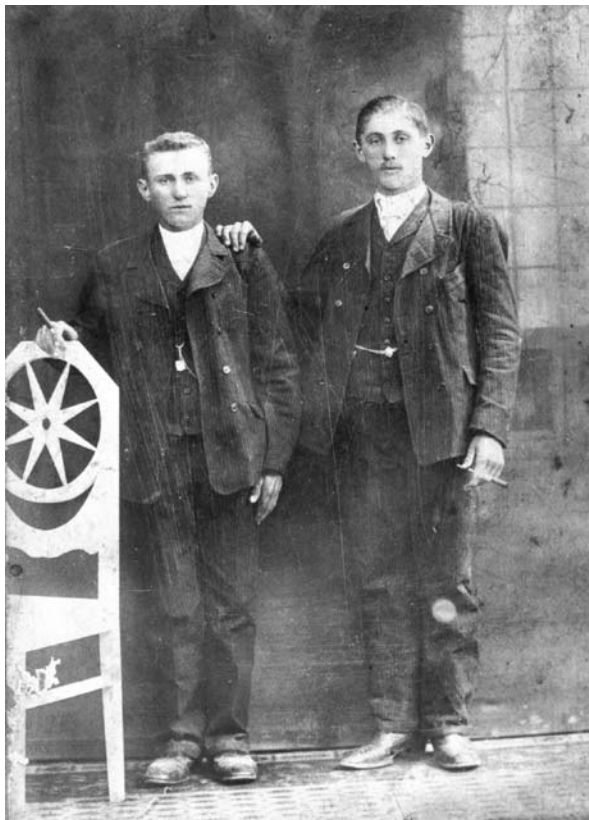
3 Knézy Judit, A Zselic kulturális hálózata, társadalmi, gazdasági csoportjainak és néprajzáinak alakulása 1945-ig. Ld. 2. jegyzet Budapest 2017. 333-363. Kézirat

1. ábra. Zselici táj a szilvásszentmártoni szőlőhegyről ÉK felé, a háttérben Zselickisfalud.
Sási János felvétele. RRM NF-25.117

A hatalmas forrásanyagból ezúttal mindössze három község esetében veszem nagytitkó alá a kérdőíves válaszokat. A választás – részben a mai falusi turizmus helyi gondolatai miatt is – arra készítetett, hogy a jó levegős, gyönyörű dimbes-dombos, erdős, szőlőhegyes, patakos, változatos Zselicről adjak híradást, megcsillagotva a sokszínű néprajzi sajátosságokat is (1. ábra). Statisztika és dűlőlista is fennmaradt két vizsgált községről, dűlő- és községtérkép vázlatlaltal együtt, de Bárdudvarnokról nem. Sem képeslapok, sem fényképek nem kerültek be a Mezőgazdasági Múzeumba Somogyból, rövid községtörténetek se. A kérdőívben pedig jelezték, hogy ezekre is számíthatnak. A kérdőíves válaszokban közölt statisztikák az 1910 körüli számbavételek alapján íródtak, a háború utáni 1919–26 évekből kevés a számszerű adat. A gyűjtés az egész Kárpát-medence magyar lakta községeire kiterjedt, még az elszakított országrészekre is. Bodor Antal korábban egyes falvak településtörténeti kérdéseivel foglalkozott. Felismerte, hogy az aprófalvak lakosságát aránytalanul jobban sújtják a közterhek, mint a népesebbeket, s ez szellemi és anyagi gyarapodásukat lassítja, vagy vissza is fordítja, ezekről is érdeklődött. E gondon többek között hozzátelepítésekkel, illetve központok létrehozásával, hathatós szociális intézkedésekkel, a falut segítő részben önkéntes, de államilag támogatott szervezetekkel kívánt volna segíteni. A kérdőív szempontjait mindezek előre bocsátása talán világosabbá teszi. Mint jogász, statisztikus, közigazgatási szakember és az agrárállapotok felmérője súlypon- toz bizonyos kérdéseket, összefüggő vonásokat. A helyi hagyományok egy részét (szokások, táncok, viselet, sajátos háziipar) is firtatja komolyabb rendszer nélkül, vázlatosan. Ezért utóbbi kérdései alig hoztak eredményeket. Mint néprajzos, elsősorban a kérdőívben kért helyi képeslapok illetve fényképek teljes elmaradását

sajnálom. Egy jó fotó sokszor többet elárul, mint egy leírás. Képeslapok készültek a nagyobb helységekről, a Balaton mellékéről (az ország más tájairól, híres borvidékekről, fürdőkről, búcsújáráshelyekről, nagyobb piacok, vásárok jeleneteiről való rajzok mellett fotókban is) a 19. század második felében. Somogyban fényképeket már a 19. század utolsó évtizedeiben készítettek nagy- és középbirtokosok is a birtokukról, kastélyukról, majorjaik épületeiről, állatállományukról, helyenként a községről is, sőt az alkalmazottakról is. A parasztcsaládok közül a módosabbak kisebb mértékben már a 19. század végén megörökítették magukat. A mátkapárt többnyire műteremben fotózták. Fennmaradtak csoportképek is: rajta családok, lakodalmi vendégek, nagyobb gazdáknál aratók, cséplők, fogatok, díjnyertes állatok, gondozók is. A falusi nép köréből az Amerikába kivándorlók is hagytak itthon magukról képet illetve vittek magukkal fotót az itthoniakról. Még inkább fontosnak tartották az első világháború idején, hogy a bevonulók és családtagjaik képet őrizhessenek egymásról (2. és 3. ábra). A kis méretű, esetleg díszes paszpartójú és bekeretezett katonaképek a szoba falán a fiókos szublót felett emlékeztettek szeretett fiúkra, apjukra. Az esküvői páros kép olykor színezett, és felismerhetetlenségig stilizáltra sikerült, ez általában a házaspár ágya felett díszlett. Ez a néhány fénykép nagyon becses volt, aligha adták volna át a válaszadó jegyzőnek. Az utcaképek (fotók, levlapok) ma is nagyon sokat segítenének a műemlékeseknek a települések rekonstrukciójának tervezésében. A kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban a 20. század elejéről inkább parasztokat megörökítő képek vannak elég jelentős számban a néprajzi fotótárban főképp kaposvári, barcsi és csurgói hivatásos fényképészeknek, de amatőröknek köszönhetően is. Már az 1920–30-as években Gönczi Ferenc, Gönyey Ébner

2. ábra. A gálosfai jómódú Rippl család fiai az első világháború idején. Szerzője ismeretlen. Repró: Gözsy Gáborné. RRM NF-8545

3. ábra. Kaposszentbenedek (ma Bárdudvarnok) református gazdacsalád az első világháború idején. Kozári Kovács József ajándéka, szerzője ismeretlen. Repró Király Béla. A menyecske Kaposújlakról ment oda férjhez. RRM NF-5128

Sándor felfigyelt mind a hivatásos fényképészek, mind az amatőrök anyagára, amelyekből már ők is szereztek darabokat a múzeumoknak. Ezzel párhuzamosan néprajzkutatók, földrajzosok, helytörténészek is ráálltak a fényképezésre sokféle témában, könyvekben ezeket közzé is tették. Vármegyei monográfiák, népművészeti kötetek színes és fekete-fehér fényképsorozatokkal és rajzokkal együtt jelentek meg.⁸

Tanulmányom a kérdőívekre adott válaszokra koncentrál. Ugyanazokat a kérdéseket tették fel minden helységben. A válaszadók nem mindig töltötték ki alaposan a rovatokat, üresen is hagyták, vagy kihúzták, nemleges választ adtak olykor is, ha nem lett volna indokolt. Sokszor a legjellemzőbb kérdéseket nem válaszolták meg (pl. milyen és hány mezőgazdasági gép volt a községben, milyen növényfajtákat, állatfajtákat részesítettek előnyben, hiszen ez az idő éppen a fajtaváltások kezdete volt). Hiányos adatokat kapunk arról, hogy milyen építőanyagot használtak, még kevesebbet

tudunk meg a háziiparról és a keresettebb iparosokról. A legtöbb kérdést azonban megválaszolták, így lényegében homogén forrással van dolgunk.

Ez az időszak nemzetünk életének súlyos mélypontja, a bukott háború, az ország feldarabolása, családok és birtokaik kettészakítása, háborús károk, fontos erőforrások, piacok, vásárok, beszerzési lehetőségek elvesztése, új piacok keresése, tartalékként készletek, munkaeszközök és más javak hiányosságai, az általános elszegényedés miatt. A falvak népének „színevirága” megfogyatkozott, az aktív munkaképes férfiak száma csökkent, számos család magára maradt. De kiderül a válaszokból, hogy méltóképp meggyászolták, számbavették a „hősi halottakat”, emléktáblákat készíttettek elhunyt szeretteik nevével. Ebben az időszakban sajnos ez az embervesztés-lista a legprecízebb. Több helyen az elrekvirált harangok helyébe vásároltak újat, másutt szobrot, emlékművet emeltek. Mindezt az állam is támogatta, megemlékezéseket is tarttatott, s a korabeli sajtó is beszámolt a nemzet gyászárol.

A falvak népe megfeszített erővel igyekezett folytatni életét. Kiderül közvetve a válaszokból, hogy a 20. század elején megindult kezdeményezések (gépek beszerzése, szövetkezetek, egyesületek alakítása, gazdasági ismeretterjesztő előadások, tanfolyamok rendezése, ismétlőiskolások képzése gazdasági témákban

⁸ Endrei 1912. 197-222. Tájakról, épületekről főképp kastélyokról, templomokról, gyárakról, híres személyekről vannak benne képek, de néhány már akkor ismert somogyi népviseletről is. Malonyay 1911., 2-304. III.k. A pásztorélet tárgyaiból zselicieket is közöl id. Kapoli Antal kadarkúti, illetve Kopaszipusztai juhász faragó munkáit 126, 127. 129.p. Malonyay 1912. IV. kötetben aránylag kevés a zselici fotó pl. lipótfai ház, szennai viseletek, zselici templombelsők, szennai temető-részletek, himzések: 109 192-4, 209. 233, 239. 263-264.

is) nem mindenhol folytatódtak, abbamaradtak, vagy el se kezdődtek. Az élet nagyjából a meglévő hagyományok alapján folytatódott, bár a háborút megjárt és ott sok mindent tapasztalt hazaérkezőkben többé-kevésbé élt a vágy, hogy valamit változtatni kellene az életükön, erre több adatközlőm visszaemlékezett, de azzal a kitételrel, hogy változtatni, "ha lenne rá lehetőség."

A kiválasztott falvak helyzete, mozgásteret és a kérdőív szempontjai

A felhasznált forrás nem néprajzi, hanem jogi, pénzügyi, statisztikai, agrártörténeti jellegű, mely eredetileg széleskörű statisztikai összehasonlítások révén nyerte volna el valós eredményét. Bodor Antal készítette erre vonatkozóan statisztikai táblázatokat. Tanulmányom a gazdasági válság kitörése és a háború befejezése közötti "légüres tér" nehéz idő állapotait faggatja elsősorban a kérdőíves válaszok alapján saját és mások néprajzi észrevételei segítségével. Helyenként megkísérlem felvillantani az itt élt paraszti közösség sajátos arculatát, életmódját, esetenként mentalitását. A kérdőívek is rákérdeznek a falu népének véleményére is. Itt a Zselic északnyugati, nyugati részén fekvő helységek népe a megyén belül általánosságban a leginkább hagyománykövetők közé sorolódott gazdálkodásában, életmódjában, szellemi kultúrájában is.⁹ A török idők alatt és után is folyamatosan itt élő családjaik többsége református, főképp a jobb módúak. A 20. században e három közösségben katolikusok is laktak jelentős számban, más vallásúak alig, zsidók nagyobb csoportja Kadarkúton, ott Zsidó utca is volt, de Hedrehelyen is többen telepedtek le. A paraszti sorúak mellett katolikus uradalmi cselédek is gazdagították a népesség arculatát, velük alig foglalkozik a kérdőív.¹⁰ E három közösség tárgyi néprajzi jellegzetességeiről leginkább Hedrehely és Kadarkút kapcsán születtek tanulmányok¹¹, településváltozásai, faépítkezések, parasztkok és pásztorok maguk készítette famunkái, és a hedrehelyi és kadarkúti fazekasok témáiból. Újabb ismeretek reményében újra értékeltem¹² ezeket az adatokat. Bárdudvarnok

legalább annyira tartozik a Zselichez, mint a Kapos mente nyugati részéhez gazdasági, családi kapcsolataiban, anyagi és szellemi kultúrájában. Szőlőhegyein több belső-somogyi község népének volt extraneus birtoka legalább az 1920-as évek végéig.¹³ A Sennával határos részen a szennaiaknak voltak szőlőik, a helynevek is elárulják. E falvakkal szomszédsági, gazdasági, rokonsági kapcsolataik tovább folytatódtak a harmincas években is. A visnyei szőlőhegyekben viszont Hedrehely, Kadarkút, Hencse, a belső-somogyi Lábod, Lad, Homokszentgyörgy lakosainak is volt extraneus szőlője.¹⁴ A legtöbb említett közösségben saját határukban is ültettek szőlőt, csak kevesebbet. A kérdőív saját falujuk határában lévő szőlők iránt érdeklődik csak, mert a filoxera vész után több ízben támogatta az állam a saját határukban való, homokos talajra telepítendő szőlők ügyét. Az értékesítési lehetőségek és a közlekedés is sajátos módon alakult ebben a területrészen. Bárdudvarnok és Kadarkút a 20-as évektől a Kaposvár-Barcs szárnyvonal előnyeit kezdte kihasználni, vasutások is laktak e helységeken. De Hedrehely messze esett a vasúttól, legközelebb a hencsei állomás volt hozzá, szekerekkel Kadarkút és Szigetvárt keresték fel leginkább. A Kaposvár-Gyékényesi fővonalon csak a 30-as években kapott Kaposmérő, majd 1935-ben Kaposújlak is vasútállomást. Addig a helyi és környékbeli földbirtokosok is fuvaros gazdákkal szállították terményeiket, állataikat Kaposvárra¹⁵. Szennáról és környékéről szekerekkel a töröcskei „horhón” ereszkedtek le és mentek tovább a mérői vásárra a kisgazdák. A kérdőív csak azt kérdezi, hogy a szóbanforgó községnek van-e vásártartási joga, azt nem, hogy milyen vásárokról, piacokra járnak a lakosok eladni és vásárolni, és a házaló áru-cseréről sem esik szó. Egyedül Kadarkút tarthatott vásárt már a 19. század második felétől e három helység közül. Ennek köszönhetően is kupeckedő kereskedőivel, iparosaival, nagyszerű és jó helyen lévő vendéglőivel jobban fejlődött, mint a környező falvak. A ló- és marhacenzárok miatt a kadarkútiaktól a szomszédos falvak népe félt, ezért nemigen vallották be, hogy Kadarkúton laknak. Keresett volt, mint Kaposvár, főképp lovakat, marhát szereztek itt be a gazdák. Hasonlóan népszerűek voltak Lad, Nagybarjom (sertés kínálat), Mérő, Sárd, (marha és ló, lenfonal és háziaszalon, iparosok termékei), Nagytád (gabona, burgonya, hal, számosállat, dohánybegyűjtő, stb.)

9 Már a 19. századi írók is leírták a dél-belső-somogyi és a zselici nép hagyományörzését Csorba 1857. 82-89, Baksay 1896. 263-370. utóbbi írt a változásokról is, (település, építkezés, paraszti vászonszövés, fehér gyász, homokon történő szőlőtelepítés, táji különbségekről is (építkezés). Jankó 1897. 11-22. a faépítkezés zselici hagyományairól. Vikár 1905. a népköltészet gazdag zselici anyagából is közzétett kötetében.

10 Az uradalmi cselédeknek csak a számáról és díjazásukról szól kérdés. Eperjessy (2006. 32-36.) alapos munkája felsorolja az 1932-3-as című alapján az összes zselicinek és Zselic környékének vélt közösségekhez tartozó pusztákat, tulajdonosaikat, bérlőit. Teljes képet ad életükről, jogi helyzetükről, mentalitásukról, tárgyi és szellemi néprajzukról. Megrajzolja kapcsolataikat a táj paraszti közösségeivel, és lehetőleg beilleszkedésüket azok hagyományaihoz.

11 Településváltozásokról – Szenna és környékén, Kadarkúton és Hedrehelyen Hofer 1955. 125-186, és 1972. 20-42. Cserépedény- és kályha készítőiről Knézy 1966. 3-56, 1974. 259-282. 2006. 141-154. A parasztkok fafaragó tudásáról Knézy 1981. 36-39. A kadarkúti szürszabókat Katona Edit említi 2001. 183-186. ezek csak vásáros helyeken voltak találhatók, 1921-ben már nemigen tudták itt megélni, de a szabók igen.

12 A három község 1921-ben a kaposvári járásban helyezkedett el. Az első rovatban a község neve, megye, járás szerepel az 1935. évi beosztás alapján.

13 Csököly, Gige, Kis(Rinya)kovácsi népének volt itt Bárdudvarnok határában extraneus, irtásos eredetű szőlője, a csökölyiek „Szendi-, Csermányi-, Olaj-, Zsippói högyöt, Förtöst” emlegették. Nagy szőlőmunkák idején kint is laktak. Knézy 1977. 18-19.

14 Bodor a külterületi tartozéktelepülések szempontjából a Nagyalföld példájából indul ki, és rákérdez mindenütt, hogy vannak-e tanyák. A Dunántúlon, Somogyban nem jellemző. Esetenként laktak kint télen át a szőlőben öregek, csőszök, koldusok a hatóság ellenzése ellenére. Viszont az állandó kijárási amúgy is szükséges volt, mivel a szőlőhegyi gazdálkodás pótolta a kevés földet, réteket, kaszálókat, gyümölcsfasorokat, veteményes ágyásokat is voltak kint. A kint alvók csak a távoli birtokosokra voltak jellemzők. Viszont Szigetvár vásárai, piacai közelében pontosan nem tudni mikortól, de elég későn egyre többen a szőlőhegyekre költöztek ki földnélküli, „közvetítő” kereskedelemmel foglalkozók családostól, iskola is épült, mely 2000-ben még megvolt.

15 Szili 1987. 187-219. Knézy 2012. 331-348.

sokadalmi¹⁶. Ide tartoznának a búcsús sokadalmak, melyek szinte piaccá nőttek ki magukat. A kérdőív iparosok, és háziipar iránt is érdeklődik, a híres, nagyobb körzetben árusítókra gondolva. Erre hiányosak a vásározok, Hedrehely fazekasait megemlítik, akik nagy körzetet láttak el Dél-Somogyban. De Kadarkúton is működött, bár kevesebb agyagiparos. Kadarkúton és Hedrehelyen – bár azt jelzi a jegyző, hogy csak saját használatra – de szőttek vásznakot, mintást is a parasztasszonyok. Ez jellemző volt általában az északnyugati zselici és dél-belső-somogyi református falvak törzsökös családaira. Egyik fontos szövési központjuk volt Szenna, ahonnan a vállalkozó asszonyok házaltak is saját szőtéseikkel és mintákat is rajzoltak megrendelésre. A dennai erdőből pedig talán egész Dél-Somogy szövőasszonyait ellátták a zselickisfaludi cigányasszonyok vetélő völgygel. A Zselicben nem termelt meg jó len, azt leginkább a csökölyi asszonyoktól vásárolták meg. A szennai református templomnak 1901-ben datálva és névvel ellátva ajándékozott egy pamutvászon „fősződéses” technikával díszített úrvacsora asztali terítőt Lombár Juliska (4. ábra), meggypiros „szélrózsás” széles díszcsíkkal, jól mutatva e munkában való jártasságát az itteni asszonyoknak. Takácstól csak különlegesen cifra vagy erős vásznat vásároltak.

A paraszti szövésben, az ünnepi darabokban leginkább éppen az 1920-as években kezdték a szokásos meggy szín, vörös, bordó, kék-piros, kék, fekete, fehér, sőt fehér színű csík- majd folthatású mintákat egyes községekben még színebbre cserélni, talán a színes gyári textilek hatására. A szigetvári vásár közelségében gabona- és fakereskedők is szerveződtek Hedrehelyen, ahonnan a gabonafelhozatal mellett, épületnek való fa, tűzifa, szerszámfa és fából készült egyéb tárgyak is bőséggel eljutottak oda. Még a vásári helypénzjegyzékek is mutatják ezt. Zselic keleti felében lévő német falvak (Bőszénfa, Almamellék) élen jártak a hidegvérű lovak beszerzésében, később jól tejelő marhák közvetítésé-

4. ábra. A szennai református templom szőttes díszű úrvacsora asztali terítője 1901-es évszámmal és az adományozó Lombár Juliska nevével kihímezve, aki valószínűleg maga készítette.
Knézy Judit felvétele. RRM NF-35.501

ben. Több belső-somogyi magyar község gazdáival együtt korábban lejártak a Dráván túlra is megfelelő átlatokat szerezni¹⁷. Később az igényesebb marhatartásnak megfelelőbb fajtáért is messzire eljutottak Somogy területéről¹⁸. A kérdőív nem terjed ki a mivesebb fatárgyak készítésére és eladására, nem említik a háziipar kapcsán. Pedig mind a magyarok, mind a németek a legtovább foglalkoztak e területen fatárgyak készítésével eladásra is, egyfajta szakosodás is megtörtént¹⁹. Pásztorok is faragtak megyeszerte még a 20. század első felében, részben ebbe már a helyi intelligencia, uradalmi tisztek, műgyűjtők és az idegenforgalom (főképp a Balatoni Szövetség) is segített. A somogyi faragópásztorokról a legutóbbi összefoglaló S. Kovács Ilonáé, de Eperjessy Ernő ezt még ki is egészítette az- zal, hogy a Zselicben a korábban is híresek mellett még kikről nem emlékezett meg senki. Ezek a művészek vagy pusztákon faragtak egyéb munkáik mellett, vagy beköltöztek kis lakótelket véve községi pásztornak szegődve²⁰. Együtt is működtek iparosokkal kovácsokkal, bodnárokkal, asztalosokkal, bőrművesekkel. A bútorfélt többször faiparos gyártotta le és a pásztor faragta ki, mint a Kapoliak: pipatartót, kendőtartót, polcot, de széket is (5. ábra). Ügyesebb parasztember szerszámnyeleket, favillákat, kisebb-nagyobb gereblyéket, szelőlápatot, rögtörő hengert, de még talicskát, vassal kombinált faeszközöket, szerszámokat is el tudott készíteni. A Zselicben az egyik különlegesség egy szennai ember munkája, egy nem fémből, hanem fából való hatalmas, lóval húzható fatárcsa, amit saját használatra készített (6. ábra). A háború következményei valószínűleg gátolták a fatárgyakkal való kereskedést, de az önellátást nem, sőt azt kifejezetten segítették²¹. A drága gyári készítésű gépek helyett eleinte és sokáig falusi iparosok és parasztbognárok remekeltek fontos földművelési eszközöket. A gazdasági ismeretszerzés fontos helyének szánták a Kadarkút melletti kétéves Szentimrepusztai Földművelőiskolát, amely 1885 szeptemberétől működött, kérdés, volt-e hatása a község gazdáinak működésére. A területet Márfy Emil adta haszonbérbe és évekig bábáskodott a beindulás és megszervezés munkáiban (rég és új épületek biztosításával, munkaeszközök átadásával, addig alkalmazott cselédek

17 A kérdőív fontos pontja, hogy Amerikából jöttek-e haza korábban eltávozók. Dél-Somogyban az Amerikába vándorlást megelőzte egy kitelepedés a Dráván túlra éppen az ottani kapcsolatoknak köszönhetően és ott szereztek földet. Amerikából az általam vizsgált 15 zselici községből csak egybe érkezett haza valaki.

18 A trianoni határok meghúzása előtt béreltek is legelőt a somogyi gazdák a Dráván túl, hoztak hidegvérű lovakat, sőt hozzá értő szolgagyerekeket is. (Knézy 1983-84. 381-407.) a szabásiak, csökölyiek, kutasik stb..

19 Knézy 1981. 16-39. Már Nagyváthy (1795) is írt instrukciójában igencsak mintaszerűen arról mi minden került vásárra a zselici erdőkből és zselici faragók kezéből. Ennek a 20. század elején is voltak nyomai. Kanyar számítása szerint a zselici falvaknak még a megyén belül is, de országosan tekintve aránylag sok erdeje volt Kanyar 1971. 117.

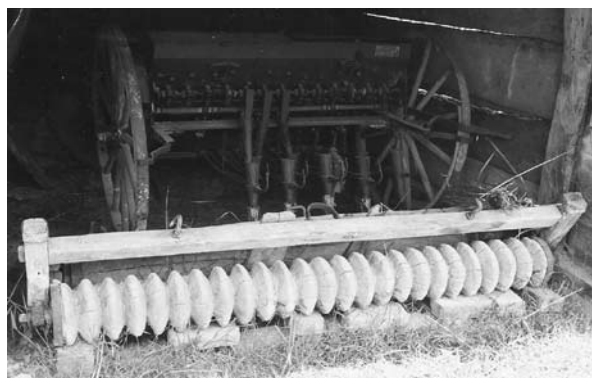
20 Eperjessy 2006. 565-587, S. Kovács 2001. 309-358. Kadarkút, Körmendpuszta új során lakott évtizedekig Varga János juhász és faragópásztor a Kapoliak rokona. L. Imre 1975. 137-146.

21 A gazdák fiaikat elküldték gyakorlatot szerezni kőműveshez, ácshoz, bognárhoz stb., hogy amit lehet házilag állítsanak elő a saját – megfelelő szerszámkészlettel ellátott - faragó- vagy vasas kamrájukban.

16 Saját gyűjtéseim a házaló árusokról, piacozásról és vásározásról Hedrehelyen, Kaposmérőn, Kaposújlon, Csökölyön, Nagykörpádon, Kutason. Knézy 1966. 54-55. 2012. 340-348.

5. ábra. Id. Kapoli Antal által 1924-ben – úri megrendelésre – készített domború faragott díszű hátasszék egy sorozatból, melyben mindegyik széket más mintával díszített. Ez szék Hencsén özv. Petzmann Imréné tulajdona, majd Kadarkúton Répay Lajos kadarkúti gyógyszerészé lett. Knézy Judit felvétele. RRM NF-5366

6. ábra. Szennai parasztember fából faragott tárcsája, amelyet Knézy Judit Szennán a Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjteménybe gyűjtött a Hosszú családtól, később a gyűjteménybe át is telepített pajtájukba. Knézy Judit tulajdona, Papp Tibor felvétele

rendelkezésre bocsátásával, egy ideig általa adott bére-zéssel, időnként pénzbeli előlegezéssel a működéshez, mikor a minisztériumi támogatás késett). Bele is szólt a döntésekbe. Voltak bentlakásos tanulók szállással és étkeztetéssel. A bejárók e juttatásokat nem kapták, nem fizették, ők a környékről valók voltak. A tanulás (heti 12 óra) mellett nagyon komoly gyakorlati munkát kellett végezni (télen napi 10, nyáron napi 12 órát), melyért minimálbért évi 30 forintot fizettek a tanulóknak. Az első évtizedekben az alaphangsúly a kis gazdaság szervezésén és az ehhez való tudnivalók elsajátításán volt, de 1910 utántól már az állatgyógyászat, hal- és baromfi-tenyésztés, méhtartás és selyemhernyótenyésztés is bekerült az általánosabb tantárgyak közé, az 1920-as években pedig a tejfeldolgozási ismereteik birtokában "sajtoda" működtetésére is volt képesítésük. Ezenfelül az ekkor tanulók egy csoportja már gazdasági tanárrá válhatott és sokan Somogyban téli gazdasági iskolákba szerződtek el. A kisgazdaság szervezésén túl nagyobb – pl. 800 holdas – birtok szervezésének alapelveivel is megismerkedtek. A jelentkezők közül fele-fele arányban vettek fel kisgazdák fiait és cselédek vagy földnélküli emberek gyermekeit, mert utóbbiak szorgalmáról nagyon jó vélemény alakult ki²². Jelentősebb számban a községek igényesebb gazdái az 1920-as évek végétől 1945-ig küldték el fiaikat különféle gazdasági képzésekre saját községükben vagy Kaposvárra, Csurgóra.

A kiválasztott három község a Zselic északnyugati peremén van, Bárdudvarnok a Kaposmente nyugati szakaszának falvaival került a 19. század végére hasonló gazdasági helyzetbe, és alakultak kapcsolataik. Több volt a szegény kisgazda és cseléd, a katolikusok fölénybe kerültek, így kevésbé volt erős a református törzsökös családok hatása. Kivételt képezett Kaposszentbenedek a községrészek között. Hedrehely jó búzatermésével, nagyszerű számosállataival, az ún. Sziget vidéki jómódúbb községekkel is mutatott rokonságot, de elegendő erdei, jó rétjei inkább a zseliciekhez rokonították. Kadarkút vásártartási jogának megkapásával és a vasút közelségével a távolabbi vidékekkel intenzívebb kapcsolatba került, mint szomszédai. A kaposvári cukorgyárnak már 1921-ben termeltek cukorrépát, de szállítottak vonaton burgonyát, dohányt, takarmányt. Borukat a helyi kocsmárosok vásárolták fel helyben, de kereskedők is jöttek érte. Felvásárlók is akadtak helyben pl. Futura alvállalkozó, Hedrehelyen és Bárdudvarnokon Futura fővállalkozó²³.

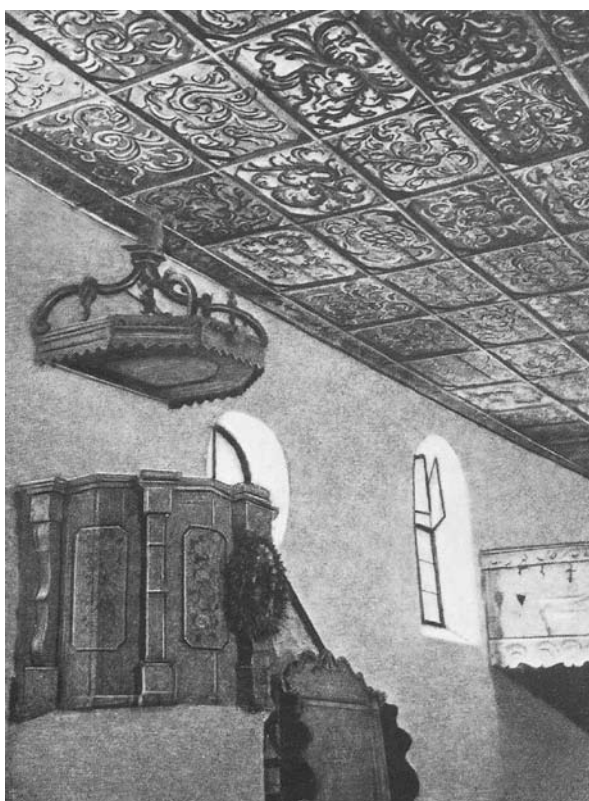
A kérdőívek a falvak szellemi és gazdasági állapotát kívánták feltárni. A táji környezettel alig foglalkoztak, jóformán csak a talajadottságokkal, mely a gazdálkodásra és a közlekedésre volt elsősorban hatással, kérdeztek a művelési rendszerekre is. A szellemi szintet (az egyletek, olvasóköri, dalárdák, népkönyvtárak, népiscolák, óvodák), a kommunális viszonyokat (vízellátottság, utak, világítás, energiaforrások), egészségügyi ellátást (orvos, bába, gyógyszerár megéléte, leventemozgalom)

22 Molnár 1975. 17- 65. 1929-től már Somogy-szentimrei m.kir. Mezőgazdasági Szakiskola volt a neve. Egész idő alatt voltak fizetési hallgatók, kedvezményesek és ösztöndíjasok is.

23 Kiss 1935.II.50.

vizsgálták. Az iparosok száma, jelentősége nemigen derül ki, viszont az agrárhelyzet kérdései (birtokviszonyok, talajadottságok, művelési eljárások, gépek, értékesített termékek, értékesítő és begyűjtő szövetkezetek, stb.) mind-mind szerepelnek a tudakolandó dolgok között.

A történeti összefüggések közül megemlítendő, hogy e községeknek erős református identitástudata volt. Hedrehely egyháza a legelső között alakult 1643-ban, festett kazettás református temploma 1771-ben épült, hasonló volt Kadarkúton, Kutason, Szennán. Csak a szennai maradt fenn – a mai csodálók gyönyörűségére – a hedrehelyit 1898-ban, a kadarkútit 1906-ban sajnos újjal kellett felváltani.²⁴ A kadarkúti népi barokk istenházát a bontása előtt az egykori festőasztalosok munkáit tartalmazó templombelsővel együtt lefényképezték, s a képeket alig pár évvel később publikálták is (7. ábra).

7. ábra. Az egykori fa kazettás kadarkúti református templom részlete a Malonyay által 1912-ben kiadott IV. népművészeti kötetből a 207. oldaláról. Beszkennelte Kovács Gergely József

A településformákról és azok változásairól nem kérdezősködik egyik kérdőív sem. Egyetlen szó se esik a fából való építkezésről, a fáról, mint építőanyagról, amelyek alapvető vonások e területen. Viszont firtatja a kérdőív, hogy vannak-e tanyák és a keresztkérdés az, alszanak-e télen távol lévő földjeiken a kigazdák. A válasz az, hogy nincsenek tanyák. Részben ide tartozik az a kérdés, hogy hány lakótelket osztottak ki, hány

„munkásház” épült kb. a 20. század első 20–25 évében (munkásháznak az állami kölcsönnel épült házakat nevezték)²⁵. De érdeklődtek az után is, hogy az 1920 utáni telekosztásoknak mi a száma és a kiosztott telkeken hány ház épült és hova. De generális községrendezés nem is került szóba. Viszont a mellékletben talált kadarkúti és hedrehelyi községtérkép, főként a belterület vázlatai felismerhetően mutatják a 19. századi mérnöki tervezésű településrendezés eredményét, a szabályosan kimért utcákat. Kadarkút 19. század végi térképét úgy tervezték és valósították meg, hogy két párhuzamos hosszú utca van, ezeket középen két templomot is tartalmazó tér köti össze, északon Körmendpuszta felé sűrűn beépített rövid utca fogja a két hosszú sort össze. A kérdőíves válasz alapján Körmendpusztán osztottak lakótelkeket, tehát arrafelé folytatódott az utca. A tér két oldalához közel még egy-egy kis összekötő utca is létesült korábban. Hedrehelyen három nagyjából párhuzamos utca van. Keleten a dombtetőnek nagyjából a közepén a református templom, ettől kétoldalt hosszan sűrűn betelepített utcarészek folytatódnak, északon Főszög, délen Aszög (e helynevek még a régi települési rendszerből maradtak fenn). E régi utcából maradt meg az egyik leghíresebb fazekas, Turbéki István zsuppos, fatalpás, fa tornácoszlopos háza²⁶ (8. ábra). Ettől a dombtetőtől nyugatra meredek löszdomb majd kisebb út húzódik, mintha csak egyik oldalán lennének lakóházak, másik oldalán gazdasági udvar, itt középen malmok, vásártér, téglavetők voltak. Legnyugatabbra egy másik igen hosszú utca került, mellé az első világháború után kimért proletárföldek, és az utca neve Új-Hedrehely vagy Nixbrót, azaz a szegénység utcája²⁷. Somogyban és Zselicben is főként a folyamatos lakottságú helységekből a 19. század folyamán főképp a reform kortól kezdődően szükséges volt a gazdálkodás ütemének megváltoztatásához alapos területrendezés²⁸. A 18. század végére az egykori osztott, szálláskertes, istálló-, vagy pajtáskertes település típus, zsúfolt halmazos belső központjával, amely korábban megfelelt a félszilaj állattartásnak, már akadályozta a munkák gyors ellátását. Nem felelt meg a Mária Terézia-féle urbárium rendeleteinek. Zselicben a legtöbb hagyományörző református község népe maga kérte a község településének újrendezését, köztük Kadarkút és Hedrehely is. Kadarkúton 1827-ben indult meg a rende-

²⁴ A kadarkúti katolikus templom 1840-ben épült, műemlék. Csánki 1914. 74. 83. Szennáról Zentai 2011.

²⁵ Darányi Ignác miniszter 1907. XLVI. törvénye A gazdaság munkásházak építésének állami támogatása” (Corpus juris Hungaricae 1908. 476-482), melynek végrehajtása során a Nagy-Alföldön egész utcatorok, sőt városrészek épültek. Somogyban még kiderítendő e törvény hatása. Itt nem tudni, hogy a válaszadó jegyző milyen munkásházra gondolt.

²⁶ Az utca másik oldalán nem sokkal a templom felé volt a nála fiatalabb Lőrinc Ferenc fazekas háza és műhelye. Padlásáról 1965-ben eladatlan szép számú cserépedénykészletéből vásároltam a Rippl-Rónai Múzeumnak, és hozzá Bencsik István munkáiból, aki akkor már Szigetváron élt. Knézy 1966. 56. 1974. 259-282.

²⁷ A helynevek gyűjtője Márton István iskolaigazgató ld. Végh 1974. 188. helység 579-81.p.

²⁸ Panaszolták már ezt Filep 1858.226. Bosznai 1858. 15 zselici magyar községről írta le, hogy falujuk rendezetlen, istállóik külterületen vannak, házuknak nincs kéménye, földjüket nem trágyázzák, szőlőművelés a fő tevékenységük, mezeti munkával nem foglalkoznak.

8. ábra. Turbéli István egykori fazekas lakóháza és műhelye a régi falurészből, 1965-ben Vince Lajos lakott benne. Fényképezte Knézy Judit. RRM NF-4238

9. ábra. Kadarkúti zsuppos, favázás, fatornácsos, elől félig kontyolt és deszkaoromzatos ház. Szerzője ismeretlen. Repro Király Béla. RRM NF-6725

zés. Pereskedések, tagosítások miatt csak 1870 után fejeződött be. Hedrehely 1836-ban kérte a községrendezést, 1843-ban kész volt a terv, amellyel egyetértettek, a kivitelezés is örömkre szolgált, mert 64 és 1/8-ad belsőségük 221 és 6/7-re nőtt²⁹. E rendezéssel helyet kaphattak újabb telepítésekhez is megfelelő helyen. A rendezés során számos épületet elbontottak, anyagát is felhasználva újat építettek, a fából valókat fagörgőkön új helyükre szállították. Kadarkút és Hedrehely térképvázatait az 1890-es évekből már a rendezés utáni állapotot mutatják. Míg a favázás, talpas, zsuppos tetejű lakóházak pl. Szennán még az 1950-es évekig egész utcatorokokat alkottak, környékén is elég szép számban maradtak addig meg, Kadarkúton Gönyey Ébner Sándor az 1920–30-as években keveset találhatott eredeti formájukban, viszont füstökonyha berendezésekkel nagyobb szerencséje volt³⁰. A téglagyár megléte, vályoghoz való megfelelő agyag bősége valószínűleg rontotta a favázás lakóházak esélyeit. A kérdőívekben építőanyagként csak az agyagot, vályogot illetve téglát nevezik meg vagy semmit. Egy favázás, hosszanti tornácsos zsuppos ház fényképe van a Rippl-Rónai Múzeumban talán az 1920-as évekből Kadarkútról (9. ábra). Ennek külső képe mutatja a községrendezések idején szokásos faoszlopos tornácú, elől félkontyolt tetejű, deszkás elülső oromzatú formát³¹.

A kérdőívben foglaltak Kadarkútról 1921-27 között

A kérdőívekhez csatolt statisztika 1910-es adatai alapján a falu lélekszáma 2063, magyar 2054, német 4 fő, református 1063, evangélikus 14, r.katolikus 916, g.katolikus 1, izraelita 67. Nevezetesebb földbirtokosok: Márffy Emil, Szirt Oszkár és gróf Széchenyi Miklós.

A hősi halottak száma a kérdőív alapján 49 fő. 1932-ben 2665 fő magyar (rk. 1561, ref. 1046, ev. 2, izr. 47). Területe 6333 kh, ebből uradalmi 3686 kh. Földbirtokos Gróf Széchenyi Ferenc. Bérlok: Birck Gyula, Rotschild Vilmos, Schwarz János³².

1921-ben írják, hogy Kadarkút a millenium idején Erzsébet királynő tiszteletére fát ültetett. Jelentős számban élnek itt értelmiségiek és iparosok is, ez kiderül abból, hogy működik a Kadarkút és vidéke társas kör 25 fővel, polgári kör 98 fővel és a népkönyvtár. Az iparos ifjúsági kört 118 tag látogatja, de van Turul sport egyesület is. A leventemozgalom részét képezi az egészséges nevelésnek, de Kadarkúton nem találják népszerűnek, pedig adott számára 3800 négyszögöl testnevelő telek két futballkapuval. Waldfogel Ignác tanár foglalkozik a testneveléssel. Mindezek a társulások a nagyvendéglőben tartják összejöveteleiket. Szakmai és műkedvelő előadást is rendeztek telente 1913 óta, legutóbb 1921-ben 70–80 főnyi hallgatóságnak. Jónak tartanák a népakadémia létesítését, de ennek létrehozására terv nem született. A Faluszövetségnek nem alakult itt fiókjá. A könyvtárat a földművelésügyi minisztérium ajándékozta. Rádió egy van a községben, a nagyvendéglős tervezi egynek a beszerzését, és annak lehetővé tételét, hogy sokan hallgathassák. Mozielőadás hetente egyszer történik. Könyvek vételéről a jegyző nem tud, de arról igen, hogy korlátozott számban járhatnak újságot pl. az Új Barázdát. 1921-ben állami és református népiskola is működik, utóbbi két tantermes. Ismétlőiskolások létéről nem ír a válaszadó. A könyvtárt Pesthy Béla református tanító kezeli. Kraft József gazdaköri elnök,

29 Hofer 1955. 134-157. feltárta Kadarkút, Hedrehely, Patca, Zselickisfalud, Szilvásvaszentmárton településrendezésének okait, megoldását. Tarján Tamás 1981. 170-175. Vásárosbécét és Somogyviszlót.

30 Hofer fotója 1954-ben Kadarkútról EF112003. öreg pajta András Istváné 1881-ből, az udvar végén keresztben áll, szilipelt borona. Külön visszatért 1972. 39-40. Hedrehely átrendezésének eredményeire és az ún kettős udvarokra és ezek másutt történt előfordulásaira. Nem vette észre, hogy hasonló telepítési rendszer volt Bonnyán és Somogydöröcskén a németeknél. Ld. 1971. évi műemléki felméréseim EA és EF.

31 Gönyey Ébner Kadarkút konyhaberendezések EF64 949-51, 65 081, füstökonyha tűzhelye EF 65 081

32 F. Szabó 1932-33. szerkesztette címtár alapján, idézi Eperjessy Ernő 2006. 26-7.

gazdasági lehetőségekről tájékozik rendszeresen, Dr. Balla Pál körorvos egészségügygel, Móznér József plébános társadalmi kérdésekkel foglalkozik. Szerepet vállal a közös feladatokban Mosonyi Sándor, Pesthy Péter, Takáts István, Végh József, Krámi Lajos, Molnár György. Karácsony Sándor református lelkész lejegyzett meséket, mondákat (nem tudni ezek hol lehetnek azóta). Egyáltalán a község vezetői foglalkoznak a község fejlesztésével, de a nagybirtokosok, bérlők nem. Orvos, okleveles bába és gyógyszerár is szolgálja a lakosokat. Az utóbbi hét évben létesült a kisvasút, hősök szobra, dalárda, tejszövetkezet, gazdakör és a körorvosi lakás (1926). Ártézi kút nincs a helységben, de közutak létesültek. E „fúrott” kutak vízszintje 4–8 öl mélyen van. Vízművet nem terveznek. A közutakat és szekérutakat megfelelően találják, de nem írják, hogy le lennének kövezve. Kivétel lesz az 1924–26-ban épülő, a vasútállomáshoz vezető út. Buszjáratot Kadarkút-Kaposvár és Kadarkút-Szigetvár között szeretnének. A járdákat néhol téglá fedi. Az utcákat nem világítják semmivel³³. Villanyforrásra jó lenne a két gőzmalom, nem alkalmazzák erre, vízierő pedig nincs. Van egy téglagyár. Se a két gőzmalom, se a téglagyár nem szövetkezeti alapon jött létre. Hitel- és Fogyasztási Szövetkezet működik. Terveznek szövetkezeti alapon gabonaraktár létesítését. Szerveztek tűzoltóságot két fecskendővel.

A községhez tartozó mezőgazdasági terület 6328, a kiscgazdáké 2642 hold. Terméketlen terület, futóhomok 100 hold. Idegen határban Visnyén és Hencsén van bérelt földjük. Nincsenek meg nyaraltatásra a feltételek, pl. egészséges tiszta szoba-konyha-mellékhelyiséges lakás egész nyárra, lakáshiány miatt. A községről festmények, képeslapok, fotók nem készültek. Nem tudnak itt született híres emberről, se hozzá fűződő tárgyakról.

Házhelyosztás és birtokreform hatásával elégedetlenek. Széchenyi Jenő Körmendpusztán 30 kat.holdat, Kraft János Diópusztán 70 holdat, Németh István Sáskón 60 holdat bocsátott rendelkezésre. Ebből 420 holdat vettek birtokba az igénylők. Nem szűnt meg a földéhség, a kapott föld műveléséhez nincs megfelelő eszközük. 20 család vesztette el kenyerét. Ezek részben napszámból élnek, részben cselédnek szerződnek el vidékre. Nincs földmunkás felesleg. Amerikából az első világháború óta nem jött vissza senki. A szomszéd községek határából nem kaptak földet. A kiscgazdák az uradalmi földekből 250 holdat bérelnék. Házhelyet 90-et osztottak nagyobb részét Körmendpusztán, és a község belterületén is 1925-ben, de csak 20 ház épült. Szükség lenne nagyobb épületre közintézménynek, de nincs se a gazdáknak, se a földesuraknak felesleges épülete. Egy középszerű ház szoba-konyha-mellékhelyiséges ára 50–80 ezer korona 1921-ben. Az építkezési anyag agyag és téglá. A községi pótlódó 18%. Nincsenek megelégedve vele. 1925-ben a községre kirótt pótlódó 4873 aranykorona. A község jövedelme ingatlanból semmi, egyebekből 25000 korona.

Nyomásos gazdálkodást üznek, három forgós, ennek sorrendje: őszi, tavaszi, zöld ugar. A termények fontossági sorrendje: búza, rozs, árpa v. zab, kukorica, burgonya. Nincs feketeugar csak zöld ugar (utóbbi takarmányok termesztésének forgója). A legjobb földek anyaga agyag, a legjobb minőségű szántóföldek a Keleti-dűlőben vannak, leggyengébb fekete homokos földek a nyugati részen találhatók. Káros évként tartják számon 1921-et, mert szárazság volt. Trágyázást három évenként végeznek, műtrágyát nem használnak, kiscgazdák alkalmaznak gépeket, cséplőt és kaszálót. De a fejlődés gátjának tartják, hogy nincs tagosítva a határ. Gyenge minőségű a közlegető is, mégsem kívánják javítani, nem elég nagy méretű, kevésbé fásított és kutakkal ellátott. Állatnevelésre törekednek, a tejet értékesítik a községben. Méhészettel vasutasok, tanítók, iparosok foglalkoznak, kaptáros méhészet az általános. A belsőségekben gyümölcsfákat nevelnek, nem szakosodnak egyféltre. Feldolgozzák lekvárnak, pálinkának vagy aszálják. Zöltséget csak saját használatra termelnek. 1913 óta csak 13 hold szőlőt telepítettek. A borukat a kocsmárosok vásárolják fel és értékesítik. A szőlészet fejlesztése érdekében addig terméketlen területeket szőlővel ültettek be és fásították. A kiscgazdáknál holdankénti termésátlaguk: búza 8-9q, rozs 8q, tengeri 8-9q, burgonya 50q. Az uradalmakban a termésátlagok az előbbieknél 2-3-4%-kal többet jelentenek. Nincs rá adat, hogy a kiscgazdák hány százaléka van eladósodva. Perről, végrehajtásról sem tud a jegyző az elmúlt hét évben. Földeladás közepes mértékű e vidéken, főként helybeli református és katolikus gazdáknak adnak el. Az uradalmi földek eladási ára azonos a kiscgazdákéval. Egy-egy kiscgazda földjei 6-7 helyen vannak a határban, de nem kívánnak tagosítást. Egy gazda telke, háza 1914-ben 10000 koronát ért, 1926-ban 10000000-t. A községben legjobban gazdálkodó gazdák: Hochroka Jánosné 80 holdas, Mihályi József 35 holdas, Hollósi János 18 holdas. Az aratók tizedrészt kapnak, a cséplők 20%-ot. Egymás közti eladásnál magyar holdban számolnak, hivatalosan kataszteri holdakban. Mezőgazdasági kísérleteket a község területén a kiscgazdák nem végeznek, csak a somogyszentimrei részen lévő földműves iskolában foglalkoznak ezzel a szakemberek.

Néprajzi tárgyakból, régiségekből nincs senkinek gyűjteménye. Levelezőlapok, fényképek se készülnek. A Gazdakör működik a legjobban, a télen számtalan ismeretterjesztő előadást tartottak népes hallgatóság előtt. 8 műkedvelő előadás is volt a Strauss kocsmában legalább 200 fő előtt. Tudják, hogy Somogy megye monográfiájában vannak adatok a község múltjáról is. Krónika írással nem kíván senki se foglalkozni. Tagadják, hogy jellegzetes népművészet vagy népviselet lenne a faluban (10. ábra). 1921-ben vallják, hogy fonás-szövés legalább 200 család foglalkozik saját használatra, de hogy milyen saját szövésű tárgyak készülnek azt nem részletezik. A jegyző, s talán a kérdőív írója is „jellegzetes”-nek olyan nagyon díszes és festői, esetenként túl díszes viseletre gondolnak, amelyeket a 19. század végéről festők, helytörténészek és az idegenforgalom előnyben részesítettek (kalotaszegi, torockói, matyó, kalocsai, stb.), rajzoltak, fényké-

33 A 10. ábrán lévő ház tornácának fedeléről fakeszes üvegoldalú és nyitható ajtós mécsesartó lóg. Sötétben ilyenekkel világítottak, járkáltak, később istállólámpának nevezték a villany bevezetése után.

10. ábra. Kadarkúti református fiatalasszony, Balogh Katalin a 20. század elején még hagyományos ünnepi viseletben, szennaias kontyban, a Proity család házában. RRM NF-6728.

pezték. A kadarkúti paraszti viselet a maga nemében mégiscsak jellegzetes: az észak-nyugat-zselici somogyi magyar falvak ruhaegyüttesével mutatott rokonságot. Talán a hedrehelyi, szennai és környéki kissé parádésabb vagy egyszerűen tovább fennmaradt. Emlékezés anyagból tudjuk, hogy a 20. század elején a vászon felsőruházatból és színesebb – főképp kismesterek által készített (szűcs, szűrszabó, képfestő, bocskorkészítő, varga, csizmadia, kalapos) – kiegészítőkből álló hagyományos viselet még fennmaradt, de kezdték kiszorítani a gyári anyagok, amelyek eleinte még nem változtattak a korábbi szabásokon, de egyfajta utóvirágzását eredményezték a paraszti ruházatnak, jó példa erre a zselickisfaludi családi együttes (11., 12. és 13. ábra). Egy ifjúsági pályázatból magáról a házivászon készítéséről és a belőle készített háztartási textilekről és ruhadarabokról van egy vázlatos kadarkúti összefoglaló, melyből épp azt nem tudjuk meg, hogy miből ismerhették meg a kadarkútiakat ruházatuk alapján. A házi vászonszövés fennmaradt az 1950-es évekig is szinte minden parasztcsaládnál. A vászon felsőruházat addig fokozatosan kikopott a használatból, de a nőké még mindig bő- és sokszoknyás-blúzos-kendő maradt, a férfiak előbb elhagyták a vászon felsőgatyát, legfeljebb aratásban vették fel, vagy szétszabatták alsónadrágnak, helyette csizmanadrág majd pantalló lett általános. A pályázó adatközlője 1890-ben született, tehát 1920 körül, mint fiatalasszony pontosan látta miféle vászonöl-

tőzet volt divatban³⁴. A kérdőíves válasz nem írja, hogy takácsok is laktak Kadarkúton, ezek a helyi iparosoknak, értelmiségieknek és a környékbelieknek dolgoztak, legfeljebb nagyon erős és vastag vásznat rendeltek meg nála a paraszttasszonyok³⁵. Felsőruhának nem a merev kenderfonalat, hanem az olcsó és puha gyári pamutfonalat alkalmazták az asszonyok. A lányok 12 évesen tanultak meg fonni, 14–15 évesen már szőni is. A vászon ruhákat lényegében nem szabták, mert négyzetesre szőtt darabokból állították össze. A községben már a 20-as években voltak varrógépek is, de egyesek még kézzel varrtak. Mintás fősződések darabok inkább ágyneműk, háztartási textilek voltak (abrosz, törölközőkendő, vékaruha, vánkoshvég, stb.), hímzést testi ruhákon alkalmaztak, pl. férfi ingeken. A női felsőruházat kor szerint változott, 40 év felett már egyre sötétebb színű lett és egyszínű. A református konty – mint a 10. ábráról írtam, fehér alapszínű csipkefordros, kerek volt, a katolikus fekete kendőből kötött. Nagyon kedvelték a képfestő által készített szoknyát és kötényt, a felsőszoknya alá 5–6 pöntölt is vettek (7–8 szelesek voltak, 1 szél 50–70 cm is lehetett). A menyasszonynak fehér keményített anyagból varrónő készítette a szoknyát és a belebujós, előlgombos, hosszúujjú fehér blúzt, fehér kötényt, alulra fehér sifonból fodros keményített pöntölőket. Hozományának legalább 12 abrosznak, 12 törölközőnek, 2 párnának (vászon dunnahuzat, vagy egy dunna két huzattal) és 5 vánkoshuzatnak stb. kellett lennie még az 1950-es években is. A női gyászruha is tiszta fehér volt, mint más református falvakban a környéken. 1950 után még szőttek egy ideig, de már csak szőnyeget. Ing-gatya együttesét „pár ruhá”-nak nevezték, mert általában együtt készült. A vőlegénynek 15 „pár ruhá”-val kellett, hogy készüljön a menyasszonya, aki barátnői segítségével varrta, hímizte az esküvő előtt. Ki tudja meddig volt ez követendő modell, de az 1920-as években még biztos. A férfiing dereka három vászonszélből, hosszú ujj egy-egy szélből állítódott össze, a gatyája 3–3 szélből (itt talán nem volt divat a nagyon bő). Az ünnepi ing zsebébe sifonból csipkés széllal díszített és hímzett nagyobb zsebkendő került, a jegykendő hasonló volt csak még díszesebb és nagyobb. Az iparosok városiasabb öltözeke hatott a kadarkútiakra. Az első vi-

34 A régi a 10-es számú fényképen lévő fiatalasszony a jellegzetes szennai és környéki református női viseletféltében van. Pontos részletek – különösen a kontynál – nem egészen állapíthatók meg. Fején mintha a régebbi „gódakonty” lenne, alul kendő hátrakötve, a fejbúbban csipkés, fodros, művirágos konty kiegészítő. Egyebekben a ruházata az 1920-as években is általános ünnepi ruházat, a kontyon lévő templomi csipke „férevető” (sálalakú kendő) nélkül. Bokrosinget, vállkendőt visel, utóbbit elől keresztbe téve és hátul megkötve derékon. Szoknyája lábszárközépig ér és bő, elől csak a test elejét fedő, derékban kissé ráncolt félkötény van. A katolikusoknál a nők fejjedője sötét vagy fekete selyemből hátrakötött és pillangósan álló kendő, alatta kis horgolt vagy horgolt szélű hajkontysapka, az idősebbeké gyapjúból. Teljes öltözetet nem láttam, idős asszony és férfi köznap ruhája egy Gönyey Ébner konyhafelvételén van. Knézy 2001.240-246.

35 Molnár László: A házivászon alkalmazása és jelentősége Kadarkúton. Pályázat 1964-65 Rippl-Rónai Múzeum Néprajzi Adattára A testi ruházatban 1920 körül az ünnepi ruhát nem, köznap felsőruhát esetleg készítettek pamutvászonból, megfestették képfestőre. Alsó ruhának még megfelelt a pamutvászon, és nagyon sokféle konyhai, szobai textil, ágynemű, ponyva stb szövődött házilag.

11. ábra. Fiatalasszony, Istvándi Jánosné, sz. Bereknyei Katalin 1925-ben szennai ünnepi ún. „góda kontyos” viseletben, mely hátrakötött kendőből és fejbúbra rögzített csipkefodros, virágdíszes fejkötőből állt hátul lelógó színes kontyszalagokkal. Szerzője ismeretlen. Repro Góczy Gáborné. RRM NF-N-2706

lágháborút megjárt fiatal férfiak már nem szívesen veték fel az ünnepi fehér gatyát ezen a területen. Az iparos asszonyok sokkal hosszabb és sötétebb szoknyát hordtak, mint a parasztasszonyok, de nem tudni, hogy egyberuhát mikortól.

A kérdőív szerint a szokások közül az aratóünnepet és szüretet gyakorolják és fontosnak tartanak a régi táncok felújítását. Szerdánként van heti vásár, a válaszadó szerint a helyi kisipari termékeknek nincs jelentősége.

A község népe úgy tartja, hogy abban múlja felül a környező falvakat, hogy itt a vidék kereskedelmi központja és egészségügyi szempontból is a legjobban ellátott. A csatolt statisztikai táblázatok elárulnak számos sajtóságot a község gazdálkodásáról, és külön érdekük, hogy a nagybirtokosok illetve középbirtokosok, kiscgazdák gazdálkodásának számszerű adatait egyes témáknál külön is tárgyalják.

12. ábra. Rekonstrukciós bemutató Szentendrén a zselici tájegység megnyitóján, az oda érkezett zselickisfaludi két fiatalasszonnyal az egykori kimenős parádésabb viseletben. A konty a 20-as évek előtti régebbi típus, melyet éppen azidőben váltottak fel hátrakötött kendő nélküli, de még fodrosabb fejkötőre. Szennán, Patcán, Kisfaludon és Szilvásszentmártonban stb. (A katolikus nők hajkontyján kis fejkötő volt, felül, hátrafogott, pillangósan megkötött, kikeményített kendő volt, a ruhájuk kissé színesebb) Knézy Judit felvétele és tulajdona.

13. ábra. Szentendrén a somogyi porták bemutatóján zselickisfaludi fiatal család rekonstrukciós viseletben nagyjából eredeti darabokból összeállítva. Knézy Judit felvétele és tulajdona

1910-ben mezőgazdasági művelt terület: szántó 4261, kert 55, rét 601, szőlő 104, legelő 805 k.hold, nádas – erdő 202

Kisbirtokosoké: szántó 2150, kert 13, rét 198, legelő 5198, erdő 49, terméketlen 247, összesen 3282 k.hold.

Községi közbirtokosságnak nincs kitöltve az adata.

Középbirtokosoké: összesen 828 k.hold, Márfy Emilé 553, Birth Oszkáré 827, gróf Széchenyi Miklósa 834 k.hold (részletezésétől eltekintettem).

Keresők száma: összesen 589 fő, ebből 100 hold felett 7 fő, 10-100 hold közötti gazda 77, 10 hold alatt 105, részes, kertész, mezőgazdasági cseléd 243, ipar, bányá, kereskedelem, közlekedés 157 fő. Lélekszám növekedés 40 év alatt 12 %.

Lakóházak száma 1910-ben 381 ebből munkásház 26. Építésmódra és uradalmi épületekre nincs adat.

Állatállomány: 1911-ben 1918-ban ebből uradalmi 1920-ban

sertés	2928	2349	1915
juh	244	160	622
sz.marha n.	368	506	397
tehén, ökör	716	517	377 növ, 408 tehén, 175 ökör
ló	330	463	445

Igáserő száma, gazdasági gépek, gazdasági rendszer rovatok nincsenek kitöltve.

1913-ban 7 méhészt, 40 kaptárt, 30 kas, 3 rosszt.

Termelvénnyek és termésátlagok: búza 721h (átlagtermés 7,71q), rozs 620h (6,25q), árpa 171h (5,02q), zab 420h (5,00q), tengeri 587h (7,94q) burgonya 271h (39,71q), cukorrépa 25h (90,82q), dohány 2h (3,93q), kender 2h (3,95q), bab 1h (5q), takarmányrépa 35h (142q), búkköny 355h (15,19q), lóhere 259h (17,71q), lucerna 6h (21,43q), ugar 92h, réti széna 601h (17,11q), gyümölcs, zöldség.

Fanemek, népjellemzés rovatok kitöltetlenek.

A kérdőíves válaszokban foglaltak Bárdudvarnokról

E község jelenleg 16 településcsoportból áll, egykori önálló községekből (Bárd, Lipótfá, Bányá és Kaposszentbenedek) és pusztákból³⁶. Bárdudvarnok statisztikai lapja hiányzik az ismertetett forrásból, tehát 1921 és 1926 évekből. Más adatok szerint: 1914-ben lakói 1615 fő, ebből r.kat. 1110, ref. 505, házak száma 1110. 1932-ben lakói 1790 fő, 1950-ben 2330 fő, 1990-ben 1616 fő, ebből r.kat. 830, ref. 421 fő³⁷. Kaposszentbenedek 1950 óta tartozik e községhez, előtte önálló volt. Helynevei mutatják egykori önállóságát: „Szentbékai” temető, református iskola, református templom, katolikus templom, községháza, Szentbékai Határárok³⁸ és Malomdűlő.

A jelenlegi község gyönyörű környezetével, változatos vidékével valóságos üdülőfalu, patakjával, tavaival, erdeivel, művésztelepével. Bárdudvarnok a Kaposmente nyugati szakasza és a Zselic ÉNY-i része közötti átmeneten található. A néprajzosok, földrajzosok a Zselic falvai közé sorolták. Tudomásom szerint a község történetéről Forintos László által írott munka még nem jelent meg.

A kérdőíves válasz szerint 1921-ben nem működik itt sem szövetkezet, sem egyesület, sem dalárda. Tervezik olvasóköri alakítását. Azt állítják, hogy az előbbiekre eddig nem volt igény. Két iskola, egy állami, egy református működik, utóbbi két tantermes. Ismétlőiskolákról nincs adat. Ismeretterjesztő előadásokat nem tartanak. Kisdudóvívó sincs. Népkönyvtárat még csak szeretnék, az iskolában kezelnék. Olvasóköri létrehozásán gondolkodnak.

A Havasi vajvállalatnak van két fióktelepe a tej begyűjtésére. Működik egy gőzmalom, más ipari létesítmény nem. Elegendő közút működik, vízszintjük 10 méter mélyen van, de ártézi kút nincs. Okleveles bába dolgozik itt helyben, de orvos és gyógyszerár csak 12 km-re található. A közutak és székérutak állapotát megfelelőnek találják, a járdák nincsenek semmivel lefedve. Nincs villany, így az utcák sincsenek kivilágítva. Sem vízművet nem akarnak, sem a villany szolgáltatást nem tudják megoldani. Tűzoltó készülség van két tűzoltófecskendővel. Háziiparról nem tud a jegyző – se kosárfonás, se hímzés, se szövés, se faragás – mondván, hogy hozzávaló nyersanyag sincs.

Amerikából a háború óta nem jött haza senki. Lakáshiány van. Egy kétszoba-konyha-mellékhelyiséges ház ára 1500 korona. Öt házhelyet osztottak újabban ki és nem hiányzik az építkezési terv se, van megfelelő anyag a tömésfalú házak készítéséhez, de téglá is³⁹.

A községhez tartozó mezőgazdasági terület 5044 kat. hold, a kisgazdáké csak 1890, az árterület 10 hold, egyéb 90 hold. Földeladásnál magyar holdban számolnak (1200öl), de hivatalos adatokat kataszteri holdban adnak meg, például a kérdőív esetében is. Idegen határban csak Kaposszentbenedeken birtokolnak 20 kat. holdat. Nyomásgazdálkodást nem alkalmaznak, hanem „szabad gazdálkodást” üznek „3 forgósat” (őszi: búza, rozs; tavaszi: kapás, és a harmadik a takarmány). Fekete ugar nincs. „A határ magdon széttagolt, ezért alkalmazzák a szabad gazdálkodást.” A legjobb föld a vörösayag a bárdi határban, a leggyengébb – homokos – Szendi gödörben és Bányán. Természeti katasztrófákat szenvedtek el 1921-ben jégverést és szárazságot, 1912-ben peronoszpóra vészt, de 1922 sem számított könnyű évnek. Trágyázást 3–4 évenként végeznek, de műtrágyát nem használnak. Mezőgazdasági gépek közül a vető, kapáló, kaszáló és töltőgető

36 F. Szabó 1932 adatai alapján Eperjessy idézi 2006 26, hogy az összevont községekhez hozzá tartoztak még: Bárdibükk, Péterkö, Olajhegy I-II., Felső-, Alsó- és Újszippó, Középgyóta, Kopaszhegy, Vóta-, Magányos- és Szendipusztá, Öregszippó.

37 Csánki 1912. 43.p. A többi év adatai: F. Szabó 1932. és a továbbiak Eperjessy Ernő 2006. 26. Kaposszentbenedeket kivéve a többi helységben együttesen több a katolikus

38 Végh 1974. 166. sz. község 517-522.p. Több gyűjtő anyagát reviz-

deálta, összefoglalta dr. Király Lajos 517-522. p.

39 Gönyey Ébner Sándor zselici tanulmányaiban Bárdudvarnokról is írt. 1931 89-110. 1933. 153-156. a faépítkezés emlékeiről és a zselici kanászletről. A népi műemléki felmérések alapján a faépítkezés hagyományai a falvak belterületén hamarabb megszűntek, mint Szennán és környékén, de a szőlőhegyek még sokáig őrizték és őrzik az egykori borona és favázás pincék maradványait, és berendezéseit. (14. ábra)

14. ábra. Bárdudvarnoki prэшázás pince belseje.
Molnár Ágnes felvétele 1982-ből.
RRM NF-N-2129

ekét használják. Hibának vélik, hogy a gépekre kevés súlyt helyeznek a gazdálkodásban. Rétjük elegendő, de a közlegelő nincsen kúttal és fasorral ellátva, nem elegendő és rosszul kezelik. A gazdálkodás fő ága az állatnevelés. A tejet Kaposvárra és a helyi tejcsarnokba hordják. Méhészettel a nagybirtokosok, és a vasutasok foglalkoznak, többnyire kaptárokat alkalmaznak. A korai cseresznyét nagy mértékben termelik és eladnak belőle. Egyébként a gyümölcsöt nyersen fogyasztják, feldolgozásnak nincs nagy hagyománya. Zöldségtermelésük jelentéktelen. 1913 óta 18 kat. hold szőlőt telepítettek, borukat kereskedők vásárolják fel. Hetivásár tartási joguk nincs. Földmunkásfeleslegről nem lehet beszélni, nem szegődnek távolabbi birtokokra. Kisiparosok szerepe nem jelentékeny. Természeti értékeikről mit sem tud írni a jegyző. Úgy tartják szerinte a kiskgazdák, hogy a fejlődést a földhiány akadályozza.

1926. évi válaszuk szerint hét év alatt semmi sem szerveződött (egylet, szövetkezet, stb.). Viszont 10 házhelyet osztottak ki 1920–25 között Bárd és Bánya területén. Nyolc ház fel is épült, de középületnek alkalmas szabad épülettel nem rendelkezik a falu. Úgy vélik, hogy helységük semmiben sem múlja felül a környező községeket. Nincsenek természeti értékek, romok, barlang, emlékfá, nem tartanak számon híres, itt született embert. Viszont a hősi halottak emlékét ápolják, 62-en haltak meg a háborúban, emléktáblát már állítottak, de szobrot is terveznek. Nyaraltatásra nincsenek meg a kellő feltételek, fő oka, hogy lakáshiány van és nem is lenne megfelelő tiszta alkalmas ház egész nyáron át. A község földesurái közül gróf Somssich Géza iskolaépületet adott, Petracsek Béla iskolateltet, dr. Gosztanyi

Mihály iskolakertet és a vasútállomás telkét. Ezért úgy tartják, hogy a legtöbbet a községért Gosztanyi Mihály és Petracsek Béla tett.

A Faluszövetségnek nem alakult itt fiókja. Oka a szegénység, nem tudják fizetni a tagdíjat. A Nép és a Vasárnapi Újságot járatták, de könyvet nem vásárolnak. A népkönyvtárat a kultuszminisztérium ajándékozta 1921 után az iskolának. Ismeretterjesztő előadásról nem tudnak beszámolni, de műkedvelő előadás kettő is volt az iskola 100 fős termében.

Nincs néprajzi gyűjtemény. Mesékről, mondákról nem tud a kitöltő. Feljegyzések sem találhatók a községről, krónikaíráshoz sincs senkinek kedve. Úgy vélik, jó példaadás kelthetné fel a lakosság érdeklődését, adakozó kedvét. Jellegzetes szokásokat sem sorol fel a jegyző⁴⁰. A régi táncok közül él még a csárdás. Új táncokat városi vendéglősök tanítanak. Rádió nincs a helységben. Testnevelőtelep 1600 négyszögöles, de rosszul felszerelt. A leveinte mozgalom kezd népszerűvé válni, művelődési céljai miatt is.

A közlekedés javítására jó utak építését szeretnék főképp a vasútállomásig. Buszjáratról nemigen esett szó.

A községi pótlódó 50%-os, amelyet igazságtalannak talál, megszüntetnék. A kataszteri jövedelem megállapításánál aránytalanságok vannak, különösen a szőlőbirtokok tekintetében. A tanya létére természetesen nemleges a válasz és arra is, hogy távoli földjeiken kint alusznak-e. A kisbirtokosok földje 2–3 helyen van és nem akarnának tagosítást. A földbirtokreform során gróf Somssich Géza 72 k.holdat, Eszterházy Aladár 103 és 84 k.holdat adott, Gosztanyi Mihály 26 k.holdat. Az igénylők mind birtokba vették, de elégedetlenek a minőségével, nem tudják rajta a legszükségesebb terményeket megtermelni. Gigéből kaptak 84, Szennából 103 holdat. A terület átcsatolását kérik, mert idegen községben aránytalanul több az adó. Az uradalmaktól nem bérelnék földet a kiskgazdák.

Belátják, hogy igényesebb talajművelés által jobban haladtak előre. Gazdálkodásukban továbbra is az állatnevelés és gabonatermelés, de a gyümölcsstermesztés is fontos. A kiskgazdák átlagtermése: búza holdanként 14q, rozs 10q, tengeri 10q, burgonya 40 mázsa. A kiskgazdák 1%-a adósodott el, nincs folyamatban per, végrehajtás. A földhiány miatt kevés a földeladás, leginkább magyar embereknek adnak el. Az uradalmi földek értéke azonos a kiskgazdákéval. Üres beltelek négyyszögöle 1914-ben 1 korona, 1926-ban 0.86 korona, kiskgazda telke 1914-ben 1200 korona, 1926-ban 1500 korona. A legjobban gazdálkodó 2-3 kiskgazda közül említendő: Jakab József 30, István János 28, Balog Jánosné 14 holdas gazdák. Az aratók 10-ed részt kapnak, a cséplők 20%-ot. A kiskgazdák földjeinek ára:

40 Gönyey Ébner Sándor fent jelzett cikkeihez Bárdudvarnokon fényképezett itt: 1931-ben hasavány kerítést EF 65047, füstös házat kívülről EF 65042, 65044, 65046, füstöskonyhát EF 65049-51, sertésolat EF 65047, 1932-ben Bognár István hosszifuruglás kánaszt. Kaposszénbenedekről való a főzés a kemence tetején hátrakötött kendőkontyban EF 64 944, 64 9545, és 64948 lt.számú tojásfestés. Molnár Ágnes 1982-ben gyűjtött Bárdudvarnokon, fényképsorozat készült: (RRM F 14167-70, pince tüzelőberendezése RRM F 14155, konyha berendezésről (kredenc, takaréktűzhelyről, stb pl RRM F dig.14164-65 stb sertésvágásról is.

szántó	1914	1926	rét	1914	1926
jó minőségű	800	800		800	1100
közepes	700	700		700	900
rossz	600	600		600	800

Az uradalmi földeket is tekintve legjobb minőségűek a Günnő, Diás, Zsippó, Szent Tamás, Kishegy, Csomakő dűlőkben vannak. Közepes minőségűek a Gazdi és a Szendi hegy, gyenge a Peterke. A kiscsárdák távolabbi földjei 20 km-re fekszenek. A távoli földek értéke 20 %-al ér kevesebbet, mint a közeli. 1 hold föld átlagos hasznobére 1914-ben 20 korona, 1926-ban 28 korona, a napszámbér 40 000 korona. A gazdasági cselédek bére a vármegyei rendeletnek felel meg.

Végső megállapítás, hogy a fejlődést a szétagoltóság gátolja, sajnálják, hogy nem kellőképp használják a gépeket, de észrevették, hogy az igényesebb talajműveléssel előre haladtak.

Hedrehely adatai a kérdőíves válaszokban

Lakossága 1932-ben 1271 fő, magyar (rk. 543, ref. 713, izr. 15). Területe: 4512 kh. Hozzá tartozik: Bende-, Sarolta-, Böczörpuszta, Bozdás major, Laposcsér-, Alsókurja- Felsőkurja-puszta. Földbirtokos gróf Festetich Kálmán örökösei 813 kh, Márfy Elemér 312 kh. Bérli Schmiedt Jenő 657 kh.

Hedrehely református hagyományai sok tekintetben meghatározták e közösség működését már a 18. században is. Nemcsak a nagyszerű templom építéséből világlik ez ki. Csokonai Vitéz Mihály is tanúja volt ottani tartózkodása idején, miként harcoltak a hedrehelyiek azért, hogy kedvelt lelkészüket ne helyezték vissza Csökölybe, bár a csökölyiek nyertek⁴¹, de azt is megjegyezte, hogy mennyivel jobb a hedrehelyiek kenyere (búzából), mint a csökölyiek „lenpogácsája” és finomabb a boruk is. Gönczi Ferenc is kiemelte, hogy az 1920-as években gyűjtéseihez milyen sok segítséget kapott a református lelkésztől. A tanárok néprajzi érdeklődése további hagyomány: 1954-ben tartalmas, részletes hedrehelyi néprajzi-történeti monográfiát írt az iskola tanári kara. Márton István igazgató később helynévgyűjtésben is remekelt, s az arra „tévedő” néprajzosok patronálója volt. E pályázat kiadására sajnos nem került sor⁴².

A református összetartozást jelzi a kérdőíves válasz is az ünnepeken szereplő református dalárdáról és a tanító aktivitásáról. E községben református dalárda működik 26 taggal, akik ünnepnapokon és állami ünnepeken szerepelnek, más nincs. Györkös Ferenc körjegyző, Németh József⁴³ református lelkész és Kutas Ferenc tanító szervezi a lakosságot. Egy pusztai és egy református iskola működik, az ismétlőiskolások 18 fővel vesznek részt az oktatásban, melyben gazdasági ismeretek is szerepelnek. Az iskolában könyvtár is van. Kisdédővő nem alakult. Ismeretterjesztő előadásokat a tanító tart,

utoljára 1921 októberében 20 hallgatója volt. Népakadémiaát jónak tartanak, de valószínű nincs megfelelő helyük, mert azt mondják, hogy előbb népházat kellene építeni.

Hitel- és Fogyasztási Szövetkezet működik a községben, másra nem gondolnak. Két gőzmalom található, de szesz-, konzerv-, téglagyár nem, még gabonarakár sem. Közutak vannak, de ártézi kút hiányában „fúrott” kutakból vesznek vizet, melyek kb. 30m mélyek, vízszintjük 26m körül van. De változtatásra nincs konkrét terv, bár jónak tartanak. Okleveles bába lakik a községben, de orvos, gyógyszerár csak 6 km-re van.

A közutak állapota a lehető legrosszabb, okát a terepadottságokban és a kedvezőtlen tulajdonviszonyokban látják. Az utak egy része ösvényen vezet keresztül. Nincs villanyvilágítás, megfelelő áramfejlesztő (pl. vízierő) sem áll rendelkezésre. A járdákat semmi se fedi. Még szervezett tűzoltóság sincs, csak „köteles készütség” és egyetlen fecskendő. A háziipari ágak meglétéről vázlatosak a megjegyzések: kosárfonást és a parasztasszonyok szövését méltatja a jegyző, megjegyezve, hogy csak saját céljukra szőnek⁴⁴.

Amerikából a háború után nem jött haza senki (nem tudni meg ebből, hogy egyáltalán korábban ment-e ki valaki). Viszont lakáshiány van. Megfelelő lakásnak kétszoba-konyha mellékhelyiségből álló építményt

15. ábra. Pásztorházak Hedrehelyen párhuzamosan egymás mellett Takáts Gyula, a készítő szerint a „régifalurészben” 1951-ben. RRM NF-51.08.2. Szinte egyforma három épület

tartanak, melynek ekkor 60-180 ezer korona az ára. Ebben az időben épülhettek a község aránylag régi részén a községi pásztorok házai, három is egymás mellett párhuzamosan (15. ábra).

41 Knézy 1996. 23-25

42 Hedrehely monográfiája 1954 RRM NA 93.

43 Gönczi 1937. 9. Könyve előszavában többek között neki is megköszöni és a kadarkúti tanítónak is a terepmunkája alkalmával nyújtott segítségüket.

44 Asszonyai szintén megszövik saját használatra a szükséges vásznakat, díszeket is, viseletük hasonló a Szennai és környékéhez 1921 körül, szöni ők is kb 1950-es évekig szöttek.

A községben a mezőgazdasági terület 4366 kat. hold, melyből a kiscgazdák 2662 holdon gazdálkodnak. Idegen község határában – Visnyén – van még saját földjük (eladásnál magyar holdban számolnak 1200 n.öl, de a kérdőívben katasztrális holdat adtak meg). Nyomás gazdálkodást folytatnak az 1894. évi t.cikk szerint, háromforgós művelésben (kapásnövény, tavaszi kalászos és őszi gabona), és nincs szabad gazdálkodás, se fekete ugar. Gépek előfordulnak a kiscgazdák használatában (cséplő-, vető-, kaszálógép, nem tudni milyen arányban). Saját gazdálkodásuknak úgy tartják, nincs „feltűnő hibája”. Viszont a közlegelő nem elegendő és a legrosszabb minőségű, a javítás „nem kivitelezhető”, de fásított egy része és van kút.

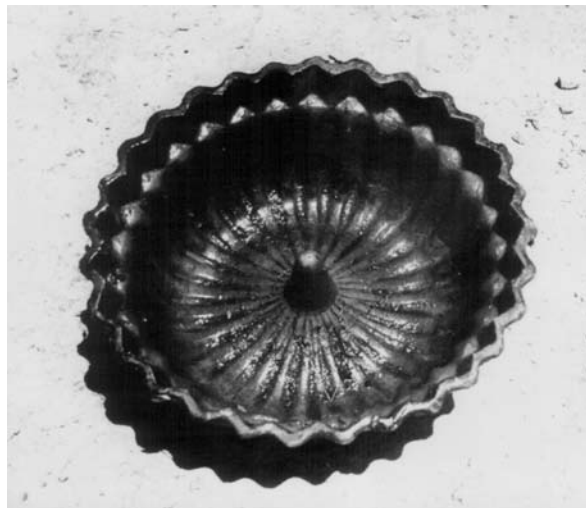
A gazdálkodásban az állatnevelést tartják a legfontosabbnak, a felesleges tejet nem tudják hova vinni. Van méhészet a kiscgazdák körében kaptáros és kasos. A gyümölcsstermést házilag feldolgozzák (egyes fajtákat lekvárnak, pálinkának, mást aszalványnak). A zöldségtermés sem megy piacra. Szőlőt nem telepítettek 1913 óta, borukat maguk fogyasztják el. (Megjegyzendő, hogy szőlőjük a Visnyei hegyen van – erről nem ír a válaszdó). Földmunkásfelesleg nincs és nem is szegődnek el messzebbi munkára a lakosok. Gazdálkodásukat hátráltatja a megfelelő közlegelő hiánya és a rossz útviszonyok.

1926-ban a második kérdőív már arról számol be, hogy a 31 háborús hősi halottnak szobrot állítottak. Újabb szövetkezetet nem alakítottak. Házhelyet nem osztottak ki. Közintézménynek nem áll rendelkezésre megfelelő épület. Önértékelésük szerint a környező falvakhoz képest jobb földjeik, szebb állataik vannak. Az idegenforgalom fellendítéséhez szükséges látnivalók, kiadandó lakások, stb., nem állnak rendelkezésre. Van egy kolostorrom, de még saját levelezőlapjuk sincs, megfelelő vendéglőjük se.

A község népét – bevallás szerint – a földesurak semmiben se segítik, de a helyi előjárók igen. Dr. Balla Pál orvos, Bódis Géza tanító a kultúrával és testneveléssel, egyebekben pedig Mérey Lajos és Németh József aktívan működnek. A kérdőív alapos kitöltéséből látszik, hogy lelkiismeretes, hozzáértő vezetők állnak a faluközösség élén. Németh József lelkész Gönczi Ferencnek is sokat segített a Somogyi gyermek című könyvéhez a gyűjtésben. De nincs néprajzi gyűjtemény, a községről fényképet sem készítettek, a faluszövetségnek nem alakult fiókja, nincs népkönyvtár, nem írnak és nem is szándékoznak községi krónikát írni, nincs mozielőadás, könyveket nem vesznek a kiscgazdák – mindez „a falu közönye miatt” – írja a jegyző, valamint, hogy „a falu érdeklődése a közügyek iránt nem kelthető fel”. Műkedvelő előadást nem tartottak, pedig az iskola egyetlen tantermében 80 fő is elfér. Viszont lapokat járatnak, mint a Pesti Hírlap és Magyarország (valószínű csak az értelmiségiek, s talán az iparosok). Iparosokról, háziiparról továbbra is kevés a közlés. Fazekasokat említi, hogy híresek a megyében. Valóban nem vittek árut a megyén túl, hanem nagyjából a Zselic északi és nyugati felében, Belső-Somogy déli felében kb. Nagyatád vonaláig és le a Dráváig. Minden-

féle cseréparut készítettek, edényt, kályhát, még padlásszellőzőt is. Turbéli Istvánnak az 1920-as években remekműve az az archaikus formájú, az úri konyhák rézsütőinek mintájára formázott kuglófsütője, melynek az alja is gerezdes (16. ábra). Éppen abban az időben kezdték az asszonyok inkább keresni az olyan sütőt, melynek az alja egyenes és csak az oldala gerezdes. De a háromlábú nyeles „lábulás” már abban az időben ritkábban készült, kiszorították a vasedények, de még pincékbe vittek ki ilyen (17. ábra)⁴⁵.

Rádió van a helységben, a vendéglős Schisinger Jenő lehetővé tenné, hogy nála hallgassák a vendégek, de még a kiscgazdák sehol sem hallgatják. Egy holdas testnevelőtelepet elkülönítettek, de nincs fel-

16. ábra. Cserép kuglófsütő kb 1920 körül, Turbéli István készítette Hedrehelyen, zsuppos háza padlásán volt 1966-ban Knézy Judit felvétele. RRM NF-5379

17. ábra. Cserép, nyeles háromlábú lábas „lábulás” kb 1920 körül. Készítette Turbéli István, Knézy Judit felvétele. RRM NF-5390

45 Egyeztettek a barcsi, nagyatádi, szigetvári agyagiparosokkal, hogy kinek meddig tart a körzete, melyet tele szekérrel felkeresnek, de vásárokon, piacokon együtt árulnak. Knézy 1974. 259-282.

szerelve, valószínű azért, mert a leventemozgalom nem népszerű.

Számos gondot megoldott volna a közlekedés rendezése. Hencsén 1924–25-ben lett vasútállomás 3,63 km-re, de elég rossz az odavezető út, esőben járhatatlan. Buszjáratról szó se volt addig. A községi pótdadó 50%-os, megszüntetését kívánatosnak tartanák. Községi jövedelem ingatlanokból nincsen. A tanyarendszer meglétét itt is hiába kérdezik. A kisgazdák birtoka 5–6 dűlőben szerteszt volt eredetileg kiosztva és az adásvételekkel még bonyolódott a rendszer, de tagosítást nem akarnak.

Birtokreform eredményeképpen Festetics Kálmán gróf 1262 kataszteri holdat bocsájtott rendelkezésre a község délnyugati határrészéről. Ebből 250 holdat vettek a lakosok birtokukba. A földéhség ezzel nem szűnt meg a pénzhány miatt. Az uradalomtól mégse bérelnék földet, de gépesítéssel sikerült előre haladniuk a kisgazdáknak. Fő jövedelmük állattenyésztésből és gabona-termesztésből adódik. A kisgazdák átlagtermése búza 10q holdanként, rozs 7q, tengeri 28q, burgonya 36q, zab 7q, utóbbi a legjövödelmezőbb terményük. Az uradalom terméseredményei ugyanilyenek. De az uradalmi földek ára 10%-al magasabb. A határban nincs terméketlen terület. A kisgazdák 50%-a van eladósodva, de árverés nem gyakori. Földet helybeli és hencsei magyar, főként református lakosoknak adnak el. A kisgazda háza és telke 1914-ben 15 000 korona, 1926-ban 110 000 korona. Mezőgazdasági szakismeretek terjesztésével senki se foglalkozik. A legjobban gazdálkodók Kozma János 37 kat. holdas, Váradi Sándor 37 kat. holdas gazdák. Az aratók 1/10-ed részt kapnak, a cséplőrész 5–7%.

Egy kataszteri hold jó minőségű szántóföld ára 1914-ben 700 korona, 1926-ban 900–1000 korona,

közepes minőségű	500	800-1000
gyenge	400	650-800
Egy kataszteri hold		
jó minőségű rét ára	1100	1200-1300
közepes minőségű	950	1050-1200
gyenge	850	950-1050

A kérdőíves válasz részletezi, hol vannak – az uradalmakat is beszámítva – a legjobb, közepes és gyenge minőségű földek. A távol lévő földek ára 15%-al kevesebb. A községtől távol nem laknak kint kisgazdák, az út oda-vissza 2 km. Egy hold hasznobére 1910-ben 10 aranykorona, 1926-ban 100 kg búza gazdák esetében, uradalmi földeknél 1914-ben 8 aranykorona, 1926-ban 60kg búza és az adó. A munkásviszonyokat jónak tartják. A napszám télen 12000, nyáron 35000 korona. A cseléd bére: 8q búza, 8q rozs, egy hold föld használatára, fél öl fa, 1–2 állat tartása, 36000 korona évi készpénz. A 22 dűlőnévről külön jegyzék van és nem hiányzik a statisztika sem. Lélekszám 1191, ebből magyar 1188, német 3 fő. Vallás szerint 254 katolikus, 807 református és 20 izraelita. A kereső lakosság száma: 100 hold felett 2 fő, 10–100 hold között 72 fő, 10 hold alatt 103, mezőgazdasági cseléd 135, ipar, kereskedő 6 fő.

A földterület megoszlása: szántó 3280 kh, kert 115 kh, rét 318 kh, szőlő 3 kh, legelő 363 kh, nádas és erdő 363 kh, terméketlen 176 kh, összesen 4512 kataszteri hold. Ebből a kisgazdáké szántó 1883, legelő 82, rét 263, szőlő 3, erdő 46 kataszteri hold. A községé 27 hold szántó, 38 hold legelő, 1 hold rét, 129 hold erdő, összesen 292 hold. Középbirtok 1 fő: 310 hold szántó, 2 hold legelő, 1 hold erdő. Fischl Kálmán nagybirtokos szántója 950, kertje 7, rétje 54, legelője 158, erdeje 166 kataszteri hold. Neki még Visnyén és Németladon is van birtoka.

A lakóházak száma 1910-ben 260, ebből munkásház 24. Építési módokról, uradalmi épületekről a rovat kihúzva.

Az állatállomány

1911-ben:	sértés 1812, juh –, sz.marha növ. 282, ökör 420, ló 503
1918-ban:	sértés 1082, juh 344, sz.marha 301, ökör 312, ló 451
1920-ban:	sértés 1264, juh 246. n.marha 207, ökör 267, ló 431.

Méhész 8 fő 1913-ban, kasos tartás. A gazdasági gépek számát nem töltötték ki.

Termények: búza 1036h (átlagtermés 7,71q), rozs 407h (6,29q), árpa 142h (5,02q), zab 307h (5,00q), tengeri 427h (7,94q), burgonya 148h (39,71q), cukorrépa-, dohány-, kender 6h (3,63q), bab-, takarmányrépa 30h (2,80q), búkköny 260h (15,19q,) lóhere 300h (17,71q), lucerna 25h (21,43q), ugar 71h, réti széna 318h (14,19q), szőlő 3h, gyümölcs, zöltség kihúzva.

Végezetül nem szándékozom külön összefoglalót, összegzést írni, mert ebben az esetben az volt a legfontosabb, ami ezekben a dokumentumokban van leírva, nem annyira azok a gondolatok, amelyeket bennem keltettek. Próbáltam ugyan együtt gondolkodni a kérdőív összeállítójával és a választ adókkal, sok gondolatom is támadt, még több kérdésem. A véleményemet, kiegészítéseimet a bevezetőben, a jegyzetekben, összekötő magyarázatokban, részben képekkel igyekeztem megtenni elsősorban néprajzi szempontból.

Minden tisztelettel, nagyrabecsüléssel Dr. Bodor Antalnak e kérdőíves forrásanyag összeállítójának, összegyűjtetőjének, a pótlások kidolgozójának és megőrzőjének, de közvetlen segítőinek is. Csak remélni tudom, hogy mások is kíváncsiak lesznek erre a forrásanyagra és a korszakra – nálam avatottabbak –, amelyben ez a fontos dokumentáció megszületett. (Ma is gond, de másként a kis lélekszámú, elnéptelenedés felé tartó, vagy nagyon is küszködő falvak helyzete). Külön tiszteletet érzek a sok-sok egykori falusi jegyző iránt, akik sokat törhették a fejüket a válaszokon. Róluk tudunk a legkevesebbet, egyszer talán majd ír valaki róluk is könyvet.

Irodalom

- BAKSAY S. 1896: Somogy megye. - In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. IV. Budapest, pp. 263-360.
- BORSOS B. 2011: A magyar népi kultúra régiói. Dunántúl, Kisalföld, Alföld. - Mérték Kiadó, Budapest.
- BOSZNAI V. 1858: Zselicről. - Vasárnapi Újság, október 17. p. 501.
- CSÁNKI D. (szerk.) 1912: Somogy vármegye monográfiája. - Budapest
- CSORBA J. 1857: Szakácsi. Somogy vármegye ismertetése. - Pest, Emich Gusztáv nyomdája, p. 251.
- ENDREI Á. 1912: Somogy vármegye népe. - In: Csánki D. (szerk.): Somogy vármegye monográfiája. Budapest, pp.197-222.
- EPERJESSY E. 2006: Puszták népe a Zselicben (1900-1950). - Mikszáth Kiadó, Horpács, pp. 3-698.
- FILEP I. 1858: Zselickisfalud. - In: Vasárnapi Újság, április 20. p. 22.
- F. SZABÓ G. (szerk.) 1933: Somogy vármegye és Kaposvár megyei város általános ismertetője és címtára, az 1932 és 1933. évre. - Budapest
- GÁBOS D. 1926. Csököly község monográfiája. - Budapest
- GAZDA I. 1984: In memoriam Bodor Antal. - In: Magyarország honismereti irodalma. Budapest
- GÖNCZI F. 1937: Somogyi gyermek. - Csurgói könyvtár VI., Kaposvár
- GÖNYEY ÉBNER S. 1931: Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához különös tekintettel a faépítkezésre. - Ethnographia XLII. 89-110.
- GÖNYEY ÉBNER S. 1933: Zselici kanászélet. - Ethnographia XLIV. 153-156.
- GYÁNI G. 2000: A szociálpolitika első lépései hazánkban. Darányi törvényei. - In: Fehér Gy. (szerk.): Darányi Ignác emlékülés. Kiadja a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Budapest, pp. 94-110.
- HOFER T. 1955: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. - Ethnographia LXVI.:125-186.
- HOFER T. 1972: A magyar kettős udvarok kérdéséhez. - Ethnographia LXXXIII.: 20-42.
- JANKÓ J. 1897: Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja. 7. Ház. - Budapest, pp. 11-22.
- KANYAR J. 1971: A gazdaságtörténeti kutatások jelentősége és szükségessége a Zselicben. - Pécs, Zselici Dolgozatok I.: 3-11.
- KAPITÁNY O. és IMRŐ J. (szerk.): 2001: Somogy Megye Népművészete. - Népművészeti Örökségünk sorozat, Kaposvár
- KATONA E. 2001: Posztóból készült viseletdarabok. - In: Kapitány O. - Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat, Kaposvár, pp. 173-194.
- KISS E. 1935: Alsó-Dunántúl mezőgazdasága II. - Kaposvár
- KNÉZY J. 1966: A hedrehelyi gölöncsérek. - In: Takáts Gy. (szerk.): A Somogyi Múzeumok Füzetei 7. Kaposvár, p. 56.
- KNÉZY J. 1974: A Bencsik fazekascsalád története. - In: Mándoki L. (szerk.): Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14-15.: 259-282.
- KNÉZY J. 1977: Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (18-20. század). - In: Kanyar J. (szerk.): Somogyi Almanach 27.: 3-92.
- KNÉZY J. 1980 : Faanyagok és fából készült használati tárgyak a zselici falvak paraszti háztartásában. - In: Zselici Dolgozatok V.: 36-39.
- KNÉZY J. 1984-1985. A somogyi parasztság gazdálkodásának és táji csoportjainak változásai (1850-1914). - In: Für L. (szerk.): Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984-1985.: 381-407.
- KNÉZY J. 1996: Csokonai és a csökölyiek határpere. - Hévíz 3. sz.: 23-25 (Knézy Edit néven tévedésből)
- KNÉZY J. 2001: Táj, népcsoportok története, művészeti hatások. - In: Kapitány O. és Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat. pp. 7-32.
- KNÉZY J. 2001: A paraszti viselet változásai a XVIII-XX. században. - In: Kapitány O. és Imrő J. (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat. pp. 207-248.
- KNÉZY J. 2006: A parasztszoba éke: a szemeskályha Somogy megyében a XVIII-XIX. században. - In: Holló Sz. A. és Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest – Veszprém, pp. 141-154.
- KNÉZY J. 2012: Piacozó falvak Kapos mente nyugati szakaszán (1890-1960) - In: A Néprajz és Múzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Miskolc, pp. 331- 348
- KOGUTOWICZ K. 1930-36: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. - Atheneum Nyomda, Szeged, p. 352.
- KÓSA L. 1991: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). - Néprajz egyetemi hallgatóknak 12. Dél-Dunántúl - Göcsejtől Sárközig. Budapest, pp. 248-265.
- KOVÁCS F. 2000: Darányi az agrártudományért és szakoktatásért. - In: Fehér Gy.(szerk.): Darányi Ignác emlékkonferencia. Kiadta a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Budapest, pp. 48-53.
- L. IMRE M. 1975: Varga János faragópásztor. - Somogyi Múzeumok Közleményei 2.:137-146.
- MALONYAI D. (szerk.) 1911: A magyar nép művészete. III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. - Budapest, pp. 3-304.
- MALONYAI D. (szerk.) 1912: A magyar nép művészete. IV. A dunántúli magyar nép művészete. - Budapest
- MOLNÁR I. 1987: Bodor Antal (1785-1955). - In: Für L. és Pintér J. (szerk.): Magyar agrártörténeti életrajzok. A-H. I. kötet. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, pp. 139-142.
- MOLNÁR L. 1975: Somogy megye mezőgazdasági szakoktatása 90 éves. - In: Molnár L. (szerk.): Kaposvári Mezőgazdasági Főiskola Tudományos Közlemények. Kaposvár, pp. 3-264.
- NAGYVÁTHY J. 1795: Közönséges instructio... Kézirat SML 138.
- NESZMÉLYI K. 2000: Darányi szerepe a mezőgazdasági szakmai törvényalkotásban. - In: Fehér Gy. (szerk.): Darányi Ignác emlékkonferencia. Kiadja a Mezőgazdasági Múzeum Budapest, pp. 77-93
- PALÁDI KOVÁCS A. 2011: Somogy, Somogyság, Somogyország. Zselic, Zselicség. - In: Magyar Néprajz I. 1. Táj, nép, történelem. Budapest, pp. 543-555.
- S. KOVÁCS I. 2001: Pásztorélet, Pásztorművészet. - In: Kapitány O. és Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Népművészeti Örökségünk sorozat. Kaposvár pp. 329-372.
- SZILI F. 1987: Vásárok Somogy megyében (1700-1848). - Somogy Megye Múltjából 18.: 182-220.
- TARJÁN G. 1991: Fáziskülönbségek a dél-dunántúli népi építkezés XVIII-XIX. századi történetében. - In: Cseri M. és L. Imre M. (szerk.): Dél-Dunántúl népi építészet. Pécs-Szentendre, pp. 90-112.
- VÉGH J. (szerk.) 1974: Somogy megye földrajzi nevei. - Akadémiai Kiadó, Budapest
- VIKÁR B. 1905: Somogy megye népköltése. - Budapest
- ZENTAI T. 2011: A Dél-Dunántúl hímes templomai, Szenna - Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, pp. 5-191.

Három Kapos menti község népének részvétele a katolikus egyház hivatalos jeles napi ünnepein, az 1930-as évektől napjainkig

LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA

Kaposvári Egyetem, Agrár- és Környezettudományi Kar
e-mail: lanszki.gabriella@ke.hu

LANSZKI-SZÉLES, G.: *Participation of the people of three Kapos villages on the official celebration of the Catholic Church from the 1930s to the present.*

Abstract: Recollection of religious holidays in the villages of Gölle, Kisgyalán and Fonó was completed on a calendar year, focusing on the most important church holidays. During the celebration human relationships between the villages were important and are important even today. The celebration of the sanctified days of the church year has changed over the past century for both the Church and the faithful due to the change in lifestyle, attitude, and the growth of material goods.

Keywords: religion, church, sanctified days, lifestyle, tradition, celebration, village

Somogy megye Külső-Somogy kistájához, Kaposvár vonzáskörzetéhez tartozó szomszédos falvak, Gölle, Kisgyalán, Fonó községek az elmúlt századokban, mind munkájuk, mind ünnepeik során szoros kapcsolatot ápoltak egymással. Mindhárom község vallását tekintve római katolikus. „A cselédség Somogyban is szinte egységesen a katolikus felekezethez tartozott.”¹ Göllében, Fonóban, a Magyar Kegyes Tanítórendnek volt birtoka, Kisgyalánban a Festetics család volt a birtokos 1945-ig. Fonó, Kisgyalán, Gölle az Igali járásba tartozó középparaszti jellegű községek voltak.

„A dolguk után járó emberek az 1960-es évekig, legtöbbször egyik faluból a másik faluba gyalog tették meg az utat. Ezért a szomszéd falubeliek, egymás határait, dűlőneveit nagyon jól ismerték, és legfőképpen jól ismerték, és ismerik egymás emberi tulajdonságait.”² „A közösségek gondolatvilágát döntően befolyásolták a mindenkor gazdasági, társadalmi viszonyok. Minden egyes falunak más a lelkiülete, még ha ugyanazon szempontok szerint szemléli is egy és ugyanazon ember, akkor is teljesen más jellemvonások domboródnak ki mindegyik közösségben. Ez az eltérő gazdasági adottságukkal is magyarázható”³ Gölle, Fonó, lélekszámban is vezettek Kisgyalán előtt. A háború előtt minden harmadik vasárnap miséztek Kisgyalánban, a másik két vasárnap át kellett menni Göllébe. Az 1960-as évekig minden második hétfőjén, majd azt követően Kisgyalánban is tart misét a göllei plébános minden hétfőjén. „Az 1960-as években Gyalánban a káplán tartotta a misét.”

Fonóban 1815-ben benediktálták a templomot, 1979-től Gölle látja el a lelkipásztori szolgálatot. Göllében a római katolikus templom barokk 1756-ban épült (1. és

2. ábra).⁴ A három falu esetenként együtt tartja meg egyházi ünnepét. Jelen munkában, e községeknek a legfontosabb egyházi ünnepeinek ismertetése visszaemlékezések által történt. Az emlékek visszaidézésével összehasonlítottuk, hogy az emlékezet határától, napjainkig milyen változásokon ment keresztül az ünnepség módja, hogyan változtak a hagyományok. A szigorúan napján tartott ünnepek, sok esetben átkerültek vasárnapra. A ruházat is sokkal fontosabb szerepet töltött be, szinte csak egyházi ünnepek alkalmával vásároltak, varrtak új ruhát. Az öltözködésben is az ünnepi hangulat megteremtése volt az elsődleges. „Az Egyháznak a magyar néplélekre való hatása fölmérhetetlen. A nép készséges szívvel fogadta be tanításait, úgy érezte, hogy szolgálai által Isten szól hozzája. Az evangélium magvetése nem hullott rossz talajra. Megfogant, gyümölcsöt hozott: életté, világnézeté, költészetté érlelődött.”⁵

Az 1930-as években is – ahonnan a visszaemlékezésünk indul – még ez a kép tárulhatott volna elénk: „Dunántúlon lépten-nyomon egy-egy fehér torony emelkedik a falut rejtő lombok, a nádas, zsupp tetős házak közül. A templom körülette: a falvak szíve; ott az iskola, ott a plébánia. (...) A Dunántúlon; egyik község a másik mellett, alig egy-egy puska lövésnyire. A tornyok mind fehérek. Külsőre majdnem valamennyi egyformának látszik. Akár csak egy kaptára épült volna mind. A templomokat közelebről nézve, látjuk, hogy a kizárólag hasáb alakra épült, a kaptafás-jezsuita stílusban tartott tornyokon még a torony sisakban legtöbb a változatosság; a sisak hosszúkás gúla (...), s a gömbökből szökkenik fel a csúcs. A torony sisakja sok esetben bádogosmunka, de csak olyan gyakori a cserép, vagy fazsindelyes torny-tető is. Fatornyot ma már alig látunk egyet-kettőt (...) A kőben gazdag Veszprémben könnyű volt kőtemplomot építeni; a kötelen Somogyban téglával építettek. (...) A Dunántúl legnagyobb része katolikus. Ezt mutatja a sok útszéli fakereszt.

A gazdagabb polgár vágyakozásának netovábbja, hogy szép kőkeresztet állíthasson háza elébe, a dűlőút-
ra, «Isten dicsőségére», mint a kereszték főlirata mondja, de a maga nevét se szokta lefeledni a jó Isten neve; mellől. Vízfolyások partján ott álldogál Nepomuki szent János képe, templomok táján az állatvédő, népszerű szent Vendel.”⁶ Írja Malonyai Dezső, A magyar nép művészete című művében a 20. század elején.

1 Eperjessy E. 2006: 397.

2 Lanszkiné Széles G. 2011/A: 112.

3 Lanszkiné Széles G. 2011/B: 181.

4 Szabó T., K. Goda Gy. 1984: 157.

5 Bálint S. 1937: 13

6 Malonyai D.: A magyar nép művészete – MEK mek.oszk.hu/01600/01671/html/index.html

1. ábra. A göllei templom

2. ábra. A fonói templom

Ebből a korszakból segítségül lehet hívni Fekete Istvánt, Gölle és Gyalán esetén egyaránt. A göllei toronyórát illetően olvashatjuk a Ballagó időben „Esperes bácsi akit a faluban Öspörösnek mondanak – néha megcsináltatja az órát, amikor az járni kezd, sőt út is, de ez csak addig tart, amíg a vándorórás el nem tűnik a Csomai út jegenyéi között, amelynek végén a „gőzös” jár, (...)”⁷ Manapság ez az óra pontosan jár, de van ami azóta sem változott: „Nagyanyámmal – elég ritkán – a faluban is sétáltunk, ami azonban mindig azt jelentette, hogy eltojtogtunk a gyaláni úton a Kisrétig, ami apám kaszálója volt. Ez az út - majdnem a templommal szemben Deres Kálmánék és Esküdték háza és kertje között vezetett ki a faluból a szántóföldek közé.”⁸ A 3. ábrán látható ez a gyaláni út, és több mint száz év távlatából a házak tulajdonjogát ma sem emlegetjük másképpen, bár Deresék házát illetően már más a tulajdonos, Esküdték háza is megújult azóta. „A Göllébe vezető földesút volt a Mise-út, amin a gyalániak mentek misére Göllébe. „Csak 1937-ben lett kövesút, mert a gölleiek bánták a földeket.” Gölle határához érve, kicserélték az „avétt” tutyijukat, cipőjüket. Mielőtt beértek volna a faluba, volt aki a „szé'ső házhoz” érve Deres Annusékhoz, a „csutakazalba, szénakazalba, polyváskóterbe” dugta a viseltes, lecserélendő lábbelijét, volt aki itt a templommal szemközti ház pitarjában tette le a régit, és vette fel az új tutyit, cipőt. Ennek a háznak a volt göllei tulajdonosa jegyezte meg: „Csak úgy sorakoztak a gyalániak lábbelijei a pitarban!”⁸

Ugyanígy cselekedtek a fonóiak is. „Mi, fonói lakosok a batéi vasútállomásra gyakran gyalog mentünk, a lábbelink sáros volt, azt lecseréltük a vasútállomáson, az állomás melletti kocsmárosnak adtuk át, aki megőrizte, míg érte mentünk. Szívességből tette.”⁹ „Göllébe sokszor mentek, mennek a kisgyalániak, 2004-ben Fekete István Göllében történt újratemetésekor elmesélték az akkor 70-év körüli kisgyalániak, hogy helyismeretük révén a gyászmise végeztével, hogy kerültek elé rövidebb úton a temetési menetnek, hogy többet láthassanak a temetésből.”¹⁰

Anekdota is szól az azokból az időkből, amikor még „vasárnaponként a misét Göllében tartották. A műút ekkor még nem épült meg (1920-as évek), így az ember lábbelije, mire Göllébe ért szerencsés esetben poros, rosszabb esetben sáros lett. Így történt Vitéz Csima József és id. Széles Tóka József esetében is, akik komák voltak. Húsvétra rapszódásból annyi pénzük összegyűlt, hogy kemény szárú csizmát tudtak venni, ami tudvalevő dolog, hogy ilyen csizma a grófokon kívül nem minden embernek adatott meg akkortájt. Ezért kellő becsben is tartották új szerzeményüket, erősen kaszálva, nagyra emelt lábbakkal, kerülgetve a friss harmatos fűvet lépegettek Gölle felé. Bánták erősen a csizmát, bánták, hát nem akarták összesározni. Egy idő után azonban fárasztóvá vált az óvatos lépkedés. Egyikőjük megszólalt (melyikkőjük, az a mindenkori felidézés pillanatától függ), a rokonsági fok kapcsán elhangozhatott így is:

⁷ Fekete I. 1976: 89.

⁸ Kovács Józsefné (Deres Teréz, 1937) szíves közlése.

⁹ Jeli J. 1998: 36.

¹⁰ Lanszkiné Sz. G. 2011/A: 117. 118.

3. ábra. Gyaláni út

– Komám!
– Na?
– Cseréljünk csizmát!
– Cseréljünk! – Tehették, egyforma méretű volt a két csizma. A csere után, miután már egyikőjüknek sem a saját csizmájára kellett vigyáznia, tapodták a jó anyaföldet, tapodták. Egyikőjük sem törődött már a harmattal, mert sajátját ugye megbecsüli az ember, de a másé az már más.

A misére egyébként a lányoknak is csinosan illett menni. Mikor divatba jött az orkáncabát¹¹ (ez már az 1950-es évek) akármilyen meleg is volt, „mese nincs”, fel kellett venni. Olvadoztak a lányok, olvadoztak, de nem vették le Göllébe érve sem a kabátot.”¹²

„A kisgyaláni templom (4. ábra) országosan védett műemlék. A templom különleges alaprajzával – kívül ovális belül kör alaprajzával – tűnik ki a tipikus körtemplomok közül. Az eredetileg fazsindely fedésű kupola tetejére építettek kis harangtornyot.”¹³ „Mivel a község lélekszáma kicsi, nem a legtöbb faluban megtalálható típusúra építették, nem nagy befogadóképességre tervezték. A göllei plébánia Canonica Visitatioja szerint 1781-ben építették újjá, míg a templomban látható latin nyelvű felirat piros betűkkel az 1737-es évet mutatta az építés évéül”¹⁴ A kupola a 21. században rézborítást, és új harangtornyot kapott.

A gyaláni templomról Fekete István a Ballagó időben említést tesz, amely szintén renoválásra utaló epizód. „Hova, hova? – kérdezte apám. – Csak ide Gyalánba uram. Egy asszony mondta a feleségemnek, hogy újra akarják cserepezni a templomot. Én cserepező mester vagyok uram.”¹⁵

4. ábra. A kisgyaláni templom

Újabb tetőcsere az 1950-es években történt. „A tönkrement fazsindelyt keskeny palára cserélték, pedig a fazsindely megmentéséért a harkályok is mindent megtettek. Annyira korhadt, előregedett volt a fazsindely, hogy csak úgy lüktetett az egész tető a piros sapkás fakopáncsok munkájától, akik belepték körbe-körbe a kupolát a kártevők gyűjtése közben.”

Az 1950-es évekig a templombelső díszítésének a módja, ma már szinte elképzelhetetlen: „régen nem-igen volt virágcserep a faluban, csak a demokráciában

¹¹ Az 1950-es évek végén az egyik lány édesapja, egész Pécsig ment az orkáncabátok megvásárlásának érdekében.

¹² Lanszkiné Széles G. 2007: 238.

¹³ Kisgyaláni római katolikus templom (műemlék) | Somogyi Érték somogyiertek.hu/somogyi.../kisgyalani-romai-katolikus-templom-muemlek.html

¹⁴ Olvasható Varga Gyula gyűjtésében (kézirat). Ott volt ez a római számmal felírt évszám, ahol most olvasható „Üdvözlégy Szent Kereszt, egyetlen reményünk” felirat az 1950-es évekig.

¹⁵ Fekete I. 1976: 263.

lett, ezért a piros muskátlik az 1950-es évekig piros, kék, körtemintás fazékba kerültek az oltárra.”¹⁶

Ezek után nem csoda, hogy a szintén az 1950-as években meginduló buszjáratról alkotott akkor 70 éves felüliek véleménye így hangzott, amit máig megőrzött az emlékezet: „A Kűs'ő soriak e' mentek megnézni a buszt, nagy híre lett neki, ki van ám világítva, ujjan vót mint a mennyország, mert sok lámpája volt. Minden újdonság volt, a be'ső soriak nem látták, mert Igalnak ment a busz először. Most meg üresen futkosnak az utcán a buszok.”

A 19. század végén született emberek számára, az akkori kis falujuk szegényes viszonyai közt, amikor még a virágcserep is ritkaság számba ment, nem csoda, hogy a kivilágított busz is csodálatot keltett. A hozzátett záró mondat, pedig már a jelen helyzetet tükrözi.¹⁷

„A szegénység miatt, a „pusztai cselédgyerekektől, – akik „mostoha körülmények között éltek” –, nem követelték meg a misére járást. Kinek nem volt jobb ruhája nem igen ment el misére.” „A pusztákról 1945-ig sem volt rendszeres a templomba járás. Oka részben a puszták több (esetenként 6-8-10) kilométeres távolsága, a megfelelő ruházat és lábbeli hiánya.”¹⁸

„A cselédasszonyok között azonban volt aki a „falusi” viseletet követte. Ugyanolyan, esetleg szebb ruhátára is lehetett, mint egy szegény parasztnak. (...) A belinert az idősök még az 1980-as években is viselték fekete színben. Fiatal lányoknak fehér, drapp esetleg sötétkék illett. Ez a téli kabátot helyettesítette az 1930-as 1940-es években. A fejkendő viselet is az 1980-as évekig szinte kötelező volt az idősebb generáció számára. A templomban viselték legtovább a kendőt, a 70–80 évesek még hordták 2007-ben.”¹⁹ Az 5., 6. és 7. ábrán a misére menést örökölték meg az 1930, 1950, és 2007-es években, Kisgyálánban. A cselédasszonyok: „Selemkendőt (drapp színű brokát anyagból) templomba, vagy gyelős ünnepen és családi eseményen kötöttek. (...) Ebben az időben (az 1930-as években) már csaknem minden családban az imakönyv és a rózsafüzér is megtalálható volt. (...) Szokásban jött, a leányok számára bérmláskor csontfődeles imakönyvet ajándékozott a keresztyanjuk.”²⁰ Csontfődeles imakönyv ajándékozása bérmláskor jelenleg is szokásos. Tehetősebb parasztcsaládoknál az 1930-as években húszon felüli imakönyv is lehetett egy nagycsaládban, a háborúba menő férfi

5-7. ábra. Misére menő asszonyok

16 „Manapság Pünkösdkor pünkösdi rózsza ha akkor épp virágzik, Űnapján fehér virág, esküvők, keresztlők, temetések alkalmával az illetékes család viszi a virágot, ami legtöbbször rózsza, szegfű, gerbera, frézia, amarillisz, krizantém. Szépen összepáztították virágokat. Szombat délután történik a virágokkal való díszítés, és takarítás. Az ünnepekhez alkalmazkodik a virágdíszítés a színeiben is.”

17 Autóbuszjárat megindítása, hogy községünket a megyeszékhellyel összekösse. 1948. júl. 20. Kaposvár-Gölle közötti autóbusz részére garázs biztosítás. Egyházközség udvarán lévő kocsiszín javítása. Mivel a 3090 lelket számláló lakosságával, Gölle teljesen el van zárva a megyeszékhelytől. MNL Somogy Megyei Levéltár Szemelvények a közigazgatási iratokból, vegyes számadásokból (1866-1948).

18 Eperjessy E. 2006: 399.

19 Lanszkiné Széles G. 2007:157.

20 Eperjessy E. 2006: 226. 399.

imakönyvétől, a gyermekek imakönyvéig. A legkorábbi fényképen olvasó, rózsafüzér, zsebkendő is látható az imakönyv mellett.

„A templomban az ülésrend a következő volt: nálunk nem a vagyoni helyzet, hanem a kor, és a nem határozta meg. A pap két oldalán balról a kislányok, jobbról a kislányok, a lépcsőn felül a kicsik, utána a nagyobbacska álltak, ott ahol jelenleg a kisoltár található.

A kisoltárt Wirth János akkori plébános, (jelenleg esperes) készítette a 1980-as évek közepén. A göllei templom áldoztató vasrácsából alakította át, mivel szakmája lakatos. Jelenleg a gyerekeknek két kispadot helyeztek el elől. Az 1950-es évekig a padosorok között középen álltak a nagylányok, mögöttük a fiatal menyecskék, míg *„teherben nem maradt”*, akkor leülhetett. *„A padokban elől ült a fiatalabbja, hátul az idősebbje.”* A kórusban fent a férfiak és a legények álltak a karzatnál. Az orgonánál ült a kántor és a tanító. Csupán az intéző és a felesége ült párban elől az oltárnál. Ma is a nők helye lent padokban van, a férfiak fent a kórusban tartózkodnak. Régen a gyerekek, nők nem mehettek fel a kórusba, ez a kitétel ma már nincs meg. Még a 2000-es évek elején is megszólalt azokat a nőket, akik felmentek a kórusba.

*„A templom előtt elhaladva háromszor kellett keresztet vetni, a nagy kőkeresztnél, a templom nyugati bejáratánál levő kereszt elérésekor, és az oltár magasságában a keleti részen. Amikor a templom déli oldalán levő járdán mentünk.”*²¹

„A magyar parasztság életében az ünnep jóformán egyet jelentett az egyházi év megszentelt napjainak ünneplésével. Az évkezdő adventtől az évről András-napig sok ünnepe és jeles napja volt a katolikus egyháznak.”²² Az ünnepekre való visszaemlékezést a naptári évhez kötődően készítették el, a legfontosabb egyházi ünnepekre összpontosítva. A falvak közötti emberi kapcsolatok is fontosak voltak, és fontosak ma is az ünneplés során is. Az egyházi év megszentelt napjainak megünneplése, az életmód, szemléletmód váltásnak, valamint az anyagi javak gyarapodásának köszönhetően változott az elmúlt évszázad során, mint az egyház, mint a hívek részéről. Kiragadott példák jól szemléltethető: *Most már a nők is felmehetnek a kórusba. A padok sarkában már nincsenek zászlók tűzve. „A legtöbb házban nagycsaládok éltek együtt: csak úgy özlöngött ki a nép vasárnap az utcára, mikor elindultak a misére.”* Ez ma már nincs így.

„Arra is volt példa, hogy a Plébános Úr nem áldoztatta meg a körösztyanyámat, mert végeredményben összeállt a M. Vendellel, de a M. Vendelt megáldoztatta! (1950-es évek). Körösztyanyám szégyenkezett. Más megítélés alá esett egy nő, mint egy férfi. Most már áldozhatnak házasság nélkül is.” Enyhülnek az előítéletek.

Szégyenkezni lehetett a rongyos tutyitalp miatt is. „A tutyit kötötték, vagy posztóbból készítették, vászonnal talpalták. A vászontalpalás, nagyon hamar leszakadt, így minden estefelé *„tutyitalpalás”* volt a *„téma”*,

ugyanis megszólásra adott okot, ha valakinek rongyos volt a tutyija talpa. Már pedig ez hamar kiderült, hiszen a templomban le kellett térdelni.”²³ Ma már tutyitalpalás sincs, kézzel harangozás sincs. Gombnyomásra történik a harangozás, már nem kell köteleket húzni sem.

„Érezni kellett a kötelek harangozásakor, a kicsi lélekharang nagyon vékony hangú meg kellett szakítani a harangozást, ha idősebb halott volt hosszan harangoztak.” Sajnos többször volt ok a harangozásra. *„Harsányiék elvitték Göllébe a gyereket gyónni, és megfázott a szánkón tudógyulladását kapott,”* ma már a fűtött templomokban ilyen eset nem történik meg.

Közösen történt az oltárterítők hímzése is, ma egy valaki hímzi, vagy tovább adják a következő asszonynak, aki tovább hímzi az oltárterítőt egyedül, abban az esetben, ha nem készen vásárolt. Az 1930-as években a hímzés még együtt történt: *„Pintér tanító az iskolába odahitta az asszonyokat, és rózsaszín, bordó rózsás oltárterítőket hímeztek.”* Sajnos az új előnyben van részesítve a régivel szemben: *„Nem akart elférni, ezért a legrégebbieket elégettük.”*

Az egyházi év naptári év szerinti ünnepei

Kisgyalánban az egyházi év ünnepeire a visszaemlékezés Bóna Lászlóné (Széles Rózsa) Nagynéném segítségével történt, ezért az Ő mondatai dőlt betűvel íródtak, és ekkor nincs hivatkozás.

Január 6, Vízkereszt

„Vízkereszt vagy háromkirályok napjával zárul a karácsonyi ünnepkör és kezdődik a farsangi időszak. (...) A víz megszentelésének, azaz megkeresztelésének szertartásából ered a magyar vízkereszt elnevezés. A szenteltvíznek mágikus ereje, gyógyító, gonoszűző, rontást megelőző szerepe volt. A víz és tömjén szenteléséből alakult ki a házszentelés.”²⁴

„Bemutatták Jézust a templomba. Ha hétköznapra esett, akkor is napján ünnepeltük meg, most már rátették vasárnapra, van neki már jó pár éve, hogy vasárnap ünnepeljük. A kommunista világ elnyomta a vallást.

Gyalog mentünk át Gyalánból Göllébe, akármilyen hideg is volt. Volt, hogy nagyon fújt a szél, a templomban is nagyon hideg volt, szinte megfagyott a combom, a templomban engedett fel.

Szerettünk csinosan felöltözködni, az ember kívánta az ünneplős ruhát amikor már kezdtünk nagylánykodni. A tanító elengedte az iskolából, aki menni akart ekkor a misére Göllébe. A gölleiek minket néztek, mi meg a gölleieket.”

Új ruha vásárlása elsősorban egyházi ünnepek alkalmával került sor, feltámadásra, elsőáldozásra, bérmlásra, búcsúra. Most is elhangzik alkalmanként: *„ez a misére járó ruhám.”* Az 1970–90-es évek közötti időszakban is nagyon fontos volt mindenki számára hogy a megjelenés méltó legyen az ünnephez. Manapság már előfordul farmer, póló és dzseki viselése is a szentmisén.

21 Lanszkiné Széles G. 2007: 173.

22 A katolikus egyházi év ünnepei A magyar parasztság életében ...hunyadi-laca.hu/zene/segedanyag/egyhazi_unnepek.pdf

23 Lanszkiné Széles G. 2011/B: 193. 194.

24 Tátrai Zs. Molnár E. 1997: 30.

Házszentelésre e három községünkben, jelen években nem tudunk példát hozni, azonban az ország más tájegységein még élő hagyomány. „Hazaérkezve, egyik családtag fölírja az ajtóra a G + M + B betűket, majd megszentelik a házat.(...) Ezt nem törölik le sokáig.”²⁵ 2018-ban is Mezőkövesden számos család kérte házának újra szentelését.

Február 2, Gyertyaszentelő

„Már 7. században a keresztények gyertyákkal a kezükben dicsőítő énekeket és zsoltárokat énekelve, a templomok és a szent helyek körül körmeneteket tartottak. (...) A szentelt gyertya, mint Krisztus jelképe egyike a legrégebbi szentelményeknek.”²⁶

„Pirosbetűs ünnep volt, utóbb vasárnapra tették. Minden ünnepnek volt éneke. Valóságos ünnep. Ha hétköznapra esett, akkor is volt menetel Göllébe misére. Az oltárra vitték a saját gyertyát, amikor a szentelés után kimentek érte mindenki megismerte a saját magáét.” Manapság mindenkit a padon vár a saját szentelt gyertyája, egy kis körgallérral védve, a viasz elleni lecsepegéstől.

A megszentelt gyertyát mindenki megőrzi. „Régen a szentkép alatt a falra szögbe akasztották a gyertyát, és két rózsaszín szalaggal átkötötték.” „Liturgikus színek jelentésében a rózsaszín az öröm színe.”²⁷ „A nép azonban még érzi a szimbolikus ábrázolásból áradó jelentést, az ő művészi felfogásával egyezik az egyházi művészet alkalmazottsága. Minden templomi képnek, tárgynak a vallásos gyakorlatban rendeltetése, szerepe van éppen úgy, mint az ő művészi módon kiképzett környezetének.”²⁸ „Majdnem minden háznál volt szentkép (8. ábra).”²⁹ Mindenki törekedett, hogy valamije legyen. Kaposváron ahol most a nagy buszmegálló van, volt az asszonyiac, ahol a szentképeket árulták, hitvány kis helység volt. Két szentképet tettek egymás mellé, vagy dupla képet ami nagy kép, 2 ágy fölé való. Az 1880-as években Mária viasz szobra volt felöltöztetve üveg keret mögött. „Kegykép, ill. -szobor másolatai számára készített szekrényke, mely a sarkos elrendezésű parasztszobák asztalszögletében, a szentsarokban függ vagy a sarokpadhoz építve áll. (...) Általában a templom kegyképéhez hasonlóan felöltöztetik, virág girlanddal veszik körül, a házat mintás papírral, ezüstműviával vagy szentképekkel bélelik.”³⁰ „A 19. század második felében az ország nyugati területének katolikus lakossága körében teret hódított a polgárosodó parasztság tisztaszobáinak szent sarkát díszítő „Mária-ház” divatja. A szobrot az asszonyok öltöztették fel színes ruháskákba, mellé tették a lányok menyasszonyi koszorúját és a vőlegény bokrétaját, majd szentképekkel és művirággal díszítették. Ez rendkívül színes és gazdag

8. ábra. Bóna Lászlóné (Széles Rózsa) visszaemlékezés közben

látványt nyújtó kompozíció.”³¹ Kisgyalánban az 1970-es évek közepén még volt ahol díszítette Mária ház a házat. A kisgyaláni templomban is található két Mária ház lourdes-i Mária, és gyűdi Mária. (9. és 10. ábra). Az ízlésvilág változásnak köszönhetően kevésbé látható helyen vannak jelenleg elhelyezve. „Ezek a képek a selyempapír virágokkal már avéttak.” Eredeti helyükön faragott stáció képek kerültek elhelyezésre.

„A hagyomány szerint vihar ellen hatásos a szentelt gyertya, ha villámlik, nagy vihar van, akkor kell meggyújtani a szentelt gyertyát.”

„Nincsen katolikus parasztház, ahol ne volna. Rendesen a sublót-, vagy ládafiában tartják, vagy pedig felöltöztetve a falra akasztják, hogy főképpen vihar idején meggyújtsák és imádkozzanak mellette.”³²

2018-ban Gölle, Kisgyalán, Fonó, hívei együtt ünnepelték meg Gyertyaszentelő ünnepét. A kisgyaláni, fonói falubuszok átvitték a híveket Göllébe a misére. Az elmúlt évtizedekben mindhárom község külön, saját falujában celebrált misén ünnepelt.

Február 3. Balázs-áldás

„Szent Balázs püspök ünnepe, torokfájás elleni áldás.”

„Fonóban különösen kiemelt tisztelettel ünnepelték: „A február 11-hez kötött ünnepet a lourdes-i jeleneteket,

25 Bálint S. 1989: 151.

26 Tátrai Zs.- Karácsony Molnár E. 1997: 41.

27 Liturgikus színek – Magyar Katolikus Lexikon. lexikon.katolikus.hu

28 Bálint S. 1937: 11. 12.

29 Bóna Lászlóné (Széles Rózsa) látható a fotón, visszaemlékezés közben. A szobában szentképek, és a saját készítésű díspárnák is találhatóak.

30 Mária-ház - Magyar Néprajzi Lexikon /mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1561.html

31 Selmeczi Kovács A. 2014: 234. 235.

32 Bálint S. 1937: 167.

9-10. ábra. Gyűdi Mária, Lourdesi Mária Mária házban

az asszonyok kilenc napig közösen a lourdes-i szobrokat kirakták a katedrára az iskolában vagy valamelyikük otthonában, és együtt imádkoztak. Megemlékezve arról, hogy 1858. február 11-én megjelent a Boldogságos Szűz Soubirous Bernadette-nek. Fonónak fogadott ünnepe nincs.

Az ünnepélyek méltó rangot kaptak a hétköznapi sorában, legyen az állami, egyházi vagy más jellegű ünnep. Március 15-ére műsorral készültek a gyerekek az 1940-es évek végéig.³³

„Érdekes feljegyzés az átmeneti korszakból: 1946. márc. 5. Márc. 15-ei ünnepély megrendelése.

1. Mise 9-kor
2. Himnusz
3. Megnyitó beszéd. Tartja: Világos Ödön.
4. Szavalatok
5. Ünnepi beszéd. Tartja: Berta Lajos
6. Szavalatok
7. Szózat

1946. ápr. 4.: Ünnepi mise, majd utána program szerinti ünnepség, amelyet mindkét helyen (Kisgyalán, Gölle) a nemzeti bizottságok állítottak össze.”³⁴

Hamvazószerda

„A nagyböjt a keresztény egyházban a húsvéti előkészület ideje, böjtöléssel, egyházi és népi ájtatosságok végzésével. Jézus 40 napi böjtölésének és kínszenvedésének emlékére tartják. (...) Hamvazószerdától húsvétvasárnapig tart, utolsó előtti hete a virághét, amely a virágvasárnapkal zárul Ezt követi a húsvétvasárnapig

tartó nagyhét.”³⁵ „Húshagyó vasárnap után 40 nap böjt. Homlokra hamuzás, a tanító elengedte a gyerekeket az iskolából, mivel a napján szerdán tartották, most vasárnap van a hamvazkodás. Nagybűjtben húsevés egyáltalán nem volt!”

Virágvasárnap

Fekete István így emlékezik vissza: „Virág vasárnap előtti hétfőn azt mondja barátom, Puska Péter, hogy eddig nem beszélt róla, most elárulja, hogy a Potyondymalom előtt, a nádasban talált egy különös fűzfabokrot, amelyen akkor még nem nyíltak ki a barkák, de ha kinyílnak, akkorak lesznek, mint egy-egy szem nagy dió... – Más nem tud róla – mondta Péter jelentősegteljesen, s én már majdnem esküre emeltem kezem tőlem nem is tudja meg senki... de erre már nem volt szükség, mert Péter hozzátette még: - Neked elmondom, mert tudom, hogy te nem vagy olyan... Barátom bizalma mélyen megrázt, mert a tavalyi virágvasárnapom úgyis teljesen elromlott. Az történt ugyanis, hogy Tóka Józsi bácsi, aki a passióban Jézust énekelte, a szenteléskor kihúzza kezemből a barkát és magasra tartotta, hogy el sem vehettem tőle (...) A haragtól már könnyem csordult (...) amikor megláttam Jóska bácsi bütykös, csizmás nagy lábát közvetlen a pad éles lába mellett, s az orgonapadon abban a pillanatban nem ült senki (...) és nem is vette észre senki, hogy a padot én pár centivel idebb húztam, hogy a lábak Jóska bácsi lábánál legyenek. Ha a mester – azaz apám – leül a maga nyolcvan kilójával... ami a következő pillanatban már meg is történt és Jézus-Tóka Jóska bácsi szemei a fájdalomtól majd kiugrottak. – Mester úr! Mester úr, az Istenért, szálljon

33 Lanszkiné Széles G. 2013/A.: 159.

34 MNL. SML. Szemelvények a közigazgatási iratokból, vegyes számadásokból (1866-1948)

35 Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997: 82.

le a lábamról... Jézus-Tóka Jóska bácsi az nap majd-nem ölben vitte haza bal lábát... s erre gondolva (...) remélhetem, hogy az idén a virágvasárnap - Péter csodabarkáival – jobban sikerül.... – Holnap reggel meg is szedhetnénk – mondta Péter – már majdnem egy hete láttam s eddigre biztosan kinyíltak.”

„János evangéliumában így ír:”Jézus Jeruzsálemben jó, pálmaágakat vőn és kiméne elébe, és kiált vala: hozsánna!” Ahol a pálma a kedvezőtlen éghajlat miatt nem él meg, más növényekkel helyettesítik: puszpánggal, tiszafával és fűzfaágakkal. Közép-Európában, s így nálunk is, a kora tavasszal virágzó fűzfaág, a barka helyettesíti. A nap magyar elnevezésében is ez a tavaszi ághoz, virágzáshoz való kapcsolódás jelenik meg.” A barkás fűzfaágakat szenteli be a pap, ezzel vesznek részt a hívek a körmeneten, majd hazaviszik, megőrzik.”³⁶

„Virágvasárnapi *bárkaszentelés* egyházi eredetű népszokás ugyan, de a szentelt barkát felhasználták rontás ellen, gyógyításra, mennydörgés, villámlás elhárítására is. sokfelé élt az a hiedelem, hogy a szentelt barkát nem szabad bevinni a házba, mert elszaporodnak a legyek és a bolhák, a tojásból nem kelne ki a csirke.”³⁷ „Mert büjt lilában teszi a pap a misét. A bárkaszentelés napja, Húsvét előtti vasárnap. Azért kell hazavinni a két szentelt barkát, hogy a villám ne csapjon a házba.”

2018. január elején az enyhe télnek köszönhetően, a kaposvári piacon már barkát árultak, ezt elmondtam 88 éves nagynénémnek Kisgyalánban, mire Ő: „Akkor el kell mennem a halastóra barkát szedni, mert ha már most van, akkor mire a bárkaszentelés lesz, addigra már elnyílik.” Mivel Ő szokott gondoskodni a barkáról minden évben, és ehhez előre látásra is szükség van, az időjárás, és maga az ünnep ideje is befolyásolja, hogy a barka épp nyílik-e virágvasárnap.

Szántai Árpádné (Bank Rózsa 1926) kivitte a temetőbe a barkát az 1980-as években, amire azt a tanácsot kapta, hogy „*inkább vigye haza tűzze a rag alá, mert jó villámcsapás ellen.*” Szót is fogadott haza is vitte. Valószínűleg édesanyja még kivitte a temetőbe a barkát, erre emlékezve tette Ő is. Azonban ez a hagyomány, hogy valóban miért szokták kivinni a temetőbe a barkát már a feledés homályába veszett Kisgyalánban. Ő volt az idősebb, azonban a meggyőző érvelésre a „fiatalabbtól” (1930) elfogadta az újabb keletű hagyományra vonatkozó tanácsot. Még régebbi hagyomány szerint, „Somogyban a barkát sírhalomra tűzik, hogy a vakondok ne túrja fel. (...) A virágvasárnap megszentelt ciróka (barka) egyrészét Kéthelyen tűzre teszik, hogy füstje megakadályozza a villám lecsapását. Másik részét húsvét napján a mezőre viszik, letűzdelik, hogy a jég elkerülje a vetéseket. Ilyenkor mindenfelé térdén állva ajtatoskodó embereket látni földek között.”³⁸ „Ha az új ház építéskor, túr fel a pucok (vakond) akkor nemsokára halott lesz a háznál.” A hagyományok szövevényében ezt a szokást még ismerik Gyalánban, annál is inkább, mert példát is tudnak hozni rá, az elmúlt száz évből.

„Minden sírt rendbehoznak. Azokét is, akiknek már nincs családbeli gondozójuk. Végül a sírokra barkacsokrot raknak.”³⁹ Az 1990-es években Kisgyalánban még szokás volt azoknak a síroknak a rendbehozatala, ahol nem volt hozzátartozó.

Érdekes egy-egy hagyomány jellegének megváltozása. Gyerekkoromban, az 1970–80-as években, nem vittük be a barkát a házba, hogy nehogy „*ne keljenek ki a csibék tojásból.*” A gondolkodásmód megváltoztatja az adott hagyományt, ha már „idejét múlttá vált.” Amióta, nincs otthon keltetve csirke azóta, díszítheti barka a lakást, hiszen nem nullázza le a kelési százalékot a barka jelenléte a házban.

„*Virágvasárnap az igali bábos kirakódott Göllébe, de Gyalánba is megállt a bábos a kocsiával.*” „Pékek, sütők a városiasodó helyeken voltak többben (Szigetváron négy (két pék, két sütő), Kaposváron 3, Igalon, Nagyatádon, Tabon 2–2.”⁴⁰ Igalban a 20. században is működött tovább a bábos.

„*Húsvétra a bábostól vett bábló, bábbaba, volt a húsvéti ajándék, de nem a saját gyerekek számára, hanem a komaasszonyoknak, vagy az Ő gyerekének. Párosan illett vinni az ajándékot minden évben. Nem volt ám rá pénz, hogy a saját gyereket is ellássák bábkenyérrel az 1930–40-es években!*” Azonban az 1970-es években már az itthon maradt gyerekek az Andocsi búcsút a rózsaszín, és citromsárgaszínű bábolvasókkal társították.

„A gyerekeknek szánt búcsúfia közül a *mézeskalács*, különösen pedig a mézeskalácsból készült olvasó a legáltalánosabb. (...) Nem lehetetlen, hogy a mézeskalács valamikor kultikus eledel, *eulógia*, vagyis szentelmény volt. Erre utal az a mézeskalácsosok között élő hagyomány is, hogy ezt a mesterséget a barátok találták ki.”⁴¹

Nagycsütörtök

Elmentek a harangok Rómába, a haragok ettől a naptól nagyszombatig nem szólaltak meg, hanem a kereplő volt hívatott hangot szolgáltatni. Göllében egyszerűbb kézi kereplő volt (11. ábra). Kisgyalánban a kereplő (12. ábra) hengereinek bütykei lecsattantak, ez helyettesítette a harang hangját Gyalánban. A kereplő a községházán (ma Coop bolt) volt elhelyezve, háromszor szólaltatták meg naponta, csak csattogott, ezért a külső sorban nem hallották, csak a templom körül volt halható. „A csörgőről⁴² és a kereplőről feltételezik, hogy alkalmasak a gonosz szellemek elűzésére.”⁴³

„A fakereplőt még az 1960-as években is használták, kiváltság volt azt működtetni.”⁴⁴ „*Lányok is hajthatták, úgy kellett hajtani, mint a répavágót.*” Ez a fake-replő az idők során „*elveszkeledött.*”⁴⁵ 2007-ben ezt a választ kaptam a kereplő hol létét illetően. Azonban a későbbiek során, amikor szóba került a kereplő, akkor

39 Bálint S. 1989: 202.

40 Knézy J. 2013: 257.

41 Bálint S. 2009: 116.

42 Az 1970-es években még betlehemezéskor láncosbotot csörgettek a gyerekek, majd lassan „lekopott” a lánc a botról.

43 Rosta E. Rábai A. 2007: 229.

44 Dr. Szabó Gyula szíves közlése

45 Várkonyi I. 1988: 62. Tönkre megy, elkallódik, csak tárgyra vonatkozik.

36 Tészbabó J. 2011: 7. 47.

37 Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997: 88.

38 Bálint S. 1937: 80.

11. ábra. A göllei kereplő

12. ábra. A kisgyaláni kereplő

kiderült, hogy átkerült Göllébe. Annál az egyszerű oknál fogva, hogy a községházából élelmiszer bolt létesült, így a kereplő mivel a gyaláni templomban nehezen fért volna el ezért került át Göllébe. Mindegyik falu természetesen arra emlékszik jobban amit tőle vittek el. A gölleiek ugyanígy emlékeznek arra, hogy az áldozórács viszont tőlük került Gyalánba, sőt még Kaposvárra is vittek belőle.

Nagypéntek

A szertartás⁴⁶ 2017-es évben Kisgyalánban volt, A gölleiek jöttek át autóval Kisgyalánba. Azért volt Kisgyalánban mert itt valószínűsíthető volt, hogy többen lesznek a szertartáson.

„Nagypénteken nem volt szokás tüzet rakni.” „A nagypénteki böjt abban is megnyilvánult, hogy minél később kezdték el a főzést, mert a babona szerint, aki először tüzet gyújtott, oda mentek mind a nem kívánatos férgek bogarak. Ezért lesték a gazdaasszonyok, kinél száll már a füst, hogy ők is nyugodtan neki kezdhessenek.”⁴⁷

„A római katolikus egyházközösségekben hagyomány a Szent Sír templomi felállítás, vagy ahogyan Somogyban általában mondják Isten koporsójának az imádkozással való őrzése. Az iskolás gyerekek – fél óránként váltva egymást – térdepelnek előtte, de a felnőttek is eljönnek a templomba. (...) Göllében a nagypénteki pas-

sió elénekzése után a nagyszombat esti feltámadásig az asszonyok „Istent csókúni” mentek a templomba. Az oltár alatt egy kihúzható koporsóban feküdt az Úr Jézus szobra. Ezen alkalommal a hívek pénz is adományoztak a templomnak.”⁴⁸ Göllében 2018-ban hófehér szegfűvel történt Krisztus koporsójának feldíszítése (13. ábra).

Kisgyalánban az 1980-as évek második feléig volt hagyomány a Jézus csókolás, itt nem lévén Jézus koporsója Jézus szoborral, a következőképpen történtek az előkészületek: „Vettem a vánkost⁴⁹, fehér lepedőt és az oltár előtti dobogóra leterítettem a lepedőt és rátettem a vánkost, és ráfektettem a keresztet, Jézus feje alá került a vánkos. A kereszt végében egy kis hosszszűkás bádógtálca volt, ebbe lehetett dobni a pénzt. Az öregebbje letérdepült, és megcsókolta a kereszten lévő Jézust.” Ma már a kereszten lévő Jézus lábának megérintése vált általánossá. A csókolás hagyománya az „öregebbje”, az 1900-as évek elején születettek elfogyatkozásával szűnt meg. „A szentsír eredetileg csupán a keresztből állott. Ezt fődtek be gyászénekek kíséretében gyolccsal, sőt miseruhával és stólával is. (...) A szentsír, másként Úr koporsója, Csököly katolikusaik ajkán Isten koporsója, sajátos hazai, illetőleg közép-európai liturgikus fejlemény.”⁵⁰

13. ábra. Jézus koporsója szobor Göllében

46 Szertartás, és nem szentmise mert az oltárfosztás miatt nincs oltárterítő.

47 Knézy J. 1975:112.

48 Király L. 2002: 58.

49 hímzett diszpárnát

50 Bálint S. 1989: 259.

Nagyszombat

„Hazánkban különös fénnel szokás nagyszombat délután a föltámadást megünnepelni. Tudjuk, hogy a föltámadási körmenetet csak Közép-Európában ismerik.”⁵¹ „Nagyszombaton véget ér a negyvennapos böjt.”⁵² „Ekkor a körmenetet a templom körül, a Tanító tartotta Pap nélkül. A tanító megtanulta a kántorizálást (eleve kántortanító végzettségűek voltak). Zászlóval, feszülettel, kimentünk a templomból a kövesútra, megkerültük a templomot. Délután 5 óra felé volt a körmenet. A templomatyja vitte a Jézus szobrot megölelte egyik kezével, ahogy tudta. Keresztet, zászlót egyházközségi tag, de mindig férfi vitte. „Feltámadt Jézus e napon.” A Kántort (Tanítót) követte majd 50 gyerek, fölőttek utánuk.

Feltámadásra rózsaszín mosóruha, vagy piros. Húsvétra mindig új ruhát kaptunk.” „Dicsőség az Istennek, békesség az embereknek!” Ekkor szólaltak meg újra a harangok. Rózsaszín, vagy fehér hortenziát vásárolnak Húsvétkor díszítésként. A demokrácia előtt tojásért cseréltek rózsaszín jácintot.”

„A nagyszombat este tartott feltámadási körmenet szakrális célzatai mellett nyilvánvalóan egy archaikus tavaszezdő szokásnak, a határjárásnak átmentése, az ember közvetlen életterének: otthonának és mezejének, a zsendülő határnak mágikus körbe foglalása, vagyis a gonoszok ártalmának kizárása a közösség világából. Ebben a szemléletben gyökerezik egyébként a búzaszentelő és úrnapi hagyományrendje is.”⁵³ „A nép szereti a kollektív ájtatosságokat, szereti a búcsújárást, a vezeklésnek és elégtételnek ezt a nyilvános módját, amely különben a keresztényéletnek, e földi zárandoklásnak is olyan mélységes szimbóluma.”⁵⁴

Húsvét

„Az ételek megáldására már Jézus Krisztus is példát adott a csodálatos kenyérszaporítással és az Utolsó Vacsorán.”⁵⁵

„Régente, ezt már csak hallomásból tudom a favágítóra tették ki a sonkát megszentelés végett.” „Favágító a favágók sajátos eszköze, melyen a fát vágják. Balaton vidékén, az udvarnak azon része, helye, hol a fa áll, hol faragcsální s fát vágni szokás.”⁵⁶

„Az 1950–60-as években volt aki biciklivel vitte el Góllébe a sonkát megszenteltetni.” Ma Kisgyálban a misén történik a megszentelése a tornának, sonkának, tojásnak, kalácsnak. „Aki betegség, vagy más súlyos ok miatt nem tudta ételét Ladra elvinni, az hajnalban a favágítóra helyezte, ahol hite szerint Isten angyalai szentelték meg. Ez a hiedelem Boronka, Görgeteg, Kádárkút, Csököly katolikus cselédnépe között is él.”⁵⁷

„A fiúknál szokás volt, hogy a hímes tojásokat „kókányolták”, ami a tojások összeütését jelentette, akiknek nem törött össze a tojása, az győzött.”

„Húsvéti szórakozás volt Kisgyálban a hímes tojás dobálása 2 Ft-ossal. A földre letett tojástól 1 méterre kellett állni, az 1950-es évek elején használt elég nehéz és nagy nikkel 2 Ft-ossal kellett eltalálni a hímes tojást, ha beleállt a pénz, akkor a dobóé lett, ha ötszöri próbálkozás után is sikertelen volt a kísérlet, a tojás a tulajdonosáé maradt 2 Ft.”⁵⁸

Fehérvasárnap

A lánygyermek cseperedésekor a 10–12 éves lányok szokása volt férjhez menetelig, a komatál hordása húsvétot követő fehérvasárnap. „Az ifjúsági komálás, mátkálás lényege az életfogytiglani barát kiválasztása s a barátság szertartásos megkötése.”⁵⁹

„Fonóban természetesen tudták, ismerték a szokást, de érdekesen alakult az „alkalmazása”. (...) „A tálat csipkés kendővel leterítve úgy vitték, mint a kisgyereket. (...) A tanító is tudta ki kinek a komája, „a te komád válaszoljon.” (...) Fonóban, a régi falurészben nem gyakorolták a hagyományt, komatálát csak az új Kossuth utcában hordták.” A régi falurészen értendő a Petőfi utca, oka a különböző szokásnak hogy itt a lakosok vérrokonok voltak, míg a Kossuth utcában nem.”⁶⁰ A komatál hordás, mint a neve is utal rá, komák közt történik, ami választott úgynevezett műrokonság. „A Zselicben is ismert volt a komatál (mátkatál) küldésének hagyománya. A katolikus cselédség körében az 1920-as évek közepéig élt. A leányok fehérvasárnapon (mátkáll- vagy komázó vasárnapon), de templomba, bálba is fehér vagy fehéres ruhába öltöztek.”⁶¹

Kisgyálban az 1920-as években születettek még választottak komát, és megtartották egész életükben ezt a komaságot. Azonban a II. világháború éveiben már nem választottak komát. A háború nyomozó hangulata is kihatott a népszerű hagyomány megszűnésére, kevésbé volt a vidámságot sugalló komázáshoz kedv, mikor a fronton harcoló apjukért aggódtak a lányok. Mint ahogy lakodalmakat is 1946-tól tartottak újra. „A háború után 1946-ban igen sok házasság kötöttet, mivel a háború alatt nem igen volt kedve senkinek házasulni. A Plébános is kifogyott már a magasztos beszédekből a sokadik ceremónia után, s így fakadt ki: „Hát nektek már mit is mondjak!”⁶²

Több hagyománnyal kapcsolatban hangzott el, hogy a „háború után már nem volt szokás.” A változó világkép, a rendszerváltás mind hatással voltak a hagyományok átalakulására. „Ti is a templomban tanultátok a hittant, nem engedték be az iskolába.” hangzott el az 1930-ban született részéről az 1968-as számára.

51 Bálint S. 1937: 87.

52 Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E: 1997: 96.

53 Bálint S. 1937: 88.

54 Bálint S. 1937: 11. 12.

55 Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E: 1997: 97.

56 Favágító | A magyar nyelv szótára – Czuczor–Fogarasi | Kézírókönyvtár <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a.../favagito-5D77B>

57 Bálint S. 1989: 297.

58 Lanszkiné Széles G. 2007: 172.

59 Lévainé Gábor J. 1963: 230. 231.

60 Lanszkiné Széles G. 2013/B: 272.

61 Eperjessy E. 2006: 226. 242.

62 Lanszkiné Széles G. 2007: 196.

Búzaszentelés

Márk evangélista ünnepe. E nap jellegzetes szokása a búzaszentelés, amelyet általában Márk napjának délutánján, ritkábban az ünnep utáni vasárnap tartottak.

„Irgalmasság vasárnapja, búzaszentelési körmenet április. 24. Szent Márk napján. Szárba szökött a búza. Úsztörgye alá beszúrták a búzaszálat, vagy a lécs és a cserép közé. A mise után Őtözetesen (ahogy a misén voltak, azon módon) kimentünk a határba, a legközelebbi búzatáblába. „Hallgasd meg Uram könyörgésemet! Engedj meg minekünk, jó termékeny vetéseket.” A gyalániak nem mentek vissza a búzaszentelés után hálaadásra Göllébe a templomba, Gyalánban nem volt körmenet. Ma már nincs körmenet, a sekrestyés viszi ki az oltárra a megszentelt búzaszálakat, amiből visznek haza a hívek.” A búzatáblák mérete sem akkora, mint a táblásítás előtt, nem a kisparcellás módon művelik a földet. Ha elindulnának a körmenetre, valószínűleg nagy volna az esély arra, hogy a régi jól járható dűlőutat sem lelke meg hozzá, vagy ha nem szántották be, akkor nincs gyalogosan a közelben aránylag hamar elérhető búzatábla. „2018-ban Kisgyalánban elfelejtettek búzát vinni a templomba, így a Domit szalajtották el a legközelebbi búzatáblába búzáért.”

Fonóban is: „Az egyházi ünnepekre mindenki szívesen emlékezett vissza, kiemelve a közösen végzett előkészületeket, a közös határszentelést. „Szent Márk után következő vasárnap, az 1950-as évekig, kivonultak zászlókkal, keresztekkel a Geccseny felé búzát szentelni. Itt a határban a pap a négy világtáj felé fordulva négy evangéliumból énekelt áldást kérve a határra. A megszedett búzacsokrot megáldotta a pap, a templomban elosztották a búzaszálakat.”⁶³ „A búzaszentelési körmenetet az ötvenes évek elején betiltották, azt követően vagy a templom falain belül végezték el a búzaszentelést, vagy kénytelenek voltak még arról is lemondani.”⁶⁴ Jelen években a templomban történik a búzaszentelés Fonóban is.”⁶⁵

Keresztjárási napok

Áldozócsütörtök előtti hétfő, kedd, szerda, testi-lelki javakért könyörgő, imádságos napok.⁶⁶ „A keresztjárási napokon, Fonóban, fagyoszentek reggelén közösen elmentek a négy kereszthez. Az 1940-es évek végéig kerekedtek fel, főként asszonyok a keresztekhez. Az elsőnek felkeresett kereszt a Kis-erdőnél, a Fonai Márton házához közel lévő kereszt, ezt Kis Fonai Sándor öreganyja állította férjéért, aki eltűnt a háborúban. A következő állomás a Keczei kereszt a Farkas-agárcsánál, majd ezt követte a Várnál lévő, a kultúrháznál, illetve a volt géputvar mellett, ez a malom felé vezető úton található kereszt volt a határ a falu és a kegyes tanítórend birtoka között. A keresztjárás hétköznapi esemény. A keresztek felé imádkoztak, énekeltek. Csak a szorgalmasabbjai mentek el rá, 10-12 személy, akinek nem volt annyi állata, vagy otthon volt az anyósa, aki etetett helyette. Vagy aki nagyon akart, rá

tudott készülni, korábban ellátta az állatokat. Aki egyes asszony volt, anyóستól külön háztartásban, több teendője akadt reggelként, nem volt segítségé.”⁶⁷ Az ünnep és munka nem elválasztható egymástól, az egyik kedvéért áldozni kell a másikért.”⁶⁸

Áldozócsütörtök

„Jézus Krisztus mennybemenetelének ünnepe Húsvét után 40 nappal, ekkor volt az elsőáldozás. Ami minden esetben csütörtökön tehát a napján volt megünnepezve. Megtörtént az 1930-as évek második felében, hogy a Nagyberki búcsúval egybeesett.” Aminek az lett a következménye, hogy az éppen akkor Göllében elsőáldozó kisgyaláni Széles Rózsa, akinek nagyszülei Nagyberkiben laktak, azért nem kerülhetett rá a Göllében az ez alkalommal készült csoportképre, mert indulni kellett a Búcsúba. Amit szintén a napján tartottak, lévén sátorosünnep, megengedhetetlen volt, hogy a közvetlen családtagok ne vegyenek részt rajta. Azonban a fényképet illetően, némi vigaszt nyújthatott, hogy amikor Grábner fényképész hozta az elkészült fotókat, őt külön lefényképezte, amire valószínűleg nem kerülhetett volna sor ha a csoportképre rákerül. A somogyi kis falvak akkori egymás közötti szoros kapcsolatát bizonyítja, hogy tulajdonképpen ez a búcsú Mosdós egyházközség búcsúja volt, Nagyberkinek ekkor még, nem lévén saját temploma. Ezért a szomszéd községgel együtt tartotta a búcsúját. A zenét a szalacscai cigányok szolgáltatták. „Húzzátok szalacscai... Két, három cigány húzta, a Mama leintette őket.” Az elsőáldozásokat az 1950-es évekig Göllében tartották, melyről egy 1942-es fotó is tanúskodik (14. ábra). Az áldozási csoportképen látható Parragi Béla körül összegyűlt nagyszámú gyereksereg. Gölle, Kisgyalán, Fonó, Imámpusztá nyolc év körüli gyerekei. A következő 15. ábrán a Nagyberki templom szentelése látható. „Akkor még, nem kívántak uniformizálódni. Nagyberkiben, az 1946-os templomszenteléskor készült fénykép a falvak közötti viseletbeli különbségről tanúskodik. A templom sarkánál a hosszú ruhás pulaiak, középen a térd alá érő bő szoknyás gyalániak, kissé távolabb mögöttük az attalaiak viselete látható.” (...) Ma már távo-

14. ábra. Elsőáldozás Göllében 1942

63 Cséplő József szíves közlése.

64 Bognár S. 2001: 04. 29.

65 Lanszkiné Széles G. 20013/A:

66 keresztjárási napok – Magyar Katolikus Lexikon. lexikon.katolikus.hu

67 Pál Elemérné (Zóka Margit) szíves közlése

68 Lanszkiné Széles G. 2013/A: 159.

15. ábra. Templomszentelés Nagyberkiben

16. ábra. Templomszentelés Mezőkövesd

labbi helyekre is szerveznek búcsújáró kiránduló utakat. 2000-ben Mezőkövesden az új „Kistemplom” szentelésén is több gyaláni is részt vett, ahogy ezt fénykép is tanúsítja (16. ábra). A képen Major Károlyné által készített zászlót viszik a Kisgyalániak.”⁶⁹

Pünkösöd

„Két napos ünnep, senki nem dolgozott ilyenkor. (A lovak ekkor kaphatták, az úgynevezett pünkösdi betegségért, mert nem mozogtak, nem dolgoztak.) A pap pirosba teszi a misét. Szentlélek eljövételének ünnepe. „Szentlélek Úristen, áraszd reánk ...”

„A kétrészes viselethez felül tartozott a blúz, amely többnyire galléros selyemblúz volt. Ez színében egyházi ünnep szerint is változott. Pünkösdkor piros, fehérvasárnapkor fehér blúz illet.”⁷⁰

„Mindenki nagyon szépen felöltözött, Sinkovics Ferkó bácsi mire a rossz ruhából felöltözött, csak a mise derekára ért oda Göllébe. Nem volt ám 5-6 férfiruha, mint most! Abba' tették el amit vasárnaponként rávett magára!”

Úrnapja

„Pünkösöd után Szentháromság vasárnapja következik, Somogyban több 18. század végi templomunkat szentelték tiszteletére, ezen a napon megyénkben sokfelé van búcsú (pl. Büssü, Balatonlelle stb.). A következő csütörtökön van Úrnapja, s mivel ez a katolikusok egyik legnagyobb ünnepe, régen munkaszünet és munkatiltalom kapcsolódott hozzá (jelenleg a következő vasárnap tartják meg. Úrnapján mindenütt körmenet volt, ahol a pap baldachin alatt vitte az Oltáriszentséget, s ezen a szertartáson minden hívő részt vett, még a pásztorok is bejöttek a faluba. Az úrnap körmenet útvonala mentén négy szabadtéri oltárt állítanak fel, az egyes sátrak készítői vetélkednek egymással, hogy kié a legszebb.”⁷¹ Göllében a 2000-es években készültek fényképek az Úrnap körmenetéről (17-28. ábra).

Fekete István így ír Úrnapja előkészületeiről, és ünnepléséről: „A két ember között békesség van, ünnepvárás, és akármire gondoltak jól van az úgy nagyon. A házak eleje el van már seperve... Vince már leverte a sátorfákat. .. Rakják, igazgatják, simogatják az ünnepi sátrat. A zöld gally körülveszi lassan az utca egy kis darabját, s homályos barlangja előtt már elkülönülve jár a hétköznapi élet. Magda körülsepi még a sátrat, Anna a lehullott gallyakat visszadobálja a kocsiba, s amikor egyedül maradnak, sötét már a sátor belseje, és a fonnyadó leveleket, de azok aléltan őrzik a fehér asztalt s a két szál gyertyát, és halk sodródásukban, szomorú zizegésükben mintha suttagás bujkálna. A gyertyatartók csillognak, mert üvegből vannak. Belül valami fényes port fújt rájuk az üvegesmester, amitől ezüstös fényben csillognak. (...) Az üvegből készült ezüst gyertyatartók kevélyen állnak az árnyékban, és csillognak, és unottan nézik a poros utcát, a kéziszőttes terítőt, a halvány nyárfagallyakat. (...) A templomajtó nyitva, az oltár a tömjén lágy ködében úszik, a zászlókat kiemelték már tartóikból, s most indulásra készen rezdülnek meg, mintha kifelé vágnának a napsütésben. A kóruson fogják már a harangköteleket, s a harangozás élvezettel vegyes tisztségét. (...) Az orgona már elhallgatott, az iskolás gyerekek már indulnak kifelé, megmozdult a lányok színes karéja, felállnak a fekete padsorok, felzendül újra az ének, s a zászlók meghajolnak a templomajtóban, selymük lobogására rá száll a nap, s a toronyba ujjongva zendül meg a harangszó. (...) Ekkor gyűjti meg Petiné a gyertyákat. Az ő sátruk ugyan az utolsó, de ma takarékoskodni nem lehet, s a gyertyák sápadt fénye tűnődve lobog a terítő felett. S a lángok láttak! Látták a gyerekek együgyű botorkálását, tiszta szemükbe a csodálkozást, látták a léptek keménységét vagy elesettségét, a fiatalság lüktető szívét s az öregek ráncos arcát, látták az elmúlt napokat, a panaszt, a reményt, a szerelmet, a bánatot, ruhákat és imakönyveket, zászlókat és pántlikákat. És látták a vágyat az ima betüibe a hit szárnyába kapaszkodva, és tudták, hogy az emberek emberi kicsinyességéért nem haragszik az, Aki semmiért sem haragszik. (...) az öreg Banádi esőt kér, mert a szénáját már behordta, Szabadi Gábor szép időt, mert a szénája még kint van. (...) Mindent láttak a kis lángok.”⁷²

69 Lanszkiné Széles G. 2007: 157. 173. 174.

70 Fehér Károlyné szíves közlése.

71 Király L. 2002: 94.

72 Fekete I. 1972.:77. 80.

17-28. ábra. Úrnapija Gölle 2000-es évek

„Pünkösöd után tíz nappal, Göllében nagy mise az oltáriszentséget kivitték a zombella⁷³ alá, ezt négy ember vitte, kiknek egyszerre kellett lépniük. A négy sátor a négy égtáj felé nézett, hársfalevéllal volt borítva kívülről, belülről fehér gyolcslepedő. A pap mind a négy sátorba bement, de nem beszélt, mégis jobban elmentek mint a misére. Hosszi menet volt. Esküdték és az Annus között (az út két oldalán az első két ház, ahogy beérünk Göllébe), a díszkapu itt a kövesút felett ívelt át, „Isten hozott!” fölirattal. Éppen akkor nyílt kerti virágokkal díszítették a díszkaput. Minden négy évben, gyűtt a püspök.” A két körmeneti zászló fehér selyemdamaszt, egyik oldalán olajfestésű Madonna, valamint Jézus található.

A fonói visszaemlékezés így hangzott: „Az úrnapi oltár készítése a mozgó ünnepek közé tartozik. Húsvétot követően hat hétre tartják. A körmeneten négy oltárt állítanak, amelyet a pappal és az oltáriszentséggel végigjárnak a hívek. Az úrnapi körmenetnek saját liturgiája van. A stációknál evangéliumot olvasnak, és a pap az égtáj felé áldást oszt. „Az emberek az áldás idejére letérdeltek, csak úgy harsogott, úgy énekelt az egész falu. A négy égtáj irányába négy sátrat készítettek az utcán, a négy evangéliumot olvasták fel bennük. Az 1950-es évektől, amikor a szorítás begyűtt, attól kezdve a templomkertben építették fel a sátrakat. Az 1970-es években maradt el az úrnapi sátor építése. Lécből összerakott vázra le-

veles ágakat, tölgyfaleveleket, virágokat helyeztünk. Két kocszi fiatalabb ágat is hoztak az erdőből. A megszentelt virágból mindenki kapott. Nyolc vázába fehér szegfűt raktunk. Szépen el volt látva. A sátor belső részébe szent képeket akasztottunk, asztalt állítottunk. Az asztalra vastag szentírásos könyvek, körörszt, gyertyatartó, vázába virágok kerültek, a földet letakartuk szőnyeggel. Minden család azt adott a sátor berendezéséhez, amiből neki volt a legszebb.”⁷⁴

Kisgyalánból az ünnep fényét emelendő, Csima Lajosné (Vörös Erzsébet) menyasszonyi ruháját vitték át Márton Erzsébet számára az 1950-es években Göllébe, mivel az anyagnak öltözött lányoknak fehér ruhát kellett viselniük. A két község között manapság is működik ez a jellegű kapcsolat.⁷⁵ „Elől rózsalevél hintő kislányok haladtak, kiskosárból rózsaszirmot szórtak az oltáriszentség előtt. A résztvevők nem népviseletet, hanem fehér selyemblúzt öltöttek magukra. A legfrissebb új menyecske állt elől. Négy egyházközségi tag vitte a zombellát, amelynek fehér volt a teteje, körül’ sallangós, gyaláni egyházközségi tag is vihette”.

Meg volt, hogy ki előtt áll a sátor. Oláh Lászlóné (Kovács Irénke) családjá 1967-től kezdve, 48 éven át vitte a sátordíszítést. Esküdték előtt mintegy 40 évig, Deresék, valamint a Szalai család előtt körülbelül 10 évig volt lomb-

74 Pál Elemérné (Zóka Margit) szíves közlése.

75 A kisgyaláni kalocsai himzésű miseruhát bérmlás alkalmából viselte a Püspök Úr az 1980-as években.

73 Az umbrella esernyő szóból eredeztetve.

sátor. A *vasúton alu'* nem építettek sátrat. Jelen években, a templom udvarában az úgynevezett Bástyán a templomdombon készül el az Úrnapi sátor. A fényképek alapján jól látható, hogy az évek előrehalad tával kisebbek lettek a sátrak, és 2018-ben már nem is építettek az oltár fölé sátrat (29. ábra), míg 1939-ben még be lehetett állni a sátor alá (30. ábra).

29. ábra. A templom előtt a Bástyánál Úrnapi oltár 2018-ban

30. ábra. Úrnapi sátor 1939-ből

Július 2, Sárlos Boldogasszony napja

Többszörösen előfordul naptárunkban a Boldogasszony napja. A régi magyar nyelvben Szűz Mária egyik neve Boldogasszony volt. Ezek az ünnepek fontos munkák megkezdésének időpontjait jelezték, amire az elnevezések is utalnak: Gyümölcsoltó Boldogasszony, Sárlos Boldogasszony.⁷⁶

„Az ünnepet népünk is fölkarolta, bizonyára azért, hogy az aratás idejére esik. Mária a Megváltót hordozza méhében, aki áldást hoz az emberekre és munkájukra. Innen a magyar neve is: Sárlos Boldogasszony.”⁷⁷

„Kisgyalán fogadott ünnepe Sárlos Boldogasszony, nagy ünnep. Lányok kapták a selyemblúzt, azért kapták mert átgütyt (Gölléből) a pap. A pusztáról is gyűttek be a misére. Mindenesetben napján tartott ünnep, mind a mai napig.” Mint már eddig is kiderült az új ruha fontossága, fokozottan fontos volt abban az esetben, ha a falu fogadott ünnepéről volt szó., és ha a plébános a saját falunkban tartotta misét.

„Július 2.-a annak tiszteletére vált a megemlékezés napjává, hogy a villám agyon vágta a csordásokat, valamint a teheneket, és hatalmas szélvihar kerekedett.” Nem emlékszik senki az évszámra, bár Bóna László visszaemlékezése szerint édesapja, aki 1866-ban született ekkor 9 éves gyerek volt, amikor ez történt. Az 1874-es anyakönyv tanúsága szerint 17 éves csordás János, Sebők Károly fia halt meg ekkor.⁷⁸

Augusztus 6, Urunk színeváltozása

„Augusztus 6. 1800-as években vasárnap tartott ünnep. Máig is tartott ünnep. Fekete betűs ünnep, ilyenkor csavartak egy kis újbort. A demokrácia nagyot változtattott a valláson.” „URUNK SZÍNEVÁLTOZÁSA napján a szőlőt áldja meg az Egyház (...) Kiskunfélegyházán az a hiedelem, hogy ezen a napon kezd a szőlő tarkulni.”⁷⁹

Augusztus 15, Nagyasszony napja

„Szűz Mária mennybemenetelének ünnepe. Teste nem lett a földé, hanem megdicsőült.”⁸⁰

Szeptember 8, Kisasszony napja

„Szeptember 8. Szűz Mária születésnapja, sok búcsújáró helyünknek legfőbb ünnepe.”⁸¹

„Világjárásra, távoli utazásra nem igen nyílt mód a szűkre szabott anyagi javak mellett. Az 1970-es évekig a búcsúba járás töltötte be ezt a szerepet. „Ez volt a kirándulás, más lehetőség nem volt.” De természetesen a kirándulás csak a másodlagos szempont, a vallás szerepe az első.

A leglátogatottabb búcsújáró hely Andocs volt, ahová is mind a mai napig járnak búcsúba.

Kisasszonykor, valamint Nagyasszonykor történtek a „processziók”. Ezek az időpontok az időjárást tekintve is kedvezőek voltak. 20. század elejéig, közepéig gya-

76 Bihari A., Pócs É. 1985:125.

77 Bálint S. 1937:116

78 Lanszkiné Széles G. 2007: 172.

79 Bálint S. 1937:119.

80 Bálint S. 1937: 120.

81 Bálint S.1937: 121.

log, később Igalig lovaskocsival, majd onnan az igali erdőn keresztül gyalog mentek a búcsúba.

Átlagosan 30–40 fő vágott neki az útnak. A búcsút megelőző napon indultak és egy Andocshoz közeli szénapajtában haltak meg. Ponyvát, pokrócot adtak a helyiek. A búcsúi ruhát a bugyorkötőben vitték. Amely 1 négyzetméter kékfestő anyagból készült. Mivel az anyagok általában 80 cm szélesek, ezért 20 cm-rel meg kellett toldani az anyagot, melyet alul egy boggal, és felül keresztben másik csomóval átkötöttek.

A búcsújáró menet elején haladó vitte a keresztet. Ez a kereszt ma már új, a régít „*elette a szű*”. Az új keresztre a régi korpuszt helyezték tiszteletből. Menet közben ide illő vallásos énekeket énekeltek. Több faluból mentek egyidőben, természetesen találkoztak útközben. „*Így egyszer a gölleiekkel találkoztán megmosolyogtatta a gyalániakat, mikor hallották, hogy a „Csordapásztort” (karácsonyi ének), énekelik, amit ugye nem búcsújáráskor illik előadni, de már kifogytak a búcsújáró dalokból.*”

Búcsújárásra már az öt éves gyerek is ment. Aki először ment Andocsra, azt az andocsi templom mellett szent kútnál megmosdatták, ezt hívták „*mosdatásnak*”. A mosdatást végző asszonyt attól kezdve körösztanjának kellett szólítani a gyerekeknek. Ezért „*már eleve valami komaságba keveredett mosdatta*” a gyereket. Például testvére bérmakörösztanja, nehogy az egész falu komasági viszonyba keveredjen a kört szűkíteni kellett.

Megérkezve, másnap reggel átöltözve mentek a misére, ahol következett a gyónás, majd az áldozás. Utána a búcsúban bábolvasót kellett venni az otthon maradt gyerekeknek, ajándék nélkül ugyanis nem lehetett hazajönni. Ezt, ahogy az 1920-as években ugyanúgy most is elvárják a gyerekek. Van, ami száz év múltával sem változik. Élelmet útközben nem vettek, hazafelé a „Bonnya-kútnál” ebédeltek meg a magukkal vitt kolbászból, szalonnából, pecsenyehúsból, kalácsból.

Otthon a „*várók*” az érkezők számára az érkezésükkor megcsendítették a harangot és énekel várták őket a templomban. A búcsújárók többsége a falusiak közül került ki, de a pusztaiak közül is velük tartottak páran.

A 1960-as évektől még buszt fogadtak ezekre a napokra, úgy utaztak. A 1970-es évektől kezdve saját autóval, ki-ki elviszi szomszédját, rokonát, komasszonyát.”⁸²

Szeptember 14, Szentkereszt felmagasztalása

Szeptember 14. Gyaláni Búcsú Mária neve napja. „*Búcsúkor a lányok kávészínű, fekete vagy más színű bársonyszoknyát vettek, elmentek a masina (cséplőgép) mellé, és megkeresték rá a pénzt. Na persze nem minden évben volt új szoknya. Búcsúkor minden háznak volt vidéki vendége. Sorakoztak az udvarokban a parasztkocsik, és az előlük kifogott lovak, a lovak nem tértek be az istállóba. Ma a hidakon az autók sorakoznak.*”

Október 20, Szent Vendel napja

„*Október 20. - a misét a temetőben tartják, mert itt van a kápolna Göllében. Sokan elmennek Gyalánból is.*”

„Az állattartók védőszentjére emlékeztek a göllei temetőben épített kápolnánál. 1754-ben a Dél-Dunántúlon marhavész-járvány pusztított, mely a göllei gazdákat sem kímélte. Őseink ekkor fogadták meg, hogy kápolnát építenek, és ott tartják meg a szentmisét, kérve a szentet, hogy kímélje meg őket e nagy csapástól. Szalai Jeremiás prépost plébános minden évben Szent Vendel tisztelete Göllében vendég papot kér fel a szentmise megtartására. (...) Elődeink először egy fogadalmi keresztet emeltek, még 1760-ban, majd 1786-ban elkészült a kápolna is, mely végleges formáját 1887-ben nyerte el. (...) Fekete István író vallásosságáról is megemlékezett. Mint az köztudott a község nagy szülöttje, aki a családi nevelés mellett a volt göllei parasztembereknek is köszönhetette hitét. Ahogy a Ballagó idő című életrajzi regényében is írja: „Itt kerületem kapcsolatba a természettel, a hittel és az egyszerű, de értékes parasztemberekkel”⁸³

„A kultusz elevenességét jelzi, hogy Göllében a templom melletti Hősök terén 2011-ben felállították Szent Vendel faszo brát. Alkotója subában, oldalán tarisznyával, kezében juházkampóval, lábánál báránnyal formázta meg. Szépen fogalmazott felirata: SZENT VENDEL PÁSZTOR REMETE-APÁT 554-617 (...) Csodái főleg a járványos betegségek áldozatainak mutatkoztak, illetve azok tapasztalták jóságos közbenjárását, akik állataik bajaiban hívták segítségül. (...) Fogadott ünnepként tisztelik október 20-án Szent Vendel napját. A szobrot a hálás utókor nevében közadományból állíttatta Gölle Község Önkormányzata 2011. 10. 20. Faragta vitéz Varga Károly Szentgáloskér (31. ábra).⁸⁴ A templom fő homlokzatát is Szent Vendelről mintázott ólomüvegkép díszíti (32. ábra).

Mindenszentek

„*November 1. Sötétíteni kellett háború alatt, nem lehetett gyertyát égetni a temetőben tiltották, az ellenséges repülőgépek miatt.*”

Szentégimádás: „*Ilyenkor a rabokért is mondanak misét.*”

Márton napja

„November 11. Somogy megyében a következő katolikus templomok viselik Szent Márton nevét: Csököly, Fonó, Fonyód, Polány (kápolna), Táská, Vörs. A templombúcsúra általában két héttel korábban meghívják a vendégeket. (...) Márton napján ismert hagyomány a *hízott lúd fogyasztása*, ez a szent legendájával függ össze.”⁸⁵

December 13, Luca napja

„*Nem volt szabad varrni! Előtte való nap varrtam. Nem tojtak a tikok, mert a lány varrt! Imádkoztam. Vót*

83 Fekete István Múzeum honlapja. www.feketeistvanmuzeum.hu/hirek/szvendel2013.htm Bodó Imre

84 Lukács L. 2014: 243. 244.

85 Király I. 2002:126. 127.

31-32. ábra. Szent Vendel

öröm megmonyasodott⁸⁶ a tik. Monyas tikokat ha letojít akkor engedték ki mert nem volt kerítés.” Mindez a visszaemlékezés már mosolyogva történt, látszott Nagynéném tekintetén, és a kézlegyintése is ezt erősítette meg, nem igen hiszi, hogy a varrás és a tojások száma között valamiféle összefüggés lenne.

„December 13-án, Luca napján a fiuk, sokszor a legények is gerendát vagy vastagabb dorongot visznek magukkal, és azt beviszik a rokonok, vagy ismerősök családok konyhájába. Ott ráülnek és kórusban mondják: a kotyolás szövegét.

A mondóka befejezése után a gyermekek pénzt, a legények bort kapnak, majd odébb mennek egy házzal.”⁸⁷

86 tikmony, tojás

87 Varga Gy kézirat 1950-es évek.

December 24, Karácsony

„December 24. Mindenki a legszebb ruhájában, lehetőleg bársonyszoknyába ment a misére. Karácsony előtt a Bíró kiparancsu'ta a község kocsját és elvitte a gyerekeket gyónni Göllébe. Kimé'ték a gyerekeket, amíg nem járt iskolába addig nem ment misére gyalog Göllébe. Ha nagy hó volt akkor lovas hókével eltolták a havat a földes útról.”

„A kis Jézusnak az asztal alá kis széna kévét tettek a háború előtt. Volt, aki az 1960 - as években is vitt az asztal alá szénát. Karácsonyi ünnepekkor felkeresték egymást este a komák. Az őszi munkák után egy kis beszélgetésre vágytak a sógorsággal, komasággal, egyéb atyafisággal.”

December 28, Aprószentek

„December 28-án, karácsony negyedik napján a fiuk fűzfavesszőből font korbáccsal járnak házról-házra. Beköszöntőül a szokásos mondókat használják.

Aztán ütni kezdik a korbáccsal a házban talált aszszonyokat, közben egyre mondják:

- Jó sütő-főző légy!
- Jó fonó-varró légy!
- Jó misejárom légy!
- A férjedhez kedves légy!

Kimennek még az istállóba is, ott a lovat, tehenet is megkorbácsolják:

- Jó vemhező légy! Nagy tejelő légy!

Mikor mindenkit megkorbácsoltak, ajándékot kapnak, és tovább mennek.

A fiatalabb férfiak is elmennek korbácsolni, mondókák nélkül. Főleg a komámasszony, a rokon menyecské, a barátok feleségei kapnak korbácsot, de az utcán talált távoli ismerősöket sem kerülik el.

A korbácsolás mondókája még az 1980-as években elhangzott, akkor még volt fiú, ki járt korbácsolni.”⁸⁸

„A karácsonyi szemét Aprószentek napján, felszórva a gyümölcsfára, hogy jó termés legyen.” „A karácsonyi hulladéknak, szemétnek különben mágikus ereje van.”

„Országszerte általánosnak mondható szokás, hogy a gyümölcsfákra szórják, azért hogy jobban teremjenek.”⁸⁹

Összegzésképp, a hagyományok közül már egyes szokásokat nem „gyakorolnak”, azonban a szentelt gyertyához, búzához, barkához, kötődő hagyományok jól ismertek mindenki számára. A szentelés után hazavitt, szentelt gyertya, barkaág, búzaszál becsben van tartva manapság is. Igaz, már nem rózsaszín szalagon függ a falon a gyertya, a búzaszál sem a rag alá van tűzve, hanem a szobában egy polcon kap helyet. Ez nem csupán az értékrend változással, hanem az anyagi javak gyarapodásával is összefügg. Amikor a Biblia, sőt a kenyér is a mestergerendán kapott helyet, hol másutt függhetett volna a gyertya, mint a falon, polcok híján. Van, ami egyszerűsödött a megnövekedett lehetőségek ellenére, a templomba-járás szokásai közül a „misére járó ruha” ünnepélyessége is. Amíg a korábbi években

88 Lanszkiné Széles G. 2007: 169.

89 Bálint S.1937: 28.

nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a színek összhangban legyenek az ünnepel, ma már sokan nem is ismerik a színek liturgiáját. A körmenetek is mára a templom köré helyeződtek. A búcsújárás sem gyalog történik. Leegyszerűsödtek az Úrnap sátrak is, nem fedí hóféhér gyolcslepedő, vagy zöld hársfa lomb. Azonban van, ami sokak számára nem változott, munka kezdéskor elhangzik a „*Jézus nevébe!*”, mint ahogy elhangzott száz évvel ezelőtt is: „*Az e'ső kaszavágásná: Jézus nevébe! Én is úgy vótam, ha nekiátam valaminek, mög máig is, ... főzni, kapáni...: a Jézus nevében!*”⁹⁰ „A vallásos szertartásokon való rendszeres részvétel biztosította a rendet az emberek életében, mintegy keretül szolgált. De a vallás tanításai nemcsak az ünnepi szertartásokon hangzottak el. Elkísérték az embert mindennapjaiban is. Mindig tudták, hogy létezik valaki, akit segítségül lehet kérni, akinek hálát lehet adni, a magányban sem kellett, hogy egyedül érezzék magukat.”⁹¹ A gyűjtés bizonyítja, hogy a hagyományok tisztelete és sok elfeledettnek vélt szokás ma is él.

Képek forrása:

- 5., 6., 14-16. Kisgyaláni lakosok által rendelkezésre bocsájtott fényképek.
 17-28. Hajder Edit által rendelkezésre bocsájtott fényképek.
 30. Horváth György által rendelkezésre bocsájtott fénykép.
 29. Nyerges Péter által készített fotó.
 1-4., 8-13., 31., 32. Lanszki Péter által készített fotók.
 7. Lanszki Zsófia által készített fotó.

Irodalom

- BÁLINT S. 1939: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethnographia, L/3-4. 1939., pp. 193-200.
 BÁLINT S. 1937: Népünk ünnepei Az egyházi év néprajza. A Szent István-Társulat Kiadása. Budapest.
 BÁLINT S. 1989: Karácsony, Húsvét, Pünkösd. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
 BÁLINT S. 2009: Sacra Hungária Népünk ünnepei. Ős- Kép Kiadó, Budapest.
 BIHARI A. és PÓCS É. 1985: Képes magyar néprajz. Corvina Kiadó, Budapest.
 BOGNÁR S. 2001: Új Ember, 2001. április 29. LVII. évf. 17. (2752.)
 EPERJESSY E. 2006: Puszták népe a Zselicben (1900-1950). Mikszáth Kiadó, Budapest.
 FEKETE I. 1976: Ballagó idő. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.
 FEKETE I. 1972: Tíz szál gyertya. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest.
 JELI J. 1998: Kölyökpárázs. Szerzői kiadás, Pécs.
 KIRÁLY L. 2002: Somogyi népszokások I. Kaposvár.
 KNÉZY J. 1975: A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belső-somogyi községekben. A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei, Kaposvár pp. 103-118.
 KNÉZY J. 2013: Céhes adatok a somogyi pék és mézesbábos mesterekről az 1810-es évektől 1869-ig. A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei, Kaposvár pp. 103-118. 251-260.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2011: Ember és természet viszonya: a határ-, a dűlőnevek és a dűlő- utak ismeretének tükrében. Acta Scientiarum Socialium Kaposvár University No.34, Kaposvár pp. 111-135.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2007: Kisgyalán története és néprajza. Kiadta a Kisgyalán Községi Önkormányzat, Kaposvár.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2011: Falucsúfolók, szállóigék és a falvak egymás közti divatja. Acta Scientiarum Socialium Kaposvár University No.34, Kaposvár pp. 181-196.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2013: Fonó története és néprajza. Kiadta a Fonó Községi Önkormányzat, Kaposvár.
 LANSZKINÉ SZÉLES G. 2013: Életfordulók és közösen végzett munkák ételei és szokásai az 1940-es évektől napjainkig. A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei, Kaposvár pp. 261-298.
 LÉVAINÉ GÁBOR J. 1963: Komatál. - Ethnographia LXXIV. Évf. 2. pp. 230-260.
 LUKÁCS L. 2014: Szent Vendel tiszteletéről Somogyban. A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei 3. Kaposvár pp. 235-246.
 MNL. SML. Szemelvények a közigazgatási iratokból, vegyes számadásokból (1866-1948).
 ROSTA E. és RÁBAI A. 2007: Hiedelmek hagyományok babonák. Korona Kiadó, Budapest.
 SELMECZI KOVÁCS A. 2014: Nemzeti jelképek a magyar népművészetben. Cser Könyvkiadó és a Néprajzi Múzeum, Budapest.
 SZABÓ T. és K. GODA GY. 1984: Somogy megye műemlékjegyzéke. Somogy megyei nyomdaipari Vállalat, Kaposvár.
 TÁTRAI ZS. és MOLNÁR E. 1997: Jeles napok, ünnepi szokások. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
 TÉSZABÓ J. 2011: Húsvét Magyar hagyományok. Kossuth Kiadó, Budapest.
 VÁRKONYI I. 1984: Somogy megye helységneveinek rendszere. Somogyi Almanach 41. szám. Kaposvár, pp. 3-71.
 VÁRKONYI I. 1988: Büssüi tájszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 VARGA GYULA Kisgyalán története (kézirat) pp. 1-32.
 A katolikus egyházi év ünnepei. A magyar parasztság életében ... hunyadilaca.hu/zene/segedanyag/egyhazi_unnepek.pdf
 Fekete István Múzeum honlapja www.feketeistvanmuzeum.hu/hirek/szvendel2013.htm Bodó Imre
 Kisgyaláni római katolikus templom (műemlék) | Somogyi Érték somogyiertekek.hu/somogyi.../kisgyalani-romai-katolikus-templom-muemlek.html
 Keresztjári napok – Magyar Katolikus Lexikon lexikon.katolikus.hu ›
 Malonyai D.: A magyar nép művészete - MEK mek.oszk.hu/01600/01671/html/index.html
 Mária-ház - Magyar Néprajzi Lexikon / mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1561.html

⁹⁰ Eperjessy E. 2006.

⁹¹ Bihari A. és Pócs É. 1985: 185.

A „Sárga zongoraszoba”. Rippl-Rónai zenei festészete

MEGYERY NOÉMI

Petőfi Irodalmi Múzeum – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet
1013 Budapest, Krisztina krt. 57., e-mail: megyerynoemi@gmail.com

MEGYERY, N.: „*The Yellow Piano-Room*”. *The musical painting of Rippl-Rónai*.

Abstract: The 1910's brought about the appearance of a number of pieces with the subject of music in Rippl's oeuvre, which do not exhibit French impact from the perspective of painting only, but with regards to the approach to musical topics and music in general as well. The aforementioned pieces lend themselves to be observed from a new angle when considering the change of attitude which has developed in the areas of painting and music in the 19th century, and which influenced the approach of certain French circles towards music and so the approach of the Hungarian painter who used to foster active relations with these circles. Through the example of *The Yellow Piano-Room*, I wish to present – with the emphasis placed on the Róma-ville era – the way how the French interest towards music perceived by the painter in Paris during the 1890's, has gained new and unique shape in his art in the 1910's.

Keywords: Nabis, Kaposvár, Róma-ville, absorption, instrument, nocturne, picturing listening

Bevezetés

Mivel a Rippl-Rónai Józsefről szóló irodalom olyan bőséges, hogy ahhoz hozzátenni már nem egyszerű feladat, én egy olyan oldalról közelíteném meg az ő művészetét, ahonnan eddig csak kevés figyelem érte. Az eddigi kutatás igencsak alulértékelt az azt, hogy Rippl-Rónai számára a zene milyen fontossággal bírt, valamint művészetében mennyiben tekinthető inspirációs forrásnak. Pedig franciaországi éve alatt egy olyan kör tagja volt, ahol a zenének kitüntetett szerepe volt, s a képzőművészek szándékosan keresték a kapcsolódási pontokat a zenével. Ennélfogva szeretném feltárni, hogy Rippl-Rónai számára a zene milyen fontossággal bírt, valamint hogy ezen a területen milyen ízlésformáló szerepet játszottak azok a francia körök, elsősorban a Nabik, akikkel párizsi éve alatt szoros kapcsolatban állt. A zene fontosságát nemcsak életrajzi adatok, a festő önvallomásai, valamint barátai feljegyzései támasztják alá, hanem azok a magánéleti szájak és kulturális kapcsolatok is, amelyekre eddig ilyen aspektusból nem sok figyelem irányult. A zenével kapcsolatos francia hatás mértékét pedig Rippl-Rónai zenei témájú művein keresztül kívánom bemutatni. Főként az 1910-es években érhető tetten ez az érdeklődés, ezért a hangsúlyt e korszakára helyezném, mivel ebben az időszakban váratlanul megnőtt munkásságában a zenei témájú művek száma. Ennek okait, belső indítékait, esetleges korábbi hatások megnyilvánulásait – így az előzményeket is – kutatom, valamint,

hogy az 1890-es évek Párizsában tapasztalt zene iránti érdeklődés hogyan öltött új formát az 1910-es Róma-villa-beli években.

Habár a magyar szakirodalom nagy figyelmet fordít Rippl-Rónai Nabikkal való kapcsolatára, mégis ritkán vagy csak kevés szóban kerül elő e köröknek az ilyen irányú feltárása, s zenei érdeklődésük megnyilvánulásainak a magyar festőre gyakorolt esetleges hatása. E tanulmány célja továbbá, hogy felvázolja annak az ízlés- és szemléletváltásnak az ívét, amely Munkácsytól a Róma-villáig terjedő időszakban mind festészeti, mind zenei téren egyaránt érinti Rippl-Rónait, hogy ezáltal még teljesebb képet kapjunk alkotói felfogásáról, elhelyezve azt a megfelelő kulturális kontextusban.

Rippl-Rónai útja a Nabikig

Rippl-Rónai zenére való fogékonysága nem a párizsi művészkörök hatására alakulhatott ki, ezen érdeklődésének jó alapot biztosíthatott családi háttere, ahol a zene erősen jelen volt. A Rippl fiúk nagy valószínűséggel részesülhettek valamilyen szintű zenei nevelésben is, ugyanis négyük közül a legfiatalabb, Sándor, hivatalosan is zenei pályára lépett, s az Operaház énekeseként kamatoztatta tehetségét.¹ A többi fiúnak is lehetett affinitása a zenéhez, mindnyájuk számára a hétköznapi élet szerves része lehetett a muzsika. Ezt hivatott bizonyítani az is, hogy a festő Lajos öccse amatőr hegedűsként negyven éven át hangot is adott effajta igényeinek.² Míg a zenétől legtávolabb Ödön állt, a festő Józsefről köztudott, hogy zenészerető emberként szívesen énekelt és zongorázni is tudott.

Rippl-Rónainak az a vonzalma, amely a zenéhez fűzte, abból is világosan kivehető, hogy Emlékezéseiben sok helyen felemlít olyan kis történeteket, melyek a zenével kapcsolatosak. Ez az írása, amelyben sokszor életére vonatkozó lényeges momentumokat nem emel ki, ellenben terjedelmesen és nagy élvezettel ír apró kis részletekről, benyomásokról egy-egy személlyel vagy – olykor akár lényegtelennek tűnő – eseményekkel kapcsolatban, megmutat valamit a festő személyiségéből. Lényeges információkat szűrhetünk ki abból, hogy húsz év távlatában milyen emlékek foglalkoztatják a festőt, kik azok a személyek, akikre szívesen emlékezik. Ezeknek sorában gyakran előkerülnek ma már ismeretlen-

1 Horváth J. 2007, 17.

2 Lajos zenei kötődéséről árulkodik az *Apám és Lajos öcsém* (1906) című festmény, melyről azonban e dolgozat keretein belül nem kívánok szólni. Ld. Rippl 1998, Kat. 82.

nek tűnő zenészsnevek is, akiket Rippl párizsi társasága szerves alkotóegységeiként említ.³ A különböző események kapcsán megmaradt muzsikussnevek azt sejtetik, hogy ezekre a személyekre is felfigyelt egy-egy látogatás vagy barátaival való találkozás alkalmával.⁴ Bizonyosan meghatározó az a környezet, amelyben találkozott velük, illetve az ilyen emlékek mögött ott állhat a művészetnek azon ága iránti érdeklődése is, amelyet ezek a személyek képviseltek. Sok esetben a felmerülő nevekről ma igen csak kevés információ van, így a további kutatás feladata meghatározni e személyek kilétét s kapcsolatuk minőségét a festővel.

Zenei élet Munkácsynál

Rippl első zenei emlékei a Munkácsynál töltött időszak kapcsán kerülnek elő, ahonnan több ilyen pillanatot említ. A fiatal festő Párizsba kerülve Munkácsy pártfogásában hivatalos volt a mester pénteki estéjeire, ahol az előkelő társaság tagjai közt feltűntek nagy zeneszerzők és zenészek is, s ahol ilyenformán mindig szőlt a muzsika. Ezeknek az estélyeknek olyan múltja volt, hogy pár évvel korábban tolongtak a látogatók, hogy hallhassák zongorázni a még élő, idősebb Liszt Ferencet.⁵ Maga Rippl is megemlíti Emlékezéseiben a zongorát, amelyen a mester játszott: „*Itt volt az a zongora, melyen Liszt és Ambrois Thomas sokat játszottak. E mellett énekelt egyik estélyen a kis Komáromi Mariska, aki abban az időben az Operához készült és Párizsban tanult énekelni. Mignonját énekelte Ambrois Thomasnak, aki ez estélyen maga kísért a zongorán a fiatal magyar énekesnőt.*”⁶ Ambroise Thomas (1811–1896) operaszerző, a párizsi Konzervatórium igazgatójaként a hivatalos művészeti körök megbecsült tagja volt, aki minden erejével igyekezett az egyre terjedő wagneri elveket visszaszorítani, s idegenkedett az eredetiségre törekvő, haladó szellemű, új zeneszerző generációtól is.⁷ „*És sokat hallottam arról is, hogy azelőtt, élete fogyáig, Liszt Ferenc is sokszor megfordult a mester házában. Hubay is nem egyszer hegedült az estélyeken, amelyek igazán szépek voltak.*”⁸ Az ebben az időben Budapestről gyakran Párizsba látogató nagyhírű hegedűművész és zeneszerző, Hubay Jenő pedig már évek óta szoros kapcsolatban állt a Munkácsy házaspárral, így estélyeik kedvelt fellépője volt.⁹

Maga Rippl is eleinte gyakran ebédelt és bálozott pártfogójánál, s meglehetősen sok emléket idéz fel a Munkácsynál eltöltött időszakról, valamint azokról az emberekről, akik gyakran a mester vendégei voltak akár Colpachon, akár a párizsi estéken. Az amerikai

milliomosok között nem egy zenészt találunk, így például az amerikai magyar muzsikust, Korbayt, feleségével együtt. Korbaynéről emlékezik meg a festő az egyik vacsora kapcsán, hogy a ráktszotogásban neki nyújtott segítségért „*nem egyszer „fizetett vissza” az asszonyág szép zongorajátékával.*”¹⁰ Továbbá említi, hogy mestere mennyire szerette a magyar zenét, s gyakran rendezett „gulyásvacsorákat”, melyekre a fiatal Rippl is hivatalos volt. A magyar vendégsereg élén Munkácsy „*ilyenkor volt aztán csak igazi jó magyar ember: rendkívül kedves tudott lenni, eldolgolt, elfűtyülte kedves nótáit. S ha már előbb is a természet adománya volt, hogy Munkácsy gyönyörűen tudott fűtyülni, most már – az idők jele lehetett – kelleténél többet és szebben fűtyörészt.*” Egy másik estélyről pedig úgy számol be, hogy „*ezen az estélyen volt talán a legjobb kedvében Munkácsy, nemcsak fűtyült, hanem még a csárdást is legényesen, peckesen járta.*”¹¹

Munkácsyék zenei ízlése és zenehallgatási attitűdjé kirajzolódik a fenti nevek mentén, amiből arra következtethetünk, hogy a zene egy könnyedebb szórakoztatási céllal bírt. Wagnert e kör művészei elutasították, s ezzel azt a zenehallgatási attitűdöt is, amelyet az ő zenéje hozott magával, s amelyről a későbbiekben lesz szó.

A Nabik előtt

A Munkácsytól való elszakadással Rippl megkezdte saját útját. Későbbi feleségével, Lazarine Boudrilonnal és nála gazdagabb skót barátjával, James Pitcairnnal Knowles-szal közös házba költözött Neuilly-ben. A neuillyi időszakra eső „fekete korszak” képein az enteriőr egyre gyakrabban festett témájává válik, a „csendes”, cselekménymentes intim otthon, melyről egyfajta állapotképet ad.

Rippl szerette a társasági életet, sokféle helyre eljárt, színházba, kávéházakba, lóversenyre s barátainak műtermeibe.¹² Ilyen látogatásai kapcsán gyakran megemlékezik az enteriőrrel, a műtermek berendezéséről s az ott jelenlévő személyekről. Rippl-Rónai, akárcsak Vuillard, gyakran készített fotókat is környezetéről, melyeket aztán felhasználhatott műveire is.¹³ Habár az enteriőr téma már ekkor izgatta Rippl, mégis kevés képe van, amelyen saját neuillyi otthonának tereit örökítette meg. Ugyan több fotót készített a közös lakásról, festményei közül csak az *Alkonyat egy intim szobában* (1892) (1. ábra) című az, amelyen dokumentálta akkori életének színterét. Később, anyjához írott leveleiben folytatásosan közli lakása berendezésének leírását,¹⁴ ez a festménye azonban a berendezésnek egy korábbi, szerényebb állapotát tükrözi, közvetlenül a költözés utáni időből. Ez a festmény különös figyelmet érdemel, hiszen ezen jelenik meg először olyan utalás, amely a festő zene iránti érzékenységére vall. Érdekes, hogy habár a beren-

3 Ld. Emlékezések 1957, 101.

4 Rippl minden enteriőrt alaposan szemügyre vett. Ez igaz a Gauguin műtermében tett látogatásra is, ahol a más művészeti ágak képviselőit is név szerint megjegyezte: „*Benyitva a műterembe, homályos világításban több emberi alakot láttam. Egy göndör hajú ember zongorázott: ez Leclercque volt. Egy másik, hosszú hajú, a padlón feküdt: ez Ruinard, a költő...*” Emlékezések 1957, 55–56.

5 A Munkácsy „szalonnal” kapcsolatban ld. Boros J. 2005, 50–52.

6 Emlékezések 1957, 43.

7 Brockhaus Riemann 1985, 512.

8 Uo. 46–47.

9 Halmy F. és Zipernovszky M. 1976, 64.

10 Emlékezések 1957, 38.

11 Emlékezések 1957, 47.

12 Keserü K. 2004, 21.

13 E. Csorba Cs. 1998, 185–199.

14 Rippl-Rónai levelei anyjához (Neuilly, 1895. nov. 10; 1895. nov. 24.) MTA MKCS-C-I-36/367-368

1. ábra. Rippl-Rónai József: *Alkonyat egy intim szobában*, 1892. Olaj, vászon; 65 x 54 cm; Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Ltsz. 68. 166.

2. ábra. Rippl-Rónai József: *Park éjszaka*, 1892 körül. Pasztell, papír, vászonra kasírozva; 38,4 x 46,2 cm; Musée d'Orsay, Párizs, Ltsz. RF 43398

dezés még szegényes, a pianínó már akkor ott állt a szobában, mely nagy valószínűséggel a módosabb lakótárs, Knowles ajándékeként került a lakásba.¹⁵ A festő feltehetően büszke lehetett a tulajdonában lévő zongorára, amely valóban nemcsak bútordarabként kapott helyet szerény lakásában. „Ha üres időm akad, napjában többször is zongorálok (mert van zongoránk is csak néhány jó magyar nóta és szép keringő hiányzik). Most egyelőre abban a szobában van ez, a hol

ezt a levelet írom és a hol enni szoktunk, Olyan szép ez a szoba, mint egy jól gondozott falusi kápolna.”¹⁶

Az enteriőrt a falon látható képek teszik személyessé, valamint maga Lazarine, aki a zongoránál ül. Ő azonban nem vonja el a figyelmünket arról, hogy mi a kép valódi témája, mivel nem az ő cselekvése, a zongorázás van a középpontban. Erre utal a beállítás: Lazarine háttal ül, s első látásra észre sem vennénk őt, ha a festő nem emelte volna ki a szürkék és feketék foltjából ruhájának kék kötényét, s zongorázó bal kezét. Ennek a zongorázó kéznek a hangsúlyozása emeli ki a képet annak mozdulatlanságából és csendjéből, s enged ráismerni arra, hogy a zene jelenléte igenis erős, s az állapotleíráshoz szorosan hozzátartozik. Az előtérben elhelyezett kék váza és a narancsos árnyalatú virágok vezetik végig a néző tekintetét a kép terének mélyébe, ahol az erre rímelő ruha és kéz kiemelik a nőalakot a sötétből. Egyértelműen nem a cselekvés az, amely Rippl festésre indította, hanem annak a hangulatnak a kifejezése, amelyet ebben a szobában érez, így a belső tér egyben a festő belső világába enged betekintést. Lazarine esetében a zongorázás ugyancsak az ő belső világára mutat rá. Rippl úgy vélte, azzal tudja a legjobban kifejezni, ki is ő, ha azt láttatja, amiben él.¹⁷ Ha Rippl enteriőrképein megjelent egy-egy számára kedves személy, akkor mégse az alakra, hanem a környezetre vagy az élethelyzetre utaló címet adott a műnek.

Jelen esetben Lazarine zongorázó bal keze utal a zene jelenlétére, csakúgy, mint Fernand Khnopff – csaknem tíz évvel korábbi – *Schumann hallgatása közben* (1883) (3. ábra) című képén. A szimbolista Khnopff azonban képe főszereplőjévé a zenét hallgató hölgyet tette meg, így a zongoristára való utalás csak másodlagos, alakja nem is látható, csupán jobb keze a klaviatúrán. E kép valódi témája az az emocionális hatás, amelyet a zene vált ki a hallgatóból.¹⁸ A fiatal hölgy a kép középpontjában karosszékebe roskadva és kezébe temetkezve merül gondolataiba. A melankólia és kontempláció ilyen típusú megjelenítése jól illik a szimbolista művész habitusához. A szimbolisták szerint a kép nem az ábrázolt tárgy vagy személy fizikai voltát akarja a néző elé tárni, hanem annak mögöttes tartalmát kívánja átadni, s a nézőre bízta, hogy számára milyen eszméi értéket közvetít az így keletkezett mű. A festmény tárgya egyfajta jellé válik, aminek jelentése a szemlélés során bomlik ki, mind a festő számára az alkotás előtt, mind a néző számára a kész kép szemlélésekor.

16 Rippl-Rónai levele anyjához (Neuilly, 1895. nov. 10.) MTA MKCS-C-1-36/367. Megjelent: Rippl 1998, 495-496.

17 „Az intim életből merítem témáimat, mert ezt az életmódot szeretem és respektálom. Megfestendő tárgyaiam kifogyhatatlanok, mert minden érdekel, ami körülvesz és szürke kedélyemre, borongós lelkiállapotomra jótékonyan hat. – Szerintem csak az lehet dokumentuma életünknek, amiben magunk élünk, éppen ezért, szeretem azt megfesteni.” Rippl-Rónai Malonyay Dezsőnek. Közölve: Malonyay D. 1906, betétlap

18 Khnopff 2004, 74. (Cat. 10.)

15 Rippl 1998, 242.

3. ábra. Fernand Khnopff: Schumann hallgatása közben (*Un écoutant du Schumann*), 1883. Olaj, vászon; 101,5 x 116,5 cm; Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, Brüsszel, Ltsz. 6366

Ide hozható James Ensor *Orosz zenéje* is (1881) (4. ábra), melyen a zongorázó nőalak ugyancsak hátul ül a nézőnek. E kép szolgált előképekül a Khnopff festménynek, mely miatt a két művész össze is vett egymással.¹⁹ Ensor szintén ráhelyezte a képére a hallgatót – bár még nem ő a kép egyedüli főszereplője, mint Khnopffnál –, s a zongorán látható a kotta, mint a dallamok elsődleges forrása. Továbbá a gazdag enteriőrben különböző üvegtárgyak és egy tükör is helyet kapott, amelyek mind a belső reflexióra, a befelé fordulásra utalnak, tehát egyértelmű, hogy a befogadás képezi a kép témáját.²⁰ Rippl-nél azonban nem kapott szerepet sem a hallgató, s a kottát sem látjuk a zongorán. Véleményem szerint itt Rippl saját maga az, aki a zene elsődleges hallgatója, akiben a dallamok hatására megjelenő érzések egy kép festését eredményezik. Ő azt a hangulatot kívánja megjeleníteni redukált festői eszközökkel, amelyben ő maga részesül. Az, hogy nincs szerepe a kottának a zenejátásban, még személyesebbé teheti a képet, utalva arra, hogy Lazarine emlékezetből játssza a dallamokat, s ezzel is saját ízlését és intim belső világát tárja a néző elé. Bár a kép rajzos dekorativitásában nem rokonítható e két festmény egyikével sem, ebben sokkal közelebb áll a Nabik módszereihez, s elsősorban Vuillard-hoz, habár ez még a Nabikkal való találkozás előtt készült. Ugyanakkor annak ellenére, hogy törekvéseiben rokona kortársainak, mégis egyéni megoldást kínál.²¹

Különleges szimbolizmust eredményez az, hogy nem jeleníti meg a zenét hallgató személyt a képen, akin láthatjuk a zene által kiváltott érzelmeket. A zene az intim szoba alkotóeleme, a dallamok megtöltik

4. ábra. James Ensor: Orosz zenéje (*La musique russe*), 1881. Olaj, vászon; 133 x 110 cm; Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, Brüsszel, Ltsz. 4679

a szobát, s Rippl csupán ezt kívánta megjeleníteni, egyfajta állapotképként, amelybe a néző behelyezkedhet. Érzések, képi ábrázolás és a zene ilyen összeolvadása enged arra következtetni, hogy számára ezek elválaszthatatlanok egymástól. Az első látásra borongós hangulatot árasztó kép ezáltal az otthon melegét és intimitását hozza közelebb, melyhez jól illik az alkonyati megvilágítás. Nem véletlen, hogy a kép címe sem a zenére utal, mint kortársainál, hanem erre az állapotra, amelyben az alkonyat is hangsúlyos.

Rippl-Rónai ebben az időszakban kezdett érdeklődni a szürkület, az este, az éjszaka adta fények és atmoszférikus jelenségek hangulata és megfestése iránt. „Szürke azért voltam, mert szürke volt a hangulatom – ezt kerestem szürkületben, hajnalban. Volt idő, mikor csak éjjel éltem – tetszett a kék levegő.”²² 1892-es első önálló párizsi kiállításán – mely a francia közönség előtt első önálló sikerét hozta meg – több egyéni felfogású tájképet, éjszakai s lámpafény-effektusos képet állított ki.²³ Ezek nagy részét ma már nem ismerjük, ilyenformán életművének ez a területe igencsak kiaknázatlan. A 90-es évek végén Szinyei Merse Anna szentelt némi figyelmet Rippl egy-egy ilyen témájú művének, s ez igencsak érdekes lehet az *Alkonyat* egy *intim szobában* enteriőrének kapcsán is.

19 Amikor 1886-ban mindkét művet egyidejűleg állították ki a Salon des XX-n, Ensor plagizálással vádolta Khnopff-ot, mely a két művész tartós konfliktusához vezetett. Vö. Khnopff 2004, 74.

20 Leonard, A. 2007, 272.

21 Rippl 1998, 242-243. (Kat. 25.)

22 Levél Rónai Jánoshoz (1910. okt. 8.) Közl.: Szinyei Merse A. 1999, 6.

23 Éjjeli témájú műveinek egy szép példája a *Park éjszaka* (1892 körül) (2. ábra). Ld. Szinyei Merse A. 1998, 55.

A századvég csaknem minden festőjét megérintette a természet esti megvilágítása és hangulata, s főként Párizsban nagy érdeklődés támadt a nocturne-képek iránt, melyek a szimbolista felhangtól sem mentesek. A francia fővárosba elsőként Whistler hozta be ezt a témát, aki egymás után állította ki intenzív zeneiségű nocturne-képeit.²⁴ Whistler, aki előszeretettel adott zenei címeket műveinek, Rippl-Rónai – csakúgy, mint a Nabik – sokat csodált festői közé tartozott. Talán nem véletlen, hogy Rippl is ekkortájt kezdett az ilyen témák iránt érdeklődni, s ez a sötét színeken alapuló kerettéma igencsak passzolhatott fekete korszakának borongós színeihez és ebből kiinduló festői kísérleteihez.²⁵

A nocturne képek zeneisége bizonyosan őt is megérintette, s akkori lélekállapotához közelinek érezhette az alkonyat jelenségét. Estéknént sokszor dolgozott, s a századfordulón gyakran jelennek meg éjjeli témájú művek kiállításain.²⁶ Rippl-Rónai érezhetett valami zeneiséget az alkonyati – csakúgy, mint az éjjeli – megvilágítás sajátosságában. A nocturne-képekre jellemző zeneiség ragadhatta meg ez alkalommal is, egyúttal az alkonyat adta hangulatban. A zongorázás felerősítheti a zenei asszociációkat, s ezáltal a nocturne képek sorába illeszkedik ez a sajátos enteriorkép is. Ily módon összekapcsolja ezt a két kedves témáját, s az esti fények-hangulatok zeneiségét egy intim légkörű témába, az enteriörbe helyezte.

A zene szerepének megváltozása

A zene ábrázolásának fenti módjai (Ensor, Khnopff és Rippl képe) egy olyan nagyobb változás részét képezik, amely a században társadalmi és kulturális szinten ment végbe. A 19. században teljesen átalakult a művészeti ágak hierarchiája, melyben a zene érzelmeket kifejező tulajdonsága által a legmagasabb rangra került. A romantika írói rádőbbsen arra, hogy a zene az egyetlen olyan művészeti ág, amely valóban a kifejezésen alapszik, nem pedig az ábrázoláson, az imitáción.²⁷ Az újfajta felfogás társadalmi jelenség is volt, a műveltségre való igény megemelkedésével a koncertlátogatási és zenehallgatási szokások is megváltoztak. Még a 18. században is a zene a társasági élet részét képezte, a szalonokban, koncerteken a nézők hangosan beszélgettek, ettek-ittak, járkáltak, s pusztá szórakoztatásként szolgált a háttérben a muzsika. A főúri rezidenciákon a zenészek is az udvartartás „kellékeit” képezték, legtöbbször alkalmazói igényeire szabott műveket komponáltak, melyek csak egy szűk körben kerültek bemutatásra. A zenészek és zeneszerzők, habár biztosítva voltak életkörülményeik, mégiscsak kiszolgáltatottak voltak. A 19. században terjedtek el azok a zenehallgatási szokások, amelyek lényegüket tekintve ma is érvényben vannak. A muzsika egyszer csak már nem a társasági tevékenység részét

képezte, hanem vallási áhítathoz hasonló méreteket öltött. Mivel a zene hallgatása a transzcendens megtagasztalását rejtette magában, a figyelem elsődlegesen a zenére irányult, s nem volt már helye más cselekvésnek, amíg a mű szólt. A programzenével szemben megjelent az abszolút zene fogalma, amely mindenfajta képtársítástól meg akarja tisztítani a zenét, nehogy az a hallgató figyelmét elvonja.²⁸ Az abszolút zenével szembemenő zeneszerzők a Gesamtkunstwerk megteremtésével a zenét egy intellektuálisabb szintre kívánták emelni, mely Wagnernél minden művészeti ágra kiterjedt, zenedrámáiban a zene, szöveg, díszlet és a mozgás egységével mind az eszmei tartalom és érzelmek kifejezésére törekszik. Wagner művészete és elméleti munkássága Franciaországban is óriási hatással bírt, annak ellenére, hogy a *Tannhäuser* 1860-as párizsi előadása nagy ellenállásba ütközött.²⁹ Zenéje egy újfajta zenehallgatási attitűdöt követelt meg, amely a hallgató folyamatos koncentrációját igényelte, szemben a könnyed olasz operával. A wagnerizmus igen gyorsan terjedt, s 1885-ben – immár a zeneszerző halála után – érte el csúcspontját. Habár a francia-porosz háború alatt Franciaországban betiltották a szerző zenedrámáinak színpadra állítását, hamarosan zongoraátiratok formájában szövegezték meg műveit különböző házi szalonokban, mely által a zongorának különös szimbolikus szerepe lett.³⁰

Ut pictura musica – A festészet átalakulása

Ahogy a zenével párhuzamosan a romantika esztétikája a festészetet is átalakította, a tárgy ábrázolása helyett a megfestés hogyanjára került a hangsúly. Így a kép már nem fejthető meg annak olvasása által (az ut pictura poesis elvén) – tehát a mű témájának megfejtésével, hanem a megfestett tárgy helyett az alkotó belső érzéseire kerül a hangsúly (az ut pictura musica alapján), s annak kifejezésében rejlik a mű valódi értéke.

Habár a zene képes az érzések legtisztább közvetítésére, gyengesége épp abban rejlik, hogy mulandó; a darab elhangzása időbeli történet, s a folyamat egyszer véget ér. Így a festészet – hogy saját határait ne lépje túl, amint azt Lessing Laokoónjában kijelölte³¹ – azt próbálta megragadni, amire a zene nem képes. A kép állandósága képes arra, hogy a zene mulandóságának egy pillanatát maradandóvá tegye, s a festők kísérletezni kezdtek ennek megragadásával. Így a festészet új témára lelt az addig érdektelennek tűnő zenehallgatás témájában.³² Mivel maga a zene láthatatlan, a festészet csak a zenei élményt képes megragadni a zenehallgatók vagy zenészek megjelenítésének hogyanján keresztül, mely által kísérletet tesz az elműlő érzések megállítására és az élmény kifejezésére.³³

24 Már 1888-tól jelentek meg ilyen témájú művei a párizsi kiállításokon, majd 1892-es Mars-mezei Szalonban öt nocturne képe volt látható. Ld. Szinyei Merse A. 1998, 56.; Szinyei Merse A. 1999, 5-6.

25 Ld. Emlékezések 1957, 60-61.

26 Szinyei Merse A. 1999, 6.

27 Ezt az átalakulást ld. bővebben: Morton M. L. 2000, 1-21.

28 Az abszolút zenét ld. bővebben: Brockhaus Riemann (1. kötet) 1983, 13-14.

29 Wagner párizsi fogadtatásáról ld. Baudelaire, Ch. 2001, 81-129.

30 Leonard, A. 2007, 267-269.

31 Ld. Lessing, G. E. 1999, 7-150.

32 Leonard, A. 2007, 266.

33 Vö. Leonard, A. 2007, 266-267.

A 19. század második felében már Degas korai példáit teremtette meg ennek a hozzáállásnak azokkal a képeivel, amelyekben nem a zenélés tevékenysége, hanem annak befogadása a valódi téma, egyfajta bensőségesre helyezve a hangsúlyt (*Manet és felesége*, 1868–69; *Lorenzo Pagans és Auguste de Gas*, 1871–72).

A szimbolizmus korában továbbra is kérdés volt, hogy a vizuális művészet képes-e a zenei élmény kifejezésére. Mivel a zene egy bensőséges és megfoghatatlan, ábrázolhatatlan dolog, a szimbolisták az emberekből kiváltott érzelmek és belső megmozdulások megragadásában látták annak képi megjelenítési lehetőségét, s a zenehallgatásra koncentráva a Degas által megkezdett úton haladtak tovább. A legátszellemültebb portrék és a zenészek a képről történő teljes kiszorítása után³⁴ a század végén Párizsban a Nabik új kifejezési eszközöket kerestek ennek a problémának a megoldására. Maurice Denis a zene-szín kapcsolatát hangsúlyozta 1890-es *Définition* című teoretikus művében.³⁵ Ez a szinesztézia iránti érdeklődése elsősorban Wagner és Baudelaire hatásáról árulkodik, akik a szimbolista körök ezen nézeteinek meghatározó forrásai voltak.³⁶ A Nabikat általánosságban jellemezte ez a szimbolizmus iránti érdeklődés, amely Párizsban a század végén erősen jelen volt.³⁷ Dekorativitásukban a zene egy újfajta kifejezőeszközeire leltek, mely igen különböző módon nyilvánult meg az egyes tagoknál. Míg Denis a zene és a színek kölcsönhatását, a szinesztéziát hirdette, addig Bonnard és Vuillard az intim enteriőrökön keresztül a dekorativitás segítségével fejezte ki művein a zenei tartalmat, vagy a zenére való utalást.³⁸

A Nabik zenei érdeklődése

A különböző művészeti ágak egységét hirdető Nabik számára a zene rendkívül fontos volt. Baráti összejöveteleiken a művészet kérdéseiről vitatkoztak, zenét hallgattak és Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé írásaiból olvastak.³⁹ Részesei voltak a wagnerizmusnak, rendszeresen látogatták az 1880-as évek végén Lamoureux⁴⁰ Wagner-előadásait – akinek lányával szoros kapcsolatban álltak –, amelyek Párizs kulturális életének nélkülözhetetlen eseményei voltak.⁴¹ Sérusier – akinek testvére hivatásos zenész volt – különösen muzikális volt, rendszeresen közreműködött barátja, Duteil d'Ozanne kórusában, a Chorale d'Euterpe-ben, csakúgy, mint Paul Ranson felesége, France. Amint d'Ozanne, a ze-

neszerző Pierre Hermant ugyancsak bekerült körükbe, s mindketten tiszteletbeli Nabikká váltak.⁴²

A Nabikat azonban nemcsak munkatársi kapcsolat fűzte zenészekhez, zeneszerzőkhöz, szoros barátság, illetve sok esetben rokoni szálak tartották össze az olykor igencsak egymásba fonódó társaságokat. Egyes Nabi művészek patrónusai álltak egy-egy ilyen társaság élén, amely zenészek, írók és művészek gyűjtőhelyéül szolgált. Míg Maurice Denis Henry Lerolle-on keresztül került szorosabb kapcsolatba zenészekkel,⁴³ addig Bonnard-t családi kötelék fűzte a zeneszerző Claude Terrasse-hoz.⁴⁴ Henry Lerolle személye önmagában kifejezte mindazt, amely szalonját jellemezte, lakása írók, festők, műkritikusok és zenészek fontos találkozási helye volt, ahol a művészetről való gondolkodás és társalgás mellett a zenehallgatás egyaránt nagy szerepet kapott.⁴⁵

Rippl-Rónai és a Revue blanche köre

Rippl-Rónai szempontjából egy kör érdemel azonban nagyobb figyelmet, ez pedig Thadée Natanson köre, amelynek a magyar festő tagja volt, s amely zenei szempontból is meghatározó lehetett számára. Natanson Vuillard nagy pártfogója volt, de Bonnard is részesült abból a „bűvkörből”, amelyet a Natanson házaspár formált. Thadée az 1891-es első találkozás után hamarosan nemcsak pártfogója és támogatója lett Bonnard-nak és Vuillard-nak, hanem e két festő Natanson és Misia családjának részévé vált. Bonnard és Vuillard az elkövetkezendő tíz évben nemcsak a Revue blanche irodájának lettek törzsvendégei, hanem a lap nem hivatalos „második irodájának is”, amelyet csak „Annex”-ként emlegettek, és amely a Natanson házaspár saját lakását jelentette a rue St.-Florentine-en.⁴⁶ A lengyel Thadée Natanson 1893-ban vette el feleségül az ugyancsak lengyel származású Misia Godebskát, aki Natanson széles ismeretségi körébe bekerülve hamar annak meghatározó alakjává vált. A művészcsaládból származó Misia kiváló zongorista volt, első nyilvános koncertjét 1892-ben adta. Kimagasló tehetsége ellenére nem kívánta művészi karrierét kiépíteni, helyette csak maga és barátai örömeire zongorázott. Natanson révén megismerkedett a Revue blanche összes munkatársával, kritikusokkal, műpár-

34 Ld. Ensor és Khnopff fentebb említett képeit. Vö. Leonard, A. 2007, 272–276.

35 Ld. Denis, M. 1983, 25–39.; Vaughan, G. 1984, 38.

36 Vaughan, G. 1984, 38–39.

37 Ld. Fréches-Thory C. 1998, 9–16.; Földi E. 2014, 9–75. (55.)

38 Vö. Leonard 2007, 279–280.

39 Gellér K. 1975, 5.

40 Charles Lamoureux (1834–1899) francia hegedűművész és karmester, aki 1881-ben saját zenekarával létrehozta a Société des Nouveaux Concerts-t. Ezek a Lamoureux-hangversenyekként emlegetett koncertek nagyban hozzájárultak Wagner népszerűsítéséhez, emlékeztetése a *Lohengrin* (1887) és a *Trisztán* (1899) általa vezényelt párizsi előadásai. Brockhaus Riemann (2. kötet) 1984, 382.

41 Vaughan, G. 1984, 40.

42 Uo., 39, 41.

43 Lerolle mutatta be Maurice Denis-t Debussynek 1893-ban, mely a festő és a zeneszerző komolyabb együttműködésének kezdetét jelentette. Ld. Beyond the easel 2001, 41–42.; Vaughan, G. 1984, 43–44.

44 Terrasse 1890-ban Bonnard húgát (Andrée Bonnard-t) vette feleségül, aki maga is remek zongorista volt. Ld. Bonnard 1984, 72. (Kat. 2.)

45 Az akadémikus képzettségű Henry Lerolle (1848–1929) festői munkássága és gyűjtői szenvedélye mellett zeneszerzéssel is foglalkozott és elismert amatőr hegedűsként is tevékenykedett. Mivel családjában több zenész is volt, otthonában lehetőséget teremtett zenészek találkozására, s sógora, Ernest Chausson mellett több ismert zeneszerző látogatta szalonját, így Claude Debussy, Paul Dukas és Vincent d'Indy. Lerolle mutatta be Maurice Denis-t Debussynek 1893-ban, mely a festő és a zeneszerző komolyabb együttműködésének kezdetét jelentette. Henry Lerolle körét ld. bővebben: Beyond the easel 2001, 41–42.; Vaughan, G. 1984, 43–44.; Morehead, A. 2007, 73–81.

46 Beyond the easel 2001, 38–40.

5. ábra. Édouard Vuillard: *Misia a zongoránál* (*Misia au piano*), 1899. Olaj, karton; 55 x 80 cm; Magántulajdon

tolókkal, irodalmárokkal, valamint festőkkel, köztük a Nabikkal, ő pedig hozta magával zenészkapcsolatait, valamint egy szorosabb kapcsolódási pontot jelenthetett a *Revue blanche* köréhez tartozó zeneszerzőkhöz. Személye egy központi szerepet töltött be a *Revue blanche* művészei között, egyszerre támogatója és műzsája lett a Nabiknak is. A róla készült portrék nagy része zongorájánál ülve, barátsági társaságában mutatja őt, melyben a legjobban mutatkozik meg az a szerep, amelyet ő a művészek körében töltött be. Misia nem hozott létre semmit, de azokon az embereken keresztül, akikkel élete során találkozott, s kora művészeire ható mágneses jelenlétével egyszerre vált műzsává, patrónussá, valamint az ízlés és divat irányítójává.⁴⁷

A Misiáról készült képek (*Misia a zongoránál*, 1896, 1899 (5. ábra); *Misia a zongoránál, Cipa hallgatja*, 1897–98 (6. ábra)) nem beállított, mesterkélt portrék, amelyeken egyfajta attribútum vagy a polgári enteriőr elmaradhatatlan kelléke a zongora, hanem pillanatok megragadása, az otthoni légkör és az ottani társaság bensőséges hangulatának rögzítése. Abban nem lenne semmi különös, ha csak önmagában azt a tényt néznék, hogy egy polgári enteriőrben helyet kapott egy zongora, amelyet gyakran megszólaltattak kisebb-nagyobb társasági összejövetelek alkalmával, hisz ez a kor bevett szokása volt. Minden jómódú polgár tartott zongorát a szalonjában, s még ha maga nem is értett a zenéhez, gyermekeit taníttatta zongo-

6. ábra. Édouard Vuillard: *Misia a zongoránál, Cipa hallgatja* (*Cipa écoutant Misia au piano*), 1897-98. Olaj, karton; 63,5 x 56 cm; Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe, Ltsz. 2520

⁴⁷ A Musée d'Orsay *Misia, Queen of Paris* című időszak kiállításának rövid leírása: <http://www.musee-orsay.fr> (Utoljára letöltve: 2016. 03. 21. 15:14)

rázni, amely a műveltség része volt. Itt azonban nem utolsó szempont, hogy Misia nem egy meghívott, ünnepezt művészvendége a szalonnak, akinek hallatára odacsődül a tömeg, mint Munkácsy estélyeire, de nem is egy jómódú polgári család jól nevelt lánya, aki szabadidejében klimpíroz a hangszeren. Mivel hivatalos, nyilvános karrierjét nem építette, a szalonba, zárt ajtók mögé „rejtette” előadóművészi tehetségét, egy szűk és értő kör számára, így egy intim közegben szolgált támpontul a különböző művészeti ágakban tevékenykedő alkotók egységéhez és kibontakozásához.

Rippl-Rónai jó viszonyban volt Natansonékkal, akik többször látogatták meg őt Neuilly-ben, így valószínű, hogy ez a látogatás kölcsönös volt.⁴⁸ A Natanson szalonban egy újfajta hozzáállást tapasztalhatott meg, amely merőben más volt, mint amelyben azelőtt Munkácsy estélyein részesülhetett. Itt a zene a hétköznapi élet szerves része volt, de úgy, hogy az otthon intim légkörében a hallgatónak a zenébe való belemélyedésre, átélésre is nagyobb volt a lehetősége és igénye. A zenére irányuló ilyen fokozott figyelem a wagnerizmus hatásáról tanúskodik. Ebbe a rendkívül elit és szűk körbe csak az kapott meghívást, akit arra érdemesnek és méltónak találtak, mind emberileg, mind művészeleg. Rippl-Rónai idegen és ismeretlen festőknek a körnek a tagja lehetett, méghozzá úgy, hogy ők figyelték fel rá, s vonták be társaságukba.⁴⁹ Itt kötetett barátságai egész életében jelentősek maradtak, amint az kitűnik Emlékezéseinek soraiból is. 1910-es párizsi útja során végig látogatta egykori barátait, s a beszámolóiból kiderül, hogy természetesen mozog ezekben a körökben.⁵⁰ Vuillard-nál tett látogatása kapcsán újra viszontlátott öreg barátai között említi Hermann muzsikust,⁵¹ aki véleményem szerint azonos azzal a Pierre Hermant-nal, akit tiszteletbeli Nabiként tartottak számon a „Revue blanche festői”. Habár ma már ismeretlenül hangzik Hermant neve, az 1890-es években ez nem így volt; művei és zenekritikái egyaránt megjelentek a *Revue blanche*-ban.⁵²

Rippl-Rónai franciaországi zenészkapcsolatairól sok esetben csak feltételezéseink lehetnek, mivel Emlékezéseiben is olykor ködösen fogalmaz egy-egy személy kapcsán.⁵³ Ezeknek a köröknek a zenéhez való hozzáállása azonban olyan meghatározó élményként írható be emlékeibe, hogy hazatérése után

saját környezetének kialakításában is nagy szerepet játszhatott. Azáltal, hogy itthoni tartózkodása során impulzusai továbbra is a francia fővárosból érkeztek, az ott tapasztalt szokások és hatások a megvalósítás során egy új, jellemzően magyar közegben nyertek új értelmet. Ez nyilvánvalóvá teszi számunkra is, hogy Rippl-Rónai megértette és magába szívta azt a felfogásmódot, amely a francia hagyományban gyökerezik, ám egészen újfajta megoldásokat kínál.

A megvalósítás színtere – Kaposvár

A beleélés módjai

Rippl-Rónai hazaköltözése után, első kaposvári korszakában vált igazán fontossá az intim enteriőr, melynek alakjai családtagjai, szerettei, barátai, akiket legtöbbször valamilyen elmélyült foglalatosság közben örökít meg (*Piacsek bácsi a fekete kredenc előtt, 1906*). Ezek az állapotképek egyfajta lélekábrázolást is magukba foglalnak, egy-egy alakban az adott személy egész karakterét képes megragadni, s arckifejezésével képes átadni egész gondolatvilágát.⁵⁴

Rippl enteriőrjeinek modelljei legtöbbször teljesen abszorbív módon jelennek meg. Ennek jó példája a *Piacsek bácsi a fekete kredenc előtt* (1906) (7. ábra), amelyen az öregúr teljesen belemélyed az olvasásba, vagy a *Piacsek bácsi babákkal* (1905) című kép, amelyen a két kislány sincs tudatában a festés tényének, Piacsek bácsi pedig nyugodtan pipálgat. Mindeközben a háttérben a festő által kedvelt nyitott ajtón át a néző beláthat a másik szobába, ahol a varrónő épp egy ruhát próbál Lazarine-ra.⁵⁵ Ezek az életképek, amelyek a legnagyobb természetességgel kapják el a pillanat hangulatát, visszaidéznek valamit a 17. századi holland zsánerképek enteriőrjeinek foglalatosságot alakjaiból, ahol általában a nőké volt a főszerep, akik gyerekneveléssel, kézimunkázással, beszélgetéssel, olvasással vagy csak merengéssel töltik az időt.⁵⁶ Tulajdonképpen ez a hagyomány élt tovább Rippl és a Nabik enteriőrképeiben is,⁵⁷ azonban náluk mást akar kifejezni ennek a mikrovilágnak a megmutatása. A 17. században egyfajta morális tanítás is kapcsolódhatott ezekhez a művekhez, gondoljunk csak Vermeer képeire. A Nabik és Rippl ezzel szemben a saját belső világukat tárják elénk saját otthonuk megfestésével, s hangsúlyozzák is, hogy szereplőik kicsodák, hozzátartozói, számukra fontos személyek, akik által az egész enteriőr személyessé válik. Ennek feltárása sokkal merészebb, megmutat valamit az ő mikrovilágukból,

48 Ld. Natanson 1994, 255.

49 Natanson így emlékezett a magyar festővel történt első találkozásra: „(...) többen elmondhattuk, milyen kellemes meglepetés és öröm ért bennünket, amikor egy élénk tekintetű, sápadt kis öreg parasztasszony, egy nagyanyó portréját fedeztük föl a tárlaton. A képen ismeretlen név állt, melyről addig egyikünk se hallott. Bonnard, Vuillard, Vallotton, Ker Roussel, s azt hiszem, még Maurice Denis is egyként elismerte az ismeretlent, aki teljességgel az volt, hisz akkor még Maillolról, Rippl-Rónai barátjáról sem tudtunk.” Ld. Natanson 1994, 254-255. Rippl-Rónai úgy emlékszik barátaival való megismerkedésére, hogy azt a svájci Jean Schopfernek köszönheti, aki az *Öreganyám* sikerét követően Natansonnál „egy minden ízében magyaros vacsorát rendezett” az ő tiszteletére. Ld. Emlékezések 1957, 113.

50 Emlékezések 1957, 101.

51 Uo.

52 Vaughan, G. 1984, 41.

53 Ld. Lerolle esetében: Emlékezések 1957, 103.

54 Ld. Emlékezések 1957, 86.

55 A kép tárgyának leírásával kapcsolatban ld. Rippl-Rónai levelét Ödönhöz (Kaposvár, 1905. nov. 30.)

56 A 17. századi holland életképekkel kapcsolatban ld. Alpers, S. 2000; Mojzer M. 1967

57 A 17. századi holland enteriőrképek jelentik a kulcsot Vuillard enteriőrjeihez is. Vuillard főleg Johannes Vermeer, Jan Steen és Gerard Dou műveit rajzolta, amelyeket a Louvre-beli rendszeres látogatásai, valamint belga, holland és londoni utazása (1892) során ismert meg. Enteriőrképeinek másik forrása Jean-Baptiste-Siméon Chardin művészete, akinek csodálta szerény, egyszerű témáit és „tonális harmóniáinak tiszta és egyszerű gyönyörűségét”. Ld. Vuillard 2003, 130.

7. ábra. Rippl-Rónai József: *Piacsek bácsi a fekete kredenc előtt*, 1906.
Olaj, lemezpapír; 67x97,5 cm; Magántulajdon

személyes tárgyaikból s hétköznapi elfoglaltságukból, melyekkel a kor polgárai könnyen megbarátkoztak, magukra ismertek.

Rippl abszorbív ábrázolási módja abba az antiteátrális hagyományba illeszkedik, amelyről Michael Fried értekezik,⁵⁸ s amely a Nabik enteriőr-képeire is jellemző. Ez lehet kulcs a zenészek és egyéb zenei tárgyú, zenehallgatást megjelenítő művekhez is. Az ilyen típusú képek önmagukban léteznek, a kép szereplői függetlenek a kép nézőjétől. Ennek az antiteátrális hagyománynak egyik legkorábbi mestere a francia Chardin, akinek művei nem kívánják meg a néző jelenlétét, szereplői teljesen elmélyülnek cselekvésükben.⁵⁹ Rippl művein is ilyen helyzetnek vagyunk tanúi, szereplői is csaknem kizárják a nézőt a jelenetből. Rippl azonban mégis nyit a befogadó felé, s bár ezek a jelenetek nélkülünk zajlanak le, mégis lehetővé válik arra, hogy ott legyünk abban az enteriőrben és részesüljünk abból a hangulatból, amelyben a szereplők élnek. Amikor Rippl rokonai elmélyült cselekvését ábrázolja, megengedi a nézőnek, hogy lássa a cselekvés hatását képe szereplőjén. Így olyan pillanatnyi állapotokat rögzít, hogy milyen hatást vált ki Piacsek bácsiból az olvasott könyv vagy újság, milyen érzések, hangulatok ragadják el az emlékezőseiből élő anyát, a szomorkodó vagy merengő Lazarine-t.

Rippl zenei témájú művei között található egy igen csak érdekes enteriőr-kép ebből a korszakból, amely nem kis figyelmet érdemel, ha a francia hagyomány szempontjából is megvizsgáljuk. Az *Öregúr és mandolinoszó asszony* (1905) (8. ábra) című kép némiképp eltér azoktól a képektől, amelyeken az enteriőr szereplői abszorbív módon jelennek meg. Míg Lazarine elmélyül a mandolinoszásban, az öregúr sanda mosollyal tekint ki a képből. Piacsek bácsi teljesen tudatában van annak, hogy ez a jelenet meg lesz örökítve, kitekint a festőre s ezáltal kapcsolatot teremt a nézővel is. Ugyanakkor ez az arckifejezés egyben elmélázó is, melynek oka Lazarine mandolinjátéka lehet. Ez Rippl első képe, melyen a zenejátszás mellett megjelenik egy zenét hallgató személy is, akin láthatjuk a zene által kiváltott érzéseket. A hátrafelé megnyíló újabb terek utalhatnak a szereplők első világára, amely vibráló halványkékjével a lélek mélységeit tárhatja fel, melyben a zenének fontos szerepe lehet. A modern francia festők gyakran kísérleteztek egy képen belül az antiteátrális hagyomány megtartásával és megtörésével egyaránt, így ez a fajta hozzáállás Rippl esetében ismét e körök hatásáról árulkodik.⁶⁰

Élet a Róma-villában

Ami Rippl-Rónai életmódját illeti, 1908-ban a Róma-villa megvásárlásával kezdődhetett meg a beteljesülés időszaka, 1906-os sikerét követően itt mindent a maga

58 Ld. Fried, M. 1980

59 Jean-Baptiste Siméon Chardin: *Buborékat fújó fiú* (1733-34 körül); *Kártyavár* (1737 körül); *A fiatal tanítónő* (1740 után). Mindhárom a washingtoni National Gallery of Art tulajdona.

60 Ld. Fried elemzéseit a témában: Fried, M. 1998, 185-261.

8. ábra. Rippl-Rónai József: *Öregúr és mandolinozó asszony*, 1905.
Olaj, lemezpapír; 73x102 cm; Magántulajdon

ízlése szerint alakíthatott ki. Minthogy Paris Anella 1910-től családtagként élt a villában, visszaemlékezései értékes információkat nyújtanak a villa-beli életéről. Innen van tudomásunk arról, hogyan zajlottak a mindennapok a Róma-villában. Abban a napi ritmusban, amit Rippl-Rónai itt kialakított, nagy szerepe van franciaországi éveinek: a reggeli koránkelés, az azt követő hosszabb erdei séta, amelynek végén a terített asztal várt – kakaóval és vajjas kaláccsal – mind a Maillolénál eltöltött a Banyuls-i időszak élményeiből táplálkozik, ahol ez a napi rítus volt szokásban.⁶¹ Az ottani falusi természetközeli lét itt Kaposváron új formát öltött, amelyhez a Párizsból hozott társasági életre való igény társult, s ebben a légkörben Rippl-Rónai ezúttal igazán otthon érezhette magát.

A megváltozott életkörülmények harsogó színskálát és a képtémák megváltozását hozták magukkal.⁶² A Fő utcai ház enteriőrképeinek csendes, elmélázó nyugalma a Róma-villában élénkebb társasági jelenetekké alakult, illetve egyre több olyan képet találunk, amelyek a Róma-villa zenei életéről tanúskodnak. A sárga szín iránti vonzalma szintén már Banyuls-ben megmutatkozott, ahol a fekete korszak melankóliája után felfedezte a színek erejét és szépségét.⁶³ Ezúttal saját villájának

több falát az említett krómsárgára festette, melynek forrósága izzó életvidámságot fejez ki. Rippl életében ez a fordulat egybevágott azzal a művészeti megújulással, amelyet a vadak hoztak intenzív tiszta színeikkel.

Rippl-Rónai zongoraszobája

A Róma-villa földszintjén az ebédlő vagy társalgó felől mindkét irányba egy-egy szoba nyílt, jobbra a dolgozószoba, balra pedig a zongoraszoba.⁶⁴ A sárga szín uralta a zongoraszoba falait is, ahol egyre gyakrabban igencsak élénk társasági élet zajlott. Ugyanakkor azok a festményei, amelyek ebben az enteriőrben készültek intim családi jeleneteket ábrázolnak, hasonlóan Vuillard és Bonnard enteriőrképeéhez. Ezeket a képeket eddig ritkán vizsgálta a szakirodalom, pedig nem kis figyelmet érdemelnek – különösen a Róma-villa-beli életmód fényében. Az 1910 körüli években egyszerre több zenei témájú műve is készült, ami pedig a Róma-villában kialakított új életmóddal lehet összefüggésben.

Martyn Ferenc, aki testvérével együtt a Róma-villában nőtt fel, szintén részese volt ennek a színes életnek.⁶⁵ Emlékezéseiben említi is, hogy a zene mennyire elválaszthatatlan volt a Róma-villa lakóitól.

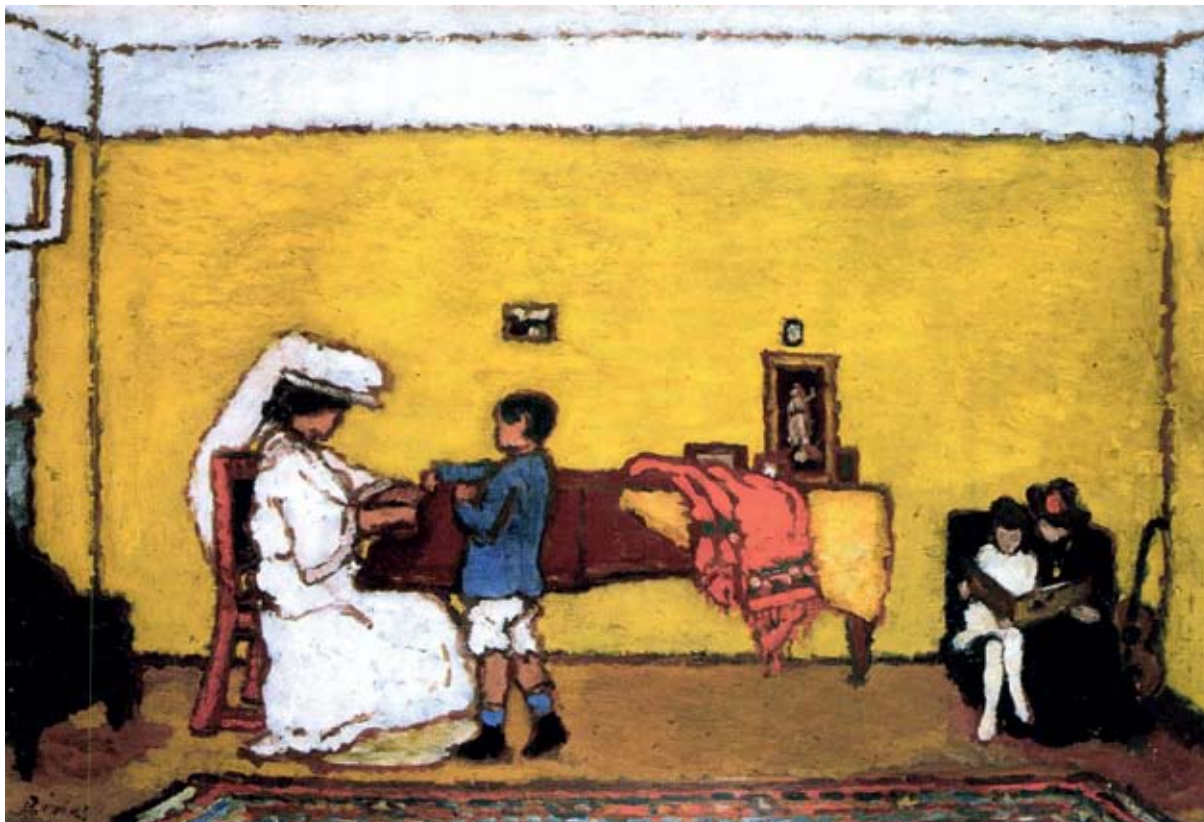
61 Ld. Horváth J. 1995, 51.; Emlékezések 1957, 52.

62 Ld. erről Rippl-Rónai önvallomását: Emlékezések 1957, 63-64.

63 „Rendkívül tipikus szín itt a sárga. Ilyen a falak színe, és a fedelek színe is sárgászöld. A konyhák különösen nagyon sárgák, vörös téglákkal...” Ld. Rippl-Rónai levele Ödönnek, Banyuls sur Mer, 1899. szept. 10. (Közl.: Bernáth M. 1998, 115.)

64 Horváth J. 1998, 169.

65 A Martyn gyerekek édesapja, Martyn Arthur Piatsek Margit testvérét, Gizellát vette feleségül. Gizella a hatodik gyermekük születése során halt meg, ezért Rippl-Rónaiék az öt gyermek (Ferenc, Mária, Róbert, Arthur és Andor) közül a két idősebb fiút nevelt fiúkká fogadták. Vö. Horváth J. 2007, 18.

9. ábra. Rippl-Rónai József: Sárga zongoraszoba, 1910.
Olaj, lemezpapír; 68x100 cm; Magántulajdon

„A festő néhanapján kinyitotta az Ehrbar-t és lapról játszott. Lajos öccse hegedült (...). Sándor pedig az Operaháznak volt tagja, igazi századeleji bohém, vele érkezett – néhanapján – felesége, Dóra asszony maga is énekes, olasz opera-ária műsort adtak elő családi-
asan, mindnyájunk csodálatára. Mert Rippl-Rónai házában áhitatos csendben, mozdulatlanul hallgattuk a muzsikát.”⁶⁶ A *Sárga zongoraszoba* (1910) (9. ábra) jól reprezentálja azt a „szentélyt”, ahol a zenei élet zajlott. Majdnem a kép egész terét kitölti a sárga fal előtt álló zongora. Martyn Ferencről tudjuk, hogy a fehér kalapos zongorázó hölgy Lazarine, míg a hallgató kisfiú ő maga.⁶⁷ A *Sárga zongoraszoba* párhuzamba hozható Vuillard *Misia a zongoránál* (1899) (5. ábra) című képével. Amint Vuillard, Rippl is a szobának csak azt az egy falát emeli ki, amelynél a zongora van, de nem hagyja le az ott lévő hallgatókat a képről.

Korábbi enteriörképeihez képest itt a sárga fal zárja le a képteret, nincs helye hátrafelé megnyíló új tereknek. Ilyenformán ez a *Piacsek bácsi a fekete kredenc előtt* (7. ábra) képen alkalmazott térkezelési mód még letisztultabb formája, annak továbbredukálása egy egyszerű, egyszínű sík fallá. Az ott megmutatkozó abszorpció itt is jelen van, ám ezúttal a szereplők több érzékszervét veszik igénybe a különböző cselekvések. Míg Vuillard képén a hallgató szinte csakis kizárólag a

merengéssel, a zene hallgatásával van elfoglalva, addig Rippl-nél párhuzamos cselekvéseket látunk. A zenejártás, zenehallgatás mellett az olvasás is megjelenik, amely ugyancsak a külvilág kizárását váltja ki a szereplőkből. A látás és a hallás párhuzamos megjelenítése kap hangsúlyos szerepet ebben a szobában, amint Rippl maga is az előbbi érzékszerv segítségével figyeli meg képének tárgyát, miközben a szobát betöltő zenét hallgatja. Az oldott ecsetkezelési mód is Vuillard festésmódját idézi, habár Rippl-Rónainál nagyobb szerepe van a vonalnak. Vuillard dekorativitása és foltkavalkádjá mégis érzékeltet némi térmélységet, Rippl pedig egy doboztérbe helyezi az egyszerű és letisztult színekkel megfestett jelenetet. Mindkét esetben a harmonikus egység, amely a képet uralja, s az ecsetkezelés ritmikus volta utalhat a zenei tartalomra is. Nagy a hasonlóság a figurák megformálásában, különösen abban az elnagyoltságban, amellyel az arcok vannak megfestve. A vonások elhanyagolása arra mutat, hogy a személy karakterének megragadása és a mozdulat frissessége fontosabb, mint az arc aprólékos kidolgozása. Ettől az alakok a dekoratív, vagy éppen egyszerűen letisztult tér szerves részeivé válnak, mely kifejezi Rippl egyszerre festés elvét.⁶⁸ A szereplők ezáltal beleolvadnak abba a térbe, amelyet megtölt a zene, s ez a Nabik felfogásmódjával rokonítható.

⁶⁶ Martyn F. 1979, 122.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Ld. Emlékezések 1957, 62.

10. ábra. Rippl-Rónai József: Sárga zongoraszoba II., 1909. Olaj, karton; 71 x 103.5 cm;
Museum of Fine Arts, Houston, Audrey Jones Beck Collection, Ltsz. 2003.306

11. ábra. Rippl-Rónai József: Szoba karácsonyfával, 1910 körül.
Olaj, karton; 71 x 103 cm; Magántulajdon

A kép két jobboldali szereplőjéről Martyn Ferenc nem ad leírást, a kislány nagy valószínűséggel azonban Ferenc húga, Mária lehet, aki Anella visszaemlékezései szerint akkoriban a szünidőt ott töltötte a Róma-villában.⁶⁹ A vele egy fotelben ülő fekete ruhás hölgy kiléte azonban kérdéses, Anella ugyanis fiatalabb volt, mint az ábrázolt személy, így ő nem lehet. Mivel a festmény nem egy társasági jelenetet ábrázol, hanem a család intimebb hétköznapiját, azok közül a személyek közül való lehet az ábrázolt hölgy, akik tartósan a Róma-villában laktak. 1910-től egy új vendég jelent meg a villában, aki azután majdnem egy éven keresztül ott élt a Rippl-Rónai családdal. Ez a hölgy pedig Fenella, aki egy intenzívebb zenei életet is hozott magával a villába. Anella ad szintén jellemzést Fenelláról, aki egy igen „exotikus” személyként mindig a figyelem központjában állt. Az ő személyére később fogok visszatérni, most csak annyit említenék, amennyi az azonosításhoz szükséges. Habár a képen nem olyan feltűnő a kinézete, mint amilyennek Anella leírta, mégis valamelyest ráillik a leírás, különösen a nyakában megcsillanó aranyos fényű ékszer. „A hajában, nyakában rézermékből összeállított láncokat viselt és ugyanolyan fülbevalókat.”⁷⁰ Ha Rippl őt ábrázolta, igencsak visszafogott módon jelenítette meg a viseletét, csakúgy, mint az ékszereket. Ugyanakkor mellette a sarokban egy gitár van a falhoz támasztva, amely kifejezetten az ő attribútuma volt, s amelyről ritkán szabadult meg az őt ábrázoló képeken, így lehetséges, hogy őt látjuk itt is. Kissé furcsa azonban az a csendes, visszahúzódozó megjelenése, amellyel a kislány mellett ül, ugyanis minden leírásból arra következtethetünk, hogy az ő extravagáns személyisége mindig a középpontban kívánt lenni, s a zenében mindig aktívan részt vett. Ha mégsem ő szerepel a képen, a gitár jelezheti azt, hogy ő – ha nincs is épp jelen – a zongoraszoba aktív tagja. Gitárja a zongorázó Lazarine mellett egy gondosan odahelyezett jel és utalás lehet a villabeli zenei élet sokszínűségére, s magának Fenellának a személyére, aki akkor is nyomot hagy másokban, ha épp testben nincs is jelen.

A *Sárga zongoraszoba* párdarabja *Sárga zongoraszoba II.* címen tűnt fel az újabb szakirodalomban, holott egy évvel korábbra datálódik (10. ábra). Ennek oka az, hogy ezt a képet a korábbi kutatás nem ismerte, s Genthon cédulái közt sem találtam semmilyen erre vonatkozó utalást.⁷¹ Ez a festmény a zongoraszobát egy másik szögből mutatja, rálátással a zongora egy részére. Minthogy ez a kép 1909-ben készült, sem Anella, sem Fenella nem tartózkodtak még a Róma-villában, így a hangszernél ülő és éneklő hölgyek kiléte felől nincs semmilyen biztos adatunk. Nagy valószínűséggel a villa vendégei voltak, mivel bárki leülhetett a zongorához, sőt aki tudott muzsikálni, az biztosan számíthatott a mester vendégszeretetére. „A zongora ott mindig jól hangolt állapotban várta a muzsikosokat, akik gyakran

voltak vendégei a villának.”⁷² A festő Anella nevelésében is mind az irodalmi műveltséget, mind a zenei oktatást fontosnak tartotta, amint az polgári családban szokás is volt. Ez az igénye azonban kifinomultabb volt, mint átlagos polgári családoké, maga is művész lévén olyan emberek barátságát élvezte, akik mind a művészeti, irodalmi, mind a zenei élet jeles képviselői voltak. A zongora azonban nem Anella nevelésének kapcsán kerülhetett a villába, hiszen már jóval a lány érkezése előtt megvolt, s ez alátámasztja azt, hogy maga Rippl-Rónai igényelte a hangszer jelenlétét. „Kereste és igényelte azok társaságát, akik körülötte zenét szolgáltatottak és sajátos világának meghitt hangulatát gazdagították.”⁷³ Az is lehetséges, hogy ezúttal is Lazarine ül a hangszernél, aki annak ellenére, hogy egy rendkívül egyszerű falusi lány volt, valóban tudott zongorázni. Martyn Ferenc közlése szerint a Fő utcai házban és a Róma-villában is gyakran csendültek fel Lazarine burgundiai dalai, melyekhez később Anella is társult.⁷⁴ Az ének más formában is jelen volt a villában: néhanapján a festő legfiatalabb öccse, Sándor érkezett látogatóba késő este, ilyenkor korareggel operaáriákkal lepte meg a szakácsnőket. „Felesége, Dóra wagneri szerepekre temett asszony volt, aki itt-hon olasz áriákat énekelt, de Budapesten csak az opera kórusában kapott helyet.”⁷⁵

Érdekesek a valóságtól eltérő motívumok – főként színkombinációk –, amelyek minden bizonnyal a tudatos festői tervezés eredményei. Az Ehrbar zongora Martyn emlékezései szerint fekete, Rippl-Rónai egy másik képén – amely ugyanebben a szobában készült – valóban fekete színű, ezen a képen és párdarabján azonban barna. Rippl a kompozíció kiegyensúlyozottsága érdekében tehetett ilyen módosításokat, hiszen a képen feketék a bútorok, valamint a két hölgy is feketébe öltözött. Ezt némiképp ellensúlyozza a hangszer barna színe, ami ezáltal el is válik a hölgyek fekete ruhájától, s térben is kissé kiemelkedik a kép síkszerűségéből. Ez jól mutatja, hogy Rippl enteriőrjei nem merülnek ki a látvány hiteles másolásában, a festő szabadon kezeli a színeket, melyek a kompozíció tökéletessége érdekében olykor a valóságtól eltérnek. Míg a „cselekmény” a jobb peremre szorult, a középtérben két hatalmas üres fekete fotel vonja oda a tekintetet, mintha Rippl ezzel helyet kínálna a kép nézőjének, hogy hallgatóvá váljon. Ezt erősíti a zongorával átellenben elhelyezett harmadik, ugyancsak fekete fotel, amely szintén üres s kompozíciós elrendezésével bevonja a nézőt a kép terébe.

A Róma-villában karácsonykor a karácsonyfát is a zongoraszobában állították fel.⁷⁶ Erről tanúskodik a *Szoba karácsonyfával* (1910 körül) (11. ábra), amelyen ugyanazt a teret látjuk, mint a *Sárga zongoraszobán*. A sárga fal a sarkoknál megtörik, csakúgy, mint a *Sárga zongoraszoba II*-n. Ezzel egyszerre fokozza a dekora-

69 Ld. Horváth J. 1995, 50–51.

70 Horváth J. 1995, 54.

71 A kép provenienciájához kapcsolódó kutatási adatokat és feltételezéseimet nem áll módomban itt közölni, mivel azok túllépnek e tanulmány kereteit. A kép 2003-as aukciós megjelenésével kapcsolatban ld. Molnos P. 2007, 32–33.

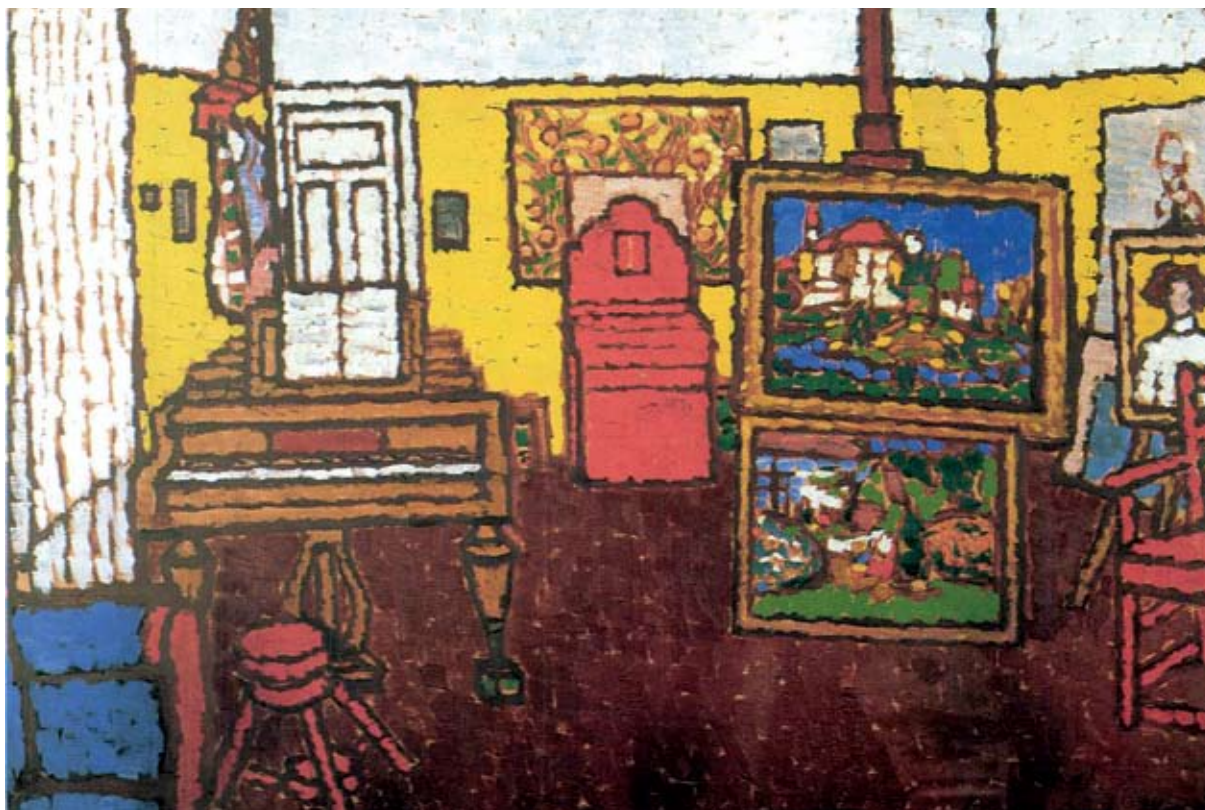
72 Pandur J. 1985, 58.

73 Pandur J. 1985, 57.

74 Martyn F. 1979, 122; Pandur J. 1985, 58.

75 Pandur J. 1985, 59. Rippl-Rónai budapesti tartózkodásai alkalmával gyakran látogatta az Operát, ahol öccsét is láthatta, mint az leveleiből is kiderül. Ld. Ödönhez írott levele (Budapest, 1903. jan. 3.) MTA MKCS-C-I-36/474

76 Horváth J. 1998, 169.

12. ábra. Rippl-Rónai József: *Műterem interieur*, 1910-es évek.
Olaj, lemezpapír; 68,5 x 101 cm; Magántulajdon

tivitást és a térhatást is, egyfajta ritmust ad a képnek, ellenben a *Sárga zongoraszobán* egy nagy egységes – osztatlanul sárga – falfelület előtt jelenik meg a hangszer, mellyel a néző tekintetét jobban arra irányítja. Rippl-Rónai karácsonyi témájú művei közt ez a legvidámabb hangulatú kép, melyen a nagy fekete zongora mögött Lazarine és Anella díszítik a fát, míg bal oldalt a pamlagon egy úr olvas. Rippl-Rónai apja és Piacsek bácsi is még a Róma-villába költözés előtt (1908-ban) elhunyt, így ők nem lehettek e kép modelljei. Annál inkább lehet viszont a „Kossuth-imádó Rippli bácsi”,⁷⁷ aki az Ivánfa hegyen lévő szőlőjéből télire leköltözött a villába. Ezt épp az 1910-es tél és karácsony kapcsán említi Anella – tehát a kép készülésének idején –, amikor Fenella is a villában lakott.⁷⁸

A kiegyensúlyozott kompozíciójú kép középterét uralja a zongora, amely feketeségével kiemelkedik a kép teréből. Felfogásában hasonló Vuillard *A szalon három lámpával, rue Saint Florentin* (1899) című képéhez, amelyen a csendesen sziesztázó alakokkal egy térben a kép szélén árválkodik üresen a zongora. Rippl mozgalmasság kompozíciójában, habár középre került a hangszer, mégis ugyancsak némán áll ott, s a családtagok más tevékenységgel vannak elfoglalva, hasonlóan, mint Vuillard festményén. Rippl-Rónai az intenzív színpoltokkal kiemel egyes részleteket, így Lazarine fehér és

Anella kék ruhája erősen elüt a komplementer színpár vörös-zöld uralta környezetétől. Lazarine ruhája a fényárban úszó ablakkal van összhangban, míg Anella kékje a karácsonyi kaktusz cserepével, valamint Rippli bácsi könyvének azonos színével. Két irányt határoz meg Rippl a képen, az egyik a vörösekkel kijelölt vonal (a szekrénytől a kendőn át, a széken keresztül a szőnyegig), a másik pedig a feketék (Rippli bácsi lábától és a szekrénytől a zongorán keresztül Anella és a karosszék lábáig). Ez a két út, melyeket a színekkel jelöl ki, középen a zongorában találkoznak, amely a leterített vörös kendővel jelenti a metszéspontot. Ez a kiemelés eltereli a figyelmet a háttérbe szorult cselekményről, s az elhalált zongorára irányítja. Ezt a tényt erősíti meg a jobb oldalt üresen álló karosszék, mellyel ez a mű a *Sárga zongoraszobás* képek ellenpontjával határozható meg.

Rippl-Rónai nemcsak a zongoraszobát festette krómsárgára. „A polgári lakások historizáló pompájával szemben a Párizst megjárt festő tudatos formabontása volt a falsíkok élénk színezése.”⁷⁹ Amint emlékezéseiben írja: „az egyik oldalán csupa-ablak műhelyem falai is ezzel vannak befestve, sőt még ilyen szobában alszom is”.⁸⁰ Erről a műteremről, amelyet a festő a villához tartozó vincellérházból alakított ki, szintén több enteriorkép készült. Ezek közül a *Műterem interieur* (1910-es évek) (12. ábra) című festményt

77 Rippl János (1832-1915) a festő apjának testvére volt. A Rippl-Rónai családfát ld. Horváth J. 2007, 16.

78 Horváth J. 1995, 55.

79 Rippl 1998, 333. (Gergely Mariann képelemzése)

80 Emlékezések 1957, 64.

érdemes megvizsgálni, amelyen ugyancsak szerepel egy zongora. A szakirodalom gyakran említi, hogy a zongora, a kasmírkendő és a piros támlás szék rendszeres motívumok Rippl-Rónai képein, itt azonban érdemes megállni egy pillanatra. Habár a műterem falai épp ugyanolyan sárgák, mint a zongoraszoba falai, ez a kép azonban nem a zongoraszobában készült, ahol természetes, hogy zongora van. Ez a festő műhelye, amelyről Horváth János azt írja, hogy később ide került át a bécsi hangszer a villából.⁸¹ Nem tudjuk, mit jelent ez a „később”, hiszen Balogh Rudolf 1912-es fényképén már ott van a zongora a műteremben (13. ábra).⁸² Mindenesetre kérdés, miért tart egy festő zongorát a műtermében. Míg a zongoraszoba sokkal inkább a társasági élet színtere, egyfajta szalon, addig ez a kis műterem a festő intim tere, ahova visszavonulhat akkor is, ha a társaság már túl harsány a zavartalan munkához. Bár a források szerint ritkábban dolgozott ebben a műteremben, hiszen elsősorban a kertben festett, de tudomásunk van arról is, hogy munka közben időnként pihenésképp egy negyedóra leült a zongorához, játszott kicsit, majd újult erővel folytatta a festést.⁸³ A nyitott zongora, rajta a nyitott kottával jelzi azt, hogy a hangszer folyamatos használatban van. Mivel azonban a szoba üres, sokkal valószínűbb, hogy a festő a dolgozós hétköznapiakat kívánja bemutatni, melynek része volt az is, hogy festés közben ő maga ült időnként a zongorához. Ezzel a képpel betekintést enged a saját intimszférájába, művészi alkotóéletébe, amelyben a zene is helyet kap.

Rippl-Rónai grafikái

Rippl-Rónai 1910-ben írta Emlékezéseit, melynek illusztrációi között számos zenei témájú grafikát talál az olvasó. Ez jól mutatja azt, hogy éppen abban az időben mennyire intenzív volt a festő művészetében a zene iránti érdeklődés. Szándékosan válogathatta bele éppen azokat a rajzokat, melyekkel ezt az érdeklődését fejezi ki. Az, hogy ennyi zenei tárgyú rajza született akkoriban, az annak köszönhető, hogy a mester szervezésének köszönhetően az 1910–11-es évben különösen gazdag volt a zenei élet a Róma-villában.

A Fenella-sorozat

„A kaposvári villának szerintem egy feltűnő tulajdonsága volt; a vendégjárás gyakran bátran eltűzöttnek volt mondható” – emlékezik vissza Anella.⁸⁴ A vendéglista, mely az évek során egyre nőtt, csupa olyan emberből állt, akik az akkori művészeti élet meghatározó alakjai voltak. Művészek, művészettörténészek, írók, költők és zenészek egyaránt gyakori vendégei voltak a villának. A Róma-villa egyik legkülönlegesebb vendége azonban ismét csak Párizsból érkezett. Rippl-Rónaiék 1910-es párizsi tartózkodásuk alkalmá-

13. ábra. Rippl-Rónai József műterme, 1912.
Balogh Rudolf felvétele

val ismerkedtek meg a Párizsban élő félig amerikai cigánylánnyal, Fenella Lowell-el.⁸⁵

Amikor 1910-ben Rippl-Rónaiék Anelláért mentek Lazarine szülőfalujába, természetesen megálltak Párizsban. Itt Galimberti Sándor szobát bérelt a párnak a Hotel de la Haute-Loire szállodában, mely a Boulevard Montparnasse és a Boulevard Raspail sarkán állt.⁸⁶ Egy délelőtt az egyik terem előtt elhaladva ismertek rá a *Csak egy kislány van a világon* című magyar nótára, melyet valaki rossz kiejtéssel, gitárkísérettel énekelt. Rippl-Rónai benyitott a szobába, hogy megtudja, ki énekl Párizsban egyik kedvenc nótáját. A szőnyegen egy különös ruházatú, furcsa megjelenésű fiatal nőt láttak, aki tudomást sem vett róluk, annyira bele volt merülve énekébe, amelyet – mint később kiderült – magyar festőktől tanult, akiknek modellt ült. Kiderült, hogy zenei műveltsége igen nagy, francia, angol, olasz, spanyol, német, orosz és cigánydalokat is tud, a nyelveket beszéli is, ezenkívül remekül zongorázik. Az ismeretség eredményeként Fenella még abban az évben leköltözött a Róma-villába, ahol kilenc hónapon át szinte családtagként élt velük. Megjelenése rendkívül egzotikus volt, egybeszabott, gömbölyű kivágású cigányruhát viselt, melynek szoknyája bő redőkben omlott le egészen a bokájáig. Ez a viselet, pénzürmékből összeállított ékszereivel együtt nagy feltűnést keltett.⁸⁷

81 Horváth J. 1998, 169.

82 Rippl-Rónai József műterme, 1912, Balogh Rudolf felvétele. Megjelent: Petrovics E. 1912, 777-783.

83 Vö. Horváth J. 1998, 169.

84 Uo., 53.

85 Apja amerikai cigány volt, aki Londonban élt és ott egy polgári származású lányt vett el feleségül. Két lányuk született, az idősebbik volt Fenella.

86 Horváth J. 1995, 54.

87 Uo.

Abban a közel egy évben Rippl-Rónai kimeríthetetlen lelkesedéssel alkalmazta Fenellát modellként (14. ábra). Arca csúnyasága miatt portré egy sem készült róla, ellenben „tisztá görög szobor aktja volt”.⁸⁸ „*Piktúrám van egy egész hosszú és lázas Lazarine-korszak. Rajta kívül még csak két modellel foglalkoztam kimerítően. Az egyik fogadott leányunk volt, Anella, feleségem húgának gyermeke, akit kicsi kora óta mi neveltünk... A harmadik modell, aki nagyon érdekelt, az Fenella volt.*”⁸⁹ Fenella személyisége az 1910–11-es évben igen meghatározó lett a Róma-villa életében. Zenei képzettsége és a zenéhez való ragaszkodása nagyban hozzájárult a zenei élet fellendüléséhez. A zenének köszönhetette Rippl-Rónai, hogy megismerte, az volt az, ami felkeltette az érdeklődését Fenella személye iránt.

Ahogy az 1910-es évekre átalakult Rippl-Rónai festészete, melyben a vad színek és még erősebb kontúrok képezik a kompozícióit, úgy nyilvánul meg új felfogásmódja grafikáin is.⁹⁰ A kontúr, amely a kukoricás képeken a vad színek mellett továbbra is nagyon fontos szereppel bír, új vonalstílust eredményez, mely grafikáiban is megjelenik. Ugyanakkor grafikáiban tematikai változás is tetten érhető. Míg festményein ritkábban találkozunk aktos kompozícióval,⁹¹ grafikáiban azonban számos aktot találunk, modelljei sokszor felismerhető személyek, és olykor erotikus töltséggel is bírnak hanyag, néha kihívó testtartásaik.⁹² Fenella meghozta Rippl-Rónai munkakedvét, „hogya róla képeket és rajzokat készítsen. Alig múlt el nap azon a nyáron, hogy Fenella ne állt volna modellt” – emlékezik Anella. Az ősz bekövetkeztével „már a lakásban folytatódta az ülések”, s ettől kezdve már csak rajzok készültek.⁹³ Az ekkoriban készült tusrajzok elképesztő spontaneitással ragadnak meg egy-egy pillanatot vagy mozdulatot. Rippl-Rónai vonalstílusa ekkoriban vastag, szálkás, kusza kontúrokat rejt magában, amelyek időnként felülírják egymást, hangsúlyozva a véglegest, amely mellett a korábbi vonalak is láthatóak maradnak.⁹⁴ Ez az új festői stílusából táplálkozó új vonalstílus hozzájárult a spontaneitás kifejezéséhez, amelyet ezeken a tus vagy tollrajzokon leggyakrabban a lúdtoll használatával ért el.⁹⁵

14. ábra. Fenella Lowell, 1910.
Máté Olga felvétele

A Fenelláról készült rajzok is több tematikai csoportra oszthatóak. Aktrajzokon túl gyakran zenei utalású spon-tán pillanatok is megörökített. Az utóbbiakon a felöltözött Fenella legtöbbször gitározik, miközben énekel (15–21., 26. ábrák). Érdekes a modell-cigánylány társadalmi státusza, amely ezek fényében is némiképp eltér a korban általános aktmodellek társadalmi szerepétől. A 19. század közepétől kezdve a festőmodellnek álló hölgyek társadalmi helyzete és erkölcsi megítélése a prostituáltakéhoz volt hasonló, akiket a szükség és kényszer küldött a festőállvány mögé, s akiket ez a kiszolgáltatottság taszított a társadalmi hierarchia legaljára. Ezek között azonban akadtak kivételek, s Fenellát is azok közé kell sorolnunk, akik nem jobb híján maradtak a modellkedés mellett.⁹⁶ Fenella független nő volt, aki művészi ambícióival hamar a figyelem középpontjába került, s műveltségét Rippl-Rónai is elismerte, aki nemcsak modellként alkalmazta, hanem művészi törekvéseiben támogatójává is vált. Azontúl, hogy ideális modellnek számított az egzotikumok iránt fogékony korban, extravagáns személyiségével magát a festőt is lebilincselte, aki felismerte a csak öt jellemző különlegességeket, s ezeket hagyta kifejezésre jutni művészetében is. Így a különleges öltözetében megjelenő gitározó hölgy egy különös tematikát tár a néző elé, amelyben a zene hatása alatt álló művész képét ismerhetjük fel. Ennek az elmélyültségnek az ábrázolása nem idegen a kor zenei képtémái között, amelyben a zene hatalma és lebilincselő hatása egy képbe sűrítésben nyer kifejezést. A jól megválasztott pillanat képes kifejezni egy egész folyamatot, egy olyan lendüle-

88 Dénes Zsófia: Rippl-Rónai. – A Reggel 1926. aug. 2. Közl.: Bernáth M. 1998, 164.

89 Uo.

90 „*Ma, - ideges vagyok a szemem, lelkem kívánja a kedély életet – erős színeket, határozott körvonalakat. Azt szeretem ma, ha képeimen a színek toborzékólnának [sic!] ha orgiát üznek és végül jól összeházasodnak, egy nagy színharmóniába fulladnak bele.*” Levél Rónai Jánoshoz (Kaposvár, 1910. okt. 8.). Közlve: Rippl 1998, 507.

91 Aktos kompozíciói legtöbbször elvont tartalmúak vagy egy nagyobb szabású mű tervei. Pl. *Park aktokkal* (1911–12); *Modelljeim kaposvári kertemben* (1911); *Festés közben. Három meztelen nő alak* (1911) Ld. Rippl 1998, 346–350. (Kat. 106–107.) Vö. Passuth K. 2005, 188.

92 Passuth K. 2005, 188.

93 Horváth J. 1995, 55.

94 Ld. Gombosi György Rippl-Rónai rajzairól. – In: Gombosi Gy. 1984, 19.

95 „A tollrajz spontaneitása a vonal mentén kiszáradt tinta irizáló foltjainak vaskosságából fakad.” Rippl 1998, 441. (Kat. 190.); Ld. még: Horváth J. 1995, 55.

96 Berecz Á. 2004, 175–181. (178.)

15. ábra. Rippl-Rónai József: *Gitározó nő*, 1910. Tusrajz, toll, papír; 288 x 229 mm; Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, Ltsz. 1911-343

17. ábra. Rippl-Rónai József: *Fenella 18 éves (Fenella à 18 ans)*, 1910. Tusrajz, toll, papír 230 x 288 mm; Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, Ltsz. 1930-2179

tet, amely kiemeli a képet az állókép mozdulatlanságából és dermedtségéből. Rippl-Rónai ilyen pillanatokat örökít meg a Fenella rajzokban, ahol a zene erős jelenléte nyilvánul meg a nő különböző hangulataiban. A gitározó Fenella-képek sora a legszélsőségebb érzelmeket mutatja meg a hölgy őszinte arckifejezéseiben, amelyek a zenei élményre vezetnek vissza. A nő olykor tudomást sem vesz a művésztől, miközben gitárjával foglalatossodik (*Gitározó nő*, *Fenella 18 éves korában*). Arcának vonásai némelyik képen egész kisimultak (19. ábra), míg máshol kifejezetten csúnya (21. ábra), néhol elmerülő melankolikus (20. ábra), máskor jókedvűen kacagó (18. ábra). A kompozíció is rendkívül spontán, a különböző

16. ábra. Rippl-Rónai József: *Gitározó nő*, 1910. Tusrajz, toll, papír; 208 x 339 mm; Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, Ltsz. 1935-2830

szögekből ábrázolt zenész olykor hangszerének tartásával is kifejezi kedélyállapotát (18. ábra). Ezek a spontán elkapott pillanatok olyan hétköznapi jelenetek, melyek a beállított aktképek ellenpontjaiként szolgálhatnak.

Aktos kompozícióiba is gyakran vegyül zenei tartalom, melynek legérdekesebb példái a zeneszerszámát hanyagul hátrahagyó (de attól megszabadulni nem akaró) hátaakt kompozíció (22. ábra), vagy a gitárját hangoló meztelen modell (23. ábra). Ezek mind arra engednek következtetni, hogy Rippl-Rónai tudomásul vette a lány szeszélyeit, s műveibe beépítette a modell zenétől elválaszthatatlan voltát. Fenella zenéhez és zeneszerszámaihoz ragaszkodó művészelke így egy új képtípust eredményezett, mely Rippl-Rónai elfogadásából és művészi kreativitásából született. A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum az ilyen zenei kötődésű aktos kompozícióknak egy gyönyörű példáját őrzi, amelyen Fenella egy zongoraszéken ül, kezében pedig gitárját lógatja (27. ábra). Készült olyan tusrajz is, amelyen a pusztán aktmodellként megjelenő nőt egy – az ő személyéhez leginkább illő s a hozzá kapcsolható asszociációk legjobb kifejezőeszközeként szolgáló – zongora elé állította (24. ábra).

Ezeknek a grafikáknak egy része később bekerült az 1913-ban *Rippl-Rónai ötven rajza* (28. ábra) címen megjelent cinkográfiasorozatba is (16., 18., 27., 29., 37., 40., 43. számú rajzok). A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum őriz még egy érdekes Fenella-képet, amely ezúttal vegyes technikájú (*Gitározó nő*) (25. ábra). A hölgy háttal ül az ablak előtt, s a kép jobb felső sarkában hosszabb felirat áll: „O Luce di Quest'anima Donizetti”. A konkrét zenei utalás egyértelmű: Fenella Donizetti *Linda di Chamounix* című operájának egyik áriáját énekli.⁹⁷ A feliratok jelentőségéről és szerepéről egy kicsit később kívánok szólni.

Rippl-Rónai valóban nemcsak modellként alkalmazta Fenellát. Különbségében, szeszélyeiben meglátta benne a művészt, s támogatta őt abban, hogy ne csak a villa lakói ismerhessék meg tehetségét. A korabeli helyi sajtóból kiderül, hogy Rippl-Rónai nagyban hoz-

97 Ez a betétoldal az első felvonás harmadik jelenetének kezdő áriájában kapott helyet, melyet a címszereplő énekel. A szövegkönyvet ld. <http://www.librettidopera.it/zpdf/lindacham.pdf> (Utoljára letöltve: 2016. 04. 15. 10: 23)

18-24. ábra. Rippl-Rónai ötven rajza, 1913. 45 db cinkográfia és 5 db ofszett reprodukció; 295 x 372 mm (29., 18., 43., 40., 27., 16., 37. számú rajzok)

25. ábra. Rippl-Rónai József: *Gitározó nő*, 1910 körül.
Vegyes technika, karton;
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, Ltsz. 55.051.

26. ábra. Rippl-Rónai József: *Mandolinozó nő*, 1910 körül.
Tusrajz, papír; Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum,
Ltsz. 75.5.1.1.

zárult ahhoz, hogy Kaposváron fellendüljön nemcsak a képzőművészeti, hanem a zenei élet is. Fenella ott tartózkodása alatt lehetőséget teremtett arra, hogy az egzotikus művésznő a kaposváriak számára is zenei élménnyel szolgálhasson. Szervezésének köszönhetően 1910. október 27-én a kaposvári zenekedvelők hangversenyén Fenella is fellépett. A korabeli lapok a közönség elragadtatásáról számolnak be, s a cigánylány-pacsirtát a festő felfedezettjének titulálják.⁹⁸ Maga Rippl-Rónai is büszke volt az eseményre, leveleiben Ödön öccsét is kéri, hogy okvetlenül jöjjön el a koncertet meghallgatni.⁹⁹ Érzékletes a Somogyi Naplóban megjelent beszámolóban Fenella műsorszámainak leírása: „A dobogóra fölállítottak egy asztalt; papirosterítővel volt leborítva és egy virágcsokor pihent rajta. Piros terítés virágcsokros-asztal gitárral mellette egy kreolarcu fehérruhás leány és a háttérben a barna zongora fölé egy művészkoponyájú ember hajlik... Képszerű, festményszerű volt az elrendezés. A kezdetleges diszletezések színfoltokat alkottak, amelyek egy Rippl képet varázsoltak az ember szeme elé. És a közönség megértette a művészetet. Sejtette, hogy itt

⁹⁸ Somogyi Napló (1. évf.) 1910. 66. sz. (okt. 26.), 3.; Somogyi Napló (1. évf.) 1910. 69. sz. (okt. 29.), 2.

⁹⁹ Levél Ödönhöz (Kaposvár, 1910. okt. 24.) MTA MKCS-C-I-36/606

27. ábra. Rippl-Rónai József: *Ülő akt*, 1910 körül.
Tusrajz, toll, papír; Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum,
Ltsz. 55.079.

28. ábra. Rippl-Rónai ötven rajza, 1913. Címlap. 45 db cinkográfia és 5 db ofszett reprodukció. 295 x 372 mm;
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály

Rippl-Rónai mester játszott közre. Lovell Fenella [sic!], az énekes cigányleányt, – akihez a koncert közönségének Rónai József festőművész után volt szerencséje, mert ő hozta Párisból hozzánk – a mester vétette körül érdekes millióval. A cigányleány és a millióje szemre hatott és az énekek, amelyek az ajkáról elhangzottak, megrészegítették a hallgatóságot.”¹⁰⁰ Hasonló példák

¹⁰⁰ Somogyi Napló (1. évf.) 1910. 69. sz. (okt. 29.), 2.

kat látunk Vuillard enteriőrjeiben, ahol a zene szépen simul bele a környezetbe, ugyanakkor uralja a teret, s a képi ábrázolás a zenei tapasztalat kifejezését szolgálja. Rippl-Rónai is ezt kívánta megteremteni nemcsak otthonában, festményein, hanem a színpadon is, amely ismét a francia körök hatásáról árulkodik.

További zenei jelenetek – a feliratok szerepe

A korabeli kaposvári lapokból az is kiderül, hogy Fenellán túl ugyanazon a koncerten egy zongorista is újonnan lépett a közönség elé. Novák József, a kaposvári gimnázium tanára, Rippl-Rónai szerint „elsőrendű zongorista” volt, aki az októberi hangversenyen zongoratrió keretében, illetve szólóban is megmutatkozott.¹⁰¹ Anella emlékei szerint Novák gyakran és több éven át a Róma-villa vendége volt, kinek zongorajátékát délutánonként, sőt sokszor még vacsora után is örömmel hallgatták a villa lakói.¹⁰² Rippl-Rónai örömmel újságolta Ödönnek, hogy Novákra milyen nagy hatást tett Fenella zongorajátéka, a lány művészi érzékére vonatkozó elismerés nyilván jól esett az őt felfedező és támogató mesternek.¹⁰³ Fenella, akit orvosa gyenge fizikuma miatt eltanácsolt a zongorázástól, otthon gyakran csillogtatta meg zongoratudását legkedveltebb komponistái, Schumann, Chopin és Liszt művein keresztül.¹⁰⁴ Rippl-Rónai egy grafikája (*Zongoránál*, 1910) (31. ábra) két hölgyet ábrázol a zongoránál, akiknek beállítása Renoir a Lerolle-lányokról készült festményét juttathatja eszünkbe (*Yvonne és Christine Lerolle a zongoránál*, 1897). A zongorázó hölgy hajviselete Anella mindenkor hajviseletére emlékeztet, a lapozó hölgy pedig nem kizárt, hogy Fenella. Könnyen lehet, hogy a mester őket ábrázolta, hiszen Anella saját bevallásából tudjuk, hogy Fenellától ott tartózkodása alatt zongorázni is tanult.¹⁰⁵

Novák zenei ízlése hasonló lehetett Fenelláéhoz, ugyanis – Grieg nevével kiegészítve – az előbb említett zeneszerzőket kedvelte ő is, s Rippl-Rónai nagy valószínűséggel lehetőséget teremtett számára, hogy a koncertre készülvén napokon át gyakoroljon a villában. Ez az időszak Martyn Ferencre is nagy hatással volt, aki gyermekként Rippl-Rónai mellett segédkezett munkája során, és arról számol be, hogy a napi munka befejeztével a muzsika felcsendülése mindenki számára ünnepnek számított. Ő emlékezik meg egy fiatal zongoristáról, „aki koncertjére készült, és akit éppen emiatt láttak vendégül a Róma hegyen, Chopin mazurkákat és noktürnöket gyakorolt. Órákon át, egész nap, egyedül, magárahagyottan.”¹⁰⁶ Nem tudni, hogy ez az úr volt-e Novák, akiről tudomásunk van, hogy az októberi koncerten adott elő Chopin műveket,¹⁰⁷ Martyn

azonban az ő személyéről külön is megemlékezik.¹⁰⁸ Rippl-Rónai rajzai közt találunk több rajzot a zongorázó Novák Józsefről is. Több ekkoriban készült rajz üres felületébe felíratot biggyesztett a mester, melyek ugyanazzal a tollal kerülnek a papírra, mint amellyel maga a kompozíció készül, fokozva ezzel a spontaneitás hatását. Több rajzán ezek a feliratok értékes információkat hordoznak a modellek kilétéről, valamint beillenek gyors – noteszbe illő – feljegyzéseknek.¹⁰⁹ Más esetben azonban a rajzon megörökített pillanat háttérét világítják meg, mellyel a mű teljesebb megértéséhez is segítik a nézőt. Ilyen rajzok készültek Novákról is, akit két alkalommal azonos szögből örökített meg a festő (29-30. ábra). Mindkét rajzon a felírat azonos megjelölést szolgál, a zongorista által a rajz készüleskor játszott mű címét jegyzi fel (egyik alkalommal az előadó nevével). Ezzel a néző számára is elhelyezi az ábrázolt pillanatot a megfelelő kontextusban. Az ilyen információk birtokában megvan a lehetősége annak, hogy a néző úgy tekintsen a műre, mint a zenei élmény és a zenemű befogadásának egy kiragadott pillanatára. Azzal, hogy Rippl ilyen „kísérőszöveget” ír művéhez, egy olyan érdeklődést és igényt fejez ki, amely a 19. századtól kezdve több európai festőben megfogalmazódott; a zenei élmény időbeli és nem látható mivoltát látható és körülhatárolható formában kifejezni egy bizonyos pillanat megragadásában, amely az adott állapotot a legjobban kifejezi. Erre jó alkalma nyílt Novák jelenléte által, aki nagy valószínűséggel gyakorolhatta a koncerten játszott műveket – mivel a feliratokból az derül ki, hogy a kép készüleskor játszott darabok (*„Preludium Chopin”* és *„Magányos vándor Grieg”*) azonosak a hangversenyen előadott művekkel –, így otthon több alkalommal nyílhatott lehetősége a darab meghallgatására és az abból fakadó zenei élmény tanulmányozására. A felirattal megjelöli a kép konkrét tárgyát, amelyben a zongorista portréján túl egy elmúló zenei élményt kíván megragadni, s azt a „modell” személyéhez kapcsolni.

Ehhez a tematikához, valamint a feliratok fontos szerepéről tanúskodik még egy grafika, amely a Róma-villa zenei életét a hallgatók oldaláról is megmutatja. A tusrájz a következő címet, azaz felíratot hordozza a kompozíció részeként: *Lajos, Margot, Fenella, Lazarine hallgatják Liszt rapszódiaját* (1910) (32. ábra). Az amatőr hegedűs testvér, Lajos jelenik meg a társaság bal szélén, mellette felesége, Piatsek Margit.¹¹⁰ Jelen esetben azért fontos a felíratban a zenei utalás megjé-

108 „Nem lévén villany, esténként két gyertya világánál hallgattam a zongorát; egy Novák nevezetű zongoraművész Lisztet adott elő.” Martyn F. 1979, 122.

109 Pl. *Két akt kanapén ülve* (1910-11), amelyen a modell testvérpár címe, neve és kora szerepel. Ld. Rippl 1998, 443. (Kat. 191.) Vö. Passuth K. 2005, 189. Hasonló feljegyzésnek, megjegyzésnek tűnik a *Fenella a 18 ans* felírat a gitározó Fenella rajzon. (29. kép)

110 Elgondolkodtató, hogy a kép címében és felíratában miért a *Margot* és miért nem a *Margit* név szerepel. Talán Rippl-Rónai kézírásának félreolvasásából fakadóan terjedt el ez a név, ugyanis a rajzot már 1935-ben ezen a címen állították ki a Szépművészeti Múzeumban, ekkor került ugyanis a múzeum gyűjteményébe. Ld. Rippl 1998, 446. (Kat. 196.) Genthon kézíratos oeuvre-katalógusában Margitot ír. Ld. MTA MKCS-C-I-36/3865

101 Levél Ödönhöz (Kaposvár, 1910. okt. 24.) MTA MKCS-C-I-36/606; Somogyi Napló (1. évf.) 1910. 69. sz. (okt. 29.), 2.

102 Horváth J. 1995, 57.

103 Levél Ödönhöz (Kaposvár, 1910. okt. 24.) MTA MKCS-C-I-36/606

104 Horváth J. 1995, 54.

105 Uo., 55.

106 Martyn F. 1979, 123.

107 A Somogyi Napló tudósítója szerint Novák a koncerten más szerzők művei között Chopintól egy etűdöt és az F-dúr prelúdiumot adta elő. Ld. Somogyi Napló (1. évf.) 1910. 69. sz. (okt. 29.), 2.

29. ábra. Rippl-Rónai József: Zongorista (Novák József) „Preludium Chopin”, 1910. Tusrajz, toll, papír; 229 x 289 mm; Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, Ltsz. 1911-346

30. ábra. Rippl-Rónai József: Zongorista „Magányos vándor Grieg játssa Novák József”, 1910. Tus, papír; Magántulajdon

lölése, mert annak forrását, a zongoristát nem ábrázolta a festő. Ha hiányozna a cím, a néző hamar túllépne a grafika szemlélésén, mint egy hétköznapi pillanatot ábrázoló jeleneten. A cím azonban segít a tájékozódásban, s megállítja a nézőt, hogy jobban megvizsgálja a szereplőket. Ugyanis, amint Anne Leonard mondja, a zene ereje és gyengesége egyszerre nyilvánul meg az ilyen műveken. Az, hogy a kép szereplői zenét hallgatnak, nem mindig látható önmagában a képről (ha a zene forrása nem jelenik meg), azonban feltételezzük, hogy a zene hallgatása megváltoztat valamit a szereplők arcán, megnyilvánulásán, ami kifejezi a zene erejét. Ezért fontos a cím, amennyiben csak az utal konkrétan a zenehallgatás tényére, mert anélkül nem biztos, hogy felfedezhető lenne az a változás, amely azonban jelen van, és a zenének köszönhető.¹¹¹ Rippl-Rónai rátapintott erre, nagy valószínűséggel azt tanul-

31. ábra. Rippl-Rónai József: Zongoránál, 1910. Tusrajz, toll, papír; 210 x 332 mm; Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, Ltsz. 1935-2986

32. ábra. Rippl-Rónai József: Lajos, Margot, Fenella, Lazarine hallgatják Liszt rapszódiaját, 1910. Tusrajz, toll, papír; 208 x 338 mm; Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, Ltsz. 1935-2821

mányozta, milyen hatással van a zene a hallgatókra, s ábrázolásukkal megpróbálta bevonni a kívülállókat is abba a miliőbe, abba a zenei élménybe, amelyben családjá (és ő maga) részesült.

A hallgatókat önmagukban megjelenítő művek viszonylag későn terjedtek el a festészetben, mivel mindig is egyszerűbb volt a zenét megragadni a hangszeren játszó, zenei tevékenységet űző személyek ábrázolásán keresztül. Mégis a tisztán zenehallgatás megfestése éppen a 19. század végén kezdett érdekes feladattá válni, először a francia és a belga festők körében. Mint láttuk Ensornál (4. ábra) és Khnopff-nál (3. ábra), egyre inkább kiszorítja a hallgató a zenészt a képről, hogy a festő a zenei tapasztalatot a forrás ábrázolása nélkül is képes legyen megragadni.¹¹² Ez kapcsolatban van azzal a változással, amely a 19. század folyamán a zenehallgatási szokásokban következett be, s amelyet korábban már kifejtettem. Rippl-Rónai villájában is ez az újfajta hozzáállás érhető tetten, mikor „áhitatos csendben, mozdulatlanul” hallgatták a muzsikát.¹¹³ Mivel a festő megtapasztalhatta Párizsban azt a légkört, amely a zenének ilyen kitüntetett szerepet szán, ennek hatása bizonyosan beépült művészi felfogásába.

¹¹¹ Leonard, A. 2007, 266.

¹¹² Leonard, A. 2007, 266, 272.

¹¹³ Martyn F. 1979, 122.

Összegzés

Rippl-Rónai számára a zene igen kitüntetett helyet foglalt el, melyet nemcsak az 1910-es években egyszerre megnövekvő zenei témájú művei támasztják alá, hiszen szerepet vállalt a zenei élet fellendülésében is, egy-egy általa tehetségesnek vélt művész támogatásában. Impulzusai a franciáktól származtak, az antiteátrális hagyományt folytató és egyben azt feszegető képei, az összművészetre való igény, a dekoratív zenei kifejezőeszközként való alkalmazása mind a Nabik és a modern francia körökhöz való tartozást és visszacsatolást jelzik, éppúgy, mint a Róma-villában kialakított életforma. Itthon az 1910-es években az új

zenei és képzőművészeti áramlatokhoz alkalmazkodva fejezi ki az ott elsajátított hozzáállást. Bár e tanulmány terjedelmi okokból nem tárgyalta Rippl hazai modern zenei irányzatok képviselőivel való kapcsolatát (mint ahogyan a magyar népzene iránti lelkesedését sem), zenei érdeklődésének ez az iránya sem utolsó szempont, különösen a Nyolcak hasonló tevékenységei mellett. E terület Rippl-Rónai esetében azonban még további kutatások tárgyát képezi (Bartók Béla, Weiner Leó és a Waldbauer-Kerpely vonósnégyes kapcsán), csakúgy, mint francia zenészbarátai kilétének meghatározása, a Natanson-körön kívül más körökhöz való tartozása, valamint további – csak a korabeli katalógusokból ismert – zenei témájú művek beazonosítása.

Irodalom

- ALPERS, S. 2000: Hú képet alkotni. Holland művészet a XVII. században (Előszó: Németh I.). Budapest
- BAUDELAIRE, CH. 2001: Richard Wagner és a Tannhäuser Párizsban. – In: Egy német muzsikuss Párizsban; Richard Wagner és a Tannhäuser Párizsban. (ford. Cserna A. és Lenkei J.). Budapest, 81-129.
- BERNÁTH M. 1998: Rippl-Rónai József. Budapest
- BERECZ Á. 2004: Egy bízár délután. – In: MNG 2004, 175-181.
- BEYOND THE EASEL 2001: Beyond the easel: Decorative painting by Bonnard, Vuillard, Denis, and Roussel, 1890-1930. (ed. Groom, G.) Exhibition catalogue. New Haven and London
- BONNARD. (Ausstellung von Baumann, F., Stoos, T.; Katalog von Matta, M.; Text von Clair, J., Perucchi-Petri, U. et al.). Ausstellungskatalog. Kunsthaus Zürich, 1984
- BOROS J. 2005: Egy magyar festő Párizsban. Munkácsy Mihály pályája 1870 és 1896 között. – In: Munkácsy a nagyvilágban. Munkácsy Mihály művei külföldi és magyar magán- és közgyűjteményekben. (kat. szerk. Gosztönyi F.). A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Budapest, 33-60.
- BROCKHAUS RIEMANN: Brockhaus Riemann zenei lexikon (szerk. Dahlhaus, C., Eggebrecht, H. H., a magyar kiadást szerk. Boronkay A.). Budapest, (1. kötet) 1983; (2. kötet) 1984; (3. kötet) 1985
- E. CSORBA Cs. 1998: Előhívás. Rippl-Rónai József és a fényképezés. – In: Rippl 1998, 185-199.
- DENIS, M. 1983: A szimbolizmustól a klasszicizmusig. Maurice Denis elméleti írásai. (szerk. és a bev. írta: Revault d'Allonnes, O.). Budapest
- EMLEKEZÉSEK 1957: Rippl-Rónai József emlékezései, Beck Ö. Fülöp emlékezései (szerk. Farkas Z.). Budapest
- FARMER, J. D. 1976: Ensor. Exhibition Catalogue. New York
- FÖLDI E. 2014: „Gyorsan elszaladt ifjúságunk.” Rippl-Rónai József és Aristide Maillol barátsága. – In: Rippl-Rónai és Maillol – Egy művészbarátság története. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Budapest, 9-75.
- FRÉCHES-THORY C. 1998: Bonnard, Vuillard, Maurice Denis, Sérusier, Vallotton... Nabis, 1888-1900. – In: Francia szimbolizták: Gauguin, Pont-Aven, Nabis. (szerk. Gergely M. és Jávora A.). A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Budapest, 9-16.
- FRIED M. 1980: Absorption and Theatricality. Painting and Beholder in the Age of Diderot. Chicago
- FRIED M. 1998: Manet's modernism. Or, the face of painting in the 1860s. Chicago
- GELLÉR K. 1975: Bonnard. Budapest
- GENTHON I. 1969: Rippl-Rónai kiadatlan levelei. – In: Képzőművészeti almanach 1. Budapest, 131-149.
- GOMBOSI Gy. 1984: Új magyar rajzművészet Rippl-Rónaitól Vajdáig. Emlékezés Gombosi György művészettörténészre. Budapest
- HALMY F. – ZIPERNOVSKY M. 1976: Hubay Jenő (Gertler E. előszavával). Budapest
- HORVÁTH J. 1998: A Róma-villa egykor és ma. – In: Rippl 1998, 167-173.
- HORVÁTH J. 1995: Rippl-Rónai emlékkönyv. Paris Anella visszaemlékezései Rippl-Rónai Józsefről. Kaposvár
- HORVÁTH J. 2007: Rippl-Rónai. Debrecen
- KHNOFF 2004: Fernand Khnopff (1858-1921). (ed. Devisscher, H. with Marechal, D., Leen, F. and van Vliet, S. et al.). Exhibition Catalogue of the Royal Museums of Fine Art of Belgium. Brussels
- KESERÜ K. 2004: Neuillyben Rippl-Rónai József és James Pitcairn Knowles. Az Ernst Múzeum kiállítási katalógusa. Budapest
- LEONARD, A. 2007: Picturing Listening in the Late Nineteenth Century. – The Art Bulletin Vol. 89. No. 2, 266-286.
- LESSING, G. E. 1999: Laokoön; Hamburgi dramaturgia (vál. és jegyzetekkel ellátta: Balázs I.). Budapest, 7-150
- MALONYAY D. 1906: Rippl-Rónai József. – In: A fiatalok. Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Katona Nándor, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Rippl-Rónai József. Budapest, 180-220.
- MARTYN F. 1979: Töredékek. Pécs
- MNG 2004: Imre Gy. (szerk.): A modell. Női akt a 19. századi magyar művészetben. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Budapest
- Mojzer M. 1967: Holland életképek. Budapest
- MOLNOS P. 2007: Rippl a Vadak között – Egy magyar kép Houstonban. – Artmagazin 5. évf. 3. sz., 32-33.
- MOREHEAD, A. 2007: A Certain tour d'Esprit: Édouard Vuillard's The Lerolle Salon. – In: Looking and Listening in Nineteenth-Century France (ed. Ward, M. and Leonard, A.). Smart Museum of Art. University of Chicago, 73-81.
- MORTON M. L. 2000: „From the Other Side”: An Introduction. – In: The Arts Entwined. Music and Painting in the Nineteenth Century. (eds. Morton, M. L. and Schmunk, P. L.). New York & London, 1-21.
- MTA MKCS-C-I-36: Genthon István hagyatéka az MTA BTK Művészet-történeti Kutatóintézet Adattárában
- NATANSON 1994: Festőportrék. Szemelvények a Revue blanche festői c. részből. (bev. és ford.: Siklós Z.). – In: Somogyi Múzeumok Közleményei 10. Kaposvár, 253-260.
- PANDUR J. 1985: Muzsika Rippl-Rónai József házában. – Somogy 6. sz., 57-61.
- PASSUTH K. 2005: Fragmentum és egész. Rippl-Rónai Album. – In: András E. (szerk.): Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére. Budapest, 183-192.
- PETROVICS E. 1912: Rippl-Rónai József otthon. – Vasárnapi Ujság 59. évf. 39. sz. (szept. 29.), 777-783.
- RIPPL 1998: Bernáth Mária és Nagy Ildikó (szerk.): Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Budapest
- SOMOGYI NAPLÓ (1. évf.) 1910. 66. sz. (okt. 26.), 3.
- SOMOGYI NAPLÓ (1. évf.) 1910. 69. sz. (okt. 29.), 2.
- SZINYEI MERSE A. 1999: Ami a budapesti, párizsi és frankfurti katalógusokból kimaradt... Rippl-Rónai József párizsi korszakának rejtőzködő kincseiből. – Magyar Művészeti Fórum II. évf. 4. sz. (aug.), 2-8.
- SZINYEI MERSE A. 1998: Rippl-Rónai Franciaországban és kapcsolata a Nabis-csoporttal. – In: Rippl 1998, 49-68.
- VAUGHAN, G. 1984: Maurice Denis and the Sense of Music. – Oxford Art Journal Vol. 7. No. 1, 38-48.
- VUILLARD 2003: Édouard Vuillard. (Copublished by Cogeval, G. with Jones, K., des Cars, L., Stevens, M. A.). Exhibition Catalogue of National Gallery of Art. Washington

CT a művészetben

GYENES ZSOLT

Kaposvári Egyetem Rippl-Rónai Művészeti Kar Vizuális Intézet, H-7400 Kaposvár, Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 10.,
e-mail: dyenes@gmail.com

GYENES, ZS.: *CT in Art*.

Abstract: Experimental artists are consciously looking for possibilities to make the program fail. So they play against the apparatus. Tomography is a process of imaging by sections, done through the use of any kind of penetrating wave. The normal use for Computer Topography is in medical imaging of the human body as object. The artist makes "improper use" of this system through placing different objects in the tomograph. The photographic images produced can be then animated, creating unexpected results in the form of abstract moving images. Metal causes disturbances to the magnetic field. It is considered to be a failure in CT-technology. At the same time, the aesthetic aspect of such disturbances prove interesting to the artist. She/He does not attempt to eliminate the disturbance, but on the contrary strengthen it. Stepping artefacts are inherent in this process. It can be a unique voyage; peeping into the inner workings of different technical instruments/apparatuses in an aesthetic and informative way. The CT scans of the author were taken at the Health Center of Kaposvar University in Hungary.

Keywords: Computed Tomography, Penetrative seeing, X-ray, Artefacts, CT-animation, Transparency, Abstraction, Media-art

A huszadik század második felétől felerősödött a mediális szemlélet a művészetben. A közvetlen alapok a klasszikus avantgárd idejére vezetnek vissza, mégis az elektronikus hang és kép, az audio-videó elterjedésével indul el valójában az a folyamat, mely a művészetben számtalan új, a techno-médiumokhoz köthető megoldást hoz. Ha még távolodunk az időben, akkor közel 180 évet is ugorhatunk; így a fényképezés, majd fél évszázaddal később a film és a röntgen technikájának újszerű lehetőségeit tárhatjuk fel. Ezek mind fontos előzményeknek számítanak tárgyunk szempontjából is. Érdekes adalék, hogy a röntgen pontosan egyidős a mozi/film születésével (1895). Ebben a dolgozatban ez utóbbi, illetve annak újabb formáit érdekelnek minket leginkább. Azt is lényeges kiemelni, hogy az új technikák (tehát például a fotó, a film, a röntgen, a xerox, a videó és a számítógépes környezet) eredetileg nem a művészek „kedvéért” születtek meg. Mögöttük sokkal prózaibb okok állnak, amelyek kivétel nélkül a gazdasághoz, az üzlethez köthetők. Az is minden esetben megfigyelhető, hogy a megjelenő újabb médiumokat a művészek, jóformán születésük, illetve elérhetőségük pillanatától kezdve használni kezdték, kísérleteztek velük. Az experimentális attitűd hangsúlyozása azért is fontos, mert a kreatív alkotók nem használhatták, használhatják hasonló módon, – mint a marketing célokat első helyre helyező „kommunikátorok”, üzlet-

emberek – ezeket az eszközöket, mert az eredmény olyan formán nem lehetett művészeti produktum. Az „iroda” és a „műterem” másról szól, holott legtöbbször ugyanazt az apparátust, hardvert és olykor szoftvert használja mindkettő célja elérése érdekében.

Napjainkban jóformán minden művészeti területen a techno-médiumok alapvető alkalmazásával találkozunk. A hagyományos kifejezési formákat, mint például a festészetet is formálják az új eszközök, megoldások. Példának okáért az újabb, gyakori megjelenésekre sorolhatjuk fel a következőket: animációkban, hang-textúrák kapcsán, elektrográfiákkal, interaktív és virtuális világok megalkotásával kommunikál, építkezik nagyon sok esetben a jelenkor művésze. A kor nyelvén beszél a korhoz; hogy újabb generációkat érjen el.

Az eddig leírtakból következik tehát, hogy a (kísérleti) művésznek tudatosan a médium, a program/apparátus ellen kell dolgoznia.¹ Ami művészi (art/ificial), ami ember alkotta, az telítve van hibákkal is. A hibák önmagukban a másképpen való használatból eredeztethetők. Tehát a kreativitás „hibás döntések sorozata”. Természetesen különféle perspektívák léteznek, melyek eltérő irányúak; így a fogalmak is előjelet válthatnak. Hibás módszernek nevezhető, az előbbieknél alapján például a loop-ok, ugrásaikkal együtt, az elektronikusan torzított kép és hang; mindezeket áthatva a teljesen eltérő, szokatlan szoftverhasználat.²

Mint már utaltunk rá, a klasszikus avantgárd időszakban sok olyan eljárás, gondolat születik meg, ami napjaink művészetében is lényeges, meghatározó fontosságú. Moholy-Nagy László már az 1920-as évek közepén ír az átható látás fontosságáról, progresszív jellegéről. Kiemeli a röntgen szerepét a művészetben. A fotográfiai látás nyolc különböző változata között külön foglalkozik a röntgennel, a radiográfiával. Mellette olyan modern, korszerű fogalmak mentén rendszerez, mint az absztrakt-, egzakt-, gyors-, lassú-, intenzív-, szimultán- és torzított látás kategóriái.³ Mint új, fontos lehetőségként szól arról, hogy behatolhatunk és rögzíthetjük a tárgyak belsejét; olyan világ tárul fel, melyhez addig nem kerülhettünk közel. Moholy-Nagy követője, a szintén magyar

1 Vö. Vilém Flusser: A fotográfia (egy) filozófiája című műben írottakkal.

2 A számítógépes környezetben igazából a hardver mindenhol ugyanaz, a lényeg a szoftver-használatban rejlik és itt válhat teljesen szét, sőt ellentétként jelenhet meg az, amit az irodában tapasztalhatunk és azt, amit a műteremben... (Vö. Lev Manovich gondolataival)

3 L. Moholy-Nagy: *Malerei, Photographie, Film*, Munich, 1925; *Vision in Motion*, Paul Theobald, Chicago, 1947, 206-208 pp.

származású Kepes György továbbmegy az úton. Az átható látást a transzparencia gyűjtőneve alatt értelmezi és egyféle optikai sűrűségről ír híres műveiben.⁴

Az orvosi képdiagnosztikában, a legismertebb képalkotó eszközök a CT és az MRI. Ezek egy kétdimenziós felületre vetítve képezik le a háromdimenziós emberi testet. Számítógép segítségével rekonstruálható a térbeli testforma.⁵

A komputeres tomográfia (CT, Computed Tomography) röntgensugárzás segítségével gyűjt adatokat, majd sűrű metszeti képeket (rétegfelvételeket) alkot azokról (1–2. ábra). Az emberi test vizsgálatának másik ismert, elterjedt eszköze a mágneses rezonancián alapuló képalkotás (MRI, Magnetic Resonance Imaging). Ez is tomográfias eljárás, tehát szeletképeket produkál, viszont a testben levő víz és a rádiófrekvenciák, illetve a mágneses tér egymásra hatásának észlelhető elváltozásain alapul. Ennek a technikának egyébként nagy előnye, hogy nem használ röntgenbesugárzást. A mágneses mezőnek és a rádióhullámoknak nincsen bizonnyíthatóan a szervezetre káros hatása.⁶

Dolgozatunk tárgya a CT és MRI technika megjelenése a kortárs művészetben. Körütekintve a kortárs „művészeti mezőn” nem sok példát találhatunk az ilyen megoldásokra. Viszont ami fellelhető, az izgalmasnak, újszerűnek bizonyul. Tudomány és művészet találkozik, folytat párbeszédet egymással. Természetesen újabb, más lehetőségeket is tartogat magában ez a terület, mint amit itt számba veszünk. Nézzünk tehát néhány példát, mely látókörünkbe került!

Talán nemzetközi szinten a legismertebb „tomográf-művész” a hong-kongi orvos, radiológus specialista, Kai-hung Fung. Praxisa melléktermékeként kezdett el a századunk első évtizede második felében művészi céllal olyan képeket készíteni, melyek CT-szkennelésen alapultak. Egy sajátos módszert alakított ki, melyet rainbow technikának nevezett el. Állóképei kapcsán utazást tehetünk a test titkos belsejébe. A spektrum egymást követő színeire és a mélységelesség sajátos vizuális megjelenésére is épülő művein az egészen parányi részek is fókuszba kerülnek, egyedi értelmezést kapnak, különleges látványt nyújtanak.⁷ Organikus formák, mikro- és makrokozmosz „bio-romantikája” projektálódik a sík felületekre. Kai-hung Fung kiemeli a hiba építő jellegét is. Olyan artefact-okról beszél, melyek természetes velejárói a folyamatnak. A sajátos technikának, a szoftverhasználatnak részét képezik ezek.⁸ A hiba esztétikája, tehát meghatározó jelleggel alakítja a végső formát, megjelenést.

Érdeemes talán egy kicsit elidőzni ezeknél a „hibáknál”, ugyanis a CT művészi felhasználásánál a dolgok lényegéhez tartoznak. A dolgozat elején már utaltunk arra, hogy a művészetben sok esetben ott kezd érdekesé válni egy technika, szoftver használata, ahol a hagyományos használat csődöt mond, illetve hibának, rossznak tekinti azt a formát, megoldást. Így van ez az orvosi képdiagnosztikában is. A különféle műtermékek (artefact-ok) a jelátvitelből és a kép rekonstrukciójából adódnak leginkább.⁹ Három fő csoportjuk közül, mint a jó, a rossz és a csúf, a két legutóbbi, de azon túl is a leges legutolsó érdeklő jobban a művészt. A jelen szerző gyakorlatára építve írható, hogy a néhány „hiba-kategória” közül a ferromágneses műtermékek, tehát a fémek által kiváltott modifikációk, torzítások a legérdekesebbek.¹⁰ A tudatos fémhasználatot; – például vetítógépek, televíziókészülékek, drótok behelyezését a tomográf gépbe, illetve azok vizsgálatát, szkennelését, együttesen a digitális elállításokkal, kísérletezéssel – felettebb izgalmasnak és érdekesnek mondhatjuk esztétikai szempontból is (2. és 3. ábra).

A kis kitérő után folytassuk tovább a kortárs művészetből vett példákkal a megkezdett sort. Az MRI használaton alapulnak Angela Palmer „életvonalai” és Becky Stern hímezett „szeletei”.¹¹ Palmer transzparens módon rétegzí az egyes tomográf képeket egymásra. A finom grafikus vonalak dinamikát kölcsönöznek a statikus emberi profilnak. Stern egy hagyományos médiumba, hímezett vászonba írja át a szigorúan tudományos látványt. Színhasználat és a motívum „selymes megjelenése” költészetet visz a képbe; humanizálja a kiindulás rideg megjelenését. Az interneten és a szakirodalomban kutatva nagyon kevés további figyelemre méltó példát lehet találni az orvosi képalkotó eljárások művészetben való felhasználására. Művészet és tudomány fúziója ebben a vonatkozásban, tehát unikálisnak számít. Megemlíthető Silvia Casini: Scanning, Framing and Close-Up címmel, 2017-ben megjelent beszámoló tanulmánya, mely az MIT Leonardo című szaklapjában látott napvilágot.¹² A kísérlet talán legérdekesebb momentum a mozgókép és hang vizsgálatában teljeseedik ki, ezzel még tovább szűkítve a példák sorát, de a másik oldalon pedig bővítve a médiumok tárházát, vizsgált témánkhoz igazodva. Ezen a helyen jegyezzük meg, hogy e sorok írója nyolc évvel ezelőtt kezdte el azon művészeti kutatásait a Kaposvári Egyetem Egészségügyi Centruma közreműködésével, segítségével, melyek a CT-technikából indultak ki. Ezek, az elejétől fogva a technika mozgóképi, animációs művészi célú megjelenítését helyezték a középpontba. Ezekről az írás végén olvashatunk majd egy rövid összefoglalást.

4 György Kepes: *Language of Vision*, Paul Theobald and Company, Chicago, 1944/1969, 80. p.

5 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/computed%20tomography#medicalDictionary> (2017. 01. 12), <http://www.medicinenet.com/script/main/art.asp?articlekey=2878> (2017. 01. 12)

6 https://en.wikipedia.org/wiki/Magnetic_resonance_imaging (12. 01. 2017)

7 pl. Within One's Heart, CT kép, 2007-2009., http://www.slate.com/blogs/brow-beat/2016/11/04/hbo_has_canceled_the_bill_simmons_talk_program_any_given_wednesday.html (2016. 05. 11)

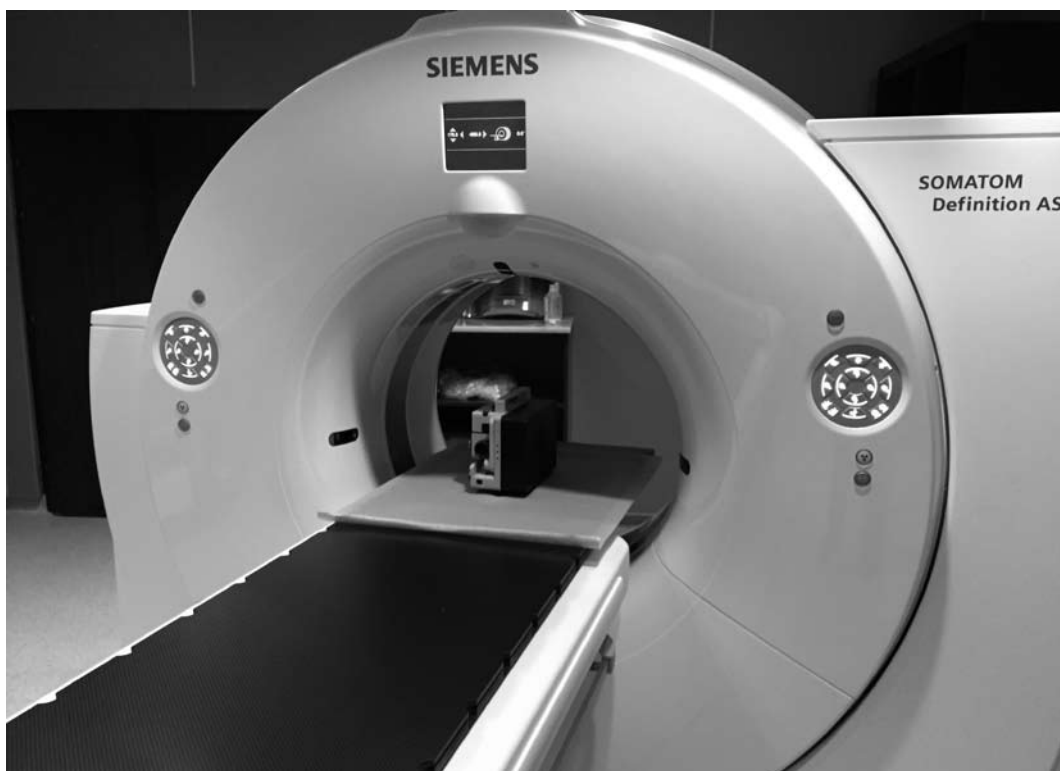
8 <http://3dvisa.cch.kcl.ac.uk/project37.html> (2016. 05. 11), http://www.slate.com/blogs/browbeat/2016/11/04/hbo_has_canceled_the_bill_simmons_talk_program_any_given_wednesday.html (2016. 05. 11)

9 Berényi Ervin (2011): MR képalkotás. Online: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0019_1A_MR_kepalkotas/ch08s04.html (2018. 01. 18).

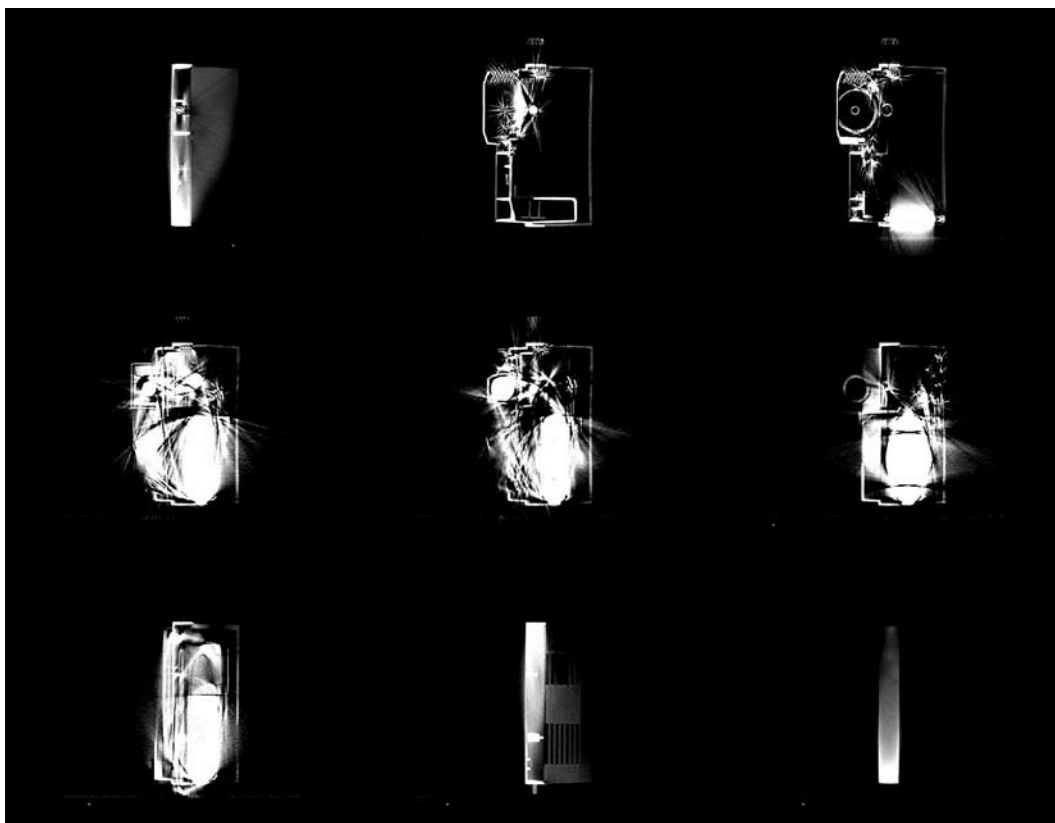
10 Egy összefoglaló jellegű elektronikus kiadvány a szerző ez irányú munkáiból online (2017): http://vizualzene.hu/gyenes_tomo.pdf

11 <http://visualoop.com/blog/5347/creating-art-with-mri> (2016. 05. 11)

12 Silvia Casini: Scanning, Framing and Close-Up – Reimaging the Brain in 265 Looping Snapshots, Leonardo, Volume 50, Number 2, 2017, pp. 127-131.

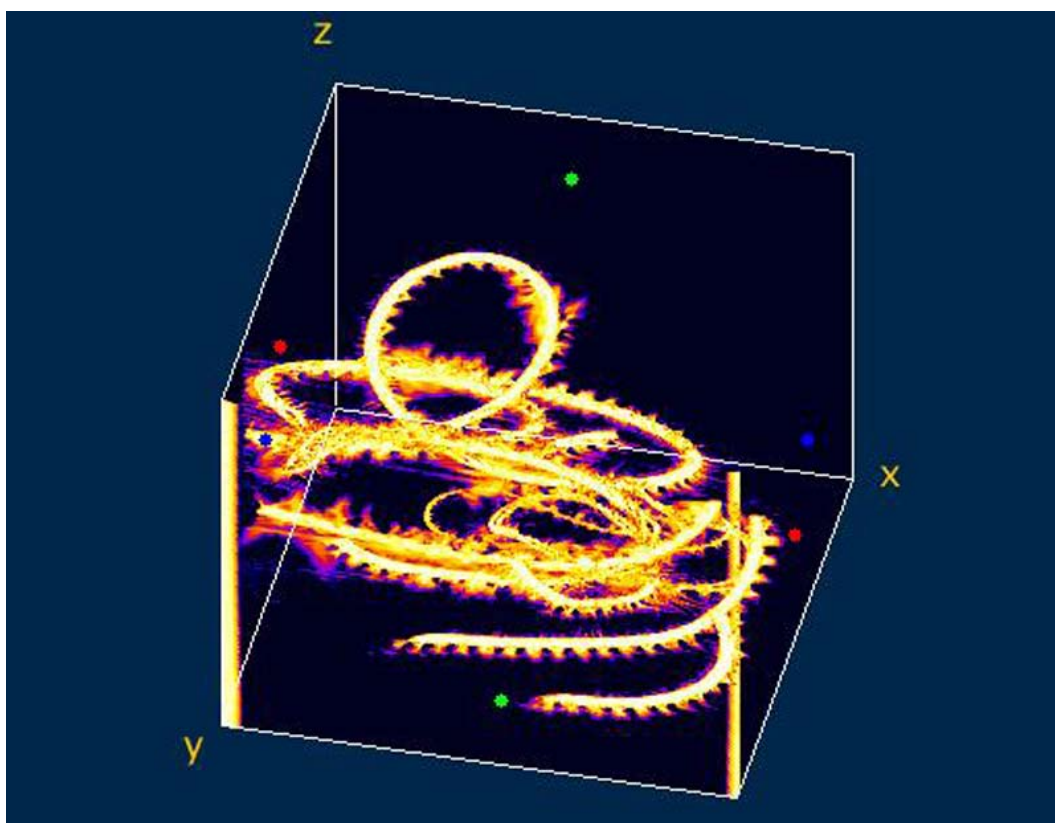
1. ábra. CT berendezés, melyben egy Szuper 8-as filmvetítő van elhelyezve. (A szerző fotója, 2017.)

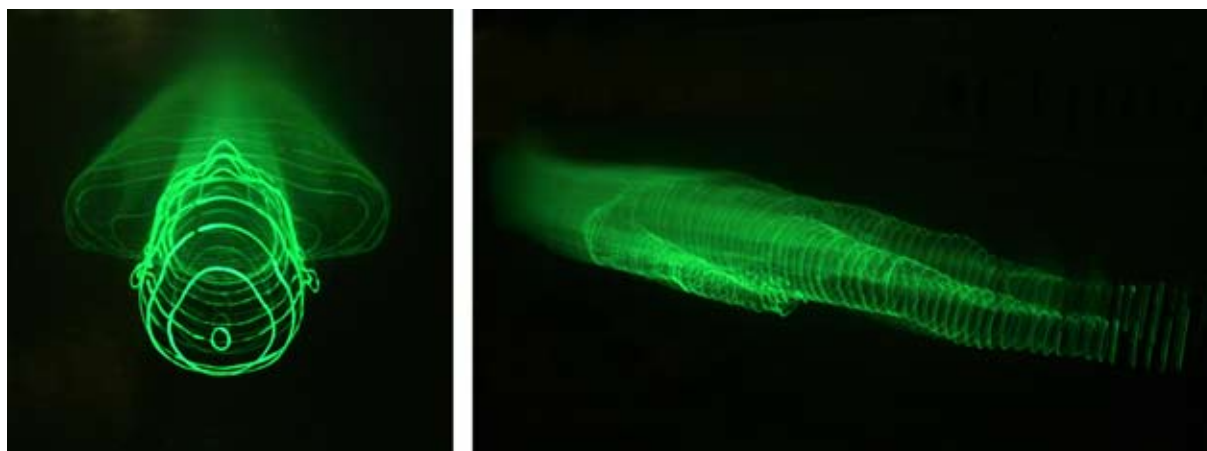
2. ábra. Válogatott CT rétegfelvételek egy filmvetítőről, annak belső szerkezetéről, a vizuális értékek módosításával. A szerző felvételei, 2017. A szkennelések a Kaposvári Egyetem Egészségügyi Centrumában készültek Dr. Donkó Tamás szakmai irányításával.

A kevés fellelhető, orvosi képalkotó technikára alapozó művészeti példák közül figyelmet érdemel Horváth Erzsébet *Corpus* című, 2010-ben készült installációja (4. ábra). A művész vékony, átlátszó, egymás mögé fűzött fólialapok felhasználásával hozta létre munkáját. A testszeletek megfelelő vizuális megjelenítéséhez MRI szkenneléseket használt fel, melyek a Kaposvári Egyetem Egészségügyi Centruma támogatásával valósultak meg; kifejezetten ehhez a projekthez. A fel-

vételek útmutatóul szolgáltak a rajzokhoz. A sötét-világos periodikus váltakozása, mely egy váltókapcsoló beiktatásával automatikusan vált irányíthatóvá; két különböző arcát mutatta a műnek. Mindkét esetben, az egyedi technika sajátos aurát jelenített meg, további fontos elemként. Világosban tejszerűen sejtelmessé vált, míg a sötétben, ahol a foszforeszkáló festék futurisztikus zöld árnyalata dominált, finom átmenetekben elhalkuló fényeket, tónusokat produkált ugyanaz

3. ábra. Egy beállított drótkompozíció a CT berendezésben (rekonstrukció). Az ábra mutatja a tudatosan előidézett módifkációkat is. (A szerző munkája. 2010.)

4. ábra. Horváth Erzsébet: *Corpus*, 2010. Installáció; transzparens fóliák, foszforeszkáló festék, fémrudak, reflektorok, időkapcsoló, 180x65x53 cm. A mű megjelenése sötétben. Két különböző nézet. A művész szíves engedélyével. (A műhöz az MRI felvételek a Kaposvári Egyetem Egészségügyi Centrumában készültek)

a körülbelül hetven különböző testszelet körvonala. A már említett fény-aura fogta össze térbeli egységgé, tömbszerű formává a különálló lapokat, egységeket. Az emberméretű forma lebegett a térben.¹³

Az orvosi képalkotó technika használatára másik karakteres hazai példa Szigetvári Andrea, szintén 2010-ben készült, CT című interaktív, élő elektronikus műve. Ebben az esetben a legújabb technika, az egyéni programozás, illetve számítógép-használat nagy hangsúlyt kapott. A mű kiindulási alapjául e sorok írójának másfél perc hosszú, 2394 képkockából álló CT-animációja szolgált.¹⁴ Egy beállított fém drót-kompozíció következetes „felszeletelése” alkotta az animáció képkockáit (l. még 3. ábra). A végeredmény, artefact-okkal vizuálisan módifikált absztrakt, mozgó, önmaguk tengelye körül forgó fénypontok lettek. Ez az absztrakció a konkrét (mozgóképes) művészet körébe tartozik inkább.¹⁵

„A hangzsfolyamatoknak és a zenének az a szerepe, hogy eszközként szolgáljanak az animáció jelentéseinek irányításához a pszichológiai térben. Mivel mindkét modalitás (a kép és a zene) absztrakt, így önmagukban gyenge, többértelmű jelentéssel bírnak. A kétféle információ találkozásából még mindig izgalmasan többértelmű, de a jelentéstérnek egy bizonyos szakaszára „irányított” minőség keletkezik, melynek végső értelmezését a nézőnek/hallgatónak kell elvégezni. Ugyanannak a vizuális gesztusnak különböző hangzó leképzéseit interaktív zenei rendszer biztosítja, melyek paramétereit az előadó változtatja valós időben. A darab előadásához redukált multidimenzionális hangzástér készült, mely lehetővé teszi a különböző hangzsfolyamatok és zenei kifejezések közötti navigációt a videóból kinyert adatok segítségével.” – írja a művész.¹⁶

A dolgozat második, az előzőnél rövidebb egységében néhány olyan CT, illetve MRI technikán alapuló művet ismertetünk, melyek az elmúlt, közel tíz évben készültek, szintén a Kaposvári Egyetem támogatásával.¹⁷ Személyes hangvételre váltva összegezzük példáink sorát, mivel azok ennek a dolgozat az írójának eredeti művei, kísérletei.

Mint már korábban érintettük, a fém megzavarja a mágneses mezőket; ami hibának számít az orvosi felhasználásban, diagnosztikában. Éppen ez érdekelt leginkább esztétikai szempontból; nem hogy kiküszö-

bólom ezeket a műtermékeket, hanem felerősítem, kiemelem hatásukat, jellegüket. Sajátos mikroutazáson vehetünk részt; betekintünk esztétikai és információs értelemben is különféle eszközök, apparátusok belsejébe. Az animáció során időben, folyamatában haladunk végig; kerülhetünk egy láthatatlan, valójában megtagasztalhatatlan térbe. A mű saját, egyedi világa tárul fel... A munkák mediális értelemben önmagukra is reflektálnak, utalnak; például kivetítik a (film)vetítőt, ilyen módon feltárják önnön működésüket is.

Személy szerint a CT-használatot részesítem előnybe az MRI-hez képest, ugyan is az előbbi erősebb vizuális modifikációkra nyújt lehetőséget már a szkennelés folyamatában is. A másik oldalon azt is megjegyezzük újból, hogy az MRI készítése viszont ártalmatlan az emberi szervezetre. CT-használatom kilencven százalékból tárgyakra épült. Első kísérleteim egy hordozható, régi televízió-készülék vizsgálatára irányult. Három dimenziós rekonstrukciókat is létrehoztam, megmozgattam, de ezeket túlságosan tudományos, kevésbé művészi megjelenéseknek érekeltem. Valójában a készülékekben való „utazás” vált sokkal érdekesebbé, ahol a szkennelt szeletek dupla kockánként importálva, majd lejátszva alakultak mozgóképpé. A drótkompozíciók (vö. 3. ábra) egyedi, absztrakt, mozgó fénypontokat produkáltak. Ez a letisztultabb, tehát tiszta absztrakció bizonyult az egyik járható útnak (l. Szigetvári Andrea CT című művének video-alapja). A már említett másik pólus; a részletekben is izgalmas készülékek (pl. szuper nyolcas vetítő vagy régi számítógép-egység) feltárását jelentette. Erre épült a legelső általam kiállított mű, mely CT-használatra épült, egy installáció Reggeli vizsgálat címmel.¹⁸

A loop az egyik legfontosabb „kiterjesztő lehetősége” az audio-vizuális műveknek. A gyökerek itt is az avantgárdhoz vezetnek.¹⁹ A vég nélküli ismétlések kimozdítják a nézőt is a megszokott mozi-, illetve televíziónézési szokásokból; a helyszín is áttevődik; leginkább képzőművészeti galériákba. A loop bizonyos szempontból hiba, nincsen eleje, se közepe, se vége, ráadásul a „hurok összeragasztásánál” ugrik egyet a kép és a hang. CT-alapú animációim sok esetben jelennek, jelentek meg folyamatosan ismételt lejátszással. Ilyen volt pl. a WWW című munka, 2010-ből vagy a legutóbbi nagyobb bemutakozásom ezen a területen; a Tomography című kiállítás Máltán, 2017-ben (5. ábra).

A mozgóképek melléktermékeiként olyan állóképek is kiragadhatók a sorból, melyek önállóan is megállják helyüket. A light-box egy sajátos technika, ahol a transzparens anyagra készült, vagy nyomtatott képek hátulról kapják egységes megvilágításukat; hasonlóan a gótikus katedrálisok üvegablakaihoz, vagy a monitorokhoz. CT-szeleteim átvilágításának a milyensége visszautal a röntgenképek tudományos vizsgálatához, szemlélésé-

13 Horváth Erzsébet: Kölcsönös áthatások – A transzparencia a kortárs képzőművészetben. DLA értekezés. Kézirat. Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Doktori Iskola, Pécs, 2013, pp. 65-67.

14 Szigetvári Andrea (2012): CT – kép és hang kölcsönös átértelmezése interaktív zenei rendszer segítségével, Online: http://vizualzene.hu/szigetvari_andrea.pdf (2018. 01. 22) Videó-részlet, online: https://www.youtube.com/watch?v=73o54m5s_2g (2018. 01. 22)

15 Az absztrakt- és konkrét művészet fogalmainak tisztázásához segítséget nyújthat: Gyenes Zs. (2010): Az absztrakttól a konkrét fotóművészetig, prezentáció, Online: http://www.gyenes62.hu/absztr_hab_ready.pdf (2018. 01. 23)

16 Szigetvári Andrea (2012): CT – kép és hang kölcsönös átértelmezése interaktív zenei rendszer segítségével, Online: http://vizualzene.hu/szigetvari_andrea.pdf (2018. 01. 22), pp. 2-4.

17 Ehhez összefoglaló jelleggel a következő, már említett elektronikus kiadvány nyújthat segítséget (l. 10. pont): Gyenes Zs. (2017): Tomográfia / Tomography, online: http://vizualzene.hu/gyenes_tomo.pdf (2018. 01. 23)

18 Posztmédia kiállítás, SoBaBu Vizuális Művészeti Egyesület, K.B. Galéria, Kaposvári Egyetem (Rippl-Rónai) Művészeti Kar, 2009, Online: <http://www.gyenes62.hu/sobabu/posztmedia.pdf> (2018. 01. 24)

19 Megemlíthetjük ehhez kapcsolódóan Nam June Paik „Beatles Electroniques (1966-69)”, Malcolm Le Grice „Berlin Horse (1970)” és Brian Eno „14 Video Paintings (1981, 1984)” című audio-video műveit. Kiegészítésképpen, online: <http://www.ubu.com/film/> (2018. 01. 24)

5. ábra. Gyenes Zs.: *Tomography*, videó-installáció, Valletta Internatioanl Visual Arts Festival, Málta, 2017.
(A szerző felvétele)

hez is. Nyomdai síkfilmre készítettem el azt a világító dobozokban kiállított sorozatomat, melyek legutóbb Rómában kerültek kiállításra egy installáció részeként.²⁰

A nagyrészt komputeres tomográf, kis százalékban MRI alapú munkáim, tehát leginkább mozgókép formájában „metarializálódnak”. A monitoron, vagy nagy méretben, tehát projektorral való vetítés más-más megjelenést ad az alkotásoknak. Előbbi intim szférájú, míg az utóbbi megoldásoknál a néző is belekerülhet a mű terébe; a vetítés látható fény-nyalábjai még tovább hangsúlyozzák a téri vonatkozásokat. Utóbbira egy szemléletes példa a Szinkrónia Opus 104 című audio-video loop, mely néhány évvel ezelőtt a budapesti MAMŰ Galéria kiállítási térében a megnyitón játszó zenészekkel is „párbeszédbe lépett”.

Az audio-video munkáknál a hang és mozgókép együtt építi fel sajátos tér-idejét, világát. Az ilyen művek leginkább kizökkentenek a megszokott, vagy annak vélt tér-idő folyamatainkból. Az időalapú kísérleti műveknél, melyek gyakran önnön működésükre reflektálnak, izgalmas szegmens tehát a tér-időhöz kapcsolódó kérdések feltevése. A válasz leginkább elmarad.²¹

A Szinkrónia Opus 104 című műnek a hang-környezete, hang-textúrája szintén egy hibán alapszik. Olyan szövegtöredékekből épül fel, melyet a Mac számítógép TextEdit Speech funkciója teremt meg. Ez a gépi funkció,

– akár mennyire is emberi, mert ténylegesen egy ember hangján szólal meg –, nem tud mit kezdeni a nem megszokott használattal. Ha értelmetlen, dadaista módon ismétlődő szövegtöredékeket gépelünk be számára, a szoftver el kezd dadogni, „bezsongani”, kihagyni magánhangzókat és végeredményül hallatlanul izgalmas hangköltészet születhet. Erre a funkcióra építettem a nevezett és néhány más mű hangkörnyezetét. A hang, mint már utaltunk rá, megváltoztatja a képek jelentését, de ugyanakkor a kép is generálja a hang-textúra jellegét.

Zárásként, még egyszer összefoglalom a CT és MRI technikán alapuló kortárs művek néhány érdekesnek ígérkező összetevőjét, jellemzőjét. A médium ki-mozdítása; a művészi praxis számára eltérő használat az eredeti funkciótól jelentheti a megfelelő utat a kreatív alkalmazáshoz. A terület korántsem bejáratott. Új, nyitott lehetőségekkel számolhatunk még. Ilyen lehet például a mozgatott, mozgó objektumok szkennelése, vizsgálata; azokra épülő művek létrehozása. Másik terület lehet az egyre jobb felbontás megjelenésével a háromdimenziós alakzatok, vagy a nagy/obb méretű, illetve felbontású álló- és mozgóképek kivitelezése.²² A színes megjelenés is bejáratlan terület. Sajátos szinkrónia létrehozása valósulhat meg a szkennelést kísérő hang párhuzamos szerepeltetésével.

Tudomány és művészet egymást támogatva képes a világ szélesebb spektrumú megismerése felé lépéseket tenni; de már az is nagy szó lehet, ha jó kérdéseket képes feltenni, bevezetni.

20 Szelet-képek, installáció, Római Magyar Akadémia, Olaszország, 90/10 című kiállítás, 2017, online: <http://www.gyenes62.hu/installations.html> (2018. 01. 24)

21 Egy rövid filozófiai alapállású elmélkedés, töredék az idő megragadhatatlanságáról, online: <http://vizualzene.hu/postcardrome.pdf> (2018. 01. 25)

22 Az átlagos CT technika 512×512 pixel felbontású, fekete-fehér szeletképeket produkál.